શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ

ઉપોદ્ઘાત.

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબાઇ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૯ સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ ને રોજ વીલ કર્યું છે, તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦) સોસાઇટીને મળ્યા, તે એવી શરતથી કે તેના વ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાં.

સદરહુ વીલથી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલકત પુસ્તક પ્રસારને માટે સોસાઇટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮૦૦૦) ની સરકારી નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા તથા તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે સદરહુ વિદ્યાવિલાસી અને પરોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળી છે. તેમાંથી આજ પર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો " શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા " તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છેઃ—

૧. કયી કયી ન્યાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાયછે, તેનાં કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિષે નિબંધ.
૨ માને શીખામણ
૩. નીતિ મંદિર.
૪ બાળલગ્નથી થતી હાનિ.
૫ પુનર્વિવાહ પક્ષની પૂરેપૂરી સોળેસોળ આના ફત્તેહ.
૬. ભોજનવ્યવહાર ત્યા કન્યાવ્યવહાર.
૭ ધાર્મિક પુરૂષો.
૮. વિવાહતત્વ સિંધુ.
૯ બેન્જામિન ફ્રાંક્લિન (બીજી આવૃત્તિ.)
૧૦. બોધક ચરિત.
૧૧. સદ્વર્તન.

૧૨. રઘુવંશ કાવ્ય.
૧૩. નાગજી ભાણજી ચૌધરીનું ચરિત્ર.
૧૪. ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો. (પ્રાચીન ઇતિહાસ.)
૧૫ ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભાગ ૨ જો. (અર્વાચીન ઇતિહાસ.)
૧૬. નીતિ સિદ્ધાંત.
૧૭ ફ્રાન્સીસ બેકનનું જીવન ચરિત્ર.
૧૮. શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસનું જીવન ચરિત્ર.
૧૯. પરોપકાર.
૨૦. ઢોરનું ખાતર.
૨૧. જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની ઓફીસ,

અમદાવાદ—તા. ૧—૧૧—૧૯૦૧.

પ્રસ્તાવના.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો ઘણાં થોડાં છે, તેમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલાં અને અગત્યની સઘળી હકીકતથી સંપૂર્ણ એવાં તો ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં ઇતિહાસના વિષય ઉપર ભાષણો આપતાં જગતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયના ઇતિહાસ ઉપર ગુજરાતીમાં જે થોડાં પુસ્તકો રચાયાં છે તે સઘળાં મને અપૂર્ણ માલમ પડ્યાં. એ ઉપરથી બની શકે તો એ સમયનો સવિસ્તર ઇતિહાસ લખી એ ખોટ પૂરી પાડવાનો મેં વિચાર કર્યો. પરન્તુ બેઉ સમયનો ઇતિહાસ લખવાને વખત ઘણો જોઇએ, અને જોઇતો વખત ન મળવાથી કદાચ હાથ ધરેલું કાર્ય પરિપૂર્ણ થાય નહિ એમ સમજી હાલ તુરત માત્ર જગતનો **અર્વાચીન ઇતિહાસ** લખવાનું કામ આરંભ્યુ, અને તે પૂરૂં થયા પછી અવકાશ મળેથી પ્રાચીન સમયનો ઇતિહાસ લખવાનો ઠરાવ કર્યો.

આ પુસ્તક લખવામાં મુખ્યત્વે કાઇટલી અને ટેલરકૃત ઇંગ્રેજી ઇતિહાસોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે, પણ ઠેકાણે ઠેકાણે બીજા ઇંગ્રેજી ઇતિહાસોમાંથી પણ હકીકત આપી છે. કવિ નર્મદાશંકરકૃત **રાજ્યરંગ** અને પીનકૃત ઇતિહાસ વાચવાથી જગતના અર્વાચીન સમયનું થોડુંક જ્ઞાન મળેછે, પણ તેટલાથી આગળ જ્ઞાન વધારનાર વિદ્યાર્થિને સંતોષ થતો નથી. જ્યા સુધી આપણી ગુજરાતી ભાષામાં સમય સમયના અને દેશ દેશના ઇતિહાસનાં સવિસ્તર સારાં પુસ્તકો લખાશે નહિ ત્યાં સુધી આપણા લોકોમાથી જેઓને ગુજરાતી સિવાય બીજી કોઇ ભાષાનો સંસ્કાર થયો નથી તેઓમાં ઇતિહાસના અભ્યાસ સંબંધી ખરેખરી અભિરૂચી પેદા થઇ શકશે નહિ. જો પુસ્તક વાચવાથી તેવી અભિરૂચી ઉત્પન્ન થશે અને જગતના અર્વાચીન સમયનું ખરૂં સ્વરૂપ પૂરેપૂરૂં સમજાશે તો આ ગ્રંથ લખવાનો મારો પ્રયત્ન સફળ થયેલો હું માનીશ. ગુજરાતી ભાષાનો સામાન્ય રીતે અભ્યાસ કર્યો હોય એવાં સ્ત્રી પુરૂષો આ ગ્રન્થનો સારી રીતે ઉપયોગ કરે તે કારણથી ભાષા ઘણી સાદી વાપરી છે, અને વાચનારને કંટાળો ન ઉપજે તે ખાતર કેટલીક હકીકત મને નિરસ ને નિરુપયોગી લાગી તે આ પુસ્તકમાં દાખલ કરી નથી દરેક પ્રકરણના કે-

કેટલાક પેટા ભાગ હોવાથી પ્રકરણ અને તેના પેટા વિભાગનાં અધ્યાય અને ખંડ એવાં નામ અનુક્રમે રાખ્યાં છે. દરેક અધ્યાયને અન્તે તેનો સાર પણ આપ્યો છે.

આ ગ્રન્થની શરૂઆત મને ૧૮૯૪ માં મેં કરી હતી. સરકારી નોકરી કરતાં જે થોડોક વખત મળતો તે દરમ્યાન પુસ્તક લખવાનું કામ કરવામાં આવ્યું હતું. એની સમાપ્તિ મને ૧૮૯૮ માં થઇ હતી. મારે ખરચે એ પુસ્તક છપાવવાનો વિચાર કરતો હતો તે દરમ્યાન ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનો ઠરાવ કરવાથી એ પુસ્તક તેને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યું. મજકુર સોસાઇટીએ એને છાપખાનામાં મોકલ્યું તે દરમ્યાન અમદાવાદમાંથી મારી બદલી થઇ અને તેથી એ પુસ્તક છપાવવાનું કામ મારી સંપૂર્ણ દેખરેખ નીચે થઇ શક્યું નથી. આ ગ્રંથમાં જે કાંઇ ખામીઓ રહી હશે તેને માટે હું જવાબદાર છું; પણ આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ જલદી નીકળશે એવો મને ભરોંસો રહેછે, તેથી તે આવૃત્તિ કાઢતી વેળા જે જે ખામીઓ હાલ રહી ગઇ હશે તે સર્વે સુધારી લેવામાં આવશે

મુ. ગોધરા, તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૧	જ. ગૌ. શાસ્ત્રી. ગ્રન્થકર્તા.

અનુક્રમ

અધ્યાય ૧ લો.

અધ્યાય ૪ થો.

અધ્યાય ૫ મો.

અધ્યાય ૬ ઠ્ઠો.

અધ્યાય ૭ મો.

અધ્યાય ૮ મો.

અધ્યાય ૯ મો.

અધ્યાય ૧૦ મો.

અધ્યાય ૧૧ મો.

જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ

અધ્યાય ૧ લો.

इस्वी सन ४७६ थी ६०० सुधीना वृतांत.

खंड १ लो.

અર્વાચીન ઇતિહાસનો આરંભ—યૂરોપના ઇતિહાસ લખનારાઓ ઘણુ કરીને તવારીખના પ્રાચીન અને અર્વાચીન એવા બે ભાગ કરે છે પ્રાચીન કાળમા જે મ્હોટા રાજ્યો અનુક્રમે થઈ ગયા તેમા છેલ્લુ રોમનુ રાજ્ય હતુ એના પાછળથી બે ભાગ થયા એક પૂર્વ રાજ્ય, અને બીજુ પશ્ચિમ રાજ્ય એ બીજાના અંતથી એટલે પાચમા સૈકાના ચોથા કે છેલ્લા ભાગથી અર્વાચીન કાળ અને અર્વાચીન ઇતિહાસની શરૂઆત યૂરોપમા ગણાય છે આ મર્યાદા આપણા દેશને પણ ઠીક લાગુ પડે છે આપણા દેશમા વલ્લભિપુર તથા અણહિલવાડ પાટણના રાજ્યથી અર્વાચીન કાળ ગણી શકાય

खंड २ जो.

પશ્ચિમ રાજ્ય જીતનારી વગડાઉ પ્રજાઓ—રોમની પાદશાહીના બે રાજ્ય થયા, તેમાના પૂર્વ રાજ્યની ગાદી ઇસ્તામ્બુલ (કોન્સ્તાન્તિનોપલ)મા હતી અને પશ્ચિમ રાજ્યનુ તખ્ત રોમ શહેરમા હતુ ઇસ્વી સનના પાચમા સૈકામા યૂરોપની ઉત્તર પૂર્વ, અને પશ્ચિમ બાજુથી જાત જાતના લાખો વગડાઉ લોકે આવી પશ્ચિમ રાજ્યના પ્રાંતો જીતી

લીધા, અને ઇ. સ. ૪૭૬ માં તેના નામનો પણ નાશ કર્યો. આ લોકોની વાન્ડલ, સુવી, અને આલાન નામે જાતો પ્રથમ આવી એમની પાછળ વિસિગૉથ, ઑસ્ટ્રોગૉથ, બર્ગંન્ડિઅન, જર્મન, ફ્રાંક, લોમ્બાર્ડ, એંગલ્સ, સાકસન, હુન, વગેરે જાતો આવી. રોમની ઉપર જય મેળવી તેઓ બધા રાજ્યમા પ્રસર્યા, શહેરો અને ગામો લૂટયાં અને બાળ્યાં તથા અસલ રહેવાસીઓમાના ઘણાનો નાશ કરી તેમને ઠેકાણે પોતે વસ્યા. યુરોપનાં હાલનાં ઘણા રાજ્યોનો આરંભ ઇસ્વી સનના પાંચમા સૈકામાં એ બનાથી થયો. એમના વશજો હાલ ઘણા સુધરેલા અને મહા બળવાન છે રોમન રાજ્યના લોકના જેવા તેઓ સુધરેલા નહોતા. રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્થાપન થઇ ચૂક્યો હતો આ વગડાઉ લોક તે ધર્મથી કેવળ અજાણ્યા હતા. તેઓ યુદ્ધ કરવામા, અને રણમા કપાઈ મરવામાં મ્હોટું માન સમજતા, અને વિદ્યા, હુનર, અને સુધારાની સામા હતા. તેમના શરીર મ્હોટા કદના અને ગોરા હતા, ને તેમના ડોળા આસમાની રંગના હતા. તેમની ભાષા અને હિંદુસ્તાન તથા ઇરાનના લોકોની ભાષા જોડે સંબંધ અજબ જેવો છે, પણ તેઓ તેમનાથી ક્યારે છૂટા પડ્યા તે કહી શકાતું નથી. તેઓ ઘણા શૂરા હતા, તેમ નાશકારી અને ઘાતકી પણ ઘણા હતા તેઓમાં ન્હાની ન્હાની ટોળીઓ હતી, અને દરેક ટોળીને માથે રાજા હતો, પણ તેના હાથમાં સત્તા થોડી હતી, તેથી દરેક આદમીને પંડની સ્વાધીનતા ઘણી હતી રોમના તાબાની પ્રજાએ માથી એ સ્વાધીનતા જતી રહી હતી એ બધી જર્મન પ્રજાઓના પુરુષો સ્ત્રી વર્ગને ઘણુ માન આપતા હતા. બીજા જંગલી લોકની પેઠે તેઓ સ્ત્રીઓને લુંડીઓ જેવી ગણતા નહોતા, અને કેટલાક સુધરેલા લોકની પેઠે કેવળ માત્ર ઇંદ્રિય સુખનું સાધન પણ સમજતા નહોતા તેઓમાં સ્ત્રી પુરુષનો દરજ્જો સમાન હતો માતાઓમા સ્વાધીનતા હોવાથી તેમના પુત્રોમાં સ્વતંત્રતા, શૌર્ય, અને સુદૃઢતાનો સદ્ગુણો આવતા, અને તેથી તેઓ જય પામતા

યૂરોપના ઇશાન ભાગમા સ્કેંડેનેવિઅનિક નામે જાતના લોક રહેતા હતા. તેમની ભાષા અને રીતભાત જર્મનોથી જુદી હતી તેમની ? ઘોડેસ્વારનું જોર વિશેષ હતું. સુધારાની સામે થવામાં તેઓ જર્મન

કથી ચઢીઆતા હતા. તેમનો રાજ્યાધિકાર દરેક ટોળીના કુળવાન આદમીઓના હાથમાં રહેતો, પરંતુ લડાઇમાં ચડતી વખતે ઘણું કરીને બધી ટોળીઓ એક સરદારના ઉપરીપણા નીચે એકત્ર થઈ જતી. તેમને જાથુ મુકામ ગમતા નહિ, તેથી શેહેરોથી વેગળે લશ્કરી છાવણીઓ કરી તેઓ રહેતા. જર્મન પ્રજાઓ ઉપર તેઓ એટલું વેર રાખતા કે બેઉના સામાન્ય શત્રુ રોમન લોક હતા તેમની સામે લડવામાં ક્વચિત જ એકસંપ થતા.

—ooo—

खंड २ जो.

—oo—

ઇટાલિનું રાજ્ય.—હેરલી નામે જર્મનિના વગડાઉ લોકની એક ફોજ રોમના પાદશાહોએ પોતાની નોકરીમાં પગાર કરી રાખી હતી. તેનો નાયક ઓડોઆસાર નામે હતો, તેણે બળવો કરી ઇસ્વી સન ૪૭૬માં રોમનું રાજ્ય જીતી લીધું, અને રાજાધિરાજ પદવી કાઢી નાંખી. પોતાને ફક્ત ઇટાલિનો રાજા કહેવડાવવા લાગ્યો. એની પાસેથી ઇટાલિ જીતી લેવાને [1]પૂર્વ રાજ્યના પાદશાહ ઝેનોએ ઓસ્ટ્રોગોથ કરીને બળવાન જર્મન પ્રજાના રાજા થેઓડોરિકને ઉશ્કેર્યો. બધી રૈયત અને તેમનાં બૈરાં, છોકરાં, તથા વૃદ્ધ, સઘળી માલ મિલકત અને ખોરાક, એ સર્વે લેઈ તે ગૉથ રાજા ચડયો. ઓડોઆસરે તેને ખાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમાં તેણે હાર ખાધી (ઇ. સ. ૪૮૯). વેરોના નગરના કિલ્લામાં રહી ત્રણ વર્ષ પર્યંત તે લડયો, પણ અંતે ઇ. સ. ૪૯૩ માં તાબે થવાની તેને જરૂર પડી. ત્યાર પછી થોડી મુદતમાં થેઓડોરિકે તેનો ઘાત કરાવ્યો, અને ઇટાલિની ભૂમિનો ત્રીજો ભાગ પોતાના સિપાઇઓને વહેંચી આપ્યો. એ જમીનને તેમણે પગારને પેટે સમજવી અને તેને બદલે રાજાની લશ્કરી સેવા બજાવવી એવી શરત તેમની જોડે કરી હતી. અસલ ધણીઓને જેમ બને તેમ ઓછી હરકતે એ વહેંચણ કરી હતી. તે લોકના ઉપર દયા કરવી, તેમના ધારાને માન આપવું, અને માંહોમાંહે વઢવું નહિ એવી આજ્ઞા તે-

[1] પૂર્વ રાજ્યને બિઝાંતેન રાજ્ય પણ કહે છે.

જે પોતાના લોકને આપી હતી રાજ્ય ચલાવવામાં તેણે ડહાપણ દેખાડ્યું, તથા પ્રજાનિતી આગળના રાજાઓ કરતાં ઉત્તમ કરી વીધા ઈ. સ. ૫૨૬ માં તે મરણ પામ્યો એ અને તેના અનુયાયી ખ્રિસ્તી થયા હતા એ વેળા એ ધર્મમાં ૧ કાથોલિક, તથા ૨ આરિયન[1], એ નામે બે પક્ષ હતા તેમાંના બીજામાં ભળી એ રાજાએ પહેલાને પીડા કરી[2] એની પાછળ ગાદીએ બેસનારા થોડા વખતમાં રાજ ખોઈ બેઠા થેઓડોરિકની પછી આથાલારિક રાજા થયો તેના પછી અને ૫૩૪ માં થેઓડો બાનસ થયો તેના વખતમાં પૂર્વ તરફથી રાજ ચઢી આવી આ ચઢાઇનું વર્ણન આવતા ખંડમાં લખ્યું છે

खंड ४ थो.

પૂર્વ રાજ્ય—ગૉથ રાજા થેઓડોરિકને ઇટાલિ દેશ વશ કરવા મોકલનાર ઝેનો પાદશાહનું મરણ સને ૪૯૧ માં થયું એના પછીના પાદશાહનું નામ આનાસ્તશિઅસ હતું સત્તાવીસ વર્ષ લગી રાજ કરી તે મરણ પામ્યો એને વારસ ન હોવાથી ગાદીપતિ થવાને જે આદમી ખટપટ કરવા લાગ્યા તેઓમાંનો જસ્ટિન નામે હજુરી ફોજનો નાયક પાર પડ્યો રાજમહેલના એક ખોજાએ સિપાઈઓને પોતાના પક્ષમાં લેવા સારૂ જસ્તિનને કેટલુંક નાણું સિપાઈઓમાં વહેંચવાને સોંપ્યું એનો ઉપયોગ તેણે પોતાને ગાદી મળે તેવી રીતે કર્યો, અને અંતે ફતેહ પામ્યો એ મૂળમાં અભણ અને ગરીબ ગામડીઓ હતો, અને પાદશાહ થયો તે વખતે પણ તેને વાંચતા લખતા આવડતું નહોતું બહાદુરી અને બુદ્ધિ બળે કરીને ફોજની સરદારીએ તે છેક નીચે દરજ્જેથી ચઢ્યો હતો એ અધિરાજ નવ વરસ ગાદીએ રહ્યો એના વખતમાં રાજકાજ હોશિયારીથી ચાલ્યું અને ૫૨૭ માં એનું મરણ થવાથી એનો ભત્રીજો જસ્તિનિયન રાજપાટ પામ્યો

---

૧ આરિયસ નામે ધર્મગુરૂનો ૨ કાઈટલીના બનાવેલા ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે તેણે કાથોલિકોને પીડા કરી નહોતી, અને ટેલરકૃતમાં લખ્યું છે કે તેણે કરી હતી

નવા પાદશાહે પાટે બેઠા પછી થેઓડોરા નામે ગુણકા વેરે પરણી પોતાની પત્નીને લાંછન લગાડયું રૈયતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવવાને તેણે બહુ જુલમ કર્યો, લોકને જીવથી માર્યા અને લૂટ્યા. વિશ્વાસી ધર્મમાં પક્ષો હતા તેઓ ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખતો નહિ કાન્સ્ટાન્ટિનોપલ શહેરમાં ઘોડાગાડીઓની શરતો થતી. એ શરત રમનારાઓમાં તડ હતાં. દરેક તડ તેના ઝુંડા વગેરેના રંગ ઉપરથી ઓળખાતું હતું. લીલા રંગના અને આસમાની રંગના તડ વચ્ચે ભારે વેર હતું, તેથી તેઓ બહુ જુસ્સાથી લડતાં. જસ્તિનિયને આસમાની રંગના તડ ઊપર મહેરબાની રાખી, તેથી તેના સામાવાળીઆએ બંડ કર્યું. એ બંડ બેસાડી દેવાને પાદશાહે લશ્કર મોકલ્યું, તેથી શહેરમાં લડાઈ થઈ ને આગ લાગી, તેથી ઘણીક સરકારી અને ખાનગી ઇમારતો બળી ગઈ. ત્રીસ હજાર ફીતુરખોરો માર્યા ગયા ત્યારે બળવો શમ્યો, અને શાંતિ થઈ. એ જ વખતમાં ઇરાનના પાદશાહ જોડે ઝઘડો ચાલતો હતો. આ ઝઘડામાં જસ્તિનિયનની ફોજ ફતેહ પામી નહિ, તેથી તેને અપમાન પહોંચાડે તેવી શરતોએ સલાહ કરવી પડી.

વાંડલ નામે વગડાઉ લોક આફ્રિકાનો ઉત્તર ભાગ વશ કરી કાર્થેજમાં રાજધાની કરી રહ્યા હતા તેઓ ખ્રિસ્તી થયા હતા, પણ આરિયન મતના હતા. સને ૫૩૩ માં જસ્તિનિયને તેમને જીતવાને બેલિસારિયસની સરદારી નીચે ફોજ મોકલી. વાંડલ સેના ઘણી હિંમતથી લઢી, પરંતુ હારી, તેમનું ગજનગર શત્રુના હાથમાં ગયું, અને તેમના રાજા ગેલિમરને શરણે જવું પડયું.

થેઓદોરિકની દીકરી આમાલસોંથા પોતાનો છોકરો આથાલારિક સગીર હોવાથી તેની વતી ઇટાલિમાં રાજ્ય કરતી હતી, તેણીએ થેઓડાટ નામે સરદારને કારભારમા પોતાની જોડે જોડયો આથાલારિકના મરણ પછી થેઓડાટે કૃતઘ્ન થઈ રાણીને મારી નાંખી પોતે ગાદીએ બેઠો તેને સજા કરવાને સને ૫૩૫ માં જસ્તિનિયનના લશ્કરે ઇટાલિ ઉપર ચઢાઈ કરી તે દેશનો દક્ષિણ ભાગ જીતી લીધો. થેઓડાટ વઢી શકયો નહિ તેથી ગૉથલોકે તેને પદભ્રષ્ટ કરી વિટિગ નામે શૂરા નાયકને તેની જગાએ રાજા નીમ્યો એ નવા રાજાને રોમ શહેર છોડી દેવું પડયું. ત્યાં જસ્તિનિયનના સરદાર બેલિસારિયસે બિઝાંતિન અધિરાજની સત્તા સ્થાપી, અને જાહેર કર્યું કે ગૉથ લોકને

એ દેશમા રાજા નીમવાનો હક નથી (સને ૫૩૭) બીજે વરસે વિટિગે બ ।। ગૉથ યોદ્ધાને એકઠા કર્યા અને રોમ નગર ઘેરી લીધુ બેલિસારિયસે હોશિયારીથી તેનું રક્ષણ કર્યું કાન્સ્તાન્તીનોપલથી કુમક આવી પહોચેથી ગૉથ રાજાને ઘેરો ઉઠાવવો પડયો વિટિગે પ્રયત્ન જારી રાખ્યો તેના બોલાવવા ઉપરથી ફ્રાંક લોકના રાજા થેઓડોબર્ટે દશ હજાર બર્ગંદિ જોદ્ધા તેની કુમકે મોકલ્યા, અને પાછળથી તે પંડે એક લાખ ફ્રાંક સિપાઈઓ લેઈ આવ્યો તેણે મિલાન શહેરની ખરાબી કરી, અને ઘણાક ગામો લૂટયા તેની છાવણીમા મરકી ચાલવાથી બહુ માણસ મુઆ તેથી બિઝાંતિન અધિરાજ સાથે સલાહ કરી તે પાછો વળ્યો બેલિસારિયસે રાવેન્ના નગરને ઘેરો ઘાલી જીત્યુ અને વિટિગને કેદ પકડી તે ઇસ્તાંબુલ ગયો, (સને ૫૩૯) ગૉથ લોક તેઓ તાબે થયા નહિ તેમણે એક પછી એક બે રાજા નીમ્યા, અને નાલાયક માલૂમ પડવાથી બરતરફ કર્યા. ત્રીજો ટોટિલા નામે રાજા સારો નીવડયો તેણે જય મેળવ્યો, ઘણાક નગરો સર કર્યા, અને અંતે રોમ શહેર જીતી ઇટાલિનું ધણીપણું સંપાદન કર્યું તથા પિતાની પેઠે ન્યાયથી જોરે વર્ત્યો તેની સામા અધિરાજે નાર્સિસને સુભાની પદવી આપી મોકલ્યો એ સુભાએ દશ હજાર લાબર્ડ સિપાઈઓની કુમક સહિત જઈ ગૉથને જીત્યા, ટોટિલાને યુદ્ધમા માર્યો (સને ૫૫૨), અને ઘણા વરસ સુધી ઇટાલિ ઉપર જશથી અમલ કર્યો

જસ્તિનિયનના તાબાના મુલકની ઇશાન સીમા ભણીથી લાબર્ડિ, જે પિડાઇ, સ્લેવેનીક વગેરે જંગલી લોક સ્વારીઓ કરતા હતા આવાર અને તુર્ક નામે એમની વધારે ભયંકર જાતોના હુમલા આ વેળાએ એશિઆખંડ તરફથી થવા લાગ્યા એ ખંડના ઇશાન કોણમા બૈકાલ સરોવરની આસપાસના રણ અને પર્વતોમા આવાર ઘણા કાળથી વસતા હતા ત્યાથી તુનુન નામે રાજાની આગેવાની નીચે દક્ષિણમા ઉતરી જાપાનના સમુદ્રના કાંઠા લગીનો દેશ જીતી લીધો ને પછી તે રાજા પોતાને ચાગાન કહેવડાવવા લાગ્યો હાન પણ તુર્ક રાજાના સિક્કા ઉપર એ બોલ છે થોડા વખત પછી એ લોકને તેમના દાસ તુર્ક લોકે જીત્યા. આવાર નામ સાંભળી બીજા લોક બીતા હતા તેનો ફાયદો લેવાને એ આગાર કરીને કોઈ પ્રજાએ તે નામ ધારણ કર્યું તુર્ક લોકથી પરાજય પામી તેઓ વોલગા

નદીની વાટે યૂરોપમાં પેઠા. યુમાન નામે સરદારના વખતમાં તુર્ક લોક સ્વતંત્ર થઈ મોટાઈ પામ્યા. યુમાનની પછી ગાદીએ બેસનાર પરાક્રમી પુરૂષનું નામ ડિઝાબૂલ હતું. વોલગા નદીથી તે જાપાન સમુદ્ર શુધીનો મુલક તેણે વશ કર્યો હતો.

આ વખતે ઇરાનની ગાદીએ પ્રખ્યાત અદલ ઇનસાફી શાહ નશરવાન હતો. તેણે સને ૫૪૦ માં જસ્તિનિયનના તાબાના સીરિયા પ્રાંત ઉપર સ્વારી કરી. બેલિસારિયસે જઈ તેને ખાળ્યો, પણ થોડા વખત પછી જસ્તિનિયને તે સેનાપતિને બરતરફ કર્યો એટલે ઇરાની શાહ જય પામી આગળ વધ્યો. જસ્તિનિયને પોતાની ભૂલ જોઈ અને મહા પરાક્રમી બેલિસારિયસને ફરીને સેનાધિપતિ નીમી શાહની સામે મોકલ્યો. એથી નશરવાનને પાછા હઠવું પડ્યું. એ પછી તે કૉકેશિયન પર્વતની પાસેના પ્રાંતો જીતવા ગયો. જસ્તિનિયને તે પ્રાંતના લોકને કુમક કરી, તેથી વિગ્રહ જારી રહ્યો. હબશી દેશનો (આબિસિનિઆનો) રાજા અરબસ્તાન દેશ જીતી આ વેળા જોરાવર થયો હતો તેને એ લઢાઈમાં પોતાની મદદે લેવાની જસ્તિનિયને કોશિસ કરી. પણ હબશી રાજાની હામ ઇરાનીઓ જોડે બાથ ભીડવાની ચાલી નહિ. જસ્તિનિયનની ધારણા એવી પણ હતી કે હબશી દેશ જોડે મિત્રાચારી થવાથી પોતાની પ્રજા હિંદુસ્તાન અને ચીન સાથે જળ માર્ગે વેપાર કરી શકશે.

આફ્રિકામાં ભારે બંડ ઉઠ્યું તે શમાવતાં બહુ મહેનત પડી અને તાબાના પ્રાંતો ઉજડ થઈ ગયા. બલ્ગેરિઅન લોક રાજ્ય ઉપર ચઢી આવ્યા તેની સામા બેલિસારિયસને મોકલ્યો. તે જંગલી લોક અને પાદશાહી ફોજની વચ્ચે એક મોટી લઢાઈ થઈ તેમાં બેલિસારિયસ ફતેહ પામ્યો. એ જય તેનો છેલ્લો હતો. તેની ઉપર ઇર્ષા કરનારાએ દરબારમાં ખટપટ કરી એ જય પ્રાપ્ત થવામાં હરકત કરી. અધિરાજે તે વગડાઉ શત્રુને નાણાં આપી ડાન્યુબ નદીને પેલે પાર જવાનું કબૂલ કરાવ્યું. પછી રાજદ્રોહનો જૂઠો આરોપ મૂકી જસ્તિનિયને બેલિસારિયસને કેદ કર્યો, પણ તેનું નિરપરાધિપણું સાબીત થવાથી તેને છોડી દીધો. આ અપમાનના ખેદથી તે માંદો પડ્યો અને મરણ પામ્યો, અને જસ્તિનિયને તેની દોલત લૂંટી લીધી.

તા ૩ ફેબ્રુઆરી સને ૫૨૮ મા તેણે કાન્સ્તાન્તિનોપલની સેનેટ નામે રાજસભાને એ બાબત એક પત્રમા પોતાનો હેતુ જણાવ્યો, અને ટ્રિબોનિયન વગેરેને નીમી તેમને વિરૂદ્ધતા દૂર કરવાનો, નકામા કે નહિ વપરાતા કાયદા રદ્દ કરવાનો તથા ખુલાસા કાજે સપૂર્ણ અર્થ સમજાવવાને અર્થનો ઉમેરો કરવાનો અખ્તીઆર આપ્યો આદ્રિયન શહેનશાહના અમલની શરૂઆત પછી થયના તમામ કયદા ઉપરથી બાર અધ્યાયનુ પુસ્તક તૈયાર થયુ તેને "જસ્તિનિયન કોડ" એ નામ આપનામા આવ્યું પાદશાહે તેને મજુર કરી મોહોરછાપ લગાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું, અને અદાલતોમા એ વિના બીજો કાયદો માનવો નહિ એવો હુકમ કર્યો

એ પછી જૂના વખતના કાયદા અને ન્યાયતત્વોનો સગ્રહ કરી તેઓમાથી સાર કાઢવાનુ કામ આરભ્યુ ટ્રિબોનિયનને એ કામનો ઉપરી નીમી તેમા મદદ કરનાર રાખવાનો અધિકાર આપવામા આવ્યો તે પ્રમાણે તેણે એક ન્યાયાધીશ, અગીઆર વકીલ અને કાયદાશાળાના ચાર ગુરૂઓને પોતાની મદદે બોલાવ્યા આ કામ બહુ ભારે હતુ બે હજારથી વધારે જૂના કાયદાના પુસ્તકો હતા, અને અગણિત રૈમના અને તેઓ ઉપર ટીકા વગેરે હતા એ સવને વાચી તેમાથી સાર કાઢી, વિરૂદ્ધતા દૂર કરી અયોગ્ય હોય તે રદ્દ કરી, સુધારો કરી, સર્વ બાબી સુગમ અનુક્રમે ગોઠવતા ત્રણ વર્ષ થયા તોપણ એવુ કહેવાય છે કે ટ્રિબોનિયને ઘણી ઉતાવળ કરી એ ગ્રથને ડાયજેસ્ટ કહેછે સને ૫૩૩ ના ડિસેમ્બરની ૧૬ મી તારીખે જસ્તિનિયને જૂના કાયદા રદ્દ કરી તેઓને ઠેકાણે એ પુસ્તક માનવાનો અને અમલમા લેવાની આજ્ઞા કરી

કાયદાનો અભ્યાસ કરનારાઓને અનુક્રમમા શીખવાને માટે એ ધર્મશાસ્ત્રોમા જે મૂળતત્વો આવ્યા તેઓને ચૂટી કહાડી ટીન્નુ નાનુ પુસ્તક જસ્તિનિયને રચાવ્યું એનુ નામ ઇન્સ્ટિટ્યુટ રાખ્યુ એ જસ્તિનિયનના ઇન્સ્ટિટ્યુટ હાલ પણ યૂરોપમા કાયદો શીખનારા પ્રથમ ભણે છે, અને તેના કેટલાક તરજુમો આ દેશની લોકભાષામા શીખવવામા આવેછે

એ ગ્રથો અદાલતમા વપરાવવા માડ્યા ત્યારે તેઓમા કેટલીક ખા

અર્વાચીન ઇતિહાસ.

૧ લા અધ્યાયનો ટુંક સાર.

ઇ. સ. ૪૭૬—૬૦૦.

ઇતિહાસનાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન એવા બે ભાગ છે. પ્રાચીન કાળમાં છેલ્લું મોટું રાજ્ય રોમનું હતું. એ રાજ્યના બે વિભાગ હતા. (૧) પૂર્વ રૂમી રાજ્ય, અને (૨) પશ્ચિમ રૂમી રાજ્ય. પશ્ચિમ રૂમી રાજ્યનો અંત ઇ. સ. ૪૭૬ માં આવ્યો, તે વખતથી અર્વાચીન ઇતિહાસનો આરંભ થાયછે. વાન્દલ, સુવી, આલાન, જર્મન, ફ્રૉંક, ઍંગલ્સ, સાક્સન, વિગેરે જંગલી પ્રજાઓએ રોમના પશ્ચિમ રાજ્યને તોડી પાડ્યું, (ઇ. સ. ૪૭૬). આ જંગલી પ્રજાઓવડે હાલનાં ઘણાંખરાં યૂરોપનાં રાજ્યોનો આરંભ થયેલો છે. એ પ્રજાઓ ખ્રિસ્તી ધર્મથી કેવળ અજ્ઞાન હતી. પરંતુ તેઓ યુદ્ધમાં કુશળ અને વિદ્યા, હુનર અને સુધારાની વિરૂદ્ધ હતી. તેમની ભાષા હિંદુસ્તાનની તથા ઇરાનના લોકોની ભાષા જોડે ઘણીજ મળતી હતી. તેમની નાની નાની ટોળીઓ પોતાના નાના રાજાઓના હાથ નીચે ફરતી હતી. તેઓ સ્ત્રીઓને માન આપતા. ઇ. સ. ૪૭૬ માં ઓદોઆસાર નામના એક રોમન સરદારે બળવો કર્યો અને રોમનું પશ્ચિમ રાજ્ય જીતી લીધું. પરંતુ એક ઓસ્ત્રાગોથ નામના જર્મન પ્રજાના સરદાર થેઓદોરીકે ઇ. સ. ૪૮૯ માં તેને હરાવ્યો, અને ઇ. સ. ૪૯૩ માં તાબે કર્યો. થેઓદોરીકે ઇટાલિનું રાજ્ય ડહાપણથી ચલાવ્યું. તેણે ખ્રિસ્તિધર્મના આરિયન પક્ષને આશ્રય આપ્યો. તે ઈ. સ. ૫૨૬ માં મરણ પામ્યો. ત્યાર કેડે તેની પછીના રાજાઓએ ઇટાલિનું રાજ્ય પોતાના હાથમાંથી ખોયું.

પૂર્વ રાજ્યનો ઝેનો કરીને પાદશાહ હતો તેનું મરણ ઇ. સ. ૪૯૧ માં થયું. એણે થેઓદોરિકને પશ્ચિમ રાજ્ય જીતવા મોકલ્યો હતો. એ-

ની પછીના પાદશાહ આનસ્તાશિયસને વારસ નહીં હોવાથી ઘણા માણસોએ ખટ્પટ કરી. તેમાં જસ્તિન નામે લસ્કરી માણસ ફતેહ પામ્યો, (ઇ. સ. ૫૧૮). એના મરણ પછી એનો ભત્રિજો જસ્તિનિયન પાદશાહ થયો, (ઇ. સ. ૫૨૭). ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ફેલાવો કરવા સારૂ તેણે રૈયતને ઘણું દુઃખ દીધું. તેણે ઇરાનપર ચઢાઇ કીધી, પણ તેની હાર થવાથી શરમભરેલી સલાહ કરવાની તેને જરૂર પડી. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૫૩૩ માં તેણે કાર્થેજ જીત્યું. આ વખતે ઇટાલિના રાજ્યમાં ખટપટ ચાલતી હતી તેથી જસ્તિનિયને તે દેશ ઉપર ચઢાઇ કરી અને તેનો દક્ષિણ ભાગ ઇ. સ. ૫૩૫ માં જીત્યો અને થોડા વખત પછી રોમમાં બિઝાંતૈન રાજ્યની સત્તા સ્થાપી. ગોથ રાજા વિટિગે ઇટાલિ લેવાને બહુ ફાંફાં માર્યાં, પરંતુ તે ઇ. સ. ૫૩૯ માં કેદ પકડાયો. ત્યાર પછી ટોટીલા નામે ગોથ રાજાએ ઇટાલિનુ થોડુંઘણું રાજ્ય જસ્તિનિયનના હાથમાંથી પડાવી લીધું. પરંતુ ઇ. સ. ૫૫૨ માં ટોટિલા યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો. અને ત્યારપછી ઘણાં વર્ષ સુધી જસ્તિનિયનના સરદાર નારૂસિસે સુબા તરીકે ઇટાલિ ઉપર હકુમત ચલાવી. આ પ્રમાણે જસ્તિનિયને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણોજ વધાર્યો હતો. ઇ. સ. ૫૪૦ માં ઇરાનના પ્રસિદ્ધ રાજા નસરવાને જસ્તિનિયનનાં તાબાના સિરિયા પ્રાંત ઉપર સ્વારી કરી. પરંતુ આખરે તેને પાછા ફરવાની જરૂર પડી. ત્યારપછી આફ્રિકામાં બારે બંડ ઉઠ્યું તે જલદીથી જસ્તિનિયને સમાવી દીધું. બલગેરિયન લોકોએ બળવો કર્યો તે બેલીસારિયસ નામે જસ્તિનિયનના પ્રસિદ્ધ સરદારે જલદી સમાવી દીધો. પછીથી બેલીસારિયસના ઉપર રાજ્યદ્રોહનો જૂઠો આરોપ મુકવામાં આવ્યો હતો, તેમાંથી તે છૂટી ગયો. પરંતુ તે અપમાનના એદથી મરણ પામ્યો. ત્યારપછી જસ્તિનિયને તેની માલમિલકત લૂંટી લીધી. આ કૃત્ય જસ્તિનિયનને ઘણીજ શરમ લગાડે છે. ત્યારપછી આઠ મહીને ઇ. સ. ૫૬૫ માં જસ્તિનિયન મરણ પામ્યો. જસ્તિનિયને બે મોટાં કામ કરી અમરકીર્તિ મેળવી છે. (૧) રોમના કાયદા તથા ધારાનો તેણે સંગ્રહ કર્યો. એ સંગ્રહના આધારે હાલના યુરોપના કાયદા રચાએલા છે. (૨) રેશમના કીડા ચીનમાંથી લાવી યુરોપમાં દાખલ કર્યા. જસ્તિનિયન પછી બીજો જસ્તિનિયન ઇ. સ. ૫૬૫ માં ગાદીએ બેઠો. તેના વખતમાં લાં-

બર્ડ લોકોએ ઇટાલિ દેશ જીતી લીધો અંધતાને લીધે કામ કરવાને અશક્ત થવાથી પોતાની ગાદી તેણે ટિબીરિયસને સોંપી (ઇ સ ૫૭૮) બીજો જસ્તિનિયન ઇ સ ૫૮૨ મા મરણ પામ્યો એની ગાદીએ એનો જમાઇ મારીસ બેઠો રાજ્યમા બંડ થયુ તેમા તે ફોકસ નામના સરદારને હાથે મરાયો (૬૦૨) આ સરદારને હેરાક્લિયસ નામના આફ્રિકાના નવાબે ઇ સ ૬૧૦ મા મારી નાખ્યો હેરાક્લિયસને ઇરાનના શાહ ખુશરૂ જોડે લાંબો વખત સુધી ટંટો ચાલ્યો, તેમા તે આખરે જય પામ્યો

ઇરાનનું રાજ્ય—જ્યારે પશ્ચિમ રોમ રાજ્યનો અંત આવ્યો ત્યારે ઇરાનની ગાદી ઉપર ફિરોઝ નામે પાદશાહ હતો તેણે ઇ સ ૪૫૫ થી ૪૮૫ સુધી રાજ્ય કર્યું એના વખતમા ૭ વર્ષ સુધી મોટો દુકાળ પડ્યો તેની પછી તેનો દીકરો પેરેસ ઇ સ ૪૮૫ મા ગાદીએ આવ્યો તે ઇ સ ૪૮૮ મા મરણ પામ્યો તેની પછી તેનો ભાઇ કોબાદ ગાદીએ બેઠો તેના વખતમા ઇ સ ૪૯૮ મા મઝ્દક નામના માણસે નવો ધર્મ ફેલાવ્યો, તેને રાજાએ ટેકો આપ્યો પરતુ એ ધર્મ તે લોકોને પસંદ નહીં પડવાથી તેમણે બંડ કર્યું કોબાદે સિથિયાના રાજાની મદદથી એ બંડ સમાવી દીધુ તેણે રોમનુ રાજ્ય જીતવા કેટલી સ્વારીઓ કરી પણ તેને જસ્તિનિયનના વખતમા બેલિસારિયસે હરાવી પાછો કાઢ્યો હતો તે ઇ સ ૫૩૨મા મરણ પામ્યો તેની પછી તેના વસિયતનામા પ્રમાણે નોશીરવાન ગાદીએ આવ્યો વિદ્યા, હુન્નર અને ખેતીને તેણે આશ્રમ આપ્યો એણે રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણોજ વધાર્યો તેણે હિંદુસ્તાનના રાજા જસ્તિનિયનને હરાવી કેટલાક રોમના શહેરો જીત્યા રૂમી રાજ્યને એમ લાગ્યુ એવી સલાહ કરવાની જસ્તિનિયનને જરૂર પડી પણ ઇ સ ૫૪૦ માં જસ્તિનિયનના સરદાર બેલિસારિયસે ઇરાનીઓને હરાવી કાઢ્યા એ પરાક્રમી રાજા ઇ સ ૫૮૦ માં મરણ પામ્યો એણે વિદ્યા અને શાસ્ત્રને ઘણીજ મદદ આપી હિન્દુસ્તાનના તથા ગ્રીસના પુસ્તકોનો તેણે ફારસીમા તરજુમો કરાવ્યો તેના વખતમા કોઇ નામના માણસે શતરંજની રમત ખોળી કાઢી એની પછી તેનો શાહજાદો હોરમઝ ગાદીએ આવ્યો તેણે થોડા વખત પછી પોતાના કુટુંબના તથા રાજ્યના સારા મા-

ણુસોને મારી નંખાવ્યા. એની બદચાલ અને ક્રૂરતાથી લોક નાખુશ થઈ ગયા હતા. પરદેશીઓની સ્વારીઓ થવા લાગી બેહગમ નામના સરદારનુ અપમાન કરવાથી તેણે બંડ ઉઠાવ્યુ, તેમા હોરમઝ કેદ પકડાયો, અને બંદીખાનામાં મુઓ. બહેરામ ગાદીપતિ થઇ બેઠો, પણ હોરમઝના દીકરા ખોશરૂએ મદદ મેળવી ઇ. સ. ૫૮૮ માં બહેરામ પાસેથી ગાદી લેઇ લીધી. ખોશરૂએ રોમનુ રાજ્ય કેટલુક છતેલું અને ખ્રિસ્તિઓ ઉપર ધર્મની ઝનુન ખાતર જુલમ ગુજાર્યો. રોમના બાદશાહ હેરાક્લિયસે ઇરાનીઓને પુરેપુરી રીતે હરાવ્યા અને ખોશરૂનો ખજાનો લુંટયો આ પ્રમાણે બને રાજ્યો એક બીજાની જોડે લડાઇ કરી નબળાં થયાં હતાં. બે જણની લડાઈમાં ત્રીજો ફાવી જાય, તે પ્રમાણે એ બેઉ રાજ્ય વચ્ચેની લડાઇમાં આ વખતે મહમદ પેગમ્બર ફાવી ગયો.

अध्याय २ जो.

इस्वी सने ६०० थी ते ८०० सुधीना वृत्तांत.

खंड १ लो.

મુસલમાન ધર્મ અને રાજ્યની ઉત્પત્તિ અને સ્થાપના.— જે મહા પુરૂષે પૃથ્વીના ઘણા ભાગના ધર્મ અને રાજ્યોમાં મોટો ફેરફાર કરી નાંખ્યો તેનો જન્મ અરબસ્તાનના મક્કા શહેરમાં ઇસ્વી સનના ૫૬૯ વર્ષને સુમારે થયો.[1] મક્કાના આરબો કોરાઈશ કહેવાતા હતા તેમનામાં એક મોટા હાથામ કુળમાં અબદુલ મોતલિબ નામે સરદાર હતો. એ રાજવંશીને ૭ પુત્રીઓ અને તેર પુત્રો હતા. એમાંનો અબદુલા નામે તેનો લાડકો અને રૂપાળો દીકરો હજરત મહમદનો પિતા થાય. અબદુલાના લગ્ન વહિબ નામે રાજવંશી સરદારની બેટી આમિના વેરે થયાં હતાં. એ બાઇના પેટે પેગમ્બર સિવાય બીજું ફરજન થયું નહિ. નાની વયમાં બાપ ને મા બનેનું મરણ થવાથી પહેલાં દાદાને ઘેર અને દાદાનો કાળ થયા પછી અબુ તાલેબ નામે કાકાની સંભાળમાં એ ઉછર્યાં. દાદાના મોટા પરિવારને લીધે મહમદને વારસામાં ઝાઝું મળ્યું નહિ. પણ તેની બુદ્ધિ વિશાળ, દાનત સાફ અને વેપાર કરવામાં ખબરદારી ઘણી હતી, તેથી તેને જલદીથી ધન મળ્યું. ખદિજા નામે એક પૈસાદાર, અને કુળવાન વિધવા મક્કામાં રહેતી હતી, એને ત્યાં વણજ વેપાર કરવા તેને ગુમાસ્તી મળી. મક્કાથી માલ ભરી વણજાર દમારકસ નગર જતી તેની જોડે એ બાઇનો માલ લેઇ મહમદનું ત્યાં જવું થતું. રસ્તામાં ચોરો જોડે

1 આરબ લોક મહિના ચાંદબીજથી અને વર્ષ પણ ચંદ્રની ચાલ ઉપરથી ગણેછે. તેથી એના જન્મનો બરાબર કાળ ગણાઈ શકાતો નથી. હિસાબ વરસે વરસે ઇસ્વીસન જોડે મળતો નથી.

વઢવામાં મહમદે ચતુરાઇ અને બહાદુરી દેખાડી, તથા માલ વેચવામાં પોતાની શેઠાણીને ઘણો નફો કરી આપ્યો. એથી તેનો ભરોંસો એના ઉપર ઘણો ચોંટયો. વળી એનું સુંદર સ્વરૂપ, ભારેખમ દેખાવ, મધુર વાણી, વાક્‌ચાતુરી તથા મીઠું હાસ્ય જોઇ તે મોહિત થઈ ગઇ. એ ગુણોવંડે તેણે આગળ ઘણાનાં મન વશ કર્યા હતાં. ઉદાર અબુતલેબે પઇસું ભરવાને જોઇતી મદદ ભત્રીજાને કરી અને તે લાયક સ્ત્રીએ તેને પોતાનો વર કર્યો. એ વેળા વરની ઉમર ૨૫ ની ને કન્યાની ચાળીશની હતી.

એ લગ્નથી મહમદની અવસ્થા બહુ સારી થઇ, અને તેની ઇચ્છા પાર પાડવાને જોઇએ તેવી જોગવાઇ મળી. એનુ મન ઉંડા ધ્યાનમાં પડે તેવું હતું, અને એની અવલોકનશક્તિ જબરી હતી. ધર્મ અને પરમેશ્વર સંબધી તે ઉંડા વિચાર કરતો. તેની ખાતરી થઇ કે આ જગતનો કર્તા એકજ છે, અને માણસે માત્ર તેની ભક્તિ કરવી જોઇએ. સૂર્ય ચંદ્રાદિ આકાશના પદાર્થોની તથા અનેક કલ્પિત દેવ દેવીઓની મૂર્તિઓની પૂજા પોતાના સ્વદેશીઓ કરતા હતા તે જોઇ તેને ઘણો ખેદ લાગ્યો, અને તેમને સુધારવાનુ તેણે ધાર્યું. મક્કાની પડોશની એક એકાંત ગુફામાં જઇ ધ્યાન ધરવાનો તેને મહાવરો હતો. અનેક દેવો અને મૂર્તિપૂજાનો નાશ કરવાનો મનસૂબો તેણે એ એકાંત જગામાં બહુ કર્યો. યાહુદી અને ખ્રિસ્તિધર્મલેખો મહમદના જાણવામાં હતા, અને આરબો તેથી કેવળ અજાણ્યા નહોતા. મુસા, દાઉદ, ઈસા વગેરેને પરમેશ્વરે સત્યધર્મનું જ્ઞાન શીખવવાને મોકલ્યા હતા તેમ મને પણ મોકલ્યો છે, એવું તેણે અંતે પ્રસિદ્ધ કર્યુ.

પોતાની વયના ૪૦ મા વર્ષમા તેણે પોતાની ધણીઆણીને તથા *અલીને તથા અબુબેકર નામે મિત્રને તથા ઝેઆેદ નામે દાસને કહ્યું કે પેલી એકાંત ગુફામાં હું એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાન ધરતો હતો તેવામાં દેવદૂત જેબરઇલે આવી પરમેશ્વરનો મોકલેલો સંદેશો કહ્યો કે પૃથ્વીપર સઘળા લોકને તેના એકત્વનુ જ્ઞાન કરવાને મને તેણે પેગમ્બર‡ નીમ્યો છે. એ

* અલી—એના કાકા અબુતલેબનો દીકરો હતો.

‡ એ શબ્દ ફારસી છે, એનો અર્થ સંદેશો લઇ જનાર એને આરબી ભાષામાં રસૂલ કહેછે.

શ્રોતાઓએ તે વાત ખરી માની પણ એ વાત તેણે મક્કાના બીજા ર
હેવાશીઓને કહી પણ થોડાએજ તે માની ત્રણ વર્ષમાં માત્ર દશ શિ
ષ્ય થયા, અને તેઓ મુસલમાન કહેવાયા

મુસલમાન એટલે પરમેશ્વરની તાબેદારી કરનારા અને તેના ઉપર
ભરોસો રાખનારા એક વખત પોતાના કુટુંબીઓને જમવા તેડી તેણે ઉ
પનો હેતુ જાહેર કર્યો, પણ તેમણે એનો તિરસ્કાર કર્યો અને અણુ-
તસેમે પણ તેને વાર્યો એ કશાથી નવા પેગમ્બરની હિંમત કમી થઈ ન
હિ જાહેર બજારમાં ઉભા રહી અને મક્કાના મોટા દેવળમાં જઈ અનેક
દેવોની અને મૂર્તિપૂજાની વિરૂદ્ધ બોધ દશ વર્ષ સુધી ઘણીજ હોંશ આ
ને આતુરતાથી તેણે લોકને કર્યો હળવે હળવે દઢ શિષ્યો વધવા લાગ્યા
ફિરશ્તો જબ્રઈલ નવા નવા સંદેશા પરમેશ્વરની કનેથી લાવી મહમદને
કહેતો. મહમદના ચેલાઓ તેઓને એક પુસ્તકમાં લખી લેતા એ પુસ્ત
ક તે કુરાન મક્કાના મોટા દેવળમાં કાબા નામે એક પાષાણની તથા ઘ
ણાક દેવોની મૂર્તિની પૂજા કરવાને અરબસ્તાનમાં લોક આવતા તેમને પ
ણ એણે બોધ કર્યો એથી કેટલાકના મન ફર્યાં એ દેવળ વડે મક્કાની
આબાદી હતી તેથી ત્યાંના ઉપરીઓએ એના કામમાં હરકત કરવા માંડી
મુસલમાનો ઉપર જૂલમ થવા લાગ્યો મહમદનો કાકો અબુતાલેબ હાકેમ
હતો તેની સત્તાથી તેનો બચાવ થયો હતો અને અબુતાલેબનું મરણ થયું,
અને તેની જગાએ મહમદના દુશ્મનોએ પોતાના પક્ષનો અબુસુફિયાનને
નીમાવ્યો ખદિજાનો પણ કાળ થયો વળી એમ બન્યું કે યસરીબ નગ-
રના મુખ્ય રહેવાશીઓ જાત્રાએ આવ્યા હતા, તેઓએ મહમદનું ગુરૂપણું
કબુલ કર્યું અને તેને સહાય થવાનું વચન આપ્યું એથી મક્કામાં ગભ-
રાટ થયો કેમકે તે બે નગરવાસીઓ વચ્ચે ભારે વેર હતું હવે મહમદને
મારી નાખવાનો જાહેર ઠરાવ થયો, અને રાત્રે તેને ઘેર મારા ગયા અ
લીને પોતાને ખાટલે સુવાડીને તથા પોતાનો જબ્બો તેને ઓઢાડીને મહમદ
અબુબેકરની સાથે ચુપચુપ પાસેના ડુંગરોમાં જઈ ત્રણ રાત કાઢી અને
ત્યાંથી યસરેબ ગયા (ઈ સ ૬૨૨) અરબી જબાનમાં નાશી જવાને
હિજરી કહે છે. મુસલમાની હિજરીનો શરૂ આ વરસથી શરૂ થયો

યસરેબનું નામ હવે મેદિન તુનનબી એટલે પેગમ્બરનું શહેર પડ્યું,

હાલ હુકામા તે મદિના કહેવાયછે આહિં મહમદનો સારો સત્કાર થયો ગુરુના કામની જોડે રાજ્યાધિકાર પણ તેને લોકે આપ્યો તેના વચન પરમેશ્વરના વચન જેવા માન્યા, તેનુ શરીર પવીત્ર ગણ્યુ, અને પાકા મુસલમાન થયા એમની જોડે બીજી કેટલીક આરબની જાતો આવી મળી, તેથી મુસલમાનો મક્કાના લોક જોડે લડવાને સમર્થ થયા આગલા નબળાઇના દિવસોમા શત્રુઓથી જે દુખ પડે તે સહેવુ એવો બોધ પેગમ્બરે ક્યા હતો પણ હવે સ્વરક્ષણને અર્થે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી, અને પોતે પણ યુદ્ધોમા ઘણુજ પરાક્રમ દેખાડયુ

જેબરાઇલની મુલાકાત જારીજ હતી હવે તે એવો હુકમ લાવ્યો કે જેઓ મહમદનો બોધ ન માને તેઓને સજા કરવી “ લા ઇલા હાઇલ લલા ટો મોહમ્માદર રસૂલુલ્લાહ ” એટલે પરમેશ્વર એકજ છે એવુ જેઓ નહિ માને તેઓને કાફર એટલે નાસ્તિક ગણવા, અને તેઓના તથા તેમના બૈરા છોકરાના પ્રાણ તથા માલમિલ્કત લેવાને મુસલમાનોને કુલ અખતિયાર છે મૂર્તિપૂજકો અને કાફરો જોડે લડવામા જે મુસલમાનો મરણ પામશે તેના સર્વે પાપનો નાશ થશે અને તે સ્વર્ગ પામશે, એવો હુકમ હવે આવ્યો બીજા મુસલમાનોનો ઇન્સાફ થશે પણ મૂર્તિપૂજકો તથા કાફરો જોડે લડતા મરે તેનો પછી ઇન્સાફ નહિ સ્વર્ગના સુખોનુ વર્ણન જેબરાઇલની મારફતે મહમદને મળ્યુ તે આરબોને પસંદ પડે તેવુ હતું નિર્મળ પાણીની નદીઓને કાંઠે શોભાયમાન બાગ બગીચામા રહેવાનુ મનમાનતું જે જોઇએ તે ખાવાપીવાનું સર્વે સુખ અને અતિ સુંદર જોઇએ તેટલી સ્ત્રીઓનો મિલાપ મહમદના ભક્તોને મળવાના વચન સરજનહાર તરફથી આવ્યા મુસલમાન વિના બીજુ કોઇ સ્વર્ગમા જઇ શકવાનુ નહિ મુસલમાન થવાથી તથા બીજાઓને મુસલમાન કરવાને યુદ્ધ કરવાથી આ લોકમા અને પરલોકમા જે મોટા ફાયદા થવાના તે બતાવી પેગમ્બરે તથા તેના શિષ્યોએ પોતાના પરાક્રમોએ કરી સાબીત કરી આપ્યુ કે જેઓ મુસલમાન નહિ થાય તેઓના જીવ અને માલમિલ્કત જાયછે, બૈરા છોકરા ગુલામગિરીમા પડી અગર ખસ્તે થાયછે, અને વળી વેરા આપવા પડેછે એથી કરોડો આદમી એ ધર્મમા દાખલ થયા

હવે મદિનાના મુસલમાન અને મક્કાના મૂર્તિપૂજક વચ્ચે ખૂનરેજી-ભરેલી લડાઈ ચાલી મક્કાવાસીઓના ગુજરાનનો મુખ્ય આધાર તેમની ઊંટની વણજાર પરદેશોમાં વેપાર કરવા માલ લેઇ જતી અને ત્યાંથી જે લાવતી તે ઉપર હતો મુસલમાનો એ વણજારોને લૂટવા લાગ્યા પેગમ્બરને બાતમી મળી કે તેઓ ૧૦૦૦ ઊંટનો કાફલો અનાજ, મેવો, અને બીજી કીમતી જણસો ભરી સિરિયાથી[1] મક્કે જાયછે, અને તેનો મોટો શત્રુ અબુ સુફિઆન સ્વારો સહિત તેના રક્ષણને અર્થે જોડે છે. ૩૧૪ વીણી કાઢેલા મુસલમાનોને સાથે લેઇ મહમદે તેમને બદર નામે મુકામ આગળ અટકાવ્યા કાફલાની તરફ એનાથી ત્રણ ઘણી ફોજ હતી, પણ તેણે પોતાના સિપાહીઓને કહ્યું હતું કે દેવદૂત જેબ્રાઇલ ૩૦૦૦ સ્વારો સહિત મદદે આવે એવું હું પ્રભુ પાસે માગું છું લડાઇ શરૂ થઇ તે વારે મહમદે ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવા માંડી કેટલાક વખત સૂધી દુશ્મનોના હુમલા મુસલમાનોએ બહાદુરીથી પાછા વાળ્યા પણ આખરે તેઓ ડગવા લાગ્યા, એ જોઇ ઉંડા ધ્યાનમાંથી ચમકી ઉઠ્યા હોય, તેમ ઊભા થઇ પેગમ્બર બોલ્યા "ફતેહ ફતેહ જુઓ પેલા સ્વર્ગના સ્વાર આવ્યા" પછી તુરત પોતાના ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇ તરવાર ખેંચી સામા લશ્કર ઉપર બહુ જુસ્સાથી ધસારો કર્યો, મુસલમાનોને ખૂબ શૂર ફૂટ્યું અને જયના પક્કા ભરોસાથી તેઓ શત્રુ ઉપર ધાયા અને જીત્યા (ઇ સ ૬૨૩)

એ પછી મક્કાના લોકે જવા આવવાનો માર્ગ બદલ્યો, પણ મુસલમાનોએ ત્યાં જઇ તેમની ખરાબી કરી આ સંકટમાંથી છૂટવાને અબુ સુફિઆન ૩૦૦૦ સિપાહીઓ સાથે ચઢી આવ્યો પેગમ્બર ૯૫૦ મુસલમાનો સહિત સામા ગયા અને ઓહદ નામે ડુંગર આગળ બંનેનો મુકાબલો થયો મહમદે પોતાની લશ્કરી ચતુરાઇ એવી વાપરી કે પહેલાજ હુમલામાં તેના વેરીઓ નાઠા, પણ લૂટના લોભથી આ ફતેહ ધૂળ મળી ગઇ કેટલાક તીરંદાજોને પીઠ સાચવવાને ઊભા રાખ્યા હતા અને પોતાની જગા ગમેપણ કારણસર છોડવી નહિ એવો હુકમ આપ્યો હતો, તે ઉપર લક્ષ ન રાખતા તેઓ લૂટવાને દોડ્યા દુશ્મનોએ એનો

૧ આરબો સિરિઆને શામ કહેછે

લાભ લેઇ પાછળથી હલ્લાં કર્યાં; એથી મુસલમાનો ગભરાટમાં પડી નાઠા. મહમદે અને તેના કેટલાક સાથીઓએ ઘણા વખત સુધી લઢાઇ જારી રાખી. પણ અંતે તેમને રણભૂમિ છોડવી પડી. આ વેળા મક્કાની ફોજે મોટી ભૂલ એ કરી કે પાધરાં મદિના શહેર ઉપર ન જતાં કપાઈ મરેલા મુસલમાનોનાં મુડદાં ઉપર વેર લેવામાં વખત ખોયો. બીજે વર્ષે તેઓએ દસ-હજાર જોદ્ધાની સેનાથી મદિનાને ઘેરો ઘાલ્યો. એમાં તેમનું કાંઇ ફાવ્યું નહિ, અને ફોજમાં કુસપ ઉઠયો, તેથી નિરાશ થઇ તેઓ પાછા ગયા. એ ફોજમાં મક્કાની કુમકે આરબ યાહુદીની કેટલીક ટોળીઓ હતી. મહમદે તેમનો નાશ કર્યો, અને ઘણીક આરબજાતોને જીતી મુસલમાનની સંખ્યામાં વધારો કર્યો. પરંતુ જ્યાંસુધી મક્કા વશ થાય નહિ ત્યાં લગી સઘળુ કાચુ હતું. બીજી બધી મૂર્તિઓ તજવાને આરબો રાજી હતા, પણ કાબાની પૂજા મુસલમાન થયા પછી પણ છોડી નહિ માટે મહમદે તેની પૂજા બહાલ રાખી. હવે મક્કા હાથ કરવાનો પ્રયત્ન પેગમ્બરે આરંભ્યો.

કાબાની જાત્રાને બહાને ૧૪૦૦ જોદ્ધા, અને ભોગ આપવાને ૭૦ ઉંટ લેઇ, હિજરીના છઠ્ઠા વર્ષમાં મક્કા ભણી સ્વારી ચાલી. શહેરમાં પેસવાની રજા મળી નહિ, તેથી દશ વર્ષની સલાહ કરી મહમદને પાછા વળવું પડયું. મુસલમાનોએ લઢવાની ઘણી આતુરતા દેખાડી, તથાપિ તેમના ગુરૂને એ લાગ સારો જણાયો નહિ, એથી તેઓ નાઉમેદ અને નાખુશ થયા. પણ ગુરૂજીએ તેમનુ મન પાછું જલદી મનાવ્યું. ઉપલી સલાહમાં એક શરત એ હતી કે આવતે વર્ષેથી મહમદ અને તેના મુસલમાનો કાબાની જાત્રા કરવાને મક્કે આવી ત્રણ દિવસ રહી શકે. એ મુજબ પેગમ્બર બીજે વર્ષે પોતાના સેવકો સહિત જાત્રા કરવા ગયા. ત્યાર પછી ઉસ્માન, ખાલિદ, અને અમરૂ નામે મહા પ્રખ્યાત જોદ્ધા એના પંથમાં ભળ્યા, અને મૂર્તિપૂજક પક્ષ છેક નબળો પડયો.

મહમદે રાજપદવી ધારણ કરી, અને અરબસ્તાનના હાકેમો તથા પરદેશના પાદશાહોઓને પોતાના ધર્મમાં દાખલ થવાને એલચીઓ સાથે કાગળ મોકલ્યા. સ્વદેશમાં એના નોતરાને સ્વીકારવામાં આવ્યાં. ઇરાનના શહેનશાહ ખુશરૂએ તિરસ્કાર સાથે એના કાગળને તેના વકીલની

રૂબરૂ ફાડી કડકા કરી નાંખ્યા. એ વાત જ્યારે રસૂલ મહમદે જાણી ત્યારે વચન કહ્યું કે એનો મૂલક એજ રીતે તુટશે. કાન્સતાન્તિનોપલના નગરે હેરાક્લિયસે સજ્જનતા દેખાડી પણ ધર્મ બદલવાની ના કહી બસ્રાનગરના સૂબાને માટે પત્ર લેઇ જનાર પેગમ્બરના વકીલને સિરિયાની સરહદ ઉપરના મુતા નામે કસ્બાના હાકેમે મારી નાખ્યો. માટે ઝાઈદની સરદારીમાં ૩૦૦૦ મુસલમાનો તેને સજા કરવાને ગયા. મોટી રોમન ફોજ એની સામી થઇ. એની સંખ્યા એક લાખ હતી, એવું આરબો કહેછે. ધર્મ-ઘેલછાએ ચડેલા મુસલમાનો તેના ઉપર તૂટી પડ્યા. ઝાઈદ પડ્યો ત્યારે તેની જગા અલીના ભાઈ જાફરે લીધી તેના જમણા હાથમાં દીનનો ઝુંડો હતો, તે હાથ કપાયો ત્યારે ડાબા હાથમા ઝાલ્યો અને તે પણ કપાયો ત્યારે બે કપાયલા હાથના ઠૂંઠા વડે છાતી સાથે દાબી રાખ્યો. એ ઉપરાન તેને ૫૦ જખમ વાગ્યા હતા, અને અંતે એક રોમન સિપાઇએ તેનું માથું ચીરી નાંખ્યું. તેના પછી અબદુલ્લા નાયક થયો, અને યુદ્ધ જારી રહ્યું તે પણ પડ્યો ત્યારે મુસલમાનો પાછી પાની કરવા લાગ્યા, એટલામાં મહા શૂરવીર ખાલિદે ભોંય પડેલો દીનનો ઝુંડો ઉપાડ્યો અને પલાયન કરનારાને પાછા એકઠા કરી આંખ મીચીને મોટી ફાંકીઆરી સાથે શત્રુ ઉપર તૂટી પડ્યો અને તેમને નસાડ્યા.

હવે પેગમ્બરનું બળ એટલું વધ્યું હતું કે મક્કા જીતી શકાય. દશ વર્ષની સલાહનાં માત્ર બે વર્ષ ગયાં હતાં, તથાપિ લડવાનું કાંઇ બહાનું કાઢી દશ હજાર મુસલમાનોનું લશ્કર લેઇ પેગમ્બરે પોતાના જન્મ શહેર ઉપર સ્વારી કરી ઉતાવળી ચાલે કુચ કરી શહેર ઘેરી લીધું અબુસુફિઆન કેદ પકડાયો અને મુસલમાન થઇ મળી ગયો શહેરના લોકે ભયભીત થઇને દરવાજા ઉઘાડ્યા શહેરની ફોજની ફક્ત એક ટુકડી ખાલિદની સામી થઇ, પણ તેની હાર થઇ અને ખાલિદ તેની કતલ કરતો શહેરના મધ્ય ભાગ સુધી દોડ્યો. બીજી બાજુએથી મહમદ પોતે શહેરમા પેઠો હતો તેણે કતલ બંધ પાડી ત્યારપછી હાજી એટલે જાત્રાળુનો પોશાક પહેરી સ્વારી સહિત કાબાની સાત પ્રદક્ષિણા તથા બીજી ક્રિયા કરી અને ઝમઝમ નામે પવિત્ર કૂવાનું જળ પીધું. ત્યારપછી દેવળમાની તમામ પ્રતિમાઓ તોડી પાડી, અને તેઓના હજારો પૂજનારા ત્યાં ધ્રૂજતા·

ઉભા હતા તેમને મૂર્તિ પૂજવાની બેવકુફાઇ અને એક પરમેશ્વરનેજ મા-નવાના ડહાપણ વિશે ભાષણ સંભળાવ્યું. મક્કાના સર્વે લોક મુસલમાન થયા, અને મહમદે તેમની માલમિલ્કત અને છુટાપણું પાછાં આપ્યાં. (ઇ. સ. ૬૨૯).

એ પછી મૂર્તિસેવન કરનારા આરબોએ છેલી પહેલી એક મોટી લડાઇ ઉઠાવી. મક્કાથી અગ્નિકોણમાં ૬૦ મૈલ ઉપર હોનૈન નામે ખીણ-માં તાઇફ નામે જબરો ગઢ હતો ત્યાં તેઓના ૪૦૦૦ સિપાઇ પેગમ્બ-રની સામા થયા, અને પહેલાજ હલ્લામાં મુસલમાનોને નસાડ્યા. મહમ-દ, તેનો કાકો અબ્બાસ, અને બીજા દશ ભક્તોએ ઉભા રહી શત્રુનો મા-ર કેટલીક વાર ઝીલ્યો. એમનું સંકટ અને શૂર જોઇ નાસતા મુસલમા-નો ઉશ્કેરાઈ ફરી ટોળે મળી યુદ્ધમાં સાગિલ થયા. એ સમે પેગમ્બરે ધૂળની મૂઠી ભરી મૂર્તિપૂજકોની તરફ ફેંકી કહ્યું "તમારી ખરાબી થા-મ" એથી તથા ૧૬૦૦૦ દેવદૂતો (ફીરસ્તા) મદદે આવ્યા છે એવું કહેવા-થી ધર્મઘેલા મુસલમાનો એવા જુસ્સામાં આવ્યા કે દુસ્મનોને થોડા વ-ખતમાં નાસવું પડયું. તેઓ તાઇફગઢમાં જઇ ભરાયા. મહમદે તે કિ-લ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તેને તાબે કરી શકવાનાં ચિન્હ કાંઇ જોયાં ન હિ, માટે ફરી બીજીવાર આવવાની ધમકી આપી મદિના ભણી કુચ ક-રી. શત્રુઓ એટલો ભય પામ્યા હતા કે તેઓ પછી પોતાની મેળે શ-રણે આવ્યા અને મુસલમાન થયા.

આ સ્વારીમાં એને ખૂબ લૂટ મળી ૬૦૦૦ બંધીવાન ૨૪૦૦૦ ઉંટ, ૪૦૦૦૦ ઘેટાં, ૧૦૦૦૦ તોલા રૂપુ એ સર્વે તેણે પોતાના સિપાઇ-ઓ અને સરદારોને વહેંચી આપ્યુ છેલા જુદ્દમા મક્કાના આરબો ઠીક લડ્યા નહતા, પણ એ વાતના આંખ આડા કાન કરી તેમને લોભમાં નાખવાને એમનો મસ હિસ્સો આપ્યો અબુસુફિયાન તેનો પાચેનો પિ-ત્રાઈ હતો તેને અને બીજા સરદારોને ખોહોળે હાથે આપી ખૂબ ગજી કર્યાં. એ પછી મહમદની સામા કમ્મર બાંધવાની હામ અરબસ્તાનમાં કો-ઇ બીડી શક્યું નહિ આખા દેશમાં બધા આરબો તેને પોતાનો પેગમ્બ-ર, ગુરૂ, અને રાજાધિરાજ માની મુસલમાન થયા. એ રીતે એક મહા બળવાન પ્રજા ઉભી થઇ.

ગેમન રાજ ઉપર દીન જગાવવાને ૩૦૦૦૦ મુસલમાન જોદ્ધા લે ઇ મહમદે ચિરિઆ (શામ) ઉપર ચઢાઇ કરી, અર્ધે રસ્તે જઇ પાછા ફ રવાનો તેણે હુકમ આપ્યો માગમા ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળનારા ગામો અને કસ્બા આવ્યા, ત્યાના લોક ખંડણી આપવી કબુલ કરવાથી તેમનો ધર્મ તે મને પાળવાની રજા આપી, (ઇ સ ૬૩૦)

એ રસારી તેની છેલ્લી હતી ૬૩ વરસની ઉમરે તેનો મદિના શહે રમા કાળ થયો, (ઈ સ ૬૩૨) એજ નગરમા તેની કબર કરી આસ્તિક મુસલમાન ગ્રથકારો એના અતિશય વખાણ કરે તેમા નવાઇ નથી અને જૂના ખ્રિસ્તિ ઓ યાહુદી ઇતિહાસકારો એની અતિ નિંદા કરે એ પણ સ્વાભાવિક છે કેમકે તેઓના ધર્મનો એ તોડનાર હતો હાલના યૂરો પિયન ગ્રથકર્તાઓમા પણ મતભેદ છે તેઓ એનો પેગમ્બરપણાનો દાવો અને એના ચમત્કારો કબુલ ન રાખે એના કારણ ઉઘાડા છે એ ટલું તો બધા કબુલ કરેછે કે પૃથ્વી ઉપર મોટા ફેરફાર કરનારા મહા પ્રતાપી પુરૂષો થઇ ગયા છે, તેમા વણે ઉચે દરજ્જે બેસવાને એ લાયક છે આરબોને એણે બહુ સુધાર્યા અને વધારે સારો ધર્મ ઘણી પ્રજાઓને એણે દેખાડ્યો તે અને મારીને જોર જૂલમથી મુસલમાન કરવાની એની રીત, એના ચમત્કારો, એની સાત સ્વર્ગની મુસાફરી, એના સ્વપ્ના, અને ફીર સ્તા જબરાઇલ જોડેની મુલાકાતો વગેરે ઘણીક બાબતો (જેનુ વર્ણન કર વાને આ પુસ્તકમા જગા નથી) એના જન્મ ચરિત્રમા ટીકા અને વિચાર કરવા જોગ છે એના ધર્મમા ત્રણ મુખ્ય બાબત છે ૧ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના, ૨ રોજા પાળવા અને ૩ ખેરાત એટલે દાન કરવુ ઘણાક વહેમો પાછ ળથી દાખલ થયા છે પણ તેને માટે પેગમ્બરને દોષ દઇ શકાય નહિ સુનત કરવી નિમાજ વખતે હાથપગ ધોવા, ફેરસ્તા અથવા ફીરસ્તા ઓ ણ દુનિઆની આખરે ઇન્સાફ, આદમી વગેરેના નસીબનું પ્રથમથીજ મુ કરર થવુ દારૂ પીવો નહિ, ડુક્કરનું માંસ હરામ જાણવુ વગેરે ઘણીક બાબતો કુરાનમા છે

खंड २ जो.

મુસલમાની ધર્મ અને રાજ્યનો ફેલાવોઃ—ખલિફા અબુબકર અને ઉમર, સિરિઆ, ઇરાન, મિસર એ દેશોને મુસ્લામ તાબે કરેછેઃ—

મહમદની એક મોટી ભૂલ રાજ્યપ્રકરણમાં એ હતી કે તેણે પોતાની પાછળ રાજ્યાસને કોને બેસાડવો તે તથા પછી જ્યારે જ્યારે તખ્ત ખાલી પડે ત્યારે શું કરવું એ ઠરાવ્યું નહોતું. એ ચૂક મુસલમાની રાજ્યના એકત્વને અને ટકાઉપણાને નાશકારી થઇ. ખાલી થયલી ગાદીએ કોણ બેસે તેની હવે તકરાર ઉઠી. પેગમ્બરની માત્ર એક પુત્રી નામે ફાતેમા આ વખતે જીવતી હતી અને તે અલી વેરે પરણી હતી, માટે અલીનો હક એ તરફથી સર્વેથી વધારે હતો પરંતુ આયેશા નામે પેગમ્બરની માનીતી વહુ એની સામી હતી અને તેનો વગ જબરો હતો, અને સરદારોની ઇચ્છા ગાદીને વંશપરંપરા વારસામાં ન આપતાં, ખાલી પડતી વેળા જે યોગ્ય હોય તેને આપવાની એટલે વખતે વખતે અધિપતિ નીમવાની હતી. તેમણે આયેશાના બાપ અને પેગમ્બરના મિત્ર અબુબકરને પસંદ કર્યો, એથી કેટલીક ગરબડ થઇ, પણ ઝટ મુસલમાનોએ તેને અધિપતિ કબુલ કર્યો. એણે ખલીફાનો ઇલકાબ ધારણ કર્યો, એનો અર્થ પાછળ થનાર કે પ્રતિનિધિ કે નાયબ છે (ઇ સ. ૬૩૨ હિજરી સને ૧૧).

મહમદની દેખાદેખી મુસ્લિમ નામે આરબે નવો ધર્મ અને નવું રાજ્ય ઉઠાવ્યાં હતાં. એને આરબ ગ્રંથકારોએ મુસ્લિમ કે ઝાબ એટલે જૂઠું બોલનાર મુસ્લિમ કહેલ છે. બહાદુર ખાલિદને મોટી ફોજ આપી જીતવાને ખલીફાએ મોકલ્યો. એ બે વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયુ, તેમા મુસલમાનોનો પૂર્ણ જય થયો, અને બંડખોર અને તેના સાથીઓ માર્યા ગયા.

મહમદે આરબ પ્રજાને જાણે નવો અવતાર આપ્યો હતો, અને તેઓમાં એવો જોસ્સો જગાડયો હતો કે તેઓ શાંત બેશી શકે નહિ. તેમને પરદેશમાં કામે લગાડવાની જરૂર જોઇ અબુબકરે રોમન અને પારસી રાજ્યો ઉપર સ્વારીઓ કરવાની તૈયારી કરી. એ બન્ને દુર્બળ હાલતમાં હતાં, મુસ્લિમનો નાશ કરીને ખાલિદે ઇરાક પ્રાંત ઉપર ચઢાઇ કરીને ત્યાંથી તિગ્રિસ નદીના નિચાણ ભણી જઇ ત્યાંનો મુલક વશ કર્યો.

સિરિયા ઉપર સ્વારી કરવાનો ઠરાવ કરીને ખલીફા અબુબકરે અરબસ્તાનના સરદારોને તેમાં સામિલ થવાને ઇજન મોકલ્યા એ ધનવાન દેશ કાફરના હાથમાંથી છતી લેવાને હજારો હેરીના આરબો ઉતાવળે હાજર થયા, અને કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હથિયાર બાંધી લડવા ગઇ એ મોટી ફોજની સરદારી અબુ ઓબેયદાને સોંપી. એવી બીજા મરદાગ નાગછ થયા પણ તેઓમા ધર્મનો ફેલાવો કરવાની હોંસ એટલી હતી કે તેની આગળ અદેખાઇ અને આપવડાઇનું કાઇ ચાલ્યું નહિ, ને તેથી જરાએ કુસંપ થયો નહિ ભલા ઓબેયદાની કમઅન્ત જલદીથી જણાઇ આવી, તેથી ખલીફાએ ખાલિદને એની મદદે મોકલ્યો રોમન પાદશાહ હેરાક્લિયસે આ મોટી સ્વારીની ખબર થતા મોટું સૈન્ય પોતાના પ્રાંતોના રખવાને સારૂ મોકલ્યું બેઉ લશ્કરની મુલાકાત દમિશ્ક (દમાસ્કસ)ની પડોશમાં ઐઝેના નદીના મેદાનમાં થઈ આરબોએ તે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તે ઉઠાવી રોમન ફોજની સામે થયા આરબો ૪૫૦૦૦ હતા અને રોમન[1] અથવા ગ્રીક ૭૦૦૦૦ હતા ખાલિદ, અમર, આદિ મહા બુદ્ધિમાન અને બહાદુર નાયકોના હાથ આગળ ગ્રીક સ્વારોથી બહુ વાર ટકાયું નહિ પચાસ હજાર જોદ્ધાના મુડદા રણમાં મૂકી તેઓ નાઠા આરબોના માત્ર ૮૭૦ માણસ પડ્યા, તેમને લૂટ પુષ્કળ મળી ઇ સ ૬૩૩ મા મુસલમાનોએ આવી દમિશ્કને પાછું ઘેર્યું કિલ્લેદારો અને નગરવાસીઓ હિંમતથી લડ્યા, પણ છતાવવાની તૈયારીમા હતા તેવામા શરણે આવ્યા, (ઇ સ ૬૩૪)

જે તારીખે દમિશ્ક તાબે હાથ આવ્યું તેજ તારીખે ખલીફા અબુબકરનું મરણ થયું એનો સ્વભાવ સખી અને નિરાભિમાની હતો એની જિતથી ફોજને જે મોટી લૂંટો મેળવતી તેનો પાચમો ભાગ કાયદા મુજબ એને મળતો એ તમામ હિસ્સો તે સિપાઇઓને અને ગરીબોને આપી દેતો પોતે ઘણીજ સાદી સ્થિતિમા રહેતો એક ઉંટ, એક દાસ, અને સહેજ ખાધાના ખરચ ઉપરાંત તે સરકારી ખજાનામાથી પોતાની જાત ઉપર કાઇ ખરચ કરતો નહિ એની હજુરમા ઇન્સાફ કે દાન

1 રોમન નામ જૂનું હતું ટકે તેઓ ગ્રીક કહેવાતા, કેમકે રાજ્યની ભાષા ગ્રીક હતી અને ધર્મ ગ્રીક ખ્રિસ્તિપંથનો હતો.

માગવાને અથવા બીજા કામને સારૂ જવાની સર્વેને પૂરી છૂટ હતી સ-ભળાની ફરિયાદ તે સાંભળતો અને ન્યાય કરતો મુસલમાનો એના સ-દ્ગુણની ઘણી તારીફ કરેછે.

મરતી વેળા અબુબકર ખલિફાની જગાએ ઉમરને નીમ્યો, અને ફોજે તે નિમણુક મન્જુર કરી, ઇ સ ૬૩૪ હિજરી સને ૧૩. નવા અધિપતિએ સિરિયાની લડાઇ જારી રાખીને અબુઓબેદાને સેનાપતિ ઠ-રાવ્યો એ સરદારે ફોજને કોઇ મોટે કામે ન લગાડતાં છૂટક લૂટફાટ અને નાના કસ્બાઓ જીતવા માડ્યા ઘણાક નગરોએ ભારે ખડણી આ-પી દમિસ્કથી ત્રીશ ગૈતને છેટે અબયલા નામે સ્થળમાં ખ્રિસ્તિ સાધુ-ઓનો મઠ હતો તેની જાત્રા તેમના ઈસ્ટરના તહેનારમા ભરાતી, અને મોટો મેળો થઈ તેમા ઘણો માલ વેચાવવા આવતો, તે લૂટવાને એક નાની ટુકડીએ જઈ મસ ધનમાલ મેળવ્યા સિરિયાની મોજમજાગા મુસલમાનો પડ્યા અને દારૂ પીતા શીખ્યા એ ખબર સાભળી ઉ-મરે નાખુશ થઇ ઠપકો લખ્યો અને દારૂ પીએ તેને પગને તળીએ ૮૦ ફટકા મારવાનો હુકમ મોકલ્યો, એથી સિપાઇઓને ધાનક લાગી, અને જેમના ઉપર કોઇએ આરોપ મૂક્યો નહોતો એવા ઘણા ભક્ત સિપાઇ-ઓ પાપથી મોકળા થવાને એ સજા પોતાની મેળે માગવા ગયા, અને પછી પ્રભુની કોઇ મોટી સેવા બજાવવાને અતિ આતુરતા દેખાડી

રાજાધિરાજ હેરાક્લિયસ આતિઓક (અતાકિયા) નગરમા હતો, ત્યા તેને આ લૂટારા' ભક્તોના વિજય અને પોતાની રૈયતની દુર્દશાના સમાચાર ઉપરાછાપરી આવતા પોતાના દેશમાથી તેમને હાંકી કાઢવા-ને તેણે બીજી મોટી ફોજ ભેગી કરી એમા યૂરોપ અને એશિયાના પ્રાંતોમાના ૮૦૦૦૦ સિપાઇઓ અને ૨૦૦૦૦ આરબ હતા એ સઘળા ખ્રિસ્તિ હતા મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિસેનાઓ યર્મુક નામે નાની નદીના કાંઠે સામસામી આવી લાગી મદિનાથી તાજી કુમક આવી પહોચી હ-તી, તોપણ આ વેળા મુસલમાનોને જીતવુ કઠણ પડ્યું ખાલિદની ચતુ-રાઇ અને બહાદુરીથી તથા નાસે તેમને અટકાવી પાછા લડાઇમા મોક-લવાને આરબ સ્ત્રીઓએ લશ્કરની પાછળ મુકામ કર્યો હતો તેમની મ

દથી આખરે મુસલમાનો કેવળ જય પામ્યા ખ્રિસ્તિ ફોજ છેક નાગજ થઇ ગઇ અને નાશ પામી સિરિયા પ્રાંત પાછો સ્વાધીનમાં લેવાની આશા હેરાક્લિયસે તદન છોડી દીધી (ઇ સ ૬૩૫.)

એ પછી આરબ ફોજ જેરૂસલેમ[1] જીતવા ગઇ ત્યાંના ખ્રિસ્તિ કિલ્લેદારો અને રહેવાસીઓ ચાર મહિના સુધી હિંમતથી લડી તાબે થયા તેમની ઇચ્છાથી ખલિફા ઉમર જાતે શહેરનો કબજો લેવા ગયો. જેના નામથી મહા બળવાન રાજાઓ ધ્રુજતા હતા, જેની સેનાઓએ મોટા દેશો જીતી લીધા અને લાખો રૂપિયાની મતા મેળવી તે પ્રતાપી પુરૂષ કેવો સાદો હતો તે જુવો. એને અંગે હલકી કિંમતની કામળી (ધાબળી)નો જભ્ભો હતો, એક ખભે તરવાર લટકતી હતી અને બીજે કામઠું હતું બેસવાને બદામી રંગનું ઉંટ હતું અને તે ઉપર એક બાજુએ મેવાની કોથળી અને બીજી ગમ બક્રિના જવની થેલી હતી એની આગે આગળથી મેર પાણી પીવાની ચામડાની કોસથી અને પાછળ ઘુમડું હતું રસ્તામાં મુકામ કરી જમવા બેસતો ત્યારે જે હાજર હોય તે સર્વેને ભેગા બેસી ખાવાનું કહેતો અતિ કંગાળ હતા તે પણ તેના ભાણામાં હાથ ઘાલી ખાવાનું લેતા સવારમાં ઉઠી નિમાજ પઢયા વિના કદી તે ડગલુ ભરતો નહિ. માર્ગમાં જેઓ ફરિયાદ કરવા આવતા તેઓની વાત સાંભળી તેમને ઇન્સાફ આપતો. આરબોની બદચાલ જોઇ તેમને શીખામણ દેતો અને સજા કરતો. જેરૂસલેમ પાંચ મજલ રહ્યું તેવામાં સામા તેડવા આવેલા અબુઓબૈદા અને બીજા સરદારો મળ્યા તેમણે જોયું કે આવો વેશ જોઇ જીતાયના લોક તિરસ્કાર કરશે, માટે જેમ તેમ સમજાવી ખલિફા પાસે સુંદર પોશાક પહેરી ઉમદા ઘોડા ઉપર સ્વાર થવાની હા કહેવડાવી પહેરવામાં અણુખત લાગવાથી એ નવાં વસ્ત્ર તેણે ઉતારી નાખ્યા, અને પોતાને અસલ વેશે છાવણીમાં પેઠો. કરારનામા ઉપર તેનું મતું થવાથી શહેરના દરવાજા ઉઘડયા, અને મુસલમાનો અંદર પેઠા. એ કરારનામામાં ખ્રિસ્તિઓને મુસલમાનથી હલકા ગણી કેટલી શરતો દાખલ કરી છે, જેવી કે, ઘોડે જીન માંડીને બેસવું નહિ, હથિયાર બાંધવા નહિ, મુસલમાનોને માન આપવાને ઉઠીને ઊભા થવું, મુ-

[1] આરબીમાં એને બૈતુલ મુકાદસ (એટલે પવિત્રદાર) કહેછે

સત્યમાન મુસાફરોને ત્રણ દિવસ મફત ખાનપાન આપી પરોણાની ચાકરી કરવી, ઇત્યાદિ. સુલેમાનનું જે ઠેકાણે પુરાતન સમયમાં દેવળ હતું ત્યાં ઉમરે મસ્જીદ બંધાવી તે હજી છે. (ઈ. સ. ૬૩૭.)

બીજે વર્ષે અલેપ્પો, આંતિઓક, તથા સિરિયાના તમામ શહેરોએ મુસલમાની અમલ સ્વીકાર્યો. એજ વર્ષમાં મરકીના રોગે પચીશ હજાર મુસલમાનોના પ્રાણ લીધા. અબુઓબેદ તથા બીજા કેટલાક મોટા સરદારો એથી મુઆ. શૂરવીર ખાલિદ, બચી ગયો, પણ વર્ષ પછી બુરી હાલતમાં મરણ પામ્યો. એની કીર્તિની અદેખાઇ કરનારા દુશ્મનોએ એના ઉપર સરકારી નાણાં ખાઈ જવાનાં આળ ચઢાવ્યાં અને તે ઉપરથી ખલિફાએ તેની બેઆબરૂ કરી તેનું ધન- છીનવી લીધું. અબુઓબેદાને ઠેકાણે અમરને સેનાપતિ નીમી દેશનો બંદોબસ્ત કરવાને ઉમર પંડે સિરિયામાં આવ્યો. એક બાજુએ ફ્રાત નદીથી તે ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધીનો સઘળો પ્રદેશ તેને સ્વાધીન થયો હતો. સિરિયાની ઉત્તરે તૌરસ પર્વતની પહેલી ઓળ ઓળગીને તેના લશ્કરે સિલિશિયાનો રસાળ દેશ વશ કર્યો, અને પહાડની બીજી ઓળને ભેદીને તેના સ્વારો કાળાસમુદ્ર અને કાન્સ્તાન્તિનોપલની નજીક લૂંટફાટ કરતા ગયા.

હવે આપણે મુસલમાનોની' જોડે ઇરાન દેશમાં જઇએ. અબુબકરના અમલના પહેલા વર્ષમાં ખલિફની સરદારી નીચે એક આરબ ફોજ ઇરાક પ્રાંત જીતીને ફ્રાત નદીને કાંઠે ગઈ હતી, અને સિરિયાની લડાઇમાં આરબોનું લક્ષ ન લાગ્યું હોત તો પારસીરાજ્યની આખર વહેલી આવી હોત. એ જૂના રાજ્યમાં દૌલત ઘણી હતી; અને માંહોમાંહેની લડાઇ અને બીજા કારણોથી તેનુ કૌવત એટલું ઘટી ગયું હતું કે આરબોએ તેનો શિકાર સહેજમાં કર્યો. ખુશરૂ[1] પર્વેઝ, અને હેરાકિલયસ એ બેના વિગ્રહમાં છેલ્લીવારે શું બન્યું તે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. રોમન ફોજે દેશની ખરાબી કરી અને પછી દુકાળ અને ગેરબંદોબસ્તે નખોદ વાળ્યું. તાલુકદારોએ માંહોમાંહે વઢી ઘણાનો નાશ કર્યો. કુસંપ, કંકાસ, અને રાંપની અવસ્થામાં રાજ્ય હતું, તેવામાં નવા ધર્મથી પૂર જુસ્સામાં આ-

૧ ખુશરવ.

વેલા બળવાન, સપીના, અને શૂરા મુસલમાનોએ તેના ઉપર હલ્લા કર્યા. લડાઇનું વાદળ ચડી આવ્યું જોઇ પારસી સરકારે મોટી ફોજ આરબોની સામે મોકલી એ લશ્કરે પહેલા ભાગમા ફતેહ મેળવી, પણ પાછળથી આરબોને કુમક આવી પહોચવાથી તેનો નાશ થયો એ વેળા ઇરાનની ગાદી ઉપર ખુશરૂ પર્વેઝની કુવરી હતી. નારીજાતના હાથમા રાજસત્તા છે માટે આ કમબખ્તી થઈ, એવુ ધારી પારસીઓએ તેને ઉઠાડી મૂકી, ને યેઝદેઝર્દ * નામે આદીલ નશરવાનની ઓલાદના જુવાન શાહજાદાને ત ખ્તનશીન કર્યો

ખલિફાએ ત્રીશ હજાર મુસલમાનોને સાદ બીન વકાસની સરદારી હેઠે પારસીરાજ્ય છતવા મોકલ્યા હતા યેઝદેઝર્દે એ સરદારની પાસે સલાહનો સદેસો મોકલ્યો, તે ઉપરથી ત્રણ આરબ અમલદારો તેની છાવણીમા તે બાબતની ભાજગડ કરવાને આવ્યા. એઓનો નીચ વેશ જોઇ શહેનશાહના દીલમા તેમના ઉપર ધિક્કાર ઉત્પન્ન થયો તેમણે જાડી કાળા પટાવાળી ધાબળીના જબ્બા પહેર્યા હતા, હાથમાં ડુકા ચાબખા હતા, અને પગમા ચપલ એટલે વધારે બાધી લીધેલા પગરખા હતા. પુર દબદબામાં સુવર્ણ, હીરા, માણેક, મોતીનો ભરેલો પોશાક પહેરેલા અને રત્નજડીત અતિ ચળકતા સિંહાસને બેઠેલા શાહે તેમને કહ્યુ, "અરે આરબો અમે તમને હમેશ હલકા ગણ્યા છે આજ લગી તમે સોદાગર કે ભીખારીને વેશે અમારા મૂલકમા આવતા, તમે લીલી ધીરોડીઓ ખાનારા, ખારૂ પાણી પીનારા, અને જનાવરોના જાડા વાળના લુગડા પહેરનાર હતા, હવણા તમે જથાબધ અમારા દેશમા આવી સ્વાદિષ્ટ ભોજન, મીઠા પાણી અને સુવાળા વસ્ત્ર મેળવ્યા, અને એ સુખના વર્તમાન તમારા દેશીઓને કહાવ્યાથી તેઓના ટોળેટોળા આવવા લાગ્યા છે અમારામા કહાણી છે કે એક ભૂખી લોકડી દ્રાક્ષના માડવામા ભરાઇ પેટ ભરીને દ્રાક્ષ ખાવા લાગી એ જોઇ રખેવાળે વિચાર્યું કે એના ખાધાથી કાઈ ખૂટવાની નથી છોને બિચારી ધરાતી, પણ પેલી લોકડીએ મજા ભોગવી તે પોતાની બધી જાતને જણાવી તેડી લાવી એ રીતે ભારે નુકશાન થતુ જોઇ માળીએ વાડીના દરવાજા બધ કરી તે સર્વેના પ્રાણ લીધા પરતુ હું જાણુંછુ કે તમે

* યેઝદેગર્દ

કેવળ ભૂખના માર્યા આવ્યા છો, માટે માફ કરીશ એટલુંજ નહિ, પણ તમારા ઉંટોને ધણ અને ખજુરથી લાધી આપીશ કે તમે ઘેર જઇ સ્વદેશીઓને જમાડી ખુશી કરી શકો. તથાપિ નક્કી સમજજો કે મારી ઉદારતા ઉપર ધ્યાન ન આપતા જો તમે ઇરાનમા રહ્યા તો મારા વાજબી કોપના ભોગ થયા વિના રહેવાના નથી, ને તમારામાંનું કોઈ બચવાનુ નથી ”

ગર્વ અને નમળાઇના આ વચનોથી આરબ એલચીઓ જરાએ ડગ્યા નહિ. પોતાના દેશની નિર્ધનતાનો બચાવ ન કરતા તેમણે પારસી રાજાધિરાજને ટૂંકામા એટલુંજ કહ્યુ કે અમારા કુરાનને માની મુસલમાન થાઓ અથવા ખંડણી આપો, નહિ તો અમારી સમશેરના સપાટા જોશો ઇરાનના મહારાજે યુદ્ધ કબુલ કર્યું અને આરબોને હાંકી કાઢવાને એક લાખ વીશ હજાર જોદ્ધા આપી “ રૂસ્તમ ફેરૂકઝાદ ” નામે સરદારને મોકલ્યો

ફ્રાત નદીની ડાબી બાજુએ કુફા નગરથી બે મજલે કદેશિયા કસ્બાની પાસેના મેદાનમા મુસલમાન અને પારસી લશ્કરોનો મેળાપ થયો. ત્રણ રોજ યુદ્ધ જારી રહ્યું, પહેલે દિવસે બને બરાબર ઉતર્યા બીજે દહાડે સુરજ ઉગતા પાછી મારામારી ચાલી પૂર જુસ્સામા આવી બેઉ પક્ષ લડતા હતા તેવામા આરબોને સિરિયાથી મોકલેલી કુમક આવી પહોચી એથી મુસલમાનોની હિંમત વધી અને ઇરાનીઓની હોશ ઘટી રાત્રે બને ફોજ પોતપોતાની છાવણીમા આરામ કરવા ગઇ. ત્રીજી સવારે અલ્લા અકબર બોલતા પારસીઓ ઉપર ધસ્યા, પણ તેમને નસાડી શક્યા નહિ સાંજ પડી અને અંધારૂ થયું, પણ એકે બાજુએ મચક ખાધી નહિ ને આખી રાત લડાઇ જારી રહી થાક અને ઉંઘને કોઇએ ગણકાર્યાં નહિ ચોથા દહાડાનું વાહાણું વાયુ પણ લડાઇ પૂરી થઈ નહિ આરબો કહેછે કે બપોરે આંધી (વટોળિયો) ચઢી આવી અને પારસીઓની આંખો ધૂળથી ભરાઇ ગઇ, અને તેમનો નાયક રૂસ્તમ જે ડેરામા બેસી યુદ્ધ જોતો હતો તે ઉડી ગયો અને રક્ષણને સારૂ તે ભારબરદારી જનાવરોમા ભરાયો. ઇરાનીઓ ગભરાટમા પડી નાઠા, અને રૂસ્તમ માર્યો ગયો આ હારે ઇરાનની ખરાબી કરી આરબ સેનાના ૭૫૦૦ માણસ મુઆ અને પારસીઓના એક લાખ લડવૈ

પા હણાયા લુંટના હેવાલમાં આરબો લખે છે કે રુસ્તમનો -શિરપેંજ ૧૦૦૦૦૦ દિનાર એટલે ૪૬૨૫૦૦ રૂપિયાનો હતો, અને તેનો કમરબંધ ૭૦૦૦૦ દિનાર એટલે ૩૨૩૭૫૦ રૂપિયાનો હતો. એજ પ્રમાણમાં તેનો બીજો માલ અને બીજા સરદારોનો પોશાક સામાન સરનજામ વગેરે હતાં. બે દાસો આરબોને હાથ લાગી તેમાંની દરેકનું મૂલ ૧૦૦૦૯૦ દરામ એટલે ૨૨૫૯૧૫ રૂપિયા થયું. દરફશી કાવાની નામે પારસી રાજ્યનો પ્રખ્યાત ઝુંડો જે મુસલમાને પકડ્યો તેને ૧૩૮૭૫૦ રૂપિયા ઇનામ મળ્યું. આરબો એવા વગડાઉ હતા કે હાથ આવેલા ખુશાક ખાવાના પદાર્થ, વસાણા, તેજાના, વગેરે વસ્તુઓનાં નામ પણ તેમણે સાંભળેલાં નહિ, અને ચાખેલાંએ નહિ. કેટલાક તો સોનું પહેલ વહેલુંજ જોયું અને તે મુકી દઇ રૂપું પસંદ કર્યું એમાથી ખલિફાના ભાગનું પુષ્કળ ધન મદિને ગયું. (ઇ. સ. ૬૩૬).

વાદે પછી ફ્રાત નદી ઓળંગી તિગ્રિસ નદી સુધીનો મુલક જપાટામાં કબજે કર્યો અને ૬૦૦૦૦ સ્વારો લેઇ તે નદીને પેલે પાર ગયો. પરાજિત થયલા પારસીઓ જરાએ સામા ન થતાં જ્યાં તે જાય ત્યાંથી નાસે યઝદેઝર્દ પોતે રાજધાની મદાયન (તેસિફોન) તજી નાઠો, અને મુસલમાનો તેમાં દાખલ થયા એ શહેરમાંથી જે લૂંટ મળી તેનું વર્ણન આરબી ગ્રંથોમાં કરેલું છે, તે માનવું મુશ્કેલ છે. તેમની ગણુતરી ખરી માનીએ તો તેનું મૂલ ૧૩૮૭૫૦૦૦૦૦ રૂપિયા થાય એ લૂટમાં બહિરિસ્તાન નામે એક ગાલિચો હતો તેનાં બહુજ વખાણ કર્યાછે. જે ઓરડામાં તે પાથરી રાખતા ત્યાં તેથી સદા વસતઋતુ હોય તેવુ જણાતું. એ ગાલીચો મદિને મોકલ્યો, પણ ત્યાંના કાદવના ઝુપડામાં તે બીછાવવાની જગા ન હતી, અને વળી ઉમર પોતાને સારૂં દોલત રાખતો નહિ, તેથી તેણે તેના કકડા કરાવી આરબોના મોટા કુટુંબોને વહેંચી આપ્યા. દરેક કકડામાં એટલું જવાહીર હતું કે જેને તે મળ્યા તેઓ ન્યાહાલ થઇ ગયા. સાઠ હજાર સ્વારોમાંના દરેકને હિસ્સે ૫૫૫૦૦ રૂપિઆ આવ્યા. એ હિસાબે તેની કુલ રકમ ૩૩૩૦૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા થાય. અને તે ઉપર ખુશરૂ પર્વેઝનો અમૂલ્ય મુગટ, અલંકારો અને વસ્ત્રો તો મદિનાના સરકારી ભંડારમાં રાખ્યાં. બહુ દેશોની અને બહુ કાળની લૂટ ઇરાનમાં

એકઠી થઇ હતી, તોપણ આરબોનો આ હેવાલ અતિશયોક્તિ લાગેછે. એમણે જે બ્યાન કર્યુંછે તેનો ફક્ત નમુનો અહિં દેખાડયો છે.

કુફા શહેર અને બસ્રા બંદર આરબોએ આ વેળા વસાવ્યાં અને ત્વરાથી પારસીઓનાં ૭૭ નગરો છીત્યાં. કુફામાં આરબ ફોજ હતી તેમાં તોફાન ઉઠવાથી ખલિફાએ સાદની બદલી કરી તેની જગાએ અમર બીન્તયાસને નીમ્યો. આ ફેરફારથી ફાયદો થવાની ઉમેદ પારસી શાહને થયાથી તેણે દોઢ લાખ આદમીનું નવું લશ્કર ઉભું કર્યું, અને તેને ફિરૂઝાનીની સરદારી નીચે મુસલમાનોની સામા મોકલ્યું. ઉપર વર્ણવ્યા સિવાય બીજે ઠેકાણે સાદે તેની સેનાઓનો પરાજય કર્યો હતો. આ નવા સેનાપતિને હરાવી શકીશું એવું ધારી પારસીઓએ હિમ્મત પકડી અમીરે વધારે ફોજને સારૂ મદિને લખ્યું તે ઉપરથી ખલિફાએ નુમાનઈબ્ન મકાનને કેટલુંક તાજું લશ્કર આપી તેની મદદે મોકલ્યો, તેથી તેમની ફોજમાં ૩૦૦૦૦ માણસ થયા.

હામદન (પ્રાચીન નામ એકબતાના) નગરીની દક્ષિણે ૪૫ મૈલ ઉપર ડુંગરોમાં નાહાવંદ નામે નાના અપ્રસિદ્ધ કસ્બાની થડમાં પારસીઓએ પોતાના દેશ અને ધર્મના રક્ષણ કરવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો. આ વેળા તેમણે ઘણી બહાદુરી દેખાડી. આરબોના હલ્લા ઘણી ધીરજથી ખમ્યા અને બહુ જુસ્સાથી ફરી ફરીને તેમના ઉપર ધસારા કર્યા, પણ તેમની સઘળી મહેનત, શૌર્ય, અને હોંસ વ્યર્થ ગયાં ને મુસલમાનો સંપૂર્ણ જય પામ્યા. હજારો આરબ કતલ થયા, પરંતુ આ વિજયથી તેઓ આખા ઇરાની રાજ્યના ધણી થયા. ૩૦૦૦૦ પારસીઓ રણમાં પડયા, અને બાકીનાને તેમની છાવણીમાં નાસાનાસના ગભરાટમાં આરબોએ અંદર ઘુસી વાઢી નાખ્યા. ફિરૂઝાન ચાર હજાર સ્વારો સહિત ડુંગરોમાં જઇ ભરાયો, પણ મુસલમાનોએ તેને અને તેના સાથીઓને શોધી કાઢી કાપી નાંખ્યા (ઈ. સ. ૬૪૧).

આ અતિ માઠી ખબર સાંભળી બિચારા યેઝદેઝર્દના હોશ ઉડી ગયા. એક નગરથી બીજે ને ત્યાંથી ત્રીજે, એમ તેણે દશ વર્ષ નાસવામાં અને સંતાવવામાં મહા દુઃખે કહાડયાં. ખુરાસાન પ્રાંતમાં થઇ આક્સસ ન-

દીને તીરે ૫ર્દ નામે શહેરમાં તે જઈને ગયો. ત્યાંના હાકેમે તેને પકડવાની કોશીશ કરી, તેથી ત્યાંથી પાંચ છ ગાઉ ઉપર એક સોટ દળનારના ઘરમાં ભરાયો. તેના પોશાક અને શણગારથી લલચાઇ તે દળનારે તેનો ઘાત કર્યો (ઈ. સ ૬૫૧) એ રીતે સાસાન વંશનો અમલ પૂરો થયો અને આખો દેશ પરદેશીઓને હાથ ગયો. એ વંશે ૪૧૫ વર્ષ રાજ કર્યું યેઝદેઝર્દની બેટીઓને મદિને લેઇ ગયા ને તેમાંની એકને અલીના દીકરા હસનને પરણાવી અને બીજીનાં લગ્ન અબુબકરના છોકરા મહમદ વેરે થયાં. એ રીતે શાહજાદીઓને પરણવાથી વગડાઉ આરબ સરદારોના ફરજંદો રાજવંશી થયા.

આરબોએ એક ગમ આફ્સસ બીજી મેર કાસ્પીઅન સમુદ્ર અને ત્રીજી બાજુએ આરબી સમુદ્ર અને ઈરાની અખાત સુધીનો બધો મુલક ઝપાટાબંધ વશ કર્યો. રૈયતમાંના ઘણાખરા જુલમને માટે મુસલમાન ધર્મમાં દાખલ થયા, અને થોડા પરદેશોમાં નાઠા હાલ આપણા દેશમાં પારસીઓ છે, તેઓ એ નાશી આવેલાના વંશના છે. તેઓ પોતાનો સન એ કમનસીબ યેઝદેઝર્દથી ગણે છે. કેમકે અસલ તેઓમાં એવો ચાલ હતો કે રાજગાદીએ બેસે ત્યારથી નવો સન શરૂ થાય, ને તે મરે એટલે તે પૂરો થાય, વળી બીજો તેની જગાએ બેસે કે નવો સન ચાલે. પણ યેઝદેઝર્દની પછી પારસી રાજા ગાદીએ ચડયો નથી તેથી નવો સન થઇ શકે નહિ, માટે એજ રાજાનો જારી રાખ્યો છે મુસલમાની ધર્મ પાળવા માંડયા પછી પણ ઈરાનીઓએ પોતાના પૂર્વજોના અગ્નિ પૂજવાના ધર્મમાં પાછા જવાને અને પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી સંપાદન કરવાને બળવા ઘણીવાર કર્યા પણ જય ન પામતાં ઘણા મરાયા અને બીજાઓ ઉપર એવા સતાપ પડયા કે કેટલાક વર્ષમાં તે વાત ભૂલી ગયા, અને લોકનો ઘણો ભાગ આરબોમાં ભળી ગયો, અને કુરાન માનવામાં તેમના જેવા ચુસ્ત થયા જૂનો પારસીધર્મ માનનારા બહુ થોડા લોક ઈરાનમાં છે, પણ તેઓના ઉપર બહુ જુલમ ગુજરે છે, તેથી બિચારા બહુ માઠી હાલતમાં છે. મુંબઈના ધનવાન પારસીઓ તેમને મદદ કરેછે.

હીજરી સનના ૬૩૮ મા વર્ષમાં સિરિયાનો મૂલક તાબે થયો કે

ત્યાંની ફોજના ચાર હજાર સિપાઇઓને અમરની સરદારી નીચે ખલિફા-ઓ મિસર દેશ જીતવા મોકલ્યા. પેલુશિયમ નગર ઉપર જઇ આરબોએ ઘેરો ઘાલ્યો ને તેને એક માસમાં શરણે આવવાની જરૂર પાડી. અહિંથી ઉઠી તેઓએ મિસર (જૂનું નામ મેંફિસ) શહેરની આસપાસ પડાવ નાખ્યો. ઘેરો સાત માસની લાંબી મુદત ચાલ્યો, અને અમરને વધારે લશ્કર મંગાવવું પડ્યું એ દેશ ઇસ્તામ્બુલના રાજેંદ્રને તાબે હતો. પણ લોક તેના ઉપર નાખુશ હતા, તેથી તેઓ આરબો જોડે મળી ગયા. અને પેરામલા શહેરનો હાકેમ મોકાવકાસ લોભે કરીને ફૂટ્યો, અને નિમકહરામ થઇ શહેર અને દેશ મુસલમાનોને આપી દીધો. જીતનારાએ આપેલો કબુલ કર્યાથી વતનીઓને તેમની માલમિલકત અને ધર્મનો ભોગવટો કરવા રજા મળી. હવે માત્ર આલેક્ષાંદ્રિયા (સિકંદ્રિયા) ગ્રીક રાજેંદ્રના કબજામાં રહ્યું. હેરાક્લિયસની ફોજનો જમાવ ત્યાં થયો હતો, કોટ-કિલ્લા મજબૂત હતા, ખાનપાન શહેરના વેપારીઓને માટે ત્યાં સરકારી કોઠારોમાં મસ ભર્યું હતું. દરિયા બાજુથી જે જોઇએ તે દાખલ કરી શકાય તેવું હતું, અને રહેવાસીઓ અને કિલ્લેદારોએ લડવાને દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો તેથી એ મોટું બંદર જીતવું આરબોને બહુજ કઠણ પડ્યું. ચૌદ મહિના સુધી ઘેરો જારી રહ્યો, અને ૨૩૦૦૦ આદમી મુસલમાનોના મરણ પામ્યા, ત્યારે આરબોની ફતેહ થઇ (ઇ. સ. ૬૪૦). શહેર લૂંટવાની રજા અમરે માગી, પણ ખલિફાએ આપી નહિ. અમરે લખ્યું કે આ મોટા નગરમાં ચાર હજાર મહેલ છે, ૪૦૦૦ હમામખાનાં છે, ૪૦૦ નાટકશાળા છે, ૧૨૦૦૦ દુકાનો વનસ્પતિનું અનેક તરેહનું ખાવાનું વેચવાની છે, દુનિયામાં અહિંના જેટલો વેપાર બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી, અને અહિં દોલત પુષ્કળ છે. આ બંદર હાથ આવવાથી આખો મિસર દેશ વશ થયો. હેરાક્લિયસ, તે પાછો લેવાને બહુ મથ્યો, પણ તેની સઘળી કોશિશ વ્યર્થ ગઈ અને તે દુઃખથી તેનું મૃત્યું વહેલું થયું.

અમરે આથમણી દિશાના પ્રાંતો હાથ કરવા માંડ્યા, અને બાર્કાના રણવેર જઇ પહોંચ્યો. પણ તેવામાં તેના સ્વામી ખલિફા ઉમરનો જીવ ગરીબ અપ્રસિદ્ધ પારસી નામે ફિરોઝે લેઇ પોતાના દેશને પાયમાલ કર-

નાર ઉપર વેર વાળ્યું. ફિરોઝને ગુલામ કરીને રાખ્યો હતો. મસ્જીદમાં મિમ્બર[1] ઉપર ઉભો રહી ખલિફા નિમાજ પઢતો હતો તેવામાં ફિરોઝે ઓચિંતા તેના ઉપર ધસી ખંજર વતી ૭ જખમ કર્યા. એમાંનો એક દુંટી નીચે લાગ્યો હતો તે નાશકારી હતો. ખૂનીને પકડવાને માણસો દોડ્યાં તેમાંના તેરને એણે ઘાયલ કર્યા અને પછી તેજ ખંજરવડે પોતાનો ઘાત કર્યો, (ઇ. સ. ૬૪૩).

ઉમર તેની ભક્તિ, ન્યાય, પરહેજગારી, અને સાદાઇને સારુ બહુ વખણાયો છે. શીઆ પંથના મુસલમાનો તેની બહુ નિંદા કરેછે; અને સુન્નીઓ તેને ઘણું માન આપેછે, તથાપિ તેના ગુણદોષ આપણે તે સામાન્ય ભાવે તપાસવા જોઇએ. વગર વાંકે બીજા દેશના રાજ્યો ઉપર સ્વારીઓ કરવી, ને ત્યાંના લોકને મારવા ને લૂંટવા, તથા તેમની ખુશીમાં આવે તે ધર્મ પાળવા ન દેતાં તેમનાં દેવળો તોડવાં અને રાજ્યબળ તથા તરવારની સત્તા ધર્મ સંબંધમાં વાપરવી આપણે પસંદ કરતા નથી. અને તેમ કરનારનો ધિક્કાર કરીએ છીએ. પરંતુ આગલા વખતમાં અને હાલ પણ જૂના વિચારના લોકની એવી સમજ નહતી. લોભ, મોટાઇ, કે ધર્મને નામે એવાં કામ કરનારાને તેઓ પરાક્રમી અને પ્રતાપી કહેતા અને કહેછે. એની કારકિર્દીમાં સિરિયા ખાલ્દિઆ, ઇરાન અને મિસર દેશો મુસલમાનોએ જીત્યા. શહેરો, કસ્બા, કિલ્લા વગેરે છત્રીશ હજાર સ્થળો જીતાયાં; ખ્રિસ્તિઓનાં દેવળો, પારસીઓની અગિઆરીઓ, અને મૂર્તિ-મંદિરો મળી ચાર હજાર ધર્મસ્થાનોનો વિનાશ થયો અને ૧૪૦૦ મસ્જીદો બંધાઇ. એ સર્વે ઉમરની આજ્ઞાની અને હુકમથી થયું; રસ્તો દર્શાવનાર તે હતો. આલેક્ઝાંદ્રિયા (સિકંદ્રિયા)માં બહુ મોટા પુસ્તકસંગ્રહ હતો તેનો તથા બીજા દેશોમાંના હજારો ગ્રંથોનો નાશ તેની ધર્માંધ આજ્ઞાથી થયો. એ ઘણીજ સાદી સ્થિતિમાં-પછી ખલિફાઓના જેવું ડોળ કે દબદબો કે મોટાઇ એમાંનું કશું તેને નહતું-ઝુંપડા જેવા ઘરમાં તે રહેતો. ખજુર, જવના રોટ

[1] મસ્જીદ=મસીદ, બોધ તથા પ્રાર્થના કરવાને ઉભા રહેવાના ઉંચા ઠેકાણાને અરબી ભાષામાં મિમ્બર કહે છે.

લા ને મીઠું તથા પાણી એજ તેના ખાનપાન હતાં. મજીદમાં ઊભીને તે બોધ કરવા જતો. તે બાર મરજીદેનું કામ પોતે જાતે ચલાવતો, ધર્મનાં સર્વ કર્મો નિત્ય આસ્થાથી અને પરિપૂર્ણ કરતો, બપોરથી સાંજ સુધી ચૌટામાં બેસી ઇન્સાફ ચૂકવતો અને જે આવે તેની વાત સાંભળી તેને દાદને પહોંચાડતો. રાજકાજનાં કામ કરવાની અને લશ્કરો ઉપર હુમલો લખાવવાની જગા પણ એજ હતી; પરરાજ્યના એલચીઓને પણ બજારમાંજ મળતો, લૂગડાં સાદાં જાડાં તૂટાં અને હાથમાં લાકડી એ તેનો હમેશનો પોશાક હતો જીતાયલા દેશોમાં કર ઉઘરાવવામાં જૂલમ અને દગલબાજી ન થાય માટે તેણે લોકની ગણતરી, અને ખેતરો અને વાડીઓની પેદાશની નોંધ કરાવીને પછી તેના પ્રમાણમાં સરકારી ખરચને માટે વેરા ઠરાવ્યા. હિજરીના સનેની સ્થાપના ઉમરે કરી, ત્યાર પહેલાં આરબો કોઇ મોટા બનાવો, જેવા કે યુદ્ધ દુકાળાદિ ઉપરથી વરસ ગણતા અને તેથી ગરબડ ઘણી થતી. ન્યાય ચૂકવવામાં આ અડચણ જણાયાથી તેણે હિજરી સને ચાલુ કર્યો. મદિના અને રાજ્યના બીજા શહેરોમાં તોફાન, મારામારી, ચોરી વગેરેથી ઘણી હરકત થતી જોઇ તેણે મોહતસિબ એટલે પોલીસ રાખવાની ગોઠવણ કરી. લશ્કરના સિપાઇઓને પગાર નીમી આપી ખતસર ચડેચડ્યો આપવાનો બંદોબસ્ત કર્યો ઘાયલ અને અશક્ત થએલાને પેન્સન બાંધી આપ્યાં અને પેગમ્બરના પડતા સાથીઓ અને અનુચરો જેઓ ઘરડા થયા હતા તેમને છવાઇ ઠરાવી આપી.

નવો ખાલિફા નીમવાને વાસ્તે ઉમરે પોતાના વસિયતનામામાં છ અમીન નીમ્યા હતા તેમાં અલી હતો, તથાપિ તેણે પોતાની ઘણીઆણીથી મળેલા હકનો દાવો આગળ કર્યો નહિ, અને છએ અધિકારીઓએ એકે મતે ઉસ્માન* ઇબ્ન અફ્ફાનને રાજ્યાસન આપ્યું (ઇ. સ ૬૮૩, હિજરી સને ૨૩) માટે અમલમાં જે જે મૂલકો વશ કર્યા હતા તેઓની આસપાસના દેશો જીતવાનું નવા ખાલિફાએ જારી રાખ્યુ વળી

* હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો જે ઉચ્ચાર કરેછે તે આ ગ્રંથમાં લખ્યો છે કે તેઓના સમજવામાં આવે કેટલાક આરબી અક્ષરોના એકથી વધારે ઉચ્ચાર થાયછે ઉદાહરણ, ઉસ્માનનો ઉચ્ચાર ઉશમાન કે ઓશમાન પણ થાય છે ઇબ્ન અને બીનનો અર્થ એકજ છે. એને કેટલે વખત છે પુત્ર અને પિતાના નામની વચ્ચે એ મૂકવામાં આવેછે.

હવેથી મુસલમાનોએ દરિયાની લડાઇ શરૂ કરી. સિરિયાના સૂબા મોઆવિઆએ તે પ્રાંતના બંદરોમાં બળવાન નૈકાસેના તૈયાર કરાવી સૈપ્રસ બેટ ઉપર ચડાઈ કરી. એ બેટ ગ્રીક રાજ્યને તાબે હતો. ત્યાંથી ભારે ખંડણી ઉપરાવી અને વાર્ષિક ઉપજનો અર્ધો હિસ્સો આપવો કબુલ કરાવી રોદ્સ બેટ જીત્યો, (ઈ. સ. ૬૪૭). એના બારાના મુખ ઉપર ૧૪૫ ફીટ ઉંચી અને તે પ્રમાણમાં પહેલી પીતળની મૂર્તિ હતી તેના કકડા કરી વેચ્યાથી ૩૬૦૦૦૦ રૂપિયા ઉપજ્યા. વેચાતી લેનારે ૯૦૦ ઉંટ તે વડે લીધાં.

અમરને સેનાપતિના કામ ઉપરથી ખસેડવાથી મિસરમાં કેટલીક હાર થઇ, પણ તેને તે જગાએ બહાલ કરવાથી તેણે તમામ બંડખોરોને બેસાડી દીધા. આલેક્ષાંદ્રિઆ નગર ફરીને તેને જીતવું પડ્યું. એ વેળા રહેવાસીઓની કત્લ નહિ કરતાં તેમને અમરે જીવતદાન આપ્યું અને તેની યાદગીરીમાં એક મસ્જીદ બંધાવી. એ પછી ખલિફાએ ૪૦૦૦૦ આદમીની ફોજને અબદુલ્લા નામે સરદારના હાથ નીચે આફ્રિકાનો બાકીનો ઉત્તરકોઠાનો મુલક જીતવાને મોકલી, ત્રિપોલિ શહેરનો ઘેરો ચાલતો હતો તેવામાં ગ્રીક રાજ્યેંદ્રની ૧૨૦૦૦૦ આદમીની સેના જ્યુજેરે અથવા ગ્રેગરિ નામે સૂબેદારના ઉપરીપણામાં આવી આરબોની સામે થઇ. પાસેના રેતીવાળા રણમાં કેટલાક દિવસ સુધી સવારથી બપોર લગી લડાઈ ચાલી, મધ્યાને ઘણા તાપ અને થાકને લીધે બંને લશ્કરોને છાવણીમાં જવું પડતું, ગ્રેગરિની હારે તેની જુવાન અને અતિ ખૂબસુરત બેટી હથિયાર બાંધી વરતી અને ગ્રીક સિપાઈઓને હિમ્મત આપતી. એના બાપે ગ્રીક ફોજમા જાહેર ખબર આપી કે જે લ્હેઢો શત્રુના સેનાપતિ અબદુલ્લાનું શિર લાવશે તેને એક સુંદર કન્યા એક લાખ મોહોરના ચાંલા સાથે ઇનામમાં મળશે. આરબ સરદારના જાણવામાં આ વાત આવ્યાથી તેણે પણ એજ ઇનામ ગ્રેગરિના માથાને સારૂ આપવાનું પ્રસિદ્ધ કર્યું. ઝુબેર નામે શૂરા અને હોસીલા એક આરબ નાયકે એ કામ માથે લીધું, વાણેવાયે જુદ્ધ શરૂ થયું તે વારે તેમાં સામેલ ન થતાં એક ટૂકડી સહિત તે તબુઓમા સંતાઈ રહ્યો; બપોરે ખમાય નહિ તેટલી ગરમી પડવાથી ગ્રીક લશ્કર છાવણીમા ગયું, અને આરબોએ પણ પાછા ફરી ત-

સ્વાર મિયાનમાં ઘાલી, અને કામઠાની પણછ ઉતારી નાંખી તથા ઘોડાના તંગ છોડી દીધા. એ જોઇ ગ્રીક સિપાહીઓ હથિયાર મૂકી દઇ પોતે પોતાને કામે વળગ્યા, ને સુસ્તીમાં પડ્યા. એવામાં ઝુબૈરે રણશીંગુ ફુંકાવ્યું, અને છુપાવેલા તાજા સ્વારો સહિત "અલ્લા હો અકબર" એવી બૂમ મારતો કૂદી આવ્યો. ગ્રીક સિપાઇઓ ગભરાટમાં શસ્ત્ર ધરવા લાગ્યા, પણ તેટલામાં આરબોએ ખૂબ કતલ કરી તેમને વિખેરી નાખ્યા ને નસાડ્યા. ગ્રેગરિ માર્યો ગયો, અને તેની પુત્રી વિજયીઓને હાથ ગઇ. ઝુબૈરે કહેલું ઇનામ લેવાને આતુરતા ન દેખાડતાં કહ્યું કે ધન અને આ દુનિયાના સુખને વાસ્તે હું વઢતો નથી, પણ પરલોકના હમેશના સુખ ને પ્રભુની સેવાને માટે મારૂં ખાંડુ વાપરવાનો નીમ મેં લીધો છે. કેટલુંક સમજાવ્યાથી તેણે તે ઇનામ સ્વિકાર્યું. એ જયથી આરબોને કેટલોક દેશ અને પુષ્કળ દોલત મળી (ઇ. સ. ૬૪૮.) એ પછી તેમનામાં ફિતુર ઉઠવાથી એણી તરફ મૂલક જીતવાનું કામ વીશ વર્ષ સુધી બંધ રાખ્યું.

ખાલિફ઼ા ઉસ્માન નબળા મનનો હતો, કેટલાક ઉપર અયોગ્ય મહેરબાની કરતો હતો, કેટલાકના ઉપર અઘટતી સખ્તાઈ દેખાડતો હતો. એ સિવા બીજી ઘણીક વર્તણુકથી જણાયું કે આ સિપાઇ બહાદુર પ્રજાના અધિપતિપણાને લાયક નથી. તેનાથી નારાજી થયા અને તેને ગાદી ઉપરથી ખસેડવાનો મનસુબો કરવા લાગ્યા. એ જોઈ ઉસ્માને પોતાની ભૂલો માની અને અલીના વચમાં પડવાથી થોડીવારે ટંટો પડ્યો. પરંતુ ખાલિફ઼ાએ ફરીને ખોટી રીતે વર્તવા માંડ્યું, તેથી મદિનામાં બંડ થયું. બળવાખોરોએ તેના મકાનમાં ધુસી તેનો ઘાત કર્યો, (ઇ. સ. ૬૫૬).

એ બન્યા પછી આરબોએ પેગમ્બરના જમાઇ અને પિત્રાઇ ભાઇ અલીને ખાલિફ઼ નીમ્યો (હિજરી સને ૩૫). હવે પ્રકૃતિ ક્ષોભ શરૂ થયો, અને મુસલમાનોએ માંહોમાંહે એકએકની હત્યા કરવી શરૂ કરી. અલીની જૂની વેરણ અયેશાએ પ્રથમ બળવો ઉઠાવ્યો અને કેટલીક ફ઼ોજ ભેગી કરી સિરિયામાં ગઇ. ત્યાંના હાકેમ મોઆવિયાએ તેને કુમક મોકલી, તેથી તેના લશ્કરમાં વીશ હજાર આદમી થયાં. અલીએ વીસ હજાર આરબોની ફ઼ોજ મુશ્કેલીથી ઉભી કરી, અને ઉતાવળે જઈ તેને હ-

રાણી તથા કેદ પકડીને મદિનામાં રાખી. એ જયથી અરબસ્તાન, ઈરાન, અને મિસર એ દેશોની ફોજોએ અને સુબેદારોએ તેને ખાલિફ માન્યો, પણ સિરિયાના સુબેદાર મોઆવિઆએ, તેની જોડે લડવાની તૈયારી કરી. એ અબુ સુફયાનનો દીકરો હતો. તેના અને અલીના કુટુંબ વચ્ચેનું જૂનું વૈર વાળવાનો તેને આ સારો લાગ જડ્યો. ખાલિફ ઉસ્માનની હત્યા અલીએ કરાવી છે એવું તોહોમત મૂકી તેણે પોતાના પક્ષને ઉશ્કેર્યો, અને પોતે ખાલિફની પદવી ધારણ કરી. મિસર જીતનાર અમર તથા કેટલાક સરદારો તેની તરફ થયા; મોટી ફોજ જમાવી તેણે અલીની સાગા બાથ ભીડી, બંને મળી મળી દોઢ લાખ મુસલમાનો એકએકનાં ગળાં કાપવાને તૈયાર થયા. અલીનું લશ્કર ઓછું હતું, પણ તેના પંડના બળ અને બહાદુરીએ કરીને તે વધારે બળવાન હતું. બંને હરીફોની ભેટ ફ્રાત નદીને આથમણે સફ્ફિનના નાના મેદાનમાં થઈ. સો દહાડા ઉપરાંત, તેમાં વિગ્રહ ચાલ્યો. મોઆવિઆના સાત હજાર આદમી મુઆ અને તેની પડતી થઈ. એ જોઈને પલાયન કરવાના વિચારમાં હતો એવામાં અમરે એક તદબીર બતાવી તેથી તે બચ્યો. માંહોમાંહે જે નાશ થયો હતો તે જોઈ બેઉ પક્ષમાં નાખુશી થઈ હતી. તેમની લડવા ઉપર અરૂચી જોઈને અમરની સલાહથી મોઆવિઆએ પોતાની ફોજના મોખરાના ૫૫૦ સિપાઈઓના ભાલાની અણીએ એક એક કુરાન ખોસાવ્યું. એ જોઈ અલીના સ્વારો બોલ્યા કે શત્રુ કુરાનને વચમાં નાખી સમાધાન કરવા માગે છે, માટે હવે યુદ્ધ કરવું એ ધર્મ વિરૂદ્ધ છે. અલી એ ઢોંગથી છેતરાયો નહિ, પણ ફોજે તેની આજ્ઞા માની નહિ, તેથી લાચારીએ લડાઈ બંધ પાડી તેણે કુફા નગરમાં જઈ મુકામ કર્યો. ધર્માંધ અને ધર્મઘેલા કોઈ ત્રણ મુસલમાનોએ મક્કેના દેવળમાં એકઠા મળી મનસૂબો કર્યો કે આ અસ્વાભાવિક વિરોધ કરવામાં ત્રણ આગેવાની મુખ્ય છે, વાસ્તે તેમને મારી નાખીએ તો મુસલમાની ધર્મ અને રાજ્યની ખરાબી થતી અટકે. એ કામ મહા પુણ્યનું સમજી તેમાના એકે અલીનો, બીજે મોઆવિઆનો, અને ત્રીજાએ અમરનો ઘાત કરવાનું માથે લીધું. કુફાની મસ્જીદમાં પેલામાંના એકના ખંજરથી અલીનો જાન ગયો. (ઈ. સ. ૬૬૦), એ વેળા તેને ૬૩ મું વરસ જતું હતું. મોઆવિઆનો પ્રાણ લેવાને જે ગયો હતો તેણે તેની કેડમાં જખમ

કર્યો પણ તે ઘા કારી થયો નહિ, તેથી તે જીવ્યો, અને બધા મુસલમાનોએ તેને ખાલિફા માન્યો. અમર માંદો હોવાના સબબથી મસ્જીદમાં તે દિવસે ગયો નહોતો, તેથી બિલકુલ બચી ગયો, પરંતુ તેને ઠેકાણે તે દહાડે જેણે ઇમામનું કામ બજાવ્યું તેનો કાળ ત્રીજા હત્યારાને હાથે ભૂલમાં થયો. અલી ગુણવાન પુરૂષ હતો. કવિતા રચવામાં, અને સુબાપણુ કરવામાં, ભક્તિ, શૂરાતન, અને માયાળુપણાંને સારૂ તે વખણાયો છે.

આ પ્રકૃતિક્ષોભથી મુસલમાનોમાં કેટલાક પંથ થયા તેમાંના મોટા બે છે. એક શીઆ અને બીજો સુન્ની. એ બેની વચે હાડવૈર છે. તુર્કસ્તાનના મુસલમાનો સુન્ની છે. અને ઇરાનના શીઆ છે. હિંદુસ્તાનમાં બંને છે, પણ સુન્નીની સંખ્યા વધારે છે, શીઆ ફક્ત અલીને ખરો ખાલિફા અને ઇમામ માનેછે. અને સુન્નીઓ ચારેનો બરાબર માને છે. એ સિવાય એમની વચ્ચે મતભેદ પણ છે.

જગાની તંગાસને લીધે ઝીણી ઝીણી વિગતો છોડી દઇ ઉપર મુજબ ટૂંકામાં હેવાલ લખ્યોછે. અને જે થોડું લંબાણ એમાં કર્યું છે, તેનાથીએ ઓછું કરવાની હવે પછી જરૂર છે.

खंड ३ जो.

બનિ-ઉમૈયાનો વંશ-ખાલિફ્રા મોઆવિઆ-યઝીદ-મુસલમાની રાજ્યનો ફેલાવો-આફ્રિકાના ઉત્તરકાંઠાના મુલકને અને સ્પેનદેશને મુસલમાનો જીતેછે.

ફ્રાંસમાં તેમની હાર-તાતાર દેશ અને સિંધુ નદી લગીનો મૂલક મુસલમાનો જીતેછે-ઉમૈયા વંશનો અબ્બાસિકુલના ખાલિફ્રા સફ્ફાહ વગેરે-સ્પેનમાં ઉમૈયા વંશનો કુમાર એબસ રહેવાન ખાલિફા થયો-આલ્માન્સર બગદાદ હારૂન અલરશીદ.

ખાલિફ્રા અલીના મરણ કેડે તેનો વડો પુત્ર હસન ગાદી ઉપરથી હાથ ઉઠાવી મદિને જઈ રહ્યો અને મોઆવિઆ બધા મુસલમાની રાજ્યનો અધિપતિ થયો; તેનો બાપ અબુ સોફિયાન બનિ ઉમૈયાની ઓલાદનો હતો. એણે રાજધાની દમાસ્કસ શહેરમાં કરી તથા તખ્ત વંશપરંપરા કર્યું. એ પંડે શૂરો અને પરાક્રમી હતો, પણ તેના વંશનો બીજા ખાલિફ્રા ઘણુંકરીને નબળા, મોજશોખી, અને અનીતિવાન હતા, તથાપિ તેમના સિત્તેર વર્ષના અમલમાં રાજ્યનો ઘણો ફેલાવો થયો, કેમકે મુસલમાનોમાં હજી વિનાશકારી દુર્ગુણો પૂરા પેઠા નહતા. મોઆવિઆનો ઘણો વખત અલીના પક્ષના હાકેમોને તેમની જગાએથી ખસેડવામાં અને તેમના બંડો બેસાડી દેવામાં ગયો ૬૭૦ માં તેણે હસનને વીખથી મરાવ્યો. તેની પછી તેનો કુંવર યઝીદ ખાલિફા થયો. અલીના પક્ષકારોએ એના વખતમાં તેના બેટા હુસૈનને રાજનો ધણી કરવાનો મનસૂબો કરી તેને કુફા શેહેરમાં આવવાને કહાવ્યું. તે રાજકુંવર કુટુંબકબીલો અને થોડાક સિપાઇઓ સહિત ત્યાં જવા નીકળ્યો. કરબલા નામે વેરાન જંગલના માર્ગમાં આવી ત્યાં તેને અને તેનાં બૈરાં છોકરાં તથા સાથીઓને દુશ્મનની ફોજની એક ટૂકડીએ નિર્દયપણે મારી નાખ્યા. એ દુઃખદાયક બનાવની યાદગિરીમાં હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો મોહોરમ+ મ-

+ મુસલમાન વર્ષનો પેહેલો માસ.

હિનામાં તાબ્બા કે તાબુત કરેછે, અને શિયાપંથીઓ એ વેળા ઘણો ખેદ કરે છે, તથા સુન્નીઓ પણ થોડો કરેછે.

મોઆવિયાની ૩૦,૦૦૦ આદમીની એક સેનાએ આફ્રિકાની ઉત્તરના મૂલકો ઉપર સ્વારી કરી અને મસ લૂટ મેળવી. ત્યારપછી અકબહ નામે નાયક ૫૦,૦૦૦ આરબ અને આફ્રિકાના દેશીઓની કેટલીક ફોજ લેઇ તે તરફ ગયો, અને આટ્લાંટિક મહાસાગર સુધીનો દેશ વશ કર્યો. પાછળથી દેશમાં બંડ થયાં, અને લડાઇઓ જાગી તેમા તે માર્યો ગયો. તેની જગાએ ઝહુહૈર થયો તેની પણ તેજ દશા થઇ, તથા મુસલમાનોને પાછા જવું પડ્યુ અને મિસરના સૂબેદાર હસને જઇ કાર્થેજ શહેરને જમીનદોસ્ત કર્યું તે અને બેરબેર કેમર નામે લોકને તાબે કર્યો. તેના પછી એ મૂલકનો સૂબેદાર મુસા થયો તેણે તેમની શક્તિ કેવળ હીણ કરી નાંખી (ઇ. સ ૭૦૪).

સ્પેન દેશમાં ગોથ લોકના હાથમાં રાજ્યસત્તા હતી. એ લોકે પોતાની મૂળ તેજી અને યુદ્ધશક્તિ ખોઇ હતી. આ સમયમાં તેમનો રાજા રાદરિક નામે હતો. આફ્રિકામાથી હવે મુસલમાનો સ્પેનમાં ઉતર્યો. જુલિઅન નામે ગોથ તાલુકદારની જોડે રાદરિક રાજાને અણબનાવ થયાથી તથા બીજા કારણોથી તેઓમાં કુસંપ પેઠો હતો, તથા ટંટો ચાલતો હતો. જુલિઅને પોતાની મદદે મુસાને બોલાવ્યો. ખલીફા વાલીદની પરવાનગી મેળવી મુસાએ ઇ. સ. ૭૧૧ મા ૫૦૦૦ મુસલમાનોની સેના પોતાના હાથ નીચેના એક સરદાર નામે તારિફ્ના હુકમમા જિબ્રાલ્ટર ઉપર મોકલી. તેની સામી થનારી ગોથ ફોજને હરાવી તારિફ આગળ વધ્યો. રાદરિકે એક લાખ સૈન્ય ભેગું કર્યું. મુસાએ બીજા સાત હજાર આરબો મોકલ્યા તે ઉપરાત આફ્રિકાના તથા સ્પેનના રહેવાસીઓનું કેટલુક લશ્કર તારિફ કને હતું. ગ્વાદાલેતા નદીને તીરે ઝેરેસ નગરની સોડે ખ્રિસ્તિ અને મુસલમાની લશ્કરોની ભેટ થઇ. ચાર દહાડા લડાઇ ચાલીને ખૂબ કાપાકાપ થઇ. મુસલમાનો સંખ્યામાં ઘણા થોડા હોવાને લીધે પહોંચી શકતા ન હતા, અને પાછા પગ કરતા હતા. તેવામા રાદરિકના લશ્કરના કેટલાક રૂઠેલા તાલુકદારો પોતાની ટૂકડીઓ સહિત તેમને આવી

મળ્યા, અને બાકીની ગોથ ફોજ નાઠી, અને તેમનો રાજા માર્યો ગયો. એ વિજયથી સ્પેનના ઘણા પ્રાંતો મુસલમાન સરદારને તાબે થયા, અને જે રહ્યા હતા, તે મુસાએ ૧૮૦૦૦ સિપાઇઓ સાથે આવી જીતી લીધા (ઇ. સ. ૭૧૪).

આરબ ફોજોએ ઇ. સ. ૬૬૮ થી તે ઇ. સ. ૭૧૬ સુધીમાં બે વાર કુસ્તુન્તુનિયાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, પણ તે શહેર હજી જીતાયું ન હતું. સ્પેન દેશ તાબે કરનારા મુસલમાનો પિરિનીસ પર્વત ઓળંગી ફ્રાંસમાં પેઠા અને ત્યાંના ઘણાક પ્રાંતો તેમણે હાથ કરી લીધા. ફ્રાંક લશ્કરો હાર ખાઇ તેમનાથી નાસવા લાગ્યાં, અને મુસલમાનોના મનમાં બધો યૂરોપખંડ જીતવાનો ખ્યાલ આવ્યો, પરંતુ ચાર્લસ માર્ટલ નામે મહા શરીર સરદાર એ વેળા ત્યાં હતો તેણે તેમને પાછા હઠાવ્યા. ફ્રાંક અને જર્મન લોકની મોટી ફોજ એકઠી કરી તેમની જોડે તુર્સ અને પોઇતિઅર્સ (તુર અને પાતિઆ) નગરોના વચ્ચેના પ્રદેશમાં સંગ્રામ થયો. ૭ દિવસ સુધી લાગલાગટ દારૂણ યુદ્ધ ચાલ્યું, તેમાં બેઉ પક્ષ બરાબર ઉતર્યા. સાતમે દહાડે મુસલમાન ફોજનો સેનાધિપતિ અબ્દલ રહેમાન રણમાં પડ્યો, અને સાંજે તંબુમાં ગયા પછી તેઓ માંહોમાંહે ટંટો કરી રાતમાં પોતાનો સામાન સરનજામ મૂકી ઉતાવળે જતા રહ્યા (ઇ. સ. ૭૩૨). એ બન્યા પછી ફ્રાંસ જીતવાની કોશિશ તેમણે ફરીને કદી કરી નહિ. એ દેશનો દક્ષિણ ભાગ તેમના કબજામાં ગયો હતો તે ચાર્લસ માર્ટલના પુત્ર પેપિને સને ૭૫૯ માં ખૂંચવી લઇ તેમને પિરિનીસ પહાડની બીજી બાજુએ ધકેલી મૂક્યા. આ લડાઇ ઇતિહાસમાં ઘણી અગત્યની ગણાય છે.

મુસલમાની રાજ્યનો વધારો પશ્ચિમભણી થયો તેનું જુજ બ્યાન એ પ્રમાણે કરી એમણે પૂર્વ તરફ કેવાં પરાક્રમ કર્યા તે હવે જોઇએ એમની એક ફોજ એશીઆમિનર જીતવામાં લાગી હતી, અને બીજી તાતાર દેશ ઉપર ચઢી હતી. ખાલિફા ઉસ્માનના વખતમાં મુસલમાની રાજ્યની મર્યાદા ઑક્સસ નદી હતી. મોઆવીઆની ફોજ ત્યાંથી આગળ વધી બોખારા પહોંચી. ખાલિફા વાલીદના નાયક કતિબાએ ઝેક્સાર્તેસ નદી અને કાસ્પિયન સમુદ્રની વચેનો બોહોળો પ્રદેશ જીત્યો. સામા થ

નારી તાતાર અને તૂર્ક ફોજ સમર્કંદ શેહેરમાં જઇ ભરાઇ કતિબોએ ૨૦,૦૦૦ મુસલમાનોથી તે નગરને ઘેર્યું એ શહેર તે વેળા સમૃદ્ધિવાન વેપારનું સ્થળ હતું, ચીન દેશનો કીમતી માલ પશ્ચિમ એશીઆ તથા યૂરોપમાં જતો તેનું એ પીઠું હતું. એની દોલતની આશાએ મીઆંભાઇ ખૂબ જુસ્સાથી લડ્યા અને ફતેહ પામ્યા. (ઈ. સ. ૭૧૨) પુષ્કળ પૈસો આપવાની તથા પારસી ધર્મ તજી મુસલમાન થવાની તેમણે ત્યાંના લોકને જરૂર પાડી.

પાંચમા ખાલિફા મોઆવીઆના વખતમાં હિજરી સનેના ૪૦ મા વરસને સુમારે અથવા ઇ. સ ૬૬૪–૬૬ની વચ્ચે મુસલમાન ફોજની એક ટુકડી સિંધુ નદી સુધી વિજય કરતી આવી હતી. કાબુલમાં કેટલાક લોક તેમના ધર્મમા પેઠા, અને રાજાએ ખંડણી આપવી કબૂલ કરી ત્રીસ વર્ષ પછી એ ખંડણી આપવી બંધ કરવાથી એક મોટા લશ્કરે આવી સઘળો દેશ જીતી લીધો. પેશાવર તથા મુલતાન વચેના ડુંગરોમાં ઘણાક મુસલમાનોએ વસ્તિ કરી. એમણે એ દેશોના લોકને મુસલમાન કર્યા તથા પંજાબના રાજાઓ પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવી આગળ ખાલિફા વાલીદની કારકીર્દીમાં મહમદ કાશીમ નામે સરદાર ઇરાનથી નવું લશ્કર લેઇને સિંધ દેશ ઉપર આવ્યો. ત્યાંના દેવળગામ નામે નગરના દાહીર જાતનો રજપૂત રાજા ૫૦,૦૦૦ રજપૂતોની ફોજથી તેની સામે લડ્યો, પણ તે હાર્યો અને માર્યો ગયો; તથા પંજાબ અને સિંધ એ બંને દેશ મુસલમાનોને હાથ ગયા (ઈ. સ. ૭૧૧). પરંતુ થોડા વખત પછી તેમને એ પ્રાંતો તજવા પડ્યા. અફગાનિસ્તાનના લોક મુસલમાન થયાથી તે મૂલક તેમની કને રહ્યો.

એ રીતે મુકાબલે ટૂંકી મુદતમાં એટલે આરબ પેગમ્બરને શસ્ત્ર પકડવાને સો વરસ નહિ થયાં તેટલામાં ખાલિફોની સત્તા અને મુસલમાની ધર્મ પૃથ્વીના મોટા ભાગ ઉપર ચારે દિશામાં ફેલાયાં. આટ્‌લાન્તિક મહાસાગર તથા ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠાના મૂલકોમાં સ્પેન અને ફ્રાંસના ઘણા ભાગમાં, કાળા સમુદ્ર અને કાસ્પિયન સમુદ્રના કીનારાના દેશોમાં, ચીનાઇ તારતરની સરહદ, સિંધુ નદીના તટનો પ્રદેશ અને આરબી સમુદ્રના

ઉત્તર, બણીના સર્વે દેશમા મુસલમાની ધ્વજા ઉડતી હતી, અઠાઅકનરની બાગ સભગાતી હતી, અને ચક્રવર્તિ ખાલિફાનો હુકમ મનાતો હતો. ખાલિફાની ગાદીને માટે ટંટો ઉઠ્યો, તેથી થોડા વખત કેટે એ મોટા રાજ્યના વિભાગ થઇ ગયા

બનિઉમૈયાની ઓલાદના ખાલિફા એક પછી એક નબળા લક્ષણના અને ભારે જૂલમી તથા ઘાતકી થવા માંડ્યા હતા, તેથી બહુ મુસલમાનો તેમનાથી કંટાળ્યા હતા, અને તેઓ પેગમ્બરના કાકા અબ્બાસના પૌત્ર મહમદને મુખ્ય અધિકારી કરવાનું ધારતા હતા, પણ તે અમલમાં લેવાય તે પેહેલાં તે મરણ પામ્યો, અને તેના દીકરા ઇબ્રાહીમે પોતાના કુળનો કાળો ઝુંડો ઉભો કર્યો ખોરાસાન પ્રાત તેના મિત્ર અબુમુસ્લિમે જીતી લીધો અને ઘણે ઠેકાણે તેના પક્ષકારોએ બંડ મચાવ્યા, પરંતુ તે પોતે દમિસ્કના ખાલિફાના માણસોથી પકડાયો અને ક્રૂર રીતે માર્યો ગયો. તેના બે ભાઇઓ કુફાનગરમા નાશી છૂટ્યા તેમાનો વડો અબુઆબ્બાસ અબસફાહને તેના પક્ષકારોએ ખાલિફા નીમ્યો ફાતમાના વંશજો પણ પોતાનો લીલો ઝુંડો લેઇ ઉઠ્યા, પણ તેમની તરફ ઘણા થોડા આદમીઓ હોવાથી તેમનું કાઇ ચાલ્યું નહિ Cમૈયાની ઓલાદનુ નિશાન હતું તેમનો છેલ્લો ખાલિફો મરવાન હવે જાગૃત થઇ મોટી સેના જમાવી પોતાના હરીફ સફાહની સામો ગયો મોસલ અને આર્બેલાની વચ્ચે ઝાબને કાઠે જ્યાં સિકંદર અને દારાની છેલ્લી લડાઇ થઈ હતી ત્યા એ બે પક્ષના મુસલમાનોનું ભારે યુદ્ધ થયું મરવાનનો છેક પરાજય થયો. તેથી, તે રણમાથી નાઠો અને થોડા વખતમાં માર્યો ગયો, તથા તેનું રાજ્ય તેના દુશ્મનને હાથ ગયુ (ઇ. સ ૭૫૦) બનિઉમૈયાના વંશના ઇમામ અને ખાલિફાના નામ તેમના ગાદીએ બેઠાના વરસ નીચે આપ્યાછે

હિજરી	ઇ. સ.	નામ.	હિજરી	ઇ. સ.	નામ.
૪૧	૬૬૧	મોઆવીઆ ૧ લો	૯૯	૭૧૮	ઉમર ૨ જો.
૬૦	૬૭૬	યઝિદ ૧ લો.	૧૦૨	૭૨૧	યઝિદ ૨જો.
૬૪	૬૮૩	મોઆવીઆ ૨જો	૧૦૪	૭૨૩	હાશમ.
૬૪	૬૮૩	અબદુલ્લા	૧૨૫	૭૪૨	વાલિદ ૨ જો.
૬૪	૬૮૩	મરવાન ૧ લો.	૧૨૬	૭૪૩	યઝિદ ૩ જો.
૬૫	૬૮૪	અબદુલમલિક	૧૨૭	૭૪૪	ઇબ્રાહીમ
૮૬	૭૦૫	વાલિદ ૧ લો.	૧૨૭	૭૪૪	મરવાન ૨ જો.
૯૭	૭૧૬	સુલેમાન			

અબ્બાસ ફૂઓ ગાદી ઉપર આવતાં વારને પદભ્રષ્ટ થએલા કુટુંબમાંના માણુસોને વીણી વીણીને માર્યા ને તેમના ઘણા દૂરના સગાને પણ જીવવા દીધા નહિ. દમિસ્ક શેહેરમાં મૈયત ખાલિફાના કબીલાના આદમીઓ તથા સરદારો એંશીએક રહેતા હતા તેમને ત્યાંના નવા સુબેદારે ફરેબ દઇ મીજબાનીમાં જમવા નોતર્યા અને તેઓ આવી બેઠા કે સતાઇ રહેલા મારાઓએ ઓચિંતા આવી તેમનો ઘાત કર્યો. કેટલાક હમસ્તા અને કેટલાક પૂરા થયા તેમનો ચોતરો કરી તે ઉપર સેતરંજી નાંખી તે હાકેમ અને તેના ભાઇબંધો મિજ્લાન લેવા બેઠા, અને ઘાયલ થયલા મેહેમાનો નીચે રવા દુઃખનો પોકાર અને તરફડીઆં મારતા હતા, તેથી આનંદ પામતા હતા. નવા ખાલિફ સફ્ફાહના હુકમથી ઉમૈયા વંશના ખાલિફોનાં મુર્દાં કબરમાથી ખોદી કાઢી બાળી મુકવામાં આવ્યાં. ખાલિફોની અને આરબ સરદારોની રીતભાત અલીના વખત સુધી હતી તેવી રહી નહેતી. દોલત વાપરવામાં અને ભારે દબદબો દેખાડવામાં તેઓ સાધારણ પાદશાહના જેવા થયા હતા.

બનિઉમૈયાના ગોત્રનો માત્ર એક જુવાન કુમાર નામે અબ્દુલ રહેમાન આફ્રિકામાં નાસી ગયો તે બહુ મુશ્કેલીએ બચ્યો તેના કુળના મિત્રો અને આશ્રિતોના જોરે કરીને તેને સ્પેન દેશ મળ્યો (ઇ સ ૭૫૫) અહિંના કાર્ડોવા નગરમાં રાજ્યધાની સ્થાપી તેણે અને તેના વંશજોએ મળી ૨૮૪ વરસ સુધી ખાલિફા અને ઇમામના ઓદ્ધાથી રાજ્ય કર્યું સ્પાનિઅર્ડો પ્રજાધર્મ ભૂલી જઇ મુસલમાનો જોડે હળી ગયા અને કેટલાક પોતાનો ખ્રિસ્તિ ધર્મ સાચવીને રહ્યા એ રીતે મુસલમાની રાજ્યનો એક ભાગ છૂટો પડી સ્વતંત્ર થયો

સ્પેન જતા બાકી રહેલા વિશાળ રાજ્યનો ઇમામ અને ખાલિફા સફ્ફાહ થયો ઇ સ ૭૫૪ મા તેનું મરણ થવાથી તેનો ભાઈ અલ્મન્સૂર તેને આસને બેઠો પ્રથમ મદિનામા રાજ્યગાદી હતી અલીએ કુફા નગરને રાજ્યધાની કરી મોઆવીઆ અને તેની ઓલાદના ખાલિફોની વેળામા દમિશ્ક (દમાસકસ) પાયતખ્ત શેહેર હતું અબ્બાસ કુટુંબનું બળ ઇરાનમા વિશેષ હતું તેથી અલ્મન્સૂરે તિગ્રિસ નદીને કાંઠે બગદાદ નામે નવું શેહેર વસાવી રાજ્યાસન ત્યા આણ્યુ (ઇ સ ૭૬૨) એ પુરમા તેના વંશજોએ પાંચસેં વર્ષ રાજ્ય કર્યું અહિંના કેટલાક ખાલિફોના વૈભવનું વર્ણન આશ્ચર્ય પમાડે તેવુ છે અલ્મન્સૂરની ફોજે તુર્કસ્તનના કેટલાક રબારી રાજાઓને હરાવ્યા, પરંતુ સ્પેનના ખાલિફા જોડે વઢવામા તેને જશ મળ્યો નહિ

ઉમૈયા અને અબ્બાસ કૂળોના ઝઘડાનો લાભ લેઇ ગ્રીક ગવર્નરે મુસલમાનો કનેથી કેટલોક મૂલક પાછો લીધો હતો અલ્મન્સૂરની પછી ઇ સ ૭૭૫ મા મહદિ ખાલિફા થયો તેણે તે રાજ્ય ઉપર સ્વારીઓ કરીને વૈર વાળ્યુ ઇરાનીઓ તથા આરબો મળી ૯૫૦૦૦ સિપાઇઓની ફોજ તેણે પોતાના બીજા પુત્ર હારૂનની સરદારી નીચે શત્રુના મૂલકમા મોકલી હતી તે ઈસ્તામ્બુલ શહેર સુધી જઈ ત્યાના રાજ કર્ત્તાને નમાવી તથા ધન લેઇને પાછી આવી ઇ સ ૭૮૫ મા એ ખાલિફાનું મૃત્યુ થયાથી તેનો વડો કુમાર અલ્હાદિ ગાદીપતિ થયો ટૂંક મુદતમા તેનો કાળ થયાથી તેનો નાનો ભાઇ હારૂન જેને મુસલમાન ગ્રંથ કર્ત્તાઓએ અલ

એટલે અદલ ઇન્સાફ કરનાર એવો ઇલકાબ આપ્યો છે, અને જે
l ભારે ઉત્તેજન આપવાને માટે પ્રખ્યાત છે, તે ઇ સ ૭૮૬ માં
અને ખાલિફાને સ્થાને બેઠો એ પ્રતાપિ મહારાજે ૨૩ વરસની
કારકિર્દિમા ઘણા પરાક્રમ કર્યા ઇસ્તામ્બુલના તે વેળાના રાજેંદ્ર નિ
સે તેની જોડે જબરો ઝઘડો કર્યા તેમાં તેનો પરાજય થયો, અને
રાએ જે જે શરતો કરવા માગી તે બધી તેને કબૂલ કરવી પડી,
યું પુષ્કળ નાણું બગ્દાદના ખજાનામા તેને મોકલવુ પડ્યું હતું.

खंड ४ थो.

ફ્રાંક રાજ્ય—મેરોવેંગ્યમ—ક્લોવિસ—ક્લોતેર ૧ લો, ક્લોતેર ૨ જો, દાગોબર્ત ૧ લો, પેપિન કાર્લ કે ચાર્લસ-માર્તેલ-પેપિન બીજો-શાર્લમાન-યૂરોપની પ્રજાઓ.—

મેરોવેઅસ કે મેરવિગ નામે સરદારના હાથ નીચે ફ્રાંક લોકની ઘણીક ટોળીઓએ ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકાના મધ્યભાગે પ્રથમ બેલજિયમ ભણીનો પ્રાંત વશ કર્યો, અને પછી તેના વંશજોએ બાકીનો ગાલ મૂલક હાથ કરી રાજ્ય સ્થાપ્યું એ રાજા મેરોવેઅસ કે મેરોવિંજીયન વંશના કહેવાયછે ફ્રાંક ઉપરથી ફીરંગી, ફ્રાંસ ફ્રાંસેસ, ફ્રેંચ, એ શબ્દો ઉત્પન્ન થયા મેરવિગની પછી તેનો છોકરો હિલ્દેરિક રાજા થયો, અને હિલ્દેરિક પછી ક્લોવિસ થયો (ઇ સ ૪૮૧) ક્લોવિસે બધો ગાલ દેશ જીત્યો બર્ગંડિના રાજાના ભાઇની ખ્રિસ્તિ થયેલી ક્લોતિ દા કે ક્લોમિત્રા નામે કુંવરી વેરે તે પરણ્યો એ બાઇએ તથા પોતાના નવા રાજ્યના ધર્મ ગુરૂઓએ તેને ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્વીકારવાને બહુ સમજાવ્યો, તથા યુક્તિઓ કરી અલેમાન્સ નામે લોકની સામા તે યુદ્ધે ચડયો તે વારે રાણીએ જયને માટે દેવનું આરાધન કરવા માંડીને ક્લોવિસની ફતેહ થયાથી તેણીએ કહ્યું એ વિજય મારા દેવે કીધોછે, માટે હવે તમારે ઇસાનો ધર્મ માનવો જોઇએ એ વાત ખરી માની યા તેના કાલાવાલાને લીધે અથવા કોઇ રાજકિય કારણે કે એ ત્રણે મળીને તેનું મન ફેરવ્યું તે ધર્મના આચાર્યોની વાત સાંભળી અને તેમની કનેથી બાપ્તિસ્માની દિક્ષા લીધી તુરત ૩૦૦૦ ફ્રાંક જોદ્ધા પણ તેની જોડે સામિલ થયા (ઇ સ ૪૯૬) દિક્ષા આપનાર ગુરૂને તેણે કહ્યું કે હું ભોજન કરીને ઉઠું એટલી વારમાં તમે જેટલી જમીન ઉપર ઘોડે બેઠી ફરી વળો તેટલી જમીન તમને ગુરૂ દક્ષણામા આપુછુ પારિસ તેની રાજધાનીનું શહેર હતું એ કેથોલિક પંથમા દાખલ થયો હતો, અને તેની આસપાસના બીજા રાજાઓ આરિયન માર્ગમા હતા, પણ તેમની રૈયતનો મોટો ભાગ કેથોલિક હતો એ પંથો વચ્ચે મોટી લડાઈ હતી, તેથી કેથોલિક ધર્મગુરૂઓએ પડોશના રા-

જ્યો છતવામાં તેને ઘણી મદદ કરી રહેનથી તે પિરિનીસ સુધીનો, આલ્પ્સથી તે સમુદ્ર સુધીનો મૂલક ક્લોવિસે છત્યો, પણ બધા પ્રાંત બરાબર એના સ્વાધીનમાં રહેતા નહિ. ક્રાંક જોદ્ધા પણ ઘણા સ્વતંત્ર હતા, અને તેમના કહ્યામાં એને રહેવું પડતું.

સને ૫૧૧માં તેનું મરણ થયાથી રાજ્યના ચાર ભાગ કરી તેના ચાર પુત્રોએ વહેંચી લીધું. એમાંનો એક બર્ગંદિ લોક જોડે વઢતાં રણમાં પડ્યો, અને તેના બે છોકરાને તેમના કાકાએ મારી નાખ્યા તથા ત્રિજો છોકરો સાધુ થયો, અને ખૂન કરનારા બે કાકાએ તેનો મૂલક વહેંચી લીધો. બીજા એનો વંશ લાંબો ન ચાલ્યાથી ચોથા એટલે સર્વેથી નાનો કુંવર ક્લોતેર ચારે હિસ્સાનો ધણી થયો (ઇ. સ. ૫૫૮).

એ ક્લોતેરનો મૂલક પણ તેના ચાર દીકરાએ વહેંચી લીધો. ભાઈ ભત્રીજાઓમાં મારામારી અને હત્યાઓ થયા પછી આખરે એના એજ નામના પૌત્રના હાથમાં આખું ક્રાંસ આવ્યું (ઇ. સ. ૬૧૩). ક્લોતેર બીજાની પછી સને ૬૨૮ માં તેનો છોકરો દાગોબર્ત ૧લો ગાદીપતિ થયો, અને દશ વર્ષ રાજ કરી મરણ પામ્યો. ક્લોવિસના વંશમાં થોડો ઘણો દમવાળો છેલ્લો રાજા એ હતો. એના પછી જે થયા તે કેવળ નબળા અને નામના રાજા હતા "રાજમંદિરના કોટવાળ" એવે નામે પ્રથમ રૈયતની અરજી રજુ કરનારા પ્રધાન હતા, તેઓના હાથમાં બધી રાજસત્તા ગઈ, અને અર્ધા દેશના તેઓ જાગીરદાર થયા. શિવાજીના વંશના સતારાના રાજાનો અધિકાર પેશવાના કબજામાં ગયો તેવું આ વેળા ક્રાંસમાં બન્યું હતું.

એમાંના પેપિન નામે પરાક્રમી પ્રધાને કુલ અખત્યારે ઘણા વર્ષ લગી રાજ ચલાવ્યું. સને ૭૧૪માં તેનુ મરણ થયાથી તેનો છોકરો કાલ અથવા ચાર્લસ માર્તેલ તે અધિકાર પામ્યો. આજુબાજુનાં ઘણાંક રાજ્યો જોડે લડવામાં એને જશ મળ્યો. સને ૭૩૨માં મુસલમાનો ઉપર મોટો વિજય મેળવી તથા ક્રાંસને તથા યૂરોપને તેમના ત્રાસથી છોડવી તેણે પોતાનું નામ અમર કર્યું. એની પાછળ એનો દીકરો બીજો પેપિન થયો તેણે નામના રાજા ચિલ્પેરિક ૩જાને સને ૭૫૨માં ગાદીએથી ઉ-

દાડી મૂકી મેરોવેઅસથી ચાલેલો મેરોવિન્જિઅન વંશનો અંત આણ્યો, અ-
ને પંડે રાજ્યપદવી ધારણ કરી. એ રીતે કાર્લોવિન્જિયન એટલે કા-
ર્લોના કુળની સ્થાપના થઈ.

એ વેળાએ રોમના પ્રમુખ આચાર્યને યુરોપના ખ્રિસ્તિ લોક સર્વો-
પરિ ધર્મગુરૂ માનતા હતા અને તેને પોપ કે પાપા એટલે પિતા કહેતા હ-
તા. પેપિનને ગાદિપતિ થવાને પોપે મંજુરી આપી હતી, એ પાડ વાળ-
વાને તે રાજાએ ઇતાલિમાં જઈ પોપના શત્રુ લામ્બર્ડ લોક જોડે યુદ્ધ કર્યું
અને ફતેહ પામ્યો. સને ૭૬૮માં તેનું મૃત્યુ થયાથી તેના બે પુત્ર નાં-
મે ચાર્લસ કે કાર્લ જે આગળ શાર્લમાન એટલે પ્રતાપી ચાર્લસ કહેવાયો
તેણે તથા કાર્લોમાને તેના રાજ્યને બે હિસ્સે વહેંચી લીધું. ત્રણ વર્ષ કેડે
કાર્લોમાનો કાળ થયો, ત્યારે તેનાં બૈરાં છોકરાં ઇતાલિમાં લામ્બર્ડ રાજા-
ને શરણ જઇ રહ્યાં અને બધું રાજ્ય શાર્લમાને લીધું (ઇ. સ. ૭૭૧).

ખ્રિસ્તિ દેવળોમાં મૂર્તિ ન રાખવી એવો ઠરાવ ઇસ્તામ્બુલના આચા-
ર્યોએ કર્યો અને બધા પ્રાંતોમાં તે અમલમાં લાવવાની રાજેંદ્ર લિઓએ
આજ્ઞા આપી. એ હુકમ ઇતાલિના લોકોએ માન્યો નહિ. પોપ ગ્રેગરિની ઉ-
શ્કેરણીથી ત્યાં ભારે બંડ થયું. લિઓને ધર્મભ્રષ્ટ કહી લોકે તેની ફોજનો
નાશ કર્યો (ઇ. સ. ૭૨૮). રોમના તથા ઇસ્તામ્બુલના સર્વોપરિ આચાર્યો
એક એકપર ઈર્ષા કરતા હતા. ઇતાલિના લોકને ઇસ્તામ્બુલના રાજેંદ્રની
તથા આચાર્યની સત્તામાં રહેવું ગમતું નહિ, તેથી તેઓ રોમના આચા-
ર્યને ધર્મ અને રાજ્ય સંબંધમાં શક્તિવાન કહેતા હતા. રોમ શહેરમાં રા-
જેંદ્રની સત્તા માત્ર નામની હતી. પ્રાચીન કાળની તરેહપર જઇ ત્યાંના ર-
હેવાસીઓ પોપને પોતાના હાકેમ નીમતા. એ રીતે બે કામ તે આચાર્યના
હાથમાં ગયાં, અને દહાડે દહાડે તેની શક્તિ વધતી ગઇ, અને ગ્રેગરી,
સ્તીફન, પૉલ, ત્રણ એગરિ વગેરે બુદ્ધિમાન તથા પરાક્રમી પોપોના પ્રતાપે
કરીને તેઓ આખા યૂરોપમાં સર્વોપરિ થઈ.

ઇતાલિના ધણી થવા સારૂ લામ્બર્ડ રાજા પણ બહુ પ્રયત્ન કરતા
હતા. રાજેંદ્રના સુબેદારનું થાણું રાવેંના શહેરમાં હતું, તે તથા તેના તા-
બાનો ઇતાલિનો તમામ મુલક આઠમા સૈકાના મધ્ય ભાગે લામ્બર્ડ લોકે

જીતી લીધો અને રોમ શહેરને તાબે થવાને કહેણુ મોકલ્યું. રોમ નગરે લઢવું પસંદ કર્યું અને પોપ ત્રીજા સ્તીફ્ને ફ્રાંસના પાદશાહ પેપિનની મદદ માગી. ફ્રાંક સેનાએ જઈ લાંબર્ડોનો મદ ઉતાર્યો તેમના રાજા આસ્તાલ્ફ્ફાએ રોમ ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો (ઈ. સ. ૭૫૬). થોડા વર્ષ પછી વળી રોમના અને લાંબર્ડિના લોકો વચ્ચે ઝઘડો ઉઠયો. એ વખતે ફ્રાંસની ગાદીએ શાર્લમાન હતો તેને લાંબર્ડ રાજા દેસિદેરિયસ જોડે ટંટો હતો. પોપ હાદ્રિયને અરજ કરવાથી શાર્લમાન તેની કુમકે ચઢયો. સાધારણ રસ્તે ન જતાં હાનિબાલની પેઠે આલ્પ્સ ડુંગરાના વિકટ પણ ટુંકા માર્ગે લાંબર્ડિ પ્રાંતમાં ઉતર્યો અને લાંબર્ડોને ઓચિંતા ઝાલ્યા. દેસિદેરિયસ રાજાની ફોજ એકઠી થયેલી નહિ, તેથી તેને રાજધાની પેવિઆ નગરમાં ભરાઈ જવું પડ્યું. બે વર્ષ તેમાં રહી વઢ્યા પછી શાર્લમાને તેને પકડ્યો, અને લાંબર્ડ રાજ્યનો અંત આણ્યો (ઇ. સ. ૭૭૪). લાંબર્ડિના રાજા જે લોહમુગટ પહેરતા તે પોપે પોતાને હાથે શાર્લમાનને પહેરાવ્યો. વેનિસ, રોમ, નેપલ્સ વગેરે ઈતાલિ દેશના બધા પ્રાંતોએ તેનું ઉપરિપણું સ્વીકાર્યું. સૌને પોતાના કાયદા પાળવાની તેણે છૂટ આપી. દરેક શહેરને માથે ડ્યુક હતો તે ધર્મગુરૂઓ, લશ્કરી સરદારો અને શહેરના ગૃહસ્થોની સભાની દેખરેખ નીચે કારભાર કરતો. રોમ નગરમાં ડયુકને ઠેકાણે પોપ હતો. પુરોહિતો અને લોક મળીને તેને નીમતા, અને ઉપરી રાજાની મંજુરી આવેથી તે બહાલ થતો.

જુદા જુદા નામની પણ નિકટ સંબંધવાળી જે અનેક જાતો રોમન રાજ્યના પ્રાંતો જીતી ત્યાં વસી હતી તે સર્વે ઇસાના ધર્મમાં દાખલ થઈ તી એટલુંજ નહિ પણ પોતાના અસલ રહેઠાણમાં જેઓ રહ્યા હતા તેને પણ તેમાં આણવાને કોશિશ કરવા લાગી. ચાર્લ્સ માર્તેલે જર્મનીના ગામડે રહેનારાઓ ઉપર હુમલા કરી તેમને પોતાની રૈયત તથા ધર્મે ખ્રિસ્તિ કરવા માંડયા હતા.

હતો અને એના પૌત્ર ચાર્લમાને પણ તે રીત જાગી રાખી હતી તે દેશના સાક્સન લોક જોડે ત્રીશ વર્ષ વઢી તેમને પોતાની રૈયત થવાની તથા ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળવાની જરૂર પાડી વિતિકિંદ નામે રાજાની સરદારી તળે રહી શૂર સાક્સન લોકે ઘણા જુદ્ધો કર્યા, પણ અંતે પરાજય પામી તાબે થવાની તેમને જરૂર પડી એ તાબેદારી જેમનાથી નહિ વેઠાઈ તેઓ દેન્માર્કમા જઇ રહ્યા ત્યાના નાર્મનો સાથે મળી તેમના વંશજોએ ફ્રાંસ અને ઈંગ્લાંડની ખરાબી કરી

સ્પેનમા મુસલમાનો જોડે લઢી કેટલેક મૂલક ચાર્લમાને જીત્યો બાર્સેલોના શહેરમા રહી ઇબ્રો નદી અને પિરિનીસ પર્વતના વચ્ચ્નાગાળાના પ્રદેશમા તેના ઠરાવેલા હાકેમો અમલ કરતા હતા જર્મનિમાં એલ્બ નદી તેના રાજ્યની મર્યાદા થઇ બોહિમિયા પ્રાંત પણ તેના હાથમા આવ્યો આઠ વર્ષ આવાર લોક જોડે ઝઘડો કરી પાનોનિયા પ્રાત વશ કર્યો એથી એના રાજ્યનો વિસ્તાર એક તરફ ઇબ્રોથી એલ્બ સુધી, અને બીજીમેર સમુદ્રથી માંડીને વેશ્ચુલા, તેયસ તથા સાવ નદીઓ લગી હતો ઇતાલિના મેનેવેંતોના ડયુક બગવો કરી પોપ લિઓને સતાવ્યો ચાર્લમાને ગુરૂની વહારે ધાઇ ડયુકને ઠેકાણે આણ્યો તથા બધા બડખોરોને પાધરાદોર કર્યા, એના બદલામાં આભારી થયલા લિઓએ તેના મસ્તકે રાજ્યાભિષેક કરી પશ્ચિમ રાજ્યના રાજાધિરાજની પદવી આપી (ઇ સ ૮૦૦)

રોમની સત્તાનો નાશ થયા કેડે સાક્સન લોકે આવી ઈંગ્લાંડ દેશ છીની લીધો હતો પ્રથમ તેઓ બ્રિટન લોકની નોકરીમા રહ્યા ને પછી તેના ધણી થયા એ બે પ્રજાઓમા યુદ્ધ થયા તેમા બ્રિટનો નાશ પામ્યાં જે થોડા રહેલા તેઓ ગુનાગી હાલતે પહોચ્યા, હજારો પરદેશમા પણ નાઠા (ઇ સ ૫૮૨) સાક્સનોના સરદારોએ દેશ વહેંચી લીધો, ને તેથી સાત રાજ્ય થયા તેઓ માહોમાહે વઢતા, તેથી એ રાજ્યોમા ફેરફાર થયા કરતા ઇ સ ૭૮૯ મા વેસેક્સની ગાદીએ એગ્બર્ટ બેઠો, તેણે બધા રાજ્ય એકઠા કરી એક ચક્રે રાજ્ય કર્યું ઇ સ ૫૯૬ મા પ્રતાપી પોપ ગ્રેગરિએ આગસ્તિન નામે હોસીના સાધુને ઇંગ્લાંડમા મોક-

હ્યો. એની અને બીજાઓની મહેનતથી કેટલેક વર્ષે સાક્સનો ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દાખલ થયા.

પહેલા અધ્યાયમાં ઇસ્તામ્બુલની તવારીખ રાજેંદ્ર હેરાક્લિયસના અમલ સુધી લખાઇ છે. એનો કાળ ઇ. સ. ૬૪૧ મા થયો. ત્યાર પહેલાં એના રાજ્યની ખરાબી મુસલમાનોએ કેવી રીતે કરી તેનું વર્ણન કરી ચૂકયા છીએ. એની ગાદીએ ઘણાક રાજાઓ રાજેંદ્રનો ઇલકાબ ધારણ કરી બેઠા; પરંતુ ખોયેલા પ્રાંતો પાછા લેઇ શકયા નહિ મુસલમાનો તથા બીજાઓ એ રાજ્યની આખી ઇમારત હજી સુધી તોડી શકયા ન હતા. રાજ્યના અંદરનો ઇતિહાસ કંટાળો આપે એવો છે. ગાદીને માટે મારામારી, અને ખૂન સિવાય બીજું થોડુંજ જોવામાં આવેછે. વહેમ, મૂર્ખાઇ અને નબળાઇનો દિનપરદિન વધારો થતો ગયો. એશિયામાં હારૂન-અલરશીદ પ્રકાશતો હતો, અને યૂરોપ શાર્લેમાનના પરાક્રમથી ગાજી રહ્યું હતું, તેવારે રાજેંદ્ર નિસેફોરસ એ રાજ્યની મોટાઇ સાચવવાની યોગ્ય કોશિશ કરતો હતો.

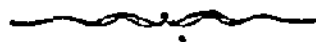
खंड ५ मो.

हिंदुस्तानना इतिहास-वलभिपुरनुं राज्य-पंचासरनुं राज्य-जयशिखरी उपर भूवडनी स्वारी-वनराज चावडो.

रोमना राज्यना पश्चिम भागने गाथादिक वगडाउ लोकोए उधु मा-र्युं, अने त्यां नवां राज्यो थयां, तथा मुसलमानी धर्म उत्पन्न थयो अ-ने आरबोए पूर्व राज्यने खंडित कर्युं, तथा इरान अने तेना ताबाना मुलको छती लीधा तेवारे भरतखंडना विशाळ प्रदेशो सुधरेली अवस्था-मां अने आबाद हता हिमालयथी ते कन्याकुमारी सुधीमां तथा अटक अने ब्रह्मपुत्रानी वचमां अनेक राज्यो हता काश्मीर, सिंध, दिल्ली, क-नोज, बहार, बंगाळा, काशी, माळवा, गुजरात वगेरे उत्तर-हिंदुस्ता-नमां अने मथुरा, तिणवल्ली, चोल, चेर, केरल, तैलंगण वगेरे घणांक राज्यो दक्षिण-हिंदुस्तानमां हतां. परंतु तेओना इतिहास हाथ आव्या नथी केटलाकनां राजकूळनां नाम अने राज्यवंशावळीओ छे. सिक्का, ताम्रपट, पथ्थरथी अथवा वगेरेथी सहेज अने त्रुटित वर्तमानो हिंदुस्तान-ना इतिहासमां छे.

जे जमानानुं वृत्तांत हाल चालेछे, तेनी शरुआतमां सोरठमां मो-टुं राज्य वलभिपुरनुं हतुं. तथापि एना आरंभ, अंत, अने वचगाळा-ना हेवाल विषे काइ नक्की कही शकातुं नथी. वलभिपुरना राज्यनी समा-प्ति थया पछी थोडा वखतमां चोरा-चावडाजातिना रजपूने पंचासरमां राजधानी करी. सैराष्ट्र अने आसपासना प्रांतो उपर अमल करवा ला-ग्या संस्कृत ग्रंथोमां एमने गुर्जर अथवा गुजरातना राजा कह्या छे इ स, ६९६ मां पंचासरनी गादीए ए वंशनो जयशिखरी नामे शूरो राजा ह तो. एज समयमा दक्षिण देशमां कल्याण नगरमा चालुक्य कूळनो भूव ड नामे बळवान राजा हतो. घणा प्रांतो छती तेणे पोतानुं राज्य मो-टुं कर्युं हतुं उपर कहेला वर्षमां भूवडे पंचासर उपर स्वारी करी, अ-ने जयशिखरने छती गूजरात देश ताबे कर्यो. जयशिखर लडाइमां प-ड्यो, पण तेनी राणी रूपसुंदरी गर्भवती हती ते वनमा नासी गइ अ-

ને પુત્રવંતી થઇ. એ કુંવરનુ નામ વનરાજ પાડ્યું. વનરાજ ઉમરે મોટો થયો ત્યારે પ્રથમ તેના મામા સુરપાળની મદદથી તથા પછી ચાવડાજાતિના રજપૂતોનો સરદાર થઇ ભૂવડ રાજાની સેનાઓને હરાવી તેનાં થાણાં ગૂજરાતમાથી તેણે ઉઠાડી મેલ્યાં ઇ. સ. ૭૪૬માં તેણે અણુહિલવાડ (પાટણ) નામે નવું નગર વસાવ્યું, અને ત્યાં કોટ કિલ્લા કરી પોતાની રાજધાની કરી, તથા લાંબી મુદત સુધી વખાણવા જોગ રીતે રાજ કરી દેશની હાલત સુધારી

ખંડ ૬ ટ્ઠો.

વિદ્યા-હુન્નર-સુધારો,-કાયદા-ધર્મ-સંસાર-અને રાજ્યરીતિ સંબંધી.

પાંચમા સૈકાની આખરે સરસ્વતી યૂરોપ ખંડમાંથી નાશી ગઈ, સુધારાનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો અને ગ્રીક તથા રોમન વિદ્યાનાં પુસ્તકો ભંડારમાં સતાઇ ગયાં. યૂરોપમાં એ વખતથી અંધારાનો યુગ બેઠો, ખ્રિસ્તિ દેવળોમાં ઘંટ વાપરવાનો ચાલ એ સૈકામાં પડ્યો. રાજ્યગાદી ઉપરથી સ્ત્રીઓનો હક રદ કરનાર "સાલિક લૉ" નામે કાયદાની સ્થાપના એ ખંડમાં એ વખતે થઇ. ફ્રાંસમાં ખ્રિસ્તિધર્મે એ કાળે પ્રવેશ કરવા માંડ્યો.

હિંદુસ્તાનમાં એ વેળા બ્રાહ્મણ કે વેદ તથા બૌદ્ધ અને જૈન એ ત્રણ ધર્મો વચ્ચે ઝઘડા ચાલતા હતા. સોરઠ દેશમાં વલ્લભિપુરમાં શિલાદિત્ય રાજાની સહાયતાથી બૌદ્ધમાર્ગીઓને જૈનધર્મવાળાએ હરાવ્યા.

છઠ્ઠા સૈકામાં બે ખ્રિસ્તિ સાધુઓએ ચીન દેશથી રેશમના કીડા યૂરોપમાં આણ્યા, તેથી ત્યાં રેશમ કરવાનો તથા હીરાગળ વસ્ત્રો બનાવવાનો હુન્નર ચાલવા માંડ્યો. રાજાધિરાજ જસ્તિનિયને રોમન કાયદાને સંગ્રહ કર્યો; પાણીના જોરથી ચાલે એવી દળવાની ઘંટીઓ રોમ શહેરમાં બની, અને ઈંગ્લાંડમાં આંગ્લો સાક્સન લોકો ઈસુખ્રિસ્તને માનનારા થયા.

સાતમા સૈકામાં લાતિન ભાષા બોલાતી બંધ થઇ, અને તેની જગાએ તેમાંથી ઉત્પન્ન થયલી (ઇતાલિયન) અપભ્રંશ બોલી ઇતાલિ દેશમાં ચાલી. ક્વિલપેન એટલે પક્ષીના પિંછાની લેખણો વપરાવવાં લાગી; મિસર દેશના આલેક્ષાંદ્રિયા (સિકંદ્રિઆ) નામે મોટા શહેરમાં પુસ્તકોનો મોટો ભંડાર હતો તે મુસલમાન આરબોએ બાળી નાખ્યો; કંસ્તાન્તુનના ગ્રીક લોકે યુદ્ધના કેટલાક કામમાં આવે એવી અગ્નિની બનાવટ શોધી કાઢી. એ બનાવટને ઇંગ્રેજીમાં "ગ્રીક ફાયર" કહેછે. શહેરોને ઘેરો ઘાલનારા ઉપર રેડવાના તથા ફેંકવાના તથા શત્રુના વહાણો સળ-

ગાવી દેવાના કામમાં તે આવતાં. એશિયામાં મુસલમાની ધર્મની સ્થાપનાથી મોટો ફેરફાર થયો.

આઠમા સૈકામાં રૂના કાગળ કરવાની યુક્તિ જાણવામાં આવી; શેતરંજીઓ અને ગાલિચા યૂરોપમાં દાખલ થયા; મુસલમાન ખાલિફા વિદ્યાને આશ્રય આપવા લાગ્યા; તેમણે પોતાની રૈયતને ભણાવવાને સારૂ નિશાળો અને પાઠશાળાઓ સ્થાપી, અને ગ્રીક વગેરે ગ્રંથોના તરજુમા આરબી ભાષામાં કરાવ્યા; અને તેમના પૂર્વજો જ્યાં ગયા ત્યાં પુસ્તકોનો નાશ કરતા તેનો બદલો વાળવા લાગ્યા. યૂરોપમા ધર્મગુરૂ પોપની સત્તા સર્વોપરિ થવા લાગી. સ્પેનમાં જે સુધારો રોમનલોકે આણ્યો હતો તે તે, દેશ જીતનારા વિસિગૉથ લોક શીખ્યા સંસારી નિયમો, રાજ્યકાયદા, ખ્રિસ્તિ ધર્મ, અને હુનરોના કાયદા તેમના સમજવામા વહેલા આવ્યા, તેથી તેઓએ સ્વિકાર્યાં પાછળથી આરબોએ જે વિદ્યા દાખલ કરી તે પણ ભણવા લાગ્યા. પાનોનિયા અથવા હંગરિમાં વસેલા આસ્ત્રોગૉથ લોકે એક તરફથી ઇતાલિના અને બીજી ગમથી ઇસ્તામ્બુલના ધર્મસુધારાનો લાભ લેઇ તે પોતામાં દાખલ કર્યો. લામ્બર્ડ બર્ગંદિઅન, ફ્રાંક, સાક્સન, આંગલ્સ વગેરે જાતો ખ્રિસ્તિ થઇ અને કાંઇક સુધરી. શાર્લમાને પાઠશાળાઓ સ્થાપી વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપ્યું, અને પોતાની રૈયતને ભણાવવાને પ્રયત્ન કર્યો.

રાજ્ય સમ્બંધી દરેક માણુસની સ્વાધીનતા એ નવી પ્રજાઓમાં સંપૂર્ણ હતી એમના રાજા પૂર્ણ અધિકારી અને સ્વેચ્છિક ન હતા તેનુ કારણ એ કે તેઓ તેમ થવા દેતા નહતા અને હાલ જે સુખાકારી રાજ્યરીતિ ઇગ્લાંડ વગેરે સારા દેશોમાં ચાલે છે તેનુ મૂળ એજ હતું. એમનો દરેક માણુસ જોદ્ધો હતો. બધાનો મત ઠરે તે પ્રમાણે રાજા તથા નાયકોને વર્તવું પડતું. દરેક મોટું કામ કરવા પહેલાં પ્રજાની સભા ભરી તેમની મજુરી રાજાને લેવી પડતી. પ્રજા જે કામ કરવાનું ના કહે તે છોડી દેવું પડતું, અને જે કરવાનું કહે તે રાજાની મરજી ન હોય તો પણ તેને કરવું પડતું. લડાઇમાં મળેલી લૂટમાં તથા સ્થાવર મિલકતમાં રાજાનો અમુક હિસ્સો હતો, તે ઉપરાંત તેનાથી લેવાતુ નહિ, ઉદાહરણ-

ક્લોવિસ રાજાએ ઘણીક લૂટ મેળવી હતી, એ લૂંટમાં એક મોટા ખ્રિસ્તિ દેવળનું ભારે કિંમતનું સુંદર વાસણ હતુ તેને દેવળના મુખ્ય પાદરીએ માગ્યુ, ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે લૂટની વહેંચણુમા તે મારે ભાગે આવશે તો આપીશ જ્યારે તે લૂંટના હિસ્સા કરવા માડ્યા ત્યારે તે બળવાન રાજાએ ફ્રાંક જોદ્ધાઓને કહ્યુ કે " માગ શૂરવીરો આ વાસણ મને મારા હિસ્સા ઉપરાત આપજો " એ સાભળી તુરત એક સિપાઇ બોલ્યો, ના તેમ નહિ થાય ધારા પ્રમાણે ભાગ મળશે, વધારે કાઇ નહિ મરે ક્લોવિસના મરણ પછી તેના એક દીકરાની ફોજને બર્ગંદિઅન લોકની સામા વઢવા જવુ હતું, પણ તે સરદારની તેમ કરવાની ખુશી નહતી એ જાણી ફ્રાક જોદ્ધા બોલ્યા કે ત્યારે અમો બીજો રાજા કરીશુ અને રાજાને તે વાત કબુલ કરવી પડી યુરોપ અને એશિયાની બીજી પ્રજાઓમા આ વેળા એવી સ્વાધીનતા રહી ન હતી તેમના પાદશાહ અને હાકેમો કુલ અખતીઆરી અને સ્વેચ્છિક થયા હતા

બીજા અધ્યાયનો ટુંક સાર.

ઇ. સ. ૬૦૦ થી ૮૦૦.

મહમદ પેગમ્બર અરબસ્તાનના મક્કા શહેરમાં આશરે ઇ સ. ૫૬૯ માં જનમ્યો હતો તેણે પોતાની જીંદગી એક વીધવા સ્ત્રીના ગુમાસ્તા તરીકે શરૂ કરી હતી જે બાઇને ત્યાં તે ગુમાસ્તી કરતો હતો તેની સાથે ૨૫ વર્ષની ઉમરે લગ્ન કર્યું, આ વખતે તે બાઇની ઉમર ૪૦ વર્ષની હતી. એકાંત જગાએ જઇ તે ધર્મ અને પરમેશ્વર સબંધી ઘણા ઉંડા વિચાર વારંવાર કરતો તેણે એવું અનુમાન કર્યું કે ઇશ્વર એકજ છે અને રૂપ રહિત છે એથી કરીને મૂર્તિપૂજાનો રિવાજ તેણે ઘણોજ અધમ માન્યો પછી તેણે જાહેર કર્યું કે ઈશ્વરે મને ધર્મ સુધારવાને ઇશાની માફક આ દુનિયામા મોકલ્યો છે અને ખરો ધર્મ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે દેવદૂત જેબરાઇલની મારફતે મને પેગમ્બર નીમ્યો છે. ત્રણ વર્ષની અદર તેણે દશ શિષ્ય કર્યા અને તેઓ સઘળા મુસલમાન એટલે ઇશ્વરના ઉપર ભરોસો રાખનાર અને તેની તાબેદારી ઉઠાવનારા કહેવાયા. તેણે મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધ ઘણા મોટા શહેરોમા ભાષણ કરવા માડ્યા ઈશ્વરને ત્યાથી જે જે સદેશા ફિરશતો જેબરાઇલ લાવીને મહમદ પેગમ્બરને કહેતો તે તેના ચેલા એક પુસ્તકની અદર લખી લેતા એ પુસ્તકનુ નામ કુરાન છે મક્કાની અદર પથ્થરની કાબાની મૂર્તિ હતી તેના દર્શન કરવા અરબસ્તાનના ઘણા લોકો આવતા હતા તેમને તેણે સમજાવવા માડ્યુ કે મૂર્તિપૂજા ઈશ્વરની મરજી વિરૂદ્ધ છે માટે તમે તે પથ્થરના દેવની પૂજા છોડી દો તે ઉપરથી મક્કાનો હાકેમ ઘણોજ ગુસ્સે થઇ ગયો. તેથી મહમદને મક્કા છોડીને પોતાના શિષ્યનું ગામ જે યથરીબ હતુ ત્યા નાશી જવું પડ્યુ, અને નાસવાને ફારસીમા હિજરી કહેછે તેથી ઈ સ ૬૨૨ થી મહમદનો હિજરી શક શરૂ થયો યસરીબ હાલમા મદિના નામે ઓળખાય છે. તેણે આ ગામની હાકેમી પોતાના હાથમા લીધી આ પ્રમાણે તે ગુરૂ અને રાજા બન્ને થયો. ફિરસ્તા જેબરાઇલની મારફતે તેને આજ્ઞા મળી કે જે લોક મુસલમાન ધર્મ ન પાળે તેને શિક્ષા કરવી અને તેમને કાફર ગણવા કાફરો જોડે લડતા જે પડે તેઓને સ્વર્ગે જવાનું છે અને ત્યા ખાવા, પી-

વાના સુખ સાથે અપ્સરાઓનું સુખ પણ મળવાનું છે આ પ્રમાણે ઉ ત્કેરણી થવાથી મહમદના સેવકોએ હજારો માણસોને મુસલમાન કર્યા અને તેમના બોધથી બીજા ઘણા માણસો એ ધર્મમાં દાખલ થયાં મક્કાના મૂર્તિ પૂજકો અને મદિનાના મુસલમાનોની વચ્ચે લડાઈ ચાલી, મુસલમાનોએ મક્કાના લોકોને લૂટવા માંડ્યા તથા તેમને સિરિયા જોડેના વેપારમાં હેરાન કરવા માંડ્યા, આ ઉપરથી લડાઇ થઇ તેમા મુસલમાન લોકો છતા (ઈ. સ ૬૨૩) પણ ફરીથી મક્કાના હાકેમે ભારે લશ્કર સાથે યુદ્ધ કર્યું તેમા મુસલમાન લોકો માર્યા ગયા મદિનાને ઘેરો ઘાલ્યો પરતુ કાફરોનું તેમા કંઇ વળ્યું નહીં વળી ઘણા આરબ લોકો મુસલમાન થયા, પરતુ તેમણે કાબાની મૂર્તિની પૂજા છોડી નહીં અને મહમદે તેમને તેમ કરવાની પરવાનગી આપી.

હીજરી સન ૬ યા ઈ સ ૬૨૮ મા મહમદે સનાહ કરી તેથી તેને અને તેના શિષ્યોને મક્કામા જાત્રા કરવા ત્રણ દિવસ રહેવાની રજા મળી, એ દરમ્યાનમા તે મોટા મોટા જોદ્ધાને પોતાના પથમા મેળવી શક્યો મહમદે અરબસ્તાનમા તેમજ બીજા દેશોમા પોતાનો પથ ફેલાવવા એલચી મોકલ્યા પણ તેમનાથી પરમૂલકમા કંઈ વળ્યુ નહિ સુતાન હાકેમે એલચીને મારી નાખવાથી તેની સામે ભારે લશ્કર મોકલી તેને હરાવ્યો તેથી તેનુ બળ વધ્યુ હતું તેણે હીજરી સન ૬ મા મક્કા ઉપર ચઢાઇ કરી છતી લેઇ ત્યાના હાકેમ અબુસુફિઅનને મુસલમાન કર્યો પોતે હાજી થઇ મક્કામા પેઠો અને દેવળની અદરની તમામ પ્રતિમા તોડી નાખી અને મક્કાના તમામ લોકોને ઈ સ ૬૨૯ મા મુસલમાન બનાવ્યા ત્યારપછી તાઇફ્ગઢના આરબો મુસલમાન ન થતા સામા થઇ બાહાદુરીથી લડયા, પણ અન્તે હાર્યા અને તાબે થયા ત્યારપછી પેગબરની ધર્મ સત્તા આખા અરબસ્તાનમા જામી તેની છેલ્લી સવારી ઈ સ ૬૩૦ માં ખ્રિસ્તિ પ્રજાઓ ઉપર હતી પણ તેમણે ખડણી કબુલ કરવાથી તેઓને પોતાનો ધર્મ પાળવાની રજા આપી મહમદ ૬૩ વર્ષની ઉમરે ઇ સ ૬૩૨ મા મદિના શહેરમા મરણ પામ્યો તે મહા પ્રતાપી પુરૂષ હતો તેણે મુસલમાની ધર્મ સ્થાપન કર્યો છે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવી, રોજા પાળવા અને ખેરાત અગર દાન કરવું એ તેના ધર્મની મુખ્ય બાબતો છે.

મહમદે પોતાની પાછળ વારસ નહીં નિમવામાં એક મોટી ભુલ કરી હતી. ગાદીને માટે મહમદની દીકરી ફાતમા અને બીજા પેગમ્બરની સ્ત્રી આયેશા વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન થઇ તેમાં આયેશાની જીત થવાથી તેનો દીકરો અને પેગમ્બરનો મિત્ર અબુબકર મહમદની ગાદીએ બેઠો અને ઇ. સ. ૬૩૨ (હી. સ ૧૧)માં ખેલીફો એટલે પ્રતિનિધિ કહેવાયો. મુસલીમ નામે આરબે નવો ધર્મ ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો. ખલિફાએ હવે રોમ અને ઇરાનના રાજ્યમાં હાથ ઘાલવા માંડ્યો. ઇરાક પ્રાંત જીતી લેઇને તિગ્રિસ નદીની પાસેનો મૂલક જીતી લીધો. ઇ. સ. ૬૩૪ માં અબુબકરના ખલિદ, અમરૂ વગેરે બહાદુર સરદારોના હાથ નીચે ઝનુની આરબોએ ઘણી બહાદુરી કરી રોમના શહેનશાહ હેરાક્લિયસની હકુમત નીચેનો સિરિયા પ્રાંત અને દમાસ્કસ શહેર લીધાં. આજ વર્ષમાં (૬૩૪) ખલિફા અબુબકરનું મરણ થયું. તે ઘણો સાદો, સખી અને ન્યાયી હતો. તેની પછી પોતાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે તેની ગાદીનો વારસ ઉમર થયો. હી. સ. ૧૩. એણે ઘણા દેશ વશ કર્યા અને લૂંટફાટથી પૈસો મેળવ્યો. ઇ સ. ૬૩૭ માં મરકી ફાટી નીકળવાથી રોમના તાબાના પ્રાંતોની ઘણી ખરાબી થઈ. આ વખતે ઇરાનનુ રાજ્ય શાહજાદી ખુશરૂ પર્વેજની કુંવરીના હાથમાં હતું તે મુસલમાન લોકો જોડે લઢતાં હારી તેથી પારસીઓએ તેને ઉઠાડી મૂકી. યેઝ્દેઝરને તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો. એ શાહને મુસલમીન થવાનું ખલિફાએ કહાવ્યું તે તેણે કાને ધર્યું નહીં તેથી ઇરાન જોડે લઢાઇ થઇ. કદેસીઆના મેદાનમાં મુસલમાન અને પારસી વચ્ચે જુદ્ધ થયું તેમાં પારસીઓ હારી ગયા. આ હારથી ઇરાનની ખરાબી થઇ. ઇરાન ઉપર મુસલમાનો ફરી વળ્યા અને પુષ્કળ ધન માલ લેઈ ગયા આ વેળાએ કુફા અને બસ્રા બંદર પારસી લોકોએ વસાવ્યાં ઇ. સ. ૬૪૧ માં પારસીઓએ મુસલમાનના હાથમાંથી છૂટા થવાને છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો. નાહાવંદ કસ્બાની નજીક ભારે યુદ્ધ થયું, તેમાં પારસીઓ હારી જવાથી તેમની ઘણીજ ખરાબી થઇ. તેઓ ચો તરફ નાઠા અને કેટલાક હિંદમાં આવ્યા તેના વંશજો હજી ત્યાં છે. ઇરાનનો કમનસીબ શાહ યેઝદેઝર્દ ગામેગામ રખડી ઇ. સ. ૬૫૧ માં એક ગામડાની અંદર દળનારીને હાથે મરાયો. ત્યાર કેડે ઇરાનનું રાજ્ય આરબોએ પોતાના રાજ્યમાં

ભોગવી દીધું. ઇ. સ ૬૩૮ માં જે વખતે આરબોએ સિરિયા પ્રાંત જી‑ત્યો ત્યારપછી ત્યાંની ફોજ અમરની સરદારી નીચે ખલિફાએ મીસર દે‑શ જીતવા મોકલી. મિસર ઇસ્તામ્બુલને તાબે હતું. પણ લોકો બેદીલ હ‑તા તેથી તેઓ અને તેમનો હાકેમ ફુટયા અને તે દેશ ઇ. સ ૬૩૮ માં મુસલમાનોને તાબે થયો. પછી મુસલમાનોએ સિકંદ્રિઆ બંદરને ઘેરો ઘાલ્યો તે ચૌદ માસ સુધી ચાલ્યો અન્તે ઇ.સ. ૬૪૦ માં એ શહેર તેમણે તાબે કર્યું હીરાકિલયસે ઇજીપ્ત દેશ પાછો મેળવવાને ઘણાં ફાંફાં માર્યા પણ સ‑ઘળું વ્યર્થ ગયું. ઈ. સ. ૬૪૩ માં ફિરોઝ નામના એક ફારસીએ ખલિફા ઉમરને વૈરને લીધે મારી નાખ્યો. ધર્મને બહાને ઉમરે ચાર હજાર ધર્મસ્થાનો તોડી નાંખ્યાં અને સિકંદ્રિઆના પુસ્તક સંગ્રહનો નાશ કર્યો. તેણે હીજરી શક ચાલુ કર્યો. રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોમાં તે પોલીસ રાખતો અને લ‑શ્કરને ચઢેચઢયો પગાર આપતો. ઉમરના વસિયતનામા પ્રમાણે છ અ‑મીનોએ ઇ. સ ૬૪૩ માં ઉસ્માનને રાજ્યાસન આપ્યું. આ ખલિફાના વખતમાં મુસલમાનોએ દરિયામાર્ગે લઢવાનું શરૂ કર્યું અને પહેલવહેલી નૌકા સૈન્ય સૈપ્રસ બેટ ઉપર મોકલી અને ૬૪૭ માં રોડ્સ બેટ જીત્યો. ઇ સ ૬૪૮ માં મુસલમાન સરદાર ઉમરે ગ્રેગરિના હાથ નીચેના ગ્રીક સૈન્યને હરાવી અલેકઝાંદ્રિઆ પાછુ જીતી લીધુ. ઈ સ. ૬૫૬ માં ખ‑લિફાની ખોટી વર્તણુકને લીધે મદિનામા બંડ થયુ, તેમાં બળવાખોરે તેનો

એણે રાજ્યધાની દમાસ્કસમાં કરી તથા ગાદી પણ વંશપરંપરા ક-રી. મોઆવિઆએ સ્વાભાવિક રીતે અલીના પક્ષના તમામ માણસોને રા-જ્યકારભારમાંથી દૂર કર્યા, અને તેના દીકરા હસનને ઇ. સ. ૬૭૦ માં ઝેરથી મરાવ્યો. એની યાદગીરીમાં હિંદુસ્તાનના શીઆ મુસલમાનો મો-હોરમમાં તાજીઆ કાઢે છે. મોઆવિઆએ આફ્રિકાના ઉત્તરકાંઠાનો મુ-લક જીતવા માંડયો, પછીથી દેશમાં બંડ થયું, તેમાં મોઆવિઆ મ-રાયો. ક્રોધના આવેશમાં ઇ. સ. ૭૦૯ માં મિસરના સુબેદાર હસને કા-ર્થેજ શહેરનો નાશ કર્યો. આફ્રિકામાંથી હવે મુસલમાનો સ્પેન તરફ વ-ધ્યા. સ્પેનમાં કુસંપને લીધે મુસલમાન સરદાર મુસાને સ્પેનના એક તા-લુકદાર જ્યુલિઅને બોલાવ્યો હતો. મોઆવિઆના ખલિફા વાલીદની પરવાનગી મેળવી ઇ. સ. ૭૧૧ માં મુસાએ એક ફોજ જીબ્રાલ્ટર ઉપર મોકલી જય મેળવ્યો અને તેણે સ્પેનના કેટલાક ફૂટેલા તાલુકદારોની મ-દદથી ઇ. સ. ૭૧૪ માં સ્પેનના તાલુકાઓ વશ કર્યા. સ્પેન જીત્યા પછી મુસલમાનોએ બાકીનો યૂરોપ દેશ જીતવાને બાથ ભીડી. ફ્રાન્સના દક્ષિણ ભાગમાં તેમનો જય થવાથી તેઓ ઉશ્કેરાયા. પણ ઇ. સ. ૭૩૨ માં ફ્રાંક અને જર્મન સૈન્યોએ મુસલમાનોને છેક હરાવ્યા. ત્યારપછી મુ-સલમાનોએ ફ્રાન્સ દેશ જીતવાની કોશીશ છોડી દીધી. ફ્રાંક સરદાર પે-પિને મુસલમાનો પાસેથી ઇ. સ. ૭૫૯ માં ફ્રાન્સનો દક્ષિણ ભાગ પા-છો મેળવ્યો.

એજ પ્રમાણે મુસલમાનોએ પોતાની સીમા પૂર્વમાં પણ બહુ વ-ધારી. તેમણે ઇ. સ ૭૧૨ માં તાતારનું વેપારનું મુખ્ય મથક સમર્કંદ શહેર જીત્યુ અને ત્યાંના લોકને મુસલમાન કર્યા. તેમણે પંજાબ સુધી પોતાની જીતો વધારી અને ખલિફા વાલીદના વખતમાં મહમદ કાસીમ નામના સરદારે સિંધ ઉપર ચટાઇ કરી. ઇ સ. ૭૧૧ માં પંજાબ અને સિંધ પ્રાંતો રજપૂતો પાસેથી જીતી લીધા.

ઉમૈયાની ઓલાદના ખલિફા નબળા હોવાથી રાજ્યમાં બે પક્ષ ઉ-ત્પન્ન થયા તે બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઝાબને કાંઠે ભારે યુદ્ધ ઇ. સ. ૭૫૦ માં

થયું, તેમાં ઉમૈયાના વંશજો માર્યા ગયા અને અબ્બાસ કૂળના વંશજો ફતેહ પામ્યા. તેઓ ગાદીપતિ થયા કે તરતજ રિવાજ પ્રમાણે ઉમૈયા કૂળનો ધાણ કાઢી નાંખ્યો. ઉમૈયા કૂળનો એક માણસજ માત્ર જીવતો રહ્યો હતો તેણે ઇ. સ. ૭૫૫ માં સ્પેનમાં કર્દોવા નગરમાં જુદી રાજ્યધાની સ્થાપી, તેથી મુસલમાની રાજ્યનો એક ભાગ છૂટો પડી ગયો બાકીના રાજ્યનો ખલિફા સફ્ફાહ થયો. તેના મરણ પછી ઇ. સ. ૭૫૪ માં તેનો ભાઇ અલમન્સુર ગાદીપતિ થયો. તેણે પોતાની રાજ્યધાની ઇ. સ. ૭૬૨ માં દમાસ્કસમાંથી ફેરવી બગદાદ શહેરમાં કરી. તેના વખતમાં ગ્રીક લોકોએ કેટલોક મૂલક પાછો જીતી લીધો. તેની પછી ઇ. સ ૭૭૫ માં મહદિ ખલિફા થયો. તેણે ઇસ્તામ્બુલ પાસેથી ખંડણી લીધી તે ઇ સ. ૭૮૫ માં મરી ગયો તેની પછી તેનો મોટો છોકરો અલહાદિ ગાદીપતિ થયો પણ ટુંક મુદતમાં મરી જવાથી તેનો નાનો ભાઇ હારુન ગાદીએ આવ્યો. તેણે ઇસ્તામ્બુલ પાસેથી ભારે ખંડણી લીધી અને વિદ્વાનોને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું.

યૂરોપમા ફ્રાંક લોકોએ મેરોવિગના હાથ નીચે ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકાના મધ્યભાગમાં એલ્જીયમ તરફનો પ્રદેશ જીતવા માંડ્યો, અને ગોલ મુલક હાથ કરી રાજ્ય સ્થાપ્યું તેની પછી કલોવિસે ઇ. સ. ૪૮૧ માં બધો ગોલ દેશ જીતી લીધો ઇ સ ૪૯૬ મા તે ખ્રિસ્તિ થયો અને તેણે કાથોલિક પક્ષ સ્વીકાર્યો. તેણે રાજ્યની સત્તા ઘણી વધારી અને ઇ. સ ૫૧૧ માં તેના મરણ પછી તેના છોકરામાં કુસપ થયો. પરંતુ ૫૫૮ માં તેનો નાનો છોકરો કલોતેર ગાદીપતિ થયો. તેની પછી તેનો નામરાથી તેનો પૌત્ર ઇ. સ ૬૧૩ માં ફ્રાંસનો રાજા થયો. તેની પછીના રાજા નમાલા હોવાથી રાજ્યની સત્તા તેમના પ્રધાનોના હાથ ગઇ. એ પ્રધાનોમાંના પેપિનના છોકરા ચાર્લસ માર્તેને ઇ. સ. ૭૩૨ મ મુસલમાનોને જીત્યા અને ફ્રાંસ તથા યૂરોપને તેમના ત્રાસથી છોડાવી પોતાનું નામ અમર કર્યું. એની પછી એનો દીકરો બીજો પેપિન પ્રધાન થયો. તેણે ઇ. સ ૭૫૨ મા રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી દઇને કાર્લ કુળની સ્થાપના કરી. આ વેળાએ રોમના પ્રમુખ આચાર્ય યૂરોપના ખ્રિસ્તિ લોક સર્વોપરિ ધર્મગુરૂ માનતા અને તેને પોપ કહેતા

પોપે પેપિનને રાજા થવાની મંજુરી આપી, તે ઉપરથી તેણે પોપના શત્રુ લોમ્બાર્ડ લોકને લડાઇમાં હરાવ્યા ઇ. સ. ૭૬૮માં તેનું મરણ થયું અને તેનું રાજ્ય તેના બે પુત્રે વહેંચી લીધું. તેમાંનો એક મરી ગયો તેથી કાર્લ અગર ચાર્લમાન બધા રાજ્યનો ધણી થયો. આ વખતે ઇસ્તામ્બુલના આચાર્યોએ મૂર્તિ વિરૂદ્ધ ઠરાવ કર્યો પણ રોમના પોપ ગ્રેગરિની ઉશ્કેરણીથી લોકો તેની સામા થયા. રોમના પોપ રાજાની સત્તા પણ ભોગવતા અને પોતાની બુદ્ધિબળે કરીને આખા યુરોપમાં નામાંકિત થયા. લોમ્બાર્ડ લોકોએ આઠમા સૈકામાં રાજેંદ્ર પાસેથી ઘણોખરો ઇતાલિ દેશ છતી લીધો અને રોમને તાબે થવાને કહ્યું પણ ફ્રાંસના એક સૈન્યે તેમનો મદદ ઇ સ. ૭૫૨ માં ઉતાર્યો. થોડા વખત પછી પોપ હેડ્રિયનના કહેવાથી ફ્રાંસના રાજા શાર્લમાને લોમ્બાર્ડ લોકને ઈ. સ. ૭૭૪ માં છતીને તેમના રાજ્યનો અંત આણ્યો. તેણે બીજાને ખ્રિસ્તિ કરવાને માટે તરવાર ચલાવી અને જર્મનીના સાકસન લોકોને ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળવાની જરૂર પાડી, તેમનો દેશ છતી લીધો. સ્પેનમાં મુસલમાનો પાસેથી કેટલોક મૂલક શાર્લમાને છત્યો. તેણે પોપ લીઓને મદદ આપવાથી પોપે તેને ઇ. સ. ૮૦૦ માં રાજ્યાભિષેક કરી પશ્ચિમ રાજ્યનો રાજાધિરાજ સ્થાપ્યો. સાકસન લોકોએ બ્રિટન લોકો પાસેથી ઇગ્લંડ છતી લઇને તેના સાત રાજ્ય કર્યાં. ઇ સ. ૭૯૯ મા એગ્બર્ટ રાજાએ તે બધાં એકઠાં કર્યાં. આ લોકોને પોપ ગ્રેગરિ તથા તેની પછીના પોપોએ મહેનત કરી ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દાખલ કર્યા.

આ વખતે ઇસ્તામ્બુલના રાજેન્દ્ર ઘણા નબળા હોવાથી રાજ્યની સત્તા પડી ભાગી હતી થોડી ઘણી રહેલી સત્તાને જાળવી રાખવાને જ્યારે યૂરોપમાં શાર્લમાન અને એશિયામાં હારૂન ગાજી રહ્યા હતા ત્યારે રાજેંદ્ર તિસેફિરસ પ્રયત્ન કરતો હતો. આ પ્રમાણે યૂરોપ અને એશિઆના બીજા ભાગોમા રમખાણ ચાલતું હતું તે વખતે ભરતખંડ આબાદ અને સુધરેલી સ્થિતિમાં હતો. તેના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા રાજા હતા. સોરઠમાં વલભિપુરનું મોટું રાજ્ય થયું ત્યારપછી ચાવડા રજપૂતોએ પંચાસરમાં રાજ્યધાની સ્થાપી, પોતાની સત્તા આખા સોરઠ દેશ ઉપર વધારી તેથી તેઓ ગુજરાતના રાજા કહેવાયા. ઈ. સ. ૬૯૬ માં ચાવડા

વશનો પ્રતાપી રાજા જયશિખરી ગાદી ઉપર હતો તે વખતે દક્ષિણ ભાગમાં કલ્યાણ નગરમાં ચાલુક્ય કૂળનો ભુવડ નામે બળવાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેમની બેની વચ્ચે લડાઇ થઇ, તેમાં જયશિખરી રણમાં પડયો ને તેની સગર્ભા રાણી રૂપસુંદરી વનમાં નાસી ગઇ. ત્યાં તેણે વનરાજ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો, તેણે ભુવડને હરાવી ઈ. સ. ૭૪૬ માં અણહિલપુર પાટણ નામનું નવું નગર વસાવી તેને પોતાની રાજ્યધાની કરી.

૫ થી ૮ મા સૈકા વચ્ચેના યુગનું માહાત્મ્ય.

યૂરોપની અંદર પાંચમા સૈકામાં બીલકુલ વિદ્યાનો પ્રકાશ નહોતો. ખ્રિસ્તિદેવળમાં ઘંટ, સ્ત્રીઓનો રાજ્યગાદી ઉપરનો હક નાબુદ કરનાર "સાલિક લૉ" અને ફ્રાન્સમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ આ સૈકામાં દાખલ થયા હિંદુસ્તાનની અંદર જુદા જુદા ધર્મ વચ્ચે ઝઘડા ચાલતા હતા છઠ્ઠા સૈકામાં જસ્તિનિયને રેશમના કીડા ચીનમાંથી યૂરોપમાં દાખલ કર્યા અને રોમન કાયદાનો સંગ્રહ કર્યો, પાણીના જોરથી ફરતી દળવાની ઘંટીઓ શરૂ થઇ. ઘણીખરી પ્રજાઓએ ખ્રિસ્તિધર્મ પાળવા માંડયો સાતમા સૈકામાં લાટિન ભાષા બોલાતી બંધ પડી અને તેની જગ્યાએ ઇતાલિયન બોલાવા લાગી. કૉન્સ્તાન્તનુપલના ગ્રીક લોકે લડાઇમાં વાપરવાને કેટલીક અગ્નિની બનાવટ શોધી કાઢી અને એશિયામાં મુસલમાની ધર્મની સ્થાપના થઇ આઠમા સૈકામાં રૂના કાગળો બનાવવાનું યંત્ર શોધી કાઢવામાં આવ્યું મુસલમાનોએ વિદ્યાને ઉત્તેજન આપ્યું, યૂરોપમાં પોપની સત્તા સર્વોપરિ થઇ. શાર્લમાને પાઠશાળાઓ સ્થાપી, અને વિદ્વાનોને આશ્રય અને ઉત્તેજન આપ્યું. યૂરોપમાં લોકો સ્વતંત્ર હતા અને રાજા લડાઇમાં કુશળ હોઇ રૈયતની મરજી સાચવી રાજ્ય ચલાવતા. એશિઆમાં રાજાઓ મરજી મુજબ ચાલતા અને સાના લોકોમાં સ્વતંત્રતા બીલકૂલ નહોતી

अध्याय ३ जो.

ઇસ્વીસને ૮૦૦ થી ૧૧૦૦ સુધી.

खंड १ लो.

ગૂજરાતનો ઇતિહાસ-ચૌશકુળ-વનરાજ અને તેના વૂંશજો-ચાલુક્ય અથવા સોલંકી વંશના રાજા.

૬૦ વર્ષે રાજ્ય કરી ૧૧૦ વર્ષની લાંબી ઉમરે વનરાજ મરણ પામ્યો એની પાછળ એનો પુત્ર યોગરાજ અણહિલવાડની ગાદીએ બેઠો. એ પણ એના પિતાના જેવો યુદ્ધ-કળામા ચતુર અને શૂરો તથા રાજકાજમાં ડાહ્યો હતો તે ઘડે વિદ્વાન હતો અને વિદ્યાને સહાયતા આપતો એના બાપને બારવટું કરવાની જરૂર પડી હતી તેથી એના કૂળને માથે ચોરીઓ કરવાનું લાંછન હતું તે મટાડવાને એણે કોશિષ કરી પાત્રીશ વર્ષ અમલ કરી રાજ્યની દોલત વધારી તે મરણ પામ્યો એની પછી એનો કુંવર ક્ષેમરાજ રાજા થયો ૨૫ વર્ષ રાજ કરીને તેણે ઇ સ ૮૬૬માં દેહ છોડયો. પછી એના દીકરા ભૂવડને રાજગાદી મળી. નવ વર્ષ રાજ કરી ઇ સ. ૮૭૫ માં ભૂવડ મરણ પામ્યો તેની કેડે વૈરીસિંહ ગાદીપતિ થયો. ઇ.સ. ૮૨૦ સુધી રાજ કરી તે મુઓ અને તેનો પુત્ર રત્નાદિત્ય અધિપતિ થયો એ રાજા બહાદુરી અને માયવટને માટે વખણાયો છે. પ્રજાનું રક્ષણ તેણે સારૂં કર્યું સને ૯૩૫માં તેનો કાળ થયાથી વનરાજના કુળનો પુરૂષ ઓછામાં ઉછેલો રાજા સામતસિંહ રાજ્યાધિકાર પામ્યો. એ કમઅક્કલનો, અસ્થિર મનનો, અને નબળો હતો. જયશિખરીને જીતનાર દક્ષિણ દેશના સોલંકી વંશના ભૂવડ રાજાથી ચોથી પેઢીએ ભુવનાદિત્ય નામે રાજા_ હ

તો, તેના ત્રણ પુત્રો સોમનાથની જાત્રા કરવા નીકળ્યા તે ચોરા દરબારમા આવ્યાથી તેમાંના વડા સાથે સામતસિંહની બેન લીલાદેવી વરી હતી, અને તેને પેટે મૂળરાજ નામે પુત્ર થયો હતો, સામતસિંહ વાંઝીયો હોવાથી એ ભાણેજને તેણે ખોળે લીધો હતો એ દત્તકે રાજાનો ઘાત કરી રાજ્યાસન કબજે કર્યું તથા મોસાળિયાને મરાવી નખાવ્યા એ રીતે ચોરા કૂળની ગાદી પુત્રીમાર્ગે સોલંકી કે ચાલુક્ય વંશમા ગઇ (ઈ. સ. ૯૪૨).

રાજ્ય મેળવવાને મૂળરાજે અઘોર પાપ કર્યાં, પણ રાજા થયા પછી યોગ્ય રીતે વર્ત્યો તથા કરેલા દોષનો ઘણો પસ્તાવો કર્યો. તેના ઉપર ઉત્તર બાજુથી નાગોર (સાંભર)ના રાજાએ તથા દક્ષિણમાથી તૈલંગણના તૈલપે ચઢાઇઓ કરી. એ બન્નેને તે પાછા વાળી શક્યો. એ પછી તેણે **શ્રીસ્થાળ** (સિદ્ધપુર કે સીધપુર)મા રૂદ્રમાળ નામે મોટા શિવાલયનો પ્રારંભ કર્યો. એના થોડા સ્તંભ હજી ઉભા છે અને જોનારને અચરજ પમાડેછે ગિરનારની પડોશમા **વામન સ્થળીમા** ગ્રહરિપુ નામે એક રાજા હતો સોમનાથની જાત્રા કરવા જનારને લૂંટી તે હેરાન કરતો, માટે મૂળરાજે તેનો નાશ કર્યો એ બેની વચ્ચે મોટુ યુદ્ધ થયું ગ્રહરિપુની મદદે કચ્છનો રાજા રાખો તથા સિંધનો રાજા આવ્યા હતા મૂળરાજની કુમકે, મારવાડ, વણારસ કે કાશી, શીપ્રસ્થ, શ્રીમાળ વગેરેના રાજા આવ્યા હતા કાઠિયાવાડમા આટકોટ પાસે જાણુમાલી નદીને તીરે મોટી લડાઇ થઈ તેમાં ગ્રહરિપુ અને લાખો માણસો રણમા પડ્યા અને ગૂજરાતનો રાજા જીત્યો એ જયથી તેની કીર્તિ બહુ ફેલાઈ અંગદેશના, દેવગિરીના, કોલાપુરના, કાશ્મીરના, પંચાળના રાજાઓના એલચીઓ એના દરબારમાં આવ્યા હતા. લાટ દેશ (હાલના સુરત જીલ્લા)ના રાજા બાર્પની મોકલેલી ભેટ મૂળરાજને ગમી નહિ, તેથી તેણે પોતાના કુંવર ચામુંડને સાથે લેઇ તેના ઉપર સ્વારી કરીને તેને જીત્યો.

ગૂજરાતનું રાજ્ય હવે બહુ મોટું થયું. કચ્છ ને સોરઠ એના હાથ નીચે હતાં. આબુના રાજા એના મંડલિક હતા. લાટ દેશ એના તાબામાં આવ્યો, એમ ચોમેર સીમા વધી. પાપથી છૂટવાને માટે મૂળરાજે દાન ધર્મ ઘણું કર્યું. ઇ. સને ૯૯૭ માં તેનો કાળ થયાથી ચામુંડ રાજ્યાસને ચઢ્યો. એ રાજા રૂડી રીતે રાજ્ય ચલાવતો હતો તેવામાં મુસલમાનોએ આવી ભંગાણ પાડ્યું.

खंड २ जो

અબ્બાસ વંશના ખાલિફો-તેમનું કમજોર થવું-મૂલકો તેમના હાથમાંથી જઈ સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના થઈ-કાન્સ્તાન્તિનોપલના રાજેંદ્રની ચઢતી. કળા-સ્પેનનું રાજ્ય-પશ્ચિમ આફ્રિકા તથા મિસર દેશનાં રાજ્યો-આસાપોતેમિઆનું રાજ્ય-ઇરાન વગેરે દેશોનાં રાજ્યો-સેલજુકી-તાતાર-તુર્કી અમલ.

આઠમો સૈકો પૂરો થયો ત્યારે અબ્બાસ કૂળને દીપાવનાર હારૂન-અલ-રશીદ, ઇમામ અને ખાલિફાના તખ્ત ઉપર બીરાજી બગદાદમાં રાજ કરતો હતો. કાન્સ્તાન્તિનોપલના રાજેંદ્ર નિસેફારસનો પરાજ કરી રહ્યો તેવામાં તેને બાતમી મળી કે સમરકંદના સુબેદાર ઇબ્નઅહલેષે બળવો ઉઠાવી ખાલિફાનો ઓદ્દો ધારણ કર્યોછે, તથા ખુરાસાન અને કરમાન પ્રાંતો બંડખોરોને મળી ગયાછે. ફિતુરી લોકોને સજા કરવા નીકળ્યો તેવામાં તેનો કાળ થયો. કેટલાક વર્ષ પછી તે બંડખોરને ખાલિફા અલમામૈનના સરદાર હારેથમાહે હરાવી બગદાદમાં પકડી આણ્યો. હારૂનઅલરશીદ મોટો શૂરવીર અને બુદ્ધિવાન લડવૈયો હતો. વળી રાજકાજમાં નિપુણ તથા વિદ્વાન હતો. સર્વ રૈયત જોડે નરમાસથી અને હળીમળીને વાતચીત કરતો અને રાત્રે વેશ બદલીને નગરચર્ચા જોવા નીકળતો. એના વિષે આરબી ગ્રંથોમાં બોધકારક અને રમુજી ઘણી કહાણીઓ છે.

એને ત્રણ પુત્ર હતા, તેમાંનો વડો અલઅમિન તેની જગ્યાએ ઇ. સ. ૮૦૯ માં થયો, પણ સુખે રાજ્ય કરી શકયો નહીં. તેના ભાઇ અલમામૈને બંડ મચાવ્યું અને બગદાદને ઘેરો ઘાલ્યો. અલઅમિનનો કોઈ ગુલામે વધ કર્યો તેથી અલમામૈન આખા રાજ્યનો ધણી થયો (ઇ. સ. ૮૧૩). ઉદારપણામાં અને વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવામાં એણે એ-

ના બાપને ઠોકી દીધો. એની સખાવત 'એટલે દરજ્જે ગઈ કે ઉડાઉપણા'માં દાખલ થઇ કરોડો રૂપિયાની મતા લોકોને અઘટિત રીતે આપી દેઇ ખજાનો ખાલી કરી નાખ્યો. ભણેલા પુરૂષને આશ્રય આપવા સબંધીના રૂડા કામમાં એ આપણા રાજા ભોજ જેવો હતો. દેશ દેશના પંડિતોને ઘણા માન સહિત પોતાના દરબારમાં તેડાવતો અને તેમની બુદ્ધિની તથા ગ્રંથોની પરીક્ષા કરી તેમના ઉપર ઇનામના વરસાદ વરસાવતો.

એ પ્રમાણે આનંદ પામેલા કવિઓએ બહુ વખાણ ગાઇ એની કીર્તિ અમર કરી અને શોધક વિદ્વાનોએ અમૂલ્ય પુસ્તકો લાવી તેને ભેટ કર્યાં. કુરાન ઇશ્વરોક્ત નથી, પણ મનુષ્યોક્ત છે, એવો તેનો અભિપ્રાય હતો, અને તે પ્રજા પાસે મનાવવાને રાજ્યબળવડે પ્રયત્ન કર્યો. એ તથા બીજી કેટલીક નાદાનીને લીધે રાજ્યમાં ગડબડ થઈ. લશ્કરી કામમાં તે મોટા બુદ્ધિવાન હતો, તેથી બધાં બંડો સમાવી શક્યો તથા ગ્રીક રાજ્ય ઉપર વિજય મેળવ્યા એ અને એના પછીના કોઇ કોઇ ખાલિફ પરાક્રમી થયા. અરબસ્તાન અને ઇરાનમાં ઉઠેલા ફિસાદ બેસાડી દીધા. પછી સિરિયા, પાલેસ્તિન, મિસર અને પશ્ચિમ આફ્રિકામાં નિમક હરામી કરી સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની કોશિશ કરનારાનો એણે નાશ કર્યો, પરંતુ હવે થોડા કાળમાં એ મોટા રાજ્યના વિભાગ થયા વિના રહે નહિ એવું થયુ હતું. કુલ અખતિયારી સુબેદારોને લાંબી મુદત સુધી એકના એક પ્રાંતમાં અમલ ચલાવ્યાથી અને તેમની જગા તેમના વારસને મળવાથી નબળા ખાલિફના વખતમાં સ્વતંત્ર થવું મુશ્કેલ પડ્યું નહીં. એમ જુદા પડેલા રાજ્યોનું વૃત્તાંત લખતી વેળા તેઓ ક્યારે આપઅખતિયારી થયા તે જણાવીશુ ઇ. સ. ૮૩૩માં અલમામૂનનું મરણ થયું, અને તેનો ભાઈ મોતાસમ રાજ્યાસને બેઠો. એનાં રાજ્ય અને ધર્મ સબંધી લક્ષણો મરહુમ ઇમામ અને ખાલિફના જેવાંજ હતાં. આ સમે કુસ્તાન્તુનીયાના સિંહાસન ઉપર સિંહગુણનો રાજેંદ્ર થેઓફિલ્સ હતો. ખાલિફના મુલકમાં એણે પાંચ વાર સ્વારીઓ કરી. એમાંની છેલ્લીમાં તે એક લાખ ફોજ લેઈ સિરિયામાં આવ્યો અને મોતાસમના જન્મ શહેર સોઝોપેત્રાને ઘેરો ઘાલી જીત્યુ અને તેના રહેવાસીઓમાંના નરજાતિના સઘળાને વાઢી નાખ્યા ને બૈરાં છોકરાંને ગુલામ કર્યા (ઇ. સ. ૮૩૮) તેણે

બીજાં ઘણાંક નગરો જીત્યાં, અને ત્યાંના લોકોની આંખો ફોડી, નાક કાન કાપ્યાં, ઠાર માર્યા અને ગુલામ કર્યા ઈરાનમાં બાબેક નામે કોઈ ધૂતારાએ પાખંડ મચાવી બળવો ઉઠાવ્યો હતો તેને શિક્ષા કરવાને મોતાસ્સમ એ વેળા ગયેલો હતો ઇ. સ ૮૩૭ મા તેનો નાશ કરી તે ગ્રીક દેશ ઉપર ચડ્યો અને પૂરેપૂરું વેર વાળ્યું ઘણાંક શહેરો પાયમાલ કરીને તથા રાજેંદ્રને હરાવીને તે પાછો ફર્યો ઇસ્વીસને ૮૪૨મા તેનું મરણ થયાથી ગાદીપતિ વાથેક થયો ઉદાર રીતે વિદ્વાનોનું પાલન કરવાથી તથા ગરીબોને દાન આપવાથી એની નામના થઇ છે એવું કહેવાય છે કે એના અમલમા આખા રાજમા કોઇને ભીખ માગવી પડતી નહોતી, બધા નિર્ધનોની ગરજ તે પૂરી પાડતો ઇ સ. ૮૪૭ મા તેનો કાળ થયો, અને તેનો નિર્દય ભાઇ મુતાવાકેલ અધિપતિ થયો. ખ્રિસ્તિઓ, અને યાહુદીઓ ઉપર એણે ભારે જૂલમ કર્યા, અને મુસલમાનોને પણ ઘણી ક્રૂર સજા કરતો એની મશ્કરીઓ પણ કેવળ નિર્દય હતી ઈ સ ૮૬૧મા તેને તેના એક ગુલામે મારી નાખ્યો ખલિફાના પદનું રક્ષણ કરવાને તુર્ક કે તાતાર સિપાઇઓની ફોજ હતી તેના સરદારો જોતે ગાદીએ બેસાડતા તેઓ બેશી શકતા ૮૪ વર્ષ સુધી એ પ્રમાણે ચાલ્યુ, અને તેટલામાં બાર ખલિફા થયા

એવી નબળી હાલતમાં પણ ખલિફાનો ભપકો અને ડોળ ભારે હતા કરોડો રૂપિયાના વસ્ત્રો, સોના, રૂપા, મોતી અને જવાહીરથી રાજમેહેલ શણગારેલા હતા. વાઘ, સિંહ વગેરે પશુઓ તેમજ સુંદર પીછાના મધુર ગાયન કરનારા પક્ષીઓ, બાગબગીચા વગેરે મોજના સાધનો પુષ્કળ રાખ્યાં હતા મૂલ્યવાન અલંકારો અને કીમતી લૂગડાં પેહેરી હજારો ગોરા અને કાળા, સ્ત્રી અને ખોજા પુરૂષ ગુલામો તેની સેવામાં હાજર રહેતા હતા પરંતુ એ જૂઠા દબદબાથી એશિયાની પ્રજાઓ અંજાઇ નહિ ખલિફાઓમાથી વિત્ત ગયું હતુ એ સર્વેના જાણવામા હતું અબ્બાસ વંશના આજ લગી વીશ ખલિફા થયા તેમાના નવ કમોતે (ઝેર, ભૂખ કે ખંજરે) મુઆ. ઇ સ. ૯૩૨ માં કાહેર નામે ખલિફા અને ઇમામની તેના તુર્ક સિપાઇઓએ આંખો ફોડીને પદ ભ્રષ્ટ કર્યો, ત્યાર પછી બીજા પાચ એજ દશાએ પહોચ્યા તેમની સત્તા ઘણુંકરીને માત્ર બગદાદ શહે-

રમાં રહી, અને ત્યાં પણ ઘણાખરા ખાલિફ પોતાના મંદિરમાં કેદી જે-વા હતા.

ખાલિફાનું બળ જેમ જેમ નરમ પડતું ગયું તેમ તેમ તેમના પાડોશી કાન્સ્તાન્તિનોપલનું રાજ પાછું વધતું ગયું. ઇ. સ. ૮૬૭માં બાસિલિયસ રાજેંદ્ર થયો ત્યારથી એ રાજની દશા કાંઇક ફરવા લાગી, અને બસેં વરસ સુધી તેના કુળના હાથમાં ગાદી રહી તે મુદતમાં ફરીને ચ-ઢતી કળાએ તે પહોંચ્યું. એમાંના કેટલાક રાજા હોંશિયાર અને પરાક્રમી થયા અને ખાલિફાનું પડી ભાગ્યું તેથી એવું થયું. ઈ. સ. ૯૬૩ થી ૯૭૫ સુધી નિસિફોરસ ફોકસ અને તેને મારી તેની ગાદીએ બેસનાર જાનઝિમિસેસ એ બેના વખતમાં એ રાજ્યની ફોજે ફતેહ કરતી બગદાદની પા-સે જઇ પહોંચી. નબળા પડી ગયેલા લાખો મુસલમાનો માર્યા ગયા, અને તેમની માલમિલકત ગ્રીક રાજેંદ્રે લૂંટી લીધી. સેંકડો મોટા શહેરોનો નાશ થયો. આન્તિઓક વગેરે કેટલાંક શહેરો અને પ્રાંતો રાજેંદ્રને કબજે રહ્યાં.

મુસલમાની એક મોટા રાજ્યના અનેક કકડા થઇ ગયા તેનાં કા-રણ સહજ સમજી શકાય તેવાં છે, રાજ્યનો વિસ્તાર બહુ બહોળો થઇ ગયો હતો, અને રાજ્યશક્તિનાં બંધન હતાં નહિ. જે સદ્ગુણોએ ક-રીને આરબોએ મૂલકો જીત્યા હતા તે જીતાયલા લોકમાં રહેવાથી જતા રહ્યા. તેમની બહાદુરી, સાહસ, વગેરે ઓછાં થઇ ગયાં જોઇ ખાલિફા-એ એ લક્ષણોથી ભરેલા હજારો તુર્કોને પોતાની ફોજમાં રાખ્યા. પોતા-નું બળ કેટલું છે તે તુર્કોના જોવામાં આવ્યું, એટલે તેઓ પ્રજા ઉપર જુલમ કરવા લાગ્યા, અને ખાલિફાના સેવક ટળી સ્વામી થયા, એથી રાજ્યમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો. વળી અબ્બાસી કુળના કરતાં ફાતેમાના વંશનો હક રાજની અને ગુરૂની ગાદી ઉપર વધારે છે એવું ઘણાના મ-નમાં આવ્યું, તુર્ક લશ્કરથી છૂટવાને માટે તેને દૂરના પ્રાંતોમાં મોકલવા-માં આવ્યા. ત્યાં તેઓના સરદારો સ્વતંત્ર રાજા થઇ પડ્યા. ખાલિફા તે બુદ્ધિહીન, અનીતિવાન, મોજી અને અપરાક્રમી થતા ગયા ન હોત તો ઠેકાણે ઠેર પડત ફાતેમાના વંશજોના પક્ષની ટોળીઓ બંધાવવા માંડી અને પથો ઉભા થયા; એમાંનો સૌથી જબરો હિજરી સનના ૨૭૭ મા

વર્ષને સુમારે કુફા શહેરની પાસે કાર્મોથ નામે ધર્માંધ આરબે સ્થાપ્યો. એ પંથીઓનો એક નિશ્ચય એ હતો કે જે ગુરૂ કહે તે તુરત કરવું. કૂવામાં કે પર્વત ઉપરથી કે અગ્નિમાં પડવાનું કે બીજું જે કહે તે એકદમ કરવું. તેઓ બહુ જબરા લડૈયા હતા. મુસલમાની ધર્મમાં તેઓએ ઘણો ફેરફાર કીધો, અપવાસ, જાત્રા, વગેરેની મનાઈ કરી, દારૂ પીવાની અને સુવરનું માંસ ખાવાની રજા આપી. મક્કામાં ૩૦,૦૦૦ હાજીને માર્યા, અને ઘણાં શહેર લૂંટયાં. ઇ. સ. ૯૨૯ માં ખાલિફાને મારી નાંખ્યો, અને ૨૦૦ વરસ સુધી રાજ્યને પીડા કરી જડ મૂળમાંથી નબળું પાડયું. અરબસ્તાનમાં એ પંથ બહુ પ્રસર્યો.

અભાગી ખાલિફાઓના અમલની શરૂઆતથીજ સ્પેનનું રાજ્ય અળગુ પડયું હતું ઉમૈયાની ઓલાદે ઘણા વરસ ત્યાં આબાદીમા રાજ્ય ભોગવ્યું ઈ. સ ૯૨૯ મા એ કુળનો અબ્દનાસાર નામે પ્રતાપી રાજા ગાદીએ હતો, તે વારે તેની વાર્ષિક પેદાશ અઢી કરોડ રૂપિયાથી ધારે હતી ને વળી લડાઇઓ મારી કરોડો રૂપિયાની લૂટ મેળવી હશે પોતાની ઉપજના ત્રણ સરખા હિસ્સા કરી તેમાનો એક ફોજના ખરચ કાઢતો, એક ઇમારતો બાંધવામા ખરચતો, અને એક ખજાને રાખતે એના દરબારનો વૈભવ બગ્દાદના દરબારથી હઠે એવો નહતો. એણે પોતાને હાથે પોતાના સુખની યાદી લખી હતી તે તેના મુઆ પછી તેની ખાનગી ઓરડામાથી હાથ લાગી. તેમાં તેણે લખ્યુ છે કે પચાસ વરસ ને સાત મહિના મોટા યશથી રાજ્ય કર્યું, બહુ ધન અને આબરૂ મેળવી, અતિ બળવાન કહેવાયો, અને મોજમજા પાર વિનાની જોઇ પરતુ એ લાબી મુદતમા માત્ર ચૌદ દહાડા ખરી શાંતિના ભોગવ્યા. એની પાછળ એનો પુત્ર હાકેમ ખાલિફા થયો તે એનાથી વધારે પરાક્રમ અને કીર્તિમાન થયો પણ આગળ એ વંશના ખાલિફા કૂર, જૂલમી, મોજી અને નબળા મનના તથા આળસુ થયા. ખાનપાન અને સ્ત્રીઓના ભોગમાં પડી તેમણે રાજ્ય ઉપર લક્ષ ન આપ્યું, તેથી રાજ્ય ભાગી પડ્યુ. વજીરો, સુબેદારો, લશ્કરી સરદારોએ બંડ કરી રાજયના કકડા કરી નાખ્યા. ઈ. સ ૧૦૩૬ મા ખાલિફા હેશામને તેની ફોજે પદભ્રષ્ટ કર્યો. તે કુળનો છેલ્લો રાજા એજ હતો. દરેક શહેરનો હાકેમ તે શહેર અને આસપાસના પરગણાનો ધણી થઇ પડ્યો. પછી તેઓ માહેમાહે

વધવા તથા એક એકનો નાશ કરવા લાગ્યા. એ કારણથી ખ્રિસ્તિ સ્પાનિઅર્ડોએ દેશનો ઘણો ભાગ તેમની કનેથી ખૂંચવી લીધો. માત્ર ગ્રીનાદાનું રાજ્ય ટકી રહ્યું અને વૃદ્ધિ પામ્યું.

હારૂન–અલ–રસીદના અમલમાં પેગમ્બરની પુત્રી ફાતિમાના વંશના ઇદ્રિસ નામે શાહજાદાએ આફ્રિકાને પશ્ચિમ કાંઠે જઈ એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના એજ નામના બેટાએ ફેઝનગર બાંધી ત્યાં રાજ્યધાની કરી. હારૂન–અલ–રસીદે ઇબ્રાહીમ ઇબ્ન આગ્લાબને કૈરોઆન શહેર અને પશ્ચિમ આફ્રિકાનો સુબેદાર નીમી મોકલ્યો હતો. તેણે પણ ત્યાં સ્વતંત્ર રાજ્ય ઉઠાવ્યું (ઇ. સ. ૮૦૫).

એ રાજ્યોએ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં મોટાં પરાક્રમ કર્યાં. નવમા સૈકાના આરંભમાં તેમણે ક્રીત અથવા કાંદિઆ, સાર્દિનિઆ, કોર્સિકા, વગેરે ટાપુઓ તાબે કર્યાં કોઇ વેળા તેઓની સેના બગ્દાદના ખાલિફાની કુમકે જતી. સિસિલિબેટ તેમણે જીત્યો, અને ત્યાંના રહેવાસીઓને મુસલમાન કર્યા. એ બેટના બંદરોમાં તેઓ જબરી નૌકાસેના તૈયાર કરતા, અને તેમાં સ્પેન અને આફ્રિકાના વહાણો સામિલ કરી સમુદ્રકાંઠાના દેશો ઉપર સ્વારીઓ કરતા, અને ગ્રીક રાજ્યના તથા બીજાઓનાં વહાણો લૂટતા. ઇસ્તામ્બુલ અને રોમ બંને તેમના ત્રાસથી કાંપતાં ઇ. સ. ૯૫૩માં સિસિલિના આરબ અમીરે (સુબાએ) એક બળવાન લશ્કર ઇતાલિ જીતવાને મોકલ્યું હતુ તેણે ઘણો નાશ કર્યો પાલર્મો, બિસેર્તા અને ત્યુનિસના બંદરોમાથી આવેલી ફોજે કાલાંબ્રિઆ અને કામ્પાનિયા પ્રાંતોમાં કેટલાક કસ્બા લૂંટયા અને વશ કર્યા રોમ ઉપર તેમણે બે વાર સ્વારીઓ કરી, તેનું રક્ષણ કરવાને આવેલી કાંક ફોજને હઠાવી અને શહેરના દરવાજા સુધી જઇ પહોચી સેંતપાઉલ અને પિતરના રોઝા અને દેવળો લૂંટી લાખો રૂપિયાનો માલ લેઇ ગયા. તેમનામાં કુસપ ન પેઠો હોત તો બેશક ખ્રિસ્તિ ધર્મની રાજધાની તેમને હાથ ગઇ હોત.

ઇ. સ. ૯૦૯ માં સિસિલિના સુબા અબુ અબ્દલ્લાએ કૈરોઆનના ખાલિફાનો પરાજય કરી આગ્લાબી વંશને તખ્ત ઉપરથી ઉઠાડી મૂકયો, અને ફાતમા અને અલીના વંશજ નામે ઓબેદલ્લાને તે જગા આપી. એણે

રીતે ગાદીપતિની ચપળતા અને ચતુરાઇ ઉપર આધાર રાખેછે અને તેથી લાંબી વાર ટકતું નથી. સામાની રાજ્ય એજ રીતે ક્ષીણ થયું. નગરના રાજા થયા કે સુબાઓ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા એ રાજ્યની તરફનો હાકેમ અલપ્તગીન કે આબિસ્તાગી ખુરાસાનમાં અમલ કરતો હતો, તેણે પ્રથમ બંડનો વાવટો ઉઠાવ્યો, અને સ્વતંત્ર થઇને કાબુલ, કંદહારનો દેશ છત્યો, અને ગીઝની નગરમાં પોતાની રાજ્યધાની કરી (ઇ. સ ૯૬૨). મરતી વેળા એને છોકરો ન હોવાથી તેનો જમાઇ અને ફોજનો નાયક સબક્તગીન તેની પાછળ (ઇ સ ૯૭૭મા) સુલતાન થયો એના મરણ પછી એનો દીકરો મહમદ સિંહાસને બેઠો (ઇ. સ ૯૯૭) એ ઘણો પરાક્રમી નીકળ્યો. કાસ્પીઅન સમુદ્રથી સિંધુ નદી સુધીનો મુલક તેણે છત્યો અને હિંદુસ્તાન ઉપર વારવાર યુદ્ધે ચઢયો એ સ્વારીઓનું વર્ણન આવતા ખંડમા લખીશું

મહમદનામુઆ પછી સેલજુક નામે તાતાર લોકે તેમના રાજા તેઘલબેગની સરદારી નીચે મોટા જય કર્યા (ઇ સ. ૧૦૩૮) જોરજાનાબરિસ્તાન, એંઝર, બિઝન, કોરાસ્મ, ઇરાક અને ખુરાસાન પ્રાંતો ઉપ તેણે પોતાનો અમલ બેસાડયો પોતાના ઉપર જુલમ કરનારી પોતાતુર્ક ફોજ છોડાવવાને બગદાદના ખાલિફા અલકાયમે તેને તેડાવ્યો. તોઘ્રલબેગે જઇ તેનું રક્ષણ કર્યું અને તેની વતી રાજ્ય ચલાવ્યું હવે ખાલિફના હાથમા રાજ્યસત્તા નામની રહી તે નહિ જેવી ગણી શકાય તેઓ ઇમા એટલે મુસલમાનોના મુખ્ય ધર્મગુરુ, જે આચાર્ય માત્ર રહ્યા (ઇ સ ૧૦૫૫)

તોઘ્રલબેગના મરણ પછી તેનો વારસ અલ્પ અર્સલાન તેની જગાએ થયો, એણે ગ્રીક રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી અને આર્મિનિયા પ્રાંતમા તેની ફોજને સજ્જડ હરાવી ને રાજેંદ્ર રોમાનસ ડિયોજેનેસને બંધીવાન કર્યો (ઇ. સ ૧૦૭૧) એથી મુસલમાનોને હાથ બધો સિરિયા દેશ પાછો ગયો, અને તે ઉપરાંત એશિઆ મૈનરના કેટલાક રસાળ પ્રાંતો મળ્યા અલ્પઅર્સલાનના દીકરા મલેકશાહના અમલમા રાજ્ય પૂર્ણ ચડતી કળાએ પહોચ્યુ એક તરફ ભૂમધ્ય સમુદ્રથી અને બીજ

મેર ચીન દેશના કોટ લગી મૂલક જીતી તેણે પોતાની આણ વર્તાવી, અને રૈયત ઉપર મહેર કરી દાનાઇ અને ન્યાયથી વર્તી એશિયા ખંડને શાંતિનાં સુખ ચખાડ્યાં. એનો વજીર નિઝામ ઉલ મુલ્ક ઘણો ડાહ્યો હતો. તેની રૂડી સલાહનો લાભ એ શાણા સુલતાને ઘણો લીધો અને અતિ મોટા રાજ્યની સંભાળ લેવામાં અને તેનો બંદોબસ્ત રાખવામાં ઘણું લક્ષ લગાડ્યું. લોક સુખ ભોગવતા અને તેમની આબાદીમાં વધારો થતો હતો, તેવામાં હસન સબાહ નામે ધર્મજનુની મુસલમાને એક ખૂની પંથ અથવા ટોળી ઉભી કરી. એ પાખંડી મુસલમાની ધર્મમાં પરધર્મોના વહેમો તેણે દાખલ કર્યા. એમાંના દરેક માણસની સૌથી મુખ્ય ફરજ એ હતી કે પોતાનો શેખ એટલે નાયક જે હુકમ આપે તે માનવો અને અમલમાં આણવો. એથી તેમને સ્વર્ગનું હમેશનું સુખ નક્કી મળશે એવું તેણે શીખવ્યું, અને તે તેના ચેલાના દીલમાં ખરૂં ઠસ્યું. તેઓ ભય અને મોતથી ડરતા નહિ અને ઉપરીના હુકમથી ખૂન કરવામાં પાપ ન ગણતાં મોટું પુણ્ય માનતા. મોટા ખૂની શેખ અલજેબાલ ના હત્યારાઓ વેશ બદલીને રાજમહેલોમાં અને ખાનગી ઘરોમાં અનેક યુક્તિએ પેસતા, અને તે શેખનો જેમના ઉપર કોપ થયો હોય તેમનો લાગ જોઇ ઘાત કરતા. એ રીતે ત્રાસ અને પીડા કરી ઘણા વરસ વેથી એ દુષ્ટોએ લોકને સંતાપ્યા.

ઇ. સ. ૧૦૯૨ માં મલેકશાહનો કાળ થયો અને તેના રાજ્યને માટે તેના છોકરા લઢવા લાગ્યા. એ માંહોમાંહેની વઢવાડથી ઘણા આદમીઓના પ્રાણ ગયા, અને ખરાબી થઇ તથા રાજ્યના ત્રણ મોટા ભાગ થયા. ઇરાન, કર્માન, અને રૂમ, એ દરેક ભાગના અધિકારીએ સુલતાનનો ઇલકાબ લીધો. એ ત્રણમાં ઇરાનનું રાજ્ય બલિષ્ટ હતું, કેમકે એશિયાની ઉપરની તરફના ધનવાન પ્રાંતો એમાં હતા, પણ તે જલદીથી પડી ભાગ્યું. અમીરો એટલે શહેરો અને પ્રાંતોના હાકેમ કે સુબાઓ સ્વતંત્ર થઇ ગયા. રૂમના સેલજુકી રાજ્યને સુલતાન સુલેમાને નામીચું કર્યું. કુસેદરો એ રાજ્યને નાઇસ (નિસ) કે ઇકોનિયમનું રાજ્ય કહેતા, અને તેમની જોડેના સંબંધે કરીનેજ એ પ્રખ્યાત થયું છે. મલેકશાહના મુઆ કેડે તેના વિશાળ રાજ્ય અને બારે જોરના વિભાગ થઇ ગયા, અને સેલજુકી.

તુર્કોમાં કુસંપ પેઠો, તેથી પેહેલા બુમેદરોની ફતેહ થઈ, અને ઇરાક અ-
રબી એટલે બગદાદ પ્રાંત પોતાને સ્વાધીન કરી લેઈ ખાલિફા સેલજુકી
ઓથી છૂટા પડી કેટલેક દરજ્જે પાછા સ્વતંત્ર થઇ શક્યા

खंड ३ जो.

હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યો–ગિજનીનો સબક્તગીન તથા મહમુદ અને તેમની સ્વારીઓ–ગૂજરાતના રાજા–માળવાનો રાજા ભોજ–અજમેરનો વિશળદેવ વગેરે.

હિંદુસ્તાનમાં લાહોર, દિલ્હિ, કલંજર, કનોજ, કાશી, અજમેર, માળવા, ગૂજરાત, તૈલંગણ વગેરે મોટાં રજપૂત રાજ્યો આ વેળાએ હતાં. લાહોરમાં જયપાળ રાજ કરતો હતો, તેવારે ગિજનીના તાબાનો મૂલક સબક્તગીનના હાથમાં હતો. એ બે રાજાઓ વચ્ચે કેટલાક ઝઘડા થયા. બળવાન રાજ પોતાની પડોશમાં થયું જોઇ જયપાળે તેને શહેમાં રાખવાની કોશિશ કરી. તેણે પ્રથમ ગિજનીના રાજ્ય ઉપર મોટી ફોજ સાથે ચઢાઇ કરી, પણ ફતેહ ન પામ્યો, અને ખંડણી આપવી કબુલ કરી પાછો આવ્યો. એથી તેની નબળાઇ સબક્તગીનના જોવામાં આવી. કરાર પ્રમાણે ખંડણી જયપાળે મોકલી નહિ માટે તેણે તેના ઉપર સ્વારી કરી જયપાળ પોતાની મદદે દિલ્હિ, અજમેર, કલંજર, અને કનોજના રાજાને બોલાવી, ગિજનીની સેનાની સામો થયો. કુમકે આવેલા રાજાઓનાં નામ વગેરે જાણવામાં આવ્યાં નથી, પણ સર્વેના મળી એક લાખ લડવૈયા હતા અને તેઓનો પરાજય કરી સબક્તગીન અને તેના પુત્ર મહમુદે તેમને નસાડી મૂક્યા એટલું જાણવામાં આવ્યું. રજપૂતોને એવા બળહીન જોઇ તથા તેમના દેશમાં ઘણી દોલત દેખી પરાક્રમી મુસલમાનોની દાઢ સળકી અને હિંદુઓનો શિકાર કરવો સહેલો છે, એવું તેમને માલૂમ પડ્યું. "રોગી મુઆ કરતાં જમ પગડવાનું ભય વધારે" એ કહેવત પ્રમાણે જયપાળની હારથી થયું.

ઇ. સ ૯૯૭ માં સબક્તગીનની ગાદી મહમુદને મળી. બુખારાના સમાની રાજ્યને છતીને પોતાનાં રાજ્યને તેણી તરફ મજબૂત કર્યું અને બગદાદના ખલિફાની મંજૂરી મગાવી તેણે સુલતાનનો ઇલકાબ ધારણ કર્યો. ઇ. સ. ૧૦૦૧ માં પંજાબમાં આવી મહમુદે રાજા જયપાળને

હરાવ્યો તથા કેદ પકડ્યો. પુષ્કળ લૂટ લેઇને સ્વદેશ ગયા કેડે તેણે મસ દંડ લેઇને જયપાળને છોડ્યો એ રીતે પોતાનું અપમાન થયું માટે લાહોરમાં આવી તે રાજા બળી મુઓ, અને તેનો કુંવર અનગપાળ તેની જગાએ થયો. એણે મહમુદનું ઉપરીપણું કબુલ રાખ્યું મુલતાનની દક્ષિણ ભણી કોઈ બાગીઓ રાજા હતો, તેનો પરાભવ સુલતાને બીજી સ્વારીમા કર્યો, અને તેનો મુલક ખાલસા કર્યો ત્યાં મૂકેલા મુસલમાન સુબાએ બંડ કર્યાથી મહમુદ ત્રીજી વાર પંજાબમા આવ્યો, અને જય પામ્યો ત્યાર પછી તેણે તાતાર અને ઈરાનનો તમામ મુલક તાબે કર્યો. એ દૂરના દેશો જીતવામા લાગેલો હતો તેવામા તેની ધૂંસરીથી છૂટી તેના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાનો મનસુબો અનગપાળે કર્યો, અને સહાય થવાને સારૂ દિલ્હિ, અજમેર, કનગર, કનોજ, ગ્વાલિયર અને ઉજ્જણ એ નગરોના રાજા મોટી ફોજો સહિત આવ્યા હતા એ બધા એકઠા થયેલા હજારો રજપૂતોની સંખ્યા એવડી મોટી હતી કે સેંકડો વરસ થયા તેવી જમા થઇ નહતી એ બધી તૈયારી કરવામા એટલી ઢીલ થઈ કે મહમુદ તેવામાં પાછો ગિજની આવ્યો, અને એ બહોળી સેના અટક નદી ઓળંગી તેના દેશ ભણી જતી હતી તેને પેશાવરમા તેણે ખાળી યુદ્ધકળામા ઘણો ચતુર હોવાથી તેના જોવામા આવ્યું કે એ મોટા લશ્કર જોડે મેદાનમા પોતાની નાની ફોજથી પુરા નહિ પડાય એ માટે

રજપૂત છાવણીમાંથી તેને બહુ દોલત મળી તે લેઇને નગરકોટ નામે જ્વાળામુખી દેવસ્થાન અને ભીમગઢ ધનથી ભરેલાં હતાં તે જીતવા ગયો. માર્ગમાં કોઇ આડે આવી શક્યું નહિ, અને તે સ્થળોને જોઇએ તેટલા રખેવાળો હતા નહિ તેથી તેની મતલબ સહેલથી પાર પડી. એ જગાઓમાથી સોનું, રૂપું, રત્નો વગેરે સુમારે કરોડેક રૂપિયાનો માલ હરણ કરી તે પોતાને દેશ ગયો.

બ્રાહ્મણ ધર્મ અને રજપૂત રાજ્યોનો નાશ કરવાની કોશિશ કરનારને શિસ્ત આપવાને દેશદેશના હિંદુ રાજાઓએ સંપ કરી મોટો પ્રયત્ન કર્યો. તે પાર નહિ પડતાં સહેજમાં તેમનો સંપૂર્ણ પરાભવ થયો, અને વિજયી મુસલમાનોને અતિશય દ્રવ્ય મળ્યું, તેથી હિંદુસ્તાનની ભારે ખરાબી થઇ. તીર વાગવાથી રાજા અનંગપાળનો હાથી નાઠો માટે એવા જુજ બનાવથી લાખો રજપૂતો ભય પામી સંગ્રામ છોડી રણભૂમિમાંથી નાસી ગયા તે ઉપરથી તેમની નામર્દાઇ સાબીત થઈ, અને ધનથી ઉભરાતા કોઠારો તેમની પાસે હતા તે લૂટવાનું કામ કઠણ નથી એવું મહમુદને જણાયુ. સને ૧૦૧૦માં પાંચમીવાર આવી તેણે મુલતાન શહેર જીત્યું. સ્થાનેશ્વર નામે મોટુ દેવાલય સમૃદ્ધિથી ભરપૂર હતું તે બીજે વરસે છઠ્ઠી સ્વારીમા લૂટ્યુ અને તોડ્યુ એ દેવળ તથા તેમાની પ્રતિમાઓને નહિ છેડવાને લાહોરના રાજાએ નમનતાઇથી અરજ કરી તેના જવાબમાં મહમુદે કહાવ્યું કે પાખંડી અસત્ય ધર્મ અને મૂર્તિઓનો વિનાશ કરવો એવી પરમેશ્વરની આજ્ઞા છે; તે અમલમાં લાવવી એ મારી ફરજ છે. એ વેળા તે દિલ્હિ શહેરમાં લૂટવાને પેઠો અને ત્યા પોતાનું પાયતખ્ત સ્થાપવાનો મનસુબો કર્યો, પણ અનંગપાળનુ રાજ્ય વચમાં હોય ત્યાંસુધી તેમ કરવું ઠીક નહિ એમ વિચારી પાછો ફર્યો. એ પછી બે સ્વારીઓ કરી કાસ્મીર પ્રાંત વશ કર્યો ઇ. સ. ૧૦૧૭ માં તે આવ્યો. ત્યારે કનોજનો રાજા તેને શરણે ગયો. કનોજથી જઇ તેણે મથુરાં નગરી લૂંટી અને બાળી, તથા બીજાં ઘણાંક નગરોમાં એવાં દુષ્ટ કર્મો કરી દેશ ઉજ્જડ કર્યો અને હજારો હિંદુઓને પકડી ગુલામ કર્યા. પાંચ વર્ષ વચમાં ગયાકેડે તેણે પંજાબ જીતી લાહોરનું રાજ્ય ડુમાવ્યું. અનંગપાળ જીવ્યો ત્યાં સુધી ઘણી મહેનતે ખંડીઆ રાજા તરીકે નીભ્યો ગયો.

પણ તેના મરણ પછી આ દૈત્ય જેવા મહમુદની સામા તેનો બાળ કુમાર થઈ શક્યો નહિ. તે બાપડો અજમેર નાસી ગયો, અને કેટલીક સ્વારીઓ કરી ગિઝનીના સુલતાને તેનો બધો મૂલક પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો.

મથુરામાં પૂર્વની કૃષ્ણની ઉમદા રત્નોએ જડિત મૂર્તિ તોડી હતી, તેમ હવે સોરઠમાં સોમેશ્વર નામે શિવલિંગ ભાગવાને મહમુદ ઇ. સ.૧૦૨૪ માં આવ્યો. હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગના રજપૂતો કરતાં ગૂજરાત અને સોરઠના રજપૂતોએ વધારે બહાદુરી દેખાડી. અંદર રહેલા રખેવાળો સોમનાથની પ્રાર્થના કરી ત્રણ દિવસ સુધી હિમ્મતથી લઢયા, અને મહમુદના હુમલા પાછા વાળ્યા. અણહિલવાડથી ફોજે આવી મુસલમાનો જોડે શીઘ્રમેરથી સંગ્રામ કર્યો. એ જંગ પણ ભારે થયો. ગૂજરાતના રાજકુંવરોએ બહુ શૂરથી ગિઝનીના સ્વારોને ઘણીકવાર પાછા હઠાવ્યા, પણ અંતે સુલતાનનો જય થયો, અને તે જ્યોતિર્લિંગનું ખંડન કરી બહુ પૈસા લેઈ સ્વદેશ ગયો. ગયા પહેલાં કેટલાક માસ તે અણહિલવાડ પાટણમાં મુકામ કરી રહ્યો હતો.

એ તેની છેલ્લી ચઢાઇ હતી. ઇ. સ. ૧૦૩૦માં ૬૩ વર્ષની વયે હિંદુસ્તાનના કાળનો કાળ થયો. પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત તેણે સારો રાખ્યો હતો, અને વિદ્વાનોને આશ્રય આપી નામના કરી હતી. એના વંશમાં કોઇ એના જેવા પરાક્રમી નીકળ્યા નહિ. એણે જીતેલા મૂલકો એક પછી એક તેમણે ખોયા, અને બળહીન થયા.

મહમુદ ગૂજરાતમાં આવ્યો, ત્યારે અણહિલવાડના રાજ્યાસને ચામુંડ રાજા હતો. એ વખતના રાજાઓ હને જાથું હજુરીઆત અને લશ્કર-ફોજ બહુ થોડી રહેતી. ખપ પડે તેવારે તેઓ પોતાના મંડલિક રાજાઓ, તાલુકદારો અને સામંતોને બોલાવતા, અને તેઓ પોતપોતાના ગજા માફક સ્વાર અને પાયદળ લેઇ સેવા કરવા આવતા, અને જે કામ આવ્યા હોય તે પૂરૂં થતે સર્વે પોતપોતાને સ્થાને જતા. તેથી કોઇ શત્રુ એકાએક આવતો ત્યારે લઢવાનાં સાધનો હાજર નહિ હોવાને લીધે ઘણીકવાર ખરાબી થતી. મહમદ આવ્યો ત્યારે એમજ થયું. ચામુંડ રાજાને નાસી જવું પડ્યું, અને એક પણ ઘા કર્યા વિના તેનું પાટણ સુલતાનને હાથ ગયું. આ રાજ્યના વૃતાંતના દેશી ગ્રંથોમાં આ સ્વારી ર

બંધી કાંઇ લખ્યું નથી. તેઓ ઉપરથી તો એ બનાવજ ન હોય તેવું જણાય છે. મુસલમાની તવારીખના પુસ્તકોમાં કહ્યું છે કે મહમદ અણહિલવાડમાં ટૂંકો મુકામ કરી ઝટ સોમનાથપાટણ ગયો. તે દેવળનું રક્ષણ કરનારા રજપૂતોએ તેને બે દિવસ રોક્યો, એટલામાં રાજા ચામુંડનો ટિલાટ કુંવર વલ્લભસેન અને તેનો ભત્રીજો ભીમસેન મોટું લશ્કર લેઇ આવ્યા, બહુ બહાદુરીથી લડ્યા, અને સુલતાનને ઘણી ધાસ્તીમાં નાખ્યો, પણ આખરે રજપૂતોનો પરાભવ થયો. ગુજરાતથી જતી વખતે મહમુદે રાજગાદી ચામુંડના બીજા કુંવર દુર્લભસેનને સોંપી.

દુર્લભને વૈરાગ આવ્યાથી તેણે તેના ભત્રીજા ભીમદેવને રાજપાટ સ્વાધીન કર્યું. એ રાજા રૈયતનું સારી પેઠે સારૂં કરવાને વખણાયો છે. બીજા મોટા રાજાઓને જીતવાથી તથા શરણે આવેલા રાજાઓને આશ્રય આપવાથી તે રાજાધિરાજ કહેવાયો. સિંધ દેશના રાજાને તથા ચેદી નગરના રાજા કરણને તેણે નમાવ્યા. એ વેળા માળવામાં ધારાનગરીને પાટે નામાંકિત અને વિદ્વાન રાજા ભોજ બીરાજતો હતો. ભીમરાજા પણ અભણ નહતો. એ સોલંકી અને પરમાર રાજાઓની વચ્ચે ઘણી ઇર્ષા અને વઢવાઢો ચાલતી હતી. ગુજરાતના રાજા ભીમે કાશીના કરણ રાજા જોડે એકો કરી માળવા ઉપર બેહુ જણે બે મેરથી એક વખતે સ્વારીઓ કરી. એ વેળા ભોજ રાજા માંદો હતો, તેથી પંડે લડવા જઇ શક્યો નહિ, પણ તેના સ્વારોએ નાકાં પકડી દુશ્મનોને થોભાવ્યા. વ્યાધિ વધી પડવાથી રાજા ભોજ પરલોક ગયા. મુઆ અગાઉ તેણે આસપાસના માણસોને આજ્ઞા આપી હતી કે મારા શબને સાહડી ઉપર મૂકો તે વારે મારા બંને હાથની હથેળી ચત્તી અને ખુલી રાખજો કે લોકના જોવામાં આવે કે સાથે કાંઇ લેઇ જવાતું નથી, ને રાજમહેલો, રાજપાટ, અમૂલ્ય અલંકારો, ધન, હાથી, ઘોડા વગેરે બધી સંપત્તિ પછાળ રહેવા દેઇને મહારાજાઓને પણ જવાનું છે. તેના મૃત્યુ પછી તેનો દેશ શત્રુઓએ લૂંટ્યો.

આ વેળા ગિજની વંશની ગાદીએ મહમુદનો પૌત્ર મોદૂદ હતો. એના રાજ્ય ઉપર અજમેરના ચોહાણ રાજા વિશળદેવે ચઢાઇ કરી (ઇ.સ. ૧૦૪૩), અને થાનેશ્વર, નગરકોટ વગેરે કેટલાક મઠો જીતી લીધા. પણ તે

મુસનમાનોને અટકપાર કાઢી શક્યો નહિ. વિશળદેવની મદદે બીજા રજપૂત રાજાઓ ગયા હતા, અને ગુજરાતના મહારાજાને પણ તેણે નોતર્યો હતો. પણ ભીમે આ સ્વદેશ અને સ્વધર્મ હિતના કાર્ય ઉપર નજર ન રાખતા અદેખાઇને લીધે જવાની ના પાડી. એ પછી વિશળદેવ બીજા રજપૂત રાજાઓને વશ કરતો અણહિલવાડ ઉપર આવ્યો. ગુજરાતી ફોજ સામી ગઇ, ને મોટું જુદ્ધ થયુ, અને ભીમને નમવું પડ્યું. અજમેરના રાજાએ જ્યાં છાવણી કરી હતી ત્યાં પોતાને નામે નવુ પુર (વિશલનગર હાલનું વિસનગર) વસાવી તથા દ્રવ્ય લેઇ પાછો ફર્યો.

. ભીમ રાજાનું મરણ ઇ. સ ૧૦૭૨માં થયુ તેની પછી તેના કુંવર કરણે રાજ્યાધિકાર સને ૧૦૯૪ સુધી ભોગવ્યો, અને તેના મૃત્યુ પછી તેનો પુત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહ (સધરાજેસિંગ) રાજ્યાસને બીરાજ્યો.

खंड ४ थो.

યૂરોપનાં રાજ્યો–શાર્લેમાનના રાજ્યના વિભાગ–ફ્યુડલ એટલે મોકાસાની પદ્ધતિ–હુંગેરિયન લોક–નાર્મન લોક.

મહારાજાધિરાજ શાર્લેમાનનું મરણ સને ૮૧૪ માં થયું, તેવારે એના રાજ્યની બરોબરી કરી શકે તેવું રાજ્ય યૂરોપમાં એકે નહતું નાર્વે, ડેન્માર્ક, સ્વીડન, પોલાંડ અને રૂશિયાનાં રાજ્યો એ વેળા સ્થપાયા નહતા. ઇંગ્લાંડનાં સાત રાજ્યો માંહોમાંહે કજીઓ કરતાં હતાં સ્પેનના મુસલમાની રાજ્યને ફુસપે નબળું કરી નાખ્યું હતું, અને કાન્સ્તાંતિનોપલનું રાજ્ય ટકી રહ્યું હતું તેનું કારણ એકે ખાલિફાનું પાયતખ્ત બગ્દાદ મા થયા પછી આરબો ઓછા સાહસિક થયા હતા. પરંતુ શાર્લેમાનના વિશાળ રાજ્યની રૈયત, ભાષા, સ્વભાવ, રીતભાત વગેરે એકત્ર નહતા. જે શૂરી અને સ્વતંત્રતાની શોકીલી પ્રજાઓ એ રાજ્યમાં હતી તેઓને વશ રાખવાને મહા બુદ્ધિવાન રાજા જોઇએ. એની ગાદીએ બેસનાર એનો પુત્ર લુઇસ ડેબોનેરમા રાજ્ય ચલાવવા જોગ એકે લક્ષણ નહતું પ્રજા ઉપર તે ત્રાસ પણ રાખી ન શક્યો, અને તેનો પ્રેમ ન મેળવી શક્યો પોતાના ભત્રીજાની હત્યા કરાવી અને ત્રણ અનૌરસ ભાઇઓને વેરાગી થવાની જરૂર પાડી એ કુકર્મને માટે પાછળથી સંતાપ થયાથી તેણે કાંઇ સરદારોને ભેગા કરીને તેમની રૂબરૂ પોતાના અપરાધ માન્યા, અને પ્રાયશ્ચિત કર્યું એને ત્રણ કુંવર હતા. એમની મા મરી ગયાથી શાહેનશાહે બીજી કરી અને તેને પેટે એક છોકરો થયો, એટલે તે ત્રણે બાપની સામા બંડ કરી તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો. પણ પછી તેઓને માંહોમાંહે બન્યું નહિ, તેથી લુઇસ પોતાનો અધિકાર ફરીને મેળવી શક્યો. પણ ત્યાર કેડે થોડા વખતમા તેનો કાળ થયો (ઈ. સ. ૮૪૧).

એના ચારે છોકરા વઢતાં માંડ્યા. ત્યારે નિરાંતે બેગી રાજ્ય વહેંચી લીધું. એમાંના વડા લોથેરને ઇટાલિ, પ્રોવાન્સ, અને ફ્રાંઇનના કાંઠાનો મુલક (લોરેન) મળ્યો. એની પૂર્વમણીના જર્મન પ્રાંતો તેનાથી ઉ

તરતા ભાઇ લુઇસને મળ્યા; ત્રીજા ભાઇ ચાર્લ્સને ફ્રાંસદેશ; અને ચોથો ભાઇ મરણ પામ્યો હતો તેના દીકરા પેપિનને ભાગે આકિતેન પ્રાંત આવ્યો. એ ભાઈઓ ભત્રીજાઓ અને પછી તેમના પુત્રો માંહોમાંહે વઢયા, તેથી એ વહેંચણમાં ઘણીક ઉથલપાથલ થઈ. જર્મનિના રાજા લુઇસનો એક કુમાર નામે ચાર્લ્સ જાડો (શરીરે જાડો હતો) શાર્લમાનના આખા રાજ્યને પોતાના તાબામાં લાવી શક્યો (સને ૮૮૪), પરંતુ સને ૮૮૮ માં તેને ચિત્તભ્રમ થયાથી ફ્રાંક પ્રજાએ તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો. ત્યાર પછી એ મોટું રાજ્ય કદી એક ન થતાં શાર્લમાનના વંશજોમાં વહેંચાઇ ગયું. જર્મનિ, ફ્રાંસ, ઇતાલિ, લોરેન, બર્ગંડિ, અને નવાર એ રાજ્યોની સ્થાપના એ કુળના પિત્રાઇઓમાં થઇ.

એ મોટા ફ્રાંક રાજ્યના કકડા થઇ ગયા તેનું એક કારણ આપણે જોયું તે એ કે કાર્લોવિંજિયન કુટુંબનો અંદર અંદરનો કલહ હતો. રાજગાદી ઉપર એકલા વડા કુંવરનો હક નહોતાં સઘળા પુત્રનો રાજ્ય વંહેંચી લેવાનો દાવો અને ધારો ફ્રાંક લોકમાં હતો તેથી એ કજીઆ સહજ ઉત્પન્ન થતા. મોટું કારણ એ હતું કે અમીરો કે તાલુકદારો અતિશય બળવાન થયા હતા. રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવાને અમલદારો નીમવામાં આવતા તેમાં દરેક પરગણા કે પ્રાંતના મામલતદાર કે સુબાના હાથમાં દીવાની, ફોજદારી, વસૂલાત અને લશ્કરી એ સર્વે અધિકાર સોંપવામાં આવતો. એ અધિકારીઓ મુખ્ય હતા તે ડ્યુક કહેવાતા, અને તેમનાથી ઉતરતા તેઓ કાઉંટ કહેવાતા. પરગણાને કાઉંટી કહેતા અને તેના ઉપર ડ્યુકની વતી અમલ કરનાર હાકેમને કાઉંટ કહેતા. ડ્યુકના તાબામાં ઘણાક કાઉંટ હતા, અને ડ્યુકનો ઉપરી રાજા હતો. પ્રથમ કાઉંટ તથા ડ્યુક નોકર જેવા હતા. રાજાના અખ્તિઆરમાં તેમની ફેરબદલી તથા બહાલી બરતરફી હતી. શાર્લમાન જેવા જબરદસ્ત રાજાના સમયમાં એ બધું ઠીક ચાલતું હતું, પણ ભાઇઓ અને પિત્રાઇઓની રાજ્યગાદી તથા રાજ્યના હિસ્સા માટેની વઢવાડના વખતમાં નબળા રાજાના અમલમાં તેઓ હળવે હળવે સ્વતંત્ર થયા અને પરગણા, પ્રાંતો અને કિલ્લા પોતાના પુત્રોને વારસામાં આપવા લાગ્યા, તથા રાજાનું ઉપરિપણું માત્ર નામનું રહ્યું. એ પ્રજાઓના પરાક્રમી રાજાઓ જ્યારે નવા દેશ જીતતા, ત્યારે પોતાના

ખાનગી તથા દરબારના ખરચને માટે જમીન રાખી બાકીનીમાંથી, સરદારોને નોકરીને પેટે તેમના દરજ્જા મુજબ ગરાસ આપતા અને પ્રજાના દરેક પુરૂષને વતન દાખલ ભોંય આપતા. એ જમીનને બદલે તેના ધણીએ દેશના રક્ષણને સારૂ હથિઆર બાંધી પોતાને ખરચે રાજાની મદદે લડવા જવું જોઇએ તે ઉપરાંત તે જમીન ઉપર રાજાનો કે બીજા કોઇનો કાંઈ હક ન હતો. તે પોતાની મિલકત હતી. દેશના કાયદા બાંધવામાં તથા રાજકારભારમાં તેમનો વિચાર રાજાને લેવો પડતો. એ નાના વતનદારો રાજાની ફોજના સિપાઈ હતા અને રાજબળ તેમના ઉપર આધાર રાખતું. કાઉંટ અને ડ્યુકનું જોર વધ્યું અને તેઓ સ્વતંત્ર થતા ગયા, તેમ તેમ એ વતનદારોની જમીન માલકીની હતી તે બદલી તેમણે ચાકરીઆત કરી અને અનેક વેરા તે ઉપર નાખ્યા. એથી વતનદારો રાજાના સ્વાધીનમાંથી ટળી તેમનો હુકમ ઉઠાવનારા થયા, ને રાજા નિર્બળ થયા. કાઉંટ કે ડ્યુકના હુકમથી તેઓને રાજાની સામે પણ લડવું પડતું. તેની જોડે ઘણુંકરીને ૪૦ દિવસ સુધી પોતાને ખરચે યુદ્ધે ચડવું પડતું. તેની મિલકતનું, તેના અંગનું અને તેના કુટુંબની આબરૂનું રક્ષણ કરવાને તેઓ બંધાએલા હતા. એ વગેરે કેટલાક ઉપર ઠાકોરના હક્ક હતા; જેવાકે રણસંગ્રામમાં તેનો ઘોડો પડેતો પોતાનો તુરત આપવો, તે કેદ પકડાય તો તેના જમાન થવું. તેની કચેરીમાં પંચાત કરવાને કે સાક્ષી પૂરવાને હાજર થવું. વતનનો કબજો કરતી વેળા તથા બીજાને તે આપતી વેળા સલામી આપવી. પોતાના ઉપરી ને તેના ઉપરીને દંડ વગેરે આપવો પડે તો તે આપવા લાગવું ઇત્યાદિ. એ બધાના બદલામાં તે ઠાકોરનું કામ એટલુંજ હતું કે વતનદાર સેવકનું રક્ષણ કરવું. જમીન ભોગવવાની એ પદ્ધતિને ફ્યુડલ (એટલે મોકાસ) કહેતા. એવી જાગીરો મોકાસા હતી. એ જાગીરદારોને મોકાસી કે મોકાસદાર કહેવાય શકે.

સર્દાર ઠાકોરો (કાઉંટો અને ડયુકો)ના પ્રંગળથી રાજા અશક્ત થઇ ગયા હતા, તેવામા આગ્ગુ બાજુએથી આરબો, હંગેરિયનો અને નાર્થમેનો કે નાર્મનો રાજ્યને સતાવતા હતા.

હંગેરિયન લોક–એવુ ધારવામાં આવ્યુ છે કે યુરોપમાં તથા એશિયાના ઉત્તર ભાગમા અસત્ર રહેવાગી ફિન નામે લોક હતા તેઓમાંના જેઓ યૂરલ પર્વતની પડોશમા રહેતા તેમની જોડે તુર્ક લોકની એક ટોળી ભળી હતી એ મિત્ર જાત પોતાને માગ્યગર (માગ્યાર) કહેતા અને હજીએ કહેછે યૂરોપમા તેઓ હંગેરિયન નામે ઓળખાયછે પછવાડેથી બીજી જાતોના હૂમલાના દબાણથી હંગેરિઅનો પશ્ચિમ ભણી ચાલ્યા, અને પાનોનિયા પ્રાંત તાબે કરી ત્યા વસ્યા, એ વખતથી પ્રાત હંગરિ કહેવાયછે એમના નાયકોનો અધિકાર વશપરંપરા હતો, અને એ નાયકોની સભા રાજ્યનો અસલથી વહિવટ કરતી. પણ હવે તેમણે આ નામે સરદારના પુત્ર આર્પદને રાજપદ આપી સર્વોપરિ નીમ્યો.

પ્રાન્સિલવાનિયા પ્રાત સુધીના રાજાઓને વશ કરી શાર્લમાન ખંડએ લેતા તેના વંશનો આર્નોલ્ફ કે આર્નોલ્ડ નામે રાજા જર્મનિમા રાજ કરતે હતો તેની આજ્ઞા મોરેવિયન પ્રજાના હાકેમે પાળી નહિ અને સામી ચ ડાઇ કરી. એને જીતવા જેટલું બળ પોતામા નથી એ જોઇ આર્નોલ્ હંગેરિયન લોકને પોતાની કુમકે તેડાવ્યા એ શૂર જોદ્ધાઓની સહાયતાથી તે ફતેહ પામ્યો (ઇ સ ૮૯૭) આર્નોલ્ફની પાછળ તેની ગાદીએ ૬ ઠ્ઠો લુઇસ નામે તેનો બાળકુમાર બેઠો એ બાળ રાજા આપણું હરકત કરી શકવાનો નથી એવુ જાણી હંગેરિઅનોએ જર્મનિ દેશ ઉપ સ્વારી કરી, ખ્રિસ્તિ સેનાનો પરાભવ કર્યો, અને બવેરિઆ, સ્વેબિઅ તથા ફ્રાંકોનિઆ પ્રાતો લૂંટી ઉજડ વાળી બાલ્તિક સમુદ્ર લગી જઇ હોચ્યા તે પછી ત્રીશ વર્ષ સુધી ખંડણી ઉઘરાવ્યા કરી રાઇન નદી ઉત હંગેરિઅનોએ ફ્રાંસનો દક્ષિણ ભાગ પિરીનીસ પર્વત લગી ઇતાલિમા જે ઇ ત્યાના રાજા બેરેંજરના લશ્કરના વીસ હજાર આદમી મારી આખા દે શની ખરાબી કરી ગ્રીક રાજ્યની વાગ પકોણના મૂલકમા બહંગેરિઅન લોક રહી તે ભણીથી તે રાજ્યનું રક્ષણ કરતા હતા એ રક્ષકોને હરાવ

હંગેરિઅનો ઇસ્તામ્બુલ ગયા. ત્યાંના રાજેન્દ્રે તેમને નાણાં આપીને તથા ફોસલાવીને પાછા વાળ્યા. એમ લગભગ અર્ધા સૈકા સુધી (સને ૮૮૯થી ૯૩૪ સુધી) તેમણે યુરોપખંડ લૂંટયો. અંતે સાક્સન હેનરી ધી ફાઉલર હેન્રિ અને તેના પુત્ર ઓથોએ તેમની કાશળ કાઢી.

નાર્મન લોક—યુરોપના વચલા ભાગમાં હંગેરિઅનો નાશ કરતા હતા, તેમ કાંઠાઓ ઉપર નાર્મનો કેર વરતાવતા હતા. એ લોક મોટી ત્યુટાનિક જાતના હતા. સ્કાન્દિનેવિઆમાં મૂળ વસ્તિ ફિન્ન લોકની હતી. ઘણોજ પ્રાચીનકાળમાં ગાય લોકનો વાસ એશિઆના મધ્ય ભાગના પર્વતોની આસપાસના મૂલકમાં હતો, અને ત્યાંથી આવી ફિન પ્રજાને કાઢી મૂકી તેમના દેશમાં તેઓ વસ્યા એવું સંભવે છે. મોટા જથાબંધ જથ અને મોટા સરદારોના હાથ નીચે રહી યુરોપના બીજા ઠેકાણાઓમાં તેમણે મોટાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. સ્કાંદિનેવિઆમાં તેમની નાની નાની ટોળીઓએ નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનો માંડ્યાં. એ દેશની જમીન કસ વગરની હતી, તેથી ત્યાં ખેતી કે વેપાર ઝાઝો નહતો, અને લડાઇમાં જે લૂંટ મળે તે ઉપર તેમનો મુખ્ય આધાર હતો. વઢવામાં અને દરિઓ ખેડવામાં તેઓ અતિ શૂરા અને નિપુણ હતા. તેઓ પરદેશી

ઉજડ કર્યા તેમને પાછા કાઢવા બહુ મુશ્કિલ પડતા, અને પ્રજા ઘણી પીડા પામતી. સને ૯૧૮ માં ફ્રાન્સના પાદશાહ ભોળા ચાર્લ્સને તેમના એક મોટા સરદાર નામે રોલ્ફ કે રોલોને એક મોટો પ્રાંત (જે નાર્મનો ઉપરથી નાર્મંડિ કહેવાયો તે) જાગીરમાં આપવાની જરૂર પડી, પણ તેથી પરિણામ સારાં થયાં. જ્યાં તેઓ લૂંટવા જતા ત્યાં હવે લૂંટવાનું નહતું તેથી રોલો એ પ્રાંતમાં પોતાની ફોજ સહિત આવી વસ્યો, અને તે મુલકને પાછો આબાદ કર્યો તથા ખ્રિસ્તિધર્મ સ્વીકારી તે બાજુએથી દેશનું રક્ષણ કર્યું.

ઇંગ્લાંડમાં ધાડાળાઓ ડેન્સ નામથી ઓળખાતા હતા. અહિં પા તેમણે પ્રથમના કાંઠાના પરગણાઓની ખરાબી કરી, અને પછી ઉજ્જડ ' રેલાં ગામોમાં આવી વસ્તિ કરી. સાક્સન રાજાઓ દ્રવ્ય તથા પરગણ આપી તેમનું મન મનવતા. નાર્વે અને ડેન્માર્કથી તેમના સ્વદેશીઓ ટોળેટોળાં આવી તેમની જોડે સામિલ થતાં, તેથી તેમની સંખ્યામાં ઘણે વધારો થયો.

એ નાર્થમેનો યૂરોપના પૂર્વે તરફના દેશોને પણ એજ રીતે પજવ તા. બાલ્ટિક સમુદ્રના કિનારા લૂંટી રૂશદેશમાં તેઓ ગયા. રૂશ રાજાઓએ તેમને નોકરીમાં રાખી પોતાના દુસ્મનોને જીત્યા. પરંતુ ત્યારપછી એ નોકરે વશ ન રહેતાં દેશના ધણી થઇ પડ્યા, અને અસલ રૂશરાજવંશીઓ મા ર્યા ગયા. નાર્મેનોને એ મુલકમાં વારાંજિઅન કહેતા. એમના એક મોટ સરદાર નામે રૂરિકે રૂશિઆમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું, તે સાતસેં વર્ષ લગી ટકી રહ્યું. વારાંજિઅનની સંખ્યા ત્યાં બહુ વધી ગયાથી આગળ તેમના એ રાજાએ તેમની એક ટોળીને ગ્રીક રાજેંદ્રની સેવામાં રાખવાનો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો. પછી ઘણાં વર્ષ સુધી એ ફોજે તે રાજ્યનો બચાવ કર્યો.

ફ્રાંસ—એ દેશમાં કાર્લોવિંજિઅન રાજાઓનું બળ અને હકુમત દહાડે દહાડે ઓછાં થતાં ગયાં. રાજવંશીઓ ઘણુંકરીને અપરાક્રમ નીવડયા, ને કાઉંટ તથા ડયૂકો સ્વતંત્ર રાજા જેવા થયા. તેમની આ ધીનતા માત્ર નામની રહી હતી. પાંચમા લુઇસ રાજાનું મરણ થતાં એ

મોટા ઠાકોર નામે, હ્યુ કાપેત જે બર્ગંડિ, ઓર્લીન્સ, વગેરે પ્રાંતોનો ડ્યુક હતો, તેણે રાજપદ ધારણ કર્યું રિહીમ્સ નગરમા પોતને મસ્તકે મુગટ ધરાવવાની ક્રિયા કરાવી, અને મરનાર રાજાનો કાકો લોરેનનો ડ્યુક પોતાના વારસાની ગાદી લેવા ફોજ લેઇને આવ્યો તેને હરાવી કેદ કર્યો સને (૯૮૭)

સને ૭૫૨મા ચિલ્ડપરિકને રાજ્યાસનેથી ઉઠયા પછી કાર્લોવિંજિઅન વંશના રાજા તે ઉપર ૨૩૫ વર્ષ સુધી (સને ૯૮૭ લગી) રહ્યા, અને આગના વંશનાની પેઠે પોતાની નિર્બળતાએ કરી ક્ષય પામ્યા. વૃક્ષને જેમ ફળ થાયછે તેમ મોટા કુળોનું થતું જણાયછે ઝાડ ઉગેછે, જુવાનીમાં આવેછે, અને કાળે કરીને ઘરડું થાયછે જેમ ઘરડુ થાયછે તેમ તેનામાં સારા ફળ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જતી જાયછે મોટા કુળોમા પણ એમજ થતું દેખાયછે. તેની વૃદ્ધિના કાળમા તેમા બુદ્ધિવાન અને પ્રતાપી પુરૂષો ઉત્પન્ન થાયછે, ને પાછળથી તેનામા વિત્ત ઓછુ થઈ તેમાં ક્રમ અક્કલના અને અપરાક્રમી માણસો થાયછે, અને તેથી તેનો ક્ષય થાય છે, માટે ઉંચા કુળનો ગર્વ રાખવો એ કેવુ મિથ્યા છે !

હ્યુ ફ્રાન્સનો પાદશાહ કહેવાયો, પરતુ તેનું ખરેખરૂં ધણીપણું તો પોતાના તાલુકામાજ હતું, દેશના બીજા મોટા તાલુકદારો તેને ફ્યુડલ ઉપરિ માનતા અને પોતપોતાની જાગીરોમા સ્વતત્ર રીતે વર્ત્તતા લુઆર નદીની દક્ષિણ ભણીના મોકાસદારો તો એને પોતાનો ઉપરી પણ ન ગણતા અને પારિસ અને ઓર્લીન્સ જે એના પોતાના મોકાસા હતા ત્યાના બારનો એટલે કાઉંટો પણ એની અને એની પાછળ થનારા રાજાઓની સામા યુદ્ધે ચઢતા એવી નબળી અવસ્થાને લીધે પોતાની હયાતીમા પોતાના કુમાર રાબર્ટનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. એ રાબર્ટ સને ૯૯૭ મા ગાદીપતિ થયો એના બાપનો ઈરાદો રાજસત્તા વધારવાનો હતો, તે એણે લક્ષમાં રાખ્યો નહિ એણે જીવતાં છતા પોતાના પુત્ર હેન્રિને ગાદીપતિ કર્યો હતો, પરતુ સને ૧૦૩૧ મા રાબર્ટનો કાળ થયો ત્યારે તે પાદશાહ થયો એ હેન્રિએ નાર્મંડિ પ્રાંત જીતવાની કોશિશ કરી તે વ્યર્થ ગઈ હેન્રિએ પોતાના મરવા પહેલા ફિલિપ ૧ લાને મુગટ પહેરાવવાની ધર્મક્રિયા કરાવી હતી ફિલિપે સને ૧૦૬૦ થી ૧૧૦૮ સુધી રાજ્ય કર્યું અ-

ને ફ્રુસેડનો ઝઘડો ઊઠયો, તેનો લાભ લેઈ પોતાની સત્તામા તેણે થોડોક વધરો કર્યો એની કારકીર્દિમા ફ્રાસ અને ઇગ્લાડ વચ્ચે વિરોધનો આરંભ થયો તે ૩૫૦ વર્ષ સુધી ચાલ્યો

ઈંગ્લાંડ—સને ૮૨૮મા આખો દેશ એક રાજાના તાબામા આવ્યો એ રાજા એગ્બર્ટ હતો હવેથી ઉદ્યોગ, હુનર વગેરેમા વધારો થઇ ઇગ્રેજોમા સુધારો અને આબાદી થાત, પરતુ ડેન લોકના ઉપદ્રવથી એ શુભ કામમા હરક્ત પહોચી તેમના સેંકડો વહાણો જથાબધ આવી કાઠાના ગામોમાકેર વરતાવતા તે એગ્બર્ટની પછી ગાદીપતિ થનારાનો ઘણો વખત એ દુટેરૂ ખાળવામા જતો સને ૮૭૧માં પ્રતાપી રાજા આલ્ફ્રેડ સિંહાસને બીરાજ્યો, ત્યારે ઇગ્લાડનો મોટો ભાગ ડેન સરદારોના તાબામા હતો એના જન્મારાનો ઘણોક ભાગ ડેન લોક જોડે વઢવામાં ગયો અને તેની ફતેહ થઇ, તેથી ડેન લોકે ઇસાનો ધર્મ માની એ દેશના બે પરગણામા રહી વધારે લૂટફાટ નહિ કરવાનું કબુલ કર્યું પછી એ બુદ્ધિવાન અને શાણા મહારાજાએ પોતાની પ્રજામા વિદ્યા, હુનર, વેપાર વગેરે વધી સુધારો થાય તેવા સાધનો ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપ્યુ, અને બહુ કીર્તિ સંપાદન કરી એની કેડે એડ્વર્ડ રાજા થયો, પછી આથેલ્સ્તન અને તેની પછી એડ્મડ થયો એ ત્રણે રાજા જોરાવર અને વિજયી હતા એ બધા કરતા બળિષ્ટ રાજા એડ્ગર થયો એના કમા નુવારસો અશક્ત હતા તેથી મોગ જમીનદારો કહ્યામાં નહોતા, અને ડેન લોકની સખ્યા અને જોર રાજ્યમા વધ્યા પ્રથમ તેમને નાણા આપી શાત રાખ્યા, અને પછી તેમની સામા વઢવાને નર્મનોને બોલાવ્યા બીજા એથેલ્રેડના અમલમા મોટુ જગલી અને વિનાશકારી કર્મ એ થયુ કે એકે વખતે ઇગ્લાડમા જેટલા ડેન હતા તે સઘળાની તેમને ચેતાવ્યા વિના કતલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો આ ઘાતકી દગાબાજીથી ગુસ્સે થઈ ડેન્માર્કનો રાજા સ્વેન ચઢી આવ્યો અને રાજ્ય જીતી લીધુ

સ્વેનના બેટા કાન્યુટે ડેન્માર્ક અને ઇગ્લાડ એ બેઉ દેશ ઉપર સારી રીતે હકુમત કરીને જશ મેળવ્યો એની પાછળ એના કુવરો હારોલ્ડ અને હાર્ડિકાન્યુટે અમલ કર્યો, ને એ પાછા મુઓ ત્યારે એડ્વર્ડ

ન્ફેસર નામે માયાળુ પણ નબળા મનના સાક્સન રાજ્ગાદીએ ગાદી મળી. એ વેળા તાલુકદારોની શક્તિ વધી ગઇ હતી. અગાઉ દરેક પરગણાનો કારભાર આલ્ડરમાન નામે અમલદાર કરતો, અને પરગણાનો વિસ્તાર થોડો હોવાથી કોઇ આલ્ડરમાન એવો બળવાન નહતો કે રાજાની સામો થઇ શકે. પણ આ રાજ્યમાં ઘણાક પરગણાનો એક પ્રાંત બનાવી તેનો કારભાર મોટા ઉમરાવોને આપવાનો રિવાજ ચાલ્યો. એ સુબાઓ તેમના બળે કરીને ભારે વગવાળા થઇ પડ્યા. ગોડ્વિન અકલમંદ અમીરે પોતાને માટે તથા પોતાના છોકરાઓને સારૂ એવી સુબેદારીઓ હાંસલ કરી જબરદસ્ત થયો હતો. તેની સત્તા તેના વડા પુત્ર હારોલ્ડને મળી. કન્ફેસરના મરણ પછી હારોલ્ડને તેના વગને લીધે પ્રજાની તરફથી મળેલી રાજસભા નામે વિટાનગેમોટે રાજા નીમ્યો, અને ખરા વારસને પડતો મૂક્યો. એ ભાઈ તોસ્તિ તથા નાર્વેનો રાજા સામા થયા. હારોલ્ડે તેમને હરાવ્યા. ઈંગ્લાંડના તખ્તપર દાવો કરનાર એક બીજો વધારે જોરાવર ઉમેદવાર હતો. સને ૧૦૬૬માં નાર્મંડિના ડ્યુક વિલિઅમે મોટી સેના સહિત સ્વારી કરી. હેસ્તિંગસના મેદાનમાં બેઉ હરીફો વચ્ચે મોટો સગ્રામ થયો. હારોલ્ડ રણમાં પડ્યો, અને વિજયી વિલિઅમ દેશનો ધણી થયો.

વેસ્તમિન્સ્તરના દેવળમાં ધર્મક્રિયાથી મુગટ પહેરી જાણે કાયદા પ્રમાણે રાજા થયો હોય એવું ડોળ વિલિઅમે દેખાડ્યું. પણ સાક્સનો તેનાથી રાજી થયા નહિ તેના નાર્મન સરદારો જૂલમ કરવા લાગ્યા તેથી દેશમાં બંડ ઉઠયાં. રાજાએ ભારે લડાઈઓ કરી તેઓને બેસાડી દીધા, અને સખ્ત વેર લેઇ લોકને તોબા પોકરાવી. ક્રૂરતા કરવામાં તેણે કાંઇ કસર રાખી નહિ. દેશની જમીનનો મોટો ભાગ નાર્મનોને આપી દીધો અને ફ્રાંસના બધા ફ્યુડલ ધારા દાખલ કર્યા. એ ઇગ્રેજોના કાળને ઇ. સ. ૧૦૮૩ માં જમના દૂતે ઝાલ્યો. રોબર્ટ, વિલિઅમ અને હેન્રિ એ ફુવરો એની પાછળ રહ્યા. એમાંના રોબર્ટને નાર્મંડિ પ્રાંત મળ્યો, અને વિલિઅમ બીજો ઇંગ્લાંડનો રાજા થયો. રાબર્ટે ઈંગ્લાંડનું રાજ્ય લેવાની કોશિશ કરી તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. ક્રુસેડની ચેલડાઇ એને લાગ્યાથી બીજા વિલિઅમે તેની જાગીરો ગીરવી રાખી તેને નાણાં ધીર્યાં. એ તાલુકાઓનો કબજો લીધાની પૂર્વે શિકાર કરતાં તેના એક સોબતીનું તીર વાગવાથી તેનો જીવ ગયો (ઇ. સ. ૧૧૦૦).

ચાર્લેમાનના પુત્ર લુઇસ ડેબોનેરના મુઆ પછી તેના વિશાળ રાજ્યના ભાગ થયા, તેવારે જર્મનિ દેશ એક કુમાર નામે લુઇસને હિસ્સે ગયો હતો. એ દેશમાં રાજાનો પંડનો અધિકાર આ વખતથીજ થોડો હતો. સને ૮૫૧માં એ પ્રજાની મોટી રાજસભા મળી તેની હજુરમાં આ પહેલા પાદશાહે સોગન લીધા કે "હું સંસ્થાનોના સર્વે અધિકારો અને હકો જાળવીશ. એની પછી એનો દીકરો જાડો ચાર્લેસ અધિપતિ થયો, તેણે શાર્લમાનના તમામ રાજ્યને પોતાને અખતિઆર કર્યું. પણ કેટલાક વરસ પછી તેની બુદ્ધિ ચળવાથી પ્રજાએ તેને ગાદીએથી દૂર કર્યો, અને એના કુટુંબીમાંનો કુંવર આર્નાલ્ફ કે આર્નોલ્ડ તેની જગાએ જર્મનિમાં નીમાયો. એમ શહેનશાહ નીમવાનો દસ્તુર એ દેશમાં આ વખતથી શરૂ થયો. આર્નલ્ફની પછી તેનો બેટો લુઇસ સિંહાસને ચઢ્યો. પણ અપુત્ર મરવાથી તેની જગા તેના પિત્રાઇ અને વારસ ફ્રાંસના પાદશાહ ભોળા ચાર્લસને ન આપતાં પ્રજાએ ફ્રાંકોનિઆના તાલુકદાર કોન્રાડને દીધી. કોન્રાડ પુત્રીવાટે શાર્લમાનના કુળનો હતો. જર્મન લોકમાં પાંચ જાત કે ભાગ હતા, ૧ ફ્રાંક, ૨ સ્વાબિઅન, ૩ બાવેરિઅન, (બવેરિઅન) ૪ સાકસન અને ૫ લોરેનકર. એ પાંચે મળી નવો રાજાધિરાજ નીમ્યો (સને૯૧૧).

કોન્રાડે જોયું કે આ તોફાની વખતમાં રાજ્યનો અધિપતિ બુદ્ધિવાન અને પરાક્રમી જોઇએ અને પોતાના ભાઇ અને વારસમાં એ ગુણો નથી તેથી મરતી વેળા ભલામણ કરી કે રાજ્યાસન સાકસનિના ડયુક હેન્રિને આપવું. હેન્રિ પણ એની માફક કાર્લોવિંજીઅન કુટુંબનો સગો હતો. એ સિંહાસનને રાજસભાએ માન આપ્યું (સને ૯૧૯).

હેન્રિની અડક ફાઉલર એટલે પારધી હતી. એ નામનો એ પહેલો રાજા થયો તેથી ૧ લો હેન્રિ કહેવાય છે. એણે રાજ્ય વહીવટની તથા લશ્કરી વ્યવસ્થા એવી સારી સ્થાપી કે તેથી એ સમે યૂરોપના રાજ્યોમાં જર્મનિને પહેલો દરજ્જો પ્રાપ્ત થયો. હંગરિ દેશના રાજાને ખંડણી આપવી પડતી હતી તે બંધ કરી તેમનો તેણે પરાભવ કર્યો. એ પ્રમાણે પ્રજાની સેવા બજાવ્યાને વાસ્તે પાડ માની મંડળીક રાજાઓએ અને લોકે તેના મરણ પછી તેના કુંવર ઓથોને મહારાજા નીમ્યો (સને ૯૩૬). એ એના બા-

પથી સરસ નીવડ્યો. એના નામની જોડે પ્રૌઢ બોલ ઇતિહાસકારોએ લખ્યો છે તે વાજબી છે.

શાર્લેમાનના બોહળા રાજ્યને એના વંશજોએ વહેંચી લીધા પછી તે સ્વતંત્ર રાજ્ય થયું, પરંતુ ઘણા વર્ષ તેમ રહ્યું નહિ. રાજકર્ત્તામાં વિત્ત નહિ હોવાથી તાલુકદારો મંડળિક રાજાના જેવા આપઅખતિઆરી થઇ ગયા, અને માંહોમાંહે વઢી દેશની ખરાબી કરી. બેનેવેન્તો, તસ્કનિ, સ્પોલેતો, ફ્રિઉલી, રોમ, ઇવ્રેઓ, વગેરે એ ઉપરાજ્યો હતાં. કાર્લોવિંજીઅન રાજાઓની સત્તા ગયા કેડે સ્પોલેતો અને ફ્રિઉલીના ડ્યુકો એટલે ઠાકોરો આખા ઇતાલિ દેશના રાજા થવાને એક એક જોડે વઢવા લાગ્યા.

સ્પોલેતો અને તસ્કનિના ડ્યુકોની મરજી મુજબ રોમમાં રાજ કરનાર અને મુખ્ય ધર્મગુરૂ પોપ નીમતા. અનીતિ એટલી વધી ગઇ હતી કે થેઓદોરા અને મારોઝઆ નામે વેશ્યાનું ચલણ એ કામમાં સૌથી વધારે હતું. નેપલ્સના ડ્યુકના આપેલા આપર્સો નગરમાં નાર્મનો વસ્યા હતા. દક્ષિણ ભણીનાં કેટલાંક પરગણાં આરબો અને ગ્રીક રાજ્યના તાબામાં હતાં, અને આખો સિસિલિ બેટ આરબોના કબજામાં હતો.

ઇતાલિની રાજગાદીને માટે સ્પોલેતો અને ફ્રિઉલી વચ્ચે ઝઘડો ચાલતો હતો તેમાં ફ્રિઉલીના ડ્યુક બેરેંજરે ફતેહ પામી ૮૮૮ ફિસાદમાં ત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું પછી તેના સામાવાળીઆએ બરગંડીના રાજા રૂડલ્ફને મદદે બોલાવ્યો. બેરેંજર માર્યો ગયો અને રૂડલ્ફ તેને ઠેકાણે રાજા થયો (સને ૯૨૩). એ રાજ્ય તેનાથી બહુ વર્ષ ભોગવાયું નહિ. પ્રોવેન્સના કાઉંટ હ્યુએ તે ઉપર દાવો કર્યો ધર્મગુરૂઓની અને તાલુકદારોની સહાયતાએ કરીને તેણે રૂડલ્ફને રાજ્ય છોડવાની જરૂર સને ૯૨૬માં પાડી. હ્યુએ રાજા થઇ સોળ ...ં તાલુકદારો ઉપર અમલ ચલાવ્યો અને મસ્ત જૂલમ કર્યો. એના ...ણ પછી ઇવ્રેઆના ઠાકોર બીજા બેરેંજરે રાજગાદી બથાવી પાડી, પણ ...ના છોકરા લોથેરની વિધવા આડ્લેહેદે જર્મનિના મહારાજા ઓથોને કુમકે ...ડાવ્યો.

ઓથોએ આવી બેરેંજરને ખડીઓ રાજા કર્યો અને આદેલૈદને પ-

રણ્યો (સને ૯૫૨). કેટલાંક વર્ષ શાંતિનાં ગયા પછી વળી ઇતાલિમાં તોફાન જાગ્યું તે તોડવાને ઓથો ત્યાં ગયો. તેની સામા કોઇ થઇ શક્યું નહિ. શાર્લમાનને રોમના રાજ્યનો રાજાધિરાજનો ઇલકાબ મળ્યો હતો તે પોપ જાન ૧૨ માએ તેને આપ્યો, અને રાજ્યાભિષેક કર્યો, તથા ધર્મ સમાજનો ઉપરિ માન્યો. એ પોપની ચાલ સારી નહોતી તેથી તે સુધારવાને પાદશાહે તેને શીખામણ દીધી તે માટે, તથા તેનું બળ બહુ વધેલું જોઇ તેના મનમાં ઇર્ષા આવી તેથી તાલુકદારોને ભભેરી ઓથોની સામા લઢાઈ લગાવવાનો પ્રયત્ન ર્ક્યો અને તેને વાર્યો તોપણ માન્યું નહિ ત્યારે પાદશાહ ફોજ સાથે લેઇ રોમ ગયો. પોપના ઉપર વ્યભિચાર વગેરે નઠારી ચાલના તહોમત હતાં તેનો ન્યાય થવા સારૂ ઓથોએ ધર્માચાર્યો અને ઉમરાવોની સભા કરીને તેને હાજર થવાને ફરમાવ્યું. પણ તે નાસી ગયો માટે તેને સભાએ શાહની મંજુરીથી પદભ્રષ્ટ કર્યો, અને તેની જગોએ ૮મા લિઓને બેસાડયો એ રીતે જર્મન રાજાની સત્તા ઈતાલિમાં અને પોપના ઉપર સ્થાપન થઇ પણ પડેલા પોપ જાનના મિત્રોએ તેના સ્વદેશ ગયા પછી બળવો ઉઠાવ્યો. ઓથો ફરીને રોમ શહેરમાં પેઠો અને બંડ તોડી જય પામ્યો (સને ૯૬૩).

એ પાદશાહના અમલમાં હંગરિના રાજાએ સ્વારી અને દેશમાં અંદર અંદર ટંટો ચાલતો હતો, તેનો લાભ લેઇ તે ફ્લાંડર્સ પ્રાંત સુધ ગયા અને આઉગ્સબુર્ગ (આગસબર્ગ) નગરની પાસેના મેદાનમાં જર્મન પાદશાહે તેમનો કેવળ પરાજય કરી તેમની શક્તિનો એવો નાશ ર્ક્યો, કે તેઓ કદી એની સામા ટક્કર લેઈ શક્યા નહિ અને ચઢાઇ કરી શક્યા નહિ (સને ૯૫૫).

ઓથોને પોતાની પ્રજાને સારૂ સારા કાયદા બાંધવાની ઘણી ઇચ્છા હતી, તથાપિ પોતાના તાલુકદારોને તાબે કરવામાં તથા પડોસમાંનો મૂલક જીતવાની લઢાઇઓમાં તેઓનો ઘણો વખત રોકાયો તેથી તે કામ બની શક્યું નહિ. એના વખતના લોકો કેવી સુધરેલી સ્થિતિમાં હતા તેનો અડસટ્ટો કરવાને એક બિના લખીએ છીએ જર્મનોની મોટી રાજ્યસભામાં સવાલ ઉઠયો કે છોકરાનો બાપ કેટલીક મિલ્કત મૂકી મરી ગયો, અને છોકરાનો દાદો જીવતો હોય તો તે મિલ્કતનો વારસ છોકરો કે

તેનો દાદો? ઘણોક વાદ ચાલ્યા પછી ઠરાવ થયો કે દ્વંદ્વ યુદ્ધના પરિણામ ઉપરથી એનો નિકાલ કરવો. બેઉ પક્ષવાળાએ પોતપોતાના યુદ્ધ સંખ્યામાં સરખા નીમ્યા. યુદ્ધમાં છોકરાના પક્ષવાળા જીત્યા તે ઉપરથી કાયદો ઠરાવ્યો કે એવું બને ત્યારે વારસો છોકરાને મળે, દાદાને ન મળે.

એ રાજાનું મરણ સને ૯૭૪માં થયું. તેની જગાએ તેનો કુમાર બીજો ઓથો નિમાયો. એ રાજા પણ હોશિયાર હતો. જર્મનિની અને ઇતાલિની લડાઇઓમાં એનો વખત ગયો. એ રાજા કાન્સ્તાન્તિનોપલના રાજેંદ્રની કુંવરીને પરણ્યો હતો અને તેની પહેરામણીમાં ગ્રીક રાજ્યના તાબાનો ઇતાલિમાં જેટલો મૂલક હતો, તે લેવાને માટે લડાઇ કરી, તેમાં તે માર્યો ગયો (ઇ. સ. ૯૮૩). એ સમે તેનો પુત્ર ત્રીજો ઓથો બાર વર્ષનો હતો, પરંતુ જર્મન લોકને એના કૂળ ઉપર એટલો પ્રેમ હતો કે તે બાળકનો બચાવ કરી તેને રાજપદ આપ્યું. ઇતાલિ વશ રાખવાને એ રાજાને વધારે મહેનત કરવી પડી, અને આખરે ત્યાં વિખથી એના પ્રાણ ગયા (ઈ. સ. ૧૦૦૨). અપુત્ર મુઆથી બવેરિઆના ડ્યુક બીજા હેન્રિને રાજસભાએ એ ઠેકાણે નીમ્યો. એ પુત્રીવડે તે ઓથોના કુળનો હતો. ઇતાલિ તથા જર્મનિના તાલુકદારો જોડે એને બહુ વઢવું પડ્યું. આખરે અન્તે તેનો જય થયો. તેણે દેવસ્થાન ખાતે ઘણી ભોંય આપી તેથી આચાર્યોનું જોર વધ્યું અને આગળ નુકસાન થયું. સાક્સન વંશનો એ છેલ્લો રાજા હતો. સને ૧૦૨૪માં તેનો કાળ થયો.

મંડળિક રાજાઓએ ખાલી પડેલા તખ્તને માટે ફ્રાંકોનિઆના ઉમરાવ કાન્રાડને પસંદ કર્યો. એ રાજાએ બર્ગંડિને જર્મન રાજ્યમાં મેળવ્યું અને પોતાના કૂળનું બળ વધારવાને કુટુંબીઓને જાગીરો આપી. એની પછી સને ૧૦૩૯માં એનો દીકરો ત્રીજો હેન્રિ ગાદીપતિ થયો. જર્મનિના પાદશાહોમાં એ સર્વેથી જબરો હતો. પોપને અને તાલુકદારોને તેણે નિર્બળ કરી નાખ્યા અને કુલ અખતિઆરે ફતેહમંદીથી રાજ્ય કર્યું. સને ૧૦૫૬માં પાંચ વર્ષના કુમાર ચોથા હેન્રિને મૂકીને તે મરણ પામ્યો. એ રાજાની બાલ્યાવસ્થામાં તાલુકદારોએ પોતાનો ગયેલો અધિકાર પાછો લેઈ લીધો. મેંજના પ્રમુખ આચાર્યે બાળ રાજાને પોતાના કબજામાં લેઈ તેને નામે કારભાર કર્યો. તેને સારી કેળવણી આપી નહિ તેથી તે નઠારી સં-

ગતમાં પડચો અને બગડયો, પરંતુ તે બહાદુર અને ઉદાર હતો. સાક્સનિના લોકે બળવો કર્યો, અને પોપ જોડે ઉપદેશકો અને આચાર્યો નીમવાના અધિકાર સંબંધી કજીઓ થયો, તેમાં પોપ છમા ગ્રેગરિએ તેને જાતિ બહાર (બહિષ્કાર) અને પદભ્રષ્ટ ઠેરવ્યો, તથા તેની જગાએ સ્વાબિયાના ડયુક રેરોલ્ફને નીમ્યો. હેન્રિએ રેરોલ્ફને મોટા યુદ્ધમાં હરાવ્યો અને માર્યો. એમ તેની ફતેહ થઇ ત્યારે પોપે તેના કુંવરને ઉસ્કેરી તેની ઠને બંડ કરાવ્યું. ત્રીશ વર્ષે ઝઘડો જારી રહ્યો તેમાં એ રાજાએ સાઠ વાર સંગ્રામ કર્યા, અને ૧૧૦૬માં તેનું મરણ થયું. પોપ જોડેના ટંટાની વધારે વિગત પોપના હેવાલમાં લખી છે. ચોથા હેન્રિને પોપે બહિષ્કૃત કર્યો હતો તેથી તેનું શબ ઘણા વર્ષ લગી દાટવામાં આવ્યું નહિ. એનો છોકરો પાંચમો હેન્રિ ગાદીએ બેઠા પછી એના બાપની પેઠે પોપ જોડે વઢયો. સને ૧૧૨૫માં તેના મરણથી ફ્રાંકોનિઆ વંશનો અંત આવ્યો.

રશિઆ–સ્કાન્ડિનાવિઅન રાજાઓના તાબામાં ગયા પછી એ ‍ં યુરોપમાં જાણીતો થયો. રશ લોક પ્રથમ ઇસ્તામ્બુલમાં મધ, મીણ, ચ મડાં વગેરે વેચવા જતા અને તેને બદલે ત્યાંનો માલ લાવતા. વેપા થી ગ્રીક રાજ્યની દોલત મસ મળતી નથી એવું જોઈ તે લૂટી લા વાને સારૂ તેઓ તે રાજ્ય ઉપર ખુશકીએ અને દરિએ ચઢાઇ કરવા લ ગ્યા, પણ સને ૯૭૩માં ગ્રીક રાજેંદ્ર જાનહિમિસિસે તેમને સજ્જડ હર વ્યા અને નરમ પાડયા. સને ૯૮૦ માં તેમના રાજા બ્લાદિમિરે ખ્રિ ધર્મ સ્વીકાર્યો, અને ગ્રીક રાજા થેઓફાનોની બેટીને પરણ્યો. એ દેશ નિશાળો સ્થાપી, વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું, પરરાજ્યો જોડે વહેવાર ચલ વ્યો, અને રૈયતને ઇસાના ધર્મમાં આણવાને તથા સુધારવાને મહેનત રી. એના કુવર યારોસ્લોફે એની પછી સન ૧૦૧૫માં ગાદીએ બેસ રશ પ્રજાને સારૂ કાયદા રચ્યા, તથા ગ્રીક ભાષામાંના વિદ્યાનાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતર કરાવ્યાં. જર્મનિના મહારાજાને એણે કુમક કરી અને એન કુંવરી ફ્રાંસના રાજા ૧લા હેન્રિને વરી હતી. એના પૌત્ર આલેક્સયમાનોમાક્સને ગ્રીક રાજેંદ્ર કોમ્નેનસે રાજેંદ્રની પદવીને જોઇએ તેવા અલંકાર મોકલ્યા અને ત્યારથી રશના રાજા કાઇસાર (સીઝર) દેઝાર કહેવાયછે. -

કાન્સ્તાંતિનોપલ—સને ૮૦૦ થી ૧૧૦૦ સુધી એ શહેરમાં ઘણા રાજા થઇ ગયા. તેમની શક્તિ હવે ઝાઝી ન હતી, તથાપિ રાજેંદ્રનો ઇલકાબ તેઓ રાખી રહ્યા હતા. એમાંના જે થોડા પરાક્રમી નીવડ્યા તેમનાં નામ ને કર્મ બીજા રાજાઓના સંબંધમાં આવ્યાં છે. એ રાજ્યમાં ગાદીને માટે મારા મારી ઉપરાંત થોડુંજ જોવામાં આવેછે.

खंड ५ मो.

ચીન દેશનો ઇતિહાસ—ઉત્તર અને દક્ષિણ રાજ્ય—એ રાજપોનું એકત્ર થવું.

ચીન—એની વિગત થોડીજ જાણવામાં આવી છે. ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકામાં એમાં રાજ્યના, નાન અને પુહ—ચોવ એટલે ઉત્તર અને દક્ષિણ એવા બે ભાગ પડ્યા હતા. સને ૪૫૬માં દક્ષિણ રાજ્યની ગાદીએ મિંગતે-તાઇચે નામે રાજા હતો. રાજ્યાસને બેસવામાં એના કેટલાક કુટુંબીઓએ વાંધો લીધો, તેથી એ એટલો કોપ્યો કે ટંટો કરનાર તથા નહિ ટંટો કરનાર સર્વે સગાંના તેણે પ્રાણ લીધા. એમની જોડે વઢવામાં એનાં છ વર્ષ ગયાં. એ લઢાઈઓથી લોક એટલી ઇજા પામ્યા કે તેઓ બંડ કરવાની તૈયારીમાં હતા એવામાં તેનું મરણ થયું. એની કેડે મ્વાંગ—સુ—વાંગ ગાદીપતિ થયો. એની કારકીર્દિમાં પણ દેશમાં સલાહશાંતિ રહી નહિ. સેઆવુ—તાકુર્ચીગ કરીને તેનો સેનાપતિ હતો તેણે તેનો ઘાત કરાવ્યો. પછી શુન—તે નામે શાહજાદો સિંહાસને બેઠો તેને પણ તે સેનાપતિએ રાજપાટ ઉપર હાથ ઊઠાવવાની જરૂર પાડી ને થોડીવારમાં મારી નંખાવ્યો, અને પોતે કાઓ—તે—નોવના ઇલકાબ સાથે તેને ઠેકાણે બેઠો (સને ૪૭૯). એના કુળને ત્સી કહેછે. એ રાજાએ બે વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એના વંશજો સને ૫૦૨ સુધી ગાદીએ રહ્યા. એઓ ઉત્તરના રાજ્ય જોડે ઘણું લઢ્યા, પણ તેથી કાંઇ ફાયદો થયો નહિ. એમણે પ્રજાને હિતકારી એક કર્મ કર્યું નહિ.

સને ૫૦૨ માં લેઆંગ વંશ પાટે બેઠો. એનો પહેલો પાદશાહ વુ—તે હતો એના વખતમાં ઉત્તર રાજ્યની જોડે કલહ જારી રહ્યો. એમાં તેણે ચપળતા, ચતુરાઇ અને શૂરાતન દેખાડ્યાં. તે વિદ્યાને વખાણનારો અને આશ્રય આપનારો હતો. કેટલીક વિદ્યાશાળા, પુસ્તકશાળા વગેરે ભાગી પડી હતી તેઓને તાજી કરી, અને કેટલીક નવી સ્થાપી સરસ્વતીની એ બધાથી મોટી સેવા તેણે એ બજાવી કે જાહેર પાઠશાળા-

ઓમાં વિદ્યાગુરૂનું કામ માથે લેઇ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા જતો રાજ-કાજ અને લશ્કરી કામમાં જેવો તે ચતુર અને અનુભવી હતો તેવો પાઠ આપવામાં નહતો, પરંતુ તેની એ ચાલથી પ્રજાના મન ઉપર ઘણી સારી અસર થઇ. ભણાવવાનો ધંધો બહુ આબરૂદાર ગણાવવા લાગ્યો. નાના અને મોટા, રાંક અને શ્રીમંત સર્વેમાં પોતાનાં છોકરાંને ભણાવવાની રીત પૂરી ચાલી. રાજેંદ્રના મુખથી ભાષણો સાંભળવાને અને પાઠ શીખવાને પ્રજાએ આતુર થઇ દુનિઆ દેખાદેખી ચાલેછે તેનું આ ગોઠું દૃષ્ટાંત છે. વિદ્યા ઉપર રાજાની પ્રીતિ લોકને માત્ર દેખાડવાની નહતી, પણ પ્રમાણિક અને વાસ્તવિક હતી. વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યા પહેલાં અને યશ સહિત રાજકાજ ચલાવતો હતો ત્યારે પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરવાને સારૂ રાજપાટ તજી સાધુઓના મઠમાં જઇ રહ્યો. એ પ્રમાણે રાજ્યની લગામ મેલી દીધાથી દેશમાં બેબંદોબસ્ત અને ફિતૂર થયાં, માટે મુખ્ય માન્દારિનોએ (એટલે સુબા કે કારભારીઓએ) તેને પાછાં રાજ્યાસને બેસવાની ફરજ પાડી. તેનો બાકીનો વખત લડાઇ ટટામાં ગયો અને તેના છદમાં તે મરણ પામ્યો.

એનો પુત્ર રાજા થયો પણ થોડા વખતમાં તે માર્યો ગયો અને તેનો અધિકાર સુએન-તે નામે પુરૂષને મળ્યો. એ પણ રાજ્યની ગરબડને ન ચહાતા વિદ્યાભ્યાસનો શોકી હતો, તે એટલે સુધી કે રાજકાજ ઉપર લક્ષ ન આપતા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. એ જમાનો એવો તોફાની હતો કે શાંત અને ભલા રાજા નીભી શકતા નહિ. રાજ્યના શાહજાદાઓ પાધરા ન રહેતાં બંડ મચાવતા હતા. શિન-પાન-સીન કરીને શાહજાદો તેનો મુખ્ય પ્રધાન હતો તેના ઉપર ભરોસો રાખી નિરાંતે વિદ્યાધ્યયન કરવામાં પડ્યો હતો. એ વજીરે બળવો સળગાવ્યો તેની ખબર બડપોર ફોજ રાજ્યમહેલ આગળ આવી ત્યારે તેને થઇ. ફિતૂરી લોકના પોકાર સાંભળી વાંચવા લીધેલી ચોપડી બંધ કરી અને બખ્તર પહેરી શહેનશાહ રાજ્યમંદીરના કોટ ઉપર જોવા ગયો જતાંજ તેની ખાતરી થઇ કે સામુ થવું વ્યર્થ છે. પુસ્તકાલયમાં જઇ તલવાર ફેંકી દીધી, ગ્રંથોને અગ્નિ લગાડી બાળી નાખ્યા અને હોનારને તાબે થઇ બેઠો. એ ભંડારમાં ૧૪૦૦૦૦ પુસ્તકો હતાં. હુલડખોરોએ અંદર ઘૂસી તેને કતલ કર્યો.

એના પછી શહેનશાહ થયા તેઓમા કાંઇક જાણવા લાયક વાન–તે નામે હતો. એનો અમલ થોડા વર્ષ રહ્યો, પરંતુ તેટલામા બળ, ચપળતા, અને ડહાપણનો ઉપયોગ કરી સારાથી મેળવી, અને ઉત્તર અને દક્ષિણ રાજ્યોને ભળી જવાનો સમય પાસે આણ્યો સને ૫૬૬ મા તેનું મૃત્યુ થવાથી તેનો પુત્ર પાદશાહ થયો એ છોકરાને તેના કાકાએ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો, ત્યારપછી સુયેન–તે પાટે બેઠો પોતાના શત્રુઓને હરાવી તેણે દેશમા શાંતિ રાખી, અને રાજ્યના બે ભાગોને મેળવી દેવાનું કામ સહેલું કર્યું સને ૫૯૯ માં તેનું મરણ થયુ એ રાજા આળસુ અને વિષયી હતો એના કુકર્મોથી કંટાળી પ્રજાએ બડ કરી તેને બંદીખાને નાંખ્યો યાગ–કીન નામે ઉમરાવને રાજ્યાસન આપ્યુ ઈ સ ૫૭૨ મા એ બનાવ બન્યો રાજ્યસત્તા હાથમા આવતાંવારને તેણે દક્ષિણ અને ઉત્તર રાજ્યોને એકત્ર કરી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તેમા ફતેહ પામ્યો

ઉત્તર રાજ્યમા છેલ્લો મોટો રાજા વેઇ કરીને થઇ ગયો, તે પ્રજાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ હોઇ દેશને આબાદીમા લાવી શકેો રાજ કરવાના લોભથી તેની માએ તેને ઝેર દેઈ માર્યો, અને તેના બાળ કુવરને નામે રાજ્ય કર્યું તે બાઈ જેવી ક્રૂર અને દુષ્ટ હતી તેવીજ હિમ્મતવાન અને બુદ્ધિશાળી હતી. કુઠ્ગ–ક્યેશ અને અમીરોમા બડ તેના વખતમાં ઘણા થયા, પણ સર્વેને જેર કરી શકી તેના પૌત્રે ઉમરે પહોચી રાજ્યના અંકોડા હાથમા લીધા, પરંતુ તેનાથી રાજ્યરથ બરાબર હાંકી શકાયો નહિ કેટલો વર્ષ જુદું અને સ્વતંત્ર રહ્યા પછી એ રાજ્ય એની કારકીર્દિમા પાદશાહ યાગ–કીને સહજ મહેનતે જીતી લેઇ પોતાના દક્ષિણ રાજ્ય સાથે જોડી દીધુ

ચીનના પ્રાંતો ઉપર વારેવારે ચઢી આવી તાતાર લોક પ્રજાને બહુ પીડા કરતા હતા યાગ–કીનની લશ્કરી કીર્તિ સાભળી તેઓ એટલા ડરવા લાગ્યા કે તેને પોતાનો સ્વામી માની નજરાણા લાવ્યા શહેનશાહે તેમના મુખ્ય ખાનને એક રાજકન્યા દેઈ દોસ્તીમા વધારો કર્યો તે જીવ્યો ત્યા લગી તાતારોએ ઉપદ્રવ કર્યો નહિ સને ૬૦૪ મા તેનું આવરદા પૂરૂં થયું પાટવીકુંવર ગાદીએ બેઠો તો હણી તેનો નાનો ભાઈ નામે યાગ–તે રાજ બથાવી પડયો (સને ૬૦૫) ત્રેમ્નિક ઓ કુલ અખતિઆરી રાજ્યરીતિ

દેશમાં હોયછે એટલે જ્યાં રાજકાજમાં કાયદાનું જોર કે પ્રજાનો અધિકાર હોતો નથી ત્યાં નીતિનું ચલણ નથી, અને રાજાનો જીવ સદા ધાસ્તીમાં રહેછે. આગળ હક કે ન્યાયનું ચાલતું નથી, અને દુષ્ટ કર્મો અને વહાલામાં વિરોધ સદા થયાં કરેછે. આ ભાત હત્યારાએ મોટું પાપ કરી રાજપાટ હાંસલ કર્યા કેડે રૂડી રીતે રાજ્યનો વાહવટ કર્યો. તેનામાં સાહસ, ઉત્સાહ, અને શાણપણ એ ગુણો હતા. સુંદર પદાર્થ, રાગ, વગેરેનો તે શોખી હતો, અને મોજી પણ હતો, તથાપિ રાજકાજમાં ગફલત કરતો નહિ. અમલના આરંભમાં તેણે વિશાળ બાગબગીચા બનાવ્યા. એની રચના એવી ખૂબસુરત હતી કે તેવી આગળ ચીનમાં થઇ નહોતી. ઉમદા ઘોડા ઉપર સવાર થઇ અને સહસ્ર રૂપાળી ગુણકાઓને સુંદર વસ્ત્રો અને અલંકારો પહેરાવી તથા ઘોડે બેસાડી પોતાની જોડે લેઇ એ વાડીઓમાં તે ફરવા જતો. એ નારીઓ ગાયન, વાજિંત્રો, નૃત્ય, અને ઘોડાની કસરતોવડે ત્યાં એને આનંદ પમાડતી. પોતાનો બધો વખત તથા રાજ્યનો પૈસો મોજમઝામાં તે ઉડાવતો હે. દેશસુધારા અને પ્રજાની આબાદી ઉપર તેણે બહુજ ધ્યાન આપ્યું. ના બધાવેલા પૂલો અને એની ખોદાવેલી નહેરો અદ્યાપિ છે, રાજ્યર્તામાં જે લક્ષણો અવશ્ય હોવાં જોઇએ તે એનામાં હતાં એવું સિદ્ધ રી આપે છે. પ્રાંતોમાં પ્રવાસ કરતો હતો તેવામાં ઓચિંતો એક મા એ તેનો પ્રાણ લીધો. એવું સંભવે છે કે એનું ખૂન કરાવનાર એક જોવર અને નારાજી થયેલો ઉમરાવ નામે લે-સુએન હતો. એના મોતના માચાર આવતાંજ તેણે કિંગ-તે નામે સખ્સને ગાદીએ બેસાડી તેને નામે તે અમલ કરવા લાગ્યો. થોડા કાળમાં તેનો લે-સુએને જીવ લેવડાયો, અને પંડે ભૂપતિ થયો.

અજબ છે કે ખોટી રીતે અધિકાર મેળવી ઘણાક જણ તેને સારી રીતે વાપરે છે. જાણે તે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં તેમના માઠા ગુણ ખાલી થઇ જતા હોયની; અથવા રૂડી રીતે વર્તી અથવા સારાં કર્મો કરી મૂળના દોષને ઢાંકવાને કે ધોઈ નાંખવાને તેઓ ઇચ્છતા હોયની. લે-સુએને સિંહાસને બેસીને પોતાનું નામ કાઓ-ત્સુ રાખ્યું, અને તેનો સ્વભાવ દુષ્ટતાથી અજાણ્યો હોય તેમ વર્ત્યો. રાજ્ય મેળવવાને માટે અનેક તરેહનાં કાવતરાં અને ખૂન કરવામાં કસર રાખી નહિ અને રાજ્ય હાથ

માં આવ્યા પછી, ઘણુંજ નિર્લોભપણું, દયા, નરમાશ, ડહાપણ અને સુનીતિએ અમલ કરી પ્રજાને સુખશાંતિમાં રાખી. ચીનની ઉત્તર બાજુના પ્રાંતોમાં તાતાર લોકે વળી ઉતરવા માંડયું હતું. રાજેંદ્રે તેમના ઉપર ઘણીક સ્વારીઓ કરી અનેક લડાઇઓમાં મોટી કતલ સાથે હરાવી તેમની મોટી ખાશિઅત ભૂલાવી. તે દીર્ઘદૃષ્ટિનો હતો અને એશિઆના બીજા દેશોમાં શું બનતું હતું તેની ખબર રાખતો હતો. કાસ્પિઅન સમુદ્રના પડોશના પ્રદેશોમાં રહેનારા ઉઅસેન વગરાઉ તુર્કો આસપાસના દેશોને દમતા હતા તે જોઇ તેણે વિચાર્યું કે તેઓ ચીનાઇ રાજ્યને પણ છોડશે નહિ. એ તરકડા ઢોર ચારીને તથા વણજારો લૂંટીને પોતાનો નિર્વાહ કરતા. જ્યારે તેઓમાં કોઇ સાહસિક અને પરાક્રમી સરદાર નીકળતો ત્યારે દેશો લૂંટતા અને જીતતા. આ સમે તેઓ ઇરાનની જોડે ઝઘડો કરવામાં ગુંથાયા હતા. ચીનથી ઘણો માલ તે દેશમાં જતો તે તેઓ પડાવી લેતા. ઇરાન ખરાબ કરીને તથા જીતીને તેઓ ચીનને પણ એ દશાએ પહોંચાડવાને આવ્યા. પણ ત્યાંના આ રાજેંદ્રે અગાઉથી ચેતી તેમની ભેટ લેવાની યોગ્ય તૈયારી કરી રાખી હતી. તેણે તેનો પરાભવ કરી પોતાના મૂલકમાંથી હાંકી કાઢ્યા, અને ટિબેટના લોકે તેમને કુમક કરી હતી માટે તેમને પણ સજા કરી. બાવીસ વર્ષ યશથી રાજ કરી તે શાણો અને ચંચળ રાજા મરણ પામ્યો.

એની કેડે ચન–ત્સંગ રાજા થયો. એ બાયલા રાજામાં કાંઇ માલ ન હતો. આ સમે રાજ્યમાં અને પ્રજામાં વિદ્વાનોનુ ઘણું ચલણ હતું. વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષાના ધારા આગળ કરતાં વધારે સખ્ત એ રાજાએ કર્યા, તે સિવાય બીજું એકે કામ યાદ રાખવા જેવું એણે કર્યું નથી. એની પાછળ એક પછી એક સત્તર પાદશાહ એના જેવા દમ વગરના થયા. રાજ્યની લગામ કાવતરાખોર ખોજા ગૂલામોને સોંપી પોતે મોજશોકમાં કાળ ગુમાવતો કે સ્ત્રીલંપટ થઇ પડતો. બંડ, મારામારી, અને લૂંટફાટથી પ્રજા દુઃખી થતી તે ઉપરાત બીજું કશું તેમના અમલમાં બન્યુ નથી.

હોઉતાંગ નામે કુળમાં એક શૂરો અને ચતુર લશ્કરી સરદાર હતો. તેના દીકરા ચ્વાંગ–ત્સગે ગાદી ઉપર ચઢી બેસી એવા નઠારા અને

નિર્બળ રાજાઓ થતા અટકાવ્યા. પોતાના બાપની હજૂરમાં નોકરી કરી તે ડહ્યો અને અનુભવી થયો હતો. ખાવાપીવામાં અને લૂગડાંમાં તે પ્રથમ ગરીબ ખેડૂતના જેવો સાદો હતો, અને રાજ્યાસને બીરાજ્યા પછી કેટલાક વર્ષ તે ચાલ જારી રાખી. તે ઘણો ઉદ્યોગી હતો, અને ઊંઘમાં જરૂર કરતાં વધારે વખત રોકાય નહિ માટે એોયે પાથરણાપર સૂતો કે ઊંઘ ઝાઝી આવે નહિ, અને ઊંઘ પૂરી થયા પછી પાસુ બદલતાં જાગી ઊઠાય માટે કેડે ઘંટા બાંધતો, તથા દિવસે કદી સૂતો નહિ. પરંતુ તેના સોબતીઓ ખરાબ ચાલના હોવાથી તેને સંગતનો દોષ લાગ્યો. તથાપિ તે મરતાં સુધી રાજકાજમાં મહેનતુ અને હોશિયાર તથા યુદ્ધમાં બહાદુર રહ્યો. ઇ. સ. ૭૨૬માં તે સંગ્રામમાં પડ્યો અને ચીનના વખણાયેલા રાજાઓમાં ગણાયો.

એની પછીના શહેનશાહનું નામ મિંગ-સંગ હતું. એણે સાત વર્ષ રાજ કર્યું, અને પ્રજાનો ઘણો પ્રેમ મેળવ્યો. તે રાજકારભારમાં ઉદ્યોગી હતો તેની પ્રજા ઉપર ઘણો માયાળુ અને પરોપકારી હતો. એના કરતાં વધારે બળવાન, પરાક્રમી અને મોટા રાજાઓ ચીનમાં થઈ ગયાછે, પણ એના જેટલો રૈયતનો વહાલો બીજો કોઈ થયો નથી. માબાપ પોતાના છોરૂ ઉપર જેવું હેત રાખેછે તેવું તે પ્રજા ઉપર રાખતો, અને લોક તેને પિતા જેવો ગણતા. આળસુ અને હરામખોરીને ઉત્તેજન મળે એવી તેની ઉદારતા ન હતી. પ્રજાનું ભલું થાય તેવાંજ કામ તે કરતો. ઈ. સ. ૭૩૩માં તેનું મરણ થયું ત્યારે લોક બહુ દિલગીર થયા.

એ વર્ષમાં ખાલી પડેલે પાટે મિન-તે બેઠો, અને એક વર્ષ અમલ કરી તે મરી ગયો. એ ટૂંકા વખતમાં તેણે એક ઘણુંજ બૂરૂં કામ કર્યું, જેથી બિચારી ચીનાઈ બાયડીઓ હજી મહા દુઃખ ભોગવેછે. સ્ત્રીઓના પગનાં તળીઆં નાનાં રાખવા સારૂ બચપણમાં તેઓને લોઢાનાં જોડાં પહેરાવી રાખે છે કે તેઓ વધે નહિ. એથી બાપડી છોડીઓ બહુ દુઃખ પામેછે. એ નિર્દય અને જંગલી રીવાજ મિન-તે પાદશાહે પાડ્યો.

એની પછી સને ૯૩૪ માં ગાદીએ બેસનાર રાજાનું નામ ફેઇ-તેઇ હતું. એ રાક્ષસી સ્વભાવનો હતો. તેનામાં જાનવરી શૂરની જોડે મા-

ણુસાઇના સદ્‌ગુણો ન હતા તેથી જંગલી વાઘ જોડે તેનો મુકાબલો થઈ શકે પ્રથમ સગા ભાઇની હત્યા કરીને તખ્તનો માલિક થયો, અને પછી પ્રજા ઉપર બેસુમાર જુલમ અને ઘાતકીપણું ચલાવ્યું ચીનાઓ સ્વેચ્છિક પાદશાહોના તરેહવાર બળાત્કાર, અનીતિ અને ક્રૂરતા ખમતા આવ્યા હતા, તથાપિ આ રાજા તો એટલો હદ પાર ગયો કે તેઓની સબુરી રહી નહિ બધાએ સંપ કરી મોટું બંડ ઉઠાવ્યું પાદશાહી ફોજ તેમની તરફ થઇ, અને બચવાનો ઉપાય રહ્યો નહિ ત્યારે ફેઇ–તેઇ બધા કબિલા અને ખાન સહિત પોતાના મહેલમાં બળી મુઓ.

હોવ–લીન નામે નવા રાજવંશને ગાદી મળી એનો પહેલો પાદશાહ કાઓ–તસે હતો એ માત્ર નામનો રાજા હતો. એનો વઝીર હગ–તૈયુ કુલ અખતિઆરે નજરમાં આવે તેમ અમલ કરતો કાગળ ઉપર લખેલા પાના પાટીઆ ઉપર કોતરીને ગ્રંથો છાપવાની કળા સને ૯૩૭ માં એ પ્રધાને ઉત્પન્ન કરી એથી દેશને ઘણો ગુણ થયો. અને તેનું નામ અમર થયું આ રાજાને તથા તેની પછીના સુહ–તે રાજાને તાતા લોક જોડે બહુ વખત વઢવું પડયું સને ૯૬૦ માં કગ–તે નામે ૭ વર્ષનો બાળક પાટે બેઠો તે લોકને ગમ્યું નહિ બાળરાજાને નામે રાજમાતાની અને તેના ખોજા ગુલામોના અથવા બીજા માનીતાની હકુમતથી પ્રજાએ બહુ નુકસાન અને દુઃખ વેઠયા હતા સબબ તેવું નહિ થવા દેવાને આ તક તેઓએ બખેડો કર્યો, અને નાનકડા રાજાને રાજપાટ છોડવાની જરૂર પાડી, અને ચાઓ–ક્વાગને તે સોપ્યું.

સગ કુળનો એ પહેલો રાજા તાઓ–ત્સુ નામ ધારણ કરી સિંહા સને બીરાજ્યો રાજ્યપદવી સ્વીકારતી વેળા અમીર ઉમરાવ અને પ્રજાની સન્મુખ તે નિશામાં ગરમવ થઇ ગયેલો જોવામાં આવ્યો, તે ઉપરથી ધારવામાં આવ્યું કે તે સારો નહિ નીકળે, પણ એ ધારણા ખોટી પડી દરબારનો ખરચ બાજી રાજાઓના સમયમાં અતિશય વધારી મુકવામાં આવ્યો હતો. નોકર, ચાકરો, ખીજમતગારો, ચોપદાર, છડીદારો, ઓધેદારો અને હજૂરી સ્વારો ખપ કરતાં અતિ ઘણા રાખવાથી બહુ નાણાં નકામાં ઉડતા હતા રાજમંદિરમાં ઉછરેલા શાહજાદાઓના અવલોકનમાં આવી બિના ક્વચિત આવેછે, અને તેઓ એમાં સુધારો ભા

ગ્યે કરી શકેછે. આ પાદશાહ પ્રથમ ખાનગી હાલતમાં હતો તેવારે રાજાના ઘણા અઘટિત, નિરૂપયોગી અને નુકસાનકારી ખર્ચ અને રિવાજ તેના લક્ષમાં આવ્યા હતા, એ સર્વેમાં એણે સુધારો કર્યો. યોગ્ય કરકસર કરી રૈયતની દોલત જાળવી. પોતાના કુટુંબના પુરૂષોને ચાર પેઢી સુધી રાજકુંવરની પદવી બક્ષી અને ફક્ત જરૂરના ખર્ચજોગું ધન આપ્યું. એને રાજ્યાસન દેવામાં દેશના ઘણાકનો અનુમત હતો, પરંતુ હાન કુળના રાજવંશીઓ અને ઉત્તર ભણીના કેટલાક પ્રાંતના લોક સામા થયા અને તાતાર એટલે મોગલસેના તેમણે કુમકે બોલાવી, એથી ભારે ઝગડો ઘણા વર્ષ જારી રહ્યો અને લાખો આદમીના જાનમાલની ખુઆરી થઈ. દયાળુ રાજાની આંખમાં એ જોઇ આંસુ આવતાં પણ તે લાચાર હતો. હરેક સંગ્રામમાં તેની ફતેહ થતી તોપણ તે વઢવાઢનો અંત આવ્યો નહિ, અને સને ૯૭૬ માં તેનો કાળ થયો. લઢાઇના કામમાંથી બને તેટલો વખત બચાવી ન્યાય કરવામાં અને બીજા રાજકારભારમાં લગાડતો. ઇન્સાફમાં તે ઘણો અદલ હતો, અને ગરીબગરબાં સર્વેની મુલાકાત લેતો. જે પ્રાંતો એના પક્ષમાં હતા ત્યાંનો બંદોબસ્ત સારી અવસ્થામાં રાખ્યોહ.

તેનો પુત્ર તએ-ત્સંગ પણ તેનાજ જેવો શૂરો લડવૈયો હતો, પણ ન્યાયખાતામાં તથા રાજકાજનાં બીજાં કામોમાં તે એના બાપના જેટલો ઉપોગી નહતો. એણે ૨૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, એમાંનો ઘણો વખત લઢાઈમાં ગયો. ઘણુંકરીને તે જય પામતો. સને ૯૯૭માં તે પડ્યો અને ચીન-ત્સંગ દેશપતિ થયો. આ શહેનશાહ ભોળો, બેવકુફ અને વહેમી હતો. બૌદ્ધ જતીઓનું અને મોઅલીનું એના વખતમાં ખૂબ ફાવ્યું, તથા પ્રજા બહુ પીડા પામી. ગોરજીઓ અનેક જાતના વહેમ તેના મનમાં ઘાલતા અને પોતાની નજરમાં આવે તેવા હુકમ તેની કને કરાવતા. રાજગુરૂનું પરોઢીઆમાં પહેલું કામ એ હતું કે પાદશાહને રાત્રીએ સ્વપ્નમાં થયાં હોય તેનો અર્થ કરવો. એ વડે તે આ ગાંડીઆ રાજાને પોતાની સત્તામાં રાખતો. રાજકાજમાં અંધેર ચાલ્યું, અને મોગલો આવી દેશ લૂંટવા, ને જીતવા લાગ્યા. પાદશાહમાં તેમને સજા કરવા જેટલી બુદ્ધિ નહતી તેથી રૈયત બહુ હેરાન થવા લાગી. લૂટારાઓને ધન આપી ખ-

છા કાઢવા માંડયા તેમ તેમને લાલચ વધતી ગઈ, અને ભય કમી થતો ગયો, સબબ તેઓને જાસ્તી પીડવા લાગ્યા. એની પાછળ ત્રણ પાદશાહ થયા, તેઓ એનાજ જેવા નબળા હતા એમાના છેલ્લા હતુયન્તસંગે વધારે ખરાબી અને વિનાશનું મૂળ રોપ્યુ ખડણી આપી તાતાર લોકની પાસેથી શાંતિ વેચાતી લેવામાં ભારે નુકસાન થતું હતું તે મટાડવાને તેણે તેમના જેવા બહાદુર પરદેશીઓને તેમની સામા વઢવાને નોકરીમાં રાખ્યા એ પણ મોગલ લોકની એક જાત હતી તેમણે પોતાની કબુલાત ઠીક બજાવી પણ તેમનું કામ પૂરૂં થવાથી પાદશાહે તેમને રજા આપવા માંડી ત્યારે તેમણે ધનવાન દેશ છોડવાની માફ ના પાડી કેટલાક પ્રાતો કબજે કરી બેઠા, ને પાદશાહને કેદી કર્યો તેનો કુમાર હિમ્મતથી લડયો પણ તેનું કાઇ વળ્યું નહિ, અને દેશનો કેટલોક ભાગ તેમને તાબે થયો.

खंड ६ ट्टो.

વિદ્યા-હુન્નર-ધર્મ-સંસારી સ્થિતિ-વેપાર-રાજ્યરીતિ—કાયદા વિગેરે.

આ જમાનામાં એટલે સને ૮૦૦ થી ૧૧૦૦ સુધીમાં ભારતખંડની બીજા દેશોથી ચડતી, વિદ્યા, કળા, ખેતિ વેપાર અને સાધારણ સુધારામાં જારી હતી. ધર્માંધ મુસલમાનોને મુકાબલે રજપૂતો તેઓના ખાસ સદ્‌ગુણોમાં ઉતરી ગયેલા હતા, અને માથા ઉપર મોટા શત્રુ ગાજી રહ્યા હતા, તે વારે તેઓ મૂર્ખપણે માંહોમાંહે વઢી એકએકને નબળા કરતા હતા, અને દીર્ઘદૃષ્ટિ રાખતા નહિ એ ઉઘાડું છે, તોપણ તેઓમાં એ સમે કેટલાક પ્રતાપી રાજા થયા છે. માળવાના રાજા ભોજે વિદ્વાનોને આશ્રય આપી પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. હિંદુસ્તાનના બીજા દેશોના રાજા પણ વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતા, પણ ભોજની કીર્તિને કોઇ પહોંચે તેવો નહતો. એની ધારાનગરીની દરબારને શોભાવનાર મહા પંડિત અને અતુલ્ય કવિ કાળીદાસ, ભવભૂતિ વગેરે હતા, તેવા બીજા કોઇ રાજાની પાસે ન હતા, અને ભારતખંડના હરકોઇ ભાગમાંથી સહાયતા લેવા આવનાર વિદ્યાવાનનો તે ઘટતો સત્કાર કરતો. સંસ્કૃત ભાષાના ભક્તોને પ્રૌઢ ભોજે બહુ હલાવ્યા, અને તે ભાષાને ઘણો આશ્રય આપ્યો. એના વખતમાં રચાયેલા બ્રાહ્મણોના ગ્રંથો ઉપરથી ને મુસલમાની તવારીખો ઉપરથી તે સમેના રાજા પ્રજાની સ્થિતિ જણાઇ શકે છે. વેપાર, હુન્નર, અને ખેતિમાં વધારો ઘટારો થયેલો જણાતો નથી. દ્રવ્ય દેશમાં પુષ્કળ હતું. કવિતાને બહુ માન હતું. પંચ મહાકાવ્ય જે હાલના સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરનાર બ્રાહ્મણો આરંભમાં ભણે છે તે રચનાર મહારાજા ભોજના કવિ હતા. તેમના જેવા મોટા કવીશ્વરો આજ સુધી થયા નથી, ને કદાપિ થશે પણ નહિ. ધર્મના સંબંધમાં હિંદુસ્તાનમાં મોટો ફેરફાર થયો હતો. બૌદ્ધ અને જૈનપંથનો ટંટો અને એ બેની સામે વેદધર્મી બ્રાહ્મણોની વઢવાઢ ઘણા કાળથી ચાલતી હતી, તેમાં બૌદ્ધનું પડી ભાગ્યું હતું. બૌદ્ધધર્મનું જડમૂળ હિંદુસ્તાનમાં ક્યારે થયુ તે કહેવાને કાંઇ આધાર હજી મળ્યો નથી. પણ એ-

ટર્કું કહી શકાય છે કે આ વખતે બ્રાહ્મણોની સત્તા આખા ભરતખંડના બધા રાજ્યોમાં સર્વોપરિ હતી, એટલે બધા રાજાઓ તેમના ધર્મમાં હતા, અને તે ધર્મને ઉત્તેજન આપતા હતા જૈનધર્મ નાશ પામ્યો ન હતો, અને તે માનનારા થોડા હતા, તોપણ તેનો ફેલાવો કરવાને તથા રાજ-દરબારમાં દાખલ કરવાને જતીઓનો પ્રયત્ન જારી હતો બૌદ્ધ[૧] અને જૈન[૨] ધર્મોને લીધે વેદ ધર્મ પણ ઘણેક દરજ્જે બદલાયો હતો લોકના વિચાર બદલાવાથી તેમાં ફેરફાર કરવાની બ્રાહ્મણોને જરૂર પડી હતી. આ સમે વેદાંત મત દાખલ થયો, પુરાણ રચાયા, પશુનો ભોગ આપી જાગ કરવાના કર્મો વેદમાં મુખ્ય છે તે બંધ પડયાં અને ક્ષીનર્ણ્ય પ્રકરણ ધર્મશાસ્ત્રમાં દાખલ થયેલું એવું સંભવે છે.

ધર્મોધ આરમો જ્યાં ગયા ત્યાં તેમણે પ્રથમ ગ્રંથોનો નાશ કર્યો અ વિદ્યાને ડુબાવી એવું ગયા અધ્યાયમાં જણાવ્યુ છે આ સમે તેમનાં ચિત્ત ઠેકાણે આવ્યાથી તેઓ સરસ્વતીની સેવામાં આતુર થયા. યૂરોપ પ્રજાઓમાં મૂર્ખાઇ, અને વગડાઉપણું વ્યાપી રહ્યાં, ત્યારે ત્યાંથી ત્યાં વિદ્યાએ નાસી આવી આરબોના આશ્રયમા વાસ કર્યો. ગાથ અને હુન લો તેમની જીતેલી પ્રજાઓમાના વિદ્યારૂપી દીવા હોલવી નાખી અંધારૂં કર્યું

૧ ૨ એ બે ધર્મો એકજ પક્ષની શાખાઓ જણાયછે પશુ હિંસાદિ કેટલાક વિષયોમા બ્રાહ્મણોમા મતભેદ પડયા પણ સેંકડો વર્ષ સુધી એ મતભેદ માત્ર વિદ્વાનોમાજ રહ્યો ષડ્દર્શનો થયા, તેમા તત્વજ્ઞાન સબધી એ વિચાર રહ્યા નહિ, પરતુ પ્રજામા વેદ ધર્મ અને વેદની ક્રિયાઓ ચાલુ રહ્યા ત્યા લગી કાઇ ગરબડ થઇ નહિ રિષભ, કપિલ, વગેરે ઋષિઓ જુદો મત ધરાવતા અને જુદા આચાર પાળતા, પણ તેમને કોઇએ પૂછયુ નહિ ન્યાં તેમના અભિપ્રાયના માણસ વધ્યા ત્યારે બ્રાહ્મણો ચેત્યા અને જાગૃત થઇ સામા થયા પાર્શ્વ (પારસનાથી) નામે પુરૂષે નોખો પથ બાંધ્યો હોય, અને મહાવીરે ઈ. સ પહેલા સાડી પાચસેં વર્ષપર પાછો કરી તેનો વિસ્તાર કર્યો હોય એવું જણાય છે. મહાવીરસ્વામીનો સર્વોપરિ શિષ્ય ગૌતમ હતો ગુરૂ ચેલાના મનમા કાઈ ફેર પડવાથી ગૌતમે જુદો પથ ઉઠાવ્યો, અને તે એટલો પ્રબળ થયો કે મહાવીરનો જૈન માર્ગ તેની આગળ ઝાંખો પડી ઘણા કાળ લગી તેની એક ડાળી જેવો ગણાયો ગૌતમના સ્થાપેલા પથને બૌદ્ધ ધર્મ કહેછે બુદ્ધિને જે ખરૂ લાગે તે માનવુ, એ ઉપરથી એ નામ પાડયુ હશે.

આરબોએ તેમને વશ થયેલા દેશોમાં જ્ઞાનરૂપી મસાલો સળગાવી અજવાળું કર્યું. તેમની ધર્મઘેલછાઇ ઉતરી ગયાથી તેઓ ટાઢા પડી પોતાના અને પારકાના ગ્રંથોનો અભ્યાસ અને રૈયતને ભણાવવાનું સ્તુતિયોગ્ય કામ કરવા લાગ્યા. હિંદુસ્તાન, ઇરાન, ખાલદિઆ, મિસર, ગ્રીસ, રોમ આદિ અનેક દેશોની વિદ્યાની ખોળ કરવામાં તન, મન અને ધન પુષ્કળ ખરચ્યાં. એમના સંગ્રહ કરેલા તેજનો પ્રવેશ એમની મારફતે યુરોપમાં થયો. તેમના જે મોટાં, નાનાં, અને સારાં નઠારાં પરાક્રમો વર્ણવ્યાં છે તે સર્વેથી ઉત્કૃષ્ટ અને સુખદાયક કર્મોનો સક્ષેપ હેવાલ હવે આપીએ છીએ. આરંભના મુસલમાનો કુરાન સિવાય બીજી કોઈ ખિતાબની દરકાર રાખતા નહિ. એ અભાવ કેટલાંક વર્ષોમાં જતો રહ્યો. જે કામ બીજી પ્રજાઓને કરવાને સેંકડો વર્ષ લાગ્યાં તે એણે ઘણી ટુંકી મુદતમાં કર્યું.

ઉમૈયા ઓલાદના ખાલિફાઓના વખતમાં ગ્રીસની વિદ્યાએ આરબોના મન ઉપર પ્રથમ આકર્ષણ કર્યું, અને અબ્બાસી વંશે રળીઆમણુ નગર બગદાદના સિંહાસનને સોહાવ્યું, ત્યારથી જગત લૂટવાના અપરાધની ક્ષમા મેળવવાને તથા અબ્બાસી કુળનો મહિમા વધારવાને મુસલમાનોએ મોટા શોભાયમાન મંદિરો બંધાવી તેમાં સરસ્વતિને પધરાવ્યાં. ખાલિફા અલમંસુરે એક ગ્રીક હકીમની મારફતે વૈદકશાસ્ત્ર દાખલ કર્યું.

હારૂન-અલ-રસીદની કીર્તિથી ભણેલા લોક અજાણ્યા નથી. એની કારકીર્દિમાં વિદ્યાનો વધારો તથા ફેલાવો આરબોમાં ઘણો થયો. વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપવાને તેણે બહુ દ્રવ્ય ખરચ્યું. તેની સ્વારી પ્રાંતોમાં જતી સાં પણ સો પંડિતોને જોડે રાખતો. તેણે દરેક મસ્જિદ (મસીદ) ને લગતી એક એક નિશાળ સ્થાપવાનો કાયદો કર્યો અને ચલાવ્યો. મુસલમાની મઝબના વહેમને જીતી તેણે પરધર્મી વિદ્વાનો પાસેથી પણ જ્ઞાન લીધુ અને તેમને આશ્રય દીધો. તેના કેળવણીખાતાનો એટલે નિશાળો અને પાઠશાળાઓનો ડિરેક્ટર એટલે ઉપરી જોન ઇબ્નમેસ્સુ નામે ખ્રિસ્તિ હતો. પ્રતાપી હારૂનની ઉદારતાની નકલ તેની પછી ખાલિફાઓએ કરી, તેથી ટૂંકી મુદતમાં આખા વિશાળ રાજ્યમાં ભણતરનો પ્રસાર થયો.

આ રૂડા કામમાં હારૂન-અલ-રસીદનો પુત્ર અલ-મામૈંનને વધારે નામના કરી નાનપણથી વિદ્યાભ્યાસે ખુબ લાગી બાપથી તે સવાઈ નીકળ્યો એની જોડે બીજા કોઇ ખાલિફાને સરખાવાય તેવુ નથી પિતાની હયાતીમાં પણ તેના સોબતીઓ કોણ હતા ? ગ્રીક, ઇરાની, અને ખાલ્દિઅન કવિઓ, ખગોળવેત્તા અને બીજા પંડિતોની વચમા તે હમેશ બીરાજતો, અને ખોરાસાનનો તેને હાકેમ નીમ્યો ત્યારે તે સર્વને હારે લેઇ ત્યા ગયો રાજ્યાસન મળ્યા પછી એ કામમા તેની હોંસ તેટલીજ રહી. દેશ દેશના જુદા જુદા ધર્મ પાળનારા, અને જુદી ભાષાઓ બોલનાર વિદ્વાનોથી તેનું દરબાર ભરપૂર હતું રણસંગ્રામમા હરીફોને હરાવી લૂટ અને ખડણી મેળવતો, તેમા પણ વિદ્વાનોને ભૂલતો નહિ શત્રુની જોડે સલાહ કરવાની પહેલી શરત એ કે તેના ગ્રંથો આપે તેના સુબેદારો અને એલચીઓને પણ ગ્રંથ મેળવવાની હમેશ તાકીદ આપતો એ ગ્રંથોના આરબી જબાનમા ભાષાંતર કરાવી તે પ્રગટ કરતો કે તેની રૈયત તેઓનો લાભ લેઇ શકે

ખાલિફા વાથેક પણ વિદ્યાનો મુરબ્બી અને જાતે કવિ તથા જોશી હતો તેના છેલ્લા મંદવાડમા દરબારના મુખ્ય જોશી હસ્સન ઇબ્ન-સુહલ તથા બીજા પ્રખ્યાત જોશીઓની સભા ભરી તેણે પોતાની જન્મોતરી, વર્ષફળ વગેરે દેખાડ્યા અને સભાએ અભિપ્રાય આપ્યો કે તે હવે પછી પચાસ વર્ષ રાજ્ય કરવાને જીવશે એ ભવિષ્ય વર્ત્યા કેડે ખાલિફાનુ મરણ દસમે દિવસે થયું, અને જોશીઓની આબરૂ ગઇ અબ્બાસી ખાલિફાઓની રાજસત્તા છેક કમી થઈ ગયા પછી પણ તેમણે સરસ્વતીની ભક્તિ છોડી નહિ આ સમયની કીર્તિ મેળવવામાં ખાલિફા મુસ્તાન્સર એ કુળમા છેલ્લો હતો એણે બગદાદમા નવી મદ્રેસા એટલે પાઠશાળાને માટે અતિ વિશાળ અને બહુ શોભાયમાન મકાન બંધાવ્યુ એ પાઠશાળા તેને નામે ઓળખાતી હતી. એના ખરચને માટે પુષ્કળ જાગીરો તેણે બક્ષી એના જેટલા વિદ્યાર્થીઓ કોઇ મુસલમાન મદ્રેસામાં નહતા સુની પથના ચાર ભેદ છે તેમાના દરેકને સારૂ જુદો ગુરૂ હતો શિક્ષકોને માસિક પગાર અને ખાનપાન વગેરે તમામ ખરચ સરકારથી મળતો વિદ્યાર્થીઓને ખાવા-પીવાને ખરચ પણ સરકારથી મળતો તેમને નહાવાને હમામખાના કરાવ્યાં હતા, અને તેમની

તનદુરસ્તી સભાળવાને હકીમ દરબારે રાખ્યો હતો. મુસલમાની પ્રજાઓના મુખ્ય ઇમામ અને ખાલિફાઓની આવી સ્તુતિ કરવાને તેમની વર્તણુકનો દાખલો લેઇ તેમના ઉમરાવો, વજીરો, હાકેમો, અને સ્વતંત્ર થયેલા ખાલિફાઓ તથા સુલતાનો ચાલતા, તેથી હજારો છોકરા વિદ્યાભ્યાસ કરી શકતા, અને સેંકડો પંડિતો, અનેક વિષયો ઉપર ગ્રંથો રચનારા, ખગોળવેત્તાઓ, જોશીઓ, ઇતિહાસકારો, ગવૈયા, કવિઓ વગેરેને આશ્રય મળતો. બસરા, કુફા, દમાસ્ક, આલેપ્પો, ઇસ્ફહાન, બલ્ખ, બોખારા, ગિજની, વગેરે એશિઆના શહેરો અને આફ્રિકાના નગરો વિદ્યાભ્યાસ અને ગ્રંથોની ઉત્પત્તિને માટે વિખ્યાત થયાં. સ્પેનના કાર્દોવા, સેવિલ, ગ્રાનાડાદિક નગરોમા મોટી મોટી પાઠશાળાઓ, પુસ્તકના ભંડારો, અને નિશાળોની સ્થાપના થઇ. તે બીજાઓથી વધારે વાર ટકી. સ્પેનની મદ્રેસાઓને માર્ગે ઘણીક વિદ્યા યૂરોપમાં પેઠી અમે દિલગીર છીએ કે જગાની ભીડના કારણે એ નિશાળો, પાઠશાળાઓ, પુસ્તકશાળાઓ, વગેરેના વહિવટના નિયમ, તેમા શીખવાતા વિષયો, વગેરેના મનોરંજક હેવાલ આ ઠેકાણે દાખલ કરી શકતા નથી. આરબોમાં કઈ કઈ વિદ્યાઓ ચાલતી હતી, તેઓને કઇ વધારે પસદ હતી, કઇમા તેમણે વધારો કર્યો અને શો વધારો કર્યો, કિયા હુનરો, નવી બનાવટો, વગેરે તેમનામાં ઉત્પન્ન થયાં, તેમના મહા વિદ્વાનોના નામ, ચરિત્ર, અને પુસ્તકો, એ સર્વેનું બોધકારક વર્ણન એજ કારણથી મુકી દેવુ પડે છે.

ઇરાની એટલે ફારસી ભાષામાં પ્રખ્યાત વીરરસ કાવ્ય નામે "શાહનામું" રચનાર મોટો શાએર ફરદુસી હતો. ઇસલમના પોષીંદા નામિચા સુલતાન મહમુદ ગિજનવીના આશ્રય તળે એ મહાકવિએ તે ગ્રથ રચ્યો હતો પારસી રાજ્યના ખંડિએર તળે દબાઇ ગયેલો ફારસી ઇલમ વિદ્વાન ખાલિફા અને સખી સુલતાનોની મદદથી ઉપર નીકળી પુન પ્રકાશવા માડયો. સ્વદેશીઓને બોધ અને રંજન કરવાને તવારીખ લખનારા, વારતા રચનારા, અને કવિઓ આ સમે પાછા પ્રગટ થવા લાગ્યા.

બીજાઓથી વધારે સુધરેલી એશિઆખંડની ત્રણ મોટી પ્રજાઓ (હિંદુ, ઈરાની, અને આરબ) થી તથા દુનિયાની સઘળી પ્રજાઓથી ચીનાઓ અસલથી આજ સુધી અળગા રહ્યા છે. તેમના હુનરની ચીજો

વેપારીઓ લાવેછે, તેથી તેમની કારીગરી આપણે જોઇએ છીએ, પણ તેમની વિદ્યાના ગ્રંથો જોવામાં આવતા નથી. તેઓ સદરહુ પ્રજાઓથી એ બાબતમાં ઉતરતા નથી, કદાપિ ચઢીઆતા હશે. તેઓ પોતાને ચિંસિંગજીન (ચિસિંગના માણસ) કહેછે. પોતાના શહેનશાહને તેઓ તીનત્સયે એટલે સ્વર્ગપુત્ર કહેછે, તે ઉપરથી તેમનું રાજ્ય સ્વર્ગરાજ્ય નામે પણ ઓળખાયછે. રાજ્યવ્યવસ્થા, લોકની રીતભાત, પહેરવેશાદિકમાં ત્યાં કવચિતજ ફેરફાર થાયછે. જૂની વાતને વળગી રહેવામાં ચીના જેવા દૃઢ છે, તેવા બીજા કોઇ નથી, હિંદુઓ પણ તેમનાથી ઉતરે. તેઓ તેમના રાજેંદ્રને પિતા ગણેછે, એટલે જેમ બાપનો તેના બાળક છોકરાં ઉપર જેટલો અધિકાર છે તેટલો ચીનમાં રાજાનો રૈયત ઉપર છે. પરંતુ વાસ્તવિક જોતા તેનો અધિકાર પરાપૂર્વના રીવાજ, દસ્તુર, શિષ્ટાચાર વગેરેથી બંધાયલો છે, તેથી તે સપૂર્ણ, સ્વેચ્છિક, કોઇથી પૂછી શકાય નહિ તેવો છે, તથાપિ ખરૂં જોઇએ તો ઘણુંકરીને રાજા ધારાથી ઉપરો વર્તી શકતો નથી. ચીનાઇ કાયદાનું ધોરણ એકસરખું છે. તેમના ફોજદારી કાયદામાં શરીરને માર મારવાની સજા અતિ સખ્ત અને ભારે છે. બંડ કરનારને માટે બહુજ કઠણ શિક્ષા છે. એ મૂલકમાં પોલીસનો બંદોબસ્ત સારો છે. નીચલા વર્ગના લોકમાં જુગાર ટેવ બહુ ચાલેછે અને તેમની હાલત ઘણી માડી છે. સ્ત્રીજાત હલકી જાતના પ્રાણીમા ગણાયછે, અને છોડીઓને પરણાવામાં માબાપ પૈસા ખાવા લેછે. ચીના-લોકમાં કેળવણીનો પ્રસાર ઘણો છે, અને ભણવાનો ખરચ એટલો થોડો છે કે ઘણુંકરીને બધા વર્ગના લોક વાચતા લખતા શીખી શકેછે સરકારી હરેક દરજ્જાની નોકરી વગ, ધન, કે સિફારસથી નહિ પણ પરીક્ષાના પરિણામ મુજબ આપવામાં આવેછે, અને અધિકાર, પદવી, આબરૂ, અને મોટાઈ એ સર્વ વિદ્યાભ્યાસ અને સરકારી નોકરી ઉપર આધાર રાખેછે. બાયડીઓને ભણાવેછે તેમાં મુખ્ય શીખામણ એ છે કે સ્વામીને આધીન રહી તેની આજ્ઞા માનવી અને સેવા કરવી. એમનો મુખ્ય ખોરાક અન્નાદિક વનસ્પતિ છે. તથાપ તેઓ બૌદ્ધધર્મી છતા માસાહારી છે અને માણસજાત મૂકી દેતાં બાકીનું સઘળાં પ્રાણી તેમને ખપેછે.

યૂરોપમાં આ સમે વહેમ અને અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. એશિઆને અને આફ્રિકાને મુકાબલે એ ખંડ સુધારામાં આ વેળા પછાડી હ-

તો. રાજેંદ્ર શાર્લમાને પોતાના રાજ્યની શાળાઓને સારૂ આરબી પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર લાતિન બોલીમાં કરાવ્યાં. ઈંગ્લાંડમાં આક્સફર્ડ, અને કેમ્બ્રિજ નામે બે પાઠશાળાની સ્થાપના આ જમાનામાં થઇ. યૂરોપનાં કોઇ કોઇ પુરૂષો સ્પેનમાં આરબોની વિદ્યા શીખવા જવા લાગ્યા. પોપ બીજો સિલવેસ્તર સને ૯૯૯ માં ધર્માસને હતો, તેણે પૂર્વે સ્પેનમાં જઇ આરબી મદ્રેસામાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો અને તેનો લાભ સ્વધર્મીઓને આપવાને તેણે એક શાળા ઇતાલિમાં અને બીજી ફ્રાંસમાં સ્થાપી. ગ્રીકની વૈદકવિદ્યા, બ્રાહ્મણોનું અંકગણિત તથા બીજગણિત, ઇરાન, હિંદુસ્તાન, અને ચીનની રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ બનાવવાની કળા તથા રૂ અને સણના કાગળ કરવા વગેરેના હુનરો આરબોએ સ્પેનમાં દાખલ કર્યા, ને લોકકળામાં ઘડિઆળ વગેરે અનેક કળા અને સુધારા તેમણે સ્પેનમાં આણ્યા. તે યૂરોપમાં ધીમે ધીમે પ્રસરવા લાગ્યા, તથાપિ અજ્ઞાનપણાનું પ્રબળ એટલું હતું કે તેઓ બસેં વર્ષ સુધી ઘણી મંદ અવસ્થામાં રહ્યા.

ખ્રિસ્તિ ધર્મના મૂળતત્વોનું વર્ણન—એ ધર્મે સમાજનો વહીવટ કરવાને ગામેગામ, અને શહેરોમાં મહોલ્લે મહોલ્લે મુક્રર એટલે ધર્મગુરૂ, પ્રીસ્ટ કે ક્લર્જિ, અને મુલ્લાના કામની મદદ કરનાર ઉપરી મુલ્લા એટલે બિશપ, અને બિશપના ઉપર આર્ચ બિશપ રાખવાનો રીવાજ એ ધર્મના પ્રસારની જોડે પડ્યો. આપણા દેશમાં વ્હોરા (જેમનો મુખ્ય મુલાજી સુરતમાં રહેછે તે)ના ધર્મગુરૂઓની પદ્ધતિને આ ઘણીક વાતે મળતી છે. જેટલી મુલાંજીની સત્તા વ્હોરા ઉપર છે તેટલીજ તે કાળે ખ્રિસ્તિગુરૂઓની ખ્રિસ્તિઓ ઉપર હતી, અને આગળ તેમાં ઘણીજ વધારો થયો. એ ગુરૂઓને મદદ કરવાને વળી સાધુઓ પણ હતા. વખતે વખતે બિશપો અને આર્ચ બિશપોની સભા ક્રિયાકાંડ આચાર વગેરેના વાંધા ચૂકવવાને તથા નિયમો બાંધવાને મળતી, અને તેના ઠરાવ સર્વોપરિ ગણી બધા માનતા. ખ્રિસ્તિ રાજ્યના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે ભાગ થવાથી બે મુખ્ય આર્ચ બિશપ થયા. એક કાન્સ્તાંતિનોપલમાં રહેતો તે પેત્રિઆર્ક કહેવાતો, અને બીજો રૂમમાં રહેતો તે પોપ કહેવાતો. પણ મૂળમાં એ બેની સત્તા બીજા દેશોના ધર્મગુરૂઓ, લોક કે રાજાઓ ઉપર નહતી. રાજાને ધર્મ

ફેલાવવો, જુદા મત અને પથ ઉઠાવનારને સજા કરવી, રૈયતને વશ રાખવા વગેરે કારણોને માટે રાજકર્ત્તાઓએ ગુરૂઓને અમલ આપ્યો. લોકને કબ્જામાં રાખવાને, નવા થયેલા ખ્રિસ્તિઓનું મન - મનાવવાને, અને પ્રજાનું ધન હરણ કરવાને, ગુરૂઓએ અને વૈરાગીઓએ મૂર્ખ લોકમાં મૂર્તિપૂજા અને બીજા અનેક તરેહના વહેમ દાખલ કર્યા. મુસલમાનોને મૂર્તિપૂજા ઉપર બહુ તિરસ્કાર છે. તેમના હમલાથી પૂર્વરાજ્યના કેટલાક ખ્રિસ્તિઓ ઉપર એ સંબંધી અસર થયાથી તેઓમાં મૂર્તિપુજક અને મૂર્તિભંજક એવા બે ભેદ પડયા. કેટલાક પાદશાહોએ અને ઘણાક બિશપોએ એટલે આચાર્યોએ મૂર્તિભંજક એવા બે ભેદ પાડ્યા કેટલાક પાદશાહોએ અને ઘણાક બિશપોએ એટલે આચાર્યોએ મૂર્તિભંજક મત સ્વીકાર્યો, ને ઇ. સ. ૭૫૪માં ૩૩૮ બિશપોએ સભામાં મળી ઠરાવ કર્યો કે મૂર્તિપૂજા ઇસા ધર્મથી વિરૂદ્ધ છે. એક પછી એક લાગટ ૭ રાજેંદ્રોએ તે ઠરાવ રાજબળે અમલમાં લાવવાને મહેનત કરી તે સઘળી વ્યર્થ ગઇ, તથા રોમ શહેર અને ઇતાલિ દેશમાંથી પૂર્વરાજ્યની સત્તા એ ટંટા લીધે નીકળી ગઇ.

પશ્ચિમ યૂરોપના મૂર્ખ લોક મૂર્તિ પૂજવામાં ઘણા દૃઢ હોઇ રોમન પોપની સરદારી તળે રાજેંદ્ર લેઓની સામા થયા, અને રોમમાં પોપની રાજસત્તાનો પાયો એથી નંખાયો. પોપ બીજા ગ્રેગરિએ લામ્બર્ડ લોકની મદદથી રોમનગર અને આસપાસના પરગણાને ગ્રીક રાજ્યથી છૂટાં પાડ્યાં લાતિન લોકને ગ્રીક રાજાનું ઉપરિપણું ગમતું નહિ તેથી આ કામને ટેકો સારો મળ્યો. થોડા વખતમાં પોપને જણાયું કે ગ્રીક રાજાથી લામ્બર્ડ રાજા વધારે પીડાકારી છે. ફ્રાંકરાજા પેપિનની સહાયતાથી તેમણે લામ્બર્ડને ખસેડયા, અને રોમના ઠાગેર થયા. એ રીતે ધર્મસત્તાની જોરે રાજ્યસત્તા પામ્યા. આ આશ્રયનો પાડ વાળવાને તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો કે રાંકડા અને નામના ચિલપરિકને પદભ્રષ્ટ કરીને પેપિન રાજ્યાસને ચડે તેમાં ધર્મવિરૂદ્ધ કાંઇ નથી. પછી જ્યુ લોકની જૂની ક્રિયા ખોળી કાઢી તે પ્રમાણે પેપિનને તથા પછી શાર્લમાનને રાજ્યાભિષેક કર્યો— એથી ગુરૂ અને રાજા બંનેને લાભ થયો. ગુરૂને ઠકરાઇ અને જાગીરો મળી, અને ફ્રાંક પ્રજામાં રાજા નીમવાનો વારો હતો તે મટી પેપિનના ખાનદાનને વંશપરંપરા વારસા દાખલ રાજપાટ મળ્યાં. એમાં બીજાથી

પહેલાને વધારે ફાયદો હતો. જો પોપ રાજ આપી શકે તો લેઇ પણ શકે. જે મુલક પોપને ફ્રાંક રાજાએ મેળવી આપ્યો તે ઉપર તેમનો (પોપનો) જૂનો દાવો છે એવું દેખાડવાને તેમણે એવી મતલબનો જૂઠો બનાવટનો દસ્તાવેજ બનાવ્યો કે તે જાણે રાજેંદ્ર ૧લા કોન્સતાઇનનો લખી આપેલો હોય અને તે શહેનશાહે રોમ, ઇતાલિ અને પશ્ચિમ રાજ્ય સેંટપીતર અને તેને પાટે બેસનારાને બક્ષિસ આપેલું હોય. શાર્લમાનને પોપ લેઓએ પશ્ચિમ રાજ્યના અધિપતિ અને રાજેંદ્રનો ઇલકાબ આપ્યો અને રાજ્ય સંબંધી તેને આધીન થયો. શાર્લમાને તેને પોતાના બધા રાજ્યનો એટલે ફ્રાન્સ, ઇતાલિ, અને જર્મનિનો મુખ્ય ગુરૂ માન્યો. તેથી એ દેશો અને પાછળથી યૂરોપના બીજા દેશોના ધર્મગુરૂઓનો તે (પોપ) ઉપરી થયો. શાર્લમાનની પછી તેનો પુત્ર લુઇસ દેબોનેર રાજ્યનો ભાર ઝીલી શક્યો નહિ તેથી પોપનું તથા તાલુકદારોનું બળ વધ્યું, અને દેબોનેરના મરણ પછી તેના પુત્રો અને પ્રપૌત્રો વઢી કમજોર પડયા, અને પ્રજાએ દુઃખ પામી કાયર થયાથી પોપનું સર્વોપરિપણું ખુશીથી કબુલ રાખ્યું અને કુસંપી શાહજાદાઓને પણ તેમ કરવું પડ્યું. પોપની સત્તાને ગુરવર્ગે ટેકો આપ્યો કેમકે તેથી તેઓનેજ ફાયદો થયો. આચાર્યો અને રાજાઓ ઉપર મૂકાયેલા આરોપના જવાબ દેવાને પોપની હજૂરમાં હાજર થવાના હુકમ થતા અને ઇન્સાફ થયેથી બહાલી બરતરફી દંડનો ઠરાવ પોપ કરતા. પોપની જગા ખાલી પડતી ત્યારે રાજાધિરાજને પૂછયા વિના પાદરીઓ નવો પોપ નીમતા. દૂરના દેશો ઉપર પોપનો અધિકાર વધ્યો તે વારે પાસેના ઠાકોરો તેમને પોતાને તાબે રાખતા, નવો પોપ નીમતી વેળા અંધેર અને મારામારી ચાલતાં. પોપ અતિ દુર્ગુણી અને વિષયી થવા લાગ્યા. એથી તેમની ગાદીનું માન ઘટયું અને રાજેંદ્ર ઓથોએ સર્વોપરિપણું છીનવી લેઇ તેમને પોતાને આધીન કર્યા.

કેટલાંક વર્ષ ગયા પછી પાછું ચક્કર ફર્યું. પોપની ગાદીએ સદાચરણી,

ડાહ્યા અને પરાક્રમી પુરૂષો બેસવા લાગ્યા, અને શહેનશાહ નબળા મનના થયા તેથી ધર્મગુરૂઓનું જોર વળી વધ્યું એવામાં હિલ્ડેબ્રાંદ નામે મોટા પ્રતાપી પુરૂષના હાથમાં ધર્મદંડ આવ્યો. તેના માતપિતા રંક હતા. તે હલકો, સાધારણ સાધુ થઇ ગુરૂવર્ગમાં પેઠો, તથા વિદ્યાભ્યાસ કરી પોતાના બુદ્ધિબળે કરીને સર્વોત્કૃષ્ટ પદવી પામ્યો, અને યૂરોપને સુમાર્ગે ચલાવનાર નિયન્તા થયો.

खंड ७ मो.

હિલ્દેબ્રાંદના વિચાર અને પરાક્રમ—ગ્રેગરીને નામે પોપ થયા પછી તેનાં કૃત્યો—રાજ્યસત્તા અને ગુરૂસત્તા વચ્ચે ઝગડો.

તાલુકદારો અને મુખ્ય રાજાઓના જૂલમથી લોક બેજાર હતા તેથી તેમને આશ્રયે પોપની મોટાઇ તરી. રૈયતને ગૂલામગીરીમાંથી છૂટવાનો અને મોટે દરજ્જે ચઢવાનો માર્ગ ધર્મસમાજ હતી, બીજો રસ્તો રહ્યો નહતો. સાધુ કે ઉપદેશક હરેક વર્ગનો આદમી થઈ શકતો હતો, અને તે ગુરૂવર્ગમાં પેઠો કે પછી ઠાકોર કે રાજા તરફના બધા સંતાપ ટળતા. આપણામાં કહેણી છે કે "ટાપી ઘાલે ત્રણ ગુણ, નહિ વેરો નહિ વેઠ, બાવો બાવો સહુ કહે ને સુખે ભરે પેટ" એ આ વેળા યૂરોપના સાધારણ લોકને લાગુ પડેછે. એ લોકને પોતાની તરફ ચતુર પોપ લેઇ શકે એવું હિલ્દેબ્રાંદના ધ્યાનમાં ઊતર્યું રાજાથી તે છેક ખેડૂત કે મજૂર સુધી પહોંચી વળે એવા અનેક પદવીના ધર્મગુરૂ અને વેરાગીઓ આખા ખંડમાં પ્રસરેલા હતા અને તે સર્વે પોપના હૂકમમાં આવી શકે તેવું હતું. એ વર્ગ સિવાય બીજા બધામાંથી વિદ્યા લોપાઇ હતી. રાજા, રાણા અને ઠાકોરોને પોતાનું નામ લખતાં આવડવાના વાંધા હતા, અને જેને તે લખતાં આવડતું હોય તેને ભૂત કે ડાકેણ વળગે નહિ અને જાદુ તેના ઉપર ચાલે નહિ એવું ગણાતું હતું. લોભી, બુદ્ધિવાન, અને મહેનતુ બાવાને મોટે દરજ્જે ચઢવાને પુષ્કળ વગ હતો, તેથી તેઓ અમીર ઉમરાવ અને રાજાની બરોબરીઆ થઇ શકતા. પ્રથમ સંસાર ત્યાગ કર્યો અને દેહદમન, નિર્લોભ તથા બીજા સદાચાર દેખાડ્યા તો પછી જે જોઇએ તે મળતું. ધર્મગુરૂઓને પરણવાની રજા ન હતી, અને કુટુંબીથી વેગળા પડવું પડતું. એવા સંસાર તજનાર ગુરૂઓ અને તપ કરનાર વેરાગીઓથી લોક ડરે છે અને જો તેઓ સદાચરણી હોય તો તેમને માન આપી વશ પણ રહેછે. માટે હિલ્દેબ્રાંદે પ્રથમ એ વર્ગમાંથી અનીતિનો

બિગાડ કાઢવાની તથા તે સઘળાને પોપના હુકમમા લાવવાની મહિ
કરી, તેમા તે ફતેહ પામ્યો પછી રાજાઓને નમાવવા પાછળ મડયો

ઉદ્યોગ, ચતુરાઇ અને ચપળતા વડે તે મોટી પદવીએ પહોંચ્યો,
અને કેટલાક પોપના કારભારી દાખલ એમાંનુ ઘણુંક તેણે કર્યું પોપના
રાજ્યનો વિસ્તાર કરવો, અને જર્મનિના રાજાધિરાજનું ઉપરીપણુ કાઢી
નાખી તેનાથી સ્વતત્ર અને તેના ઉપરી પોપને બનાવવા એ મતલબ
ભણી તેના કારભારનું વલણ હતુ ફ્રાકોનિઆ ખાનદાનના રાજેંદ્રોની સા
મા થવામા જર્મનિમાં એક જોરાવર પક્ષ હતો તે, ઇતાલિના ઉત્તર ભાગની
કાઉન્ટેસ (ઠકરાણી) માતિલ્દા, અને તે દેશના દક્ષિણ ભાગના ધણી ના
ર્મેનો એ ત્રણની મદદ પોપને હતી પોપ અને નાગનો વચ્ચે સ્વામી-
સેવકનો સબધ હતો સને ૧૦૪૫ મા પોપ ૬ ઠ્ઠો ગ્રેગરિ થયો, તે
ના વખતથી પોપના દરબારમા દાખલ થયા પછી હિલ્દેબ્રાંદે
રોમ અને આસપાસના પરગણાઓના ધર્મગુરૂઓની સભામા ઠરાવ
કરાવ્યો કે પોપનુ આસન ખાલી પડેથી પરગણાના આચાર્યો મળી નવો
પોપ નીમે અને તે નિમનોકને રોમ શહેરના આચાર્યો અને લોક બહાલ
રાખે તો તે મજૂરીને સારૂ રાજાધિરાજ પાસે મોકલવી એ રીત પહેલે
પગથીએ ચઢયા કેડે નિકલસનુ મરણ થયાથી રાજેંદ્રની મજૂરી માગ્યા
વગર બીજા આલેક્ઝાંડરને પાદરીઓ તથા રોમના લોકની કને પોપ નીમા-
વ્યો એ પોપ નામનો હતો કુ ા કરતા હરતા હિલ્દેબ્રાદ હતો. ઇતાલિ, ન
ર્મ માર્ક બોહિમિઆ, ઇગ્લાડ વગેરે ઘણાક દેશોની લગામ એના હાથ
હતી જર્મનિના ૪ થા હેન્રિ શહેનશાહની બાલ્યાવસ્થામા તેનું જોર ક
ગયુ હતું વળી તે ઉમરે પહોંચ્યો ત્યારે વિષયી અને બેકાયદે ચાલ
નીકળ્યો તેથી જર્મનિમા પણ તેને ઘણા દુશ્મન હતા જર્મનિમા આ
ચાર્યો અને ધર્મોપદેશકો નીમવાનો ધર્મ, વેરો ઉઘરાવવાનો અધિકાર
રાજેંદ્રને કે બીજા કોઈ રાજાને નથી પણ પોપને છે, અને પોપે બરત
કરેલા કે ધિક્કારેલા ગુરૂઓને રાજ્યકર્તાએ આશ્રય ન આપવો એ
બવી વાધો તેણે ઉઠાવ્યો પરતુ તેનો છેડો આવવા પહેલા આલેક્ઝાં
ડરનુ મરણ થયુ અને તેને ઠેકાણે હિલ્દેબ્રાદ નીમાયો આપની મજુરી આ
વતા સુધી એ મોટો ઓદ્ધો સ્વીકારવાને હું ખુશી નથી એવુ તેણે રા
જેંદ્રને લખ્યુ અને હેન્રિએ ભોળાઇને તે મજૂરી આપી એ પ્રમા

પોતાના અધિકારનો પાયો પાકો અને બિનતકરારી કરીને તે પોતાના મહાન્ હેતુઓ પાર પાડવા પછવાડે અતિ દૃઢ પણે મંડયો. ધર્મસમાજને રાજાઓ અને તાલુકદારોથી સ્વતંત્ર કરવાના તથા સર્વે ધર્મગુરૂઓ અને સાધુઓ એકસંપ થાય અને પોપની આજ્ઞા પાળે એવું કરવાના ઉપાય કર્યા. એ પાર પાડવાનાં તેને બે સાધન સૂઝ્યાં. એક ગુરૂઓને કુવારા રાખવા, અને બીજું આચાર્યોની નીમનુક પોપ કરે. તેની ધારણા એવી હતી કે ગુરૂઓ બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી બૈરાં છોકરાં અને સંસારની જંજાળમાંથી છૂટા રહેશે અને એમ સંસારની લલુતા, માયા, અને ચિંતામાં તેમનું મન નહિ રોકાયાથી તેઓ ઉપદેશ વગેરે ધર્મગુરૂના કર્મો ઉપર તેમનું બધું ધ્યાન લગાડશે. વળી સ્વાર્થ વગેરે બંધનોથી મુક્ત રહ્યાથી તેમની ધર્મસમાજ અને પોતાના સર્વોપરિ પોપના ઉપર પૂર્ણ આસ્થા રહેશે એ ત્રણેનો હેતુ એક થશે, એક દેશના ગુરૂને બીજે દેશ મોકલી શકાશે, અને તેથી સગાંવહાલાં તથા રાજા જોડેનો તેમનો સબંધ તૂટશે.

આચાર્યોની જગાએ નિમનોક કરવાનો અધિકાર પોપના હાથમાં રાખવાની એક મતલબ એ કે તે બધા તેના નોકર થાય. તેમની બહાલી બરતરફી પૃથ્વીપતિઓને હાથ રહેવાથી તેઓ પોપને આધીન રહે નહિ, કેમકે તેમને પોપની ગરજ કે પોપનો ભય રહ્યો નહિ વળી બીજું કારણ એ હતું કે ગુરૂઓ લાટિન ભાષા તથા ધર્મશાસ્ત્ર ભણેલા જોઈએ, પરંતુ રાજાઓ એવી અવસ્થામા હતા કે તેમને આ વાતની સમજ હતી, અને શાંત સદ્ગુણો તેમનામાં નહતા. વિષયી તથા લુચ્ચા આદમીઓને તેઓ એ પોદ્દા ઉપર રાખતા, શસ્ત્ર જોદ્ધાને કે હરકોઇ બીજાને ગુરૂના કામને ખપના ગુણ અને યોગ્યતા વગરનાને આચાર્ય નીમતા અને તેથી અધર્મની વૃદ્ધિ થતી આ બાબતમાં સુધારો કરવાને ગ્રેગરિએ મહેનત કરી તેને માટે તેને માન ઘટે છે, કેમકે તેથી યૂરોપમા દુષ્ટતા અને જંગલીપણું ઓછાં થયાં, તથા નિર્બળ અને અનાથનુ રક્ષણ થયું.

☞ તેણે બિશપોની એટલે આચાર્યોની સભા રોમનગરમાં મેળવી નીચના ઠરાવ બાંધ્યા.

૧. જે ગુરુવર્ગમાં નહિ હોય તેને હાથે હરકોઇ ધર્મગુરૂપદવી સ્વીકારવાને

તથા તે આપનાર કોઇ પણ ગૃહસ્થને ધર્મબહિષ્કૃત કરવામા આવશે.

૨. ધર્મગુરૂપદવીની નિમણુકો કરવાની મસલત જે આચાર્યો તથા ઉમરાવો રાજેંદ્રને આપે તેમને એવીજ જાતિ બહાર મૂકવાની શિક્ષા કરવી.

૩. સઘળા પરણેલા ધર્મગુરૂઓએ તેમની સ્ત્રીઓ કાઢી મૂકવી, જે નહિ કાઢે તેને પદભ્રષ્ટ કરવો.

એ ઠરાવો ગ્રેગરિએ પછે મીઠાસ અને ચતુરાઇ ભરેલા પત્રોવડે યૂરોપના રાજાઓને જણાવ્યા. વયે પહોચેલા પુત્રને માયાળુ પિતા મધુર વચને શીખામણ દેતો હોય તેવા બોલમાં બોધ કરી એ પત્રોમા ગુરમંડળ અને તેના નિયન્તા રોમના પોપનુ સર્વોપરીપણું, સાલસાઇ અને નમ્રતાપૂર્વક એવી યુક્તિએ સૂચવ્યું છે કે અસાવધ માણસો ભોળવાઇ કે સ્વીકારે. એ કાગળો એની અતિ કાબિલયતની યાદગારી રાખનારા છે.

રાજેંદ્ર ૪ થો હેન્રિ હવે ચેત્યો કે આ પોપ મને મારી પાડવાનો અને જે નવી સત્તા એ સ્થાપવા માગે છે તેને અટકાવીશ નહિ તો મારી ગાદીનું માન ઘટશે. ઈતાલિના નાર્મનો જોડે પોપને અણુબનાવ થયો તેમની જોડે હેન્રિએ અરસપરસ કુમક આપવાના છાના કરારે કર્યા. એ દરમિયાન કેટલાક ઉમરાવોએ રોમમાં બંડ ઉઠાવી ગ્રેગરિને પરહેજ કર્યો પણ શહેરના લોક તેની મદદે ધાયા અને તેને કેદમાથી મોકળો કર્યો. એ પછી રોમમાં આચાર્યમંડળની હજૂરમાં હાજર થઇ કેટલાક આરોપના જવાબ દેવાને પોપે રાજેંદ્રના ઉપર સમન કર્યો. બહિષ્કૃત આચાર્યોનું રક્ષણ કર્યાના તથા પોપની મંજૂરી વિના ધર્મગુરૂઓ નીમ્યાના એ તહોમત હતાં. જર્મીનમાં બળવાખોરોની મદદ પોપને હતી, પણ એ અપમાનથી ક્રોધાયમાન થયેલા મહારાજા હેન્રિને બડખોર સાકસન લોક ઉપર એ અરસામા ફતેહ મળવાથી તેણે જગતગુરૂ અને સર્વોપરિ થવાનો દાવો કરનારની સામે થવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાના પક્ષના રાજા રાણા અને આચાર્યોની સભા વર્મ્સ નગરમા કરી, અને પોપ ગ્રેગરિ ઉપર ગુરૂની જગ્યા વેચતો હોય તેમ પૈસા લેઇને આપવાનું, ખૂન કરવાનું, તથા નાસ્તિકપણાનુ, એ ત્રણ

તોહોમતો ચઢાવી તેને પદભ્રષ્ટ કર્યાનો ઠરાવ તે સભા પાસે કરાવ્યો. એ-ગરિ એથી જરાએ બીન્યો નહિ કે ડગ્યો નહિ. આસપાસના આચાર્યોની સભા લાગલી રોમમાં બોલાવી ત્યાં સમારંભયુક્ત રીતિએ રાજાધિરાજ-ને જાતિ બહાર મૂક્યો, તેનો ઇતાલિ તથા જર્મનિ ઉપરનો રાજ્યાધિકાર રદ કર્યો અને એ દેશોના રાજા રજવાડાને તથા રૈયતને તેની આજ્ઞા પા-ળવાની ફરજમાંથી મોકળા કર્યા. વળી જર્મનિ તથા ઇતાલિના જે આ-ચાર્યો રાજેંદ્રની તરફ હતા તેમને તથા ફ્રાંસમાં જેઓ પોપની આજ્ઞા મા-નતા ન હતા તેમને પદભ્રષ્ટ કર્યા. એ સભામાં પોપના અધિકારના નિય-મ તેણે બાંધ્યા, તેમાંના મુખ્ય આ નીચેના હતા.

१. રોમનો મુખ્ય ગુરૂ જે પોપ તેજ માત્ર સર્વોપરિ આચાર્ય અ-ને જગતગુરૂ કહેવાય.

२. આચાર્યને પદભ્રષ્ટ કરવાનો અધિકાર માત્ર એ પોપનેજ છે.

३. આચાર્યોની સામાન્ય સભા મળે તે વારે ત્યાં પ્રમુખસ્થાને બે-સવાનો હક પોપના એલચીને છે.

४. ગેરહાજર આચાર્યોને પોપ બરતરફ કરી શકે છે.

५. સાર્વભૌમિક અલંકાર પહેરવાનો અધિકાર ફક્ત પોપને છે.

६. ભૂપતિઓની ફરજ છે કે તેમણે પોપના પગને ચુંબન કરવું, અને બીજા કોઇનાને ન કરવું.

७. રાજાધિરાજને (રાજેંદ્રોને) પણ ગાદીએથી ઊઠાડી મૂકવાનો પો-પને અધિકાર છે.

८. પોપના ફરમાન વિના મળેલી આચાર્યોની સભા સામાન્ય ક-હેવાય નહિ.

९ પોપની મંજૂરી વગરના કાનુન કે ધારા ગ્રંથો રદ છે.

१०. પોપનો હૂકમ કોઇથી રદ થઇ શકે નહિ, અને પોપ સર્વનો હૂકમ રદ કરી શકે.

૧૧. રોમન ધર્મસમાજથી કોઇ કાળે ભૂલ થઇ નથી અને થવાની નથી.

૧૨. જેમના અભિપ્રાય રોમન સમાજના મતની વિરૂદ્ધ હોય તેઓ કાથલિક ખ્રિસ્તિ નહિ.

૧૩. દુષ્ટ રાજાઓના આધીનમાં રહેવાના ધર્મથી પ્રજાને મોકળી કરવાનો અધિકાર પોપને છે.

હવે રાજેંદ્ર અને ધર્માધ્યક્ષ બંનેએ વિગ્રહની તૈયારી કરી, પણ ગ્રેગરિનો પક્ષ બળવત્તર હતો. હેન્રિનો જબરો મદદગાર ગાઓ નામે ઇતાલિનો મોટો તાલુકદાર હતો, તે વિરોધના આરંભમાં મરણ પામ્યો અને તેની વિધવા નામે માતિલ્દાના હાથમાં તેની સત્તા ગઇ. એ નારીએ પોતાનું ધન અને બળ સર્વે પોપને સોંપ્યું, તથા તેનું તન અને મન પાનીતિની મર્યાદા તોડી તેને સ્વાધીન કર્યું હતું એવો સંશય છે. દાલ્મશિઆના ડ્યુકને રાજાનો ખિતાબ ગ્રેગરિએ આપ્યો તેથી રાજા થઇને તથા સિસિલિનો નાર્મન રાજા તેની કુમકે આવ્યા.

હેન્રિને જોઇએ તેટલા સહાય કરનારા નહતા, અને સાધુઓ તેના મૂલકના હરેક ભાગમાં તેની વિરૂદ્ધ બોલી રૈયતને બેદિલ કરતા હતા. સાકસનિ, સ્વાબિઆ, અને કારિન્થિઆના તાલુકદારો બંડ કરવાને ઊઠ્યા, તથા જે આચાર્યો (બિશપો) તેની તરફેનમાં હતા તેઓ પણ બહિષ્કાર થવાની ધમકીથી ડરી તેનાથી ખસતા રહ્યા. પોપના બે એલચીઓની રૂબરૂ જર્મનિમાં ડાયટ એટલે રાજા રજવાડા તથા આચાર્યોની સભા ભરાઇ, તેમાં એવું ઠર્યું કે અમુક મુદતમાં જગતગુરૂને ચરણે જઇ હેન્રિ ક્ષમા નહિ મેળવે તો તેને પદભ્રષ્ટ કરવો.

ઇતાલિ દેશમાં લામ્બાર્ડિ પ્રાંતના તાલુકદારો તથા આચાર્યો તેની વહારે ચઢવામાં દૃઢ રહ્યા, અને ગ્રેગરિના બહિષ્કૃતના પત્રોને માન ન દેતાં સામો તેને બહિષ્કૃત ઠર્યો. ભર શિઆળામાં મહા કષ્ટ વેઠીને હેન્રિ, રાણી અને બાળક કુંવર સહિત પર્વતોને વિકટ માર્ગે લામ્બાર્દિમાં ગયો. ત્યાં લામ્બાર્ડ ફોજ તેને આવી મળી, પણ તેનો લાભ લેવાની તેની છાતી ચાલી

નહિ પોપને તાબે થવાનું કબુલ કર્યોથી માતિલ્દા તથા ઇતાલિના બીજા પાદશાહી મોટા સરદારોની આજીજી સ્વીકારી ગ્રેગરિએ તેને પોતાની હજૂરમાં હાજર થવાની પરવાનગી આપી.

સને ૧૦૭૭ ના જાન્યુઆરી માસની ૨૧ મી તારીખે ધર્માધિપતિના દરબારમાં જર્મનિ અને ઇતાલિનો શહેનશાહ માફ માગવાને હાજર થયો. કાનોસાના કિલ્લામાં પોપનો મુકામ હતો ખીજમતગારો, સ્વારો, અને સિપાઇઓને ઝાંપે મૂકવા પડ્યા. ગઢનો પહેલો ચોક વટાવી બીજાની બાગયે આવ્યો ત્યારે રાજ્યાલંકાર અને વસ્ત્રો તજી પશ્ચાતાપ કરનાર અતિતનો પોશાક પહેરવાનો હુકમ મળ્યો, તે માથે ચઢાવવો પડ્યો. પોપના દરબારને આગળે પહોચ્યા પછી ત્યાં ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરી પોતાના પાપને માટે પરમેશ્વરની અને પોપની ક્ષમાને માટે પ્રાર્થના કરતો ઉભો રહેવાની જરૂર પાડી. એ વેળા ભારે શિઆળો હતો તેથી ટાઢ એવી સખ્ત હતી કે એ ત્રણ રાત દિવસ એ પ્રમાણે ઉભા રહી એમ તપ કરવાનું કામ અભ્યાસ પડેલા જોગીને પણ ઘણુંજ કઠણ પડે તો આવા મોટા રાણીજાયાને શી મુશીબત પડી હશે તેનો ખ્યાલ સહેજ થઇ શકે એ સર્વ અપમાન અને મહા દુખ સહન કરીને રાજેંદ્ર ચોથે દહાડે હકારી ધર્માધ્યક્ષની હજૂરમાં જઇ તેને પગે લાગી તેના પગનું ચુમન કરી ઘણું કરગર્યો, ત્યારે તેને કરેલી બહિષ્કૃતની એટલે જાતિબહારની સજા માત્ર સસ્પેન્ડ કરી, રદ ન કરી

આ જૂલમથી કરાવેલા ખોટા પ્રાયશ્ચિતે હેન્રિના મન ઉપર ઊંડો ઘા કર્યો કઠણ હૃદયના જૂલમી ગુરૂ ઉપર બળી રહ્યો હતો, તેવામાં માતિલ્દા ઠકરાણીએ તેનો આખો તાલુકો તેના મરણ પછી પોપને મળે એવો ધર્માદા લેખ કરી આપ્યો ને તે ગ્રેગરિએ કબુલ રાખ્યો તે બાઇના મૃત્યુ કેડે તેના તાલુકાનો ધણી કાયદા મુજબ રાજેંદ્ર હતો, અને રાજેંદ્રની રજા વિના વારસનામું, બક્ષિસપત્ર લખી અપાય નહિ એવો પણ કાયદો હતો. સબબ એ ખબર જાણી તથા તેના લાલડે જોદ્ધાઓના ઠપકાથી હેન્રિએ પોતાની બેઆબરૂ કરનાર જોડે ફરીને વિરોધ આરંભ્યો ઇતાલિમા તેનો પક્ષ બલવત્તર હતો તેથી ગ્રેગરિ સકટમા આવી પડ્યો. જર્મનિમા પોપના પક્ષે હેન્રિને પદભ્રષ્ટ કરીને તેને આસને રવે-

બિઆના ડયુક રોડાલ્ફને બેસાડયો, અને રોડાલ્ફે હેન્રિની ફોજનો પરાજય કર્યો. એ ફતેહ થયાથી ગ્રેગરિએ હેન્રિને વળી બહિષ્કૃત ઠરાવ્યો. અને તેના હરિફને માટે સોનાનો તાજ મોકલ્યો. એ સાંભળી હેન્રિ બહુ તપી ગયો. પોતાના મિત્રોની સભા ભરી તેમાં અઘટિત ચાલને માટે ગ્રેગરિને પદભ્રષ્ટ ઠરાવી તેની જગ્યાએ રાવેના નગરના મુખ્ય આચાર્ય (આર્ચબિશપ) ને ૩ જો ક્લેમંટ એ નામે પોપ નીમ્યો.

ગ્રેગરિને ઇતાલિના નાર્મનો સાથે અણબનાવ હતો તે પતાવીને જ
મની તથા ઠકરાણી માતિલ્દાની કુમક લેઇ તેણે ફોજનો જમાવ કર્યો. પ
ણ એ દરમિયાન રોડાલ્ફ હાર્યો અને રણસંગ્રામમાં માર્યો ગયો, ત
તેના પક્ષકારોને હેન્રિને તાબે થવાની જરૂર પડી. વિજયી રાજેંદ્ર પ
ગ્રેગરિનો નાદ ઉતારવાને આવ્યો. નાર્મનો ગ્રીક રાજ્ય જોડે લઢવામાં રો
કાયેલા હતા, અને એકલી માતિલ્દાની ફોજ હેન્રિના લશ્કરની સામી ટ
કી શકી નહિ તેથી ગ્રેગરિને રોમ છોડી નાસવું પડ્યું, ને તેનો હરિ
ક્લેમંટ ગાદીએ બેઠો. હેન્રિ પાછો જર્મન ગયો એટલે ગ્રેગરિએ નાર્મ-
ફોજ સાથે આવી રોમ શહેર લૂંટીને તથા બાળીને પાયમાલ કરી નાખ્યું
એ પછી થોડા કાળમાં તે માંદો પડી મરી ગયો.

વાસ્તવિક મોટા પુરૂષની નિશાની એ છે કે તે પોતાના મતના અને પોતાના જેવી હોંશના માણસો પાછળ મૂકી જાયછે, જેઓ તેનો હેતુ પાર પાડવામાં દઢપણે મંડયા રહેછે. ગ્રેગરિના વિચાર અને તે વિચાર પાર પાડવામાં તેનો ઉત્સાહ તેની જોડે નાશ પામ્યા નહિ. કાર્દિનલોએ એટલે પ્રમુખ આચાર્યોએ ક્લેમંટને માન્યો નહિ, તેથી નાઉમેદ થઈ કેટલેક વર્ષે તે મરણ પામ્યો. એક પછી એક નવા પોપ થયા તેઓ ગ્રેગરિના અભિપ્રાયને જોરથી વળગી રહ્યા અને હેન્રિ જોડે લઢ્યા. એ અરસામાં ક્રુસેડની રાડ ઉઠી તેથી પોપનું બળ વધ્યું. અંતે પોપની શીખવણીથી હેન્રિના કુંવરે બંડ કર્યું ને ૫ મો હેન્રિ એવે નામે રાજ્યાસને બેઠો. ઘરડો રાજેંદ્ર યુદ્ધની સામગ્રી તૈયાર કરતો હતો તેવામાં મરણ પામ્યો. પાદરીઓએ ધાર્યું કે હવે હરકત કરનાર કોઇ રહ્યું નથી તેથી મન માન્યું ફળ મળશે. પરંતુ ૫ મો હેન્રિ એના બાપથી સવાઈ નીકળ્યો. ગુતશણ

હતી ત્યાં સુધી પોપનું માન રાખ્યું ને કામ સર્યું કે બાપના બોલ પાળવાને ઊભો થયો. લાંબો ઝગડો ચાલ્યા પછી ધર્મગુરૂ નીમવા સંબંધી એક વચલો રસ્તો કાઢી બંને પક્ષે દોસ્તી કરી. તે વચલો રસ્તો એ હતો કે ખાલી પડેલી જગાએ આચાર્ય ઠરાવવાનો અધિકાર પોપનો, અને નીમાયેલા આચાર્યને દેવસ્થાનખાતાની જમીન સોંપવાનો અધિકાર રાજેંદ્રનો.

ખંડ ૮ મો.

ક્રુસેદ નામે ઝઘડો.

રાજ્યાધિપતિ અને ધર્માધ્યક્ષની વચ્ચે હરીફાઇ ચાલતી હતી, તેવામાં એક મોટો બનાવ બન્યો, જેથી પાદશાને ટેકો મળ્યો અને યૂરોપને પણ કેટલોક ફાયદો થયો

ખ્રિસ્તિધર્મ સ્થાપન કરનાર (ઇસા) કે ઇસુખ્રિસ્તની કબર પાલેસ્તીન પ્રાંતના જેરૂસલેમ શહેરમા હતી. એ કબરની પૂજા કરવાને દેશદેશના ખ્રિસ્તિ લોક ત્યાં જતા પ્રલય કાળ પાસે આવ્યો છે એવું માની અગીઆરમા સૈકામા કેટલાક યૂરોપિઅનો તો ત્યાંજ જઇને વસ્યા હતા, તથા તેજ કારણથી જાત્રા કરવાની હોંસ વધી હતી બધા વિચારી લોક ઇસાના જન્મ મરણ સ્થળને પવિત્ર ભૂમિ ગણિ ત્યા જાત્રા કરવા જતા અબ્બાસી ઓલાદના ખાલિફાની સત્તામા તે દેશ હતો ત્યારે એ જાત્રાળુ લોકને કશી અડચણ પડતી નહિ, પોતાને તથા રૈયતને લાભકારી જોઇ તેઓ એ મુસાફરોને ઉત્તેજન આપતા ફાતિમા વંશના મિસર દેશના ખાલિફાના તાબામા તે મૂલક ગયા પછી ખ્રિસ્તિ જાત્રાળુઓને તેમના તરફથી રક્ષણ મળતું પરંતુ સેલ્જુકી તુર્ક લોક તે દેશના ધણી થયા ને ત્યારથી તીર્થ કરનારા ઉપર જૂલમ થવા લાગ્યો

:। વગડાઉ અને ધર્મગાંડા હતા અને તેમણે યૂરોપના જાત્રાળુઓને
ણુ હેરાન કર્યા તથા તેમના પવિત્ર તીર્થોને વટલાવ્યા એ ખબર યૂ-
પમા ફેલાયાથી ત્યાના લોક રોષે ભરાયા, એની જોડે કાન્સ્તાન્તીનોપલના
ન્દ્ર આલેક્સિઅસના વિનતિપત્રો યૂરોપના રાજાઓ ઉપર આવ્યા કે મુ-
નમાનો ગ્રીક રાજ્યને ડુબાવેછે માટે કુમક મોકલવી પાલેસ્તીનને અ
તેની આસપાસના પ્રાંતોને મુસલમાનોના કબજામાથી છોડાવવાને ર
વિયન ફોજ મોકલવાનો મનસુબો ૭ મા ગ્રેગરિએ કર્યો હતો એ કે
મા ભળવાને આતુર શરવીરો ઘણા હતા, પરંતુ તે પોપ અને શહે
ાહ હેન્રિના ઝગડાને લીધે તે ઇરાદો તે સમે પડતો મૂકવો પડ્યો હ

તો. આ પ્રસંગ તે કામને અનુકુળ હતો. નાર્મેન લોકની એક ટોળી ઈંગ્લાંડ જીતીને પરવારી હતી, અને બીજી સિસિલિ બેટ તથા ઇતાલિનો દક્ષિણ ભાગ વશ કરી બેઠી હતી ઇતાલિમાં પોપની અને જર્મનિમાં તાલુકદારોની ચઢતી થઇને વઢવાઢ બંધ પડી હતી તેથી હજારો બહાદુર અને મસ્ત સિપાઈઓ અને સરદારો બેરોજગારી થયા હતા. એવામાં પીતર નામે એક સાધુ ઇસુની સમાધની જાત્રાથી ખળ્યોઝળ્યો અને દેશ દેશ અને ગામેગામ ફરી ખ્રિસ્તિઓનું લોહી ઉકળે એવા શબ્દોમાં તુર્કોથી થતા અનદર અને જુલમનું વર્ણન કરવા લાગ્યો. તે ધર્મદ્વેષીઓ ઉપર ચઢાઈ કરવાને તેણે તથા તે વેળાના પોપ બીજા અર્બને યૂરોપના જોદ્ધાઓને ઉસ્કેર્યા (ઇ. સ. ૧૦૯૫) ઇતાલિના પ્લાસેન્શિઆ નગરમાં પોપે ગોરો અને જજમાનોની મોટી સભા કરી, તેમાં હજારો ગોરજી અને ગૃહસ્થો હાજર થયા. સાધુ પીતર અને પોપ અર્બનના જુસ્સાભરેલા ભાષણો સાંભળી મુસલમાનોને મારવા જવાની શ્રોતાઓના દિલમાં આતુરતા ઉત્પન્ન થઇ. ત્યાંથી અર્બન અને પીતર ફ્રાંસમાં ગયા ને ત્યાં ક્લેર્મોંત શહેરમાં બીજી મોટી સભા ભરી મુસલમાનોથી પવિત્ર ભૂમિ છોડાવવાની જરૂર અને ત્યાં જનારા વિશ્વાસીઓના દુઃખ વર્ણવ્યાં. એ સાંભળી હજારો જોદ્ધા સંગ્રામે ચઢવાને તત્પર થયા. આખા યૂરોપમાં એજ વાત ચાલી રહી, અને ઠામ ઠામ લડવૈયા ટોળે મળવા લાગ્યા. આ પુણ્યકારી યુદ્ધમાં જવાને જેઓ તૈયાર થયા તેમણે જમણા હાથની બાંહેના ખભા ઉપર ક્રુસ (+) નિશાની કરી, તે ઉપરથી એ ઝઘડાનું નામ ક્રુસેદ પડ્યું.

રણમાં પડશે તે સ્વર્ગે જશે, ને જીતશે તેને એશિઆની દોલત, જાગીરો વગેરે મળશે. લડવા જશે તેનાં સર્વે પાપ નાશ પામશે, એવું પોપ તથા સર્વે ગુરૂઓએ ખાતરીથી જાહેર કર્યું. લાખો આદમીઓ એ વાત સાચી માની ખરાબખસ્ત થઈ ગયા. ઘરબાર અને માલમિલકત વેચી છૈરાં છોકરા સાથે જેરૂસલેમ તરફ જવા નીકળ્યા. જેમને લડાઇનો અનુભવ નહિ અને રસ્તે ખાવાની ખરચી નહિ, એવાં ત્રણ લાખ માણસ જવા નીકળ્યાં પણ તેમને કોઈ નામીચા સરદારે સંઘર્યા નહિ. સાધુ પીતર, નિર્ધન વાલ્ટર, વગેરેના સંઘમાં તેઓ ચાલ્યા. માર્ગમાં ર્‍હાઇન નદીના

કાંઠાના પ્રાંતોમાં હજારો યાહુદીઓની તેમણે હત્યા કરી. આગળ ચાલતાં ખ્રિસ્તિઓ ગામો પણ લૂંટવા લાગ્યા, પરંતુ ખાવાનું પૂરું મળ્યું નહિ ઘ- ણાક ભૂખ, થાક અને રોગથી રસ્તામાં મરી ગયા. ઘણાને તેમની લૂટફા- ટાદિક પીડાથીખીજવાયેલા લોકે કતલ કર્યા અને જેઓ એશિઆમાં પહો- ચ્યા તેઓ તુર્કને હાથે માર્યા ગયા.

એ કાળનો મોટો પકાયલો લશ્કરી સરદાર નામે બોલ્લોનનો ગાડ- ફ્રેય લોરેનના પ્રાંતના એક ભાગનો તાલુકદાર હતો, તેના ઉપરિપણા ત- ળે એક મોટી ફોજનો રીતસર જમાન થયો. ફ્રાંસના પાદશાહનો ભાઈ હ્યુ, ઇંગ્લાડના રાજાનો ભાઈ રાબર્ટ, નાર્મંડિનો ડ્યુક, તુલુઝનો કાઉંટ રેમાંડ વ- ગેરે કેટલાક મોટી પદવીના ઉમરાવો તેમના લશ્કર સહિત તેમાં ભળ્યા. એ મોટી સેના કાન્સ્તાન્તિનોપલ નગરમાં આવી તેવારે ત્યાંનો શાહ આ- લેકસેસ ગભરાયો જેમ તેમ ઉતાવળ કરી તેને એશિઆમાં રવાને કરી (સને ૧૦૯૭) પ્રથમ નીસ શહેરપર જઇ ઘેરો ઘાલ્યો, ત્યારે એ મોટા લ- શ્કરમાં છ લાખ જોદ્ધા હતા. તુર્કી સરદાર આર્સલીન કિલ્લેદારોની કુમકે આવ્યો તેને બેવાર હરાવી તે નગર જીત્યું ત્યાંથી તેઓ આન્તિઓક શહેર ભણી ચાલ્યા. માર્ગમાં જે જે નગરો આવતાં ગયાં તે કબજે કરી પોતામાંના સરદા- રોને હવાલે કરતા ગયા. સુલતાન સુલેમાનજબરી ફોજ લેઇ સામો આવ્યો તેને હરાવી સિરિયા દેશમા ગયા. અહિંથી તેઓ જેરૂસલેમ તરફ ગયા. હોચ્યા પહેલા તે શહેર તુર્ક લોકની પાસેથી મિસરના હાતમા ખાનદાન- ના ખલિફા મુસ્તાલીએ જીતી લીધું હતું તેણે કુસેદરોને કહેણ મોકલ્યું કે જે ઓ બિનહથિઆર આવશે તેને જાત્રા કરવાની હવે કાંઇ હરકત થવાની અને તીર્થવાસીઓને આગળ જેવો આવકાર મળતો હતો તેવોજ હવે- મળશે. કુસેદરો એથી રાજી ન થતાં આગળ વધ્યા અને તે નગરને અનેક કારણોથી તેમની સખ્યામાં એટલો બારે ઘટારો થયો હતો કે તેમના કોટની બહાર પડાવ થયો ત્યારે માત્ર પદરસેં ઘોડેસ્વાર અને હજાર પાયદલ રહ્યું હતું અંદરના મુસલમાન કિલ્લેદારો ઘણી હિંમત- લડ્યા, તેથી ઘેરો ઓગણચાળીસ દિવસ લગી જારી રહ્યો સને ૧૦૯૯ જુલાઇ મહિનાની ૧૫મી તારીખે હલ્લો કરી ખુબ જુસ્સાથી લડયા તાપ અને મુસલમાનોના મારથી હઠી પાછા ફરતા હતા તેવામાં ગાૅ- ડ બોલ્યો, 'જુઓ પેલા દેવદૂત મદદે આવેછે' એ ખબરથી વિશ્વાસી

યોદ્ધાઓમાં નવું શૂર છૂટ્યું. કીડીઆરીની સાથે પૂર જોરથી ધસારો કરી કોટ ઉપર ચઢી ગયા મુસલમાનો શહેરમાં નાઠા, તેમની પૂઠે ખ્રિસ્તિઓ કતલ કરતા ધાયા એ વેળા ક્રુસેદરો એટલા ખૂનરેજીમાં આવ્યા હતા કે તેમણે ઘરડાં ખોખરાં, સ્ત્રી, બાળક, કોઇને છોડ્યાં નહિ એ વેળા તેમણે ૭૦૦૦૦ માણસોને કાપી નાંખ્યાં, લોહીના વહેળામાં થઈ ખ્રિસ્તિઓ ઇસાની સમાધીએ ગયા. જેરૂસલેમની રાજગાદી ગૉડફ્રેયને મળી.

અધ્યાય ૩ જો.

ઇ. સ. ૮૦૦ થી ૧૧૦૦.

આઠમા સૈકાના અંતે ગુજરાતમા ચાવડાવંશનો વનરાજ રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કરી ઈ સ ૮૬૦ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર યોગરાજ રાજા થયો, તે પોતાના બાપના જેવોજ બહાદુર હતો પણ સહાય હોય વિદ્વાનોને તે સહાય આપતો પાંત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કરી ઇ સ ૮૪૧ મા એ રાજા મરણ પામ્યો. એની પછી બીજા કેટલાક રાજા થયા તે બધા ટુંક મુદત રાજ્ય કરી મરણ પામ્યા, અને એ વંશનો છેલ્લો રાજા સામંતસિંહ કરીને હતો તેને તેના ભાણેજ મૂળરાજ સોલંકીએ ઈ સ ૮૪૨ મા મારી નાખી ગાદી પડાવી લીધી મૂળરાજે સિદ્ધપુરના રૂદ્રમાળાનો પાયો નાખ્યો હતો ગ્રહરિપુ કરીને એક ચોર રાજાને કાઠિઆવાડમા જાંબુમાળી નદીને તીરે મોટી લડાઇમા હાર આપવાથી મૂળરાજની કીર્તિ ઘણી ફેલાઇ તેણે ઘણા ઘણા દેશના રાજાઓ પાસેથી ખંડણી લીધી અને લાટ દેશ (જે હાલનો સુરતજીલ્લો) જીત્યો તેણે પાપમાથી છૂટવાને દાનધર્મ ઘણું કર્યું તે ઇ સ ૯૯૭ મા મરી ગયો એની પછી ચામુંડ રાજા થયો, પણ એની સત્તા મુસ-લમાનોએ તોડી પાડી.

નવમા સૈકાની શરૂઆતમા અબ્બાસ કુળનો બહાદુર અને વિદ્વાન ખાલિફો પોતાની રાજ્યધાની બગદાદમાં ઇ સ ૮૦૯ મા મરણ પામ્યો. તેની ગાદીએ તેનો મોટો પુત્ર અલ-અમિન બગદાદનો ખાલિફો થયો પરંતુ તેના ભાઇ અલમામૂને તેને મારી નખાવી ઇ સ ૮૧૩ માં ગાદીપતિ થયો અલમામૂન ઘણો સખી અને વિદ્વાન હતો એણે બે રાજાની માફક વિદ્વાનોને આશ્રય આપી પુસ્તકો લખાવ્યા કુરાન ઇશ્વિરોક્ત નથી પણ મનુષ્યોક્ત છે, એવો તેનો મત હતો, તે મનાવવાને પ્રયત્ન કર્યો આ નાદાનીને લીધે રાજ્યમા ગરબડ થઇ તે બહાદુર અને યુદ્ધ

કુશળ હતો. તેણે આખા રાજ્યની ઘણીજ સારી વ્યવસ્થા કરી, પરંતુ એનાજ વખતમાં પ્રાંતના હાકેમો ઘણા કાળથી વંશપરંપરા હાકેમી ભોગવતા હોઇ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૮૩૩ માં અલમામૈન મરણ પામ્યો તેની પછી તેનો ભાઈ મોતાસ્સમ રાજ્યાસને બેઠો (ઇ. સ. ૮૩૩ થી ૮૪૨). એની પાસેથી ઇસ્તામ્બુલના રાજેંદ્ર થેઓફિલે ઘણાંક નગરો જીતી લીધાં, અને ઘણોજ જુલમ ગુજાર્યો; પણ પાછળથી મોતાસ્સમે રાજેંદ્રને હરાવી વૈર વાળ્યું હતું. એની પછીના ખાલિફ વાથેકે ઇ. સ. ૮૪૨–૮૪૭ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે ઘણોજ સખી હતો. વાથેક પછી તેનો નિર્દય ભાઇ મુતાવાકેલ તખ્તનશીન થયો, તેણે બીજા પંથના માણસો ઉપર ઘણોજ જુલમ ગુજાર્યો તેથી ઇ. સ. ૮૬૧ માં કોઈ મુસલમાને તેને મારી નાંખ્યો તેની પછી ૮૪ વર્ષની અંદર નામના બાર ખાલિફ થયા, તેઓ ભારે મોજશોખ કરતા, તેથી રાજ્યનું વિત્ત જતું રહ્યું અને રાજ્યની પડતી થઈ. પોતાના તુર્ક સિપાઇઓના હાથમાં તેઓ પુતળાં જેવાં બની રહ્યા હતા. તેમની નબળાઇના વખતમાં ઇસ્તામ્બુલનું બળ વધતું ગયું. તેમણે મુસલમાનો પાસેથી ઘણો મૂલક જીતી લીધો. વંશપરંપરા લાંબા ભોગવટાને લીધે અને ખાલિફાઓની નબળાઇની લીધે પ્રાંતોના હાકેમો સ્વતંત્ર થઇ ગયા અને રાજ્યના કકડા પડી ગયા. કાર્માથ નામે આરબે એક નવો પંથ ઇ. સ. ૨૭૭ માં સ્થાપ્યો, તેથી મુસલમાની રાજ્યને ઘણોજ ધોકો પહોંચ્યો, અને ઉપર કહેલા કારણને લીધે સ્પેન અને ખાલિફાની સત્તા જતી રહી.

મુસલમાની રાજ્ય પણ નબળું પડી ગયું હતું. હારૂનના વખતમાં પેગમ્બરની પુત્રી ફાતિમાના વંશના ઇદ્રસ નામે શાહજાદાએ આફ્રિકાને પશ્ચિમ કિનારે એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. પશ્ચિમ આફ્રિકાનો હાકેમ ઈબ્રાહીમ પણ ઇ. સ. ૮૦૫ માં મુસલમાની રાજ્યથી સ્વતંત્ર થઇ ગયો હતો, અને પછી કૈરાવનનો ખાલિફ કહેવાયો. આ સ્વતંત્ર રાજ્યોએ ભૂમધ્ય સમુદ્રની અંદર ટાપુઓ તથા કાંઠાના દેશોમાં ઘણોજ પગપસારો કર્યો હતો. પરતુ માંહોમાંહેના કુસંપને લીધે યુરોપનો દક્ષિણ ભાગ ખ્રિસ્તિ ધર્મની રાજ્યધાની રોમ સુદ્ધાંત તેમના હાથમાં જતો બચી ગયો હતો. મિસરનું રાજ્ય પણ જુદું પડી ગયું હતું. મહાદિના પ્રપૌત્ર મોઇ-

ઝએ તે દેશ. તેના હાકેમ પાસેથી જીતી લીધો હતો અને મદિના સુધી તેની આણ ફરતી. તેણે કેરોનગર સ્થાપ્યું છે. તેના વંશજોની સત્તા બસેં વર્ષ સુધી ચાલી. પશ્ચિમ આફ્રિકાના ભાગમાં એક અબદલા નામે મુસલમાને નવો પંથ કાઢ્યો. તે પંથના એક ગુરૂ અબુબકરે લશ્કર લઈ ફરી ફેઝ, તાંજીર વિગેરે નાનાં નવાં રાજ્યો જીતી લીધાં. તેની પછીના ધર્મગુરૂ યુસફે ઇ. સ. ૧૦૫૯ માં મોરોક્કો શહેર બાંધ્યું. એ પ્રમાણે ખુરાસાન, મેસોપાતામિઆ, બોખારા, ઇરાન, વિગેરે પ્રાંતોના હાકેમો છૂટા પડી ગયા. એજ પ્રમાણે સામાની રાજ્યનો રાજા નબળો થયો કે તેનો એક હાકેમ અલપ્તગીન ખુરાશાનમાં સ્વતંત્ર થયો અને તેણે કાબુલ, કંદહાર પ્રાંતો જીતીને ઇ. સ. ૯૬૨ માં ગીઝની શહેરમાં ગાદી સ્થાપી. તે નિર્વંશ હોવાથી તેનો જમાઇ સબક્તગીન ગાદીપતિ થયો. આ પ્રમાણે ગીઝની વંશની ઉત્પત્તિ થઇ. ઉપર પ્રમાણે ખાલિફાઓના હાથમાંથી સઘળી સત્તા જતી રહી હતી, અને તેઓ ઇમામ એટલે મુસલમાનોના ધર્મગુરૂ માત્ર રહ્યા (ઇ. સ. ૧૦૫૫.) ગીઝનીવંશમાં સબક્તગીન પછી મહમદ, તોગ્રલબેગ, અલપઅરસ્લાન, મલેકશાહ વિગેરે બાદશાહ થયા. મલેકશાહના વખતમાં તેની સત્તા ઘણીજ જામી, અને લોક ઘણા આબાદ અને સુખી થયા ઇ. સ. ૧૦૯૨ માં તેના મરણ પછી તેના વિશાળ રાજ્યના કડકા થઇ ગયા.

ઉપર પ્રમાણે મુસલમાની રાજ્યના અનેક કડકા પડી ગયા હતા. તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં પણ અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં. લાહોરના રાજા જયપાળ અને ગીઝનીના શાહ સબક્તગીન વચ્ચે લઢાઇ થઇ, તેમાં જયપાળની હાર થવાથી સબક્તગીને હિંદુસ્તાનમાં પગ ઘાલ્યો અને તેની પાસેથી ખંડણી લીધી. પછી જયપાળે હિંદુસ્તાનનાં બીજાં રાજ્યોની મદદ એકઠી કરી સબક્તગીન સામે બાથ ભીડી પણ તેમાં તે હાર્યો અને રજપૂતોની નબળાઇને લીધે સબક્તગીન પછીના શાહ મહમદે જયપાળને હરાવી પંજાબ પ્રાંત ઇ. સ. ૧૦૦૧ માં વશ કર્યો. ફરીથી ઇ. સ. ૧૦૦૯ માં રજપૂતોએ અનંગપાળની સરદારી નીચે મુસલમાનોની ધુસરી ઉતારી નાંખવાનો પ્રયત્ન કીધો, પણ રજપૂતો હાર્યા અને મહમદ નગરકોટ, થાનેશ્વર, સોરઠીસોમનાથ વિગેરે દેવળો ઉપર સ્વારીઓ કરી હિંદુસ્તાનમાં-

થી ખેહદ પૈમો લેઇ ગયો. મહમદે ગૂજરાત ઉપર ચઢાઇ કરી ત્યારે ગૂજરાતનો રાજા ચામુંડ હતો અને તેનો કુંવર વલ્લભસેન તથા તેનો ભત્રીજો ભીમસેન મહમદ સાથે બહાદુરીથી લઢયા પણ હાર્યા. મહમદ દુર્લભસેનને ગાદી સોંપી વિદાય થયો.' પણ દુર્લભસેને પોતાના ભત્રીજા ભીમદેવને પોતાની ગાદી સ્વાધીન કીધી. માળવામાં પ્રસિદ્ધ રાજા ભોજ રાજ્ય કરતો હતો તેની અને ભીમદેવની વચ્ચે ઇર્ષાને લીધે ઘણી વઢવાડ થઇ હતી. પછીથી ભીમસેન અને અજમેરના ચોહાણ રાજા વિશળદેવ વચ્ચે ઇ. સ. ૧૦૪૩માં જુદ્ધ થયું, તેમાં ભીમને નમતું પડયું, અને વિશળદેવ પોતાની છાવણીની જગ્યાએ હાલમાં વિસનગર શહેર વસાવી પાછો ફર્યો. ઇ. સ. ૧૦૭૨માં ભીમના મરણ પછી તેના ભત્રીજા કરણે ઇ. સ ૧૦૯૪ સુધી રાજ્ય કર્યું અને તેના મરણ પછી તેનો પ્રખ્યાત પુત્ર સધરા જેસંગ (સિદ્ધરાજ જયસિંહ) ગાદીપતિ થયો.

યૂરોપમાં શાર્લેમાન ઇ. સ. ૮૧૪માં મરણ પામ્યો, તેનું ફ્રાંક રાજ્ય આખા યૂરોપમાં સર્વોપરિ હતું. તેના પુત્ર લુઇ ડેબોનેરમાં રાજ્યાધિકારીનું એક લક્ષણ ન હોવાથી તેના ચારે પુત્રોએ તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો અને રાજ્યના કડકા કરી વહેંચી લીધા. આ રાજ્યની પડતીનાં કારણો પણ મુસલમાની રાજ્યની પડતીના જેવાજ છે. આ વખતે યૂરોપમાં ફયુડલ પદ્ધતિ દાખલ થઈ હતી. રાજ્યના હાથ નીચે ડયુક (સુબા) હતા. ડયુકના હાથ નીચે કાઉંટ (પરગણાધિપતિ) હતા. તેમની સત્તા રાજ્યમા ઘણી વધી પડી હતી. મોકાસ પદ્ધતિ પ્રમાણે જ્યારે રાજા નવો મુલક જીતતો ત્યારે થોડીક જમીન પોતે રાખીને પ્રજાને વહેંચી આપતો. તે બદલ તે વતનદારોને રાજાને લઢાઇના વખતમાં પોતાને ખર્ચે મદદ કરવી પડતી, અને એ વતનદારોજ રાજાની ફોજ હતી. જ્યારે સુબાઓ (ડયુક)નું જોર વધ્યું ત્યારે રાજાની સત્તા પડી ભાગી અને ડયુકો જમીનના માલિક થયા, અને વતનદારો ચાકરિયાત રીવાજ પ્રમાણે જમીનનો ભોગવટો કરતા. નવમા સૈકાના છેલ્લા ભાગમાં મોકાસદાર હાકોરની સત્તા ઘણીજ વધી ગઇ હતી અને રાજાની સત્તા નાબુદ થઇ ગઇ હતી. તે વખતે આજુબાજુએથી જુદી જુદી પ્રજાઓ ચઢી આવતી. હંગરિયન લોકોએ હંગરિની અંદર રાજ્ય સ્થાપ્યું. શાર્લેમાનના વંશનો એક રાજા જર્મનિમાં

રાજ્ય કરતો હતો, તે બાળક હોવાથી તેનો મૂલક હંગરિયન લોકોએ છતી લેઇ તેની પાસેથી ખડણી લીધી. યૂરોપના મધ્ય ભાગમાં હંગરિયનો તેમજ કિનારા ઉપર નોર્મન લોકો કેર વરતાવતા હતા શાર્લમાનના વખતમાં નોર્મન લોકો શહેરો લૂટતા પછી તેમણે ફ્રાન્સમાં પગપેસારો કર્યો અને ત્યાંનો થોડોક ભાગ જે હાલમાં નોરમન્ડી કહેવાયછે તે તાબે લીધો હંગરિયનો પૂર્વમાં રૂશિઆ સુધી લટફાટ કરતા પછી રૂશિઆના મૂળ વતનીઓને કાઢી મૂકીને તેમના સરદાર રૂરિકે રૂશિઆમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું ફ્રાન્સની અંદર કાર્લોવિન્જિઅન રાજાની સત્તા ઘણીજ નબળી પડી ગઇ હતી અને ડ્યુકો તથા કાઉંટો સ્વતંત્ર થઇ ગયા હતા એક મોટો ડ્યુક હ્યુ બર્ગીડી ગોકામમ હતો. તેણે સ્વતંત્ર થઇ રાજ્યપદ ધારણ કર્યું ઇ સ. ૧૧૦૮ સુધીમાં તેના વંશના કેટલાક રાજા થયા, તેમાંનો છેલ્લો ફિલિપ હતો. તેના વખતમા ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લાંડ વચ્ચે ઝઘડો શરૂ થયો, તે ૩૫૦ વર્ષ સુધી ચાલ્યો

ઈ. સ. ૮૨૮ માં ઍગબર્ટ રાજા આખા ઈંગ્લાંડનો રાજા થયો. : વખતે ડેન લોકોએ ઇંગ્લાંડ ઉપર ચઢાઇઓ કરીને ઘણી હરકત કરી ; ને ૮૭૧ માં આૅલ્ફ્રેડ રાજા ગાદીએ આવ્યો, તેણે ડેન લોકોને વશ કર્યા એણે દેશમા વિદ્યા, હુન્નર વધારી ઘણોજ સુધારો દાખલ કર્યો. પરન્તુ ડે લોકોનું જોર વધતું જતું હતું બીજા એથલ્રેડે તેમનો સંહાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેથી ડેન રાજા સ્વેને ગુસ્સે થઇને ચઢાઈ કરીને તે દેશ છતી લીધો ત્યારપછી ઇંગ્લાંડમા ત્રણ ડેન રાજાઓ થયા એ રાજાઓએ જૂલમ ઘણો કર્યો, તેથી લોકોએ ડેનનો અમલ કાઢી નાખી જૂના સાક્સન વંશના એક ઍડવર્ડ કન્ફેસરને ગાદી આપી એ રાજા નબળો હોવાથી એના વખતમા તાલુકદારોનું જોર ઘણુંજ વધી પડ્યું ગૉડવીન નામનો એક તાલુકદાર ઘણોજ બળવાન થયો તેના મરણ પછી તેની બધી સત્તા તેના છોકરા હેરોલ્ડને મળી તેને વિટેનોજમોટ નામની રાજસભાએ રાજા નિમ્યો. તેને ઇ સ ૧૦૬૬ મા નોર્મંડીના ડ્યુક વિલિયમે હેસ્તિંગ્સની લડાઇમાં હરાવી પડે રાજા થયો એથી ઇંગ્લાંડમા નોર્મન લોકોનું રાજ્ય થયું વિલિયમના પછી તેનો છોકરો ૨ જો વિલિયમ રાજા થયો તેના વખતમાં તેનો ભાઇ રોબર્ટ ક્રુસેડના યુદ્ધપર ચઢ્યો હતો. વિલિયમ ૨ જો ઈ. સ. ૧૧૦૦ મા મરણ પામ્યો.

શાર્લમાનના પૌત્ર લુઇને જર્મનિ હિસ્સામાં ગળ્યું હતું. ત્યાં ધીમે ધીમે રાજ્યસભાએ રાજા નિમવાનો હક મેળવ્યો હતો. લુઇનો છોકરો જાડો ચાર્લેસ ક્રમઅક્કલવાળો હોવાથી તેને રાજ્યસભાએ ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો, અને રાજકુટુંબમાંના આર્નોલ્ડ નામના કુંવરને ગાદી આપી. પછીના રાજા નબળા નીકળવાથી ગાદી સાક્સનિના ડ્યુક હેન્રિના હાથમાં ગઇ. ઇ. સ. ૯૧૯ માં તેની સારી વ્યવસ્થા કરી, તેથી જર્મનિ યૂરોપમાં સર્વોપરી થયું. શાર્લમાનના બહોળા રાજ્યના કડકા થઇ ગયા હતા. રોમમાં અનીતિ અને ટંટા ઘણુંજ વધી પડ્યા હતાં, અને તાલુકદારોની સત્તા ઘણી જબરજસ્ત થઇ હતી. તેથી તેઓનું જોર વધતું ત્યારે રાજાને ઉઠાડી મૂકી પોતે ગાદી બથાવી પડતા તેમાં હ્યુ નામે એક તાલુકદાર ઘણો જબરો હતો. તેના મરણ પછી તેની વિધવા આદિલદેને બીજા રાજ્યો તરફથી હરકત પહોંચવાથી તેણે જર્મનિના મહારાજા ઓથોને મદદે બોલાવ્યો તે તેની સાથે ઇ. સ ૯૫૨માં પરણ્યો. પછી પાછું ઇતાલિમાં તોફાન ચાલ્યું, તે ઓથોએ સમાવી દીધું. પહેલાં તો પોપે તેને મદદ આપી પણ પાછળથી ઓથોની અને પોપની વચ્ચે અણબનાવ થવાથી પોપને પદભ્રષ્ટ કરીને બીજો પોપ નિમ્યો. આ પ્રમાણે જર્મનિની સત્તા ઇતાલિ અને પોપ ઉપર જામી (ઇ સ ૯૬૩). ઓથોનું મરણ ઇ. સ. ૯૭૪માં થયું તેની પછી બીજા બે રાજા થયા; તેના મરણ કેડે રાજ્યસભાએ બાવેરિયાના ડ્યુક બીજા હેન્રિને ગાદીપર બેસાડ્યો. એના વંશમા સૌથી જબરો ત્રીજો હેન્રિ રાજા થયો. તેની પછી ચોથો હેન્રિ રાજા થયો, તેને પોપે બહિષ્કૃત કર્યો હતો તેથી પોપ અને તેની વચ્ચે તકરાર ચાલી, પણ તે ઇ. સ. ૧૧૦૬ મા મરણ પામ્યો. તેનો દીકરો તેની ગાદીએ બેઠો. એને પણ પોપ સાથે ઝગડો થયો હતો. ઇ. સ. ૧૧૨૫માં તે મરણ પામ્યો. રુશિયાના રાજા વ્લાદિમિરે ઇ. સ. ૯૮૦ માં ખ્રિસ્તિધર્મ સ્વીકાર્યો. તેણે વિદ્યા અને વ્યાપારને ઉત્તેજન આપ્યું. તેની પછી તેનો કુંવર ઇ. સ. ૧૦૧૫ માં ગાદીએ આવ્યો, તેણે દેશના કાયદા રચ્યા. એના પૌત્ર આલેક્સિયસે ગ્રીક રાજ્યદંને અલંકાર મોકલ્યા ત્યારથી રુશ રાજા ઝાર કહેવાયછે.

ઇસવીસનના પાંચમા સૈકામાં ચીનના ઉત્તર અને દક્ષિણ એવા બે ભાગ પડ્યા હતા. ઇ. સ ૪૬૬ માં દક્ષિણ રાજ્યની ગાદીએ મિંગનેનાઇગે નામે રાજા હતો, તેણે સર્વે સગા સંબંધીના પ્રાણ લીધા. એની કેડે મ્યાંગુવાંગ ગાદીપતિ

થયો. છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆત સુધીમાં બે ત્રણ રાજાઓ થયા પણ તેમણે કંઇ સુધારો વધારો કર્યો નથી. ઇ. સ. ૫૦૨ માં લેઆંગ વંશનો પહેલો પાદશાહ વુ–તે થયો. તેણે વિદ્યાને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું અને રાજકાજમાં ઘણી હોશિયારી દેખાડી. તે પોતે નિશાળમાં ભણવા જતો. તેની પછીનો રાજા સુએન તેના જેવોજ હતો. બીજાં રાજ્યોની માફક ચીનમાં પણ કુસંપ અને ટંટા સબળ થયાં હતાં. એની પછીના સુયન–તે નામે પાદશાહે શત્રુઓને હરાવી રાજ્યના ઉત્તર અને દક્ષિણ ભાગો મેળવી દેવાને પ્રયત્ન કીધો. તેની પછીના રાજા યાંગકીને ઈ. સ. ૫૭૨ માં રાજ્યના બે ભાગ ભેગા કર્યા, અને રાજેંદ્ર થયો. તેના વખતમાં દેશની કીર્તિ ઘણી વધી. તોફાની તાતાર લોકોને પણ તેણે વશ કર્યા. તેની પછી ઇ. સ. ૬૦૫ માં તેના બીજા દીકરા યાંગ–તેએ પાટવી ભાઇને મારીને રાજ્યાધિપતિ થયો. તેણે મોજશોખમાં ઘણો પૈસો ખરચ્યો, તેમજ દેશમાં સુધારો પણ સારી રીતે દાખલ કર્યો અને નહેરો ખોદાવી. તેની પછી ક્સુએ–તે નામે બહાદુર બાદશાહ થયો. તેણે રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણોજ વધાર્યો. તેની પછીના રાજાઓ બાયલા અને રડીઆળ નિવડયા એવા નબળા રાજાઓને બંધ કરીને આંગ–ત્સંગ નામનો લશ્કરી માણસ ગાદીએ બેઠો. તેણે ઈ. સ. ૬૨૬ સૂધી રાજ્યકારભાર સારી રીતે ચલાવ્યો અને ચીનના નામાંકિત રાજાઓની પંક્તિએ પહોચ્યો. તેની પછી લોકપ્રિય રાજા મિંગ–ત્સંગ સાત વર્ષ રાજ્ય કરી લોકને સુખી કરી ઇ સ. ૬૩૩ માં મરણ પામ્યો. તેની પછીના બાદશાહ મિન–તેએ સ્ત્રીઓના પગ નાના કરવા સારૂ લોઢાના મોજાં પહેરાવી રાખવાનો નિર્દય રિવાજ દાખલ કીધો. તેની પછીના રાજા જૂલમી હોવાથી તેના વંશનો અંત આવ્યો અને હાવેન્ત્સીન વંશનો કાઓ–ત્સને માત્ર નામનો રાજા હતો તેને હાથ રાજ્યની લગામ આવી. તેનો રાજ્યકારભાર કરનાર પ્રધાન હગ–તીસુએ છાપવાની કળા ઇ. સ. ૬૨૭ માં શોધી કાઢી આ વંશનો થોડા વખતમાં કારભાર જતો રહ્યો; અને સગ કુળનો રાજા તાઓ–ત્સુ ગાદીપતિ થયો. તેણે રાજ્યનો ખરચ ઘટાડી નાંખ્યો. તેના વખતમાં કીતન ખુનલા રાજા જોડે લાંબા વખત સુધી ઝઘડો ચાલ્યો, ને તેનો પુત્ર તએ–ત્સંગ પણ તેના જેવોજ હતો ઇ સ ૯૮૭ મા તેના મરણ પછી ચીન–ત્સંગ બાદશાહ થયો. એ ભોળા અને વહેમી રાજાના વખતમાં બૌદ્ધજતિ,

મોગયો, તથા લૂટારાનું જોર ઘણું વધ્યું અને રાજ્યમા અધેર ફરી વળ્યું. એની પછીના રાજા નબળા હોવાથી તાતાર લોકોના ખડીઆ બની રહ્યા.

યુગનું મહાત્મ્ય.

ઇ. સ ૮૦૦ થી ૧૧૦૦ સુધીના વખતમાં ભરતખંડમાં ઘણોજ સુધારો થયો હતો રજપૂતોની અદર ઘણોજ કુસંપ હતો, તોપણ ભોજ જેવા પ્રતાપી રાજા કઈ કઇ માલૂમ પડતા તેણે વિદ્વાનોને ઘણોજ આશ્રય ને દાન આપ્યાં તેના વખતમાં પ્રખ્યાત કવી કાળિદાસ, ભવભૂતિ વિગેરે થઇ ગયા છે. બૌદ્ધ, જૈન અને વેદ ધર્મ વચ્ચે ઝઘડો લાબા વખતથી ચાલતો હતો, તેમા બૌદ્ધ ધર્મનો અંત આવ્યો, અને વેદ ધર્મ પ્રસર્યો. ધર્મોધ આરબો જો ગ્રંથોનો નાશ કરતા તેમણે પણ વિદ્યામાં વધારો કર્યો. એમની મારફતે યુરોપમાં પણ વિદ્યાનો પ્રકાશ પ્રસર્યો ઉમૈયા ઓબાદના ખાલિફના વખતમા આરબોએ ગ્રીસની વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો, અને ખાલિફ અલમસુરે વૈદકશાસ્ત્ર દાખલ કર્યું. ખાલિફ હારુને વિદ્યાને ઘણોજ આશ્રય આપ્યો, નિશાળો સ્થાપી અને પરધર્મી વિદ્વાનો પાસેથી જ્ઞાન લીંધુ તેની પછીના ખાલિફાએ પણ વિદ્યાને ઉત્તેજન આપ્યું. બસરા, દમાસ્ક, ઇસ્ફાન, બલ્ખ, બોખરા વગેરે શહેરો વિદ્યાના મુખ્ય મથકો હતા. સ્પેનમાં સેવિલ, આદિ નગરોમાં પણ તેમણે પાઠશાળાઓ સ્થાપી ફારસીમાં શાહનામું રચનાર ફરદુશી નામનો પ્રસિદ્ધ કવી પણ આજ જમાનામાં ઉત્પન થયો હતો ચીના લોકોના વિદ્યાના ગ્રંથો જાણવામા આવ્યા નથી, પરતુ તેમની રાજ્યનીતિ ઘણીજ સારી માલૂમ પડે છે ત્યાં જુગાર પણ દાખલ થએલો જણાય છે સ્ત્રીઓને હલકાં પ્રાણીઓ જેવી ગણી છે નોકરો પરીક્ષાના પરિણામ મુજબ નિમવામા આવતા ઓટેળવણી પણ દાખલ થએલી નજરે પડેછે, અને એ લોકો બૌદ્ધધર્મી હોવા છતા માંસાહારી છે.

अध्याय ४ थो.

ઇ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૩૦૦ સુધી.

खंड १ लो.

**ગજનવી અને ગોરી વંશો-હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યો-ગૂજ
તનું રાજ્ય.**

ઇસ્વી સનના બારમા સૈકાની શરૂઆતમા અફગાનિસ્તાન અને
જામ એ દેશો ગિજનવી વશના મસાઉદ સુલતાનના તાબામા હતા. :
ગંગા નદી સુધીનો મૂલક જીતી લીધો, અને લાહોરમા રહીને રાજ
લાવ્યુ (ઇ સ ૧૧૧૪) એને બે દીકરા હતા, અર્સલાન અને બેહે
એમાના પહેલાએ બીજાને કેદ કરી બાપના મરણ પછી રાજ્ય કબજે
ર્યું એ કામ એની માને ગમ્યું નહિ તેથી તેણીએ પોતાના ભાઈ :
તાન સંજર સેલ્જુકીની પાસે અર્સલાનને ગાદીએથી ઉઠાડાવી બેહેરા
બેસાડ્યો (ઇ સ ૧૧૧૮) એણે લાબી મુદત રાજ્ય કર્યું પણ આ
ગોરી વશના અલ્લાઉદ્દીને તેની ખરાબી કરી બેહેરામને કુતુબુ
ગોરી નામે જમાઇ હતો એ સસરા જમાઈ વચ્ચે અણબનાવ થ
થી જમાઇને સસરાએ મારી નખાવ્યો વેર વાળવાને કુતુબનો ભ
સૈફુદ્દીન ગિજની ઉપર ચઢી આવ્યો, અને બેહેરામ ત્યાથી નાઠો. :
કાળ કેડે બેહેરામ પાછો આવ્યો અને જય પામ્યો સૈફુદ્દીન પકડાયો
ને માર્યો ગયો આ સમાચાર સાભળી કુતુબના બીજા ભાઇ અલ્લાઉદ્દી
વી બેહેરામને હરાવ્યો ગિજની શહેરને લૂટાવીને બાળી નખાવ્યું બેહે
હિંદુસ્તાન ભણી નાસતા માર્ગમા મરણ પામ્યો (ઈ સ. ૧૧૫૨) એ ન

અફ્ગાનિસ્તાનની ગાદી ગોરીવંશને હાથ જઈ ગિઝની વંશનો અમલ ઉઠ્યો. બેહેરામના છોકરા નામે ખુશરૂએ લાહોરમાં આવી રહેલા મૂલક ઉપર સાત વર્ષે હકુમત કરી. ત્યારપછી તેના પુત્ર ખુશરૂ મલેકે ગાદીએ બેસી વીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ઈ. સ ૧૮૮૬માં ગોરીવંશના બાદશાહે તેનું રાજ જીતી લેઇ ગિઝની વંશનો અંત આણ્યો.

અફ્ગાનિસ્તાનની ગાદીએ અલાઉદ્દીન ગોરીની પછી તેના ભત્રીજા ગ્યાસુદ્દીન તથા મહમદ શહાબુદ્દીન ગોરી બેઠા. એ બેઉ મળીને રાજ કરતા. ગ્યાસુદ્દીન સ્વદેશની સંભાળ કરતો અને શહાબુદ્દીન પરમુલકો જીતવા જતો. ઈ. સ. ૧૧૭૬ થી શહાબુદ્દીન હિંદુસ્તાન જીતવાપર મંડ્યો. તેણે ખુશરૂ મલેકને કેદ પકડી તેનું રાજ્ય હરણ કર્યું, ગૂજરાત અને સિંધ ઉપર સ્વારીઓ કરી, અને દિલ્હીનું રાજ્ય આખરે વશ કર્યું.

એ વખતે દિલ્હી, કાશી, અજમેર, કનોજ, માળવા, અણહિલવાડ એ વગેરે મોટાં રાજ્યો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હતાં. એ રાજ્યોને આધીન રાજ્યો ઘણાં હતાં, અને તે સિવાય એથી નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો પણ બીજાં હતાં. રાજ્યકર્તા રજપૂતો હતા. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પણ નાનાં મોટાં રાજ્યો હતાં અણહિલવાડના રાજાઓની સત્તા સૌરાષ્ટ્ર (જેને હાલ કાઠિઆવાડ કહેછે તે) ઉપર અને આસપાસના કેટલાક બીજા દેશો ઉપર ચાલતી હતી એ રાજ્યનો ઇતિહાસ મળ્યો છે તે ઉપરથી એ સમેના બીજા રાજ્યોની હાલતનો સુમાર કાઢવો, એ વિના બીજો ઇલાજ નથી, કેમકે તેઓનો હેવાલ હજી સુધી જડ્યો નથી. દિલ્હી, અજમેર ને માળવાને લગતી વાતો મળી છે, તે ગૂજરાતના રાજ્યના સબંધમા છે, માટે તે એની અંદર આવશે.

આ સમે ગુર્જરપતિ પ્રતાપી રાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ હતો. સાધારણ લોકમા તે સધરા જેસિંગ નામે ઓળખાય છે. એ ગાદીએ બેઠો તેવારે નાની વયનો હતો, તેથી તેની ખબરદાર મા મીનલદેવીએ કેટલાંક વર્ષ સુધી તેની વતી રાજકારભાર ચલાવ્યો. એ બાઇનાં બંધાવેલાં તળાવ ગૂજરાતમાં હજી રહેલાં છે. મોટા થયા પછી સિદ્ધરાજે પણ મોટાં તળાવ અને દેરાં બંધાવવાનું કામ જારી રાખ્યું. રાજાની બાદશાહ-

વરધાનો લાભ લેઇને માળવાના રાજા યશોવર્માએ ગૂજરાત દેશ ઉપર સ્વારી કરી. યુદ્ધ ન કરતાં મંત્રીએ તેને નાણું આપી પાછો વાળ્યો, તેથી બાળ-રાજાએ નાખુશ થઇ ઉમ્મરે પહોંચ્યા પછી, માળવા દેશ જીતવાનો મન-માં નિશ્ચય કર્યો; ને એ ઠરાવ પહેલી તકે અમલમાં આણ્યો.

માળવા તાબે કરી યશોવર્માને યુદ્ધમાં હરાવી કેદ પકડી અણ-હિલવાડમાં લાવ્યો, તથા આસપાસના ઘણાક નાના રાજાઓને વશ ક-ર્યા. જુનાગઢના ખેંગાર જોડે રાણકદેવડી નામે રૂપાળી સ્ત્રી સંબંધી રાડ થઈ તેમાં જયસિંહ ફતેહ પામ્યો અને તેથી તે આખા સોરઠ દેશનો ધણી થયો. ૪૯ વર્ષ રાજ કરી તે ઈ. સ. ૧૧૪૩ માં મરણ પામ્યો. એ-ના વખતમા મુસલમાનોએ ગૂજરાત ઉપર ચઢાઇ કરેલી જણાતી નથી.

સિદ્ધરાજની ખાલી પડેલી જગાએ તેનો સગો જૈનધર્મી કુમાર-પાળ બેઠો. એ પચાસ વર્ષની પાકી ઉમરનો હતો. તે બુદ્ધિવાન અને અનુભવી હતો. માજી રાજાના દ્વેષને લીધે તેને બહુ દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું એ રાજા પણ પરાક્રમી હતો કોકણના, માળવાના, મારવાડ ના, અને નાગોરના રાજાઓનો તેણે પરાભવ કરી ઘણી મોટાઇ મેળ વી. એના વખતમાં હિમાચાર્ય નામે મહા વિદ્વાન સાધુ હતા તેમના બો ધ પ્રમાણે રાજાએ માસાહાર તજ્યો અને પ્રજાને હિંસા નહિ કરવાનું ફ રમાવ્યું આનક નામે સોલંકી રજપૂત એનો મસીઆઈ ભાઇ હતો તે ને વાઘેલ ગામ તથા સામતની પદવી આપી પોતાની પાસે રાખ્યો હતો એ આનકના વશજો ગાદીપતિ થયા. ૩૦ વર્ષ રાજ્ય કરી સને ૧૧૭૩ માં કુમારપાળ મરણ પામ્યો.

એની પછી એનો ભત્રીજો અજેપાળ (અજયપાળ) રાજા થયો તે વેદધર્મી હોવાથી તેણે શ્રાવકોને હેરાન કર્યા. તેનાં બીજાં કામ નિંદા કરવા જોગ હતા સને ૧૧૭૭ માં કોઇ વેરીએ તેના પેટમાં કટાર મારી તેની હત્યા કરી.

અજેપાળ પછી તેનો કુંવર બાળમૂળરાજ સિંહાસને બેસે, પણ માત્ર તે બે વર્ષ રાજ કરી મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો કાકો ભોળો

ભીમ દેશાધિપતિ થયો. બાળમૂળરાજનું આ સમે મરવું અને આ અવિચારી પણ પરાક્રમી અને શૂરા ભીમનું ગૂજરાતની બળવાન ગાદીએ બેસવું એ આખા ભરતખંડને મહા દુ:ખદાયક થઈ પડ્યું. નબળા પડી ગયલા ગિજની વંશને ઠેકાણે આ વેળા જબરો ગોરીવંશ આવી હિંદુસ્તાન જીતવાને ટાંપી રહ્યો હતો. પંજાબ દેશ તેમના કબજામાં આવ્યો હતો તેથી દિલ્હી અને સાંભર (અજમીર)નાં રાજ્યો રજપૂત રાજ્યોની ઢાલ જેવાં હતાં. પઠાણોના હુમલા વારંવાર તેમના ઉપર થતા. બલવાન અને બહાદુર કાબુલીઓ જોડે મુશ્કિલીથી પૂરા પડી શકે એવી હાલતમાં એ રાજ્યો હતાં, તેવામાં ભીમે પાછળથી જઇ તેઓને નબળાં કર્યાં.

એ સમેના રજપૂતો માંહોમાંહે વઢવામાં શૂરા હતા, તથાપિ પરદેશીઓ જોડે હાથ મેળવવામાં કાચા હતા. વળી દીર્ઘ દૃષ્ટિ અને સંપ તેમનામાંથી નાસી ગયેલાં જણાયછે. પડોશમાં મુસલમાનોનું અતિ બળવાન રાજ્ય સ્થપાયું હતું, તેથી બચવાના ઉપાય ઉપર મન ઘાલેલું જણાતું નહોતું. ઉલટું માહોમાંહે વઢી બળહીન થતા જતા હતા. કનોજના રાઠોડ રાજા જયપાળે દિલ્હીના તુમાર રાજા અનંગપાળ ઉપર સ્વારી કરી. એ પ્રસંગે સાંભર (અજમીર)ના ચોહાણ રાજા આનંદદેવના કુવર સોમેશ્વરે દિલ્હીની કુમકે જઇ રાઠોડને મારી કાઢયા. એ મદદથી ખુશી થઇને દિલ્હીપતિએ સોમેશ્વરને પોતાની એક કુવરી દીધી. એ લગ્નથી પુત્ર થયો, તેનુ નામ પૃથુરાજ પાડ્યું હતું. દિલ્હીના રાજાને દીકરો નહતો, તેથી તેણે પૃથુરાજને ખોળે લેઈ રાજપાટ સોંપ્યું. એ રીતે પૃથુરાજ દિલ્હી અને અજમીર (સાંભર) એ રાજ્યનો ધણી થયો. વળી તે જાતે શૂરો અને બુદ્ધિવાન હતો, તેથી એનું રાજ્ય આસપાસના રજપૂત રાજ્યોથી વધારે બળવાન થયું હતું. એ સમે એવું થવાની જરૂર પણ હતી.

ગૂજરાતનો રાજા ભીમદેવ પણ બહુ બળીઓ હતો. એણે પૃથુરાજ જોડે સંપ કરી આર્ય ભૂમિનું રક્ષણ કરવું ધાર્યું હોત તો એ વખતે મ્લેચ્છોને હાથે ભરતખંડની ખરાબી થાત નહિ, અને રાજપુત્રોની ઇજ્જત રહેત. ભીમનું મન જૈનધર્મ ભણી વળેલુ હતું, ને તેનો માનીતો મસલત આપનાર અમરસી નામે જાદુગર જૈન જતી હતો. રાજા ને જતી

પરાભવ કરી અજમેરને ઘેરો ઘાલ્યો. એ ઘેરામાં એટલો બધો વખત ગુ-
આવ્યો કે કુતુબુદીને માગેલી કુમક ગિજનીથી આવી પહોંચી. રજપૂતો
ઘેરો ઊઠાવી ચાલતા થયા. કુતુબુદીને પાછળ મોટી લડાઇમાં તેમને હરા-
વ્યા. ૫૦૦૦૦ હિંદુઓ રણમાં પડ્યા અને ૨૦૦૦૦ કેદ પકડાયા. કુતુબુ-
દીને આવી અણહિલવાડ પાટણ સર કર્યું. તે પાછો દિલ્હી ગયો એટલે
ભીમદેવે પોતાની રાજધાની કબજે કરી. એ રાજા ઇ. સ. ૧૨૧૫ માં
મરણ પામ્યો.

ગ્યાસુદીનનું મરણ થવાથી શહાબુદીન ગિજનીની ગાદીએ બેઠો. ઈ.
સ. ૧૨૦૫ માં તેનો કાળ થયો, અને તેની પછી તેનો ભત્રીજો મહમદ
તાજુનસીન થયો. તેનાથી બધો મૂલક સચવાયો નહિ, માટે કુતુબુદીને
હિંદુસ્તાનમાં સ્વતંત્રપણે પાદશાહના ઇલકાબથી અમલ કર્યો, તથા અ-
યોધ્યા, બહાર, તથા બંગાળાનાં રાજ્યો વશ કર્યાં. તેનું મરણ ઇ. સ. ૧૨૧૦
માં થયું. એ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઇ·તેને
પુષ્ટી આપવાને ઘણા પઠાણો દિલ્હીના પાદશાહની ફોજમાં વખતે વખતે
આવ્યા અને આખા દેશમાં ફેલાયા; પણ એ પછી સેંકડો વર્ષો સુધી ગિ-
જનીના કે બીજા કોઇ અફગાન રાજાએ દુનિયાની તવારીખમાં દાખલ
કરવાજોગ કર્મો કર્યાં નથી.

કુતુબુદીન પ્રથમ ગુલામ હોઇ મોટે દરજ્જે ચડયો હતો, તેથી
એનાથી શરૂ થયેલું રાજકુળ ગુલામકુળ કહેવાય છે. એ ગુલામવંશે
ઇ. સ. ૧૨૦૫ થી ઇ. સ. ૧૨૮૮ સુધી દિલ્હીની ગાદી ભોગવી. એ
ઓલાદનો બીજો પાદશાહ આરામ હતો, તેમા કાંઇ માલ નહતો. તેની પછી
અલ્તમશ થયો. તેણે સિંધ અને માળવા પ્રાંતો રજપૂતોના હાથમાંથી લે-
ઇ લીધા, અને બહાર તથા બંગાળામાં મુસલમાની અમલ પાકો કર્યો.
સને ૧૨૩૬માં તેનું આવરદા પૂરૂં થવાથી તેનો બેટો રૂકનુદીન ગાદીનો
ધણી થયો. પણ તે વિષયી હોવાથી રાજ કરી શકયો નહિ, તેથી તેજ વ-
ર્ષમાં તેની બેન રજીઆબેગમ તેને ઠેકાણે અધિપતિ થઇ. એ વેળા ઉમ-
રાવ એટલે લશ્કરી સરદારોનું જોર ઘણું હતું, તેમની મદદથી એ ફેરફાર
થયો હતો. કેટલાંક બડો બેસાડવામાં બેગમે હોશિયારી દેખાડી, પણ તે-

ણીને અમીરો જોડે બન્યું નહિ તેથી મારી ગઇ (ઇ. સ. ૧૨૩૯). એની પછી એના ભાઇ મવઝુદ્દીનના દીકરા મસાઉદે અમલ કર્યો. એ બને કેદ પડી મુઆ; એ વખતથી મોગલલોકની સ્વારીઓ થવા લાગી અલ્તમસનો પૌત્ર નાસરૂદ્દીન મહમદ પાદશાહ થયો. રાજમાં ઊઠેલાં બંડો એણે બેસાડી દીધાં તથા મોગલોના હલ્લા પાછા વાળ્યા. વીસ વર્ષ રાજ ચલાવી સને ૧૨૬૬માં તે મુઓ, ત્યારે તેના વઝીર ગ્યાસુદ્દીન બુલબનને પાદશાહી મળી. એ નિર્દય પણ શૂરો અને ખબરદાર હતો. મેવાડમાં થયલું રજપૂતોનું ભારે બંડ એક લાખ માણસ મારી તેણે સમાવ્યું, અને તોફાન કરનારાતે ભરાઇ રહેવાની ઝાડીઓ કાપી મેદાન કરી દેશ વસાવ્યો. મુસલમાન બળવાખોરોનો પરાભવ કરી કુલ રાજ્ય કબજામાં આણ્યું; ઇરાનથી મોગલ ફોજ ચઢી આવી હતી તેને પણ એના છોકરા મહમદે હરાવી, સને ૧૨૮૬માં તેનો કાળ થયો. તેની પાછળ કૈકુબાદને રાજગાદી મળી. માઠી ચાલથી તે રોગી થઇ ગયો, માટે તેના સરદારોએ બંડ કરી તેનો પ્રાણ લીધો, અને જલાલુદ્દીન ઉર્ફે ફિરોજ ખીલજી નામે ઉમરાવને પાદશાહ બનાવ્યો (ઇ. સ. ૧૨૮૮).

ખીલજી વંશ—રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત થયો તે વારે જલાલુદ્દીન ૭૦ વર્ષનો હતો. રાજકાજ કરવાને જોઇએ તેટલી અક્કલ એનામાં હતી, પરંતુ તે હદથી વધારે દયાળુ હતો તેથી હરામખોરોથી પ્રજાને પીડા થઇ. પંજાબ ઉપર મોગલો ચઢી આવ્યા હતા તેમનો પરાજય કર્યો, તેથી તેઓ સુલાહ કરી પાછા ગયા. તેમનામાંના ત્રણ હજારે લસ્કરી નોકરી કબુલ કરી, ને થોડા વખત પછી મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો. કેટલાંક બંડ પાદશાહે તોડ્યાં, પરંતુ તરત બળવાખોરોને માફી બક્ષવાથી તેનો ત્રાસ બેઠો નહિ. અલ્લાઉદ્દીન નામે તેનો ભત્રીજો મોટો લડવૈયો હતો તેણે વરાડ પ્રાંત ઉપર સ્વારી કરી ઇલીચપુર સુધી દેશ લૂટ્યો. દેવગિરી જે હાલ દોલતાબાદ કહેવાય છે, ત્યાંના રજપૂત રાજાના કુંવર રામદેવને હરાવી તેનો કેટલોક મુલક જીત્યો. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોએ આ પહેલી વારનો પ્રવેશ કર્યો. માયાળુ ને સદ્ગુણી પાદશાહને આ ક્રૂર અને દુષ્ટ ભત્રીજાએ મારી નંખાવી પોતે ગાદીપતિ થયો. જલાલુદ્દીનના પુત્રોની પણ તેનાજ જેવી વલે કરી (ઈ. સ. ૧૨૯૫).

સોલંકી (ચાલુક્ય)-રજપૂતોની વાઘેલ કરીને શાખા હતી. તેનો મૂળ પુરૂષ અર્ણોરાજ, કુમારપાળનો મશીઆઇ ભાઈ હતો. એ અર્ણોરાજ રાજાનો પુત્ર લવણપ્રસાદ પરાક્રમી હોઇ ભોળા ભીમદેવનો મંત્રી અને ધોળકા પરગણાનો જાગીરદાર થયો હતો. ભીમના મરણ પછી એણે તથા એના યોગ્ય કુંવર વીરધવળે ગુજરાતનું રાજ્ય છતી લીધું. ભીમદેવને કોઇ વારસ નહતો એવું જણાય છે. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ નામે બુદ્ધિવાન વણિક જોદ્ધા લવણપ્રસાદના પ્રધાન હતા. વીરધવળે પણ એમને તે જગાએ રાખ્યા હતા. એ વાણીઆની ચતુરાઇ અને બહાદુરીથી વાઘેલ પતિને ગુજરાતનું રાજ્ય મળ્યું અને મુસલમાનોને પણ તેમણેજ દૂર રાખ્યા. આબુ ઉપરના સુંદર જૈન દહેરાના બંધાવનાર એજ હતા. વીરધવળનો દેહ પડયો ત્યારે તેના મુડદાં જોડે તેના ૧૮૦ સેવકો બળી મુઆ, તે ઉપરથી જણાયછે કે એ જંગલી ચાલ એ વેળા પૂર જોરમાં હતો.

વીરધવળ પછી તેનો કુંવર વિશળદેવ ગાદીએ બેઠો. એ વંશમાં એણેજ પ્રથમ રાજ્યચિન્હ ધારણ કર્યાં. લવણપ્રસાદ તથા વીરધવળે એમ કર્યું નહતું. આ ત્રણે રાજાના મરણ વગેરેના વરસ જડ્યાં નથી. ઇ. સ. ૧૨૬૪ ની સાલમાં લખાયલા લેખમાં વિશળદેવ પછીના રાજા અરજુનદેવનું નામ છે. આ વખતે ગુજરાતની સેનામાં મુસલમાનધર્મી પરદેશીઓ નોકરી કરતા હતા. અરજુનદેવ, પછી લવણદેવ, પછી સારંગદેવ, અને તેની પછી ગુજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા કરણ થયો. ઈ. સ. ૧૨૯૬ માં દિલ્હીના અલ્લાઉદ્દીન ખુનીએ મોકલેલી ફોજે આવી ગુજરાત છતી લીધું. રાજા કરણ દેવગઢના મરાઠી રાજાના આશ્રયમાં જઇ રહ્યો. દેશની ભારે ખરાબી થઇ, અને અણહિલવાડનું હિંદુ રાજ્ય સમાપ્ત થયું.

खंड २ जो.

મુગલ સરદાર-ઝંઘીસખાન અને તેના પુત્રોનો દિગ્વિજય-ચીન દેશમાં મુગલ રાજ્યની સ્થાપના-એશિઆ તથા યૂરોપના દેશોમાં તેમના વિજય-બગ્દાદના ખાલિફાની સત્તાનો અંત.

મુગલરાજ્યની ઉત્પત્તિ, વધારો, અને વિસ્તાર આશ્ચર્યકારક છે. જે વિશાળ રાજ્ય મેળવવાને રોમના લોકને પાંચસેં વર્ષ લાગ્યાં તેનાથી વધારે મોટું મુસલમાન થયલા આરબોએ સીત્તેર વર્ષમાં સંપાદન કર્યું. એ કામમા આરબોથી કોઇ ચઢે એવું સભવતું નહતું પરતુ મોગલોએ એથી ઓછા કાળમાં વધારે મુલક જીતી તેમને પાછળ મૂકયા. માત્ર ઝંઘીસખાનના વખતમાં તેમણે પૂર્વ પશ્ચિમ છ હજાર મૈલ (ચાર હજાર કોશ) અને ઉત્તર દક્ષિણ ત્રણ હજાર મૈલ (બે હજાર ગાઉ)થી વધારે પ્રદેશ તાબે કર્યો.

જે મહા વિશાળ પ્રદેશને પ્રાચીન વિદ્વાનોએ સિથિઆસ્કુથી, કે શક દેશ કે તુરાન કહ્યો છે, ને હાલ જેને તાતાર કે તાર્તરિ દેશ કહેછે. તેનો વિસ્તાર ઘણો છે, તથા તેમાં વસનારા લોકની સખ્યા મોટી, જાત, ભાષા, રીતભાત, અને શહેરની બાધણી જુજવી છતાં વખતેતે સર્વેને ભૂલથી એક પ્રજા ગણવામાં આવી છે તુર્ક અને મુગલ અસલ એ જાતોમાના, અને એમાંના કેટલાક પ્રાતોના વતની હતા એ બધી જાતો વારવાર માંહોમાંહે કજીઆ અને મારામારી કરેછે. પરતુ જ્યારે તેમનામાં કોઇ મહા બુદ્ધિવાન લસ્કરી સરદાર ઉત્પન્ન થાયછે, ત્યારે તેના હાથ નીચે સઘળા એકઠા થઇ પરદેશો લૂટવા તથા જીતવા નીકળેછે. એ લોકો ગોવાલ્ય અને નિર્ધન સ્થિતિમાં છે, ને સ્થાવર ઘરબાર ન હોવાથી જ્યાં જાયછે ત્યાં પોતાની થોડી જંગમ મિલકત હોય તે જોડે લેઇ જાયછે. જે પ્રાંત એક જાતે છોડયો તે બીજી જાત આવી કબજે કરેછે. એથી કરીને યુદ્ધમા તેઓ

ઘણા ભયંકર છે. કેમકે જીતવું કે મરવું એ વિના બીજો ઉપાય નથી. તેમને પાછા ફરવાની જગ્યા નથી. એક ટોળીને બીજી ટોળી લડાઇમાં કુમક કરેછે, પણ તેનો મુલક પાછો આપતા નથી. જો ફોજ એની સામે લડતાં હારે તો નાશ પામે કેમકે તેઓ એવા નિર્દય છે કે કોઇને જીવતો જવા દેતા નથી; જો ફોજ એમને હરાવે તેમને લાભ થતો નથી. કેમકે તેમની કનેથી જીતી લેવાનું કાંઇ નથી. એ વગડાઉ પ્રજા આ સમે મુસલમાનધર્મી ન હતી.

એ લોકમાંની મુગલ નામે જાતને ઝંઘીસખાંએ મોટી પદવીએ ચઢાવી. એનો બાપ મુગલોની એક ટોળીનો નાયક હતો. એ સરદારના મરણ કાળે એ ટોળીમાં ત્રીશ હજાર કુટુંબ હતાં, અને તેનો પુત્ર તેમુજીન બાળક વયનો હતો. એ ત્રીશ હજારમાંના માત્ર તેર કુટુંબ તેમુજીનને વળગી રહ્યાં, બાકીનાં છૂટાં પડી ગયાં; પણ એ છોકરો જેમ માણસ થતો ગયો તેમ હિંમત, બુદ્ધિ, અને સખાવતને માટે નામના કરતો ગયો. એથી મોગલોમાં તેનું માન બહુ વધ્યું, વાંગખાન કરીને નામનો સર્વોપરિ મુગલ સરદાર હતો તેણે એને પોતાની કુંવરી દીધી. પાછળથી સસરા જમાઇને લડાઈ થઇ, તેમાં સસરો રણસંગ્રામમાં પડ્યો. પછી સેલિંગા નદીને કાંઠે આખી પ્રજાની મોટી સભા થઇ તેમાં એક મહા મુનિએ ઊઠી કહ્યું કે સ્વપ્નમાં મેં મહા પ્રભુ સરજનહારને તેમના મંત્રીમંડળ આગળ એવું બોલતા સાંભળ્યા કે તેમુજીન "ઝંઘીસખાન" એટલે સર્વેથી મોટો રાજા થશે. એ સાંભળી બધા મુગલોએ ઉંચા હાથ કરી પ્રતિજ્ઞા કરી કે એ જ્યાં જશે ત્યાં એની પાસે અમે જઇશું (ઇ સ. ૧૨૦૬). લાખો જોદ્ધા એની ધજા નીચે હાજર થયા. એ સિપાઇઓ હુકમમાં રહે એવી કવાયતના નિયમો ચલાવી બંદોબસ્તવાળી મોટી ફોજ તૈયાર કરીને ઘણીક તાતાર જાતોને જીત્યા પછી તેણે ચીનના રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી

ત્રિજા અધ્યાયના પાચમા ખંડમાં દર્શાવ્યું છે કે ચીનનો ઉત્તરનો ભાગ મુગલોની એક મોટી ટોળીએ જીતી લેઇ ત્યાંના પાદશાહને બંધીવાન કર્યો હતો. એ વેળા દક્ષિણ પ્રાંતોનો હાકેમ બીજો કાઓ–ત્સંગ હતો. મુગલોને મારી કાઢવાને તથા પાદશાહને છોડાવવાને તેણે ઘણી મહેનત કરી, પણ તે વ્યર્થ ગઇ. પૈસા આપવે પણ તેમણે એનું કહેવું માન્યું નહિ. બારે

ખંડણી ભરવી કબુલ કરવાથી એના કબજાના પ્રાંતો માત્ર એની કને રહે-વા દીધા. એથી એણે તથા એની પછીના બે રાજાએ સુખે અમલ કર્યો. તેમના પછી થનાર નિંગ-ત્સંગ રાજાની બેવકુફાઇથી એ રાજ્યનો અંત આવ્યો. તાતાર લોકની ટોળીઓ દેશ ઉપર હુમલો કરતી હતી, સુબાઓ ફિતુર કરતા હતા, તેમની સામા પૂરા નહિ પડવાથી લાંબો વિચાર નહિ કરતાં તેણે ઝંધીસખાંને મદદે બોલાવ્યો. વાંદસને હાથ નિસરણી આવી તેવું આ પરાક્રમી સરદારને બન્યું. સ્વજાતીના લોકને તાબે કરી પરવારી કોઇ આવાં કામની વાટ જોતો હતો તેને આ ઇજન આવતાંજ બળવાન સેના સહિત ચીનમાં ધૂસવું સહજ માલૂમ પડ્યું. ચીનાઇ પાદશાહનો મિત્ર ન હોતાં શત્રુ હોય તે પ્રમાણે તે વર્ત્યો. તેના દુશ્મનનો નાશ કર્યો, તેની પ્રજાને લૂંટી અને કતલ ચલાવી મહા કેર કર્યો, અને તેની સત્તા ફક્ત નામની રહેવા દીધી. એ રીતે ઠગાઇથી દુઃખી થયેલો શાહ સને ૧૨૨૫ માં મરણ પામ્યો, અને તેની ગાદીએ લે-તસંગ બેઠો. એ નવો પાદશાહ પણ પોતાના મહેલમાં કેદી જેવો હતો. એ બનાવ બન્યા પહેલાં તો ચીનો ઘણોક ભાગ જીતી ઝંધીસખાન બીજા મૂલકો લૂટવા તથા વશ કરવાને નીકળી પડ્યો હતો.

ચીન જીતવામાં તેને માત્ર પાંચ વર્ષ લાગ્યાં; ચીન પછી કોરિઆના દ્વીપકલ્પને તાબે કર્યો. ત્યાંથી પશ્ચિમ ભણી મૂલક જીતતો તિબેટમાં આવ્યો, ને તે દેશ વશ કરી કાશ્મીર પ્રાંતમાં ઉતર્યો. ભરતખંડનું મોટું ભાગ્ય કે ત્યાંથી નીચે ન ઉતરતાં ખુરાસાન તરફ ગયો. આ વિકરાળ રાજા બહુજ ક્રૂર હતો. માણસજાતના જાનમાલનો નાશ કરવો એને તે આનંદ પમાડનારી રમત કે ગમત સમજતો. એ જગતનો કાળ હતો. ચીનની આક્રમણી સીમાથી ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધીનું મોટું રાજ્ય તોગલબેગે સ્થાપ્યું હતું. એ ખાનદાનની એક શાખા ખારીજમમાં (ખોરાસાનમાં) રાજ કરતી હતી. ગોરીવંશનો અંત આણીને ખારીજમના (ખોરાશાંના) સુલતાનોએ હિંદુસ્તાનની સરહદથી તે ઇરાનની પશ્ચિમ મર્યાદા લગીનો મૂલક તાબે કર્યો હતો. એ રાજ્ય બળવાન હતું; એમાં ધનવાન સમરકંદ નગર વેપારને માટે, અને બોખારા શહેર વિદ્યાને સારૂ પ્રખ્યાત હતાં. છ લાખ લડવૈયાની ફોજ લેઇ ઝંધીસે એ રાજ્ય ઉપર ચડાઇ કરી. સુલતા-

ન અલાઉદ્દીન મહમદ ચાર લાખ જોદ્ધાની સેના સહિત સામે આવી ઊ-ભો, પણ તેનું કાંઈ વળ્યું નહિ. તેના બહાદુર પુત્ર જલાલુદીન મહમદે મુગલોને ખાળવાને ઘણી મહેનત કરી, પણ તે નિષ્ફળ ગઈ અને ખુરાસાનનું બહોળું રાજ્ય વેરીઓને હાથ ગયું જય કરતો કાસ્પીઅન મસુદ્રને કાંઠે ઝંગીસખા પહોચ્યો રૂશનો શહેનશાહ મોટું સૈન્ય લેઈ વઢવા આવ્યો, અને માર ખાઈ પાછો નાઠો ઈ સ ૧૨૨૭ મા વિજયી પણ ઘાતકી રાજા મરણ પામ્યો એણે મુગલ રાજ્યને સારૂ કાયદા કાનુન બાધ્યા પોતાના મોટા લશ્કરને તે કદી નવરૂં પડવા દેતો નહિ મગ્વા પહેના તેણે સિંધુથી વાલગા નદી સુધી અને ઇગાની અખાતથી સ્વેત સમુદ્ર લગીનો મૂલક જીત્યો અને અસખ્ય આદમીના પ્રાણ લીધા. જેઓ જરા પણ સામા થાય તેમને જીવવા ન દેવા એ તેનો ઠરાવ હતો.

એના ચાર પુત્રો અને પ્રપૌત્રો પણ એવાજ સાહસિક, ફતેહમદ, અને ઘાતકી હતા પહેલા કુમારનું નામ ઓક્તૈ હતું, બીજાનું જુગી ગુશી, ત્રીજાનું ગુશી, અને ચોથાનું જગાતૈ હતું એ ચારના છોકરાનાં નામ–ગુયુખ, બાતુ, હુલાગુ, અને કુબ્લે હતા એ સર્વે એકસપ કરી ઝંગીસખાનનો દિગ્વિજય કરવાનો ઇરાદો જારી રાખ્યો વડા કુવર ઓક્તૈખાને ગાદીએ બેસી ભાઈ ભત્રીજાઓને મોટી ફોજો સોપી દેશો જીતવા મોકલ્યા તેઓ જ્યા ગયા ત્યા ફતેહ પામ્યા બાતુખાન રૂશિઆ ઉપર ચઢ્યો, અને ત્યાની ફોજોને હરાવી આખુ રાજ્ય તાબે કર્યું (ઇ સ ૧૨૩૭) ત્યારપછી એ સરદારે પોલાદ, હગરિ અને સિલેશિઆ દેશો વશ કર્યા હગરિના રાજા ૪ થા બેલાએ યુદ્ધ કર્યું અને માર ખાધો બ્રેસલાઉ નગર બાળી મુગલો આગળ વધ્યા જર્મનિના શહેનશાહ બીજા ફ્રેડરિક તથા રોમના પોપે આખા યૂરોપની સહાય માગી સિપાઇઓના ટોળેટોળા આવી મળ્યા લિનિત્ઝ શહેરના યડમાં વોલસતાડના રણમા બારે ખુનરેજી ભરેલો સગ્રામ થયો, તેમા યૂરોપીઅનોનો કેવળ પરાજય થયો (ઇ સ ૧૨૪૨) મુગલ સ્વારો મોટા ગઢોને ઘેરો ઘાલી શક્યા નહિ તેથી દેશ કબજે ન કરતાં પાછા વળ્યા.

હુલાગુખાનની સરદારી તળે ૧૨૦,૦૦૦ મોગલોનું જબરૂં લશ્કર બ-

ગ્દાદના ખાલિફ્રાનો નાશ કરવાને આવ્યું. ઘેરાના કામને માટે પથરા, બળતા પદાર્થો વગેરે બનાવવાને એની જોડે એક સહસ્ર ચીના કારિગરો હતા (ઈ. સ. ૧૨૫૭). ખાલિફા મુસ્તાસેમે નજરાણા મોકલી નરમાશ દેખાડી દોસ્તી કરવા માગી, પણ મુગલ નાયકે તે વાત ન લેખવતાં નગરને ઘેરવા માંડ્યું.

ખાલિફાનો વજીર ફુટેલો હતો. તેની કપટી સલાહથી, મુસ્તાસેમે પોતાની ફોજ દૂર મોકલી વીખેરી દીધી હતી, તેથી હવે લાચાર થઇ ગયો હતો. શહેરના રહેવાસીઓએ વહેમ અને પતરાજીભરેલો સદેસો કહાવ્યો કે ખાલિફાની ગાદી પવિત્ર છે અને અબ્બાસી ખાનદાનને તે પરમેશ્વરે આપી છે તો તું એવો કોણ મોટો છે કે તેની સામા થવાની હિમત કરેછે, તું પાછો જા. આ સ્વારીના મોટા ગુન્હાની તેને માફી અપાવવાને વચમાં પડીશું. હુલાગુએ આ ગર્વના બોલને હસી કાઢયા અને ઘેરાનું કામ જોરથી ચલાવ્યું. બચવાનો બીજો ઇલાજ રહ્યો નથી એવું જોઇ મુસ્તાસેમ દુસ્મનને શરણે ગયો. પુત્ર પરિવાર, બેગમો, દરબારી ઉમરાવો વગેરેને હારે લેઈ મોગલની છાવણીમાં ખાલિફા ગયો. તેને થોડાક ખિજમતદારો સહિત હુલાગુની હજુરમાં લેઈ ગયા, અને બાકીનાને બહાર રાખી તેમાંના ઘણાકનો ઘાત તેજ દિવસે જંગલી મોગલોએ કર્યો. દગલબાજ વજીરને જીવતો જવા દીધો.

માંથી અત્યંત ધન નીકળ્યું. તે એટલું કે અતિ લોભી હોય તે પણ તૃપ્ત થાય, પરંતુ એ જંગલી જીતનાર નહિ સંતોષ પામી બિચારા ખલિફાને ખાવા પીવાનું બંધ કર્યું. ભૂખે ઘણી પીડા પામ્યો, ત્યારે તેણે તે દુઃખમાંથી દૂર કરવાની અરજી કરી. હુલાગુએ તેની આગળ થાળી ભરીને જવાહીર મૂકીને કહ્યું કે એ ખા. ખલિફાનો પ્રાણ શી રીતે લેવો એનો વિચાર મુગલો કરવા લાગ્યા. લોકમાં એવો વહેમ ચાલતો હતો કે તેનું લોહી વહે તો જગતમાં મોટો ઉત્પાત થાય, માટે હુલાગુએ તેને ચામડાના કોથળામાં ઘાલી કોથળાનું મોઢું સીવી લીધું ને પછી તે હાલતમાં આખા શહેરમાં ઘસડી તેનો અંત આણ્યો. તેના બૈરાં છોકરાં, ચાકર, નફર વગેરે સર્વેના તે નિર્દય હાકેમે જીવ લીધા. એ રીતે અબ્બાસી વંશની આખર હીજરી સને ૬૫૬ માં નબી મહમદના પદ મા ક્રમાનુયાયીની મારફતે એવી માઠી રીતે થઇ ત્યારકેડે ચાળીશ દિવસ સુધી શહેર લૂટાય્યું એ વેળા જે કેર થયો તે વર્ણવતાં ચીતરી ચઢે છે. લાખો આદમીને કાપી નાખી મુગલો રાજ્યના ધણી થયા. કબ્લેખાનના મરણ કેડે સુબેદારોએ સ્વતંત્ર જેવા થઈ રાજ્યના ભાગ કરી નાખ્યા, ત્યારે તે મુગલ સત્તાનો ક્ષય થવા માંડ્યો.

નુરદીન નામે પુરૂષે મિસરના ફાતમા ખાનદાનના ખલિફાઓના અમલનો અંત આણ્યો. તેનો માનીતો સરદાર સલાઉદ્દીન તેના મરણ પછી તેના રાજ્યનો ધણી થયો, અને સિરિઆ દેશ સેલ્જુકી સુલતાનો કનેથી જીતી લેઇ તુર્ક અને આરબોનો વહાલો થયો. ખ્રિસ્તિ ક્રુસેદરોની સામા વઢવામાં તે ઘણો પ્રખ્યાતી પામ્યો. ઈ. સ. ૧૧૮૭ મા તેણે જેરૂસલેમ નગર ખ્રિસ્તિઓ પાસેથી જીતી લીધું.

સલાઉદ્દીનના મોટા રાજ્યના તેના વંશજોએ વિભાગ કરી નાંખ્યા. એ વિભાગોને તેરમી સદીમાં મામલુક નામે તુર્કોએ જીતી લીધાં. પ્રથમ એ લોક મુગલોના વેચેલા ગૂલામ હતા. એમને કવાયત વગેરે શીખવી ફોજમાં રાખવામાં આવ્યા પછી તેમણે બંડ કરી પોતાના ધણીઓને તાબે કરી રાજ ખૂંચવી લીધું (ઇ. સ. ૧૨૫૦). અઢીસેં વર્ષ લગી એમના હાથમાં રાજસત્તા રહી. પોતામાં જે સરદાર લશ્કરી કામમાં ફતેહમંદ થા-

લૂમ પડે તેને તેઓ સુલતાન નીમતા મુગલોને તેઓ ખાળી શક્યા, તથા કેટલાક વર્ષ પછી આલેપ્પો તથા દમાસ્કના રાજ્યો તેમણે તેમની કને થી છતી લીધા સિરિઆ અને પાલેસ્તીન પ્રાંતો ક્રુસેદરોએ જીત્યા હતા અને હજી ખ્રિસ્તિઓના તાબામા હતા તે પણ એ મામલુકોએ વશ કર્યા આતિઓક અને ત્રિપોલિના રાજ્યો થોડી મહેનતે તાબે થયા એકરગઢના કિલ્લેદારો ઘણી બહાદુરીથી વઢ્યા પરતુ આખરે નાશ પામ્યા છેલ્લે સને ૧૨૯૧ મા તાયરશહેર શરણે આવ્યુ, અને ક્રુસેદરોએ મેળવેલો બધો મૂલક ખ્રિસ્તિઓના હાથમાથી જઇ મામલુક લોકની સત્તા નીચે ગયો

ઓગતાઈખાનના મોત પછી ચીનની સરદારી તેના દીકરા કુબ્લેખાને મળી એજ અરસામા સાનો બાદશાહ લે-ત્સગ મુઓ અને તેની જગાએ તુ-ત્સગ નામે નવો શાહ થયો એ મોટો દુર્ગુણી અને નાલાયક હોવાથી કુબ્લેખાએ તેના તાબામા રહેલો પ્રાંત થોડી મહેનતે છતી લીધો માત્ર રાજધાની કિન્સે ભણી મુગલ નાયક ચાલ્યો શાહનુ મરણ થયાથી કુમ-ત્સગ તેનો અધિકાર પામ્યો હતો એની રાણી ભણી ગણી, ચતુર, અને સુદર હતી તેના ઉપર કુબ્લેખા દયા કરી સલાહ કરશે એવુ ધારી શહેરનો બચાવ કરવાનું કામ તેને સોપી સરકારી ખજાનો પોતાની જોડે લેઇ એ નાહિંમત પાદશાહ વહાણમા નાઠો મુગલ ફોજ આગળ રાણીનુ કાંઇ ચાલ્યુ નહિ પાયતખ્ત તેણે છત્યુ અને તેણીને દરિઆપર ચીનાઈ વહાણોની સેના હતી તેમા નાસી જવુ પડ્યુ તેનો બાપનો ઘણી આ વેળા રોગથી મરી ગયો, અને તેણીના બાળક પુત્ર તે-પિંગને દરિઆઇ ફોજે પાદશાહ માન્યો કન્તાન બદર સર કરીને મોગલોની સમુદ્રસેના ચીનાઇ ને કાલસ્કરની નજીક યુદ્ધ કરવાને આવી મહા ભયકર સગ્રામ થયો પોતાના દેશનું અને પાદશાહનું તથા બહાદુર રાજમાતાનુ રક્ષણ કરવાનો આ છેલ્લો પ્રસગ છે એવી ખાતરી ચીની લશ્કરની હતી, તેથી તેણે કેસરીયા કર્યા અને બહુ મોગલોનો ઘાણ કાઢ્યો પણ અતે કુબ્લૈની ફતેહ થઇ રાજમાતાએ દરિઆમા પડતુ મૂકયુ, અને બાળરાજાને છાતી સરસો બે હાથે ચાપીને નૌકા સેનાધિપતિ લૌ-સયુફુએ દરિઆમા ભુસકો માર્યો, એ પછી તમામ બદરો, બેરા, ગેગ, તથા ઉત્તર દક્ષિણ પ્રાંતો તાબે થયાથી કુબ્લૈખા શી-ત્સુ નામ ધારણ કરી ચીનનો શાહેનશાહ થયો (ઇ સ ૧૨૭૯).

खंड २ जो.

પોપની સત્તા પૂર્ણ કળાએ-ઈતાલિ દેશની હાલત-જર્મનિનું રાજ્ય-ફ્રાંસ, ઈંગ્લંડ, ઉત્તર યૂરોપ, સ્પેન, તથા પોર્તુગાલ-ફ્રુસેદના ઝઘડા.

રોમના પોપ પ્રમુખ ગુરૂપણાને રૂએ યૂરોપના રાજાઓના ઉપરીપણાનો દાવો કરતા હતા, એ ગયા અધ્યાયમા જણાવ્યુ છે એ સિવાય દેવસ્થાનખાતે રોમ શહેર તથા આસપાસનો કેટલોક મૂલક શહેનશાહોથી તેમને મળ્યો હતો, અને ત્યાંના તેઓ સ્વતંત્ર રાજા છે એવુ તેઓ કહેતા. આ સમયમા એ બંને દાવામા તેઓ ફતેહ પામ્યા

૭મા ગ્રેગરિની પાછળ થનારા પોપ તેને પાડેલે ચીલે ચાલ્યા. શહેનશાહની મજૂરી વિના નવા પોપ નિમવાનો ધારો ગરગશાહ ચાલ્યો એટલુંજ નહિ, પણ નવો શહેનશાહ પોપની મજૂરી વગર થાય નહિ એવી વાતો ગુરૂઓએ ચલાવવા માંડી. અને તે જાણે મહાગુરૂ પોપનો ગોલાસદાર કે તાલુકદાર હોય તેવા વચન પત્રવહેવારમા પોપ તથા તેના પ્રતિનિધીઓ વાપરવા લાગ્યા સેંટપિતરની ગાદીએ પોપ બીરાજે છે ઇસુખ્રિસ્ત જે આખા જગતનો ધણી અને રાજા તેણે સેંટપિતરને પોતાનો પ્રતિનિધી નીમ્યો છે, માટે પોપ તેની તરફથી સઘળી દુનિઆનો હાકેમ છે એવુ ગુરૂવર્ગ કહેતા ઇગ્લાંડના બીજા હેન્રિ રાજાને પોપ આદ્રિયને આયર્લાંડ બેટ બક્ષીસ કર્યો તે એજ અધિકારથી, એવુ તે પોપે સ્પષ્ટ જાહેર કર્યું એ હેન્રિ તથા બીજા કેટલાક રાજાઓ એ દાવાની સામા થયા, પણ બધા રાજાઓ એક એક ઉપર ફાયદો મેળવવાના લોભમા પડી સંપ નહિ કરવાથી, લોક અતિ અજ્ઞાન અને વહેમી હોવાથી, તથા ગુરૂ તથા સાધુ કે જોગીવર્ગનો ઉદ્યોગ અને સંપ ભારે હોવાથી, પોપની સત્તાને સર્વોપરી થવામાં કોઇ ખામી રહ્યું નહિ પોપ ૩ જા ઇનોસેંતની કારકીર્દીમા એ કામ સપૂર્ણ પાર પડ્યુ આ બુદ્ધિમા બળવાન, કુળે ઉંચો, અને મોટા મનવાળો પુરૂષ ભર જુવાનીમા સને ૧૧૯૮મા પોપને આસને બિરાજ્યો.

એના વખતમાં જર્મનિનો રાજેંદ્ર સંકટમાં હતો, ફ્રાંસનો પાદશાહ લોભી અને સ્વાર્થી હતો, ઇંગ્લાંડનો રાજા નબળો અને દુરાચરણી હતો, તેથી ઇનોસેંતને ઘણોજ ફાયદો થયો. કોઇ માજી પોપે સ્વપ્નામાંએ ધારેલો નહિ એટલો બધો અધિકાર તેણે મેળવ્યો. તેણે ઇતાલિમાં પોપની ગાદીએ સ્વતંત્ર રાજ્યની ગાદી કરી. યૂરોપના રાજાઓ અને તાલુકદારો ઉપર હુકુમત, અને સઘળા ધર્મગુરૂઓનું અધિપતિપણું મેળવ્યાં. ઘણાક માજી પોપે દાવા કરેલા કે કોન્સતંતૈન, શાર્લમાન વગેરે શહેનશાહાઓએ તેમને અમુક પ્રાંતો દેવસ્થાનખાતે બક્ષીસ આપેલા છે, પરંતુ તે દાવો અમલમાં લાવી શકતા નહિ. રોમનગર અને તેની સોડના ગામોમાં લોક સ્વતંત્રતાને એટલા ચહાતા હતા કે તેઓ પોપને પત કરતા નહિ, અને શેહેમાં રાખતા. સાતમા ગ્રેગરિની સેવકી કાઉંતેસ મેતિલ્દાએ પોતાનો તગામ-મૂલક, તસ્કનિ, માન્તુઆ (માન્ચુઆ), મોદિના, સ્પોલેતો અને આંકોના, એ પ્રાંતો પોપને અર્પણ કર્યો. પરંતુ તેમ કરવાનો તેનો હક નહિ હોવાથી તથા રાજેંદ્રના બળને લીધે તેઓ પોપના હાથમાં આવ્યા નહિ. પાંચમા હેન્રિના મૃત્યુ પછી તેની ગાદીને માટે જર્મનિમાં વઢવાઢ થયાથી ઇનોસેંત પોતાની નજરમાં આવે તેમ ઇતાલિમાં કરી શક્યો. મૈયત રાજેંદ્રનું સાચું કે જૂઠું વસિયતનામું પ્રગટ કર્યું. એમાં હેન્રિએ તેનો દાવો સ્વીકારેલો દેખાડ્યો. એ ઉપરથી સ્પોલેતો અને આંકોના સંસ્થાનનો કબજો લીધો, અને થોડા વર્ષ કેડે એક મોકાસદારને આપ્યાં. રોમ શહેરનો સરસુબો રાજેંદ્રને સ્વામી માનતો હતો તે છોડાવી પોપ તેનો ધણી છે એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાની તેને જરૂર પાડી, તથા નગરવાસીઓને શેહેમાં રાખ્યા. એ પ્રમાણે પોપની ગાદી ધર્માસનની જોડે રાજ્યાસન પણ હવેથી થઇ.

પોપ સર્વે ખ્રિસ્તિઓનો મુખ્ય ધર્મગુરૂ અને પ્રભુ ઇસા જે આખી પૃથ્વીનો ધણીરણી તેનો પૃથ્વી ઉપર પ્રતિનિધિ છે, માટે તે રાજેંદ્રો રાજાઓ વગેરે સર્વેનો મહારાજાધિરાજ છે એવું ઇનોસેંત બળાત્કારે મનાવી શક્યો. એ કરવામાં પોપના શસ્ત્રો કયાં હતાં તે આગલા અધ્યાયમાં વર્ણવ્યું છે. આ વેળાએ પોપની શક્તિ પૂર્ણકળાએ પહોંચી. રાજા રાણાદિ ઉપર ફરિઆદો તેમની હજૂરમાં થતી. બળવાન, ધનવાન, અને

રાંક સર્વને ઇન્સાફ તેઓ કરતા અને અપરાધીને સજાએ પહોંચાડી દુર્બળ અને નિરપરાધીની વહારે ચઢતા. પાદશાહોને દંડવાની તથા ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકવાની તલાક આપવાની તથા અનૌરસને ઔરસ કરવાની, કસમ ફોક કરવાની, સગામાં પરણવાની, મનાઇના શાસ્ત્રથી પોપની નજરમાં આવે તેટલે દરજ્જે હરકોઇને મોકળો કરવાની, આચાર્યો નિમવાની તથા બરતરફ કરવાની તેમના ઉપરી દાખલ દરેક દેશમાં પુષ્કળ અધિકારથી પોતાના પ્રતિનિધિ રાખવાની, ગુરૂવર્ગ પાસેથી કર લેવા વગેરેની સત્તા પોપને હાથ આવી.

ઇતાલિમાં બીજાં સંસ્થાનો પણ હતાં. લામ્બર્ડિના શહેરો જર્મનિના રાજેંદ્રનું ઉપરીપણું માનતા. પરતુ દરેક શહેર આસપાસના પરગણાઓ સહિત પોતપોતાના રાજકારભાર સ્વતંત્રપણે કરતું. રાજેંદ્ર ફ્રેદરિક બાર્બેરોસ્સા એ નામના ઉપરીપણાથી રાજી રહ્યો નહિ. મોટી ફોજ લેઇ તેણે લામ્બર્ડિ ઉપર સ્વારી કરી અને તેનાં મિલાન વગેરે સઘળા શહેરોને તાબે કરી તેઓની સ્વાધીનતા ખૂચવી લીધી (ઇ. સ ૧૧૫૮ થી ઇ. સ. ૧૧૬૨) લામ્બર્ડ પ્રજાએ બંડ કરી પોતાનો અખતિયાર ફરીને મેળવ્યો (૧૧૮૩). એ પછી તેઓના શહેરોમાં ગેલ્ફ અને ધિબેલીન એવે નામે બે પક્ષ બધાયા. એમાનો પહેલો પોપની તરફ અને બીજો રાજેંદ્રને વળગી રહેનારો હતો. વળી તેઓ હમેશ માંહોમાંહે વઢતા.

ઇતાલિમાં ત્રીજું મોટું રાજ્ય નેપલ્સ અને સિસિલિનું હતું. એના રાજા વિલિઅમની ફોઇ રાજેંદ્ર ૪થા હેન્રિ વેરે પરણી હતી. વિલિઅમ સતાન વગર ઇ સ. ૧૧૮૯ મા મરણ પામ્યો, તેથી રાજેંદ્રે તેની ગાદીનો દાવો કર્યો, પરતુ રાજ્યના ઉમરાવો તેની સામા થયા અને મૈયત રાજાના કોઇ સગા નામે તાક્રેદને રાજ્યાસને બેસાડયો તાક્રેદના મરણ કેડે તેના બાળક પુત્ર ત્રીજા વિલિઅમને ગાદી મળી (ઇ. સ. ૧૧૯૮). રાજેંદ્રે આવી એ બાળ રાજાને કાઢયો, અને જર્મનિમાં લેઇ જઇ બહુ દુ ખ દીધુ ત્યારપછી બીજો ફ્રેદરિક નામે રાજા થયો તે પણ નાની વયનો હતો. પોપ ત્રીજો ઇનોસેંત તેનો રક્ષક અથવા નાયી થયો (ઇ સ. ૧૨૦૦) તેના પછી તેનો પુત્ર કાન્રાદ ગાદીપતિ થયો, અને કોન્રાદ મુઓ, ત્યારે ફ્રેદરિકનો સહોદર ભાઇ માન્ફ્રેદ રાજ્ય કરવા લાગ્યો

(ઈ. સ. ૧૨૫૪) પોપને એ ગમ્યું નહિ, તેથી તેણે ફ્રાન્સના સંતલુઇસ રાજાના ભાઇ આંજુના ડ્યુક ચાર્લસને રાજ્ય જીતી લેવાની આજ્ઞા દીધી. માન્ફ્રેદ રણસંગ્રામમાં પડ્યો અને તેના ભત્રીજા કોન્રાદીનોનો ચાર્લસેવધ કરાવ્યો. માન્ફ્રેદની દીકરી આરાગોનના રાજા પિતર વેરે પરણી હતી. તે ઉપરથી તેણે એ રાજ્ય ઉપર દાવો કર્યો. સિસિલિના લોકની સ્ત્રીઓની લાજને ફ્રેંચ તરફથી હાનિ પહોંચી તેથી તેમણે બંડ કરી પિતરને ગાદી આપી. એ રાજાના કુંવર ફ્રેદરિકના વખતમાં સલાહ થઇ તેમાં એવું ઠર્યું કે તેના મરણ પછી સિસિલિ નેપલ્સના રાજાના તાબામાં જાય (ઈ. સ ૧૩૦૦).

જર્મનિ-સ્વાબિઆનું રાજ્યકુળ—સને ૧૨૫૪માં રાજેંદ્ર ૫ મો હેન્રિ મરણ પામ્યો અને તેની જોડે ફ્રાંકોનિઆ કુળનો અંત આવ્યો. ૪થા હેન્રિની કુંવરીનો કુંવર ફ્રેદરિક સ્વાબિઆનો ડ્યુક તેના તાલુકાઓનો વારસ થયો, પણ જર્મનિના તાલુકદારોએ તેને રાજેંદ્રની પદવી આપી નહિ. વંશપરંપરાને બદલે રાજેંદ્ર પસંદ કરવાનો ધારો તેમને ગમ્યો, ને સાક્સનિના ડ્યુક લોથેરને તેણે ગાદી આપી. પોતાની પછી રાજેંદ્રને આસને પોતાના જમાઇ હેન્રિ બવેરિઆના ડ્યુકને બળવાને લોથેરે ઘણી કોશિષ કરી, પણ નિષ્ફળ ગઈ ને તેનુ મરણ થતાંવારમાં સ્વાબિઆના કોન્રાદને તેના પક્ષકારોએ નીમી દીધો (ઇ. સ. ૧૧૩૮) એ પાદશાહે હેન્રિને તેના તાલુકાઓમાથી કાઢી મૂકાવ્યો, અને ત્યારથી જર્મનિમા ગેલ્ફ અને ધિબેલૈન એવા બે પક્ષ બધાયા. હેન્રિ સાક્સનિનો વારસ હતો. તે પહેલો અને બીજો સ્વાબિઆ કુળનો હતો. એ બને પક્ષ ઇતાલિઆ પણ દાખલ થયા.

કોન્રાદ (ત્રીજા)ની પઠી તેનો ભત્રીજો ફ્રેદરિક બાર્બેરોસ્સા (રાતી દાઢીવાળો) રાજેંદ્ર નિમાયો (ઈ. સ. ૧૧૫૨) એ રાજા બુદ્ધિવાન હતો. લામ્બર્ડીના શહેરોને જે વશ કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો તે આગઝ કહ્યા પ્રમાણે વ્યર્થ ગયો રોમ શહેરમા બે પોપ નિમાયા વિક્તર ૪ થો, અને આલેક્સાંદર ૩ જો. રાજેંદ્ર પહેલાની તરફ થયો. ફ્રાંસ અને ઇંગ્લાંડના રાજા તથા લામ્બર્ડીના શહેરો બીજાના પક્ષમાં ઉતર્યાં. લેગ્નેગોના યુદ્ધમાં હાર્યો (ઈ. સ. ૧૧૭૬). પછી આલેક્સાન્દરની રાજેંદ્રને જરૂર પડી

પગને ચૂંબન કરીને તથા તેના ખચ્ચરનું પેગડું ઝાલી સ્વારી કરાવીને તેની સેવા કરી કુસેદખાતે લઢવાને તે એશિઆખંડમાં ગયો હતો. ત્યાં ઉનાળામાં એક દિવસે કોઇ ટાઢા ડુંગરી વહેળામાં નહાતાં ફ્રેદરિક ડૂબી મુઓ. તેની ગાદી તેના પુત્ર ૬ ઠ્ઠા હેન્રિને મળી (ઇ. સ. ૧૧૯૦). એ ઘણો બળવાન નીકળ્યો. સાકસનો વેગથી તેની સામા ન થયા હોત તો તેણે રાજેન્દ્રની ગાદી પોતાના કુળમાં વંશપરંપરા કરી હોત. આઠ વર્ષ રાજ્ય કરીને તે મરણ પામ્યો; તેના વખતનો ઘણોખરો ભાગ નેપલ્સ અને સિસિલિ જીતી લેવામાં ગયો. શત્રુઓ ઉપર તેણે ઘણી નિર્દયતા કરી. મુઆ પહેલાં પોતાના બે વર્ષના કુંવર બીજા ફ્રેદરિકને પોતાની જગાએ નિમાવ્યો હતો, પરંતુ તે બહાલ રહ્યું નહિ. કેટલાક રાજાઓએ સાકસનિના ઓથોને પસંદ કર્યો, અને કેટલાકે મૈયત રાજેન્દ્રના ભાઇ ફિલિપને નિમ્યો. બંને હરીફો વઢયા. હાર થયાથી ઓથોને જર્મનિમાંથી નાસી જવું પડયું. બાવેરિઆના તાલુકદારે થોડા વખત કેડે ફિલિપનું ખૂન કરાવ્યાથી ઓથો ફરી પાછો આવ્યો, ફિલિપની કુંવરીને પરણ્યો, ને રાજેન્દ્ર થયો. એ વખતે કાઉંતેસ મેતિલ્ડાએ પોપને બક્ષીસ આપેલા મૂલક ઉપરનો રાજેન્દ્રનો દાવો રદ છે એવું વચન તેણે આપ્યું. પાછળથી પોતાનું જોર વધેલું લાગ્યાથી એ વચન તેણે પાળ્યું નહિ, ત્યારે પોપે હમણાં ઉમરે આવેલા બીજા ફ્રેદરિકને આશરો આપ્યો. સાકસનિ વિના બાકીના બધા ઓથોના પક્ષમાંથી નીકળી ગયા, અને ફ્રેદરિકને રાજ્યાભિષેક થયો (ઇ. સ. ૧૨૧૫). સને ૧૨૧૮ મા ઓથોનું મરણ થયાથી ટંટો પત્યો અને ફ્રેદરિકે નિરાંતે રાજ્ય કર્યું.

એ રાજાનો ઘણોખરો વખત ઇતાલિમાં ગયો. રાજ્યાસને બેસતી વેળા તેણે ક્રૂસેદોની લઢાઇમાં જવાની માનતા લીધી હતી, તથાપિ નેપલ્સ અને સિસિલિના રાજ્યનો સુધારો કરવામાં તેનું મન લાગ્યું હતું. તેથી ત્યાં જઇ શક્યો નહિ. એથી તેને પોપ જોડે અણબનાવ થયો ને તે એટલો વધી પડયો કે પોપ નવમા ગ્રેગરિએ તેને પદભ્રષ્ટ ઠરાવ્યો અને જાતિ બહાર મુકયો (ઇ. સ. ૧૨૨૮). મારામારી અને કાપાકાપી ચાલી, ને પોપનો મૂલક ફ્રેદરિકે લૂંટયો અને રાજેન્દ્રે ક્રૂસેદપર જવાનો નિશ્ચય કર્યો, ત્યારે પોપે કહાવ્યું કે પ્રાયશ્ચિત કરી શુદ્ધ થયા વિના તારાથી ત્યાં

જવાય નહિ. એમના ઉપર લક્ષ ન આપતાં તે ગયો, અને તેની પૂર્વે ગયેલા ક્રુસેડરો કરતાં વધારે ફતેહ પામ્યો. મિસરના સુલતાને તેને જેરૂસલેમ અને આસપાસનાં પરગણાં આપ્યાં (ઈ. સ. ૧૨૩૦).

ફ્રેદરિકના અમલનો બાકીનો વખત પોપ જોડે વઢવામાં ગયો એમની તરફથી ઇતાલિમાં ગેલ્ફ અને ધિબેલૈન તડો લદી મુઆં; રાજેંદ્રની કનેથી તખ્ત લઇ લેવાને પોપે પોતાના ભક્તોને આજ્ઞા કરી. લાબ્બર્ડિમાના નગરોને તથા ફ્રેદરિકના કુમાર હેંન્રિને તેના સામા ઊભા કર્યા, પરંતુ રાજેંદ્રે સર્વને જીત્યા. પોપે તેની સામા નવા શત્રુ મોકલ્યા. અંતે ઇ. સ. ૧૨૪૮ માં પાર્મા શહેરની પડોશમાં તેની ફોજ હારી, અને નવી સેના તૈયાર કરવાને તેણે નેપલ્સમાં જઇ મુકામ કર્યો. અહિં તાવ આવવાથી તેનો કાળ થયો. એ વેળા એનું વય ૫૭ વર્ષની હતી (ઇ. સ. ૧૨૫૦). એ વિશાળ બુદ્ધિનો તથા વિદ્યાને આશરો આપનારો હતો. એના મરણ પછી વર્ષ સુધી રાજેંદ્રનું આસન ખાલી રહેલું ગણાયછે; કેમકે પ્રતિપક્ષિઓએ એક વખત જુજવા સખસોને નીમ્યા, ને વાસ્તવિક અધિકાર કોઈથી ભોગવાયો નહિ. આ સમયમાં હ્રાઇન નદી ઉપરના શહેરોએ પોતાના વેપારના રક્ષણને અર્થે એકો કર્યો ઉત્તર તરફના નગરોએ એવોજ બંદોબસ્ત થોડાં વર્ષ પૂર્વે કર્યો હતો, અને તેનું નામ હન્સિઆતિકલીગ હતું. સને ૧૨૭૩માં જર્મેનિનાં માંડલિક રાજાઓએ હાપ્સબર્ગ કુળના રાજા રોદોલ્ફને રાજેંદ્ર નીમ્યો. એ પાદશાહ ચતુર અને શાણો હતો. અધિરાજ્યમાં સલાહશાંતિ સ્થાપવાપર તે મંડ્યો. બોહિમિઆના રાજા ઓત્તોકારે બળવો ઉઠાવ્યો, તેને હરાવી તેના આસ્ત્રિઆ વગેરેનો મુલક દાબ્યો એટલે જર્મેનિની રાજ્યસભાની મંજૂરીથી પોતાના કુમારે આલ્બર્તને વસ્યો. એ રીતે આસ્ત્રિઆના રાજ્યનો આરંભ થયો (ઈ. સ. ૧૨૮૩). ગજેંદ્રની પછી જેને ગાદી આપવી હોય તેને માંડળિક રાજાઓ "રૂમીઓનો રાજા" એવી પદવી આપતા. આ પદવી તેમણે આલ્બર્તને આપવાની ના કહી, ને રાજેંદ્રના (ઇ. સ. ૧૨૯૧ માં) મરણ પછી તેની જગાએ નાસૌના આદોલ્ફને ઠરાવ્યો. આદોલ્ફ અને આલ્બર્ત વચ્ચે લડાઈ ઊઠી, તેમાં આદોલ્ફ માર્યો ગયો, અને તેની જગાએ કેટલાક રાજાઓએ આલ્બર્તને નીમ્યો (ઇ. સ. ૧૨૯૮).

ફ્રાંસ—એ દેશમા ૭મા લુઇનો કુમાર બીજો ફિલિપ આગસ્ટસ સને ૧૧૮૦ માં રાજા થયો. શાર્લમાન પછી એના જેવો બુદ્ધિમાન બળવાન રાજા ફ્રાન્સમા થયો નહતો. તાલુકદારોનું જોર વધી પડી ગાદીપતિઓ નિર્બળ તથા વજન વગરના થઇ ગયા હતા. હ્યુ કાપેત પછીના રાજાઓ તાલુકદારોનો મુલક જીતી લેઇ પોતાનું ગૌરવ વધારવા પર મંડયા હતા, પરતુ તેમનું ઝાઝું ફાવતું નહતું. નાર્મંડિના ડ્યુક રાજગાદીને હરકત કરી શકે તેવા હતા. તોપણ ૧લા ફિલિપે ત્યાના વિલિયમને ઇંગ્લાંડ જીતવાની પરવાનગી આપી એ તેણે જોખમભરી ભૂલ કરી, કેમકે એથી તે ડ્યુક તેનો બરોબરીઓ રાજા થયો. જોખમ ૭મા લુઇશના અમલમા વધ્યું, કેમકે તેની છાંડેલી નારી એલીનાર વેરે ઇંગ્લાંડનો બીજો હેન્રિ પરણ્યો, તેથી તેને બીજા ત્રણ પ્રાંત મળ્યા. જો પ્લાન્તાજનેત કુટુંબના શાહજાદાઓ માહોમાહે વઢ્યા ન હોત તો ફ્રાન્સની ગાદીને સહીસલામત રહેવું મુશ્કેલ પડત. બળવાન રાજા બીજા હેન્રિના પુત્રો બાપની સામા બંડ કરી તેની સત્તાને હાની પહોચાડતા. બીજો ફિલિપ આગસ્તસ ફ્રેંચ રાજ્યની મોટાઇનો પાયો નાખનાર થયો. તેની મોટી બુદ્ધિ આગળ ઇંગ્લાંડના પ્લાન્તાજનેત કુળની ઉતાવળે પડતી થઇ. ૧લો રિચાર્ડ ખરો મહાવીર હતો પણ રાજકાજમા ફિલિપની ચતુરાઇને પહોંચે તેવો નહોતો. તેની પછી જાન રાજા થયો. તેતો બધી વાતે પોચો હતો. શૂર કે રાજ્યચતુરાઇ એમાથી એકે તેનામા ન હતાં. તેનો ફ્રાન્સમાનો ઘણોખરો મુલક જાગૃત પાદશાહ ફિલિપે જીતી લીધો. તેના પાડોશી અને તાલુકદારો એની શક્તિ એટલી બધી વધી ગયેલી જોઇને ભય પામ્યા. તેનું કૌવત નરમ પાડવાને તેઓએ એકો કર્યો, અને જર્મન, ઇંગ્લિશ અને ફ્લેમિંગ જોદ્ધાઓની એકઠી મળેલી સેના તેને જીતવાને ચઢી. સને ૧૨૧૪મા બૌવિનેસના રણસંગ્રામમા ફિલિપે તેને હરાવીને પોતાની સત્તા દૃઢ કરી. એની પછી એનો દીકરો ૮મો લુઇ ગાદીએ બેઠો (સને ૧૨૨૩) ઇંગ્લાંડના રાજ્યના તાબામાં હજી કેટલોક મૂલક ફ્રાન્સમા હતો તે જીતી લેવામા તે રાજા મંડયો હતો. એવામા લાંગ્વેડોક પ્રાંત ઉપર પોપના હુકમથી જવું પડ્યું એ લડાઇમાં કાંઇક જય પામ્યા પછી તેનું મરણ થયું (ઇ. સ ૧૨૨૩), અને તેનો પુત્ર ૯ મો લુઇ રાજ્યાસને બેઠો. એની ઉમર એ સમે બાર વર્ષની હતી, તેથી તેની વતી

માએ રાજકારભાર ચલાવ્યો. મોટા તાલુકદારોએ સ્વતંત્ર થવાની કોશિશ કરી, પણ રાજમાતાની ચતુરાઇ આગળ તેમનું કાંઇ વળ્યું નહિ. લુઇ મોટો થયો ત્યારે ઘણો ભલો અને ઈન્સાફી નીકળ્યો. બીજાઓના રાજ્ય ખુંચી લેવાને બદલે ગેરવાજબી લીધેલાં પાછાં આપતો. ઇંગ્લાંડના ૩ જા હેન્રિને તેણે કેટલાંક પરગણાઓ પાછાં આપ્યાં. રાજા રજવાડા વઢતા હોય તેઓમાં સલાહ કરાવવાનું પ્રયત્ન કરતો. રૈયતનો ન્યાય પંડે કરતો કેટલાક કાયદા તેણે રચ્યા, તેનાં વખાણ થયાં અને તે સંતનું ઉપનામ પામ્યો. તેનામાં બે દોષ હતા. તેની માની આમન્યા હદથી વધારે પાળતો તથા ઘણો વહેમી હતો. છેલ્લા કારણથી તે બે વાર ક્રુસેદ ઉપર ચઢયો. એમાંની એક સ્વારીમાં લશ્કર ખોયું અને પંડે કેદમાં પકડાયો તથા બીજીમાં આફ્રિકાને કાંઠે મરણ પામ્યો (ઇ. સ. ૧૨૭૦), તોપણ ફ્રાન્સ એવા રૂડા રાજાને માટે ગર્વ કરી શકે. કેમકે હરકોઇ સિંહાસને એવા સારા રાજા ક્વચિત્જ બિરાજે છે. એનો કુમાર ૩ જો ફિલિપ રાજા થયો. એણે એના કાકા આંજુના ચાર્લેસની તરફદારી કરી આરાગોન ઉપર સ્વારી કરી, પણ તેમાં થોડાજ જય મળ્યો. સને ૧૨૮૫ માં તેની પાછળ શાહજાદો ૪ થો ફિલિપ પાદશાહ થયો. બાકી રહેલા તાલુકા વશ કરવાના એણે યત્ન કર્યા.

ઇંગ્લાંડ—એ દેશ જીતનાર વિલિઅમે સાક્સન પ્રજાને છેક નીચે આધિનતામાં આણી મૂકી. તથાપિ તેમના અસલના કાયદા તથા સ્વાધીનતા ઉપર જે પ્રેમ અને સ્મરણ તેમના મનમાં હતાં તે નાબુદ કરી શક્યો નહિ. વડા શાહજાદા રાબર્ટનું ઉલ્લંઘન તેના બે કુમાર વિલિઅમ રૂફસ તથા ૧ લા હેન્રિએ જુના હકો પાછા બહાલ કરવાનાં વચન આપેથી અનુક્રમે રાજપાટ બથાવી શકયા. ઇંગ્રેજનું મન વધારે સજ્જડ મનાવવાને હેન્રિ સાક્સન શાહજાદીને પરણ્યો. એ લગ્નથી ઉત્પન્ન થયેલી કુમારી માતિલ્દા આંજુના અર્લજ્યો પ્લાંતાજનેતને વરી હતી. મરતી વેળા એ બાઇને રાજ્યનો વારસો હેન્રિએ આપ્યો પણ તેના ભાણેજ સ્તિફને રાજ્યાસનનું અપહરણ કરી એ ગોઠવણ અમલમાં આવવા દીધી નહીં તેથી પ્રકૃતિક્ષોભ ઉઠ્યો. પોતાની પછી માતિલ્દાના પુત્ર બીજા હેન્રિએ રાજપાટે બેસવું એવો ઠરાવ કર્યાથી એ વિરોધને સ્તિફન બંધ પાડી શક્યો.

બીજો હેન્રિ પ્લાંતાજનેત વંશનો પહેલો પાદશાહ ગાદીનો ધણી થયો, ત્યારે માબાપની ભણીથી ફ્રાન્સમાં નાર્મંદિ, આંજુ વગેરે વિશાળ અને રસાળ પ્રાંતો જોડે લાવ્યો; અને પછી ૭ મા લુઇએ છાંડેલી નારી એલીનોરને પરણ્યો તેથી તે બાઇને પીયરથી વારસામાં મળેલાં પરગણાંઓનો માલિક થયો. પોપની પરવાનગીથી આયર્લાંડ બેટ જીતી લીધો (ઈ. સ. ૧૧૭૨). એ વેળા ત્યાં પાંચ નાનાં રાજ્ય હતાં અને તેઓના રાજાઓ માંહોમાંહે ટંટા કજીઆ કરી દેશની ખરાબી કરતા એમાંના એકે રાજ્ય ખોઇ બેઠાથી હેન્રિની કુમક માગી. એ અરજ તેણે માની, અને તેના સરદારોએ જઇ તે રાજાને પાછો ગાદીએ બેસાડયો. પાછળથી હેન્રિએ પંડે જઇને મોટા રાજાઓને તાબે કર્યા, પણ આખા દ્વીપની સંપૂર્ણ જીત કરી નહિ તેથી આગળ સેંકડો વર્ષ લગી બહુ લોહી વહ્યું અને પીડા થઈ. હેન્રિનું કુટુંબ માંહોમાંહે લઢી મર્યું ન હોત તો વધારે પરાક્રમ કરી શકત.

૧ લા રિચાર્ડની કારકીર્દ ઈંગ્રેજના ઇતિહાસમાં થોડીજ અગત્યની છે. એ રાજા ક્રુસેદના યુદ્ધમાં ઘણો પ્રખ્યાત થયો. એના પછી એનો ભાઇ દુરાચરણી જોન રાજા સને ૧૧૯૯ માં રાજા થયો. તેના અમલમાં જાણુવાજોગ બનાવ બન્યા. એના જૂલમ અને કુકર્મોની પીડથી ઉમરાવોએ બંડ કરી, તેને પાસેથી મેગ્નાચાર્ટર એટલે મોટી સનંદ આપવાની જરૂર પાડી. એ સનંદ પ્રજાની સ્વાધિનતાની હદનો પાયો થયો. પોપે તેને પદભ્રષ્ટ કરી પોતાને આધીન અને ખંડીઆ રાજા તરીકે પાછો ગાદીએ સ્થાપ્યો, અને એ ગરબડની જોગવાઇ સાંધી ફિલિપ આગસ્તસે તેનો ફ્રાન્સમાંનો ઘણોખરો મૂલક જીતી લીધો. મોટી સનંદમાંની સરતો પાળવાને સોગન ખાધા હતા, તે પોપે ફોગ કર્યાથી જોને તે પટો રદ કર્યો કે બારનો એટલે તાલુકદાર ઉમરાવોએ બળવો ઉઠાવી ફ્રાન્સના રાજાને ઇંગ્લાંડનો મુગટ પહેરાવી વિનતિ કરી તે પરથી ફિલિપનો તિલાટ શાહજાદો લુઈ ફ્રેંચ ફોજ સાથે ચડી આવ્યો. સને ૧૨૧૬ માં ઈંગ્રેજ રાજાનો પરાજય થયો અને તે સ્કાટ્લાંડ ભણી નાઠો રસ્તામાં તેનો કાળ થયાથી ઇંગ્લાંડ દેશ ફ્રાંસનો એક પ્રાંત થઇ જતો બચ્યો. બારનોએ ફરી જઈ મૈયત રાજાના પાટવી કુમાર હેન્રિને ગાદીએ બેસાડયો.

આ તોફાની વખતમાં અમલ કરવા જોગ અકલ અને દ્દઢતા હેત્રિમાં નહતાં. તેણે પરદેશની થોડી લઢાઇઓ માથે લીધી. પણ તેમાં ઘણુંખરૂં જશ પામ્યો નહિ તથા સ્વરાજ્યમાં શાન્તિ રાખી શક્યો નહિ. પરદેશીઓ ઉપર વહાલ દેખાડી તેમને ધન અને અમલદારી આપ્યાથી તાલુકદારો અને ધર્માચાર્યોએ એકો કરી તેની કનેથી રાજ્યશક્તિ ખૂંચવી લેઇ માત્ર તેને નામનો રાજા કરી નાંખ્યો. લીસ્તરના અર્લના પ્રમુખપણા નીચે ઉમરાવોની એક ટોળી રાજ્ય ચલાવવાને નીમવામાં આવી. લીસ્તરે રાજ્યનિયમોમાં મોટો અગત્યનો વધારો કર્યો. તેણે રાજ્યસભામાં પરગણાના તથા નગરોના મુખતીઆરોને દાખલ કર્યા. એમ પાર્લમેંટની શરૂઆત થઈ. એમાં લોકના મુખતીઆરોનું નામ હાઉસ આવ કામન્સ અને ઉમરાવોની સભાનું નામ હાઉસ આવ લાર્ડસ પાડ્યું (ઈ. સ. ૧૨૬૫). દિવસે દિવસે કાયદા રચવામાં કામન્સની સભા વધારે હાથ ઘાલવા લાગી. અમલ કરનારા ઉમરાવો એટલો જૂલમ કરવા લાગ્યા કે રૈયતને તેઓ રાજાથી વધારે આકરા જણાયા. એથી હેન્રિને હાથ રાજ્યની લગામ પાછી ગઈ અને તેના સામાવાળીઆ એટલા નરમ પડી ગએલા માલૂમ પડ્યા કે પાટવી કુંવર એડ્વર્ડ ક્રુસેદપર ચઢ્યો એ પ્રિન્સની ગેરહાજરીમાં પાદશાહ મરણ પામ્યો (સને ૧૨૭૨) બે વર્ષે ફરી શાહજાદો આવ્યો, તે દરમિઆન કોઇએ ધીંગાણું કર્યું નહિ, અને દેશમાં સમાધાની રહી.

શાહ એડ્વર્ડ બહુ જોરાવર નીવડ્યો. આખા ગ્રેટબ્રિટનનું એક રાજ્ય કરવું એ તેની મોટી આકાંક્ષા હતી. વેલ્સના રાજા લુએલીને સેવા કરવાની ના પાડી એ વિશે તેણે તે દેશ ઉપર સ્વારી કરી અને તેને સંપૂર્ણ વશ કર્યો. તાબે થયા પહેલાં વેલ્સના લોક બહુ બહાદુરીથી વઢ્યા. જીતેલા મુલકમા શાન્તિ સ્થાપવાને પાદશાહ એક વર્ષ ઉપરાંત ત્યા રહ્યો. એ વખતમા તેની રાણીએ ત્યાના કાર્નાર્વેન નામે કિલ્લામાં કુંવર જણ્યો (ઇ. સ. ૧૨૮૪). એ શાહજાદાને વેલ્સ પ્રજાએ સ્વદેશી માન્યો અને પિતાએ તેને પ્રિન્સ આવ વેલ્સ એ ઇલકાબ આપ્યો એ સબથી ઇંગ્લાંડના ટિલાટ કુંવર અદ્યાપિ એ પદ ધારણ કરેછે.

સ્કાટલાંડનો પાદશાહ અપુત્ર મુઆથી તેની ગાદી બાબત બેવિચલ,

લ્યુસ, અને ટેસ્તિગ્સ નામે ત્રણ ઉમેદવાર દાવો કરવા લાગ્યા. માંહોમાંહે વઢી ન મરતાં તેમણે એડ્વર્ડને ન્યાય કરવાનું કામ સોપ્યું. એમાંના પહેલાએ મેવા બજાવી પરાધીન રાજા થવું કબૂલ કરવાથી ઇંગ્રેજ રાજાએ તેની તરફેનમાં ચૂકાદો કર્યો તાબેદારી ઊઠાવતાં કાયર થઇ બેલિઅલે સ્વતંત્ર થવાની મહેનત કરી. એડ્વર્ડે તેની ફોજને હરાવી અને તેને પકડી લીધો. એમ થવાથી બેલિઅલે રાજપાટનું રાજીનામું આપ્યું (સને ૧૨૯૬). સ્કાટ પ્રજા હારી ખરી પણ શરણ થઇ નહિ ઇંગ્રેજી હેસરીમાથી છૂટવાને બડ થયાં કર્યા. મોટા સ્વદેશાભિમાની અને શૂરવીર સર વિલિઅમ વાલેસની સરદારી નીચે રૈયતે સ્વતંત્ર થવાને ઘણું જોર કર્યું. ઇંગ્રેજ રાજાએ તેને સદાયમા હરાવ્યો, બંધીવાન કરી મારી નાંખ્યો, ત્યારે સ્વાધીનતા મેળવવાની સઘળી આશા ભંગ થઇ જણાઇ અંતે રાબર્ટ બ્રુસે ફિતૂર મચાવ્યું અને સ્કોન નગરમાં ગજપદક અને મુગટ ધારણ કર્યા (ઇ. સ. ૧૩૦૬) તેને

સ્પેન—નાના નાના-ખ્રિસ્તિ અને મૂર કે મુસલમાની રાજ્યોમાં એ દેશ વહેંચાઇ ગયલો હતો. નવાર, આરાગોન અને કાસ્તૈલ એ ખ્રિસ્તિ સંસ્થાનો હતાં. એમાંના પાછલાં બેનાં રાજ્યાધિકારીઓ પાડોશમાંના મુસલમાનોના પરગણા હળવે હળવે જીતી લેઇ પોતાના રાજ્યના વિસ્તારમાં વધારો કરતા હતા. કાસ્તૈલના રાણા ૧ લા આલ્ફાન્સોએ માદ્રિડ અને તોલેદો શહેરો જીત્યાં (ઇ. સ. ૧૮૦૫). મુસલમાની રાજ્યોને એ રાજાને હાથે નાશ થવાનો સંભવ હતો પરંતુ તે વેળા આફ્રિકામાં દીન જાગવાથી ધર્મઘેલા જોદ્ધાનાં ટોળેટોળાં આવી પહોંચવાથી તેઓ ઉગર્યા. મૂર લોક પુનરપિ એટલા બળવાન થયા કે ખ્રિસ્તી રાજ્યો ધાસ્તીમાં આવી પડ્યાં, અને પોપ ૩જા ઇનોસેંતને સ્પેનના મુસલમાનોને જીતવાને ક્રુસેડ સ્વારી ઊભી કરવાની આજ્ઞા આપવી પડી. એપરથી કાસ્તૈલ અને આન્દાલુશિઆના સીમાડા ઉપર મોટી ખ્રિસ્તિસેના ભેગી થઇ. ઉમેદા નગરની થડમાં મુસલમાની લશ્કરને તેણે એવી સજ્જડ હાર ખવરાવી કે સ્પેનમાં મૂર લોક ફરીને માથું ઉંચકી શક્યા નહીં (ઇ. સ ૧૨૧૨). કાસ્તૈલ અને આન્દાલુશિઆના રાજા ૩જા ફર્દિનાંદે સને ૧૨૫૬માં તેમનું કાર્દોવા, મર્શિઆ અને સેવલનુ રાજ્ય જીતી લીધુ ત્યારથી એકલું ગ્રાનાદાનું રાજ્ય તેમની કને રહ્યુ.

પોર્તુગાલ—સ્પેનના મુસલમાનો ઉપર સ્વારી કરવામાં ફ્રાન્સનો એક શાહજાદો નામે બર્ગંદિનો હેન્રિ સામિલ થયો હતો. બહાદુરી અને પરાક્રમથી તે એટલો પકાયો કે કાસ્તૈલના રાજા ૬ ઠ્ઠા આલ્ફાન્સોએ તેને પોતાની કુંવરી દીધી અને તેની સાથે તેને પોર્તુગાલનો તાલુકદાર બનાવ્યો. મુસલમાનો પાસેથી જીતી લઇ હેન્રિએ તાલુકામાં વધારો કર્યો. તેનો પુત્ર આલ્ફાન્સો તેનાથી સરસ નીકળ્યો મુસલમાનોનો તેણે કેવળ પરાજય કરી તેમની શક્તિ કેવળ નાબુદ કરી. રણસંગ્રામમાંજ તેના સિપાઇઓની વિનંતી ઉપરથી તેણે રાજપદ ધારણ કર્યું (ઇ સ ૧૧૩૯). એ નવી ગાદીનો પાયો મજબૂત કરવાને તેણે તેને પોપના રક્ષણ તળે મૂકી અને પોતાને તે ગુરૂના તાબાનો રાજા ગણાવ્યો. આ બિના પછી તેની ગાદી એને નીકારી થઇ પડી, કેમકે ગુરૂજીએ તેનો લાભ લેવામાં ઢીલ કરી નહિ. એ ધૂસરીમાં છૂટવાને રાજાઓએ કેટલાક સખ્ત ઉપાય કર્યા, પન્તુ પોપ

ના બળ આગળ તેમનું ચાલ્યું નહિ. છેલે બંને વચ્ચે સલાહના કોલકરાર થયા. તે વડે પોર્તુગાલના પાદરીઓને મોટી મોટી જાગીરો, લગભગ રાજા ના જેવા હકો અને અદાલતોની સત્તાથી મોકળાપણું તેમને હિસ્સે રહ્યાં (ઇ. સ. ૧૨૮૯).

એ રાજ્યોનાં નગરોમાં મ્યુનિસિપાલ સત્તા જબરી હતી. કાસ્તેલ પ્રાંતમાં મુસલમાન ફોજ વારે વારે ચઢી આવતી, તેથી ત્યાંના નગરવાસીઓને યુદ્ધકળા શીખી હમેશ વસ્તુ પડતું એથી તેમનો બારબોજ વધ્યો અને રાજા તરફથી તેમને પોતપોતાના શહેરોમાં રાજકાજ કરવાના અનેક અધિકાર મળ્યા. સરહદ ઉપરના નગરોમાં વસવાનું ઉત્તેજન આપવાને પણ સરકારે મોટા હકો આપ્યા. શહેરનો વહીવટ કરવાને માજીસ્ટ્રેટ નીમવા, તથા દીવાની ફોજદારી કામોમાં ન્યાય કરવાને ન્યાયાધીશ ઠરાવવાનો અધિકાર નગરવાસીઓને હતો. એમના ફેંસલા ઉપર રાજાને અપીલ થતી. પ્રજા અપૂર્ણ હાલતમાં ટોયછે ત્યારે બળ આગળ કાયદા અને ન્યાયનું જોર ચાલતું નથી. તેથી શહેરની હકુમતની સીમામાં કોઇ તાલુકદારથી સ્થાવર મિલકત સેવાય નહિ તથા કિલ્લા કે મહેલો બંધાય નહિ. જ્યારે કોઇ ઠાકોર તેની હદમાં રહેતો હોય ત્યારે તેના ઉપર બીજાઓની માફક નગરના કાયદાનું જોર ચાલે. એ વગેરે ઘણાક હકો ઘણાખરા નગરોને રાજાની સનદથી મળ્યા હતા. શહેરના અમલદારોના પગારને તથા બીજા સાર્વજનિક ખરચ ને શહેરની આસપાસની પુષ્કળ જમીન તેમના તાબામાં હતી. કેટલાકને તાબે તો ગામો અને પરગણાં હતાં. રાજાના ખરચને માટે વારાઓને પેટે ઉચક ઠરાવેલી રકમ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી આપવામાં આવતી તે સેવાને શહેરની ફોજની જોડે રહેવાને રાજા તરફથી એક અધિકારી રહેતો. એ ફોજના ઉપરી નગરના માજીસ્ટ્રેટ હતા.

આથી શહેરો માહેમાંહે વખતે લઢી મરતા તથા તેઓ સપ રાજાની સામે થતા, ને તેથી દેશની ખરાબી થતી; તોપણ સામટું તા એથી જૂલમનો અટકાવ થતો અને રૈયતના સ્વાધીનતા, હિંમત ગેરે ગોટાઇ અને સુખ આપનાર ગુણો એથી રહ્યા. આરાગોન તથા જા પ્રાંતોનાં શહેરોને પણ એવાજ અધિકાર હતા.

ઇંગ્લાંડની પાર્લમેંટ સભાને મળતી કોર્ત્તેસ નામે મોટી રાજસભા સ્પેનમાં હતી એ સભા મળ્યાની પહેલી નોંધ ઇ. સ ૧૧૬૯ ના વરસની છે, એટલે હીસ્તરે પ્રથમ ઇંગ્લાંડની પાર્લમેંટ બોલાવી તેની પૂર્વે સુમારે સો વર્ષ ઉપર પ્રથમ દરેક ઘરના ધણીને મુખતીઆરો નીમવામાં મત આપવાનો હક હતો, પણ પાછળથી એ કામ મ્યુનિસિપાલેટિઓને સોંપ્યું, તેથી બિગાડ થયો. કેમકે તેથી ખટપટ થવા લાગી અને રાજા ને કારભારીઓનો હાથ તેમાં પેઠો તાલુકદારો અને ધર્માચાર્યની જોડે એક દિવાનખાનામા રૈયતના વકીલ બેસતા ને એકાતમાં જઈ ધારણા કરવાની જરૂર હોય ત્યારે જુદા ઓરડામાં જતા પ્રજાના દુઃખ નિવારણ કરે તો નાણા મળે એ સારી યુક્તિ ઇંગ્રેજી પાર્લમેંટે પકડી હતી, તે કોર્ત્તેસને સુઝી નહિ. તે રાજાને મર્યાદામાં રાખવાનું એક મોટું સાધન તેમને હાથ ન હતું. કાયદા મજૂર કરવામાં અમીરો અને ગુરૂઓની સંમતિની આવશ્યકતા નહતી તેથી નુકશાન થયું. કેમકે જ્યારે રાજાના બળની સામા થવું પડતું ત્યારે તેઓ મદદ કરતા નહિ, એમ છતાં પણ યુરોપના બીજા દેશોની રૈયતની સભાના કરતાં કાર્ત્તેસે વધારે આધકાર ભોગવ્યો એમના મુખતીઆરોની કબૂલાત વિના કોઈપણ કર રાજાથી નખાય નહિ. એ નિયમ જલદીથી સ્થાપન થયો. તેમની વેરો ઉઘરાવવાની યુક્તિઓ ડહાપણ ભરેલી હતી એમ ઉઘરાવેલા સરકારી નાણાં ઠરાવેલા ખપમાજ આવે એવી સંભાળ તેઓ લેતા રાજાને ઉડાઉ થતો અટકાવતા અને વખતે રાજાના મહેલના ખાનગી ખરચને નિયમમાં રાખવાની હિંમત પણ ચલાવતા કારભારી અને સરકારી અમલદારોના આચરણો ઉપર તથા ઇન્સાફનું કામ બરાબર ચાલે છે કે કેમ તે ઉપર નજર રાખતા જ્યારે શક પડતો ત્યારે તેની તપાસ કરવાને અધિકારીઓ નીમતા. પરરાજ્યો જોડે મેલકરાર કરવાનું કામ માથે લેતા, અને લડાઇને માટે કેટલો ખર્ચ કરવો તેનો ઠરાવ કરી લશ્કરી કામકાજ નિયમમાં રાખતા રાજા બાળક હોય ત્યારે અથવા બીજે પ્રસગે રાજ્યપ્રતિનિધિ તેમની મજુરીથી ઠરતા તેઓના અધિકારની મર્યાદા તેઓ બાધતા, ગાદીએ બેસવાનો હક તેમની મજૂરી વિના થતો નહિ વસિયતનામુ કરી રાજા પોતાની પાછળ રાજપાટે બેસનાર મુકરર કરતા તે તેમણે કોઇવાર રદ કરેલું જણાયછે.

ક્રુસેદનાં યુદ્ધો—આ અધ્યાયમાં ક્રુસેદની ઉત્પત્તિનું અને તેની પેહેલી સ્વારીનું બ્યાન કર્યું છે. ગોદફ્રેયને રાજ્યાસન મળ્યું હતું પણ એ પવિત્ર ભૂમિનો ખરો રાજા ઇસુ છે એમ કહી પોતાને રાજા કહેવડાવાની ના પાડી, અને જ્યાં મોક્ષ કરનારને મસ્તકે કાંટાનો તાજ રહ્યો હતો ત્યાં પડે સુવર્ણનો મુગટ પહેરવાની ના કહી. તેની પછી તેનો ભાઇ બાલ્દવિન ગાદીએ બેઠો તેણે એવો વહેમ માન્યો નહિ અને રાજ્યપદ અને ચિન્હો ધારણ કર્યાં. એની પછી એજ નામનો તેનો પિત્રાઈ ભાઇ રાજા થયો અને ઇ. સ. ૧૧૮૭ માં સુલતાન સાલાદીને પાલેસ્તૈનનું રાજ્ય જીતી લીધું ત્યાં સુધી તેની ઓલાદમાં ગાદી રહી એ સિવાય કેટલાક નાનાં સંસ્થાનો ક્રુસેદીઓએ સ્થાપ્યાં હતાં, જેમાંના ઘણા પ્રખ્યાત એદેસ્સા, આન્તિઓક, ત્રિપોલી, અને કાંઈ પાછળથી સૈપ્રસનું રાજ્ય હતું એમાંનું એકે સંસ્થાન આખીરસાર ટકયું નહિ ત્યાંના ખ્રિસ્તિઓ ઉપર જોરાવર દુશ્મનોના હુમલા હમેશ જારી રહ્યા છતાં તેઓ સ્વરક્ષણને અર્થે એકસંપ કરવાનું સમજ્યા નહિ તેઓને જીત મળતી તે હાર કરતાં ભાગેજ ઓછી હાનિકાર હતી કેમકે યૂરોપથી નવા જોદ્ધા મળવા મુસ્કેલ પડતા ક્રુસેદ ઉપર ચઢવાની હોંશ બસેં વર્ષ લગી ટકી રહી પરંતુ તેનો જુસ્સો હળવે હળવે નરમ પડતો ગયો, અને રોમના પોપ તથા યૂરોપના મુખ્ય મહારાજો તરફથી એ યુદ્ધોમાં સામિલ થનારાને જે હકો અને ઇનામો મળતાં તે ન મળત તો એટલી મદદ હોંસ પણ જારી રહેત નહિ પહેલી મોટી ચઢાઇની કેડે ક્રુસેદની મુખ્ય સ્વારી થઇ, પરંતુ તે પાર નહિ પડી કિંવા જે થોડું ફળ પ્રાપ્ત થયું તે થોડાજ કાળ સુધી હાથમાં રહ્યું

ખ્રિસ્તિઓએ જેરૂસલેમ શહેર પ્રથમ જીત્યું ત્યાર પછી અડતાળીસ વર્ષે જર્મનિના રાજાધિરાજ કોનરાદે તથા ફ્રાન્સના પાદશાહ ૭ મા લુઇએ ક્રુસેદની બીજી સ્વારી કરી (ઇ સ ૧૧૧૭) પાલેસ્તૈનમાં રહેલા સ્વધર્મીઓ નબળી હાલતમાં આવવા લાગ્યા હતા તેઓને ટેકો આપવાને એ મહારાજો ચઢ્યા પોતાના જાસ્તી કૌવત વડે અતાબેગઝંધી નામે સરદારે ઇરાકમાની તુર્ક ટોળીઓનું ઉપરીપણું મેળવ્યું હતું એણે યુફ્રાતિસ ઓળંગી ખ્રિસ્તિ રાજ્યો ઉપર હલ્લા કર્યા અને જેરૂસલેમના રાજ્યનો બચાવ કરનારો એદેસાનો ગઢ સર કર્યો. ફ્રાન્સના રાજાની વાટ ન જોતાં કોન્રાદ ઇસ્તામ્બુલ (કૈ-

ન્સ્તાન્તિનોપલ) ભણી ગયો. એની જોડે જર્મનિના સરસ જોદ્ધા હતા. પુરૂષનો વેશ લેઇ બખ્તર પહેરી હથિયાર બધ ઊમરાવ નારીઓ પણ એના સ્વારોમાં હતી. ઇસ્તામ્બુલના રાજેંદ્ર માનુએલના કપટથી એ શરી ફોજની ખરાબી થઇ. જર્મનોના જવાના માર્ગની તેણે તુર્ક સુલતાનને ગુપ્ત રીતે ખબર આપી, અને કોન્રાદ જોડે દગલબાજ ભોમિઆ મોકલ્યા. મીઆન્દર નદીને તીરે મોટી લડાઇ થઇ, તેમાં જર્મનો બહુ બહાદુરીથી વઢ્યા, પરંતુ ફતેહ પામ્યા નહિ, અને કોન્રાદને પાછા ફરવું પડ્યું. બોસ્ફરસ ઉપર થઇ આવતી ફ્રેંચસેના તેને સામી મળી. લુઇનો ભભકો અને પોતાની માઠી અવસ્થાને સરખાવી જોતાં શરમનો માર્યો તે ઘેર ગયો. ફ્રેંચલોક કાંઇ નાહિંમત થયા નહિ તેમ એની દુર્દશા ઉપરથી ચેતવણી ન લેતા વગર સાવચેતીએ ઊતાવળે આગળ વધ્યા; લશ્કરનો એક ભાગ આગળ ચાલ્યો અને બીજો પાછળ પડ્યો, તથા તે બેની વચ્ચે અંતર જાસ્તી પડ્યો. એવામાં પાછલી ટુકડી ઉપર તુર્કી ફોજે ઓચિતો હુમલો કર્યો ને તેમાંના ઘણા સિપાઇઓ કતલ કર્યા. એમ ભંગ થઇ ગએલી સેનાને રાજા લુઇએ ભેગી કરી અને સમુદ્રમાર્ગે થઇ આન્તિઓકમાં આણી. પાલેસ્તૈનના ખ્રિસ્તિઓ તેને આવી મળવાથી બેઉએ મળી દમાસ્કસ નગરને ઘેરો ઘાલ્યો પરંતુ તેમને જય મળ્યો નહિ ને ફ્રેંચ પાદશાહ નાઉમેદ થઈ પાછો વળ્યો. કૃતઘ્ની સાથીઓ તેને તજી જતા રહ્યા તેથી અને તેની રાણીની બદચાલથી ખેદ પામી તે ઘેર આવ્યો. જે સ્વારીથી મોટાં પરિણામો થવાની આશા રાખવામાં આવી હતી તેનું ફળ આવું કરમભરેલું થયું તેથી આખા યૂરોપના લોક આશ્ચર્ય પામ્યા અને દિલગીર થયા એ બીજી ક્રુસેદની ઊઠાવણી કરાવનાર મૂળ પુરૂષ સંત બર્નાર્દ કરીને ક્લેરવાક્સ શહેરનો મોટો પાદરી હતો. લોક તેના ઉપર ઘણા ગુસ્સે થયા ને કહેવા લાગ્યા કે જૂઠી વાણીથી અને ખોટા ચમત્કારોથી હજારો આદમીઓને છેતરીને તેણે ત્યાં મોકલ્યા અને તે બિચારાઓને મોત અને માઠા દુખની જાળમાં સપડાવ્યા. આ તાણુથી બર્નાર્દ કાંઇ પણ ડો હક્યો નહિ. તેણે જે ઉત્તર વાળ્યો કે ક્રુસેદરોની મૂર્ખાઇ અને તેમના દુર્ગુણોથી એ માઠાં ફળ થયાં છે, એ વાત ખરી હતી. આગલા ક્રુસેદરોની પેઠેજ આ લોકે બેવકૂફાઇ, લૂટફાટ અને જુલમ માર્ગમાં કર્યાં હતા. ઇસ્તામ્બુલના માન્યુએલની રૈયતને તેમણે બહુ હેરાન કરી કરીને નવી

સ્વારી કરી, તેમાં અદકાર અને અવિચાર તજી સદ્ગુણ, સપ અને ભક્તિભાવથી જે સરદારો અને સિપાઇઓ વર્ત્તેતો ક્રનેહ પામ્યા વિના રહે નહિ. જેરૂસલેમના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાને વળી એક મોરો પ્રયત્ન કરવાને યૂરોપના મહીપાલોને તેણે બોધ્યા, તથાપિ તેની શીખામણ હવે કોઇએ માની નહિ, અને એ કામની મહેનતમાં હતો તેવામાં તે એકાએક મરણ પામ્યો.

ઝંધીના બેટા સુલતાન નુરદીને મિસરની ગાદી ફાતિમા ઓલાદના ખાલિફા કનેથી જીતી લીધી. સલાઉદીન કરીને ચતુર અને શૂરો સરદાર એ સુલતાનનો માનીતો હતો, તેને હાથ મિસર દેશના રાજ્યની લગામ આવી એ જાતે કુર્દ હતો, તોપણ તેની અકલ અને બહાદુરીને લીધે તુર્ક અને આરબ સિપાઇઓને વહાલો થઇ પડયો. તેના ધણી નુરદીનના મુઆ પછી ખ્રિસ્તિ સસ્થાનો ઉપર સલાઉદીને ચઢાઇ કરી અને જેરૂસલેમ નગર તાબે કર્યું (ઇ. સ. ૧૧૮૨). એ પવિત્ર શહેર મુસલમાનોને હાથ ગયાના સમાચારથી યૂરોપની સઘળી પ્રજાઓ દિલગીર થઈ અને પોતાના તારનારની સમાધિને પરધર્મીઓના કબજાગાંથી મૂકાવવાની ઝટ તૈયારી કરવા માંડી. જર્મનિના રાજાધિરાજ પહેલા ફ્રેદરિક, ફ્રાન્સના પાદશાહ ફિલિપ આગસ્તસે તથા ઇંગ્લાંડના સિંહ રાજા રિચાર્ડે ક્રોસનું ચિન્હ ધારણ કરી આયુદ્ધ સજ્યાં અને સૈન્ય એકઠા કર્યા, તથા ઈતાલિના સસ્થાનોએ ભૂમધ્યસમુદ્રના કિનારાપરના ગઢોમાં કુમક તુરત મોકલી સલાઉદીનને ખાળ્યો. એ પ્રમાણે ત્રીજી ક્રુસેદની લઢાઈ શરૂ થઈ. ઇસ્તામ્બુલના મલકમાં થઇ ફ્રેદરિક મહારાજા એકદમ આગળ ચાલ્યો ગ્રીક રાજેંદ્રની દગલબાજીથી તેને ડગલે ડગલે અડચણ પડી તોપણ તે આદ્રિઆનોપલ શહેરમાં પેઠો અને શિઆળો ત્યાંજ ગાળ્યો. વસંતઋતુ બેસતાં તેણે હેલેસ્પોન્ત ઓળંગ્યો અને એસિઆમાઇનર ઉપર ચઢયો અને ઘણાક જંગમાં તુર્કોને હરાવી તેમના ઇકોનિઅમ નગર ઉપર હલ્લાં કર્યા. આ વિજયી સ્વારીમાં સને ૧૧૯૦માં સિન્દસ નામે નદીમાં ડુબવાથી તેનો કાળ થયો. પાછી પાની ન કરતાં તેની ફોજ એશિઆના ખ્રિસ્તીઓ એકરગઢના ઘેરા ઉપર હતા તેમને જઇ મળી.

ખ્રિસ્તિઓ એકરને ઘેરીને પડયા હતા તેવામાં સલાઉદીને આવી તે-

મને બહારથી એવા સજ્જડ વીંટી લીધા કે તેઓ તે ગઢના કિલ્લેદારો કરતાં અન્ન પાણીના ખૂટવાથી વધારે હેરાન થયા તોપણ ઈગ્લાંડ અને ફ્રાન્સના પાદશાહોના આવી પહોંચવાથી તેમને હિંમત ગળી ને રાજાઓએ પોતપોતાના સર્વોત્તમ યોદ્ધા સહિત જળવાટે પાલેસ્તૈનમાં દ્વારે પ્રવેશ કર્યો. ઈંગ્રેજી લસ્કરના આવ્યા પછી એકરના ઘેરાનું કામ એવી સખ્તાઇથી ચાલ્યું કે કિલ્લેદારોને થોડા વખતમાં શરણે આવવું પડ્યું, એટલે હવે જેરૂસલેમ હસ્ત કરવાની ખ્રિસ્તિઓને ઉમેદ આવી પણ ઈંગ્રેજ અને ફ્રેંચની એકએક ઉપર અદેખાઇને લીધે તે પાર પડી નહિ. વધારે શૌર્ય અને ધનવડે રિચાર્ડ જાસ્તી પંકાયો તે ફિલિપને ગમ્યું નહિ. માટે પોતાની ફોજનો ભાગ પોતાના એક સરદારના હાથ નીચે લઢાઈમાં મદદ કરવાને મૂકી પંડે પાછો સ્વદેશ ગયો. એના ગયાથી બંને પક્ષોમાં સંપ ન થતાં ઉલટો દ્વેષ વધ્યો અને એ કુસંપથી રિચાર્ડની બહાદુરી અને મહેનત નિષ્ફળ ગઈ. સુલતાન સલાઉદ્દીન જોડે એ પાદશાહે સલાહના કોલકરાર કર્યા, તેમાં એવું ઠર્યું કે ખ્રિસ્તિઓ બિન હરકતે તથા કાંઇ કર આપ્યા વિના જેરૂસલેમ જાય અને ઇસુની કબરને પૂજે. એ મુજબ આ ત્રીજી કુસેદની સ્વારીનો અંત આવ્યો. ફિલિપના હુમલાથી પોતાના રાજ્યનો બચાવ કરવાને ઈગ્લાંડનો રાજા ઉતાવળો પાછો ફર્યો (ઇ સ. ૧૧૯૨). માર્ગમાં આસ્ત્રિઆના ડ્યુકે તેને પરહેજ કર્યો; કેમકે પાલેસ્તૈનમાં ગર્વિષ્ટ રિચાર્ડે તેનું અપમાન કર્યું હતું. ડ્યુક પાસેથી લેઇને જર્મનિના રાજેંદ્રે તેને પોતાના કબજામાં રાખ્યો અને નાણાની મોટી રકમ આપી ત્યારે છોડ્યો. પ્રતાપી સુલતાન સલાઉદ્દીન પણ એ પછી ઝાઝું જીવ્યો નહિ. દમાસ્કસ નગરીમાં તેનું મરણ થયું. તેના તખ્તને વાસ્તે કજીઓ ઊઠ્યો, તેથી મુસલમાનો પાલેસ્તૈનમાં રહેલું ખ્રિસ્તિ રાજ્ય જીતી શક્યા નહિ. એ રાજ્યને લાતિન રાજ્ય પણ કહેતા.

પોપ ત્રીજા ઇનોસંતની ઉસ્કેરણીથી ચોથી ક્રુસેદ ઊભી થઈ (ઇ. સ. ૧૨૦૨). હવે હોંસનો જુસ્સો નરમ પડી ગયો હતો. કોઇ મોટા રાજાઓ ભેગા થયા નહિ કેટલાક જબરા તાલુકદારો આગળ પડ્યા—વેનિસના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના વહાણોની મદદ લેવાને કાજે તેઓ પ્રથમ દાલ્માશિઆ (દાલ્માતિઆ) પ્રાંતમાં ઉતર્યા અને ત્યાંનું ઝરા શહેર જીતી વેનિસને સોંપ્યું. એ નગરના રહેનારા અને રાજ્યકર્તા ખ્રિસ્તિ હતા માટે પોપે તેના

ટ્યુનિસ નગર ભણી ચઢ્યો, ને ત્યાંના મુસલમાન હાકેમને ખ્રિસ્તિ કરવાની ગાંડી આશામાં ત્યાં ઉતર્યો (ઇ. સ ૧૨૭૦). મુસલમાનો સામા થયા ને શહેરનો ઘેરો લાંબી મુદત ચાલ્યો, તેમાં પાદશાહ આજારી પડી મરણ પામ્યો. એવું બન્યા પછી તેની ફોજ ઘેરો ઉઠાવી કાંઈ વધારે ન કરતાં સ્વદેશ ગઇ. પાલેસ્તૈનના રાજ્યને છેલ્લો વહેલો ટેકો ઇંગ્લાડના બહાદુર પાદશાહ પહેલા એડ્વર્ડે આપ્યો. ત્રણ વર્ષ સુધી લડાઇ નહિ કરવાનો કરાર લખી આપવાની તુર્કોને તેણે ફરજ પાડી. અતે લાતિનોએ કાંઇ અમર્યાદપણે વર્તી જોરજુલમ કર્યો તે ઉપરથી મામેલુક જાતનો સુલતાન ખલિલ કોપ્યો તેમને પાલેસ્તૈનમાથી સમૂળગા કાઢી મૂકવાનો ઠરાવ કરી તેઓના હાથમાં રહેલો મોટો ગઢ એકર હતો તેને ઘેરો ઘાલ્યો એ વિના બીજો કિલ્લો હવે ખ્રિસ્તિઓ કને નહતો કિલ્લેદારોએ ઘણા માસ લગી બચાવ કર્યો, પણ આખરે સુલતાનનો જય થયો (ઇ સ ૧૨૯૧) એકરના જીતાવવાની જોડે જેરૂસલેમના રાજ્યનો અત આવ્યો.

કુસેડરૂપી હથિઆર પોપના હાથમાં આવ્યુ, તે તેમણે મુસલમાનોની વિરૂદ્ધ વાપર્યું, એટલુંજ નહિ પણ યૂરોપના ખ્રિસ્તિ રાજા પ્રજામાં જે તેઓની સામા થાય, તેઓની આજ્ઞા ન પાળે, ધર્મ સબધી આડા ચાલે કે સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરે તેઓની ઉપર બીજે શસ્ત્રો ચલાવતા. ફ્રાન્સના દક્ષિણ અને ઇતાલિના થડમા આવેલા ભાગમાં સુધારાના વિચાર ઉત્પન્ન થયા હતા ત્યાં વસનારા લોકને આલ્બિજેન્સેસ કહેતા. ગુરૂઓની રાજકાજમા તથા સંસારીકામમા સત્તા, મૂર્તિપૂજા, સત કે પીરની પ્રાર્થના, વગેરે કેટલીક બાબતોમા તેઓ રૂમી ધર્મસમાજના મતથી વિરૂદ્ધ પડ્યા, અને તેઓના ઉપદેશકો પોતાના નવા મતનો પ્રસાર કરવા લાગા. માણસોના મન બંધનમાથી છૂટી સ્વતત્રપણે વિચાર કરેછે ત્યારે પ્રથમ કેટલાક નાસ્તિક કે ભ્રષ્ટ થાય તેમ આલ્બિજેન્સેસમા પણ થોડાક માણસ થયા, તથાપિ તેઓનો મોટો ભાગ માત્ર કેટલોક સુધારો કરવાને ઇચ્છતો હતો ધર્મ ઉપર તેઓને સારી આસ્થા હતી અને તેઓના લક્ષણ સુનીતિ ભરેલાં હતાં. એકાંતમાં ગુપ્ત રીતે તેઓ અતિ ખોટા કર્મો કરેછે એવું તેઓના શત્રુ કહેતા, પણ તે વાત જૂઠી હતી નવો પથ ઉઠાવવાનો તેઓ દાવો કરતા નહિ, પણ ચાલતા ધર્મમાં રહી સસારમા સદાચરણથી

અને પવિત્રપણે લોક વર્ત્તે એ તેમનો હેતુ હતો. તેમના બોધથી માણસોના મનની અજ્ઞાન અને વહેમરૂપી બેડીઓ તૂટવા માંડી, તેથી આગળ જતા છટોક બંદ થવાની ધાસ્તી તે વેળાના પોપ ૩ જા ઇનોસંતને લાગવાથી ઉગતા સ્વતંત્ર વિચારોને કચરી નાખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

એ અર્થ સાધવાને તેણે લોભી અને સ્વાર્થને કામે લગાડ્યો એ મત માનનારાને પાખંડી ઠરાવી, તેઓને દેશનિકાલ કરવાની, તેઓની મિલકત ખૂંચી લેવાની આજ્ઞા તેણે જમીદારો (બારનો)ને આપી પછી એ મત ધરાવનારાને શોધી કાઢી શિક્ષા કરવાને અધિકારીઓ નીમ્યા. એમના જુલમથી બધા વર્ગના લોક નારાજ થયા અને ફોજની જરૂર જણાઇ એ પ્રાંતોનો તાલુકદાર કાઉંટ સ્યમંદ હતો. તેની જોડે પડોશમાના કેટલાક ઠાકોરો વઢતા હતા પોપનો પ્રતિનિધિ કાસ્તેલનો સલાહ કરાવવાને વચમા પડ્યો, તે એવી શરતે કે ઠાકોરોનું માગવુ સ્યમંદ કબૂલ કરે તો તેમણે એ પ્રાંતના પાખંડીઓનો નાશ કરવામા તેઓના સિપાઇઓને કામે લગાડવા પોતાના મૂલકની એ રીતે ખરાબી થવા દેવાનુ સ્યમંદે માન્યું નહિ, માટે કાસ્તેલનોએ તેને જાતિ બહાર મૂક્યો અને તેના રાજ્યને નિષેધ ઠરાવ્યુ નિષિદ્ધ એટલે તેમા ગોરવર્ગે કોઇપણ ધર્મની ક્રિયા કરાવવી નહિ પોપે એ હુકમ મજૂર કર્યો, અને તેના ઉપર ક્રુસેડ-ઊઠાવવાની આજ્ઞા કરી એવામા ખબર આવી કે ટુલુસ નગરમા કાસ્તેલનોને કોઇ ગૃહસ્થે મારી નાખ્યો, કેમકે તેણે તેનુ અપમાન કર્યુ હતુ (ઇ સ ૧૨૦૮). એથી પોપ અપાર કોપ્યો એ ખૂન કરવામા સ્યમંદ સામિલ જણાતો નથી, તોપણ પોપનો માર તેના ઉપર મુખ્યત્વે પડ્યો તેને જાતિ બહાર મૂક્યો, તેની રૈયતને તેની આણથી મોકળી કરી, અને તેનો તાલુકો છતી લેવને ફ્રાન્સના પાદશાહને ફરમાવ્યુ.

ફ્રેન્ચ રાજાને ફુરસદ ન હોવાથી તેણે પોતાની પ્રજાને એ ક્રુસેડપર જવાની પરવાનગી આપી એ પરથી સાધુઓ ગામેગામ ફરી એ દુષ્ટ કામને માટે સિપાઇઓની ભરતી કરવા લાગ્યા પાખંડીઓનો નાશ કરવામા જે રણમાં પડશે તેઓના સઘળા પાપ જન્મથી મરણ સુધીના બળી જશે તેઓ ધર્મસમાજ તરફથી રક્ષણ પામશે, તેઓને ઘણુ પુણ્ય લાગશે, તથા લૂટ ઘરા મળશે, એવુ તેઓ સમજાવવા લાગ્યા. એ-

થી એ હાલચમાં ઘણાક લુચ્ચા, ચોટ્ટા, ખૂનીઓ વગેરે પાપીઓ પક્યા. એ સિવાય પોપ ઇનોસંટે પાખંડનો નાશ કરવાને વેરાગીઓની એક નવી ટોળી ઊભી કરી, અને તેના મહંતની જગાએ સંત ડોમિનિક નામે સ્પેનના સાધુને નીમ્યો. એ ટોળાનું વિશેષ કામ એ કે પાખંડમતની વિરૂદ્ધ બોધ કરવો અને તે બોધથી જે પાખંડીઓના મત દૂરે નહિ તેઓને મોતની શિક્ષા કરવી. એ સાધુઓની ભયંકર કચેરીનું નામ ઇંક્વિઝિશન પડ્યું.

આ મોટા ભયને આવતો જોઇ સ્વર્મંદ ૬ ઠ્ઠો અને તેનો ભત્રીજો અલ્બીનો વાઇકાઉંટ સ્વર્મંદ રાજર બીધા, અને બચવાની આશાએ પોપના વકીલ આર્નોલ્ડની હજુરમાં ગયા, અને કાલાવાલા સાથે જાહેર કર્યું કે પાખંડમત ચલાવવાની મંજુરી અમે આપી નથી અને સ્કાતેલનોની હત્યા કરવામાં અમે કોઇ રીતે સામિલ નથી, તથા અમે મહા ગુરૂને તાબે છીએ. એમ શરણે આવ્યા છતાં તેઓના ઉપર એટલી સખ્તાઇ કરવામાં આવી કે જુવાન વાઇકાઉંટની ખાતરી થઇ કે નરમાશથી કાંઇ વળવાનું નથી. ત્યાંથી ચાલતા થઇ પોતાના પરગણામાં આવી યુદ્ધની તૈયારી તેણે તુરત કરવા માંડી. સ્વર્મંદે એટલી હિંમત દેખાડી નહિ. ગુરૂમહારાજ (પોપ) જે કહે તે માનવાની તેણે કબૂલાત આપી. તેના વકીલ પોપની હજુરમાં ગયા ત્યારે એવી શરતો તેણે માગી કે તેથી નખો જાય. પોતાની પ્રજાને કતલ કરવામાં સામિલ થવું, અને બાંદિધરીને માં સાત કિલ્લા પોપને સ્વાધીન કરવા, એટલું કબૂલ કરે તો ક્ષમા મળે, એમ તેઓને કહી, પોતાના પ્રતિનિધિ આર્નોલ્ડને ગુપ્ત રીતે લખ્યું કે હાલ કાઉંટ સ્વર્મંદ જોડે કપટથી વર્તવું, એમાં ડહાપણ છે. સંતપાળની શીખામણ એવી છે કે સમય જોઇને ચાલવું. જેઓ ધર્મોચ્છેદન કરે તેઓ જોડે કપટ કરવામાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે બાધ નથી. કાકા ભત્રીજાને એક પછી એક છૂટા રહેલા પકડશે, માટે પ્રથમ એકલા ભત્રીજાનો નાશ કરજો, તે પછી કાકો એકલો રહેશે એટલે તો ઘાટ ઘડવો સહેલો પડશે. પાપી સાતમો ગ્રેગરિ અને ત્રીજો ઇનોસંટ જ્યારે કાંઇ દુષ્ટ કામ કરવા ધારતા ત્યારે એમ શાસ્ત્રને બદનામ કરતા.

ઇસવી સને ૧૨૦૯ ની સાલની વસંતઋતુમાં ધર્મોધ લુચ્ચાઓ લાં

ત્રિદોક પ્રાંતની સરહદ ઉપર ટોળે મળવા લાગ્યા. તેમની સન્મુખ જે ર-સાળ ભૂમિ ખૂબસુરતીમાં ખીલી રહી હતી તે થોડા કાળમાં લોહીલો-હાણુ, ઉજ્જડ અને બિહામણી થશે. ૬ ટ્રે સ્યમંદ છેક કાયર થઇ બેઠો. અને પોતાના કિલ્લા આપી દીધા. પોપના વકીલને કેવળ તાબે થયો, અ-ને પોતાની ભૂલોને વાસ્તે દેવળમાં જાહેર પશ્ચાતાપ કરી પોતાના વાંસા ઉપર સાધુના હાથે લાકડીનો માર ખાધો.' એમ નીચપણે નમવાથી ઇ-નામ મળ્યું. તે એ હતું કે કુસેદરોની હારે ભત્રીજાના મૂલક ઉપર ચઢ-વાની તથા તેઓના બોમિઆ થવાની રજા મળી.

જુવાન રાજર પુરૂષાર્થી નીકળ્યો. પોપના વકીલ તરફથી કાંઇ આ-શા રહી નથી એવું જોઇને તેણે પોતાના જાગીરદારોની સભા બોલાવી અને શાન્તિ રાખવાના પ્રયત્નો વ્યર્થ ગયાની હકીકત કહી સંભળાવી તે-ઓની ઉદારતા, અને સ્વદેશાભિમાનની દોરી ખેંચી. તેના વચનોથી તે-ઓના હૃદય ભેદાયાં અને સર્વે જાણે એકમતે બહાદુરી અને દૃઢતાથી વઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. જૂના કાથોલિક મતના અમીરો હતા તેઓ પણ એમાં સામિલ થયા, કેમકે વિનાશકારી કુસેદરોને હાથે ખરાબી થવાની ધાસ્તી તેમને પણ તેટલીજ હતી. કુસેદરો સીમાડો મૂકી અંદર પેઠા. કિલ્લા તથા કોટવાળા કસ્બા તેમને હાથ ગયા, અને જે કસ્બાઓના રહે-વાસીઓ ઉપર પાખંડ મતમાં ભળવાનો આરોપ ન હતો મૂકાયો તેઓ નાણા આપી બચ્યા. વિલમર કસ્બો કુસેદરોએ બાળી નાખ્યો અને ચ-રસેન્યુલના કિલ્લેદારો સારી પેઠે લડ્યા કેડે શરણે આવ્યા, તેમને તો ગ-ઢમાંથી નાકળી જવા દીધા, પણ તમામ રહેવાસીઓ, પુરૂષો અને સ્ત્રી-ઓને પાખંડી ધારી જીવતા બાળ્યા અને તેમની સઘળી મિલકત સિપા-ઇઓએ લૂંટી લીધી. માણસો બળતાં હતાં તે વેળા કુસેદરો રાક્ષસની મા-ફક બૂમો પાડતા હતા.

બેઝિઅર્સ નામે ઠાકોરનો મોરો કસ્બો હતો, તે ઉપર પછી ઘેરો નાખ્યો. રહેવાસીઓ કમર બાંધી લઢવા આવ્યા, પણ હાર્યા. કુસેદરો જોડે આવેલા સાધુને સિપાઇઓએ પૂછ્યું કે કાથોલિક અને પાખંડીને કેમ પા-રખવા. તે હેલે આજ્ઞા કરી કે સર્વેને કાપી નાખો. જેઓ કાથોલિક હશે

તેને પરમેશ્વર પારખશે તેનો હુકમ પૂરેપૂરો પાળવામા આવ્યો બેઝિઅર્સના સવળા રહેનારના પ્રાણ લીધા, અને તે ગામને કસાઇની દુકાન જેવુ કહીને બાળી મૂક્યું કે પોપના દ્વેષ અને વેરથી એ ખડીએરથી યાદગારી રહે.

કાર્કાસોન્ત નામે એક મજબૂત ગઢ માત્ર હવે રાજ્યને હાથ રહ્યો સિમોન (સાઇમોન) દિમોન્ફોર્ત ક્રુસેદરોનો અનુભવી અને જબરો સેનાપતિ હતો તેણે તે કિલ્લાને ઘેર્યો, પણ મૂછ વગરના બાળક ઠાકોરે તેને ત્યા હઠાવ્યો. એ ઠાકોરનો મામો અને ઉપરી આરેગોનનો રાજા બીજો પિતર એ વખત વચમા પડયો, તેની શરમે પોપના લેગેટ એટલે વકીલે બ્રિદેદારો જોડે સલાહ કરવાની હા ભણી, પરતુ શરતો એવી સખત માગી કે બહાદુર ઠાકોરે માની નહિ થોડા વખત પછી લેગેટે કઠણ શરતોથી સલાહ કરી, પણ તે પાળી નહિ કરાર પ્રમાણે રાજર ક્રુસેદરોની છાવણીમા આવ્યો કે દગલબાજી કરી કરાર વિરુદ્ધ તેને છાવણીમા પરહેજ કર્યો પોતાના હાકેમ જોડે એ પ્રમાણે કરેલી બેઇમાની જોઇ કાર્કાસોન્તના લોક રાતમા શહેર છોડી નાઠા તેમાના કેટલાકને શત્રુના સ્વારોએ પકડી આણ્યા તેમાના ચારસેંને લેગેટે જીવતા બાળ્યા અને પચાસને ફાસી દીધી

હવે ક્રુસેદની મતલબ પાર પડી એ ખુલ્લું હતું તુલુસનો હાકેમ જે કહ્યુ તે માનીને તાબે થયો હતો, નાર્બોન્તના હાકેમે સામા થવાનો જરાએ વિચાર મનમા રાખ્યો નહિ, અને બેઝિઅર્સનો શૂરો ઠાકોર કેદી હતો ક્રુસેદરો પડે પણ લડાઇથી થાકયા હતા જે ક્રૂરતા અને બેઇમાની કરી હતી તેથી ફ્રેંચ ઉમરાવો લજવાયા નાઇટ એટલે (સ્વારો) તથા સાધારણ કે પ્યાદળ સિપાઇઓના નોકરીના દિવસ પૂરા થવાથી તે ઘેર જવાને ઇચ્છતા હતા, પણ સાધુ આર્નોલ્દ જે પોપનો લેગેટ (વકીલ) હતો તે હજી તૃપ્ત થયો ન હતો તેનું કહ્યુ ન માનતા ફોજ પાછી વળી લેગેટે જીતેનો મુલક સિમોન દિમોન્ફોર્ટને આપ્યો બહાદુર રાજરને તેના મહેલમાં કેદ રાખ્યો હતો ત્યા તે ખેદ કે ઝેરથી ઉત્પન્ન થએના અતિસારના રોગથી મરણ પામ્યો તેનો બધો મૂલક વેરાન થઇ ગયો તોએ બાપડા લોકની કમબખ્તીનો પાર ના આવ્યો. ઉપર કહેલી ઇન્કિઝિશન કોરટના

સાધુઓ જલ્લાદોને જોડે લઈ ગામેગામ ફરવા નીકળ્યા, ને જેઓના ઉપર વહેમ ગયો તેઓના જીવ રીબી રીબીને લીધા.

જેમણે એ ક્રુમેદ ઊભી કરી હતી તેઓને લાભ થયો. ને જો વધારે વાર ટંટો જારી રહે તો વધારે ફાયદો થાય. માટે સામા વઢનારા નહિ છતાં નવી ક્રુમેદ ઊઠાવી માણસોની હત્યા કરી પાપમાંથી છૂટવાની આશા રાખનારા ધર્માંધો, તથા લૂંટ મેળવવાની ઉમેદ રાખનાર દંગાઓનાં ટોળેટોળાં લાંગ્વિદામાં એકઠાં થયાં એ લશ્કરની કુમક આવ્યાથી તુલુસના અભાગ્યા તાલુકદાર સ્યમંદ ઉપર સિમોને સ્વારી કરી. વાંક વિના તે બિચારો માર્યો ગયો. ગુરૂઓએ તેને ફરીને જાતી બહાર કર્યો અને એના મૂલકને નિષિદ્ધ ઠરાવ્યો. સિમોન-દિ-મોન્ટફોર્ટના જીતી લીધેલા પરગણાઓમાં બંડ થયાં, તેથી લઢવાનો લાગ સારો હતો, પરંતુ ગુરૂઓના કિનાથી સ્યમંદ એટલો ડરતો હતો કે સામો થતાં રોમ જઈ પોપને શરણે પડ્યો અને ફ્રાન્સના રાજાનો આશરો માગ્યો. તેની મહેનત અને કાલાવાલા નિષ્ફળ ગયા. ક્રુસેદરો દેશ ઉજ્જડ કરતા અને માણસની કતલ કરતા આગળ વધ્યા. નવારના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી વશ કર્યો; ત્યાંના કિલ્લેદારોને વાઢી નાખ્યા, તેમના સરદારને ફાંસી દીધી, તેની વહુને કુવામાં નાખી અને કસ્બાના લોકને જીવતા બાળ્યા. જ્યાં ગયા ત્યાં તેમણે એવાજ કેર કર્યો. એ નિર્દય રાક્ષસો પોતાને ખ્રિસ્તિ જાત્રાળુ કહેતા. જર્મનિથી કુમક આવી એટલે સિમોને તુલુસ નગરને ઘેર્યું અને હવે સ્યમંદ જોર અને હિંમતથી વર્ત્યો. જો પ્રથમથીજ તેમ કર્યું હોત તો રાજ્યની ખરાબી અને હાની થાત નહિ. શહેરનો બચાવ એવો સરસ કર્યો કે ક્રુસેદરોને પાછા હઠવું પડ્યું. સાધુઓ અને ક્રુસેદરોનો સંપ એ પછી તૂટવા લાગ્યો. જીતેલા મૂલકમાં અસલના પાદરીઓની જાગીરો હતી તે સાધુઓએ લઈ લીધી. લેગેટ આર્નોલ્ડ પોતામાટે નાર્બોનના આર્ચબિશપ (મુખ્ય આચાર્ય) ની જાગીર લઈને સ્પેનમાં મુસલમાનોની સામા ચઢવા ગયો. પોપ ૩ જો ઇનોસંટે પણ જરા આંચકો ખાધો, પરંતુ સ્યમંદ ઉપર હવે રહેમ નજર કરવાની તેની ઇચ્છા પાર પડી નહિ. જે જુસ્સો તેણે જગાડ્યો હતો તે શાન્ત કરી શક્યો નહિ. તેના લેગેટે તેની આજ્ઞા પાળી નહિ અને ક્રુસેદરો ઠપકો આપવા લાગ્યા, તેથી સ્યમંદના દુશ્મનોને નજરમાં આવે તે કરવાની છૂટ

અને ભિન્ન જાતના વાવટાનો ઉપયોગ કરવાની એ લડાઇઓમાં જરૂર પડી, કેમકે બધા ખ્રિસ્તિ દેશોમાં જુદી જુદી ભાષા બોલનારા, જુદી જુદી રીતભાતના, જુદા સ્વભાવના લોકો ત્યાં એકઠા થયા હતા. એકએકની કીર્તિપર સહેજ અદેખાઇ કરે એવા યોદ્ધાઓની બહાદુરી અને મગરૂરીનું સ્વભાવિક પરિણામ કીડ યુદ્ધ હતું. વળી કેટલાએક લસ્કરી વર્ગો સ્થાપવામાં આવ્યા અને તેઓને ધર્મની મંજૂરી મળી. તેમાં પહેલો વર્ગ હાસ્પિટલર અથવા જેરૂસલેમના સંત જોનના નાઇટનો હતો. એ વર્ગ આગળ જતાં માલ્તાના નાઇટ એ નામથી ઓળખાયો. ઇ. સ. ૧૧૧૪ માં પોપ પાસ્કાલેએ તેની સ્થાપના કરી, અને પછી પોપ કાલિક્તસે તેમાં વધારો કર્યો. કાળા ઝભા ઉપર અષ્ટખૂણી ધોળો ક્રુસ એ તેનું ચિન્હ હતું. મુસલમાનો જોડે લડવું અને માંદા જાત્રાળુઓની ચાકરી કરવી એ તેમનું વ્રત હતું. પાલેસ્તૈનના રાજનો વિનાશ થયા પછી તેઓ પ્રથમ સૈપ્રસ બેટમાં ગયા, અને છેલ્લે માલ્તામાં. ઇ. સ. ૧૭૯૮ માં નેપોલિઅને માલ્તા બેટ લેઇને એ રાજ્યનો છેડો આણ્યો. બીજો વર્ગ નાઇટ ટેમ્પ્લરનો હતો. તેનું ચિન્હ લાલ રંગનો ક્રુસ હતો. ઇસુની કબરનાં દર્શન કરવા જનારા જાત્રાળુઓને માટે રસ્તાઓપર ચોકી કરવી એ તેનું અસલ કામ હતું, પણ તેમની સંખ્યામાં વધારો થવાથી પાલેસ્તૈનના ખ્રિસ્તિ રાજ્યનો બચાવ કરનારા થઇ પડયા. પશ્ચિમ યુરોપમાં તેમને ઘણીજ જાગીરો મળી.[×] તેઓની દોલત એટલી બધી વધી ગઇ કે તે ખૂંચવી લેવાનો લોભ રાજા લોકને થયો. જૂઠા આરોપનો વરસાદ તેમનાપર વરસ્યો. તેઓમાંના ઘણા ઉત્તમ પુરૂષોને દુઃખ દેઇને મારી નાખવામાં આવ્યા. અને ઇ. સ. ૧૩૧૨ માં વિએન્તની ધર્મસભામાં એ વર્ગને રદ-કરવામાં આવ્યો.

એકરગઢ ઉપર ઘેરો નાંખેલો હતો તેવામાં માંદા અને ઘાયેલ થયેલાની સેવાને વાસ્તે જર્મન નાઇટોનો એક વર્ગ બંધાયો. એનું નામ ટ્યુટોનિક નાઇટ્સ પડયું ઇ. સ. ૧૧૯૨ માં પોપ ત્રીજા સિલેસ્તિને તેને

× લંડનમાં ટેંપલ નામની ઇમારત છે તે એ વર્ગની હતી; કલેંનવેલ હાસ્પિતલરોનું ભારે મકાન હતું તેનો થોડો ભાગ હજી લગણ પણ છે.

સ્થાપન કર્યો, અને તેના વહીવટને માટે નિયમો બાંધી આપ્યા. ધોળા ઝભ્ભા ઉપર કાળા રંગના ક્રુસ એ તેમનું ચિન્હ હતું. તેમણે ઈ. સ ૧૨૩૦માં પ્રુશીઆ પ્રાંત વશ કર્યો. અને રેફોર્મેશન (ધર્મશોધક) થયું તેવારે ઇ. સ. ૧૫૨૫ માં એક પ્રૉટેસ્ટંટ રાજાએ એ પ્રાંતનો કબજો કર્યો ત્યાં સુધી તેમના હાથમાં રહ્યો. છેલ્લો મોટો વર્ગ સંત નઝારસ હતો. મૂળમાં તેનો હેતુ લેપ્રસીનો આરામ કરવાના કામમાં લાગવાનું હતું. એ રોગ ક્રુસેદરો યૂરોપમાં લાવ્યા. ઉપર કહ્યો તેની પેઠે એણે પણ થોડા વખતમાં લડવાનું કામ માથે લીધું, પણ તે કદી પ્રખ્યાતી પામ્યો નથી.

ઇતાલિના દરિઆકાંઠાના સંસ્થાનોએ ક્રુસેદરોને વહાણ, ખોરાક અને લડાઇનો સામાન પૂરો પાડ્યો. એથી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં વેપાર અને સફરોનો વધારો થયો; મસાલા, તેજાના અને એશિઆની મોજમઝાના બીજા પદાર્થોનો શૉક યૂરોપમાં હળવે હળવે પ્રસર્યો; અને વેનિસ, જીનોઆ, અને ઇતાલિના બીજાં સંસ્થાનોએ લિવાન્તના કાંઠાના તથા ગ્રીક રાજ્યના બંદરોમાં કોઠીઓ સ્થાપી. કેટલાક ફ્રેંચ નગરોએ તેમની દેખાદેખી કરી અને છેક ઉત્તરમાં લ્યુબેક અને હંબર્ગ શહેરોએ પરદેશના વેપારનું રક્ષણ અને વધારો કરવાને માટે એક સભા સ્થાપી (ઈ. સ. ૧૨૪૧). હંશિઆટિક લીગ (એકો)નો પાયો નંખાયો. ઉદ્યોગના વધારાથી વેપારને ઉત્તેજન આપવાનું રાજાઓને લાભકારી માલૂમ પડવાથી તથા તાલુકદારોનો ગર્વ અને તેમની લૂટફાટ કરવાની ટેવને બંધ પાડવાની રાજકર્તાઓની આતુરતાથી યૂરોપના ઘણાખરા દેશોમાં જે મોટો ફેરફાર થયો તે મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપનાનો હતો.

આ કાળની પૂર્વે નગરવાસીઓ ગામડીઆઓની પેઠે જમીનદારોના દાસ હતા. કાઉન્ટસ એટલે શહેરોના હાકેમોએ પોતાનો અધિકાર વંશપરંપરા કરી નાંખી તેને સ્વેચ્છિક કર્યો. એ અધિકારને તેઓએ ક્રૂર રીતે વાપર્યો, અને પરસ્પર રક્ષણ કરવાને પુરીજનોને મંડળી કરવાની ફરજ પાડી. ઇતાલિનાં બંદરોમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો થયાં, અને તેમનું જોઇને પોપ અને જર્મનિના રાજાધિરાજ વચ્ચે લડાઇના વખતમાં લૉંબાર્ડિના શહેરોમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયા. બાલ્ડ લુઇસની ગરજ અને યુક્તિ

ને લીધે ફ્રાન્સમાં કમ્યુની એટલે નગરવાસીઓની રાજસત્તાનો પાયો નં- ખાયો (ઈ. સ. ૧૧૦૮). તેણે પોતાની રૈયતને પોતાનો રાજકારભાર ક- રવાનો હક વેચાતો આપ્યો, અને તેનું જોઇને તેના મોટા તાલુકદારોએ પણ તેમ કર્યું. એથી થોડા વખતમાં ઘણુંખરા શહેરોને પોતાનો રાજ- કારભાર ચલાવવાની સનદો મળી. ઇગ્લાંડમાં શહેરો અને કસ્બાઓને તા- લુકદારોના જુલમથી રાજા બચાવતો એટલુંજ નહિ પણ તેમના મુખતી- આરોને રાજસભામાં મત આપવાને દાખલ કર્યા (ઇ૦ સ૦ ૧૨૬૬). ફ્રાન્સ અને જર્મનિમાં પણ પાછળથી એ પ્રમાણે થયું.

શહેરના લોકોની સ્વાધીનતામાં વધારો થવાથી રાજાના અધિકાર- ને ફાયદો થયો. તાલુકદારો માંહોમાંહે વળી લૂટફાટ કરતા તે એથી અ- ટક્યું, અને અમીરોના લોભને તેથી હરકત થઇ. બિન અડચણે તેઓ ન- વા અધિકારો લેઇ શક્યા નહિ. શહેરો અને કસ્બાઓના રહેવાસીઓના જોવામાં આવ્યું કે તેઓની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવામાં રાજાઓને ઘણો લા ભ છે, માટે જ્યારે તાલુકદારો અને ધર્મોપદેશકો જોડે રાજાને ટંટો થતે ત્યારે તેઓ તેની મદદે જતા. પુરીજનોને સ્વાધીનતા મળી તે પરથી ગા મડીઆઓને પણ મળી. કોટની માંહે આવીને જેઓ રહે તેઓનું રક્ષણ નગરના અધિકારીઓ કરતા, તે ઉપરથી તાલુકદારોએ જોયું કે પોતાના દા સોની અવ્યવસ્થા સુધારવી જોઇએ, નહિ તો તેમની જમીનો વસ્તિ વ ગરની થઇ જશે. એ પ્રમાણે ધીમે ધીમે લોકને સ્વાધીનતા મળી; એથ સુધારાનું સુખ લોકમાં પ્રસરવા લાગ્યું, અને અજ્ઞાને તથા વહેમે જે અં ધકાર યુરોપ ઉપર ફેલાવ્યો હતો તે દૂર થવા લાગ્યો.

પોપની સત્તાની સામે થનાર મહારાજા બીજો ફ્રેદરિક ઇ. સ. ૧૨૫૦ માં પડ્યો ત્યારથી હોહેનસ્ટાફનનું રાજકુળ મોટી પદવીએથી ઉત- ર્યું તેનો કુમાર કાનરાદ થોડું અને દુઃખદાયક રાજ કરીને રોગથી મરણ પામ્યો; અને ત્યારપછી જર્મનિમાં જે અવ્યવસ્થા ચાલી તેને મોટા અંધ- દોહેલો રાજાનો સમય એ નામ આપ્યું છે તે વાજબી છે ને ખરું છે. હરિફ રાજાઓની વઢવાડોએ કરીને દેશ લૂટારૂઓના ટોળાથી ભરાયો; શ- હેરોએ અરસપરસના રક્ષણને અર્થે એકો ન કર્યો હોત તો લોકના જાન- માલનો બચાવ થઇ શકત નહિ. ર્‌હાઇન નદી ઉપરના શહેરોએ સંપ કર્યો

અને હમઆહિન્સ્ટીગમા વધારો થયો પહેલા રાજાધિરાજ નીમવાનો હક જર્મનિના નાના મોટા દરેક રાજાનો હતો તે હવે મોટા તાલુકદારો અને ગજ્સના અધિકારીઓ પચાવી પડ્યા પોતાના લોકને અડચણ ન કરી શકે એવા નબળા શાહજાદા તે અધિકાર આપવાનો પ્રયત્ન કરતા હોલાંડના વિલ્યમને અને કાર્નવાલના રિચાર્ડને અનુક્રમે શાહેનશાહ તેમને ઠરાવ્યા. પણ એ શાહજાદાઓને ફક્ત નામજ મળ્યુ, પણ તેમના હાથમા અધિકાર નહોતો અને ઇ સ ૧૨૭૩ મા હાપ્સબર્ગનો કાઉન્ટ રોડલ્ફ નીમાયો એના તાલુકદારો માહોમાહે વઢી લૂટફાટ કરતા હતા તેમની જોડે લઢી તેનું બળ બતાવ્યુ હોહેનસ્ટાફન કુળના હાથમાં નેપલ્સનું રાજ હતુ તે પોપે ફ્રાન્સના રાજાના ભાઈ ઍન્જુને આપ્યુ ઍન્જુનો ડ્યુક ઘણો ક્રૂર અને જુલમી હતો તેથી ઇતાલિયનોએ બંડ કર્યું, પણ તેમનું ફ્રેંચની આગળ કાંઇ ચાલ્યુ નહિ, અને હોહેનસ્ટાફન તરફનો વારસ કોન્રોડીન પકડાયો અને માર્યો ગયો એ રીતે સ્વેબિઅના કુળનો છેલો રાજા પડ્યો પોપને પૂર્ણ જય મળ્યો ઇતાલિ દેશ જર્મનિથી જુદો પડ્યો, પણ તેથી ફાયદો ન થતા માહોમાહેની લઢાઇથી ખરાબ થયો, ને જે સ્વાધીનતાનો જુસ્સો તેમણે ઉત્પન્ન કર્યો તે જર્મનિના રાજાઓ કરતાં વધારે ભયંકર શત્રુ છે, એવુ પોપને માલૂમ પડ્યુ

પોપની સત્તા—ઇ સ ૧૨૯૨ મા પોપ નિકોલસનું મરણ થયું ત્યારથી પોપનું કામ ચાકથી ધીમુ પડી ગયુ હોય એવુ દેખાયું બે વર્ષ ને ત્રણ મહીના લગી ગાદી ખાલી રહી સુધારાપર આવેલા યૂરોપના લોકના વિચાર અને ગરજને અનુકૂળ પડે એવા ફેરફાર આ વખતમા ધર્મસમાજના મુખીઓએ કરવા ધાર્યા હોત તો કરી શકત, પણ મોટા ભાગે તેમણે વિરુદ્ધ અભિપ્રાય ધારણ કર્યો, અને હરેક બાબતમા સુધારો નહિ થવા દેવાને બંધાયના છે એવુ તેઓએ માન્યુ આગલા સમયમા વિદ્યાના વધારામા પોપનું દરબાર આગેવાન હતુ, ઉપદેશકો અને સાધુઓ વિદ્યાગુરૂઓ હતા, પણ હમણા ધર્મસમાજ પાછળ પડી ગયો વિદ્યાને આશરો આપનારા પોપને ઠેકાણે રાજા થયા રાજસત્તા અને ધર્મસત્તા વચ્ચે જે ઝઘડો થવાનો તેમા રાજસત્તા જીતશે, કેમકે વિદ્યા અને સુધારો તેની તરફ થયા જ્ઞાન મઠમાથી છૂટી મહેલમા ભરાયુ, અને ત્યાથી ઝુંપડા સુ

તે કાર્દિનલો ફ્રાંસમાં નાઠા, ત્યાં તેમને ફિલિપે આશ્રો આપ્યો. બોનિફિસ તેથી ચમક્યો, પણ નાહિંમત થયો નહિ. રાજાને લાલચમાં નાખવાની તેણે યુક્તિ કરી. જર્મનિના રાજાધિરાજ આલ્બર્ટને પદભ્રષ્ટ કરી એક ફ્રેંચ શાહજાદાને ગાદી આપવાનું તેણે ફિલિપને કહાવ્યું. ફિલિપે એ વાતને ગણકારી નહિ; એટલુંજ નહિ પણ આલ્બર્ટની જોડે સંપ કર્યો અને તેના કુમાર આસ્ટ્રિઆના ડ્યુક રોડાલ્ફને પોતાની બેન પરણાવી તે દોસ્તીને મજબૂત કરી. આ નાઉમેદીથી બોનિફિસ બહુ ચીડાયો, પરંતુ નવો સૈકો બેસવાનો ઓછવ આવ્યો તે ઉપર તેનું ધ્યાન ગયું (ઇ. સ. ૧૩૦૦). તેણે એક પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું કે જે પોતાના પાપ માની દઇ પશ્ચાતાપ કરતા રોમ આવી સંતોની પ્રેરિતોની કબરોના દર્શન કરશે અને પૂજશે તેઓનાં સઘળાં પાપ બળી જશે ને તેઓને પૂરી ક્ષમા મળશે. એ જાત્રાને માટે પંદર દિવસ ઠેરવ્યા હતા. આ લડાઇની જોખમ વગરની જાત્રા ફ્રુમેદનો લાભ હજારો માણસોએ લીધો, અને તેથી રોમના લોકને બહુ ફાયદો થયો. બોનિફિસ પછી ગાદીએ આવનારાઓએ આ લાભકારી યુક્તિ દર પચાસ વર્ષે કર્યા કરી, અને તેથી પોપની તિજોરીને ઘણો ફાયદો થયો.

આ ઓછવ પૂરો થયો નહિ એટલામાં પોપ અને ફ્રાંસના રાજા ફિલિપ વચ્ચે બીજો વાંધો ઉઠ્યો. તે નાર્બોનના આર્ચબિશપ અને ત્યાંના વાઇકાઉન્ટ મધ્યેની તકરાર સબંધી હતો. રાજાએ ઠરાવ્યું કે વાઇકાઉન્ટ નાર્બોનનો ધણી અને ઉપરી. તે ઉપરથી આર્ચબિશપે પોપને અપીલ કરી તેથી બોનિફિસે તેને મદદ કરી ફિલિપની સામા બંડ કરેલા એક ઉપાધ્યાયને ફ્રાંસમાં મોકલ્યો. રાજાએ તેને દરબારમાંથી કાઢી મૂકો. બોનિફિસે એક ઘણોજ અપમાનકારી પત્ર રાજાને લખ્યો, ને એ રાજાનું શું કરવું તેનો વિચાર કરવાને ફ્રાંસના બિશપોને રોમ બોલાવ્યા. રાજાએ પોતાના દેશના ધર્મશાસ્ત્રીઓની અને લોકની મદદથી પોપના અધિકારને માન્યો નહિ. બોનિફિસે ફિલિપના ઉપર એક પત્ર લખ્યો, તેનો સાર આ છે—
"ફ્રાંસનો રાજા ફિલિપ, જોગ લખતગ પરમેશ્વરના સેવકોનો સેવક બિશપ બોનિફિસ. પરમેશ્વરથી ડરો અને તેની આજ્ઞા પાળો, અમે તમને જણાવીએ છીએ કે તમે ધર્મ તથા રાજ સબંધી બાબતમાં આધીન છો; ઉપદેશકોની જગાઓ ઉપર નીમણુક કરવાનો અધિકાર અમારો છે, એ

જગાઓ જે તમે ખાલી રાખી હોય, તો તેની પેદાશ તેમની ઉપર જે- ઓ કાયદા પૂર્વક નીમાય તેમને આપવી; એવી જાતની નીમણુકો તમે કરી હશે, તો અમે રદ કરીએ છીએ; આ હુકમની જેઓ સામા થશે તેઓ પાખંડી ગણાશે."

ફિલિપે આ હુકમને જાહેરાતમાં બાળી નાંખ્યો અને તેનો યાદ રાખવાજોગ જવાબ પ્રસિદ્ધ કર્યો, પણ તે તેણે રોમ નહિ મોકલ્યો એવું સંભવે છે, તોપણ ફ્રાંસની મોટી રાજસભા આગળ સર્વોપરિ ગુરૂને આપવાના ઉત્તર દાખલ તે વાંચી સંભળાવ્યો. તે ઉપરથી તે પોપની સત્તા ક્ષીણ થવા આવી છે તેનો અન્તઍખ જેવો દાખલો છે. ઇતિહાસ કરનારાઓએ રાજાના કાગળની મતલબ આ પ્રમાણે જણાવી છેઃ—" પોપ થવાનો દાવો કરનાર બોનિફિસ જોગ. પરમેશ્વરની મહેરબાનીથી ફ્રાંસનો રાજા ફિલિપ થોડી અથવા બિલકુલ સલામ વગર તમને મૂર્ખના સરદારને જણાવીએ છીએ કે અમે રાજકાજમાં કોઇ માણસને આધીન નથી; ઉપદેશકોની જગા આપવાનો હક અમારી ગાદીનો છે; ખાલી પડેલી ઉપદેશકોની જગાની પેદાશનો ઉપભોગ કરવો એ અમારો હક છે; ભૂતકાળમાં અને ભવિષ્યકાળમાં એ વિષે કરેલા અમારા હુકમ સદા ખહાલ છે; અને જેઓને અમે એ જગા આપી છે અને આપીશું તેઓનો બચાવ અમે અમારા સઘળા બળથી કરીશું જેઓ આ અમારા હુકમની સામા થશે તેઓ બેવકૂફ કે ગાંડા ગણાશે."

ફ્રેંચ રાજસભાના ત્રણ વર્ગે-ઉમરાવ, ઉપદેશકો અને રૈયત. એમણે કાર્ડિનલો ઉપર જુદા જુદા પોપની વિરૂદ્ધ પત્રો લખ્યા. રોમની દરબારમાં એથી ભય ઉત્પન્ન થયો, અને તેણે ત્રણે વર્ગોને ખુલાસાના પત્રો લખ્યા, પણ તેણે ફિલિપને બહિસ્કૃત ગણી જવાબ લખ્યો નહિ.

— એ રીતે ફ્રાંસિનો રાજા બોનિફિસ જોડે ટક્કર લેતો હતો તે વખતે બીજા રાજ્યોપર પણ તેની નજર હતી. ઇંગ્લાંડના એડ્વર્ડે પોતાના તાલુકદારોને વશ કરી સ્કાટલાંડ જીતવાની તૈયારી કરી હતી. પોપે તેમ કરવાની તેને મના કીધી. એડ્વર્ડે, અને ઇંગ્લાંડના પાદરીઓએ તે વાત માની

નહિ. હંગરિના રાજમા પણ પોપે હાથ ઘાલ્યો, પરતુ ત્યાના જાગીરદારોએ બલાભણુ કરેલા શાહજાદાને ગાદી ન આપતા પોપે આરેરિઆના શાહજાદાને ગાદી આપી. પોપે ઘણો ગુસ્સો બતાવ્યો ને શાપ દીધા, તથા બાવેરિઆના રાજાને આજ્ઞા કરી કે તારા છોકરાને પદભ્રષ્ટ કર. હંગરિમાં પોપનું ફાવ્યું નહિ, તોપણ સ્પેનમાં તેનો હુકમ માનવામા આવ્યો સાંકો નામે રાજાનું મરણ થયા પછી પોપે ઠરાવ કર્યો કે તે પરણ્યો હતો તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે છે, એથી કરીને તેના વડા દીકરા ચોથા ફર્દિનાદને કાસ્તેલનું રાજ મળ્યું.

ફ્રાન્સમા ફિલિપ રાજાએ હુકમ કર્યો હતો કે જે ઉપદેશકો દેશ છોડીને રાજમાથી જશે તેઓની મિલ્કત જપ્ત કરવામાં આવશે તેમ છતાં ઘણા આચાર્યો રોમ ગયા ફ્રેંચ આચાર્યો એટલે બિશપોને આવ્યા જોઈ બોનિફિસને હિમ્મત આવી, અને ખૂબ જુસ્સામા આવી તેણે "યુનમ સાંકટમ" નામે પ્રખ્યાત પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યો એમા તેણે પોપના હરેક બાબતમા સર્વોપરિપણાનો દાવો આગલા પોપોએ બતાવ્યા કરતા વધારે જોરથી અને સ્પષ્ટપણે કર્યો આચાર્યોની સભામા તે પત્ર મંજૂર થયા પછી પોપે એક વકીલને ફ્રાન્સ મોકલ્યો. તે વકીલે રાજાની પાસે માગ્યુ કે જે આચાર્યો દેશાટન કરવા જાય તેમને તેણે અટકાવવા નહિ, ઉપદેશકોની નિમણુક તેમને કરવા દેવી અને રાજની અદાલતોમાં તેમનો ઇન્સાફ કરવા દેવો નહિ, અને પોપના પત્રને ફાડી નાખ્યાના જવાબને માટે તેણે પડે રોમમા હાજર થવું, તથા સિક્કો બગાડયો તેથી થયેલું નુકસાન ભરી આપવુ, તથા લેઓન્સનું શહેર ત્યાના આર્ચ બિશપને આપી દેવુ ફિલિપે ફરે જાતિ બહાર મૂકવાની ધમકીથી ન ડરતા એ માગણીઓ ના કબૂલ કરી, અને બોનિફિસ ઉપર પોતાના વકીલ વિલ્યમ ધ નોગેંટની મારફતે રાજ્યાપહરણ, પાખંડ અને ચોરીના તોહોમતો મૂક્યા નોગેંટે માગ્યુ કે મોટી સભા બોલાવી એ તોહોમતો વિશે તજવીજ કરવી, અને તજવીજ થતાં સુધી પોપને કેદમા રાખવો બોનિફિસ હવે ગભરાયો તેણે મિત્રો શોધવા માંડયા, સિસિલીના રાજાને તથા જર્મનિના રાજેંદ્રને રાજી કરી પોતાના પક્ષમા લીધા ફિલિપે પોતાના રાજની મોટી સભા બોલાવી, અને તેઓની રૂબરૂ અસ્વભાવિક અને ધિક્કારવા જોગ ગુન્હાના આરોપ મૂક્યા

અને સભામાં કહ્યું કે નવો પોપ અને મોટી સભાની રૂબરૂ એ ફરિયાદ ચલાવવી. બોનિફેસે આ ખબર ધૈર્યથી સાંભળી, અને પોતાના ઉપર મૂકેલા તોહોમતોના ઉત્તર દીધા, અને તેજ વખતે ફિલિપને જાતિ બહાર મૂકવાનો, તેને પદભ્રષ્ટ કરવાનો તથા તેની ચોથી પેઢી સુધી, તેના વંશજોને પતીત ઠેરવવાનો ઠરાવ ગુપ્ત રીતે કર્યો. કુમારી ઇસુપ્રભુની માનો જન્મ દિવસ રોમના દેવળોમાં એ વર્ષની તા. ૮ સપ્ટેંબરને દિવસે કરવાનો હતો તે દહાડે એ ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કરવાનો બોનિફેસે ઠરાવ કર્યો.

તે દિવસની આગલી સાંજે ફ્રાંસના રાજાના હુકમથી તમારેટ ત્રણસેં સ્વારો સહિત એકાએક જઇ બોનિફેસને પકડી લીધો, પરંતુ કેટલાક મિત્રોએ તેને છોડાવ્યો. બોનિફેસ છૂટીને એકદમ રોમ ગયો. થાક, ફિકર, અને ખેદથી તાવ આવ્યો, ને તે મરી ગયો.

બોનિફેસની કારકીર્દી પોપની સત્તાને હાની કરતા થઇ; પોપની સત્તાની નબળાઇ દુનિયાના જોવામાં આવવા લાગી તે વારે તેણે વધારે દાવા કરવા માંડ્યા. એ કરવામાં તેના બળનાં સાધનો ખૂટી ગયાં, અને તેની પછી થનારા, કોઇ પણ પોપે હિમ્મત કરી નહિ. અધિરાજ્ય અને ગુરૂવર્ગે એટલી બધી લાંબી મુદત સુધી લડ્યા હતા તેથી તેમને શાંતિની જરૂર હતી. પણ શાંતિથી રોમના દરબારની સત્તા મરી ગઇ, જે ધામધૂમથી સર્વશક્તિમાનપણાનો દેખાવ ઉત્પન્ન થયો હતો તે ધામધૂમ બંધ પડ્યાથી જતો રહ્યો, અને પોપના દરબારે હવેથી નવા મૂળતત્વો પ્રમાણે વર્તવા માંડ્યુ

પોપના ઇતિહાસમાં બોનિફેસનું મરણ મોટો બનાવ છે; હવે પછી આપણે જોઇશું કે તે પોતાના બળને એકઠું કરી કસરથી વાપરે છે. રાજ્યોની જોડે કે રાજેંદ્રોની જોડે લડાઇ ઉત્પન્ન ન કરતાં માત્ર પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે તેઓ કમર બાંધેછે. જે પત્રો (બુલ્સ)થી ખ્રિસ્તિ જગત ભયભિત થતું હતું તેઓ સત એંજેલોના દફતરમાં નવાઇની ચીજો જેવાં પડી રહેશે, અને સર્વોપરિપણાનો દાવો મોઢેથી તો છોડી નહિ દેશે, પણ તેને અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં નહિ આવે. કોઇ કોઇ

ઇ વખતે ગ્રેગરિ ઇનોસંત અને બોનિફિસે કરેલા દાવા થોડાએક પોપ કરશે, પણ તેમની મહેનત સહજસાજ અને ટૂંકા વખતથી માલુમ પડશે, આગ બળી રહ્યા પછી થોડા થોડા ભડકા વખતે નીકળી આવેછે તેની પેરે.

બોનિફિસની પછી ગાદીએ આવનાર નવમા બેનિદિક્તે હારવાની પાછળ જે નરમાશ દેખાડવી જોઇએ તે દેખાડી વગર માગે તેણે ફિલિપને શાપો અને જાતિ બહારના ઠરાવોથી મોકળો કર્યો. કલોના કુળના કાર્દીનલોને પાછા બોલાવ્યા. અને તેમની જાગીરો પાછી અપાવવાની મહેનત કરી; ટસ્કનીમાંના ગેલ્ફ અને ધિબેલેન પક્ષો વચ્ચે સલાહ કરવાની મહેનત કરી, પણ તે મિથ્યા ગઇ. તેનું મરણ વહેલું થવાથી પોપની રાજસત્તાને વધારે ધોકો લાગ્યો. તેથી સાબીત થયું કે અવદશાની શીખામણથી પણ તે સુધરે એવું ન હતું.

અધ્યાય ૪ થો.

ઇ. સ. ૧૧૦૦-૧૩૦૦.

બારમા સૈકાની શરૂઆતમાં ગિઝનીવંશના રાજા મસાઉદના તાબામાં પંજાબ અને અફગાનિસ્તાન બન્ને હતાં. પણ પાછળથી થોડા વખતમાં તે ગોરીવંશના કબજામાં ગયાં. ગોરીવંશના અલાઉદ્દીન બાદશાહે ગિઝનીવંશના છેલ્લા સુલતાન બેહેરામને હરાવીને ગિઝની જીતી લીધું. અને અફગાનિસ્તાનમાં ગોરીવંશની સત્તા સ્થાપી. તેનો ભત્રીજો શહાબુદ્દીન નામે હતો તેણે ઇ. સ. ૧૧૮૬ માં ખુશરૂમલેક નામના ગિઝનીવંશના શાહ પાસેથી પજાબનું રાજ્ય જીતી લઇ ગિઝનીવંશનો અંત આણ્યો. એ વખતે હિન્દુસ્થાનમાં દિલ્હી, કાશી, કનોજ, માળવા, અણહિલવાડ વગેરે ઘણાં મોટાં રાજ્યો હતાં. ગૂજરાતમાં પ્રતાપી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ હતો. તેણે ઘણાં તળાવો બંધાવ્યાં અને રૂદ્રમાળ પૂરો કર્યો. ઇ. સ. ૧૧૪૩ માં ૪૯ વર્ષ રાજ્ય કરી સિદ્ધરાજ મરણ પામ્યો. એની પછીના રાજા કુમારપાળના વખતમાં હિમાચાર્ય નામે નામાંકિત પંડિત થઇ ગયો. કુમારપાળ પછી તેનો ભત્રીજો અજેપાળ ઇ. સ. ૧૧૭૪માં રાજા થયો. તે વેદધર્મી હતો તેથી જૈનલોકો તેની ઉપર નારાજ હતા. પાછળથી ભોળાભીમના વખતમાં ગોરી પાદશાહ શહાબુદ્દીને સત્તા વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ વખતે રજપૂતોમાં ઘણો કુસંપ હતો. દિલ્હીમાં પૃથુરાજ ચોહાણ અને ગૂજરાતમાં ભીમદેવ બળવાન રાજા હતા. તેમની વચ્ચે સહેજ કારણને લીધે વિગ્રહ થયો. તેમાં જો કે પૃથુરાજ જીત્યો તોપણ બન્નેની સત્તા ઘણીજ નબળી પડી ગઇ. તેજ વખતે શહાબુદ્દીને પૃથુરાજ ઉપર ઇ. સ. ૧૧૯૩માં હુમલો કર્યો, તેમાં રજપૂતો હાર્યા અને દિલ્હીની ગાદી ગોરી શાહને હાથ ગઇ. પછીથી એક પછી એક રાજ્ય તેના હાથમાં આવ્યાં જીતેલા મુલકનો સરદાર કુતબુદ્દીન હતો તેણે કનોજ, બ-

નારસ અને અણહિલપુર જીતી લીધાં. શહાબુદ્દીન ઇ. સ. ૧૨૦૫ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી મહમદ અને મહમદ પછી કુતુબુદ્દીન જેણે હિન્દુસ્તાનમાં ઘણા દેશો જીત્યા હતા તે બાદશાહ થયા. કુતુબુદ્દીન ઇ. સ. ૧૨૧૦માં મરણ પામ્યો. તે ગુલામ હોવાથી તેના વંશના રાજા ગુલામ કહેવાય છે. એ વંશે ઇ. સ. ૧૨૦૫થી ઇ. સ. ૧૨૮૮ સુધી દિલ્હીની ગાદી ભોગવી. તે વંશમાં અલ્તમસ, તેની બેટી રઝીયાબેગમ, નાસરૂદીન વગેરે બહાદુર રાજ્યકર્તા થયા છે. ગુલામવંશનો છેલ્લો બાદશાહ કૈકુબાદ નબળો હોવાથી જલાલુદ્દીન ઉર્ફે ફિરોજ ખીલજી નામના ઉમરાવે તેની ગાદી પડાવી લીધી. આ પ્રમાણે ખીલજીવંશ શરૂ થયો. જલાલુદ્દીન ખીલજીના વખતમાં તેના ભત્રીજા અલ્લાઉદ્દીનના હાથ નીચે મુસલમાનોએ પહેલ વહેલો વરાડ પ્રાંત જીત્યો. અલ્લાઉદ્દીને તેના કાકાને ઇ. સ. ૧૨૯૫માં મારી નાંખ્યો. સોલંકી રજપુતોની વાઘેલ શાખાએ ભોળાભીમ પાસેથી અણહિલવાડનું રાજ્ય જીતી લઇને પોતાને કબજે લીધું. એ વંશનો પહેલો રાજા વીરધવળ થયો, તેના પ્રધાન વસ્તુપાલ અને તેજપાલે આબુ ઉપરના સુંદર દહેરાં બંધાવ્યાં છે. વીરધવળ પછી તેનો દીકરો વિશળદેવ રાજા થયો. પછી એ ત્રણ રાજા થયા. તેમના વખતમાં લશ્કરમાં મુસલમાનો દાખલ થયા હતા. આ વંશનો છેલ્લો રાજા કરણ બાયલો અને રંડીબાજ હોવાથી ઇ. સ. ૧૨૯૬માં અલાઉદ્દીન ખૂનીએ તેનું રાજ્ય જીતી લીધું અને અણહિલવાડના રાજ્યનો અંત આણ્યો.

આ સમયે ઝંઘીસખાનના હાથ નીચે મુગલોની ચડતી થતી હતી. મુગલ લોકો ચંગોલીયા પ્રાંતના ગોવાળ્ય લોક હતા અને પોતાની ઘોડી જંગમ મિલ્કત સાથે લઇને ફરતા. ઝંઘીસખાનને ચીનના રાજા નબળાં હોવાથી તે દેશમાં મદદે બોલાવ્યો હતો. તેણે ચીનના શાહના શત્રુઓને જીતીને આખું ચીન થોડા વખતમાં જીતી લીધું. પછી કોરીઆ, તિબેટ, કાશ્મીર અને ખુરાસાન પ્રાંતો જીત્યા. ઇ. સ. ૧૨૨૭ માં ઝંઘીસખાન મરણ પામ્યો. તેના પુત્રોએ તેનો ઠરાવ જારી રાખી ઇ. સ. ૧૨૩૭ માં રૂશિયા તાબે કર્યો. પછીથી યુરોપના કેટલાક દેશો પણ જીતી લીધા. ઇ. સ. ૧૨૪૨ માં યુરોપીઅનો અને મુગલો વચ્ચે લિનિત્ઝ શહેર નજીક યુદ્ધ થયું, તેમાં યુરોપીઅનો હાર્યા. પછીથી મુગલો બગદાદ ઉપર ચડ્યા, અને

ઇ. સ. ૧૨૫૭ માં ત્યાંના અબ્બાસી વંશના ખાલિફાને હરાવીને જીતી લીધું, અને તેનાં બૈરાં છોકરાંના નિર્દયપણે પ્રાણ લીધા. પાછીથી મુગલોએ રાજ્યના ભાગ કરી લીધા. અને રાજ્યમાં કુસંપ દાખલ થયો અને તેમને મામલુક નામના તુર્કોએ જીતી લીધા. એ મામલુકો પાસેથી ખ્રિસ્તિ લોકોએ પાલેસ્ટાઇન જીતી લીધું. તેમના ગયા પછી મામલુકોએ આફ્રિકાના કિનારાપરનો બધો મુલક જીતી લીધો.

રોમના પોપે શહેનશાહો પાસેથી રોમ શહેર અને કેટલોક મુલક મેળવ્યો અને ત્યાંના સ્વતંત્ર રાજા થયા. રાજેંદ્રની મંજૂરી સિવાય નવા પોપ નીમવામાં આવતા, પણ નવો રાજેંદ્ર પોપની મંજૂરી સિવાય નીમાતો નહિ. રાજાઓની અંદર કુસંપને લીધે પોપની સત્તા દીન પ્રતિદીન વધતી ગઈ. અને પોપ ત્રીજા ઇનોસંતના વખતમાં તે સત્તા સર્વોપરિ થઇ. આ કુલીન, હોશિયાર અને ઉમદા પુરૂષ ઇ. સ. ૧૧૯૮ માં પોપને આસને બેઠો. તેણે સઘળા રાજાઓ અને ધર્મગુરૂઓનું અધિપણું મેળવવાનો વિચાર કીધો. પાંચમા હેન્રિના મરણ પછી જર્મનિમાં ગાદીને માટે કજીયો થયાથી પોપની એ ધારણા બર આવી. ઇતાલિમાં તે મરજી મુજબ વર્તવા લાગ્યો. સ્પોલે અને આકોના નામના કાઉન્તેએ મેતિલ્દાનાં આપેલાં સંસ્થાનોનો તેણે કબજો લીધો. આ પ્રમાણે પોપની ગાદી ધર્માસન ભેગા રાજ્યાસન પણ હવેથી ભોગવતી થઇ. પોપ ઇનોસંતે ખ્રિસ્તિ પ્રજાઓ અને રાજાઓ પાસે મનાવવા લાગ્યો કે હું તમારો મુખ્ય ધર્મગુરૂ અને મહારાજાધિરાજ છું. આ વખતે ઇતાલિના સંસ્થાનો રાજેંદ્રના તાબામાંથી મોકળા થવાને પ્રયત્ન કરતા હતા. રાજેંદ્ર ફ્રેદરીક બાર્બેરોસા લાબાર્ડિ સંસ્થાન પોતાની આધીનતામાં રાખવાને ઘણુંએ મથ્યો, પણ ઇ. સ. ૧૧૮૩ માં તે સંસ્થાન સ્વતંત્ર થયું, અને ત્યાં ગેલ્ફ અને ધિબેલીન એવા બે પક્ષ બંધાયા. એમાંનો પહેલો પોપ તરફ અને બીજો રાજેંદ્ર તરફ થયો. નેપલ્સ અને સિસિલીનું ત્રીજું મોટું રાજ્ય હતું તેની અંદર પણ પોપે હાથ ઘાલવા માંડ્યો. ઇ. સ. ૧૨૫૪ માં તે સંસ્થાનોના રાજા માન્ફ્રેદને ઊઠાડી મૂકીને ફ્રાંસના રાજા સંતલુઇસના ભાઈ ચાર્લસને બોલાવીને જીતી લેવડાવ્યા. પણ ફ્રેન્ચ લોકના દુરાચરણથી લોકે બંડ કરી માનફ્રેદના જમાઈ આરાગોનના રાજા પિતરને ગાદી આપી.

શરૂ થઇ. એ બદલાનું કાઢી અર્બન આવિગ્નોન ગયો અને ત્યાં મરણ પામ્યો. તેની જગ્યાએ ૧૧ મો ગ્રેગરિ થયો.

વાઇકાઉંટના હુમલામાં ઇતાલિની સત્તા આવી હતી તે તોડવી, એ ગ્રેગરિનો મોટો હેતુ હતો, પણ તેણે ધર્મસમાજનાં બીજાં કામોપર ગફલત કરી નહિ. પાખંડ મત તોડવાપર તે ઉદ્યમથી વળગ્યો. જર્મનિના મહારાજાએ તેને ઇતાલિનો રાજ્યપ્રતિનિધિ નીમ્યો. એ અધિકારને અમલમાં લાવવાને ગ્રેગરિએ ફ્રી કંપનીઓને નોકરીમાં રાખી. એમાંની એક ટોળી ઇંગ્રેજોની હતી, તેનો સરદાર જોન હાક્વુડ હતો. ફ્લોરેન્સ શહેરને પોતાની તરફ લેવાની અગત્ય હતી. પોપના કારભારીએ ધાર્યું કે ત્યાં દુકાળ પાડવાથી રહેવાસીઓ તેમની સરકારની સામા થશે એ માટે શહેરની આસપાસનો મૂલક લૂંટ્યો અને આવક બંધ કરી, પણ એની અસર ધાર્યાથી ઉલટી થઇ.

ફ્લોરેન્સના લોક હમેશ પોપના દરબારના પક્ષકાર હતા. તેઓ એથી એટલા કોપ્યા કે હાડ વેરી થયા. તેમણે ઇતાલિના બધાં શહેરોમાં પોપની સામા બંડ જગાડયાં. પોપે ફ્લોરેન્સના લોકને જાતિ બહાર મૂકેયા અને તેમની માલમિલ્કત જપ્ત કરવાને ફરમાવ્યું. ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સના રાજાઓએ પોતાના મૂલકમાં તે પ્રમાણે કર્યું. પોપે બીજી વધારે ફોજ રાખી અને લડાઇ ચલાવી. બોલોના શહેરે માફી માગી ને પોપના કારભારીએ કહ્યું કે લોહીમાં હાથ ને પગ ધોઇશ ત્યારે ઊઠીશ. ફ્લોરેન્સના લોક ડર્યા નહિ, પણ તેમની સાથે મળેલાં બીજાં શહેરોમાં ફૂટ અને અદેખાઇ હોવાથી સ્વતંત્રતાનો જય થયો નહિ. રોમના લોકો પોપની દરબારને તે શહેરમાં આણવાને ચહાતા હતા, અને એ માટે તેઓએ પોતાની સ્વતંત્રતાનો દાવો છોડી દીધો. જેઓ એવી અધમ હાલતમાં હેઠે પડે છે તેઓ સ્વતંત્રતાના ફાયદા સમજી શકતા નથી, અને તેઓ અધિકાર ભોગવવાને અયોગ્ય છે.

ઇતાલિમાં આ ઝઘડો ચાલતો હતો તેવામાં ગ્રેગરિના જાણવામાં આવ્યું કે જોન વિક્લિફ નામે પુરૂષે ઇંગ્લાંડમાં નવા મત ચલાવ્યા છે. એ

મતોને પાખંડી કહી ઓક્સફર્ડની યુનિવર્સિટીને તથા ઇંગ્લાંડના રિચાર્ડ રાજાને ફરમાવ્યું કે વિક્લિફને પકડી સજા કરવી, પણ લાંકાસ્ટરનો ડ્યુક અને બીજા ઉમરાવોએ તે સુધારો કરનારનું રક્ષણ કર્યું. શત્રુઓના પંજામાંથી વિક્લિફ બચ્યો એટલુંજ નહિ, પણ તેના મત ઇતાલિ અને જર્મેનિમાં ગુપચૂપ પ્રસરવા લાગ્યા. એણે જે મત ચલાવ્યા તેમાંના મુખ્ય આ હતા—

"પ્રભુના ભોજનની ક્રિયામાં ક્રાઇસ્ટનું ચિત્ર રોટલીને ઓઢેછે તે તેનું વાસ્તવિક શરીર નથી, પણ માત્ર આકાર છે. રોમની ધર્મસમાજને બધા દેશોની ધર્મસમાજના ઉપરી થવાનો કંઇ હક નથી. બીજા ગુરૂ કરતાં પોપને વધારે અધિકાર નથી. રાજના અધિકારીઓ ગુન્હો કરનાર ધર્મસમાજની મિલ્કત ખુંચવી લઈ જપ્ત કરી શકે. હરકોઈ ખ્રિસ્તિને માર્ગ બતાવવાને બાઇબલ જાતે એકલું બસ છે. ગુન્હેગારને કેદ કરવા માટે ધર્માચાર્યોના તાબામાં કેદખાનાં નહિ જોઇએ." આ વિચાર જાહેર થતાં ગ્રેગરી ઘણો કોપ્યો. ફ્રાન્સ અને જર્મેનિમાં તેણે કેટલાક માણસોને બાળી મુકાવ્યા હતા, પણ રાજની ગરબડમાં તેનું મન જલદી રોકાયું. રોમન લોકોએ પ્રથમ તેને બહુ માન આપ્યું, પણ જલદી તેની સામા થવા લાગ્યા. એ માટે તેણે આવિગ્નોન જવાનો વિચાર કર્યો. પોતાના મૂઆ પછી ધર્મસમાજમાં કુસંપ થવાનું તેને ભાસ્યું, તેથી તે અટકાવવાના તેણે ઉપાય કરવા માંડયા (ઈ. સ. ૧૩૭૮). એક ધર્મસભા તેણે બોલાવી. એ સભાએ અગત્યનો વિચાર કર્યો, એટલામાં પોપનું મરણ થયું. નવો પોપ નીમવાને કાર્દિનલો એકઠા થયા, એટલે રોમના લોકો હથિયારબંધ તેમને મળવાની જગ્યાની આસપાસ આવ્યા. તેમણે માગ્યું કે નવો પોપ ઇતાલિ દેશનો હોવો જોઇએ. ફ્રેન્ચ કાર્દિનલોમાં સંપ ન હતો, અને વળી આ લોકોની તેમને ધાસ્તી લાગી તેથી તેમણે નેપલ્સના એક આર્ચબિશપને નીમ્યો. એ પોપે છઠ્ઠો અર્બન એ નામ ધારણ કીધું.

કાર્દિનલો આશા રાખતા હતા કે અર્બનની નીમણુક બળના ભયથી થઇ છે, તેથી તે નરમ સ્વભાવનો અને કાયદા જાણેલો પુરૂષ પોતાનો અધિકાર છોડી દેશે, પણ તેણે તેમ કર્યું નહિ. કાર્દિનલોની આડી ચાલને માટે

તેણે ઠપકો આપતા માંડ્યો કાર્ડિનલો તેનાથી નારાજી થયા અને આવિગ્નોનના કસ્બામા એકઠા મળી જાહેર કર્યું કે અર્બનની નિમણુક જૂઠી છે, મોટ રાજા પ્રજાએ તેને માનવો નહિ પોતાના રક્ષણને માટે તેણે સિપાઇઓ રાખ્યા, અને નવા પોપને જાતિ બહાર કર્યો. એ કજીઓ પતાવવાને મહે નત કરવામા આવી તે મિથ્યા ગઈ, અને લડાઇની તૈયારી થઈ અર્બને પણ કાઇ નરમાશ બનાવી નહિ નવા કાર્ડિનલો બનાવવાનું જાહેર કર્યું અને દરેક કામમા ઘણી સખ્તાઈ વાપરી રોમનો એક તાલુકદાર ફ્રાન્ડીનો કા ઉંટ હતો તેની જાગીર પોપે કઇ સહેજ કારણવી લઇ લેવાની આજ્ઞા કરી તે કાઉંટ તરત કાર્ડિનલોની તરફ થઇ ગયો અને ફ્રાન્ડી કસ્બામાં નેપલ્સની ફોજના રક્ષણ તળે સામા થનારા કાર્ડિનલોને એકઠા કર્યા અહીં તેમણે નવો પોપ નીમ્યો, તે સાતમો ક્લેમેંટ થયો.

એ વખતે જર્મનિના ચોથા ચાર્લસ મહારાજાનું મરણ થવાથી યૂરોપના દુખમા વધારો થયો. એ વહેગી રાજાએ પોતાની જગ્યાએ પોતાના છોકરાને નિમાવ્યો હતો એ છોકરો ઘણોજ દુર્વ્યસની હતો નેપલ્સની રાણી તેની તરફ થઇ અને તેને દરબારમા બોલાવ્યો. પણ ઇતાલિનાં તમામ સસ્થાનો સામા થવાથી ક્લેમટને આવિગ્નોન નાસી જવુ પડયુ અને તે આવિગ્નોનમા જઇ રહ્યો. ફ્રાન્સનો રાજા ક્લેમટની તરફ થયો અર્બને પહેલું વેર નેપલ્સની રાણીપર વાળ્યું ત્રીસ વર્ષ પર તેણે પોતાના ધણીને મારી નાખ્યો હતો એ તહોમત પાછુ ઊભુ કરી તેને પદભ્રષ્ટ કરી જેનને પોતાનું રાજ છોડી નાસી જવુ પડયુ ફ્રાન્સના રાજાના સગા ડયુક આવ ઍન્જુનને તેણે દત્તપુત્ર કીધો યૂરોપમા મોટા બે તડ પડયા પોપ અર્બનની તરફ ઇતાલિ હોલાડ, જર્મનિ, બોહિમિઆ, હગરિ, ફ્લાંડર્સ, અને ઇંગ્લાડ, એ દેશો થયા. સ્પેન, નવાર, સ્કૉટલાંડ, સેવોય, લોરેન, ફ્રાન્સ, એમણે પોપ ક્લેમટનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. પોતપોતાના સામાસામા ઉપર બહિષ્કૃત વગેરેના પત્રો બન્ને પોપે પ્રસિદ્ધ કર્યા અને પાખંડીઓ હેરવી બાળી મારવાની તૈયારીઓ કરી ફ્રાન્સના પાયમા ચાર્લસ રાજાએ પ્રથમ હુકમ કર્યો તેના ગજમા જેઓ અર્બનને પોપ માને તેઓની મિલ્કત જપ્ત કરવી અને તેઓને દેહાત

દક કરવો અર્બને એના જય મમા ચાર્લસની વિરૂદ્ધ ક્રુસેદ ઊભી કરવાનું ફરમાવ્યું એ મસે ઇગ્લેન્ડના રાજાઓ ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઇ કરી અને બ્રિટનિના ડ્યુકની મદદે બળવાન ફોજ મોકલી

પાચમા ચાર્લસનું મરણ થયુ, અને તેની ગાદીનો વારસ છઠ્ઠો ચાર્લસ નાની વયનો હતો તેથી ફ્રાન્સની અડચણો મા વધારો થયો આન્જુના ડ્યુકે નેપલ્સ ઉપર પોતાનો દાવો ચનાવવાની મદદ માટે સરકારી ખજાનો લઇ લીધો, નવા કર નાખ્યાથી લોકે બડ કર્યા, બડખોરોને અતી ઘાતકી રીતે શિક્ષા કરી, અને જ્યા લોમ્બ ફ્રા સુ સ્ત્રા તેનો બદલો તેમણે એવીજ રીતે વાળ્યો નેપ સની ગણી જોનને એના પિત્રાઇ ચાર્લસ ડ્યુરાઝોને શરણે જવુ પડ્યુ ડ્યુરાઝોએ તેને મારી નખાવી અને પોતે રાજા થયો (ઇ સ ૧૩૮૨) આન્જુના ડ્યુક લુઇસને પોપ ક્લેમટે નેપલ્સનો રાજ્યાધિકારી ઠરાવ્યો, અને તે પદર હજાર માણસની ફોજ લઇ નેપલ્સ ગયો. ડ્યુરેઝો તેની સામો થઇ શક્યો નહિ, પણ દુકાળ અને મરકીથી તે મરણ પામ્યો અને તેની ફોજ મરી ગઇ

પોપ અર્બન નેપલ્સ ગયો અને ત્યા ડ્યુરેઝોને પોતાના સેવક પ્રમાણે ગણવા લાગ્યો ડ્યુરેઝો તેની સામો થયો, અને કેટલાક કાર્ડિનલોએ મદદ કરી એ કાર્ડિનલોને પોપ અર્બને મારી નખા યા, અને તે પોતે જીનોઆમા નાસી ગયો

પોપ કલેમન્ની રહેણી પણ એવીજ નઠારી હતી જર્મનિ અને હગરિના રાજાઓ તરફથી કજીઓ પતાવવાને માટે વકીલો આવ્યા હતા તેમને એણે કેદમા નાખ્યા, અને જે દેશો તેને માનતા હતા ત્યાના દેવસ્થાનોપર એવા ભારે કર નાખ્યા કે તેના પક્ષકારોના મન તેના ઉપરથી ઊઠી ગયા આ બે પોપ આખા યૂરોપને ભારે પડ્યા દરેક પોતાના દરબારમા ઉડાઉ અને બદચાલના કાર્ડિનો રાખતા અને ભારે ખરચ કરી દેવસ્થાનની પેદાશ ઉડાવી દેતા નેપલ્સનો રાજા ડ્યુર ઝો હગરિનો રાજા થવા ગયો, પણ જય પામવાની તૈયારીમા હતો તેવામા માર્યો ગયો એ ખબર સાભળી તેની ગાદીએ તેના નાની વયના છોકરા લાડિસલોસને બે-

સાડી છોકરાની મા માર્ગરેટ રાજકારભાર ચલાવવા લાગી. માર્ગરેટે કહ્યું કે એ રાજ અમારૂં છે, અને ફ્લેમેંડ પણ તેવોજ દાવો કર્યો અને હ્યુગાસોના કુળને કાઢી નાંખવાના પ્રયત્ન કર્યો. અત્યાર સુધી ધર્મસમાજનાં તડો રાજસંબંધી હતાં, પણ ધર્મસંબધી મતભેદ પડયો. ડોમિનીકન પંથનો એક સાધુ જોન દિ મોન્સોને જાહેર કર્યું કે માણસજાત જન્મે ત્યારથીજ પાપી હોયછે, અને તેથી ક્રાઇસ્ટની મા વર્જીન મરિ પણ જન્મી ત્યારે પાપી હતી. પારિસની યુનિવર્સિટિ એ મતની સામે થઇ, અને તેણે જાહેર કર્યું કે ક્રાઇસ્ટની મા જન્મથીજ નિર્દોષ હતી. એ બાઇ મેરિઅમની જે લોક પૂજા કરતા હતા તેને એથી વધારે માન મળ્યું. મોન્સોન ઉપર એવા હુમલા થવા લાગ્યા કે તેને આવિગ્નોનમાં પોપની પાસે નાસી જવું પડયું. ડોમિનિકન પંથના બધા સાધુઓ મોન્સોનની તરફ થયા, અને પોતાનામાંના મિસ્તેર સાધુઓને ચાળીસ હજાર માણસ આપી તેની મદદે મોકલ્યા. બેઉ પક્ષનું બળ જોઇ મોન્સોનને આરાગોન પ્રાંતમાં નસાડી મૂકયો. યુનિવર્સિટિએ રાજાની મદદ માગી રાજાએ તેમનો પક્ષ કરી તેમના વિરૂદ્ધ મતવાળાઓને કેદમાં મોકલવાનો હુકમ કર્યો. એ જોઇ પોપ કલેમેં પણ મોન્સોનનો મત ખોટો ઠેરવ્યો, ને ડોમિનિકન સાધુઓને છેક હલકા વર્ગના કરી નાંખ્યા અર્બને એ તકરાર પર કાંઇ લક્ષ આપ્યું નાહ ફોજ એકઠી કરી તે લઇ દક્ષિણ ઇતાલિના ભાગમાં તે ગયો. પગાર આપી શકયો નહિ, તેથી તેના સિપાઇઓએ બંડ કર્યું, તેથી તેને રોમ નાસી જવું પડયુ. તે શહેરના રહેવાસીઓ પણ નારાજ થયા હતા તેમને ખુશ કરવાને બીજે વરસે રોમમાં જ્યુબિલીની જાત્રા કરવાનો ઠરાવ કર્યો, અને ત્યાર પછી તેત્રીશ વરસે તે જાત્રા ભરવી એવો હુકમ કર્યો. જાત્રા ભરાવવાનો દહાડો આવ્યો તે પહેલાં તે મરણ પામ્યો (ઇ. સ. ૧૩૮૯).

રોમના કાર્દિનલોએ તેની જગાએ નવો પોપ નીમ્યો, અને તેણે નવમા બોનિફ્રિસનો ખિતાબ ધારણ કર્યો. આવિગ્નોનના પોપ ઉપર જાતિ બહાર, પદભ્રષ્ટ, વગેરેના હુકમ પણ એણે કાઢયા. નેપલ્સના જુવાન રાજા લેદિસલોસને તેણે ખરો રાજા કહ્યો અને તેને પોતાના પક્ષમાં લીધો.

સાતમા ક્લેમેંટે ફ્રાન્સના રાજાને પોતાના દરબારમાં મળવા તેડ્યો અને તેની રૂબરૂ નેપલ્સના રાજા પ્રમાણે રાજ્યાભિષેક કર્યો, તેથી તે ઘણો ખુશ થયો. પારિસની યુનિવર્સિટિએ ધર્મસમાજમાં શાન્તિ આણવાને પ્રયત્ન કર્યો અને તેમણે રાજાને સલાહ આપી કે બેઉ પોપને રાજીનામું આપવાની જરૂર પાડવી. યુરોપમાં ધર્માચાર્યોની સભા તેડી એક નવો પોપ નીમવો (ઇ. સ. ૧૩૯૪). રાજાને એ વાત પસંદ પડી નહિ. તોપણ ક્લેમેંટને તેથી એટલી ધાસ્તી પડી કે એકાએક ફેફરૂં આવ્યાથી તે મરણ પામ્યો.

ફ્રાન્સના પ્રધાનોએ આવિગ્નોનના કાર્ડિનલોને લખ્યું કે હવે તડ ભાગી નાખવાનો સમય સારો છે. એ વાતપર લક્ષ ન આપતાં તેમણે તેરમા બેનિડિક્ટને નીમ્યો, અને તેથી કુસંપમાં વધારો થયો. ફ્રાન્સના રાજા ચાર્લસે એ પોપને માન્યો નહિ, અને પોતાના રાજ્યના ધર્મગુરૂઓની સભા બોલાવી. એ સભામાં ઠર્યું કે બેનિડિક્ટને પોપ માનવો અને પછી બેઉ પોપની પાસે ગાદીપરથી હાથ ઉઠાવરાવવો. ઇંગ્લાંડનો રાજા અને જર્મનિનો રાજેંદ્ર આ વાતમાં ફ્રાન્સના રાજાને મળ્યા. બોનિફિસે કહ્યું કે બેનિડિક્ટ જો પહેલો રાજીનામું આપે તો હું આપવા ખુશી છું, બેનિડિક્ટે માન્યું નહિ. તેને જરૂર પાડવાને ફોજ મોકલી, તે ફોજે તેને તેના મહેલમાં ઘેર્યો. હઠીલા બેનિડિક્ટને આશા હતી કે ફ્રાન્સનો રાજા નબળો છે, અને અંદર અંદર ફાટફૂટ છે, તેથી તેને જય મળશે.

ફ્રાન્સનો રાજા ગાંડો થઇ ગયો અને ઇંગ્લાંડમાં બીજા રિચાર્ડને તેના પિત્રાઇ ચોથા હેન્રિએ પદભ્રષ્ટ કર્યો. ડ્યુક આવ એન્જુને નેપલ્સમાંથી નાસી આવવું પડ્યું, તુર્ક લોક હંગરિના રાજા અને કાન્સ્તાન્તિનોપલના મહારાજા ઉપર હુમલો કરતા હતા, સ્પેનમાં મુર લોકો ખ્રિસ્તિઓ જોડે ઘોતા હતા, અને જર્મનિમાં મહારાજા વેંદિસલોસને ગાદીએથી ઉતરવાની જરૂર પડી. એવી ગરબડથી ધર્મસમાજનાં તડ જારી રહ્યાં. દેવસ્થાનની ઉપજનો પહેલો ભાગ લેવાનો દાવો બોનિફિસે કર્યો અને સેંતએન્જલોનો કિલ્લો મજબૂત કરી પોતાની સ્વેચ્છિક સત્તા રોમમાં સ્થાપી. રોમન લોકો સ્વાધીનતાને લાયક નહતા. એ પછી પોપનું મરણ થયું. એની જ-

खंड २ जो.

વિદ્યાનું પ્રથમ સજીવન થવું-તથા નવી શોધો.

ફિલિપ ધ ફેર અને આઠમા બોનિફેસ વચ્ચે ટટો ચાલતો હતો, ત્યારે પારિસના જોન નામે ડોમિનિકન સાધુએ રાજાઓની સ્વતંત્રતા વિષે ગ્રંથ ફ્રેન્ચ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. યૂરોપની અર્વાચીન ભાષાઓમાં ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનો એ પહેલોજ આરંભ હતો. ઇતાલિના પ્રખ્યાત કવી દાંતીએ બાવેરિઆના રાજા લુઇસની તરફથી એજ પ્રમાણે કર્યું હતું. ઇતાલિની ભાષા અને તેની કવિતાનો પાયો નાખનાર એ કવી હતો. એમની દેખાદેખી બીજાઓએ કરી, અને ધર્માધિકારીની (સામા) સભા થઇ રાજાઓની સ્વતંત્રતાને ટેકો આપ્યો, તોપણ વિદ્યા ઉપર જૂના મતનો એટલો બધો ભાર હતો કે તેમાં સુધારો થવાને હરકત પડી. આરિસ્તોતલ નામે એક મોટો પ્રાચીન ગ્રીક વિદ્વાન હતો તેના લખેલા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો તે સિવાય બીજાપર ધ્યાન આપવું હલકું ગણાતું હતું, અને તેના ઉપર ટીકા કરનાર પંડિતોએ આપેલા ખુલાસા વિષે શંકા આણવી તે ધર્મમાં પાખંડમત ધારણ કરવા જેવો ગણાતો હતો. ઇંગ્લાંડમાં ફ્રાન્સિસ્કન પંથનો એક સાધુ રોજર બેકન નામે હતો, તેણે સૃષ્ટિ વિદ્યા સંબંધી પહેલા પ્રયોગો કર્યા, તથાપિ તેની મોટી કીર્તિ એ શોધોમાં નથી. પ્રયોગ કરવા અને સૃષ્ટિની નિરીક્ષા કરવી એ વિષે તેણે હિંમતથી મત પ્રસિદ્ધ કર્યા, તેથી એની કીર્તિ પ્રસિદ્ધ થઇ છે. ઓક્સફર્ડમાં તેણે ભાષણો કર્યાં, તે ઇ સ ૧૨૬૬ માં ઓપસમાજસ નામે ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થયા, એથી તેને ઘણા જોડે દુશ્મનાઇ થઇ. યુનિવર્સિટિમાં તેને ભાષણ આપવાની મના થઇ, અને તેને તેના મઠમાં કેદ રાખ્યો. તેની શોધોને એ વખતના મૂર્ખ લોકોએ જાદુ કહ્યો. ધર્મગુરૂઓના જૂલમની સામે થઇ અને ધર્મગુરૂઓને હાથે દુઃખ પામવામાં બુદ્ધિ તથા નીતિની સ્વતંત્રતાને ટેકો આપવામાં નામાંકિત પુરૂષો થયા, તેમાંનો એ પહેલો હતો. અક્ષરવિદ્યાના છૂટકારાની જોડે સૃષ્ટિવિદ્યાનો છૂટકારો થયો. ઇતા-

લિની ભાષામાં કવિતાને દાંતીએ જે ઉત્તેજન આપ્યું તે પેત્રાર્ક અને બોકેશિઓએ જારી રાખ્યું. એમના લખાણથી ઇતાલિના લોકનાં લક્ષણ સુધર્યાં, અને તેમની ભાષાનું બંધારણ થયું. નવી શોધો થવાથી અથવા એશિઆમાં થએલી શોધો દાખલ કરવાથી વિદ્યા હુનરના વધારાને ટેકો મળ્યો, એમાં જાણવા લાયક પાંચ છે. ૧. શણના કાગળ બનાવવાનો હુન્નર, ૨. તેલવડે ચીતરવા તથા રંગવાનો હુન્નર, ૩. છાપવાની કળા, ૪. બંદુકના દારૂનો, ૫. હોકાયંત્રનો ઉપયોગ.

શણના કાગળ બન્યા ત્યાર પહેલાં પુસ્તકો તથા સરકારી દફતરો લખવાને યૂરોપમાં ચર્મપત્રો વપરાતાં. એ પત્રો મળવાં ઘણાં કઠણ પડતાં. અને મોઘા મૂલનાં હતાં. એ માટે ઘણીકવાર જૂના લેખો કાઢી નાંખી તેપર નવા લખતા હતા, ને તેથી ઉપયોગી ગ્રંથોનો નાશ થતો હતો. ઇ. સ. ૭૦૪ માં આરબ લોકે બોખારા શહેર જીત્યું ત્યારે સમરકંદમાં તેમના જોવામાં રૂના કાગળ બનતા જોવામાં આવ્યા. ખ્રિસ્તિ સનેના આરંભ પહેલાં ચીનમાં એવા કાગળ બનતા હતા, એ હુનર આરબો તેમના રાજના ઉત્તર ભાગમાં લાવ્યા, પણ રૂની તંગીને લીધે તેવા કાગળ બનાવવા મુશ્કિલ પડતા હતા. આખરે ૧૩ મા સૈકામાં માલૂમ પડ્યું કે રૂને બદલે શણથી કામ ચાલે; એ શોધ કોણે કરી તે નક્કી જાણવામાં આવ્યું નથી. જર્મનો અને ઇતાલિઅનો દાવો કરેછે, તેમાં જર્મનોનો દાવો સાચો જણાયછે, કેમકે ભીડી અને શણનું ઉગવું યૂરોપના ઉત્તર તરફના દેશોમાં મુખ્યત્વે કરીને થાયછે (ઇ.સ. ૧૩૯૦). ન્યૂરેંબર્ગ શહેરમાં શણના કાગળનું મોટું કારખાનું પહેલ વહેલું થયુ પણ ત્યાર પહેલાં સો વર્ષથી પશ્ચિમ યૂરોપમાં એવા કાગળ બનતા હતા એવું માનવાને કારણ છે.

રંગમાં તેલ ભેળી ચીતરવાની બનાવટ વાન ઐક નામે બે ભાઇઓએ કરી. એમાનો નાનો ભાઇ બ્રુજીસનો જોન તેરમા સૈકાની આખરે થઇ ગયો. એમના પહેલાં એ બનાવટ નીકળી હતી, પરંતુ તેને ઉપયોગમાં લાવી સારી હાલતમાં લાવવાની આબરૂ એ ભાઇઓને ઘટે છે. એ શોધે કરીને પ્રાચીન કાળનાં ચિત્રો કરતાં આ વખતનાં ચિત્રો વધારે સારાં અને ટકાઉ થાયછે.

એનાથી વધારે અગત્યની શોધ છાપવાની કળા છે, એ કેટલેક દ-
રજ્જે એશિઆમાંથી યૂરોપમાં આવી. ઘણા જૂના કાળથી ચીન દેશમાં
છબીઓ અને કહાણીઓ લાકડામાં કોરીને કાગળપર છાપતા. રમવાનાં
પાનાં બનાવવાને માટે એ બીબાં યૂરોપમાં પહેલ વહેલાં દાખલ થયાં. તે-
રમા સૈકાની આખરે ગંજીફાનો શોખ યૂરોપમાં ઘણો વાધ્યો. ગંજીફાનાં
પાનાનાં બીબાં બનાવનારા કારીગરો પ્રખ્યાત પુરુષો છબીઓ અને તેપર
તેમનું ટૂંકું વર્ણન લાકડાંના બીબાઓમાં કોતરવા લાગ્યા, અને એ પ્રમાણે
એકેક અક્ષરનું બીબું થવાના પહેલાં સ્તિરિઓટાઇપ અથવા કોતરી કા-
ઢેલાં આખાં પાનાં કરવા માંડ્યાં દરેક અક્ષરનું જુદું બીબું કરવાની મોટી
શોધ જર્મનિના મેયેન્સ શહેરના વતની જોન ગાટેનબર્ગે કરી (ઇ સ.
૧૪૩૬) તેણે લાકડાના નાના નાના બીબા કર્યાં ધાતુના બીબા પાડવાનો
સાંચો ત્યાર પછી થોડે વખતે પીનરશોફેલ નામે માણસે બનાવ્યો. ગા-
ટેનબર્ગે સ્ટ્રાસ્બર્ગ શહેરમાં છાપખાનું માંડ્યું, તે યૂરોપમાં પહેલું હતું, સ્ટ્રા-
સ્બર્ગથી તે મેયેન્સ ગયો, અને જોન ફસ્ટ કે ફાસ્ટસની જોડે પત્યાળે
કારખાનું કાઢ્યું ફાસ્ટસની બુદ્ધિવડે એ હુનરમાં ઘણો સુધારો થયો. તા-
બાનાં પત્રાં ઉપર કોતરવાનો હુનર પણ એજ સુમારે નીકળ્યો, પણ તેનો
ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે બંદુકના દારૂની બનાવટ પણ ઘણી અગત્યની છે. એની
શોધ થવામાં બીજી કેટલીક શોધો હતી તેનો ભેદ બતાવવો જોઇએ.
સુરાખારની ભડકો થઇ જવાની શક્તિ પહેલી જાણવામાં આવી હોયવા
અને તેની જોડે ગંધક મેળવી દારૂ બનાવવાની ક્રિયા એ બીજી શોધ હતી.
આતસબાજી અથવા દારૂખાનું બનાવવામાં એનો ઉપયોગ એ ત્રીજી શોધ
હતી ગોળી ફેંકવામાં તેને કામે લગાડ્યો એ ચોથી શોધ, સુરંગમાં ભરી
કિલ્લાઓની દીવાલો ઉડાડવાના કામમાં લીધો એ પાંચમી શોધ, એ પાંચે
એકએકથી સ્વતંત્ર હતી, અને જુદે જુદે વખતે થઇ. એશિઆમાં સુ-
રાખારનો ભૂકો થઇ જવાનો ગુણ ઘણા કાળથી જાણવામાં આવ્યો હતો
જોઇએ તેટલો અને કામમાં લઇ શકીએ એવી હાલતમાં એ પદાર્થ હિં-
દુસ્તાન અને ચીનમાં પુષ્કળ બને છે, શત્રુઓને પાછા હઠાવવા એવી કા-
લાણીઓ ચાલે છે તે પરથી જઇ એવા પદાર્થનો ઉપયોગ થતો હશે એવું
માલૂમ પડે છે મુસલમાન આરબો સુરા ને બીજા પદાર્થો મેળવવાનું જ્ઞાન
એશિઆમાં લાવ્યા એ વિશે નક્કી નથી રસાયણશાસ્ત્રનો આરંભ કરનાર આ-

રસ હતા, અને તેમની પાસેથી એ વિદ્યા ફ્રાયર બેકન શીખ્યો. એના ગ્રંથમાં કેવી રીતે દારૂ બને છે તેનું વર્ણન છે. ઘણાજ પ્રાચીન કાળથી ચીના લોક આતસબાજી બનાવે છે ચૌદમા સૈકાના આરંભમાં દારૂવડે ગોળીઓ અને પથરા ફેંકવાનો હુન્નર યૂરોપમા નીકળ્યો મુસલમાનોએ સ્પેનની લડાઇઓમાં તે વાપર્યો ઈ સ ૧૩૧૨ માં ગ્રેનેડાના મુસલમાન રાજાએ બાઝા નગરને ઘેરો ઘાલ્યો તે વારે એ હુન્નર કામે લગાડ્યો એવું એક આરબી ઇતિહાસમા લખ્યું છે એવું ધારવામાં આવેલું છે કે કિલ્લા–કોટ તોડવાને સુરંગો ખોદી અંદર દારૂ ભરી તેને સળગાવવાની યુક્તિ ઇ. સ. ૧૪૮૭ મા સિરાનિસા કિલ્લાના ઘેરા વખતે જીનોઇસ લોકોએ કરી. ઈ. સ ૧૪૬૭ મા રિમીનીના રાજા માલાતેસ્તાએ છરા ભરવાના પોલા ગોળા અને ગરનાળ નામની તોપો બનાવી, અને એજ વખતને સુમારે સિપાઇઓ બંદુકો વાપરવા લાગ્યા કેટલાક કારણોથી બંદુક અને તોપોનો ઉપયોગ યૂરોપના લડવૈયાઓએ તુરત કર્યો નહિ એને લીધે તેમણે જૂનાં હથિઆર વાપરવાં પસંદ કર્યાં બંદુકોની બનાવટ અપૂર્ણ હતી. લાકડાની, ચામડાની કે લોઢાની કડીઓ તેઓ બનાવતા હતા નક્કર ધાતુઓની તે બનાવતા નહિ, અને તેથી તેઓ ફાટી જતી, દારૂ પણ સારો બનતો નહિ, તેથી લડાઈની વખતે ઘણી વાર છૂટતો નહિ. વળી યૂરોપના બહારોઆ સ્વારોનુ માન જે હુન્નરથી ઓછુ થઇ જાય તેનો ઉપયોગ કરવાને તેઓ ચહાતા નહિ.

ચમક પથ્થરમા ધ્રુની દિશા બતાવવાનો ગુણ અને હોકાયંત્ર બનાવવામા તેનો ઉપયોગ એ પણ ઘણી મોટી શોધ છે ઘણી પ્રજાઓ એ શોધ કરવાનો દાવો કરેછે અને તેમા ઇતાલિયન લોકનો દાવો ઘણા કાળ સુધી ખરો માનવામા આવ્યો હતો યૂરોપના લોકો ઘણુંકરીને માનતા હતા કે નેપલ્સના રાજ્યમા આમાલ્ફિ કરીને નગર છે ત્યાંનો રહેનાર ફ્લાવિઓ જિઓઇઆ એ શોધનો કરનાર હતો, અને તે ૧૩૦૨ કે ૧૩૦૩ ની સાલમા થયો એવું ત્યાના ઇતિહાસકર્ત્તાઓએ કહ્યુ છે પણ વધારે તપાસ કરતા માલૂમ પડ્યુ છે કે ચમકનો ધ્રુની દિશા બતાવવાનો ગુણ ચીના અને આરબોના જાણવામા એ પહેલાનો હતો, તથા ચૌદમા સૈકાના આરંભની પહેલા લખાયલા યૂરોપના ગ્રંથોમા એવું વર્ણન છે તે ઉપરથી વ્યા-

જગી અનુમાન એવુ થાયછે કે યૂરોપમા એ હુન્નર દાખલ કરવાની આબરૂ અથવા ઘણું તો વહાણ ચલાવવાના કામમા એનો ઉપયોગ કરવાનું માન આમાલ્ફિના રહેનારને માન ઘટેછે યોગ્ય વખતપર થઇ ગએલો એશિઆની ભાષાઓ જાણનાર નામે વિદ્વાન ક્લાપ્રાથનું લક્ષ એ બાબત પર ગયુ ત્યા સુધી એ વિશે ઘણું અજ્ઞાન ચાલતુ હતું આણુમના સુવારાના ઇતિહાસમા એ ઘણો મનોરંજક વિષય છે એ વિશે એ વિદ્વાનના ગ્રથપરથી જણાય છે કે ચમકનો ધ્રુની દિશા બતાવવાનો ગુણ ચીના લોકના જાણવામા પ્રથમ અતિ પ્રાચીન કાળમાંનો આવેલો છે ખ્રિસ્તિ મનેના આરંભની પહેલાં સૈકડો વર્ષપર ચીનાઓએ ચમકની ચારકો બનાવી હતી એ ચારકના આગના ભાગમા ભારમા એક હલકી ઢીંગની કરતા અને તેને એક ચણીઆરામા બેસાડતા, એવી કે ચોત ફ ફરવાને તેને અઘરૂં પડે નહિ એ ઢીંગનીના હાથમા ચમકનો સળીઓ ઘાલતા, તે એવી રીતે કે તેનો એક છેડો હમેશ દક્ષિણ ધ્રુ દર્શાવતો. એ દિશાને ચીનાઓ કિબ્લે અથવા પવિત્ર બિંદુ કહેતા અને ધર્મની ક્રિયા તે દિશામ બેશી હમેશ કરતા કિબ્લે જાણવાને વાસ્તેજ પ્રથમ ચારકો બનાવી હતી મુસલમાનો પણ મક્કા જે દિશામા છે તે દિશા જાણવાને હોકાયત્ર હજુ ઘણેક ઠેકાણે વાપરેછે

ચમકની ચારકપરથી હોકાયત્ર કરવો કઇ કઠણ નથી એવુ સમજે છે કે ચીનની ગાદી ઉપર તિસન કુળના રાજા થયા, ત્યારે ચીનાઓનું લક્ષ વહાણ ચલાવવાના હુન્નર તરફ ગયુ ખ્રિસ્તિ સનેના ત્રીજા સૈકાના મધ્ય ભાગથી તે પાચમા સૈકાના આરભ લગીમા એ બનાવ બન્યો તેરમા સૈકામા થઈ ગયેલા બૈલાક નામે એક આરબ ગ્રથમારે હોકાયત્રના ઉપયોગનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે " સિરિયાના દરિયામા વહાણ ચાલતું હોયછે ત્યારે રાતમા અવારે એવુ થાયછે કે તારો પણ દેખાઇ શકે નહિ, તો નાખુદા દિશા જાણવાને માટે એક વાસણમા પાણી ભરેછે અને પવનથી તે હાલે નહિ એવી જગાએ મૂકેછે પછી એક સોય લેઇ લાકડાના છોડીઆના કે બરૂના મધ્ય ભાગમા પોરોછે, અને પછી તેને પેલા પાણીના વાસણમા મૂકે છે એ પછી મૂઠીમા માઈ રહે એવો મોટો ચમક પાણી આગળ ધરેછે, ને પાણીને એવુ હલાવે છે કે તે જમ

ણા હાથ ભણીથી ફરવા માંડે, ત્યારપછી પોતાના હાથ દૂર લઇ લે છે. એટલે પછી સોય દક્ષિણ દિશા દેખાડેછે.” આ કઢંગી યુક્તિને જળહોકા કહેતા. અને એશિઆ તથા યૂરોપમાં પ્રથમ એજ વાપરતા. કોરિઆ બેટના રહેવાસીઓ ગયા સૈકાના મધ્ય ભાગ સુધી એથી કામ ચલાવતા. યૂરોપમાં હોકાયંત્રની દાખલ થવાની તારીખ બરાબર માલૂમ નથી. બારમા સૈકાના ગ્રંથકારો તેનો ઉપયોગ જાણે સર્વ જાણેછે એવી રીતે લખેછે. એ ઉપરથી જણાયછે કે વિદ્વાન લોકોનું લક્ષ ગયું ત્યાર પહેલાં વહાણવટીઓ તેનો ઉપયોગ કરતા હશે એવું સંભવે છે. એના પહેલાં સો વર્ષ ઉપર પક્ષીઓના ઉડવાપરથી ઉત્તર યૂરોપના વહાણવટીઓ દિશા જાણતા હતા. ડેન્માર્કના એક પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે “ઉત્તર તરફના વહાણવટીઓ વહાણમાં કાગડા લેઈ જતા; ભરદરિયામાં એ પક્ષીઓને તેઓ ઉરાડતા; જો તેઓ પાછા વહાણમાં આવે તો તેઓ અનુમાન કરતા કે જમીન પાસે નથી, પણ તેઓ ઊડી જાય તો તેમની ઉડવાની દિશામાં વહાણ હંકારતા.” હોકાયંત્ર બનાવવામાં સુધારા હળવે હળવે થયા અને તેમાંના ઘણાખરા ઇંગ્રેજોએ કર્યા છે.

खंड ३ जो.

પરદેશો જોડે વેપાર.

ચૌદમા સૈકાના આરંભથી તે પંદરમા સૈકાના મધ્ય ભાગ સુધી યૂરોપનો વેપાર ઇતાલિના હાન્સિઆટિક અને ફ્લાંડર્સના શહેરોના હાથમા હતો. ઇતાલિના નગરો તેમા વિશેષે કરીને ફ્લોરેન્સ, જીનોઆ અને વેનિસ શહેરોના વેપારીઓને હાથ લિવાન્ટ સમુદ્રનો વેપાર હતો. કાળા સમુદ્રને કાંઠે માત્ર જીનોઇસ લોક જતા અને સિરિઆ અને મિસરમાં વેનિસના વેપારી જતા એ બન્ને શહેરોમા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતાં એકએકની અદેખાઇ કરી તેઓમા ભારે યુદ્ધ ચાલ્યા, અને તેમા અંતે વેનિસની ચડતી થવાથી ભૂમધ્ય સમુદ્રનો મચકો વેપાર વેનિસિઅનના સ્વાધીનમા ગયો ગ્રીસમાથી રેશમ બનાવવાનો હુન્નર સિસિલિમા દાખલ થયો, ત્યાથી ઇતાલિના બીજા શહેરોમા પ્રસર્યો વેનિસના હીરના કારખાનાં સૌથી મોટા હતા રેશમી કાપડ, મશાલા, તેજાના, અને એશિઆનો બીજો માલ પૂરો પાડનાર એ શહેર હતું લાન્બર્ડસ નામે ઇતાલિના વેપારીઓ એ માલને યૂરોપના પશ્ચિમ રાજ્યોમા લઇ જતા રાજાઓ તેમને કેટલાક હક અને માફીઓ આપતા, તેથી યૂરોપના વેપારના ધણી તેઓ થયા અને જુદા જુદા રાજ્યોના મુખ્ય સરાફ અને નાણાવટીઓ તેઓજ થયા.* ઇતાલિનાં બધાં સ્વતંત્ર શહેરોની આબાદી એકસરખી

ણે મેળવ્યા હતા, તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે નહિ જાણવાથી દુઃખમાં પડ્યા, અને રાજીખુશીથી પોતાની સ્વતંત્રતા આપી દીધી. ઉદાહરણ— ઇ. સ. ૧૩૩૬ માં મોડિના અને રિગીઆ શહેરોએ એસ્તના માર્કિવસને પોતાનો હાકેમ કર્યો, માંસુઆનું રાજ્ય ગોંઝા કુળમાં ગયું, અને વાઇકાઉંટિએ મિલાનના ડ્યુકનો કિતાબ ધારણ કર્યો (ઇ સ. ૧૩૯૫). ફ્લોરેંસે પોતાની સ્વતંત્રતા અને આબાદી વધારે વાર રાખ્યાં. રાજાધિરાજ પાંચમા ચાર્લ્સના અમલ સુધી ત્યાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જારી રહ્યું. એ રાજાના વખતમાં ઈ. સ ૧૫૩૦ માં શહેરનો મુખ્ય અધિકાર મેદિસિ કુળના સાકોરોના હાથમાં ગયો. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જિનોઆ અને વેનિસ વચ્ચે ભારે લડાઇઓ ચાલી હતી. તેમાં એક વાર ઇ. સ. ૧૩૭૯ માં જીનોઆની વહાણની ફોજે મોરા જય મેળવી ખુદ વેનિસ જીતી લેવાની તક મેળવી હતી, પણ તે ફોજના ઉપરીની સુસ્તીને લીધે વેનિસ બચી ગયુ. એ લડાઇઓથી જિનોઆને નુકસાન થયું. તેટલુંજ તે શહેરોમાં પડેલા પક્ષોની વઢવાડથી થયું. ઉમરાવો અને સાધારણ લોકોની વચ્ચે ભારે કજીઆ ચાલતો, અને શહેરોમાં લોહીની નદી વહેતી એ કુસંપને લીધે તેઓને પરદેશી રાજાનું રક્ષણ શોધવું પડ્યું. જિનોઇસ લોકોનાં મન અસ્થિર હતાં. તેઓ પોતાના ઉપરીને હમેશ બદલતા. એ વાર ફ્રાન્સના રાજાને સ્વામી કર્યો, પણ ફ્રેંચ રાજ્યનો સ્વાદ થોડી વાર ચાખ્યા પછી તેને છોડી દઇ મોન્ટફેરાટને હાકેમ બનાવ્યો, ને પછી તેના હાથ નીચેથી નીકળી જઇ મિલાનના ડ્યુકને તાબે થયા. ઇ. સ ૧૪૪૬ ના વર્ષથી ઇ. સ. ૧૫૨૮ સુધી મિલાનના ડ્યુકના તાબામાં તેઓ હતા. એ પાછલા વર્ષમાં તેઓ ફરીને સ્વતંત્ર થયા.

જીનોઆની સત્તા ક્ષય થતી હતી ત્યારે વેનિસની ઉતાવળે વૃદ્ધિ પામતી હતી. ઉમરાવોનો હક વંશ પરંપરા કર્યો, તેથી રાજ્યને સ્થિરપણું મળ્યું અને કુસંપ ટળ્યો. આડ્રિઆટિક તથા લિવાન્ટના કાંઠાઓ ઉપર વેપારીની કોઠીઓ સ્થાપ્યાથી પરદેશી વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું. ઇ. સ. ૧૩૪૩ માં મિસર દેશના સુલતાન જોડે વેપાર કરવાના કરાર વેનિસની સરકારે કર્યા. એ કરારથી તેમને સિરિયા તથા મિસરને કાંઠે વેપાર કરવાની પૂર્ણ છૂટ મળી, તથા આલેક્ષાંદ્રિઆ અને દમાસ્કસ એ બે શહેરોમાં કોન્સલ એટલે વેપારની દેખરેખ રાખનાર વકીલો નીમવામા આવ્યા.

મધ્ય અને દક્ષિણ એશિઆનો સઘળો વેપાર એથી તેમને હાથ ગયો. હિંદુસ્તાનના તેજાના વગેરે માલ મિસરના બંદરોમાં આવવા લાગ્યો અને કાળા સમુદ્રપર જિનોઇસ લોકોની કોઠીઓ હતી તે નકામી થઈ ગઈ. ૧૫ મા સૈકાના મધ્ય ભાગે આદ્રિઆટિક સમુદ્રના ઉત્તરભાગનો મુલક વેનિસને હાથ આવ્યો, તેનું તેમણે જબરૂ રાજ્ય બનાવ્યું હંગરિના રાજા પાસેથી ડાલમાઝ અને ક્રિઉટી શહેરો લીધા, અને મિલાનના ડયુક પાસેથી લોમ્બાર્ડિના પૂર્વ પરગણાં જીતી લીધા આવી ચડતી થયાથી વેનિસની સરકારે તાબાના લોકો ઉપર જૂલમ કરવા માંડયો, અને આસપાસના રાજ્યોનું અપમાન કર્યું, તેથી જોરાવર દુશ્મનો ઊભા થયા, અને તેમણે તેનું જોર નરમ પાડયુ

યુરોપના ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભાગના શહેરોના વેપારનું રક્ષણ કરવાને વાસ્તે તે શહેરોએ હન્સિઆટિક ઐક્ય કર્યું હતું, એ વાત આગળ કહી ગયા છીએ ચૌદમા સૈકામા એ હન્સિઆટિકલિગનું બળ એટલું બધુ વધ્યુ કે રાજા અને મહારાજા તેને માન આપતા શેલ્ડ નદીથી તે ઝીલાદના એટો સુધીના તથા લિવોનિઆના કાંઠાના બધાં બંદરો તથા માહેના ભાગના કેટલાક શહેરો એ ઐક્યમા ભળ્યા હ. સ. ૧૩૪૬ મા કોલોન શહેરમાં એ ઐક્યના કરાર ઉપર ઘણાક શહેરોના વકીલોએ સહી કરી એકઠા મળેલા શહેરોને ચાર પ્રાંતમા વહેચ્યા હતા, એ પ્રાંતોની રાજધાની અને મર્યાદા જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી હતી બધા ઐક્યનો સામાન્ય કારભાર કરવાને લ્યુબેક નગરમા ત્રણ ત્રણ વર્ષે એક સભા મળતી ૧૫ મા સૈકાના પહેલા ભાગમાં એ ઐક્યની મોટી સભામા એંશી શહેરોના વકીલો આવતા એ ઉપરાત બીજા શહેરો એના રક્ષણમા હતા, પણ વકીલો મોકલવાને તેમને અધિકાર નહતો બાલ્ટિક સમુદ્રનો તમામ વેપાર એ હન્સ નગરોના હાથમાં હતો. પરરાજ્યો જોડે લડાઇ અને દોસ્તી કરવાનો હક્ક તેઓ વાપરતા ઉત્તર તરફના રાજાઓ તેમના વેપારમા કે તેમના હક્કોમાં ખલેલ પહોચાડતા તેઓને દરિઆની લડાઇમાં હરાવી નરમ પાડતા.

એ નગરોના વહાણો ઉત્તરના બંદરોમાંથી સણ, બીડી, ઇમારતી

લાકડાં, ચામડા, ત્રાંબુ, અનાજ, અને માછલીની પેદાશ આણતા. યૂરોપની દક્ષિણ પ્રજાઓ તે વેળા ×લેંટનો તહેવાર બહુ આસ્થાથી પાળતી, તેથી નાર્વેના કાંઠા ઉપરની હેરિંગ માછલીનો વેપાર જબરો ચાલતો હતો. ઉત્તરના દેશોની એ પેદાશ આણી તેને બદલે પશ્ચિમ યૂરોપમાંથી એ વેપારીઓ કાપડ, દારૂ, કરીઆણું, અને તેજાના લઇ જતા. ફ્લાંડર્સનું મુખ્ય બંદર અને વેપારનું સ્થળ બ્રુજીસ હતું. ઇંગ્લાંડનું લંડન, નાર્વેનું બર્જિન, અને રૂશિઆનું નોવાગર્ડ, એ વેપારનાં સ્થળો હતાં. ૧૫ મા સૈકાની આખરે નોવાગર્ડના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો અંત આવ્યો, ત્યારે વેપારીઓ ત્યાંથી નીકળી નોવો અને લેવલ નગરમા ગયા. બ્રુજીસ શહેરના બજારમા ઇતાલી અને હન્સના વેપારીઓની મુલાકાત થતી, અને ત્યાં તેઓ હિંદુસ્તાન અને ઉત્તર યૂરોપના માલોનો વેપાર કરતા. એ રીતે વેપારની વૃદ્ધિ થવાથી દરિયાની સફર અને ભૂગોળના શોધો કરવાની આતુરતા ઉત્પન્ન થઇ, એથી મોટા ફેરફાર થયા, તથા એ અને બીજા કારણોથી હન્સીઆટિકલિગની અવદશા થઇ.

એ એક્કાનો વેપાર બહોળો હતો, પરંતુ તે મજબૂત પાયા ઉપર નહોતો. પોતાના શહેરોમા કોઇપણ જાતનો હુન્નર કે નિપજ નહિ હોવાથી તેઓ માત્ર એક દેશથી લાવીને બીજા દેશમા પારકો માલ લઇ જતા, બીજા દેશોમા ઉદ્યમનો વધારો થવાથી વેપારની રૂખ બદલાઇ, અને માલ ઉત્પન્ન કરનારા લોકો પોતેજ તેને બીજે દેશ લઇ જવા લાગ્યા, વળી યૂરોપના દેશોમા સ્થિરતા અને નિયમ દાખલ થવાથી દરિઆઇ તથા જમીનના ચોરોનું અને તોફાની તાલુકદારોનું જોર નરમ પડ્યું, તેથી એ એક્કાની ગરજ રહી નહિ જર્મનિમા રાજાધિરાજ તથા માંડળિક રાજાઓની સત્તા મર્યાદામા નિયમ પૂર્વક થઇ, ત્યારે જે શહેરો તેમની સત્તામાથી જતા રહ્યા હતા તેમને તેઓએ પાછા જીતી લીધા, એક્કા મળેલા શહેરોના કુસંપથી તેમનો એક્કો જલદી તૂટ્યો. એક એકથી દૂર રહેલા સર્વેના લાભ જુદા જુદા, એક એકને જેથી ફાયદો તેથી બીજાને નુકસાન, મા-

× એ તહેવાર ખ્રિસ્તિ ધર્મના લોક પાળે છે તે માર્ચ મહિનામા આવે છે શુક્રવારે કે ઈસ્ટરનો તહેવાર તે એજ એ વખતે પશુ પક્ષીનુ માસ ન ખાતા માછલી અને અનાજ ખાવાનો રીવાજ હતો

૨ તેઓ માહેમાહે વઢી મરતા. તેઓની સામાન્ય રાજ્યસભાનું લશ્કર એ કજીઆમાં એટલું બધું રોકાતું કે દેશમાં કે પરદેશમા રાજ મેળવવા કે બચાવ કરવામાં ધ્યાન આપી શકતા નહિ ઉત્તર દેશોના રાજાઓને જ્યારે જ્ઞાન થયું કે તેમની પ્રજાઓ વેપાર કરે તેથી તેમને ફાયદો છે, ત્યારે તેમના લશ્કરના બળવડે હન્સના હકો લઇ લીધા દક્ષિણમાંના ઘણાં શહેરો એક્યમાથી પોતાની મેળે નીકળી ગયાં, એથી બાકી રહેલા એક્યનું જોર ઓછું થયુ, ને બાલ્ટિકસમુદ્રનો તમામ વેપાર તેમને હાથ ન રહેતા ઈંગ્લાંડ અને હોલાંડના વેપારીઓના તેમાં ભાગ મળ્યા. એ રીતે એક્યની હળવે હળવે પડતી થઇ, અને સત્તરમા સૈકામાં માત્ર તેમા ત્રણ શહેર રહ્યાં—હમ્બર્ગ, લ્યુબેક, અને બ્રેમેન.

ફ્લાંડર્સમા વેપારનો પાયો તેમનાં ઉનના કારખાના હતાં ૧૩ મા અને ૧૪ મા સૈકામા ફ્લેમિંગ લોક યુરોપને કાપડ પૂરૂં પાડતા ઈતાલિના વેપારીઓની મારફતે તેમનું કાપડ લિવાન્ટમા જતું, અને તે બદલે તેઓ મસાલા, જવાહીર, અને એશિઆની બીજી જણસો લેત એ શહેરની દોલત, વસ્તી, અને ઊપજથી ફ્લાંડર્સના ઠાકોરો તેઓ ઉપરી ફ્રાંસના રાજા કરતા વધારે ધનવાન અને લગભગ તેઓના જેટલાજ બળવાન થયા. ઈંગ્લાંડના પહેલા એડ્વર્ડે સાના ઠાકોર સુની મદદ લેવાને તેની દીકરી ફિલિપા જોડે માગુ કર્યું તે કુંવરીની દોલત એટલી બધી હતી કે ફ્રાન્સના રાજા ફિલિપ ધ ફેરે કપટ કરી એ કુંવરી તથા તેના બાપને કેદ કર્યાં, અને તે કન્યા કેદખાનામા મરણ પામી તેનો બાપ કેદખાનામાથી નાશી છૂટયો, અને ફ્રાન્સના તાબામા જઇ રહો ફ્લાંડર્સમા લડાઇઓ ઊઠી તેનો આરંભ આ રીતે થયો, અને પછી એ ઝઘડો જમીનદારો અને વેપારીઓ વચ્ચે ચાલ્યો. વેપાર અને હુન્નરથી ફ્લાંડર્સના શહેરોની વસ્તી અને દોલત ઘણાં વધી ગયાં હતાં, રાજાઓ પાસેથી નગરવાસીઓએ હકની સનદો નાણાં આપી લીધી હતી, કેમકે વેપારની આબાદીને સ્વતન્ત્રતાની જરૂર છે એવું તેઓ જાણતા હતા એ શહેરોના વેપારીઓ એવા મોટા થયા કે તેઓ રાજાઓની બરોબરી કરવા લાગ્યા. પરગણાઓમા જેટલું તાલુકદારોને માન મળતું તેટલું શહેરોમા વેપારીઓને મળતું, એથી તેઓમા દ્વેષ દાખલ થઇ.

નજરમાં આવે તેમ વેરો નાખવાની શક્તિથી રાજાઓ નાખુશ થયા એટલુંજ નહિ, પણ કિલ્લાઓ અને જાગીરોનું રાજકાજમાં જેટલું માન હતું તેટલું પેઢી અને વખારોનું થયું, એ જોઇ તેમના મનમાં બળાપો થવા લાગ્યો. રાજાના અધિકાર અને મ્યુનિસિપાલેટીના હક એકએકથી વિરૂદ્ધ આવ્યા. થોડી છૂટી મૂડી બેઉ તરફથી સંપ કરવાનું કોઇને ગમ્યું નહિ. તાલુકદારોને ફ્રાન્સના રાજાની પૂરી મદદ મળી, તોપણ આ ફ્લેંડર્સ તથા બીજા વેપારીઓના ઉપરીપણા નીચે શહેરોએ ચતેહથી ટક્કર ઝીલી, અને લડાઇની આખરે તેઓના હક જારી રહ્યા; પણ વઢવાઢથી મૂડીનો નાશ થયો. રોજગાર બંધ પડવાથી કારીગરો બીજે દેશ નાસી ગયા તેમજ તાલુકદારોની પણ ખરાબી થઇ અને તેમના પેડુનો બહુ હેરાન થયા. ફ્લેમિંગ લોકને હાથ કાપડ બનાવવાનો હુનર અને વેપારનો ઘણો ભાગ રહ્યો ખરો, તોપણ ઈંગ્લાંડમાં આસ્તે આસ્તે ઉનના વણાટનું કામ એટલું વધ્યું કે તેઓ તેમનાથી ચઢીઆતા થયા.

ઈંગ્લાંડની ઉપજમાં ઉન મુખ્ય હતું, અને તેના વેપારમાંથી નાણું મેળવવાને પ્લાન્તાજનેત રાજાઓએ પ્રયત્ન કર્યો. અમુક ઠેકાણા સિવાય બીજે કોઇ ઠેકાણે તે વેચવાની મના કરી. એ ઠેકાણું બદલવાથી દેશના વેપારીઓને હરકત પડી. પરદેશીઓને અનુકુળ પડવાને તે ફેરફાર કરતા અને તેથી દેશી અને પરદેશીઓની વચ્ચે અદેખાઇનો આરંભ થયો. સને ૧૨૬૧ માં ત્રીજો હેન્રિ પોતાની રાણીના પરદેશી ફ્રેંચો ઉપર મહેરબાનગી દેખાડતો હતો, તેથી બારનોએ સામે થઇ કાયદો કરાવ્યો કે ઉન પરદેશ જાય નહિ, અને ઇંગ્લાંડમાં એ વખતે ઇંગ્લાંડના બંદરોમાંથી ઉન જતું હતું એ મુખ્ય જણાવેછે, કેમકે સને ૧૩૩૯ માં પાર્લામેંટે અરજી કરી તેમાં જણાવ્યું કે ઉનની દરેક ગાંસડી ઉપર ૪૦ શિલિંગ હાંસલ લઈ સાઠ હજાર પૌંડ તે વર્ષમાં ઉપજાવ્યા એ કાયદા વિરૂદ્ધ હતું. એ ઉપરથી જણાય છે કે તોલમાં એક કરોડ ને દશ લાખ પૌંડ ઉન ગયું હશે. તે સમે ઉનની એક ગાંસડીની કિંમત પાંચ પૌંડ હતી; તો એ ભાવે ૧૫૦૦૦૦ પૌંડનું ઉન પરદેશ ચઢયું હશે આટલી બધી પેદાશ ઉનના બનાવનાર ખોય એવું ન હતું. એ કાયદો રદ થયો હોય કે અમલમાં નહિ આવ્યો હોય એવું જણાય છે, કેમકે ચૌદમા સૈકાના મધ્ય ભાગે ઈંગ્લાંડના

વેપારનો મુખ્ય ઉન હતું પ્રથમ ઈગ્લાંડમા ઉનનું કાપડ થોડુ બનતું અને તે પણ ઘણી હલકી જાતનું હતું.

ઈ. સ ૧૩૩૧ માં ત્રીજા એડ્વર્ડ રાજાએ ફ્લાંડર્સના કાંતનાર, રંગનાર અને વણનારોને ઈગ્લાંડમા આવી વસવાને ઉત્તેજન આપ્યું, એવી શરતે કે એ રોજગાર કરવો અને ત્યાંની રૈયતને શીખવવો. એથી ઉન ઊપજાવનારા અને ઉનના વેપારીઓ એ વણકરો ઉપર અદેખાઇ કરવા લાગ્યા, અને એડ્વર્ડે એવો હુકમ કર્યો કે ઇગ્લાંડમા પરદેશથી વણાયલું કાપડ લાવવું નહિ, ત્યારે એ અદેખાઇ વધી. કેટલાક શહેરની મ્યુનિસિપાલિટિઓએ એ વણકરો ઉપર ભારે કર નાખી જૂલમ કર્યો, ત્યારે તેઓએ રાજાને અરજીઓ કરી, તોપણ ઉનનો વણાટ ઈગ્લાડમાં આબાદી પામ્યો. એ કાપડ પરદેશ નહિ મઢાવવું અને ઉન મઢાવવુ એવું પાર્લામેંટે કર્યાથી તેને કઇક ધોકો લાગ્યો ઉનના વણાટથી જમીનદારોને વધારે ફાયદો છે એવુ ઇગ્લાડના જમીનદારોના સમજવામા આવ્યું નહિ તેઓ ઉનનો ભાવ ઊંચો રહે, તેને માટે કાયદા વગેરેથી પ્રયત્ન કરતા, એથ તેમને પોતાનેજ નુકસાન થયુ, કેમકે ભાવ વધવાથી માલનો ખપ ઓછો થયો ઉનનો વણાટ દાખલ થયા પછી સો વર્ષને શુમારે છઠ્ઠા હેન્રિન વખતમાં તે એટલો બધો આબાદીએ પહોચ્યો હતો કે તેથી રાજાની પેદાશમા વધારો થયો, અને ફ્લાંડર્સના લોકો જોડે તેઓને બરોબરી કરવાનુ બની શક્યું, એ વખતે એવો કાયદો થયો કે બ્રબાટ, હોલાંડ અને ઝીલાંડમાં ઈગ્લાડમા વણાયલુ ઉનનું કાપડ લે નહિ, તો બર્ગંડિના ડયુકના રાજ્યમા ઉપજેલો કોઈપણ માલ ઇગ્લાંડમા દાખલ કરવો નહિ વણવાનો ઉદ્યમ કરનારા અને જમીનદારો વચ્ચે હવે અદેખાઇ થવા લાગી, તેનું કારણ એકે ઉદ્યમ વધવાથી મજુરોના રોજ ભારે થયા, ખેતી મૂકીને વણાટના ઉદ્યમમાં લોક પેસવા લાગ્યા એ પરથી ચોથા હેન્રિના વખતમાં કાયદો થયો કે જેની પાસે વીસ શિલિંગ ન હોય તેને વણવા મૂકવો નહિ. આ રીતે મજુરો અટકાવ્યાથી રૂના કારખાનાનો નાશ થાત, પરતુ ટયુડર વંશના પહેલા રાજાએ નૉર્વિચ શહેરને એ કાયદાથી છૂટું રાખ્યું. એ વખતમાં કાયદા કરનારમા મોટી ભૂલ એ હતી કે સોના રૂપાને વિશેષ મુલ્યવાન ગણતા અને દોલત એનેજ કહેતા નાણા માત્ર માલ અદલ બ-

દલ કરવાનું અને મૂલ જણાવવાનું સહેલું સાધન છે એવું જાણતા નહિ; એ અજ્ઞાન હજી પણ બધેથી ગયું નથી. ઇ. સ ૧૪૨૯ માં એક કાયદો થયો, તેમાં ઠરમાવ્યું હતું કે ઇંગ્રેજ પરદેશીઓને માલ વેચવો તે રોકડ નાણે વેચવો અથવા માલને બદલે માલ તુરત આપે, ઉધાર આપે નહિ. આથી વેપારને એટલી હાની લાગી કે બીજે વર્ષે માલ આપી ૭ મહિના સુધી ઉધાર આપવાની રજા આપી. ઇંગ્લાંડમાંથી નાણું પરદેશમાં ન જાય માટે કાયદો કર્યો કે ઇંગ્લાંડમાં કોઇ પરદેશીએ બીજા પરદેશીને માલ વેચવો નહિ. એથી કિંમતી ધાતુઓ પરદેશમાં ન જાય, પરંતુ માલ અને સોનું રૂપુ આવતાં બંધ થયાં. મૂર્ખ રાજ્યકર્તાઓ એ પરિણામથી ગભરાયા, પણ એ બેવકુફી ભરેલો કાયદો બંધ કર્યો નહિ. શહેરની સનદી મહાજનો (મ્યુનિસિપાલટિઓ) તરફથી વેપારને કેટલીક અડચણો થતી હતી તે સાતમા હેન્રિએ ખસેડી. તેણે કાયદો કરાવ્યો કે સરકારી મુખ્ય અમલદારોમાના ત્રણની પરવાનગી સિવાય એ મહાજનોએ નના ધારા કરવા નહિ અને શહેરમાં દાખલ થવાની ભાગોળો કે નાકા ઉપર કર લેવો નહિ ગ્લોસ્તર અને વુસ્તર શહેરની મ્યુનિસિપાલટિઓએ સેવર્ન નદીના ઘાટ ઉપર એવા કર (નામે ટોલ) બેસાડ્યા હતા તે રદ કર્યા. તે જમાનાના લોકોની પેઠે એ રાજા પણ માનતો હતો કે માલની કિંમત સરકારે ઠરાવવી જોઇએ. ઉનના કાપડ વગેરે કેટલીક જણસના તેણે નીરક બાંધ્યા. એ મૂર્ખાઇથી ઉતરતી જાતનો માલ બનવા લાગ્યો રાજકાજમા સમજુ ગણાત. તે સમેના આદમીઓએ તે રાજાને એમ ભાવ કરાવ્યાને વાસ્તે વખાણ્યો.

આઠમા હેન્રિના અમલમાં ઇંગ્લાંડમા ઉનના વણાટનું કામ એટલું બધુ વધી ગયું હતું કે ફ્લેમિંગ લોક ઇંગ્રેજોથી તેમાં પશ્ચાત પડ્યા, અને ઇંગ્લાંડમાંથી તે કાપડ ખરીદ કરી પરમુલકોમાં વેચવા લઇ જવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૫૨૮ માં ઇંગ્લાંડ અને નેધર્લાંડ વચ્ચે લડાઇ ચાલી તેથી ફ્લેમિંગ વેપારીઓ એ માલ લઇ શક્યા નહિ, વણવાનાં ઘણાંક કારખાનાં બંધ પડ્યાં, અને વણકરોએ ફિતુર કર્યાં તે વેળાના દિવાન વુલસીએ એ કારીગરોને સજાનો ભય દેખાડ્યો, પણ તોફાન જારી રહ્યા ત્યારે તેણે કાપડ વણનારાઓને ધમકી દઇ કહ્યું કે કારખાના જારી કરો, પણ

માલની ખપત વિના નવો બનાવીને શું કરે ? છેલ્લે વેપારીઓને એ લાવી માલ ખરીદ કરવાનું ફરમાવ્યું. વેપારીઓ કહેવા લાગ્યા કે માલનો ઉપાડ નથી તો લઇને શું કરીએ ? લુલસીએ ધમકી આપી, પણ તેમણે ટાપડ વહોર્યું નહિ. આખરે ખરો ઉપાય જડયો તે એ હતો કે બંને રાજ્યોએ કરાર કર્યો કે યુદ્ધના સમે પણ વેપાર બન્ને દેશ વચ્ચે જારી રહે. એ વખતના મોટા નાટકકાર કવિ શેકસપિઅરે પોતાના નાટકમાં એ હુલ્લડનો દેખાવ દાખલ કર્યો છે.

છઠ્ઠા એડ્વર્ડની કારકીર્દીમાં કાયદો થયો કે સાત વર્ષ લગી વાણોતર રહી કામ શીખ્યા વિના કોઇએ કાપડ વણવું નહિ. એથી ઉનના વણાટમાં હરકત પહોંચી, અને ઘણાં કારખાનાં ભાડી હાલતમાં આવ્યાં, તેથી રાણી મેરીના અમલમાં તે ધારો રદ થયો. વળી પાછળથી રાણી ઇલિઝાબેથે તે ધારો બહાલ કર્યો. ફ્રાન્સ અને વિશેષે કરીને ફ્લાંડર્સ (નેધર્લાંડ)માં પ્રોટેસ્ટંટ પંથના લોકોને ત્યાંની સરકાર તરફથી પીડા થઇ, તેથી મોટા અને પ્રખ્યાત કારીગરો અને તેઓના શેઠો ઇંગ્લાંડમાં નાશી આવી વસ્યા તેઓને ઇલિઝાબેથ રાણીએ ઉત્તેજન આપ્યું. વણવાની પરવાનગી સંબંધી જુલમી ધારા રદ કરી સોમરસેત, ગ્લોસ્તર, અને વિલ્ત પરગણાઓએ નિશાળો માંડવાની રજા આપી, ત્યાર પહેલાં એ કામ માત્ર સનદી નગરો માંજ થવા દેતા. ધંધાને એ પ્રમાણે છૂટ મળવાથી તે ઉતાવળે આબાદ થયો ઇ. સ. ૧૫૮૨ માં હન્સ નગરોએ જર્મનિની રાજ્યસભાને અરજી કરી, તેમાં લખ્યું કે દરવર્ષે બે લાખ તાકા ઇંગ્લાંડથી ચઢેછે. ઇંગ્લાંડમાં વેહોરવા આવનારા પરદેશી વેપારીઓ એ વખત સુધી ઉનનું કાપડ ખરીદ કરતા, પણ હવેથી ઇંગ્રેજો પંડે પરદેશમાં જઇ વેચવા લાગ્યા, તેથી તેમને વધારે લાભ થયો. તેઓના ઉપર અદેખાઇ કરી તેમને ખરાબ કરવાનો મનસુબો હન્સ નગરોએ કર્યો, એથી કાંઇક હરકત પડી, પણ ઇલિઝાબેથે વેપાર રોજગારમાં ઇજારા પુષ્કળ કર્યા, તેથી ઇંગ્લાંડના વેપારને વધારે હાનિ પહોંચી. ઉનનો માલ વેચવાની પરવાનગી માત્ર કમ્પનીને હતી. દેશના વેપારની મુખ્ય આ ઇજારો અતિ અયોગ્ય છે એવું એ અજ્ઞાન કાળના લોકના સમજવામાં પણ આવ્યું, ને રાણીને તે ઇજારાની સનદ રદ કરવી પડી, પણ તે કમ્પનીએ તે માલ લેવો બંધ કર્

દી. એ બધીથી તેનો વેપાર થોડી વાર અટક્યો, તેથી ગભરાઇને તેજ કમ્પનીને તે ઇજારો પાછો આપ્યો. આ પ્રયોગ કાચો હતો. બધી તોડવાની યુક્તિ ન કરતાં ઇજારાથી વેપારને ફાયદો છે એવું તે વેળાની સરકારે માન્યું, અને ઇજારા રદ કરવાની અરજીના જવાબમાં એ દાખલો આપવા માંડયો.

પહેલા જેમ્સ પાદશાહના અમલમાં ઇંગ્લાંડના પરમૂલક જોડેના વેપારનો નવ દશાંશ ભાગ ઉનના કાપડનો હતો. કાપડને રંગીને સફાઇ આપવાની કળા તે વેળા ઇંગ્રેજો કને ન હતી. એ હુન્નર તે સમે વલંદાઓમાં હતો, અને કહેવાય છે કે તેમને તેથી સીત્તેર લાખ રૂપિઆ મળતા. લંડનના કેટલાક વેપારીની શીખવણીથી વગર રંગેલું કપડું પર મૂલક ચઢાવવાની રાજાએ મના કરી. રંગવાના હુન્નરને ઉત્તેજન આપવાની મતલબે એ આજ્ઞા કરી હતી, પણ જર્મનિ અને હોલાંડ દેશની સરકારોએ બરોબરત કર્યો કે ઇંગ્લાંડનો રંગેલો માલ લેવો નહિ એથી બે ત્રતીઆંશ વેપાર ઓછો થઇ ગયો, અને ઉનનો ભાવ ઘટી ગયો, માટે ઉપલી મનાઇ જેમ્સે રદ કરી સને ૧૬૨૨ માં વેપારની તજવીજ કરવાને કેટલાક અધિકારી નીમાયા, એમને ફરમાવવામાં આવ્યુ હતુ કે વેપારને વધારે સ્વતત્રતા આપ્યાથી, અને અમુક કમ્પનીઓને ઇજારા આપવામાં આવે છે તે રદ કરેથી દેશને લાભ થાય કે કેમ તેની તપાસ કરવી. ખબરદારીમાં થયાના આ ખુશકારી ચિન્હો જોવામાં આ વેળા આવેછે પણ એ અધિકારીઓએ કઇ કર્યું જણાતુ નથી.

ઇંગ્લાંડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયુ તે વારે વેપાર રોજગારની વૃદ્ધિ થઇ, કેમકે રાજાની આપેલી ઇજારાની સનદોનું માન રહ્યું, અને વેપાર કરવામાં હલકાપણું છે એ કલ્પના ખોટી સમજાયાથી જમીનદારોના છોકરા વેપારીઓને ત્યાં ગુમાસ્તા રહી વેપારનુ કામ શીખવા લાગ્યા બીજો આર્લસ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે વળી આગલા ઇજારે આપવાના ધારા ચાલવા લાગ્યા, તેથી વેપારને હાનિ પહોચી અને ઘણા કારીગરો પરદેશ જતા રહ્યા. ઉનના કાપડના વણાટને કાયદાનું રક્ષણ ઓછું હતું, તેથી તેની આબાદી ઉતાવળે થઇ નહિ. ઉનને પરદેશ જતાં અટકાવવાને ઘણા સખ્ત કાયદા કર્યા હતા. ઈ-

વતા ઘેટાને પણ પરમૂલક લઇ જવા દેતા ન હતા, ઘેટાને પરદેશ ચડાવતા પહેલીવાર પકડાય તેનો માલ જાય, અને એક વર્ષની તે કેદ ભોગવે, બીજીવાર પકડાય તેનો ડાબો હાથ બજારમા કાપીને ખીલેવતી જડવો, ત્રીજીવાર પકડાય તેને કાળા પાણીની સજા કરવી, એવો કઠણ કાયદો હતો એની જોડે બીજો કાયદો એવો પણ હતો કે બે હજારથી વધારે ઘેટાં કોઇએ રાખવા નહિ વેપારમા અને હુન્નરોમા ઇજારા અને બધીઓ સબધી યૂરોપના બીજા દેશોના રાજ્યકારભારીઓ વધારે ડાહ્યા ન હતા. વેપાર અને ઉદ્યોગને સ્વભાવિક માર્ગે ચાલવા ન દેતા કાયદા કરનારાઓ અને હાકેમો બધા મૂલકોમા એજ પ્રમાણે આડે આવી નુકસાન કરતા હતા વાસ્તવિક જોતા ઈંગ્લાડની સરકાર એ વાતમા બીજા દેશોની સરકારની વધારે સુધરેલી હતી ત્યા લાચીઆ કારભારીઓ ઘણુંકરીને ઇજારાને ઉત્તેજન આપતા ઈંગ્લાડના ઉમરાવો અને નાના જમીનદારો ઘણીવાર વેપારને છૂટ આપવાને પ્રયત્ન કરતા ઊનના વણનારના સ્વાર્થે પણ વેપારની છૂટની માગ થતા, માટે પાર્લમેંટને શિર બધો દોષ મેલાય નહિ

ફ્રાન્સ જોડે લાબી મુદત સુધી વઢવાઢ ચાલી તથા રાજ્યગાદી માટે માહોમાહે મોટો ઝઘડો ચાલ્યો, તેથી ઈંગ્લાંડના પરદેશો સાથેના વેપારોનો વિસ્તાર ઉતાવળે થયો નહિ લોકનુ લક્ષ યુદ્ધમાં લાગ્યાથી ઉદ્યમ ઢીલો પડી રહ્યો, યૂરોપના દક્ષિણ ભાગોમા સમુદ્રની સફરો કરવા ઉપર લોક ઉત્સાહથી મડયા હતા તેની અસર આતમા હેન્રિના વખતમા ઈંગ્લાડમા થઇ એનો હેવાલ આવતા પ્રકરણમા આવશે

ખંડ ૪ થો.

જર્મનિ, ફ્રાન્સ અને સ્પેનમાં રાજ્યપ્રકરણમાં ફેરફાર.

હાપ્સબર્ગ-કુળનો પહેલો રાજાધિરાજ રોડાલ્ફ જર્મનિના રાજ્યાસને બેઠો ત્યારથી તે અધિરાજ્ય નિયમસર ચાલવા લાગ્યું અને નવા કાયદાઓ વડે મજબૂતી પામ્યું. ૧૪ મા સૈકડાને આરંભે સ્વિત્ઝર્લાંદના વિભાગ નાના સંસ્થાનોથી થયા હતા. એમાંનું દરેક સંસ્થાન કે પરગણું કાન્તોન કહેવાતું કેટલાંક કાન્તોન જર્મનિના રાજાધિરાજને સ્વાધિન હતાં અને કેટલોક હાપ્સબર્ગના કાઉંટ તરફના હકથી આસ્ત્રિઆના ડ્યુકને તાબે હતાં. જર્મનિની ગાદીએ રોડાલ્ફનો પુત્ર આલ્બર્ટ હતો તેવારે સ્વિત્ઝર્લાંદની રાજ્યાવસ્થામાં મોટો ફેરફાર થયો. તેણે પોતાના નાના કુમાર આસ્ત્રિઆના ડ્યુકનો મૂલક વધારવાના હેતુથી જર્મનિના તાબાના કાન્તોન તેને સ્વાધીન કરવાનો વિચાર કર્યો. જર્મન સુબાઓથી કંટાળા આસ્ત્રિઆના હાકેમને વશ એ પહાડી લોક ખુશીથી થાય માટે જર્મનો પાસે જૂલમ કરાવ્યો. એ હાકેમોની ક્રૂરતાથી બાપડા લોક તોબા પોકારવા લાગ્યા. ત્રણ ચરા સ્વદેશહિતેચ્છુઓએ પોતાની જન્મભૂમિને પરદેશી ધુસરીને પીડામાથી છોડવવાનો મનસૂબો કર્યો. ગુપ્ત રીતે કેટલાક વિશ્વાસુ સ્વદેશીઓને મસલતમાં સામિલ કરી બધાએ મળી એક દિવસે સઘળા પાદશાહી ગઢોનો કબજો કરી લીધો (ઇ. સ. ૧૩૦૮). એ પ્રમાણે વગર મારામારીએ મોટો ફેરફાર થયો. ગયલા કિલ્લા પાછા લેવાને આસ્ત્રિઆના ડ્યુકે જબરો પ્રયત્ન કર્યો, પણ સને ૧૩૧૫ માં તેની ફોજે ભારે હાર ખાધી અને બડખોર કાન્તોન સ્વતંત્ર રહ્યાં. બીજાં પાંચ કાન્તોન એ ત્રણની જોડે સામિલ થયાં અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્વિત્ઝર્લાંદમા સ્થાપના થઈ. હાપ્સબર્ગ કુટુંબને હાથ જર્મનિની ગાદી કેટલાક વર્ષો સુધી આવી નહિ તેવામાં તેના (હાપ્સબર્ગના તાબાના) સ્વિત્ઝર્લાંદના બાકીનાં પરગણાં બલવો કરી એ સ્વદેશી રાજ્યમાં ભળી ગયાં. સને ૧૩૦૮ માં રાજેંદ્ર આલ્બર્ટનું મૃત્યુ થયાથી તે જગાએ લુકસેમ્બર્ગનો ૭ મો હેન્રિ ની-

ગાયો. એ નવો રાજા ડાહ્યો ને શાહાણો હતો. ઈટાલિ દેશમાં અવ્યવસ્થા તથા પોપની ગેરહાજરી જોઇ તેણે ત્યાંના રાજ્યો વશ કરી લેવાને ઘણી મેહેનત કરી પરંતુ તેનું અકાળ મરણ થયાથી તેની ધારણા પાર પડી નહિ.

બાવેરિઆનો લુઇસ રાજાધિરાજ થયો, પણ સુખે અમલ કરી શક્યો નહિ. આસ્ટ્રિઆના ડ્યુક ફ્રેદરિકે તેની ગાદીનો દાવો કર્યો તેથી, તથા પોપ જે મોટા અધિકારોના દાવા કરતા હતા તે ઉપરથી લડાઇઓ ચાલી તે જોઇ જર્મનિના માંડળિક રાજાઓને લખેલા કાયદાની જરૂર જણાઇ. સને ૧૩૪૭ માં લુક્ઝેમ્બર્ગના ચાર્લસને રાજાધિરાજની પદવી મળી, ત્યારે પણ બીજો ઉમેદવાર સામો થયો. ઘણીક લડાઇઓ અને ગરબડાટ ચાલ્યા પછી નુરેમ્બર્ગમાં ડાએટ એટલે મોટી રાજસભા મળી. એમાં ધર્મસમાજના અધિકારીઓના તથા રાજ્યકર્તાના અખત્યાર અને હક્કોની મર્યાદા ઠરાવી. એ કાયદાનું "સુવર્ણ લેખ" નામ પાડી પ્રગટ કર્યો, કેમકે તેના ઉપર સોનાની મ્હોર છાપ કરી હતી (ઇ સ ૧૩૫૬). રાજાધિરાજ નીમવાનો ક્રમ અને પદ્ધતિ તથા રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા સંબંધી ઠરાવ એમાં કર્યો એમાં લખ્યું છે કે સાત રાજાઓ મળી બહુમતે રાજાધિરાજ નીમે; જે રાજાને એ પદવી મળે તેને મત આપવાને હક્ક ખરો; જર્મનિના જે રાજાને તાબે સાત સ્થાન હોય તે રાજાને રાજાધિરાજ નીમવામાં અભિપ્રાય આપવાનો અધિકાર છે; એ સંસ્થાનો અને તેઓના રાજાઓ રાજેંદ્ર નીમનાર કહેવાય; એ સંસ્થાનોના ભાગ થઇ શકે નહિ અને તેઓની ગાદી જ્યેષ્ટ કુમારની ઓલાદમાં વંશપરંપરા ઉતરે. મત આપનારા રાજાના હક્ક ને અધિકાર મુકરર કરી એ લેખમાં ઠરાવ્યું છે કે રાજેંદ્રની ગાદી ખાલી રહે તેટલી મુદ્દત સુધી અધિરાજ્યનું કામ પાલાતિનેત અને સાકસનિના રાજાઓ ચલાવે, રાજેંદ્ર નીમનારને હાથ વધારે અધિકાર જવાથી એ પછીની કારકીર્દીમાં ભય જણાયો ચાર્લસની પાછળ તેના કુમાર વેનેસ્લાઉસને મોટી ગાદી મળી એ આળસુ અને વિષયી પુરૂષ હતો, તેથી રાજકાજમાં લક્ષ આપી શક્યો નહિ; સં ૧૪૦૦ ની સાલમાં એ નીમનારાઓએ બહુમતે તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો, અને તેને સ્થળે પાલાતિનેતના રાજા રાબર્ટને નીમ્યો. વેનેસ્લાઉસની તરફ ઘોડા પક્ષકાર રહ્યા, પણ ઘણાભાગ્યે રાબર્ટને આવો એવું મરણ થયું ત્યારે લુક્ઝેમ્બર્ગકુટુંબમાં ફરીને તે અધિકાર ગયો પોતાના બાદ

હંગરિના રાજા સિગિસ્મોંદને એ ગાદી મળવાથી વેરેસ્લાઉસે પોતાનો દાવો છોડી દીધો.

હાપ્સબર્ગ કુટુંબ ઘણા વખત લગી પછાડી પડી ગયું હતું, પણ હવે તેનું નસીબ પાછું જાગ્યું સદરહુ સિગિસ્મોંદને ફરજનમાં માત્ર એક કુંવરી હતી, તેના લગ્ન આસ્ત્રિઆના ડયુક આલ્બર્ટ વેરે થયાં. હંગરિ તથા બોહિમિઆના રાજ્યો એ રાણીને બાપની તરફથી વારસામાં મળ્યાં. સને ૧૪૩૭ માં સસરો મરી ગયો, ત્યારે તેને રાજેંદ્રનો મુગટ આલ્બર્ટને મળ્યો, એ પછી બે વર્ષે તેનું મરણ થયું. તેના ઓધાનના પુત્ર લાદિસ્લાઉસને મોસાળનો વારસો મળ્યો, અને તેના પિત્રાઇ ફ્રેદરિકને રાજેંદ્રનુ આસન મળ્યુ, એ વાર પછી સને ૧૭૪૦ સુધી એજ કૂળમાં તે ગાદી રહી.

ફ્રાન્સના પાદશાહ ફિલિપ આગરતસે (એટલે મહાન ફિલિપે) તાલુકદારોને નિર્બળ કરી મોટા તાલુકા ખાલસા કરવાનું ડાહ્યું કામ આરંભ્યું હતું તે તેની પછી ગાદીએ આવનારા રાજાઓએ જારી રાખ્યું તેઓમાં ફિલિપ ૪ ફેર (સુંદર ફિલિપ) એ કામમાં ઘણોજ પાર પડયો. એનું મરણ સને ૧૩૧૪ મા થયુ. તેણે પણ ત્રણ કુમાર અને એક કુમારી પાછળ મૂકયાં. એ ત્રણે પુત્રો લુઇસ, ફિલિપ, લંબ અને સુંદર ચાર્લસ તેની પછી અનુક્રમે ગાદીએ બેઠા, અને એકેની પાછળ ગાદીએ બેસનાર દીકરો ન હતો, ત્રણેને દીકરીઓ હતી. પણ ફિલિપ અને ચાર્લસ કહેતા કે ફ્રાન્સની ગાદી પુત્રીને મળે નહિ, એ કાયદો ઘણકરીને બધાએ માન્યો હતો, તેથી ચાર્લસ સુંદર કે ચોથાનો કાળ થયો તેવારે તેનો પાસેમાં પાસેનો પિત્રાઇ વાલોઇસનો કાઉંટ ફિલિપ વારસાના હકથી રાજા થયો, અને તુરત કોઇ તેની સામુ થયું નહિ (ઈ સ ૧૩૨૮) ઉપર કહેલા ત્રણ ભાઇની એક બહેન હતી તેનું નામ ઇસાબેલ હતું, ને તે ઇંગ્લાંડના બીજા બીજા એડ્વર્ડ વેરે પરણી હતી. એ લગ્નથી ઉત્પન્ન થયલા ઇંગ્લાંડના પાદશાહ ત્રીજા એડ્વર્ડે પોતાની માનીમારફતથી ફ્રાન્સની ગાદી ઉપર દાવો કરવાનો ઠરાવ કર્યો એ દાવો કેવળ ગેરવાજબી હતો, ને ફિલિપ ફ્રાન્સનો પાદશાહ છે એવું એડ્વર્ડે કબુલ પણ કર્યું હતું

ફ્રાન્સ દેશ જીતવો એ જેવું તેવું કામ ન હતું, ને પોતાના રાજ્યમાં શાંતિ ન હતી, તેથી કેટલાક વર્ષ સુધી એડ્વર્ડ સ્વારી કરી શક્યો નહિ. સ્વરાજ્યમાં પરવાર્યો અને જોઇએ તેટલી તૈયારી કરી રહ્યો ત્યારે તે પોતાના વડા કુમાર પ્રખ્યાત બ્લાકપ્રિન્સ એટલે શ્યામ યુવરાજની મદદે લેઇ ફ્રાંસ ઉપર ચઢ્યો, અને કોઇએ નહિ ધારેલા એવા જય જ્યાં ગયો ત્યાં મેળવ્યા (સને ૧૩૪૮). ફિલિપ ક્રેશીના યુદ્ધમાં હાર્યો અને તેની પછી તેનો કુંવર જોન રાજા થયો ને પોઇક્તિઅર્સના રણમાં પરાભવ પામી કેદ પકડાયો. આ મોટાં પરાક્રમોથી ઇગ્લેન્ડ રાજા અને તેના કુમારની મોટી નામના થઇ. પણ ફ્રાન્સ દેશ જીતાયો નહિ. મૂલકનો વિસ્તાર ઘણો, ફ્રૅચ પ્રજા બહુ પ્રતિકૂળ અને એડ્વર્ડની ફોજ એ આખા દેશને વશમાં રાખવાને ઘણી નાની હતી. બેઉ તરફેનવાળા લડતાં થાક્યાં, ત્યારે સને ૧૩૬૦ માં સલાહ કરી. ગાદીનો દાવો એડ્વર્ડે છોડી દીધો, ને ફ્રાન્સના કેટલાક મોટા પ્રાન્તો તેને એકરારથી મળ્યા. કેટલાંક વર્ષ ફ્રાન્સને અતિ માઠાં ગયાં. જે જે મોટી આપદાઓ પ્રજા ઉપર પડી ર તેમાંની ઘણીખરી આશરે ફ્રાંસસ (કે ફ્રૅંગ) લોક ઉપર આ સમે પ! પરદેશી શત્રુ દેશના મધ્ય ભાગમાં હતો; રાજધાનીમાં બંડ થવાર લોહીની રેલ આવી હતી; ફ્રૅંચ રાજાના પિત્રાઇ અને તાબેદાર સેવનવારના રાજા ભૂંડા ચાર્લસે બલવો કર્યો હતો; દુકાળથી દેશ ઉજ્જડ થંહતો તેવામાં ભૂખ અને તલવારથી બચેલાનો ઘાણ કાઢવાને જાલમજો કાગળિયું આવ્યું (ઇ. સ. ૧૩૩૮). પોઇક્તિઅર્સના સંગ્રામ પછી લડાબંધ રાખવાનો કરાર થયો, તેથી નોકરીઆત સિપાઇઓને રજા મળી. તેઓનાં ટોળાં દેશમાં ભટકી લૂટવા લાગ્યાં. તેઓને હાંકી કાઢે કે પકડે એવી ફોજ ફ્રાન્સના પાદશાહ કને નહોતી. આવિગ્નોન નગરમાં એ સિપાઇઓએ પોપને ઘેર્યો, ને ચાળીસ હજાર ક્રાઉન નાણું લીધું ત્યારે છોડ્યો. એવી વિપત્તિથી અકળાએલા તાલુકદારો અને દેશાઇઓના જૂલમથી બાહાવરા થઇ ગયલા ગામેગામના ખેડૂતોએ બંડ કર્યાં. એ ગામડીઆ ઢોર ડુંડા જેવા હતા. જૂલમ ખમીખમીને જેના હૈયાં પશુના જેવાં કઠણ થઇ ગયલાં અને ગેરઇન્સાફથી બળ્યાંઝળ્યાંની. ગાંડાઇમાં જેઓ આવેલ એવાં એ દાસોએ બહુ ક્રૂરતા કરી પોતાના ઉપર ગજબ કરનારા ઉપર ઘણા કાળનું વેર જંગલી રીતે વાળ્યું. એ બંડનું નામ જાકેરી પડ્યું.

ફ્રાન્સમાં જે પ્રાંતો ઇંગ્રેજને તાબે હતા તેનો કારભાર બ્લાક પ્રિન્સ એડ્વર્ડને સ્વાધીન હતો. એ રાજા યુદ્ધમાં શૂરો અને સાહસિક હતો, તથાપિ કારભારમાં તેની નજર જોઇએ તેવી પહોંચતી ન હતી. સ્પેનના કાસ્તૈલ પ્રાંતના રાજાની કુમકે લઢવા ગયાથી મતલબ પાર ન પડતાં નાણાંની ખોટ ઘણી પડી તે પૂરી કરવાને તેણે પોતાના તાબાની ફ્રેંચ રૈયત ઉપર ભારે વેરા નાંખ્યા, અને તે રૈયતે તે જૂલમ વિષે પોતાના જૂના ધણી ફ્રાન્સના પાદશાહના દરબારમાં ફરિયાદ કરી. જોન પછી તેનો કુમાર ૫ મો ચાર્લસ એવામાં રાજ્યાસને હતો તેણે એ અરજી ખુશીથી સાંભળી, અને તેના જવાબ દેવાને એડ્વર્ડને પોતાની હજુરમાં હાજર થવાને ફરમાવ્યું (સને ૧૩૬૮). મંદવાડથી નિર્બળ થઇ ગયો હતો, તોપણ એડ્વર્ડ ફોજ લઇને યુદ્ધે ચઢ્યો. એ વેળા ફતેહ ન પામતાં તેણે આગળનો જીતેલો સઘળો મૂલક ખોયો, થોડાં બંદરો માત્ર તેના હાથ રહ્યાં.

ઇંગ્લાંડના બીજા રિચાર્ડની નાકીવતને લીધે તથા ૪ થા હેન્રિનો ગાદીએ બેસવાનો હક્ક શકભરેલો હોવાથી તે પાદશાહો ફ્રાન્સ ઉપર સ્વારી કરી શકયા નહિ. પાંચમા ચાર્લસની પાછળ છઠ્ઠો ચાર્લસ ગાદીએ આવ્યો તે નામર્દ તથા દુર્બળ હતો, તેથી તથા ઓર્લીન્સ તથા બર્ગંદિના પક્ષોની મારામારીથી થોડા નગર પણ ઇંગ્રેજોને સ્વાધીન રહ્યાં હતાં. ફ્લાન્દર્સનું રાજ બર્ગંદિ જોડે મળી ગયું, ત્યારે ઇંગ્લાંડ જોડે વેપાર જારી રાખવાના કરાર થયા હતા, અને ફ્રાન્સપર સ્વારી કરે તો બર્ગંદિનો ડ્યુક અળગો રહે એવું વચન મળ્યાથી પાંચમા હેન્રિએ ચઢાઈ કરી અને એજિન્કોર્ટના સગ્રામમાં ફ્રાન્સના સરસ જોદ્ધાનો નાશ કરી મોટો જય મેળવ્યો (૪ સ. ૧૪૧૫) સને ૧૪૧૯ મા બર્ગંદિનો ડ્યુક ફરી ગયો, ત્યાં સુધી ઇંગ્રેજની ફતેહ થયાં કરી એ બનાવથી હેન્રિની ખરાબી થવાની ધાસ્તી હતી તેવામાં તેનો પ્રાણ મારાઓને હાથે ગયો, અને તેના પક્ષકારો રીસે ભરાઇ ઇંગ્રેજની તરફ રહ્યા વળી ૬ ઠ્ઠો ચાર્લસ દીવાના જેવો ભાન વગરનો હતો, ને તેની રાણી ઇસાબેલ પોતાના પાટવી કુમાર ડૌફિન ઉપર અસ્વાભાવિકપણે દ્વેષ કરતી હતી, તેથી કરાર થયા કે ફ્રેંચ રાજાની કુંવરી કાથારૈનને હેન્રિ પરણે, રાજા જીવે ત્યાં લગી તેને નામે રાજકારભાર કરે, અને મરે ત્યારે તેનો વારસ થઈ ગાદીએ બેસે.

એવી ગોઠવણુ થઈ છતાં ૬ ઠ્ઠો ચાર્લસ મુઓ ત્યારે ફ્રાન્સના દક્ષિણ ભાગમાં તેનો પુત્ર ૭ મો ચાર્લસ મનાયો, અને ઉત્તરના પ્રાંતોમાં બાળરાજા ૬ ઠ્ઠા હેત્રિની દુવાઈ ફરી (સને ૧૪૨૨). લડાઇમાં ચાર્લસની પડતી દશા જણાઈ અને ઇગ્રેજ ફોજે ઓર્લીન્સ નગરને ઘેરીને છતવાની તૈયારી કરી, ત્યારે તે નિરાશ થવા લાગ્યો (ઇ. સ ૧૪૨૮) એવામાં એક ભોળી ગામડીઅણે ઇગ્લાંડની સત્તાનો નાશ કર્યો, આર્ક નામે ગામની એક કુવારી સ્ત્રી જોન કરીને હતી તેના મનમા એવું નિશ્ચય લાગ્યું કે મારા દેશનો છુટકારો કરવાને ઇશ્વરે મને નીમી છે. એ બાઇ ઓર્લીન્સની કન્યા એ નામથી પણ ઓળખાય છે ૭ મા ચાર્લસને તે જઈ મળી, અને તેના હુકમથી ફ્રેંચ ફોજોની સરદારી હાથમા લીધી ફ્રેંચ સિપાઇઓ ઇશ્વરની સહાયતા થઇ છે એવું ધારી ઉશ્કેરાયા અને ઇગ્રેજ દેજ વહેમે કરી ભયભીત થઇ અને હાર ખાવા લાગી, એથી એકવર્ડ અને હેવિએ છતેલા પ્રાંતો અને કિલ્લાઓ ફ્રેંચ રાજાને હાથ ગયા મા કાલેસ શહેર ઇગ્રેજી રાજાને હાથ રહ્યું (ઇ. સ ૧૪૪૮), તોપણ ઇગ્રેજ રાજા પોતાને ફ્રાન્સનો રાજા નકામો કહેવડાવતા આ લાગી મુદત સુધ ચાલેલી વઢવાડોમા ફ્રાન્સના તાલુકદારોનો નાશ થઈ ગયો, તેથી ૭ મો ચાર્લસ રાજના ધોરણને સ્વેચ્છિક કરી શક્યો અગીઆરમે લુઇસ એને પછી ગાદીએ આવ્યો તેણે એની રાજરીતીને પાકા પાયાપર સ્થાપી બા સિલમા મળેલી ધર્મસભાએ કરેના ઠરાવોમાના કેટલાક ૭ મા ચાર્લસે પસદ કર્યા, અને સને ૧૪૩૮ મા બુર્જેસ નગરમા પ્રજાની મોટી સભાને બોલાવી તેઓની કને કબુલ કરાવ્યા. અને અમલમાં આણ્યા એથી ફ્રાન્સની ધર્મસમાજપર પોપના અધિકારનો વધારો થવો અટક્યો

આ સમયમા સ્પેનના ભાગ ઘણા રાજ્યોથી થયા હતા નવા કાસ્તૈલ અને આરાગોનના રાજાઓ એકસપ કરી શક્યા નહિ, અને તેથી ગ્રેનેડાના રાજ્યમાં મુર એટલે મુસલમાનની સત્તાનું જોર હતું, તે તોડી શક્યા નહિ કાસ્તૈલનો રાજા ૧૧ મો આલ્ફાન્સો મુસલમાનોની સામે લડવામાં પ્રખ્યાત થયો સને ૧૩૪૦ માં તેણે મોરાકો તથા ગ્રેનેડાના સુલતાનોને હરાવ્યા, ને કેટલાક કિલ્લા છતી લીધા. ઘાતકી પીતર નામે કાસ્તૈલનો રાજા થયો તેણે અતિ જુલમ કરી રાજ્યબળ નરમ કરી નાંખ્યું

તેના અનૌરસ ભાઇ હેન્રિએ તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો, પણ ઈંગ્લાંડના શાહજાદા એડ્વર્ડની મદદથી તેણે ફરીને ગાદી મેળવી. પોતાને સહાય કરનારના ગુણ નહિ માનવાથી બીજીવાર લડાઇ ઉઠી તેમા તે માર્યો ગયો, અને તેનું રાજ ફરીને હેન્રિના કુળમા ગયું (ઇ. સ. ૧૩૬૮) આરાગોનનું રાજ વિસ્તારમાં કાસ્તૈલથી ઓછું હતું, તોપણ રાજરીતિ વધારે સારી અને ડાહ્યા રાજાની મદદથી તથા કાંઠાપરના સઘળા પરગણાઓમાં ઉદ્યોગ અને વેપાર ચાલ્યો હતો તેથી તે તેનાજ જેટલું જબરૂં હતું. આરાગોનના રાજાઓને હાથ સિસિલિ, બેલ્યરિક, સાર્દિનિઆના બેટ, બાર્સિલોના તથા કાટાલોનિઆના બીજા પ્રાંતો ગયા. ઈ. સ. ૧૪૬૯ મા આરાગોનનો રાજા ફર્દિનાદ અને કાસ્તૈલના રાજાની પુત્રી અને વારસ ઇસાબેલાના લગ્ન થયાં તેથી એ બે રાજ ભળી ગયાં.

પોર્તુગાલના રાજા ફર્દિનાંદને પેટ એક માત્ર દીકરી હતી તેને તેણે કાસ્તૈલના રાજા પહેલા જૉનને પરણાવીને પોતાના રાજની વારસ ઠેરવી. ફર્દિનાદ મુઓ ત્યારે તેના અનૌરસ ભાઇ દોનજુઅને ગાદીનો કબજો કર્યો, તેથી કાસ્તૈલના રાજાની ફોજ જોડે તેને લડવું પડ્યું ઇ સ. ૧૩૮૫ માં તેની જીત થઇ, ત્યાર પછી લડાઇ કેટલાક વર્ષ સુધી જારી રહી, પણ અંતે પોર્તુગાલ રાજપરથી પોતાનો દાવો રદ કરી કાસ્તૈલના રાજાએ સલાહ કરી.

खंड ५ मो.

૧૪ મા અને ૧૫ મા સૈકામાં ઈંગ્લાંડ તથા ઉત્તર ભણીના રાજ્યોની અવસ્થા.

ઈંગ્લાંડનો બીજો એડ્વર્ડ રાજા ઘણો નમાલો હતો. એના અમલમાં પ્રજાની સ્વાધીનતામાં વધારો થયો. ચાર વર્ષ લગી તેણે અને માર્ન તાઓને ખોટી રીતે રાજ કર્યાથી પ્રજા કંટાળી ગઇ. ઇ. સ. ૧૩૧૧ ? રાજકારભારમાં સુધારો કરવાની જરૂર તાલુકદારોએ પાડી. પાર્લેમેંટ એ લાવી તેની ઝપાટ મોટી સતંદની મંજૂરી આપી, અને તેમાં એક નવ કલમ નીચે પ્રમાણે ઉમેરીઃ—"ઘણા લોકોને રાજાના કારભારીઓથી ના હક હરકત થઈ છે, અને એવી હરકતો પાર્લેમેંટ મળ્યા વિના દૂર થા શકતી નથી; અમે ઠરાવીએ છીએ કે વર્ષમાં એકવાર અથવા જરૂર પડે તો બેવાર રાજાએ પાર્લેમેંટ સભાને બોલાવવી જોઇએ." એથી પણ રાજા ની ચાલ સુધરી નહિ, તેથી તેને પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો, અને ત્યાર પછી થોડા વખતમાં તે મર્યો ગયો (ઇ. સ. ૧૩૨૭). ત્રીજા એડ્વર્ડની આણ ફેરવી, એની વય નાની હતી તેથી તેને નામે તેની મા ઇસાબેલા કારભાર ચલાવવા લાગી. મોર્ટિમર નામે કોઇ ઉમરાવ જોડે બદકર્મ કરી એ બાઇએ પોતાને લાજ લગાડી; તેથી ત્રણ વર્ષ પછી તેના હાથમાંથી અધિકાર લેઇ લેવામાં આવ્યો, અને તેના યારનું શિરચ્છેદ થયું. ત્રીજો એડ્વર્ડ પ્રતાપી રાજા હતો. ફ્રાન્સમાં મોટા જય મેળવીને તથા ઈંગ્લાંડમાં ડાહ્યા કાયદા રચાવીને તે વખણાયો. એ કાયદા રચવામાં પાર્લમેન્ટનો જે વર્ગ હાઉસ આવ કોમન્સ કહેવાય છે તેની મહેનત વધારે હતી. એ રાજાના અમલમાં ઈંગ્લાંડની રાજ્યપદ્ધતિના નિયમની સ્થાપના થઇ. તે નિયમો નીચે પ્રમાણેઃ—

૧. પાર્લેમેંટની મંજૂરી વિના કર બેસાડવો કે પૈસા ઉપરાવવા એ કાયદા વિરૂદ્ધ છે.

૨. કાયદા બદલવાને પાર્લમેંટના બેઉ ભાગ એટલે ઊમરાવોની સભા તથા લોકની સભા એ બંનેની સંમતિની જરૂર છે.

૩. કોમન્સને એટલે લોકની સભાને પ્રજાને થતી પીડાઓ સંબંધી તજવીજ કરવાનો, તથા રાજાનાં કારભારીઓ માઠી રીતે વર્તે તો તેની તપાસ કરવાનો હક છે.

જ્યારે રાજાનો ચોતરફથી જયજયકાર વર્તી રહ્યો, તેની રાણીએ સ્કૉટલાંડના રાજાને કેદ પકડ્યો, અને તેના વડા પુત્રે ફ્રાન્સના રાજાને બંધીવાન કર્યો, ત્યારે એડ્વર્ડે જે માગ્યું તે તેની પાર્લમેંટે આપ્યું, અને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તી; પણ જ્યારે તેની અવદશા બેઠી ત્યારે પાર્લમેંટ તેની સામે થઇ અને સામા થનારાઓમાં તેનો વડો પુત્ર આગેવાન હતો. તે યુવરાજના મરણ પછી રાજાનો વહાલો દીકરો લાંકાસ્ટરનો ડ્યુક પાર્લમેંટમાં આગેવાન થયો પરંતુ પાર્લમેંટની આગલી મહેનત નિષ્ફળ ગઇ નહિ. લખેલા કાયદામાં સુધારો થયો, ઇન્સાફનું ખાતું ઠીક ચાલવા લાગ્યું, અને રાજપ્રધાનોની જવાબદારીનો કાયદો સ્થાપન થયો; ભાષામાં નિયમ થવા લાગ્યા, ઇતાલિના ડાંટીથી ઉતરતા દરજ્જાનો કવિ ચૌસર એડ્વર્ડના રાજમાં થઇ ગયો. નૉર્મન ભાષામાં કાયદા લખાતા હતા તેને બદલે ઇંગ્રેજી ભાષામાં લખવાનો ઠરાવ થયો, કેમકે એવું થઇ શકે એટલે દરજ્જે એ ભાષા એ વેળા સુધરી હતી.

એડ્વર્ડના મરણ પછી એનો પૌત્ર બીજો રિચાર્ડ તેની ઉમ્મરના બારમા વર્ષમાં ગાદીએ બેઠો (ઇ. સ. ૧૩૭૭). એ બાળરાજાના અમલના પહેલા ભાગમાં તેના લોભી કાકાઓની વઢવાઢથી દેશ દુખી થયો. વૉટ ટાઇલર નામે લુહારની સરદારી નીચે ગામડીઆઓએ બંડ મચાવ્યું, પણ બંડખોરોનું કઇ ચાલ્યુ નહિ. એજ કાળે ધર્મસમાજમાં જે બિગાડ થયો હતો, તેની પછી વિકલીફ થયો તેણે ઘણી હોસથી કરી, અને તેથી ગુરૂવર્ગ તેની સામો થયો. ઇ. સ ૧૩૮૨ માં ગુરૂઓની સભા મળી તેણે વિકલીફના મતને ખોટા કહ્યા, પરંતુ લોકના મનમાં તે ઉતર્યા

હતા તેના કેટલાક શિષ્યોએ એ મત બોહિમિઆ, વગેરે યુરોપના કેટ
લાક નગરોમા દાખલ કર્યો અને જૂલમ છતે તેઓ ઘણા કાળ સુધી
ચાલી રહ્યા રિચાર્ડ સારી રીતે ગર્જ કરી શક્યો નહિ તેથી બળવો ઉ-
ઠ્યો. બળવાખોરોનો સરદાર તેનો પિત્રાઈ ભાઇ લાંકાસ્ટરનો હેન્રિ હતો,
રિચાર્ડ પકડાયો ને માર્યો ગયો (ઇ સ ૧૩૯૯)

ત્રીજા એડ્વર્ડના ત્રીજા છોકરા ડ્યુક આવ લાંકાસ્ટરનો વારસ એ
હેન્રિ હતો, એ હકથી તેણે રાજગાદીનો દાવો કર્યો, પણ ખરો વારસ
ત્રીજા એડ્વર્ડનો છોકરો ડ્યુક આવ ક્લારેન્સના વંશજનો હતો એ કુ-
ળનો વારસો અને લગ્નથી એડ્વર્ડના ચોથા છોકરા ડ્યુક આવ યોર્કના
કુળમા ગયો આ વેળા તો લાંકાસ્ટરનો હેન્રિ લોકનો તથા પાર્લામેંટનો
માનીતો હતો, તેથી બિન હક્કે તે રાજ્યાસને બેઠો કેટલાક ઉમરાવો
પાછળથી તેની સામે થયા તેઓનો પરાજય થવાથી હેન્રિએ નિરાંતે રાજ
કર્યું ઇ સ ૧૪૧૩ મા તેનું મરણ થવાથી તેનો છોકરો ૫ મો હેન્રિ
ગાદીએ બેઠો જુવાનીમા એ છોકરાની ચાલ ઘણી ખરાબ હતી, તથા
ગાદીએ બેઠાથી સઘળી નાદાની છોડી દીધી ડાહ્યા ઉપચારોએ કરીને
ઇંગ્લંડમા શાંતિની સ્થાપના કર્યા પછી તેણે ફ્રાન્સપર ચઢાઇ કરી એજિ
નકૉર્ટના સંગ્રામમા ફ્રેંચના લશ્કરનો પરાભવ થયો, અને હેન્રિને હ
પારિસ શહેર આવ્યુ ઇ સ ૧૪૨૨ મા તેનો કાળ થયાથી તેનો ન
મહિનાનો પુત્ર છઠ્ઠો હેન્રિ તેનો વારસ થયો

ફ્રેંચલોકે પોતાના દેશમાંથી ઇંગ્રેજોને કાઢી મૂક્યા, તેથી લાંકાસ્ટર
કુળપરથી લોકોનો પ્રેમ ઉતરી ગયો. હેન્રિની રાણી માર્ગરેટના ગર્વથી ત
થા હેન્રિના લોભી માનીતાઓના જૂલમથી એ અપ્રીતિમા વધારો થયો
હેન્રિની રાણીએ પુત્ર જણ્યો ત્યારે લાંકાસ્ટરનું કુળ ગાદીપર રહેવાનો સં
ભવ થયો, તે જોઇ યોર્કના ડ્યુકે બંડ ઉઠાવ્યુ, અને ઘણા જોરાવર તાબે
દારો તેને જઇ મળ્યા યોર્ક પક્ષના ઝુંડાપર ધોળા ગુલાબનું ચિન્હ હતું
અને લાંકાસ્ટરના વાવટાપર રાતા ગુલાબની નિશાની હતી. તેપરથી એ
ક્રૂર પ્રકૃતિ હોઇને "ગુલાબની વઢવાડ" કહેવાય છે ઘણીક લડાઇઓ થ
યા પછી અને યોર્ક પક્ષનો જય થયો, અને ઇ સ ૧૪૬૧ માં યોર્કનો
ડ્યુક ૪ થો એડ્વર્ડ રાજા થયો થોડા વખત પછી તેને નાસી જવુ પ

રહ્યું, પણ ટયુકસબરિની છેલી લડાઇમાં તેનો સંપૂર્ણ જય થયો. એડ્વર્ડે પોતાના અમલને નિર્દયપણાનાં અને બદચાલનાં લાંછન લગાડ્યાં; ઈ. સ. ૧૪૮૩ માં તેનું મરણ થયાથી તેના બે બાળકુમારોને મારી નાંખી તેનો ભાઇ રિચાર્ડ ગાદીએ બેઠો. એ સમે લાંકાસ્ટરના કુળનો વારસ રિચમંડનો અર્લ હેન્રિ ટયુડર હતો, એને ચોથા એડ્વર્ડની કન્યા ઇલિઝાબેથ જોડે પરણાવી રાજકુળ એકઠા કરવાનો વિચાર થયો, તે ઘણા લોકોએ પસંદ કર્યો. ઇ. સ. ૧૪૮૫ માં બોસ્વર્થ નામે રણમાં હેન્રિ અને રિચાર્ડ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. રિચાર્ડ હાર્યો અને રણમાં પડ્યો, હેન્રિ ઇંગ્લાંડનો રાજા થયો અને એડ્વર્ડની કન્યા ઇલિઝાબેથને પરણ્યો. હેન્રિ પોતાની મા તરફથી લાંકાસ્ટરના કુળનો વારસ હતો, અને તેના બાપના કુળનું નામ ટયુડર હતું, ચોથા એડ્વર્ડની કન્યા ઇલિઝાબેથ વેરે પરણવાથી યોર્ક અને લાંકાસ્ટરના કુળ મળી જઈ ટયુડર વંશ ચાલ્યો.

સ્કોટ્લાંડમાં રાજ્યાસનને માટે ટંટા ચાલતા હતા તેનો અંત આવી સ્ટયુઅર્ટ વંશમાં ગાદી ગઇ (ઇ. સ. ૧૪૭૧). તાલુકદારોએ રાજાની સત્તા નહિ જેવી કરી નાખ્યાથી તેને આ કુળના રાજાઓએ ફરીને સ્થાપી, અને ડાહ્યા કાયદા કરી તાલુકદારોને તોફાન કરતા અટકાવ્યા. યૂરોપની ઉત્તરનાં રાજ્યો માહોમાંહે વઢી મરતાં હતાં; અને માર્ગરેટ નામે રાણીએ ડેન્માર્ક, નોર્વે અને સ્વીડન એ ત્રણેનું એક રાજ કરી નાખી દેશમાં શાંતિ આણી (ઇ. સ. ૧૩૯૭). માર્ગરેટની પછી ગાદીએ આવનારાએ ડેન્માર્કપર વધારે પ્રેમ દર્શાવ્યો, તેથી સ્વીડનના લોક નારાજી થયા ક્રિસ્તોફર રાજા અપુત્ર મરી ગયો, ત્યારે સ્વીડ લોકે પોતાના દેશના એક ઉમરાવ નામે ૮ મ ચાર્લ્સને રાજા કર્યો અને તેઓ છૂટા પડયા. ઓલ્ડનબર્ગના પહેલા ક્રિશ્ચિયન રાજાને પહેલો ડેન રાજા નીમ્યો (ઇ.સ. ૧૪૫૦). એ કુળમાં અદ્યાપિ ત્યાંની રાજગાદી છે.

૫

૧૪ મા અને ૧૫ મા સૈકામાં રૂશિઆના ભાગ ઘણા રાજ્યોથી થયા હતા; અને તેઓ સર્વે મોગલોના તાબામાં હતા; એ ઉપરાંત પશ્ચિમ ભણીના પ્રાંતોમાં પોલ અને લિથુઆની લોક સ્વારીઓ કરતા. ટયુટોનિક નાઇટોએ ત્યાંના કેટલાક પ્રાંતો જીતી લીધા, પણ તેમની રાજરી-

તિ જૂલમી હોવાથી લોક ફિતુર કર્યાં, અને પોલાંદના લોકે પોતાના આગલા પ્રાંતો ફરીને વશ કર્યા, અને પ્રુશિઆનો કેટલેક ભાગ પણ છત્યો (ઇ. સ. ૧૪૬૬). પોલાંદની રાજરીતિમાં મોટો ફેરફાર થયો, તેથી પોલ લોકમાં બહાદુરીનો આવેશ જાગૃત થયો, પરંતુ તેથી દેશની સમાધાનીનો નાશ થયો. મોટા રાજા કાસિમિરને પુત્ર નહોતો, તેથી તેના ભાણેજ હંગરિના રાજાને ગાદી આપવાની તેની ઇચ્છા હતી એ વાત મંજૂર કરાવવાને વાસ્તે તેણે આખા દેશની રાજસભા બોલાવી. એનો લાભ લેઇ તાલુકદારોએ ગાદી ખાલી પડે ત્યારે નવો રાજા નીમવાનું પોતાના હાથમાં રાખ્યું, અને રાજાનો અખ્તીઆર ઘણો ઓછો કરી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૩૭૦ માં હંગરિનો રાજા લુઇસ પોલાંદની ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે ઉમરાવોના હાથમાં રાજસત્તા જાય એવા કાયદા તેને મંજૂર રાખવા પડ્યા. એ મુઓ ત્યારે લિથુઆનિઆના ડયુક જાગેલોનને પોલાંદની ગાદી મળી (ઇ. સ. ૧૩૮૨). એ વખતે જાગેલોને અને લિથુઆનિઆના લોકે ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્વીકાર્યો. પોલાંદના રાજાઓ ૧૬ મા સૈકામાં એ કુળ નિર્વંશ ગયું ત્યાં સુધી તેઓ નિમાતા.

ખંડ ૬ ટો.

તુર્કી રાજ્યનો ઊદય અને ચડતી.

પાલીઓલોગ્રી કુળના અમલમાં બિઝેન્ટૈન રાજ ક્ષય પામતું ગયું. તેના ઇતિહાસમાં એક સરખા દુર્ગુણ અને નાદાની સિવાય બીજું કંઈ જોવામાં આવતું નથી. રાજેન્દ્રોની નબળાઈ, મુખ્ય ગુરૂઓ અને સાધુઓનું અયોગ્ય બળ, ધર્મ સંબંધી તકરારો, નવા નવા પંથોની સ્થાપના, અને તંટાઓથી રાજ્યનો નાશ થાત, પરંતુ મુસલમાનોની ધાસ્તીથી તે ટકી રહ્યું હતું; અને ટોલીઆના મુસલમાની રાજ્યોમાં ઉથલ પાથલ થયાં કરતી હતી, તથા તેના સિપાઇઓ પાસે નૈકાસૈન્ય નહોતાં, તેથી તેઓ કોન્સ્તાન્તિનોપલ જીતી શક્યા નહોતા. ઉસ્માની તુર્ક લોકની સત્તા દૃઢ થઈ ત્યારે સ્પષ્ટ જણાયું કે તે શહેર બચી શકે નહિ.

એશિઆ મિનરમાં તુર્ક લોકોની સત્તાનો આરંભ થયો, મોગલ લોકોએ સેલ્જુકી કુળનાં રાજ્યો તોડી પાડયાં, ત્યારે તુર્ક લોકની એક ભટકતી ટોળી આર્મિનીઆમાં ભરાઈ બેઠી. સાત વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યા પછી પોતાનો ગયેલો મૂલક પાછો જીતી લેવાને આવ્યા. યુફ્રેતેસ નદી ઓળંગતા હતા તેવામાં તેઓનો સરદાર ડૂબી મુઓ, અને તેના ચાર પુત્રોએ ટોળના ચાર ભાગ કર્યા એમાંનો એક એર્તોગ્રલ નામે મહા શૂરવીર હતો, તે એશિયામિનર તરફ વળ્યો. ત્યાંના સુલતાનો માંહોમાંહે વઢતા હતા, તેથી મુસલમાનોની સામા નહોતા થઇ શકતા અને ક્રુસેદરોની સામા પણ થઇ શકતા નહોતા. એર્તોગ્રલ જતો હતો તે માર્ગમાં બે સુલતાનોની ફોજો લઢતી હતી. શા કારણથી લઢે છે તે તજવીજ ન કરતાં જે પક્ષ નબળો જોવામાં આવ્યો તેને તેણે મદદ કરી. આ અણધારી કુમક આવી પહોંચવાથી તે પક્ષની ફતેહ થઈ, અને જીતનાર સુલતાને એર્તોગ્રલને એક પ્રાંત બક્ષીસ આપ્યો.

એર્તોગ્રલની પછી તેની જગ્યાએ તેનો પુત્ર ઊસ્માન ઓથમાન કે

(ઓતોમાન) ઇ સ ૧૨૫૮ મા થયો તુર્કી રાજ્યનો સ્થાપનાર એ પ્રખ્યાત ગણાય છે સાત વરસની વયે તેને એક જુવાન ગ્રીક સાથે દોસ્તી થઇ, એ મિત્ર પાસેથી તે રાજકલા શીખ્યો મીકલઓગલી નામથી જે કુળ ગ્રીસમા પ્રખ્યાત છે, તે કુળનો એ ગ્રીક હતો ઉસ્માનને ખુશ કરવાને તેણે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો, એની પાસેથી મળેલા જ્ઞાને કરીને ઉસ્માન સેલ્જુકી સુલતાનો કરતા ચઢીયાતો થયો × આસપાસના અમીરોની મદદ લેઇને

× ઉસ્માનને જય મળવાનુ કારણ આ હતુ એવુ માનવાને તુર્કી તવારીખ લખનારાઓ રાજી ન હોવાથી એ બધુ સ્વપ્ન યોગે તેને મળ્યુ એવુ કહે છે એ સ્વપ્નુ દરેક તુર્ક બચપણથી શીખે છે એ સ્વપ્નુ એવુ છે કે ઇદેબલી નામે શેખના દર્શન કરવાને ઉસ્માન ગયો અને શેખની કન્યા પર મોહીત થયો, પણ શેખ લગ્ન થવા દેવાની ના કહેતો હતો ત્યા શેખના ઘરમા સુતો હતો ત્યારે તેને સ્વપ્નુ થયુ કે તે શેખના પલગમા સુતો છે, અને શેખના અગમાથી એકદમ ચદ્ર પ્રકાશ્યો અને મોટો થતો થતો પોતાની છાતીમા પેઠો એટલામાં ઉસ્માનની કમરમાથી એક મોટુ ઝાડ નીકળ્યુ, અને તે ઝડપથી એટલુ મોટુ થયુ કે તેની ડાળીઓ વડે યૂરોપ આફ્રિકા અને એશિઆ ઢકાઈ ગયા, અને એ ઝાડ નીચે કોકેસસ આટલાસ અને હીમસ પર્વતોના શ્વેત શિખરો દેખાયા અને તેના પાદડાઓને ટેકો આપત

તેણે બિઝાંતીન પ્રાંતનાં કેટલાંક સ્થળો જીત્યાં, એમાં અસલના બિથિની-આની રાજધાની કુસા કે બ્રુસામાં તેણે પોતાની રાજધાની કરી (ઇ. સ. ૧૩૨૭). ઇકોનીઅનના સુલતાનનો તથા કોન્સ્તાન્તિનોપલના રાજેંદ્રોના મુલ-કનો કેટલોક ભાગ છતી લઈ પોતાના રાજ્યમાં વધારો કર્યો.

ઊસ્માનની ગાદીએ તેનો પુત્ર ઉર્ખાન (ઓર્ખાન) બેઠો. જાનિસરી-ના નામથી ઓળખાતી ફોજની વ્યવસ્થા ઉર્માને કરી. તુર્કી રાજનો વ-ધારો કરવાનું સાધન એ ફોજ હતી. રાજમાં પુષ્કળ વધારો કર્યા પછી ઉર્માન પોતાને સુલતાન કહેવડાવવા લાગ્યો, અને એને ટોલીઆમાંથી તે-ણે ગ્રીકને કાઢી મુકવા માંડ્યા. એજ વેળાએ તેનો દીકરો સુલેમાન હે-લેસ્પોંન ઓળગી યૂરોપમાં પેઠો અને ગ્યાલીપોર્ટબસ સર કર્યું (ઇ. સ. ૧૩૫૮). અમુરાથ અથવા મોરાદ પહેલો તેની પછી ગાદીએ બેઠો. તે-ણે ભાઈની અને બાપની રીત જારી રાખી ઈ. સ. ૧૩૬૦ માં એદ્રી-આનોપલ શહેર જીતીને ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી. થ્રેસ, મેસેદોન અને ર્વીઆ જીત્યાં, પછી કોસોવાના રણમાં તે પડ્યો. તુર્ક અને ક્રિશ્ચિયનો ચ્ચે જે મોટાં યુદ્ધ થયાં છે તેમાંનું એ ભારે હતું.

બયેઝિદ તેની પછી સુલતાન થયો, તેણે એશિયામાઇનર માંહેલાં ધાં રાજ્યો જીતી લીધા, બલગેરિઆ પ્રાંત તાબે કર્યો અને હંગરિના ાજા સિજિસ્મંદનો પરાભવ નિકોપોલિસના યુદ્ધમાં કરીને જીતેલા દેશનું ક્ષણ કર્યું એ સુલતાનનો અહંકાર, નિર્દયપણું અને બહાદુરી, ઇતિહાસ અને કહાણીઓમાં મશહૂર છે દક્ષિણ ગ્રીસ, દાન્યુબના કાંઠાનો મૂલક અને ગ્રેસના આથમણા પરગણાં તેને તાબે થયા કોન્સ્તાન્તિનોપલના રાજની મર્યાદા શહેરના કોટની બાહે લગી આવી રહી; દશ વર્ષ લગી તે શ-હેરને ઘેરી રાખ્યુ, અને એશિઆમાં બયેઝદના કરતાં વધારે જંગલી યો-દ્ધો ત્વરાથી ફતેહ કરતો આવતો હતો તેથીજ તે થોડા વખત લગી બચ્યું.

તિમુરલેંક એટલે લગડો તૈમુર જગતૈ જાતના તુર્કનો દીકરો હતો, તે એક ટોળીનો સરદાર હતો નાનપણમા તે બહુ જોરાવર હતો અને તેથી તેનુ નામ તિમર એટલે લોઢુ પડ્યુ હતું. જુવાનીમા આવતા તેણે પોતાના દેશને મોગલોના તાબામાથી છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઊંચા કુ-

બને જગતમાં ઘણું માન છે તે જોઈ તેણે જાહેર કર્યું કે હું ચંગીસ
નના વંશનો છું, એ ઉપરથી તેને તાતાર અથવા મુગલ કહેછે એ પે
વાત છે. એના વંશમાંથી જે દિલ્હીના પાદશાહ થયા તે પણ મુગલ
એ પણ ભુલ છે. તે જેમ લડવામાં જબરો હતો તેમ તે વિદ્યામાં પ
જબરો હતો. એનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોપરથી સિદ્ધ થાયછે કે તેમ
કુરાનપરની થયેલી સારી સારી ટીકાઓ તેણે સારી પેઠે વાંચી હતી, ઇ
રરી વિદ્યાથી તે વાકેફ હતો અને મુગલ લોકના કાયદા અને રિવાજોથ
વાકેફ હતો. એની વિદ્યાને લીધે એશિઆના ગ્રંથકારોમાં તેને ઘણું મા
છે. તેઓ લખે છે કે "જીતેલી દુનિઆપર અમલ કેમ કરવો તે તે જાણતો
હતો, બીજાઓની નિશાની રહી નથી, પણ એ જીતનારે કરેલી અસર ઘ
ણા કાળલગી પહોંચી." ચીનની દીવાલોથી તે ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી બધો
દેશ તેણે વશ કર્યો, દક્ષિણમાં હિંદુસ્તાને અને ઉત્તરમાં રૂશિઆએ તેની
આણ માની, અને તુર્ક લોક પાસેથી સિરિઆ અને એનેટલિઆ જીતી લે-
વાને તે ચડ્યો, માટે બાયેઝિદને કોન્સ્તાન્તિનોપલનો ઘેરો ઉઠાવી, એશિઆના
રાજ્યનું રક્ષણ કરવા દોડવું પડ્યું (ઈ. સ. ૧૪૦૩). તે જઇ પહોંચ્યા પ-
હેલાં તો સિવાઝ નામે ગઢ (જૂના વખતનું સિબાસ્ત) જીતાઇ ચૂક્યો હતો,
અને અતિ શૂરા યોદ્ધાઓને તે જંગલી જીતનારે જીવતા દાટી મૂક્યા હતા,
દમાસ્કસની હાલત પણ થોડા વખતમાં તેવીજ થઇ. શહેર કિયે ઠેકાણે
હતું તે દેખાડવાને એક બુરજ રહેવા દઇ અગ્નિ અને તલવાર વડે સર્વ

બયેઝિદની પાછળ તખ્તને માટે તેના પુત્રો માંહોમાંહે વઢયા. સૌથી નાનો છોકરો મહમદ અંતે ફતેહ પામ્યો. પશ્ચિમ એશિઆ માંહેલા પ્રાંતો પાછા જીતી લેવામાં મહમદના અમલનો ઘણોખરો વખત ગયો, અને તેથી બિઝાંતેન રાજાને ફુરસદ મળી, પરંતુ તે નવરાશનો ઉપયોગ કરતાં તેને આવડયું નહિ. મોરાદ અથવા અમુરાથ બીજો તેની પછી થયો, તેણે રાજ્યમાં ઘણો વધારો કર્યો. કાળાસમુદ્રપરના તથા માસેદોન અને થ્રેસના કાંઠાના કિલ્લાઓ તેણે ગ્રીક રાજાઓ પાસેથી લેઇ લીધા. કોરિંથની સંયોગીભૂમિપર ગઢ બાંધ્યા હતા તે જીત્યા, અને પેલોપોનેસસના મધ્ય ભાગમાં તે ધુસ્યો. ગ્રીક રાજેંદ્રોએ તેને પોતાનો ઉપરી માન્યો, અને તેણે તેમનું રક્ષણ કર્યું. બે ખ્રિસ્તિ યોદ્ધા નામે જોન હુન્નિઆદેસ અને જ્યોર્જ કાસ્ત્રિઓથ અથવા સ્કંદરબેગ સુલતાનની સામા બહુ બહાદુરીથી લઢયા, અને તેના જયને બાળવાને શક્તિમાન થયા.

ઇ. સ. ૧૪૫૧ માં મહંમદ બીજો સુલતાન થયો. સિંહાસને બેસતાંજ તેણે ક્રસ્તાંતુન જીતી લેવાને બધી તરફથી તૈયારી કરી; ત્રણ લાખ સિપાઇની ફોજ તથા ત્રણસેં વહાણોની નૌકા સેના સાથે લેઇ તે નામાંકિત શહેરને ઘેર્યું. મુસલમાની ધર્મનો જય થવાને ઘણા ચમત્કાર થાય છે. એવી ગપો ઉડાવી પોતાના સિપાઇઓને હિંમત આપી. ગ્રીક રાજેંદ્રોમાંનો છેલ્લો એ વખત ગાદીપર હતો તેનું નામ કોંસ્તંતેન હતું. પોતાની પદવીને ઘટે તેવી રીતે તે વર્ત્યો. જિનોઆથી તથા યૂરોપના પશ્ચિમ તરફના દેશોમાંથી આવેલા સિપાઇઓની મદદથી ૫૩ દિવસ સુધી તે ખરી દૃઢતાથી લઢયો. પરમેશ્વર આપણને અનુકૂળ છે એવું માની તુર્ક લોક ઘણા જુસ્સામાં હતા, અને નસીબ ફૂટયું છે એવું સમજી કોન્સ્તાન્તિનોપલના લોક ઉદાસ થઇ ગયા હતા, પણ મહારાજાએ હિંમત છોડી નહિ. અંતે ૨૯ મી મે ઇ. સ. ૧૪૫૩ ને દિવસે તુર્ક લોકે શહેરપર ધસારો કર્યો, કોંસ્તંતેન રણમાં પડયો. તુર્કોએ હજારો માણસના પ્રાણ લીધા, અને હજારોને ગુલામ કરી નાંખ્યા, તેથી મહંમદ જ્યારે શહેરમાં પેઠો, ત્યારે શહેર ઉજ્જડ જેવું જણાયું.

કોન્સ્તાન્તિનોપલ લીધા પછી સર્વિઆ, બોસ્નિઆ, આલ્બાનિઆ, ઉ:

જાર અને દક્ષિણ ગ્રીસ, પેલોપ્પોનેસસ, સુધાં આર્ખિપેલાગોના બેટ અને ટ્રેબિઝોન્દ સુલતાને જીતી લીધાં એ ખબર સાભળી બધાં ખ્રિસ્તિ રાજ્યો બાયબીત થઇ ગયા તુર્કને આગળ વધતા અટકાવવાનો વિચાર કરવા પોપ બીજા પાયસે માંતુઆમા મોટી સભા બોલાવી (ઇ સ ૧૪૫૮) તેના હુકમથી એક ક્રુસેદ ઊભી કરવાની તૈયારી થઇ, અને તેના સેનાધિપતિ થવાનું પોતે માથે લીધુ ઇ સ ૧૪૬૪ મા તેનું મરણ થવાથી એ વિચાર અટક્યો યૂરોપમા તુર્કી લોકોનો અમલ સ્થાપન થયો અને ક્રિમિઆના ખાને પોતાની ખુશીથી બીજા મહમદનું ઉપરિપણું માન્યુ, તેથી મજબૂતી પામ્યો. ધર્માંધપણાના જુસ્સાનો પહેલો ઊભરો આવી રહ્યા પછી મહમદે પોતાની ખ્રિસ્તિ રૈયતનુ રક્ષણ કર્યું અને દાનાઇ ભરેલા ઉપાયો કરવાથી કોન્સ્તાન્તિનોપલ અસલની સારી અવસ્થામા આવ્યુ

खंड ७ मो.

એશિઆનાં રાજ્યો.

ઇ. સ. ૧૩૧૬ માં અલ્લાઉદ્દીનનું મરણ થયાથી દિલ્હીની ગાદી ખાલી પડી. તેના બદફેલી માનીતા કાફુરે બે શાહજાદાઓની આંખ ફોડી. ઉમર નામે બાળ શાહજાદાને ગાદીએ બેસાડી પોતાના હાથમાં કારભાર લીધો, પણ થોડા માસમાં તે માર્યો ગયો, અને માજી પાદશાહનો એક કુમાર નામે મુબારક ગાદીએ બેઠો, એણે પોતાના ત્રણ વર્ષના અમલને રંડીબાજી વગેરે દુર્ગુણોથી લાજ લગાડી, ખુશરૂ નામે એક ઉમરાવે તેને મારી નાખી ગાદીનો કબજો કર્યો. તેની સામે બંડ ઊઠવાથી તે માર્યો ગયો અને જીત જાતનો તઘલખ નામે ગૂલામ ગાદીએ બેઠો. એવી હાલમાં આવેલા રાજાઓની માફક પણ તેણે ઘણી સારી રીતે અને ડહાપણથી અમલ કર્યો. ચાર વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી તેનાપર એકાએક તંબુ પડ્યો, અને રૈયતને કમનસીબે તે મરણ પામ્યો. તેની પછી ત્રીજો મહંમદ પાદશાહ થયો. એ માણસ ઘણોજ ક્રૂર હતો. કોઇ લોકનાપર ગુસ્સો આવતો ત્યારે તે જાણે પશુ હોય તેમ તેનો શિકાર કરતો, ખેડૂતો પાસેથી ભારે કર લેતો અને સિક્કામાં હલકી ધાતુ ભેળવતો. એવા જૂલમથી ખેડૂતો ખેડવું બંધ કરતા ત્યારે તેમનાપર તે શિકાર કરતો. એવો જૂલમી અને ઘાતકી છતાં વિદ્યા અને ધર્મનો તે મિત્ર હતો. ઉત્સાહી, મિતાહારી અને રાજકાજના કામમાં તે ઉદ્યોગી હતો.

અલ્લાઉદ્દીનની પેઠે તેને પણ આખી દુનિયા જીતી લેવાનું મન થયું. પ્રથમ એક લાખ માણસની ફોજ ચીનપર હિમાલયને માર્ગે મોકલી. પર્વતના રસ્તામાં એટલી અડચણ પડી કે ઘણાંખરાં માણસ મરી ગયાં, અને થોડાંજ પાછાં દિલ્હી ફર્યાં. ખોરાસાન ને મવાહલ્લાર પ્રાંત જીતી લેવાની તૈયારી તેણે કરી. હિંદુસ્તાનમાં બંડ થયું હતું તેથી તે જઇ શક્યો નહિ. પ્રાંતોમાં બંડ થવાની ગડબડ ચાલતી હતી પરંતુ તેના ઉત્સાહ યુદ્ધ ચાતુ-

રી, અને નિર્દયપણાને લીધે તે બડો સગી ગયા અલાઉદીનના જીતેલા દક્ષિણના પ્રાંતો તેના હાથમાથી જતા રહ્યા, દિલ્હી છોડીને દેવગીરીને અલાહબાદનું નામ આપી પોતાની નજધાની કરી, પણ કેટલીક હરકતોને લીધે પાછો દિલ્હી જવુ પડયુ, અને હસન કાકુ નામે એક મોગલ સરદારે અલાઉદીન પહેલો એવુ નામ ધારણ કરી સ્વતંત્ર રાજ્ય દક્ષિણમા સ્થાપ્યું ઇ સ ૧૩૫૧ મા એ ક્રૂર પાદશાહનું મરણ થયું

એની પછી એનો ભત્રિજો ફિરોજ ગાદીપર બેઠો એ સારા સ્વભાવનો માણસ હતો તેની આડત્રીસ વર્ષની કારકીર્દિમા હિંદુસ્તાને સલાહ શાંતિ અને સુખ ભોગવ્યુ તે તેના મરણ પછી વળી અવ્યવસ્થા થઈ બીજો તગલખ અને અબુબકર થોડી મુદત રાજ કરી મરણ પામ્યા ચોથો મહમદ નાની વયનો હતો તેની સામા બીજા ફિરોજના પૌત્રે બંડ ઉઠાવ્યુ હતું, અને પ્રાંતોના સુબેદારો સ્વતંત્ર થઈ જવા લાગ્યા હતા એવામા ઈ સ ૧૩૯૭ મા એવો જબરો શત્રુ ચઢી આવ્યો કે મહા બળવાન રાજાને પણ તેની સામે થવાને મુશ્કેલ પડત

અને શાણો નીકળ્યો, તેથી પાદશાહી કેટલેક દરજ્જે સારી હાલતમાં આવી બંગાળા, ગુજરાત અને દક્ષિણ એ પ્રાંતો તો સ્વતંત્ર થઇ ગયા હતા, તોપણ દિલ્લીની હકુમત હજી સુધી દિલ્લી, આગ્રા, હિંદુસ્તાનના કેટલાક પ્રાંતો, અને મુલતાન તથા લાહોરમા ચાલતી હતી એના પછી મુબારક ગાદીએ આવ્યો અને તેર વર્ષ રાજ્ય કર્યું પછી તેના વઝીરને હાથે માર્યો ગયો મહમદ પાચમો અને અલાઉદ્દીન બીજો નબળા પાદશાહ હતા, અને રાજ ધૂળધાણી થઇ જવાની તૈયારીમા હતું. એવામાં લોદી વંશનો બિલોલિખાં આડત્રીસ વર્ષ સારી રીતે રાજ કરી રાજ્યને ટકાઉ કર્યું એના પછી બીજો સિકંદર રાજા થયો અને ઇબ્રાહિમ પણ બહાદુર અને હોશિઆર પાદશાહ હતો

તૈમુર અને તેના હોશિઆર છોકરા શાહરૂખના મરણ પછી મોગલ રાજ્યનો ભંગ થઇ ગયો જિકસાર્તિસ નદીના કાંઠાના ઉપનાણનો એક પ્રાંત તૈમુરના વંશજ બાબરને હાથ આવ્યો હતો એ પાદશાહ ઘણોજ સાહસિક નીકળ્યો, એણે મોટા રાજ્યો ખોયા અને મેળવ્યા. કાબુલ છેલા પછી કેટલેક વર્ષે તેણે હિંદુસ્તાનપર સ્વારી કરી એ વખતે એની પાસે માત્ર ૧૩૦૦૦ ઘોડેસ્વાર હતા ઇબ્રાહિમ તેની સાથે એક લાખ સવાર તથા એક હજાર હાથી સહિત ગયો, પરંતુ બાબરના કસાયલા સિપાઇઓ જય પામ્યા, અને ઇબ્રાહિમ માર્યો ગયો, અને ઇ. સ ૧૫૨૬ મા બાબર દિલ્લીના સિંહાસનપર બેઠો

એ રીતે પઠાણ પાદશાહોનો અમલ પૂરો થયો ૩૦૦ વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનનું રાજ એમણે ભોગવ્યુ, તેમા ભાગ્યે કોઇ કુટુંબે ત્રણ પેઢી કરતાં વધારે સુખે અમલ કર્યો હોય એ પાદશાહોમાના કેટલાક અફગાનિસ્તાન અને અર્મેસ્તાનથી પકડી આણેલા ગુલામો હતા એ ગુલામોએ ધણીની મેહરબાનીથી અથવા ગુન્હા અને કપટથી પાદશાહી મેળવી આ લાંબી મુદત સુધી હિંદુસ્તાને જેવી નીચ અવસ્થા ભોગવી તેવી કોઇ પણ બીજા દેશે ભોગવી ન હતી ગુલામના ગુલામ અને પોતાના ધર્મ અને નિયમોથી વિરૂદ્ધ ધર્માંધ પરદેશી સિપાઇઓથી છુંદાતો નાક વગરનો એ ખંડ થઇ પડ્યો હતો એમ લજ્જા તો ગઇ, તોપણ ઘણાક પાદશાહોએ રાજ્યનો બંદોબસ્ત સારો રાખ્યો તેથી દેશ આબાદ અને સુખી થયો.

ઇ સ ૧૩૮૭ માં ફર્તુલમુલ્ક નામે સરદાર દિલ્હીની તરફથી ગુજરાતનો સુબો થયો પાદશાહનો હુકમ નહિ માની સ્વતંત્ર થવાની મ: તેને થઇ. હિંદુ જમીદારોને પોતાના પક્ષમાં લેવાને તેમના ધર્મને ઉત્તે આપ્યું દિલ્હીના પાદશાહે તેને બરતર્ફ કરવાને મુસફરખાનને ગુજરાત મોકલ્યો નવા અને જૂના સુબેદારોની વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમા ફર્તુલમુ રણમા પડ્યો, અને ગુજરાતનું રાજ મુસફરખાનને હાથ આવ્યું (ઇ ૧૩૯૧) એ સુબેદારનો કેટલોક વખત ઇડર વગેરેના રજપૂત રાજા સાથે લડવામા ગયો. ઇ. સ ૧૪૧૧ માં તેનું મરણ થવાથી તેનો પૈ અહમદશાહ ગાદીએ બેઠો ગુજરાતનો મુસફર દિલ્હીથી સ્વતંત્ર થઇ તાને પાદશાહ કહેવડાવતો હતો. અહમદશાહે ઇ. સ. ૧૪૧૨ માં અમ વાદ શહેર વસાવ્યું. એ પાદશાહ ઘણો બહાદુર હતો, અને આસપાસ બાદશાહોને તેણે ઘણીક લડાઇઓમા હરાવ્યા હતા. એનુ મરણ ઇ.સ ૧૪ માં થયુ, અને તેનો દીકરો મહમદશાહ તેની ગ દીએ બેઠો. તેની પ કુતુબશાહ થયો એની સામે થનારાઓમાં મેવાડનો પ્રખ્યાત કુંભો રાં હતો. કુતુબશાહની પછી મહમદ બેગડો પાદશાહ થયો. એ ઘણો રાક્રમી પુરૂષ નીકળ્યો. રાજ્યે બેઠા પછી ત્રીજે વર્ષે તેણે ખાનદેશના જાની મુલાકાત કરી. તેણે બે વાર લડાઇ કરી જુનાગઢનું રાજ જીતી લી જુનાગઢનો છેલો રાજા મંડળિક નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં પ્રખ્યાત ઇ. સ. ૧૩૭૩ મા કચ્છના લોકે ગુજરાતપર હુમલો કર્યો એ સાંભળી શાહ તે તરફ ગયો ને કચ્છીઓને સજા કરી સિંધમા ઉતર્યો. ઇ. ૧૪૮૪ મા તેણે ચાંપાનેરનું રાજ જીતી લીધુ ઇ સ ૧૫૦૭ માં દી આઇ ફોજ લેઇ મહમદશાહ ફિરંગીઓની સામે ગયો એક લડાઇમાં પૈ તુંગીઝ લોક હાર્યા અને બીજી લડાઇમા તેઓ ફતેહ પામ્યા ગુજરાતન મુસલમાન પાદશાહોમાં સુલતાન મહમદ બેગડો વધારે વખણાએલો છે તે હિંદુ ધર્મપર વેર રાખતો હતો તે સિવાય બીજી કોઇ ખામી તેના નીકળી શકતી નથી ઇ. સ. ૧૫૧૧ મા તેનું મરણ થયું.

બે

જંઘીસખાનના પૌત્ર કુબ્લીખાને ઇ. સ ૧૨૭૯ માં બધો ચી દેશ વશ કર્યો મોગલો પરદેશી છતાં ડહાપણથી વર્ત્તી એ દેશને રાજી કર્યો, કુબ્લીખાને કેટલીક નહેરો બંધાવી અને ખેતીની હાલત સુધારવા

બની તેટલી મહેનત કરી, તેના પૌત્ર તિમુરખાને દેશને પીડા કરનારા ધારાળા લોકનો નાશ કર્યો, અને પરદેશી જોડે વેપાર કરવાને ઉત્તેજન આપ્યું. તેના મરણ પછી ગાદીને માટે તેના કુટુંબીઓ વઢવા લાગ્યા, એથી મોગલો નબળા પડી ગયા, અને ચીનાઓએ બંડ કરી તેમને કાઢી મૂક્યા, તથા ઈ. સ. ૧૩૭૮ માં એક સ્વદેશીને ગાદીએ બેસાડ્યો. મોગલોને જીતનાર અને મિંદ કુળની સ્થાપના કરનાર એ પુરૂષ ચ્યુકવેનચંગ હતો. એનો બાપ ગરીબ મજૂર હતો. બાપે તેને ગોરજી કરવો ધાર્યો હતો. એ ઘણો શૂરો છે એવું જોઇ તેને લશ્કરમાં નોકર રાખ્યો. થોડા વખતમાં બહાદુરી અને સારી ચાલથી પ્રખ્યાત થયો અને ઉંચે દરજ્જે ચઢ્યો. મોટી ધનવાન સ્ત્રી વેરે તેનાં લગ્ન થયાથી તેનું માન વધ્યું. ચીના લોક મોગલોને જંગલી મ્લેચ્છ ગણી ધિક્કારતા. તમામ મોગલોને તેમણે દીવાલની પેલીમેર કાઢી મૂક્યા, અને પાછળથી ઘાઇ તેમને કાપી નાંખ્યા.

નવો પાદશાહ ડાહ્યો અને હોશિઆર હતો. દેશને કમનશીબે તે લાંબી મુદત જીવ્યો નહિ. તખ્તને માટે કેટલીક મારામારી થઈ, તેથી લોકો દુઃખી થયા. મિંગવંશનો છેલ્લો શહેનશાહ હે-સ્તંગ હતો. તેના ગાદીએ આવવા પછી થોડેક વખતે માંચુ જાતની તાતાર ફોજ સિંધની સરહદપર આવી, અને તેમના રાજાએ જાહેરનામાં કર્યો કે ચીનનો રાજદંડ ગ્રહણ કરવાને ઇશ્વરે તેને નીમ્યો છે. એને જીતવો કઠણ નહોતો, પરંતુ દેશમાં બંડ ઉઠ્યું હતું તે તરફ પાદશાહને લક્ષ આપવું પડ્યું. ચોરોનાં ટોળાં હિંમતવાન સરદારોના હાથ નીચે એકઠાં થઇ પાદશાહી રસ્તાઓમાં લુટફાટ કરતાં અને સરકારી ફોજને ગણકારતાં નહિ. એમાંની એક ટોળીનો નાયક લી નામે હતો, તેણે વેરા ઓછા કરી નાખવાની લાલચ આપી લોકને પોતાના પક્ષમાં લીધા. હજારો લોકો તેને જઇ મળ્યા અને રાજની પલટણો પણ તેને આધીન થઈ. લીએ પોતાનો રાજેંદ્ર ઠેરવ્યો અને પેકીન શેહેર જઇને લીધું. બાદશાહે નિરાશ થઇને પ્રથમ પોતાનો તથા પોતાના છોકરાનો ઘાત કર્યો. મરતી વેળા એક વિનતીપત્ર લખ્યું તેમાં લીને અરજ કરી કે રાજકુટુંબના નાશથી તું રાજી રહેજે, રૈયતને દુઃખ દઇશ નહિ.

મરનાર શાહનો એક પ્રખ્યાત નાયક વુ-સાન-કીવે કરીને હતો. તે તાતાર લોકની સામો ફોજ લઇને સરહદપર પડ્યો હતો. ઉપલી ખબર

સાંભળ્યાથી તેણે તાતારના રાજા જોડે સલાહ કરી અને તેમને પોતાની મદદે લઇ શિક્ષા કરવાને આવ્યો. ત્રણ મોટી લડાઇઓ થઇ તેમાં લીનો પરાભવ થયો, માંચુ રૌજને રજા આપવાની પેલા સરદારે ઇચ્છા કરી, ત્યારે તેમણે ના કહી, એટલુંજ નહિ પણ પેકીનનો કબજો કરી પોતાના રાજાને રાજાધિરાજ ઠરાવ્યો. પ્રાંતોમાં ચીનાઓએ તાતાર રાજાની સામે ઘણાં વર્ષ લગી લડાઇઓ મચાવી, પરંતુ તેઓ હળીમળીને એક સંપથી ચાલતા નહિ, તેથી તેઓની હાર થઇ અને દેશ ઉજડ ગઇ ગયો (ઇ. સ. ૧૬૪૪). આ ખરાબીના વખતમાં કોકિસંગા નામે જબરા એક દરિઆઇ ચોરે ચીનના આખા કિનારાને ભયભિત પમાડયો; ફાર્મોસા બેટમા વલંદા લોકનું રાજ હતું, અને ત્યાંથી તેમને કાઢી મૂકયા. કોકિસંગાના મરણ પછી તેનો છોકરો ચીનના પાદશાહને તાબે થયો, અને ફાર્મોસા બેટ ચીન સાથે જોડાઇ ગયો.

અરબસ્તાનના ખાલિફાએ ઇરાનનું રાજ્ય જીત્યું, ત્યારથી તેનો અર્વાચીન ઇતિહાસ શરૂ થાયછે. ઇ. સ. ૬૩૬ થી તે ૧૨૨૦ સુધી કુલ ૫૮૫ વર્ષ આરબ લોકોનો અમલ ઇરાનમાં રહ્યો એ સમયમાં કેટલાક આરબ સુબેદારો સ્વતંત્ર થયા, અને કેટલાક ઇરાની તથા તુર્કી હાકેમો કેટલાક પ્રાંતોમાં સ્વતંત્ર થઇ પડ્યા, તેથી ઇરાન નાના નાના રાજ્યોમાં વહેંચાઇ ગયું હતું. જધીસખાંને આખુ ઇરાનનુ રાજ્ય જીતી લીધું. મુઆ પછી તેના નાના છોકરા તોલીને એ ભાગ મળ્યો (ઇ. સ. ૧૨૨ તોલીના પછી તેનો છોકરો હુલાખુ ગાદીએ આવ્યો. એણે સિરિઆ, નાતોલિઆ, ઇરાક અરબી પ્રાંતો જીતી લીધા, તે અથવા તેના પૌત્રો ગલોના મોટા ખાનથી સ્વતત્ર થયા, અને એ દેશોમાં અમલ કરવા ગ્યા, તેઓ ઇરાનના ખાન કહેવાતા હતા. ઇ. સ. ૧૩૩૫ માં છેલા અબુ સૈયદ ગયો તૈમુરલંગે આવીને એ દેશ જીતી લીધો. તેના મ પછી મોગલોનું રાજ ભાગી પડ્યુ, અને ઇરાનમાં તુર્કોમત જાતના લોકો જ કરવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૫૦૫ માં ઇસ્માઇલ સોફી નામના પુરૂષે તેની સત્તા કાઢી નાખી પોતાની સત્તા બેસાડી, ઈ. સ ૧૭૨૨ સુધી ના વંશજો ઇરાનની ગાદીપર રહ્યા.

અધ્યાય ૫ મો.

ઈસ્વી સન ૧૩૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી.

પોપની સત્તાની પડતી દશા.-ધર્મ સંબંધી મોટાં તડ.

ફ્રાન્સના રાજા ફિલિપ ધ ફેરના વગથી પાચમો ક્લેમંટ પોપ થયો, એણે પોતાની ગાદી આવિગ્નોનમાં સ્થાપી અને ટેમ્પલર વર્ગના નાઈટોને પીડ્યા. ફિલિપે જર્મનિની ગાદી પોતાના ભાઇને અપાવવાની કોશીશ કાધી, પણ પોપને તે ગોઠવણ પસંદ ન હોવાથી તેણે લુક્સેંમર્ગના સાતમા હેન્રિને ગાદી અપાવી એણે ઇતાલિપર ચઢાઇ કરી તે દેશ તાબે કર્યો, પરન્તુ મોટાં શહેરોની અદેખાઇ, બળવાન ઠાકોરનો લોભ, અને ક્લેમન્ટનાં કાવતરાંથી એ દેશમા પાછી ગડબડ થાગી. ઈ. સ. ૧૩૦૯ માં આઠમા બોનિફિસની ચાલની તપાસ કરવાને વીએન નગરમાં એક ધર્મસભા મળી તેમાં પરિણામે બોનિફિસ નિરપરાધી હતો એવું ઠર્યું એ સભાએ નાઈટ ટેમ્પલરનો વર્ગ રદ કર્યો તથા પાખંડીઓની વિરુદ્ધ કેટલાક ધારા કર્યા પોપ અને રાજેન્દ્ર હેન્રિ વચ્ચે ટંટો ચાલતો હતો તેવામાં હેન્રિનું એકાએક મરણ થયું, અને નેપલ્સનો રોબર્ટ ઇતાલિનો રાજપ્રતિનિધિ થયો ત્યારકેડે થોડા વખતમા ક્લેમન્ટ મરણ પામ્યો તેથી ધર્મસભામાં કુસપ પેઠો, દરમ્યાન ફિલિપ મરી ગયો અને તેની ગાદીએ દેશમાં લૂઈ બેઠો એણે પોપ નીમવાના કામમાં હાથ ઘાલ્યો નહિ તેથી ઘણી મુદત સુધી ફ્રેન્ચ અને ઇતાલિયન કાર્ડિનલો પોપ નીમવા સારૂ વઢ્યા છેવટ પોપ નીમવાનું કામ કાર્ડિનલ ડી પોર્ટોને સોંપવામાં આવ્યું. તેણે પોતાનીજ નીમણૂક કરી, અને બાવીસમો જોન એ નામ ધારણ કરી પડે પોપ થયો.

આ સમગે કકામથી યૂરોપ દોલેલી અવસ્થામા હતું ઇતાલિ, સ્પેન, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ અને જર્મનિમા બખેડા ચાલતા હતા, અને કાન્સ્તાન્તિનોપલ ભણી તુર્ક લોક આવતા હતા જર્મનિની ગાદીને માટે બાવેરિયાનો લૂઇ રાજા અને આસ્ત્રીઆનો ડયુક એ એની વચ્ચે યુદ્ધવડે ર્‌ અગડા લડાઇ થઇ, તેમા લૂઇ જીત્યો તેથી તે જર્મનિનો રાજેન્દ્ર થયો ર્‌ રાજેન્દ્ર એ પોપની સામા ગિબેલીન પક્ષને મદદ કરી તેથી એની અને પોપની વચ્ચે ટંટો થયો. તેનુ છેવટ એ આવ્યુ કે પોપને પદભ્રષ્ટ કરવામા આવ્યો, પરન્તુ ઇતાલિમા પાછળથી રાજેન્દ્રના પક્ષકારો ફૂટી જવાથી તેને બાવેરિયા પાછુ જવુ પડ્યું, તેના નીમેલા પોપને પોપ જોનને શરણ જવાની જરૂર પડી દરમ્યાનગા ધર્મસમાજમા વાધો કઇવાથી રાજેન્દ્રની વધારે ખરાબી થતી અટકી થોડા વખત પછી જોન મરણ પામ્યો અને નવો પોપ બારમો બેનિડિક્ટ નામે થયો, પણ થોડા વખતમાં તે મરણ પામ્યો એ હિંમત અને અક્કલ વગરનો હતો, તેથી એના વખતમાં પોપની સત્તા પડી ભાગવાની ધાસ્તી પેદા થઇ હતી એની પછી ધર્મસભાએ છઠ્ઠા કલેમન્ટને પોપ બનાવ્યો, એણે માજી પોપના વખતમા ગયેલી સત્તા પાછી મેળવવાનો આરભ કર્યો તેણે નેપલ્સના કારભારમાં હાથ ઘાલ્યો, જર્મનિના મહારાજાને જાતિ બહાર કર્યા, ઇંગ્લાડમાં આચાર્યોની ખાલી જગાપર અધિકારીઓ નીમ્યા અને કાનેરી બેટનું રાજ સ્પેનના શાહજાદાને આપ્યું તેમ છતા યૂરોપના રાજાઓ હળવે હળવે પોપની ધુસરીમાથી છૂટતા હતા રિએંઝી નામે એક જુવાન ભણેલા પણ ગરીબ કુળના પુરૂષે ઇ. સ ૧૩૪૭ મા રોમમા ઉપરી અધિકારીનું પદ મેળવી પોપના ઠેરવેલા અધિકારીઓને કાઢી મૂક્યા, અને તોફાની મોટા કુળવાન લોકોને શહેર બહાર કાઢ્યા તેણે ઘણી સત્તા મેળવી હતી તેથી ફૂલાઇ જઇને તેણે કેટલાક અણુઘટતા કૃત્યો કર્યા, એથી તેની ખરાબી થઇ

નેપલ્સની રાણી જોનને પોતાના ધણી સાથે અણબનાવ થયો, અને રાણીના દેખતાં તેના વરનું ખૂન થયુ પાછળથી એ રાણી પોતાના વરને મારનારમાના એક વેર પરણી, તેથી તેની રૈયત ગુસ્સે થઇ, અને જ્યારે પોતાના આગના ધણીનો ભાઇ હગરીનો રાજા ચઢી આવ્યો ત્યારે મદદ કરવાને

લોકોએ ના કહી, અંતે રાણીને પોપની પાસે આવિગ્નોનમાં નાશી જવું પડયું. એ સમયે યૂરોપના દક્ષિણ ભાગમાં મરકી ચાલી, તેથી નેસ્પલ્સનું રાજ છોડી દેઇ હંગરિના રાજાને પાછું જવું પડયું, અને પોપે ઇતાલિ ઉપર પોતાનો અધિકાર ફરી સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. જેન રાણી અને હંગરિના રાજાનો કજીઓ ચૂકવનાર પંચ પોપ થયો. તેણે ફ્રાન્સના રાજાને હંબર્ટ ઠાકોરનું રાજ વારસા દાખલ અપાવ્યું, તે એવી શરતે કે તે રાજાનો મોટો છોકરો ડાફિન નામે ઇલકાબ લે. તેણે ફ્રાન્સના જોન રાજાને કેદમાંથી છોડાવ્યો હતો.

એ રીતે પોપનો અધિકાર દેખીતો અગાઉ જેટલો હતો તોપણુ તેની વાસ્તવિક સત્તા ઘણી ઓછી થઇ ગઇ હતી. જોન રાજાએ પોતાની દીકરી પોપનો દુસ્મન મિલાનનો વાઇકાઉંટ હતો તેની વેરી પરણાવી પણુ પોપથી બોલી શકાયું નહિ. ઇંગ્લાંડ જોડે લડાઈ બંધ પડવાથી ફ્રાન્સમાં ઘણાક નોકરીયાત સિપાઇઓ બેરોજગાર થયા હતા તેઓની લૂંટારુ ટોળીઓ બંધાઈ, તેમણે પોપનો ખજાનો લૂટવાની તૈયારી કીધી, પણુ કેટલુંક નાણું આપી તેમને આવિગ્નોનથી પાછા વાળ્યા. ઇનોસંત પછી પાંચમ કે અર્બન ગાદીએ બેઠો. તેણે પોતાનો મુકામ રોમમાં કરવાનું વાજબી ધાર્યું. ત્યાં પ્રથમ તેનો સારો સત્કાર થયો, પરન્તુ પાછળ રોમ અને તેના તાબાનાં બીજાં શહેરના ઉન્મત્ત લોકોને વશમાં રાખી શક્યો નહિ તેથી આવિગ્નોન પાછો આવી ત્યાં મરણ પામ્યો. એની ગાદીપર ૧૧ મો ગ્રેગરી પોપ થઈ બેઠો. આ નવા પોપે પાખંડ મત તોડવાનો ઉદ્યમ ચલાવ્યો, અને વાઇકાઉંટના કૂળમાં ઇતાલિની સત્તા ગઇ હતી તે તોડવાનો લોભ કીધો. ફ્લોરન્સના લોકો એની સામા થયા, અને બીજા શહેરોએ પોપના અમલની વિરૂદ્ધ તોફાન મચાવ્યાં, પણુ અન્તે રોમના લોકોએ સ્વાર્થને લીધે સ્વતંત્રતાનો દાવો છોડી દીધો, તેથી બધાં શહેરોને શરણુ થવું પડયું.

ઇંગ્લાંડમાં જોન વિક્લિફે નવા મત ચલાવ્યા. તે સાંભળી પોપે તેને સજા કરવાના હૂકમ મોકલ્યા, પરંતુ કેટલાક ઉમરાવોએ તેનું રક્ષણ કર્યું હતું વિક્લિફના મતનો સારાંશ એ કે રોમની ધર્મસમાજને બધા દેશોની ધર્મસમાજના ઉપરી થવાનો હક નથી, બીજા ગુરુ કરતાં પો-

પને વધારે અધિકાર નથી, તથા હરકોઇ ખ્રિસ્તિને માં બનનારાને માઇ ન જાતે એકલુ બસ છે રોમના લોક પાઠશીથી પોપની આમા થ યા ધર્મસમાજમા ફુસપ થશે એવુ ભાસવાથી પોપે અને ૧૨૭૮ મા સભા ભરી દરમ્યાનમા પોપ મરણ પામ્યો અને તેની જગાએ ઇતાલિ ના લોકોના દબાણથી નેપલ્સનો આર્ચ બિશપ છઠ્ઠો અર્બન નામે પોપ થયો, પણ કાર્ડિનલો ને નવા પોપ વચ્ચે ટંટા થયો તેનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે નવો પોપ સાતમો ક્લેમન્ટ નામે નીમાયો આ નવા પોપનો પક્ષ નેપલ્સની રાણીએ કર્યો પણ ઇતાલિના તમામ સંસ્થાનો સામા થ વાથી ક્લેમન્ટને આવિગ્નોન નાસી જવુ પડ્યુ, ત્યા ફ્રાન્સના રાજાએ તે નો પક્ષ કર્યો પોપ અર્બને રાણીને પદભ્રષ્ટ કરી વેર વાળ્યુ રાણી ને પોતાનુ રાજ છોડી નાસી જવુ પડ્યુ યૂરોપમા મોટા બે તડ પડ્યા પોપ અર્બનની તરફ ઇતાલિ હોલાન્ડ, જર્મનિ બોહિમિઆ, હંગરિ, પ્ર્શ ન્ડર્સ અને ઇંગ્લાંડ એ દેશો થયા સ્પેન, નવાર સ્કાટલાંડ, સેવોય, લોરેન ને ફ્રાન્સ એમણે પોપ ક્લેમન્ટનો પક્ષ કર્યો પોતપોતાના સામા વાળા ઉપર બહિષ્કૃત વગેરેના પત્રો બને પોપે પ્રસિદ્ધ કર્યા, અને પા ખંડીઓ ઠગી બાજી મારવાની તૈયારી કરી ઇંગ્લાંડે અર્બનનો પક્ષ કરી ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઇ કરી એ અરસામા પાંચમો ચાર્લ્સ મરણ પા મ્યો, તેની ગાદીનો વારસ ૬ ઠ્ઠો ચાર્લ્સ નાની વયનો હતો તેથી ફ્રાન્સ ની અડચણોમા વધારો થયો ત્યા દામ દામ લોકોએ બંડ કર્યા નેપલ્સની રાણીને તેના પિત્રાઇએ મારી નખાવી પછે રાજા બન્યો ઇ સ ૧૩૮૨ પોપ ક્લેમન્ટે અન્જુના ડ્યુકને નેપલ્સની ગાદી આપી ડ્યુકે ચઢાઇ કી ધી પણ દુકાળ અને મરકીથી તેની ફોજ અને તે પોતે મરણ પામ્યાં

પોપ અર્બનને નેપલ્સના રાજા જોડે ટંટો થયો તેમા કેટલાક કા ર્ડિનલો સામિલ થયા તેમને પોપે મરાવી નખાવ્યા, અને તે પોતે જીનો- આમા નાસી ગયો પોપ ક્લેમન્ટની રહેણી પણ એવીજ નઠારી હતી તેણે જર્મનિ તથા હંગરિના વકીલોને કેદમા પૂર્યા અને જે દેશો તેને મા નતા હતા ત્યાના દેવસ્થાનો પર ભારે કર નાખ્યા. આ બે પોપ આખા યૂરોપને ભારે પડ્યા નેપલ્સનો રાજા મરણ પામ્યો એટલે ક્લેમન્ટ તે રાજ્યની ખટપટમાં હાથ ઘાલશે અને હવે પછી જ્યા ધર્મ સબંધ મત

ભેદ માલમ પડ્યો ત્યાં પણ પેલાં બે તડ પક્ષ કરી બેઠાં. ફ્રાન્સમાં ડૉમિનિકન સાધુ અને યુનિવર્સિટી વચ્ચે ટંટો થયો, તેમાં ક્લેમેન્ટે સાધુઓને હલકા પાડ્યા, અર્બને એ તકરારપર લક્ષ આપ્યું નહોતું. એ પોપ ઇ. સ. ૧૩૮૯માં મરણ પામ્યો. એની જગાપર નવમો બોનિફેસ પોપ નિમાયો. આ પોપે પણ ક્લેમેન્ટને જાતિ બહાર પદભ્રષ્ટ કરવાના હુકમો કાઢ્યા. પારિસની યુનિવર્સિટીએ ધર્મસમાજમાં શાન્તિ આણવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, એટલામાં ક્લેમન્ટનું મરણ થયું ઇ. સ. ૧૩૯૪. આવિગ્નોનના પોપની જગાએ તેરમો બેનિડિક્ટ પોપ થયો. ફ્રાન્સના રાજાએ એ પોપને માન્યો નહિ. તેણે રાજના ધર્મગુરૂઓની સભા બોલાવી, તેમાં બેઉ પોપ પાસે ગાદીપરથી હાથ ઉઠાવરાવવો એવો ઠરાવ થયો. બેનિડિક્ટે રાજીનામું આપવાની ના કહી તેથી ફ્રાન્સના રાજાએ તેની સામે ફોજ મોકલી, પણ એ રાજા ગાંડો થઇ ગયો અને બીજા દેશોપર આફ્ત ગુજરી તેથી બે તડાં કાયમ રહ્યાં. દેવસ્થાનની ઊપજનો પહેલો ભાગ લેવાનો બોનિફેસે દાવો કર્યો, ને રોમમાં પોતાની સ્વેચ્છિક સત્તા સ્થાપી. રોમના લોક તાબે થયા. થોડા વખત પછી એ પોપનું મરણ થયું ને નવો પોપ ગ્રેગરી નામે થયો. દરમ્યાનમાં કાર્ડિનલો બે પોપના ઝગડાથી કાયર થઇ રહ્યા હતા તેમણે બેઉ પોપને છોડીદેઇ પોપ સામાં એક નવો પોપ નીમ્યો તેણે પાંચમો આલેક્ઝાન્ડર એવું નામ ધારણ કર્યું. આથી યૂરોપમાં ત્રણ પોપ થયા, અને તેમની વઢવાડથી ત્યાં મનની સ્વતંત્રતા મળી અને વહેમનું કૌવત નબળું પડ્યું. ઇંગ્લાંડમાં વિટક્લેફનાં અને જર્મનિમા જોન હસનાં મત પ્રસર્યાં. પોપ એલેક્ઝાન્ડરના મરણ પછી પોપ ૨૩ મો જોન થયો. ઈ સ. ૧૪૧૫ માં પોપોનો ટંટો ભાગવા ધર્મસમાજ મળી, તેમાં ઠરાવ થયો કે જોને ગાદી છોડી દેવી. ત્યારકેડે બીજા બે પોપને પણ અધિકાર છોડી દેવો પડ્યો. જોન હસને પાખંડી ઠરાવી જીવતો બાળી મૂક્યો, પરંતુ તેના પંથીઓએ બંડ કરી જય મેળવ્યા. ઇ. સ. ૧૪૩૧માં બેસલનગરમાં બીજી ધર્મસભા મળી તેમાં સુધારો કરવાના વિચાર નીકળ્યા. કોન્સ્ટન્સ અને બેસલની સભાઓથી એટલું થયુ કે પોપના સ્વેચ્છિક અધિકારને હાનિ પહોંચી, પોપના હુકમ ઉપર અપીલ કરવાની જગા એથી યૂરોપના રાજાઓને મળી, પોપના સ્વેચ્છિક અધિકારનો વધારે બળવાન શત્રુ વિદ્યા અને જ્ઞાનનો ફેલાવો હતો. એથી ગુરૂઓ અને રાજાઓના અધિકાર કેટલા હોવા જોઇએ તેનો વિચાર કરવાની શક્તિ માણસોને મળી.

વિદ્યાનું પ્રથમ સજીવન થવું તથા નવી શોધો.

યૂરોપની અર્વાચીન ભાષાઓમાં પ્રથમ ગ્રંથ રચવાનું માન ડોમિકન સાંતુ જોનને ઘટે છે. તેણે ગઝ્ઝાઓની સ્વતંત્રતા વિશે ફ્રેન્ચ ભાષામાં ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો. ઇતાલિમાં ઇતાલિ ભાષા અને તેની કવિતાનો પાયો નાંખનાર દાન્તી કવી હતો. ઇંગ્લાંડમાં રોજરબેકને સૃષ્ટિવિદ્યા સંબધી ગ્રન્થ રચ્યો અને યંત્રશાસ્ત્ર તથા રસાયણશાસ્ત્રમાં કેટલાક અગત્યના શોધ કર્યા, પ્રયોગ અને સૃષ્ટિની નિરીક્ષા કરવાનો તેણે બોધ કર્યો. ઓપસમાજસ નામે ગ્રંથમાં તેણે પોતાનાં ભાષણો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. તેની શોધોને ગર્વે લોકોએ જાદુ કહ્યો ને તેથી તેને ઘણું બોસવું પડ્યું હતું. અક્ષરવિદ્યાની સાથે સૃષ્ટિવિદ્યાનો પણ છુટકારો થયો હતો. ઇતાલિમાં પેત્રાર્ક અને બોકેશિઓનાં લખાણથી લોકના લક્ષણ સુધાર્યાં. છાપવાની કળા, કાગળ, બદુકનો દારૂ વિગેરે બનાવવાનો હુન્નર જાણવામાં આવ્યો. ઇ. સ ૧૩૯૦ માં ન્યુરેમ્બર્ગમાં મશુના કાગળ બનાવવાનું કારખાનું પહેલ વહેલું થયુ, તે પહેલા પણ સો વર્ષથી પશ્ચિમ યૂરોપમાં એવા કાગળ બનતા હતા એમ મનાય છે. રંગમાં તેલ ભેળી ચીતરવાની બનાવટ વાન-ઐક નામે બે ભાઇઓએ કરી. એ શોધથી ચિત્રો વધારે સારા ને ટકાઉ થયાં. છાપવાની કળા એશિયામાથી યૂરોપમાં આવી. તેરમા સૈકાની આખરે યૂરોપમાં ગઞ્જીફાનો શોખ ઘણો ચાલ્યો. ઇ. સ. ૧૪૩૬ માં જર્મનિના મેયન્સ શહેરના વતની જોન ગાટેનબર્ગે દરેક અક્ષરનું છુટું બીબુ કરવાની શોધ કરી. એ સખ્સે યૂરોપમા પહેલું છાપખાનું સ્ટ્રાસ્બર્ગ શહેરમાં કાઢ્યુ. બદુકના દારૂનો જુદો જુદો ઉપયોગ ચૌદમા સૈકાના આરભમાં યૂરોપમાં થયો. રસાયણશાસ્ત્રનો આરભ કરનાર આરબ હતા, અને તેમની પાસેથી દારૂ બનાવવાનો હુન્નર રાયર બેકન શીખ્યો હોય એમ લાગે છે. બદુકોની બનાવટ અપૂર્ણ હતી. ચમક પથ્થરમાં ધ્રુની દિશા બતાવવાનો ગુણ અને હોકાયંત્ર બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ ચીના અને આરબ લોક પાસેથી નેપલ્સના રાજના એક માણસે યૂરોપમાં ચૌદમા સૈકાની આરંભમા દાખલ કર્યો, હોકાયત્રની શોધ યૂરોપમાં આવી તે પહેલાં ત્યાંના વહાણવટીઓ પક્ષીઓના ઉડવાપરથી દિશા જાણતા હતા. હોકાયત્ર બનાવવામાં સુધારા હળવે હળવે થયા અને તેમાંના ઘણાખરા ઇગ્રેજોએ કર્યા છે

ચૌદમા સૈકાના આરંભથી તે પંદરમા સૈકાના મધ્ય ભાગ સુધી યૂરોપનો વેપાર ઇતાલિનાં હાન્સેઆટિક અને ફ્લાન્ડર્સ શહેરોના હાથમાં હતો. જીનોઆ અને વેનિસના વેપારીઓ ઘણા સાહસિક હતા. પાછળથી ભૂમધ્ય સમુદ્રનો સઘળો વેપાર વેનિસના લોકના હાથમાં ગયો હતો ગ્રીસમાંથી રેશમ બનાવવાનો હુન્નર પ્રથમ સિસિલિમાં દાખલ થયો. વેનિસ બંદર એશિયાનો માલ યૂરોપને પૂરો પાડતું, અને લોમ્બાર્ડના વેપારીઓ યૂરોપનાં ઉત્તર અને પશ્ચિમ રાજ્યોમાં તે માલ લેઇ જતા.

ઇતાલિનાં બધાં સ્વતંત્ર શહેરોની આબાદી એકસરખી રહી નહિ. તેઓ થોડા વખતમાં અવ્યવસ્થામાં પડ્યાં, અને રાજીખુશીથી તેમણે પોતાની સ્વતંત્રતા બીજાને આપી દીધી. વેનિસ ને જીનોઆ એકમેકની સાથે વઢ્યાં. અંતે જીનોઆની સત્તાનો નાશ થયો અને વેનિસ વૃદ્ધિ પામ્યું. ઈ. સ. ૧૩૪૩ માં મિસર દેશના સુલતાન જોડે વેનિસની સરકારે વેપારના કરાર કર્યા, એથી મધ્ય અને દક્ષિણ એશિઆનો સઘળો વેપાર વેનિસને હાથ ગયો. વેનિસની સરકારે ધીમે ધીમે પોતાનો મૂલક વધાર્યો, પણ તાબાના લોકપર જૂલમ કરવા માંડ્યો, અને આસપાસના રાજ્યોનું અપમાન કરવા માંડ્યુ. તેથી તેની સત્તા નરમ પડી.

યૂરોપના ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભાગનાં શહેરોના વેપારનું રક્ષણ કરવાને માટે તે શહેરોએ હાન્સેઆટિકલીગ (એકો) કર્યો હતો. એ લીગનું બળ એટલું બધુ વધ્યુ કે રાજા અને મહારાજા તેને માન આપતા. બધા એકાનો સામાન્ય કારભાર કરવાને લ્યુબેક નગરમાં ત્રણ ત્રણ વર્ષે એક સભા મળતી. એ સભામાં કંઇ નહિ તો ૮૦ શહેરોના વકીલો આવતા. બાલ્તિક સમુદ્રનો તમામ વેપાર એ હન્સ નગરોના હાથમા હતો. મુખ્ય વેપાર હેરિંગ માછલીનો હતો. એ માછલી તેઓ યૂરોપનાં દક્ષિણ દેશોમાં ફ્રી પાડતા, અને તેના બદલામાં કરિઆણું વગેરે ઉત્તરના દેશોમાં લઇ જતા. ફ્લાન્ડર્સનું મુખ્ય બંદર અને વેપારનું સ્થળ બ્રુજીસ હતું. ઈંગ્લાંડનું લંડન, નોર્વેનું બર્ગન અને રુશિયાનું નોવાગર્ડ, એ વેપારનાં સ્થળોનો હતાં. એ લીગની અવદશા થવાના કારણોમાં માહોમાહેનો કુસંપ, બીજાં રાજ્યોનો બંદોબસ્ત અને ઉત્તર દેશોના રાજાઓનો સ્વાર્થ મુખ્ય હતાં.

ફ્લાન્ડર્સમા વેપારનો પાયો તેઓના ઉદ્યમના કારખાનાં હતા ૧૩ મા અને ૧૪ મા સૈકામા ફ્લેમિંગ લોક યૂરોપને કાપડ પૂરૂં પાડતા એ લોકો વેપારને લીધે ફ્રાન્સના રાજા કરતા પણ વધારે ધનવાન ને તેના જેટલા બળવાન થયા હતા ત્યાના શહેરીઓ રાજાઓની બરોબરી કરવા લાગ્યા શહેરોએ ધન આપી પુષ્કળ હક્ક મેળવ્યા રાજાના અધિકાર અને મ્યુનિસિપાલિટીના હક્ક એકમેકથી વિરૂદ્ધ થઈ પડ્યા એથી લોકો અને તાલુકદારોની વચ્ચે ટંટા ઉત્પન્ન થયો, વઢવાઢથી મૂડીનો નાશ થયો, ઉદ્યમ રોજગાર તૂટી પડ્યા, અને વેપારી તથા તાલુકદાર એ બેઉની ખ રાબી થઇ કારીગરો બીજે દેશ નાશી ગયા

ઇંગ્લાંડની ઊપજમા ઉન મુખ્ય હતું, અને તેના વેપારમાથી ન ણુ મેળવવાને પ્લાન્ટાજીનેટ રાજાઓએ પ્રયત્ન કર્યો ત્રીજા હેન્રિના વ ખતમાં બારોનોએ તેની સામા થઇ કાયદો કરાવ્યો કે ઉન પરદેશ જા નહિ ઇ સ ૧૩૩૧ મા ત્રીજા એડવર્ડે ફ્લાન્ડર્સના ઉન કાતનાર, રંગ નાર અને વણનારાઓને ઇંગ્લાંડમા આવી વસવાને ઉત્તેજન આપ્યુ યા છળથી ઉન ઉપજાવનારા અને આ વણકરોની વચ્ચે તેમજ વણકરો અને જાગીદારો વચ્ચે અદેખાઈ ઉત્પન્ન થઇ હતી ઉનના ઉદ્યમને ખલેલ પ હોચે એવા કાયદા વચ્ચે વચ્ચે થયા, પણ ટ્યુડર વંશના પહેલા રાજાએ કેટલાક શહેરને એ કાયદાના અમલથી છૂટા રાખ્યા તેથી એ ઉદ્યમ કા યમ રહ્યો શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીઓ તરફથી વેપારને કેટલીક અડ ચણો થતી હતી તે સાતમા હેન્રિએ દૂર કરી આઠમા હેન્રિના અમલમા ઉનના વણાટનું કામ ઘણુ વધ્યુ હતું પણ નેધર્લાન્ડસ જોડે લઢાઇ થ વાથી થોડો વખત એ વેપારને ધોકો લાગ્યો એલિઝાબેથ રાણીના અ મલમા ધર્મના જુલમને લીધે ફ્રાન્સ અને ફ્લાન્ડર્સથી પ્રોટેસ્ટન્ટ વણકરો નાશી આવી ઇંગ્લાંડમા વસ્યા, તેને રાણીએ ઉત્તેજન આપ્યુ એલિઝાબેથે એક કમ્પનીને ઉનનો મા (વેચવાનો ઇજારો આપ્યો તેથી ઉનના વે પારને હાનિ પહોચી પાછળથી રાણીએ ઇજારો રદ કર્યો પહેલા જેમ્સો ના વખતમા પરમુલક જોડેના વેપારનો નવદશાંસ ભાગ ઉનના કાપડ નો હતો ઉનનું રંગાટ કામ ઇંગ્લાંડમા થતુ નહિ તેથી તેને ઉત્તેજન આ પવાને રાજાએ કેટલીક મદદ કીધી પ્રજાસત્તાક રાજ્યના વખતમાં વે

પાર રોજગારની ઘણી વૃદ્ધિ થઇ. જમીદારોના છોકરા વેપારીઓને ત્યાં ગુમાસ્તા રહી વેપારનું કામ શીખવા લાગ્યા તેથી વેપારને પાછી હાનિ પહોંચી, અને ઘણા કારીગરો પરદેશ જતા રહ્યા. વેપારમાં અને હુન્નરમાં ઇજારા અને બંધીઓ સંબંધી યુરોપના બીજા દેશોના રાજ્યકારભારીઓ વધારે ડાહ્યા નહતા. વેપાર અને ઉદ્યોગને સ્વાભાવિક માર્ગે ચાલવા ન દેતાં કાયદા કરનારાઓ અને હાકેમો બધા મુલકોમાં એજ પ્રમાણે આડે આવી નુકસાન કરતા હતા. ફ્રાન્સ જોરે લાંબી મુદત સુધી વઢવાઢ ચાલી તથા રાજ્યગાદીને માટે માંહોમાંહે ઝગડો ચાલ્યો તેથી ઇંગ્લાંડના પરદેશ જોડેના વેપારનો વિસ્તાર ઉતાવળે થયો ન હતો. યુરોપના દક્ષિણ ભાગમાં સમુદ્રની સફરો કરવા ઉપર લોક ઉત્સાહથી મંડ્યા હતા, તેની અસર ૭ મા હેન્રિના વખતમાં ઇંગ્લાંડમાં થઇ.

હાપ્સબર્ગ કુળનો પહેલો રાજાધિરાજ રૈડોલ્ફ જર્મનિના રાજ્યાસને બેઠો ત્યારથી તે અધિરાજ્ય નિયમસર ચાલવા લાગ્યું ૧૪ મા સૈકાના આરંભે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડના નાના નાના વિભાગ પડી કાન્તોન થઇ ગયાં હતાં. કેટલાંક કાન્તોન જર્મનિના ને કેટલાંક આસ્ટ્રિયાના તાબામાં હતાં. જર્મનિના સૂબાઓએ બહુ જુલમ કર્યો તેથી પોતાની જન્મભૂમિને પરદેશી હકૂમતની પીડામાંથી છોડાવવાનો કેટલાક સ્વદેશ હિતેચ્છુ સ્વિસ યોદ્ધાએ પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં તેઓ ફતેહ પામ્યા. અને સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું. જર્મનિમાં ગાદીને માટે તોફાનો થયાં. ત્યાં અને નુરેમ્બર્ગમાં ડાએટ એટલે મોટી રાજ્યસભા મળી, તેમાં ધર્માધિકારીઓના તથા રાજ્યકર્તાના અખ્તિયાર અને હકોની મર્યાદા ઠરાવી 'સુવર્ણ લેખ' થયો. એમાં લખ્યું છે કે સાત રાજાઓ મળી બહુ મતે રાજાધિરાજ નીમે, અને રાજેન્દ્રની જગા ખાલી રહે તેટલી મુદત સુધી અધિરાજ્યનું કામ પાલાતિનેત એટલે સાકસનિના રાજાઓ ચલાવે. કેટલેક વર્ષ સુધી હાપ્સબર્ગ કુટુંબના હાથમાંથી જર્મનિની ગાદી જતી રહી હતી તે પાછી પંદરમા સૈકાના પાછલા ભાગમાં તે કુળમાં આવી, અને સને ૧૭૪૦ સુધી તેજ કુળમાં રહી હતી.

ફ્રાન્સમાં ફિલિપ આગસ્તસે તાલુકદારોને નિર્બળ કરી મોટા તાલુકા

ખાલસા કરવાનું કામ આરંભ્યું તે ફિલિપ ધ ફેરે જારી રાખ્યું. એ રાજાને ઇસાબેલા નામે એક દીકરી હતી તે ઇંગ્લાંડના બીજા એડવર્ડ વેરે પરણી હતી. ઇસાબેલાના ત્રણ ભાઇઓ એકપછી એક ગાદીપર બેશી મરણ પામ્યા તેથી ફ્રાન્સની ગાદી પાસેના પિત્રાઇ વાલોઇસના ફિલિપને મળી ઇસાબેલાના દીકરા ત્રીજા એડવર્ડે માની તરફથી ફ્રાન્સની ગાદી માટે દાવો કર્યો. તે કેવળ ગેરવાજબી હતો તેણે ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઇ કરી તેમાં ઇંગ્રેજી લશ્કરે મોટા જય મેળવ્યા, પરતુ ફ્રાન્સ દેશ જીતાયો નહિ. અને ૧૩૬૦ માં બે દેશ વચ્ચે સલાહ થઇ. એડવર્ડે ફ્રાન્સની ગાદીનો દાવો છોડી દીધો પણ તેને કેટલાક મોટા પ્રાંતો મળ્યા આ યુદ્ધ ચાલતું હતું તેવામાં કેટલાંક વર્ષ સુધી ફ્રાન્સ ઉપર મોટી મોટી આફતો ગુજરી. દેશમાં દામ ઠામ જાકેરી નામે બંડો થયાં તેમાં ઘણી નિર્દયતા ચલાવવામાં આવતી ફ્રાન્સમાના ઇંગ્રેજી મૂલકનો કારભાર બ્લાકપ્રિન્સ કરતો હતો. પૈસાની ખોટ પડવાથી તેણે લોકો ઉપર ભારે વેરા નાંખ્યા તેથી લોકોએ ફ્રાન્સના પમા ચાર્લ્સ રાજાના દરબારમાં જઈ ફરિયાદ કરી પાછી લડાઇ જાગી ને પરિણામે બ્લાકપ્રિન્સે આગળ જીતેલો તમામ મૂલક ખોયો. બંદરો માત્ર તેના હાથમા રહ્યાં. ઇંગ્લાંડના બીજા રિચાર્ડની નાકૌવતને લીધે, અને ચોથા હેન્રિનો ગાદીએ બેસવાનો હક શક ભરેલો હોવાથી તે પાદશાહો ફ્રાન્સ ઉપર સ્વારી કરી શક્યા નહિ. પાચમો હેન્રિ ગાદીએ બેઠો ત્યારે ફ્રાન્સમાં ઓર્લીન્સ અને બર્ગંડિ પક્ષોની મારામારીનો લાભ લેઇ તે દેશપર ચઢાઇ કરી. એજીન્કોર્ટના યુદ્ધમાં ફ્રેન્ચ લોકોને હરાવ્યા. યુદ્ધને અંતે સલાહ થઇ તેથી હેન્રિ ફ્રેન્ચ રાજાની કુંવરી કાથેરિનને પરણ્યો, અને ચાર્લ્સ રાજા મરણ પામેથી તેનો વારસ થઇ ગાદીએ બેસે એવો ઠરાવ થયો. પરતુ ચાર્લ્સના મરણ કેડે ફ્રાન્સના દક્ષિણ ભાગના લોકે તેના દિકરા ૭ મા ચાર્લ્સને રાજા માન્યો તેથી ઇંગ્લાંડના છઠ્ઠા હેન્રિના વખતમાં પાછી લડાઇ શરૂ થઇ. ઇંગ્રેજી ફોજે આરંભમાં ઘણી ફતેહ મેળવી અને ઓર્લીન્સ નગરને ઘેરો ઘાલ્યો. ઓર્લીન્સની કન્યા નામે જોન ઑફ આર્ક એ ઘેરો બહાદુરીથી ઉઠાવ્યો. ત્યાર પછી એડવર્ડ અને હેન્રીએ જીતેલા પ્રાંતો અને કિલ્લાઓ ફ્રેન્ચ રાજાને હાથ ગયા. આ લાંબી મુદત સુધી ચાલેલી વઢવાઢથી ફ્રાન્સના તાલુકદારોનો નાશ થઇ ગયો તેથી ૭ મો ચાર્લ્સ રાજા રાજ્યના ધોરણને સ્વેચ્છિક કરી શક્યો. યુરોપમાં પ્રજાની મોટી સ-

ભા બોલાવી કેટલાક ધર્મ સબંધી ઠરાવો મંજૂર કરાવ્યા અને અમલમાં આણ્યા, તેથી ફ્રાન્સની ધર્મસમાજપર પોપના અધિકારનો વધારો થતો અટક્યો.

આ સમયમાં સ્પેનમાં ઘણાં રાજ્યો હતાં કાસ્તૈલ અને આરાગોનના રાજાઓ એકસંપ કરી શક્યા નહિ તેથી મૂર એટલે મુસલમાની સત્તાનું જોર તે તોડી શક્યા નહિ. ઇ. સ. ૧૪૬૯ માં આરાગોનનો રાજા ફર્દિનાન્દ અને કાસ્તૈલના રાજાની પુત્રી ને વારસ ઇસાબેલાના લગ્ન થવાથી એ બે રાજ્ય જોડાઇ ગયાં. પાર્તુગાલમાં ગાદીને માટે ઝઘડો ચાલ્યો હતો, પણ તે થોડા વખતમાં પતી ગયો હતો.

ઇંગ્લાંડમાં બીજો એડવર્ડ રાજા ઘણો નબળો હતો. એના વખતમાં પ્રજાની સ્વાધીનતામાં વધારો થયો. એ રાજાએ અનીતિ ચલાવી તેથી એને પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો. એના પછી એનો દીકરો ત્રીજો એડવર્ડ રાજા થયો. ફ્રાન્સમાં મોટા જય મેળવીને તથા ઇંગ્લાંડમાં ડાહ્યા કાયદા સ્થાપીને તે વખણાયો. એ રાજાના અમલમાં ઇંગ્લાંડની રાજ્યપદ્ધતિના નિયમની સ્થાપના થઇ. એના રાજ્ય અમલમાં ચોસર કવી થઇ ગયો અને નોર્મન ભાષાને બદલે ઇંગ્રેજી ભાષામાં કાયદા લખવાનો ઠરાવ થયો. એના પછી એનો પૌત્ર બીજો રિચાર્ડ બાળ વયે ગાદીપર બેઠો. તેના અમલના પહેલા ભાગમાં તેના લોભી કાકાઓની વઢવાઢથી દેશ દુખી થયો. વોટ ટાઇલરની સરદારી નીચે ગામડીઆઓએ બંડ કર્યું તે રાજાએ બેસાડયું હતું. એના અમલમાં વિક્લિફે ધર્મસુધારાના મત જાહેર કર્યા. એ રાજા સારી રીતે રાજ્ય કરી શક્યો નહિ, તેથી બળવો ઉઠયો, અને ઇંગ્લાંડની ગાદી તેના પિત્રાઇ લાંકાસ્ટરના હેન્રિએ પડાવી લીધી. લાંકાસ્ટર કુળના ત્રણ રાજા-૪ થો-૫ મો ને ૬ ઠ્ઠો હેન્રિ એક પછી એક ગાદીપર બેઠા. છેલ્લા રાજાના વખતમાં ગાદીને માટે વિગ્રહો થયા તેને ગુલાબોના વિગ્રહો કહેછે. યોર્ક અને લાંકાસ્ટર કુળ વચ્ચે એ ઝઘડો થયો હતો. મુખ્ય બાર લડાઇઓ થઇ તેમાં કોઇ વાર યોર્કનો તો કોઇ વખત લાંકાસ્ટર પક્ષનો જય થતો. ઇ. સ. ૧૪૬૧ માં યોર્કનો ડ્યૂક ૪ થો એડવર્ડ રાજા થયો. એ રાજાએ પોતાના અમલને નિર્દયપણાનાં ને બદચાલનાં લાંછન

હિંદુસ્તાનમાં અલાઉદીનના મરણ પછી તેની ગાદીપર ઘણી નાની અને ઓછી સમજની રાજાઓ થયા, તેથી ત્યાં તઘલખ વંશ સ્થાપન થયો. એ વંશનો મહમદ બાદશાહ ઘણો જૂલમી અને પશુ જેવો હતો એણે ચીનપર સ્વારી મોકલી હતી તેમાંના ઘણાખરા માણસ ત્યાં જતા રસ્તામાં મરણ પામ્યા. એના વખતમાં ઠામ ઠામ બંડો થયા અને દક્ષિણમાં એક મુસલમાની સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન થયું એના પછી એનો ભત્રીજો ફિરોજ ગાદીપર બેઠો તેણે આડત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કીધું તે દરમ્યાન હિંદુસ્તાનમાં બધે શાન્તિ હતી એના પછી નબળા રાજા ગાદીએ બેઠા ઇ સ ૧૩૯૭ મા તૈમૂરલેન હિંદપર ચઢી આવ્યો. તઘલખ વંશનો ચોથો મહમદ રાજા તેની સાથે લડ્યો પણ હાર પામ્યો. તૈમૂરે દિલ્હી કબજે લેઇ ત્યાંના રહેવાશીઓની કતલ કરી અને હજારોને ગુલામ કીધા તૈમૂર હિંદુસ્તાન છોડી એશિયામૈનર તરફ ગયો એટલે રાજ્યની અવ્યવસ્થામાં વધારો થયો કેટલાક પ્રાંતો સ્વતંત્ર થઇ ગયા મહમદે પોતાની ગાદી પાછી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનું કાંઇ વળ્યું નહિ દેશમાં ઠામ ઠામ બંડો થવા માંડ્યાં, અંતે મિલોલિખા લોદીએ દિલ્હીની ગાદી પોતાને હાથ કરી લોદીવંશનો છેલ્લો રાજા ઇબ્રાહિમ થયો તેને બાબરે પાણીપતની લડાઇમાં હરાવી માર્યો હતો એથી પઠાણ પાદશાહોનો અમલ પૂરો થઇ મોગલ પાદશાહનો અમલ હિંદમાં શરૂ થયો. ૩૦૦ વર્ષ સુધી હિંદનું રાજ્ય પઠાણોએ ભોગવ્યું તેમાં ભાગ્યે કોઇ કુટુંબે ત્રણ પેઢી કરતાં વધારે સુખે અમલ કર્યો હતો. આ લાંબી મુદત સુધી હિંદુસ્તાને જેવી નીચ અવસ્થા ભોગવી તેવી બીજા કોઇ પણ દેશે ભોગવી નહોતી. એમ છતાં કોઇ કોઇ બાદશાહના વખતમાં દેશ આબાદ અને સુખી હતો.

ઇ સ ૧૩૮૭ મા ફર્હુન મુલ્ક નામે એક સરદાર દિલ્હીની ગાદી તરફથી ગૂજરાતનો સૂબો થયો. તેણે સ્વતંત્ર થવાની તજવીજ કીધી, તેથી પાદશાહે મુજફ્ફરખાન સરદારને તેની સામે લડવાને મોકલ્યો યુદ્ધ થયું તેમાં મુજફ્ફરખાન જીત્યો અને ગુજરાતનો સૂબો થયો એ સરદારનો કેટલોક વખત ઇડર વગેરે રજપૂત રાજ્યોને જીતવામાં ગયો હતો તે પણ દિલ્હીથી સ્વતંત્ર થઇ પોતાને પાદશાહ કહાવતો. એની પછી અહમદશાહ થયો તેણે ઇ સ ૧૪૧૨ મા અમદાવાદ શહેર વસાવ્યું અમદાવાદના પા

દશાહોમાં મહમદ બેગડો થયો તેણે ગૂજરાત તથા કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો જીત્યાં અને ચાંપાનેર સર કર્યું. તેણે ફિરંગી લોક સાથે લડાઇ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૫૧૧ માં તે મરણ પામ્યો.

જંઘીસખાનના પૌત્ર કુબ્લીખાંને બધો ચીન દેશ વશ કર્યો હતો ઇ. સ. ૧૨૭૯. મોગલોએ પરદેશી છતાં ડહાપણથી વર્તી એ દેશને ફાયદો કર્યો. કુબ્લીખાનના પૌત્ર તિમુરખાને દેશને પીડા કરનારા ધારાળા લોકનો નાશ કર્યો, અને વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. એનાં મરણ પછી ગાદીને માટે તેના કુટુંબીઓ લડવા લાગ્યા તેથી મોગલો નબળા પડી ગયા, અને તેમને સ્વદેશી એક સરદારે કાઢી મૂકી મિંદવંશની સ્થાપના કીધી ઇ. સ. ૧૩૭૮. એ વંશના છેલા બાદશાહના વખતમાં લૂટારૂ ટોળીના લી નામે એક સરદારે પેકિન શહેર કબજે લીધું અને પંડે પાદશાહ થયો, પરંતુ મિંદવંશના એક સરદારે નવા બાદશાહને લડાઇમાં હરાવી મારી નાંખ્યો તેથી ચીનની ગાદી પાછી મિંદવંશના હાથમા આવી.

અરબસ્તાનના ખાલિફોએ ઇરાનનું રાજ્ય જીતી લીધું ત્યારથી ૫૮૦ વર્ષ સુધી એટલે ઇ. સ. ૧૨૨૦ સુધી તે રાજ્ય આરબોના તાબામ હતું. એ સમયમાં કેટલાક સુબેદારો સ્વતંત્ર થઇ ગયા હતા. જંઘીસખાને ઇરાન જીતી લીધા પછી તેના મરણ કેડે ઇરાન તેના નાના છોકરા તૈલીનને મળ્યું. તૈલીનના વંશજો મોગલોના મોટા ખાનથી સ્વતંત્ર થઇ જઇ પોતાને ઇરાનના ખાન કહેવડાવતા. છેલા ખાન અબુ સૈયદના અમલમાં તૈમુરલંગે આવી એ દેશ જીતી લીધો ત્યારથી મોગલનું રાજ્ય ભાગી પડ્યું અને તુર્ક વંશની સ્થાપના થઇ. ઇ. સ. ૧૫૦૫ માં ઇસ્માઇલ સોફીએ તુર્કોની સત્તા કાઢી નાખી પોતાની સત્તા બેસાડી. તેના વંશજો ઇ. સ. ૧૭૨૨ સુધી ઇરાનની ગાદીપર રહ્યા.

અધ્યાય ૬ ઠ્ઠો.

ઈ. સ. ૧૫૦૦ થી ઈ. સ. ૧૬૫૦ સુધી.

ખંડ ૧ લો.

સમુદ્ર મથન.

ભૂમધ્ય સમુદ્રમા તેના કાંઠાપર વસનાર લોકો ઘણા જૂના કાળથી વહાણ હમરતા એ સમુદ્રની બહાર નીકળવાની હિમત ટાયર અને સિડનમા રહેનારા ફેનિસી લોકોએ કરી એ લોકોમાના કેટલાક ઇ સ પહેના નવમા સૈકામા કાર્થેજમાં જઈ વસ્યા, એ કાર્થેઝીનિઅન લોક વહાણ ચલાવવામા ઘણા સાહસિક હતા જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુનીમાથી નીકળી આફ્રિકાને કાંઠે દક્ષિણમાં ઉતરી અને આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી ઉત્તર તરફ વળી રાતા સમુદ્રમા આવવું એ વિચાર કદાચ કાર્થેઝીનિઅનોના મનમા પહેલો આવ્યો હશે, પણ કદી અમલમા આવેલો જણાતો નથી દરિયાના ભય વિશેની કહાણીઓ ઘણીક ચાલતી હતી અને જેઓ ક્રીટથી મિસર સુધી વહાણ હકારી જતા તેઓ ઘણા હિમતવાન ગણાતા સિસિલી અને આફ્રિકામા તોફાન ઊઠવાથી વહાણ ઘસડાઈ તેઓ ચમત્કારી રીતે બચી ગયા એવુ સમજાતું

હિંદીમહાસાગરમા પવનની દિશાનું ધોરણ હાથ લાગેથી પ્રાચીન કાળના લોકને વહાણ ચલાવવાના હુન્નરમા ઘણો આશ્રય મળ્યો વિષુવવૃત્તની આસપાસ ત્રીશ અંશ સુધી એ પવન મહાસાગરમા વાયછે કાઠાઓપર જમીન વચમા આવવાથી કંઇક ફેરફાર પડી જાયછે ખરો દક્ષિણ અક્ષાંશ ત્રણથી તે ઉત્તર તરફ હિંદુસ્તાન સુધી અક્ટોબર માસથી તે એપ્રિલ સુધી ઇશાન દિશામા પવન વાયછે, અને એપ્રિલથી તે અક્ટોબર સુધી વાયવ્ય દિશામા વાયછે, એને મોસમનો પવન કહેછે

મોસમનો અર્થ ફારસી ભાષામાં રતુ છે. પૃથ્વીના ગોળાના પૂર્વ ભાગમાં પણ એવીજ વા વાયછે, પણ ત્યાંના ખંડ, બેટ અને સાગરની અવસ્થામાં કંઇ ભેદ હોવાથી કંઇક ફેર પડેછે. મોસમના પવનની બિના આરબ લોકોના જાણવામાં આવેલી, પરતુ તેમને વહાણની સફરમાં લીધેલી નહિ. ઇ. સ. ૫૦ ને શુમારે હિપાલસ નામે યૂરોપિયને અરબસ્તાન અને ઇરાનથી મહાસાગરમાં દૂર વહાણ હંકાર્યા, અને એ પવનના જોરે કરીને તેઓ પૂર્વ તરફ ગયા. આરબોના વહાણોને કાંઠે કાંઠે ફરતાં વરસોના વરસો લાગતાં. તે સફરો હમણા થોડા વખતમાં થઇ, અને એશિઆના લોક અને વિષયનું જ્ઞાન યૂરોપમાં વધ્યું.

રોમન લોકના હાથમાં ઇજીપ્તનું રાજ જ્યારે આવ્યું, ત્યારે તેમણે રાતા સમુદ્રમાં થઇ અરબી સમુદ્રને માર્ગે અરબસ્તાન અને ઇરાનને કાંઠે કાંઠે થઇ સિંધુ નદીના મુખ સુધી જવાની સફરો જારી રાખી. મહારાજા કલૌદિઅસના વખતમા એ સફરોના માર્ગમાં એટલો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો કે અરબી અખાતમાંથી નીકળીને હિંદીમહાસાગરની વચમા થઇ વાયવ્ય દિશામાં પવન વાતો હતો તેના જોરથી સિંધુ નદીના મુખપર વહાણો જવા લાગ્યાં હિંદુસ્તાન જોડે વેપાર આ પ્રમાણે ચાલતો હતો—હિંદુસ્તાન ખાતે મોકલવાનો માલ આલેક્ષાંદ્રિઆમાં આણતા, અને ત્યાથી ત્રણુસેં મૈલપર કોપ્ટસ શહેર હતું ત્યાં નૈલ નદીની વાટે લેઇ જતા અને ત્યાથી ઉંટોપર ચઢાવીને બેરિનિસ બંદરમાં લાવતા. એ બંદર કોપ્ટસથી રાતા સમુદ્રપર ખસેંને સાઠ મૈલને અંતરે છે. વહાણ ચલાવવાની મોસમ આવતી ત્યાં લગી માલ એ બંદરમાં વખારમાં રહેતો, તે માલને વહાણપર ચઢાવ્યા પછી વહાણવટીઓ સામે અરબસ્તાનને કાંઠે જઇ લોબાનાદિક આરબોનો માલ લેતા અને હથિઆર, ચપ્પુ ચામણ આદિક લેતા, ત્યારપછી તેઓ હિંદુસ્તાન ભણી હંકારતા. પોતે આણેલો માલ વેચીને તેને સાટે સોનું, તેજાના મસાલા, વસાણા વગેરે લેઇ આલેક્ષાંદ્રિઆ તરફ પાછા ફરતા, ને ડિસેંબર કે જાનેવારીમાં આવી પહોંચતા. પ્રથમ ઉપર કહ્યું તેજ પ્રમાણે માલ બેરિનિસથી આલેક્ષાંદ્રિઆમા લેઇ જતા, અને ત્યાંથી દર વરસે એ માલ ભરી રોમ જતા. જ્યારે રોમના રાજ્યના બે ભાગ થયા, અને પૂર્વ રાજ્યનું પાયતખ્ત કોન્સ્તાન્તિ-

નોપતમાં થયુ, ત્યારે આ નૌકાસ્ભદરોમા વધારો થયો રાતા સમુદ્રમાથી આવેલો માન હિંદુસ્તાનમા આણવાને એક કાફલો આલેક્ષાદ્રિયામાં રહેતો, ઓરૅંતિસ નદીમા ઇરાન અને મધ્ય એશિઆના વેપારને વાસ્તે બીજો કાફલો રહેતો, અને પૂર્વ એશિઆ જોડે વ્યાપાર અને વહેવાર રાખવાને વાસ્તે તથા વગડાઉ સિથિઅન લોકને શહેરમા રાખવાને વાસ્તે ત્રીજી નૌકાસેના કાળા સમુદ્રમાં રહેતી

મુસલમાન આરમો દેશ જીતતા યુફ્રેતેસ નદીના મુખ સુધી આવ્યા, ત્યારે ઝટ તેમના જેવામા આવ્યુ કે રાતા સમુદ્રના કરતા સાથી હિંદુસ્તાન જવાની વાટ ટુકી છે, તેથી એના મુખ આગળ બદર બાધ્યાથી ઘણો ફાયદો થશે અને નદીની વાટે દેશમા વ્યાપાર ચાલશે તો અદરના ભાગને પણ ફાયદો થશે ઇ સ ૬૩૬ મા તે નદીના પશ્ચિમ કાઠાપર બસ્રા શહેર તેમણે બાધ્યુ, થોડા કાળમા એ મોટા વ્યાપારનુ મથક થઇ પડ્યુ અને સ્વતત્ર ઇરાનનો વ્યાપાર એથી તૂટ્યો બસ્રાના આરબ વેપારીઓએ આગળના કરતા પૂર્વમાં વધારે શોધ કરી, અને જ્યા જ્યા માલનો પાક થતો ત્યાજ તેઓ માલ લેવા જતા તાર પહેલા સિહલદ્વીપના વેપારીઓ પાસેથી માલ મળતો, પણ હવે અસલ નીપજાવનારાઓ પાસેથી મળવા લાગ્યો એ માલ તેઓ યૂરોપમા પોતાને ભાવે વેચતા

ભૂમધ્ય સમુદ્રમા લઢાઇ તથા વ્યાપારને અર્થે મુસલમાનોએ પોતની નૌકાસેનાનુ બળ ઘણા વખત સુધી ટકાવી રાખ્યુ એમાના કેટલાક વહાણો ઘણા મોટા કદના હતા, અને તેમનુ જોઇને સ્પેનના ક્રિશ્ચિઅનો પણ મોટા વહાણો બાધતા શીખ્યા.

આ કાળમા ભૂગોળ વિષે જ્ઞાન ઘણજ થોડુ હતુ ઇ સ ના છઠ્ઠા સૈકામા મસ્મોસ શહેરના એક ગ્રીક વેપારીએ ગ્રથ લખ્યો, અને તેમા પૃથ્વી ગોળ છે એ મતનું તથા ઉષ્ણકટીબધનો દક્ષિણ ભાગ સમસીતોષ્ણ કટીબધ છે એ વાતનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેણે લખ્યુ છે કે ધર્મશાસ્ત્રમા કહ્યા પ્રમાણે પૃથ્વી ચોખૂણ છે અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી

ચારસેં મજલ લાંબી અને ઉત્તરથી દક્ષિણ લગી બસેં મજલ પોહોળી છે. તેની ચારે પાસ ઊંચા પર્વતો આવી રહેલા છે, એ પર્વતોપર આકાશ રહેલુ છે. પૃથ્વીના ઉત્તર ભાગમાં એક બહુ મોટો પર્વત છે, તેની પાછળ સૂર્ય ગયાથી રાત પડેછે; પૃથ્વીની સપાટીનો ઢાળ ઉત્તરથી દક્ષિણ ભણી છે, એ માટે યુફ્રેતેસ, તિગ્રિસ વગેરે નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ વહેછે, અને નીલ નદીને ઉત્તર તરફ વહેવાનું છે તેથી તેનો પ્રવાહ ધીમો છે. ઇ. સ. ૯૪૭ માં મસુદી નામે પુરૂષે એક ગ્રંથ લખ્યો છે તેણે પૃથ્વીનો આકાર પક્ષીના જેવો કહ્યો છે. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન કાળના ભૂગોળ કર્તાઓના પણ એવા અને એથી પણ વધારે મૂર્ખાઇભરેલા વિચાર છે. સ્કાંદિનેવિઆના કેટલાક ચાંચીઆઓએ ફેરો બેટ શોધી કાઢયા હતા. નાર્વેના લોકો આઇસ્લાંડમાં જઇને વસ્યા ત્યાર પહેલાં આયર્લાંડના લોકો વસ્યા હતા એવું જણાયછે. વળી આઇસ્લાંડના જૂના લેખોમાં એવું લખે છે કે આયર્લાંડની પશ્ચિમ ભણીમાં એક મોટો દેશ જડયો હતો. એ ખરૂં હોય તો તે અમેરિકા હોવો જોઇએ. દશમા સૈકાને અંતે ગ્રીનલાંડમાં તેઓ ગયા હતા એ તો ખરૂં જણાય છે પૂરોપથી ઉપદેશકો ત્યાં જતા, અને પોપને છવીસસેં પૈંડના વજનનું વોલરસ દેવસ્થાનના ખરચની ઉપજમાથી મોકલતા. એ વખતે વહાણ ચલાવવાની કળા ઘણીજ માઠી અવસ્થામાં હશે, કેમકે ગ્રીનલાડથી આઇસ્લાડ જવું અને આઇસ્લાંડથી પાછાં ગ્રીનલાંડ જવાને પાચ વર્ષ લાગતાં એ ગ્રીનલાંડને વીનલાંડ કે વીનલાંડ કહેતા, કેમકે ત્યા દ્રાક્ષ ઉગે છે. એ વીનલાંડ તે ન્યુફાઉંડલાંડ હશે એવું કેટલાક લોક ધારેછે, એ ખરૂં હોય તો કોલમસ પહેલાં પાચસેં વર્ષ પર અમેરિકાની શોધ થઇ એવુ કહેવાય.

હેવથી થયો. પ્રાચીન કાળના કેટલાક વિદ્વાનો ધારતા હતા કે હજી એક બીજો ખંડ શોધાયવાનો બાકી છે; એ વિચાર ખ્રિસ્તિધર્મથી વિરૂદ્ધ છે એવું ધારી કેટલાક ગુરૂઓએ તેની વિરૂદ્ધ કેટલાક ગ્રંથો લખ્યા હતા. ગ્રીક વિદ્યાનો ફેલાવો થયાથી જણાયલા ખંડનો વિચાર પાછો જાગૃત થયો, અને હિંમતવાન વહાણવટીઓ નવા નવા સ્થળ શોધી કાઢતા હતા તે પરથી ઘણીક પ્રજાનાં મન દુનિયાના દૂર અને નહિ જણાયલા દેશો માં જવાને ઉશ્કેરાયાં. તેઓમાં પોર્તુગીઝ સર્વેને માથે હતા. દિકાયંત્રને ઉપયોગ વહાણ ચલાવવામાં થવા લાગ્યો, ત્યારપછી પહેલી શોધ કેનરી બેટોની થઇ; ૧૪ મા સૈકાના પહેલા ભાગમાં સ્પેનના નાવિકોના જાણવા માં તે આવ્યો. પોર્તુગાલમાંથી મૂર લોકોને હાંકી કાઢયા પછી પોર્તુગીઝ લોકે તેમના આફ્રિકાના સસ્થાનોપર ચડાઇઓ કરી, અને તેથી દરિયાઇ સફરનો જુસ્સો જારી રહ્યો. ૧૫ મા સૈકાના પહેલા ભાગમાં પોર્તુગાલના રાજા પહેલા જોને મુર લોકપર ઘણા જય મેળવ્યા હતા. એ લડાઇમાં તેનો કુવર હેન્રિ તેની મદદમાં હતો. એ કુવર લડાઇ કરતાં વિદ્યાને વધારે ચહાતો લડાઇ બંધ થયા પછી સેંતવિન્સેંટની ભૂશિર આગળ પોતાના સ્ગોવાસાગ્રેસ બંદરમાં જઇ તે રહ્યો વહાણવટીઓએ તે કાઠો મૂકી કામમા આવે માટે ખગોળવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવા માંડયો. એક નૌકાશાળા તથા એક નિરીક્ષા સ્થળ તેણે સ્થાપ્યાં, તથા પોતાના સમયના સર્વોત્તમ વિદ્વાનો તથા અનુભવી પુરૂષોને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. આફ્રિકાની નીચે થઇ હિંદુસ્તાન પહોચવાના રસ્તાપર તેણે વિશેષ લક્ષ આપ્યુ લડાઇના કારણે જિબ્રાલ્ટરની સામે આફ્રિકામાં જવું પડયું. અહિં કેટલાક અનુભવી પુરૂષોના કહેવાથી તેના જાણવામાં આવ્યુ કે એ બની શકે તેવું છે. એ ધારણા પાર પડી જોવાને તે જીવી શકયો નહિ, તથાપિ તેના આશ્રયથી જે ઘણીક નાની શોધો થઇ, તેથી જ્ઞાન અને અનુભવમાં વધારો થયો, તે પાછળ નાવિકોને કામ લાગ્યો તેના ઉપરીપણા નીચે નકશા બન્યા, તેથી પૃથ્વીના દેશોનું જ્ઞાન એકઠું થયુ જુદા જુદા ભાગોના નામ નકશાપર લખાયાં, અને દરિયામા તથા કાંઠાપર વહાણને હરકત કરનારા ખરાબા અને બેટ હતા તે પણ નકશામાં ચીતરવામાં આવ્યા

એના વખતમાં આફ્રિકાને કાંઠે કેપનોનથી દક્ષિણ તરફ વધારે દૂ

ર કોઇ ગયું નહતું, અને તેની પેલી તરફ કોઇ જઈ શકે નહિ માટે તેને નોન કહેતા; પણ શાહજાદા હેન્રિના વહાણવટીઓ તે ભૂશિરની દક્ષિણ બાજુએ ગયા અને કેપ બાજાદોર દૂર દીઠો. ઉછળતાં મોજાં અને જોરાવર પ્રવાહ કાઠાથી ત્યાં કેટલાક મૈલ સુધી તેમના જોવામાં આવ્યો, તેથી બીને પાછા ફર્યા. ઉષ્ણકટીબંધમાં જવાની ધાસ્તી વિશેના વિચારો એ વાત સાંભળીને વધારે ફેલાવવા માંડયા, અને કેપ બાજાદોરની પેલી મેર જે જાય તે પાછો આવે નહિ એ વાત નાવિકોમાં ચાલવા માંડી. આખરે આ ભયંકર ભૂશિરની પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવી અને ઉષ્ણકટીબંધના કલ્પિત ભય જતા રહ્યા સેનિગાલ નદી જોવામાં આવી. કેપબ્લાંકોથી કેપવર્ડે સુધી આફ્રિકાના કાંઠાના ઘણા ભાગની શોધ થઇ અને કેપ ડીવર્ડે અને આઝોર બેટમાં પોર્તુગીઝ ગયા. મદીરા અને કાનેરી બેટોમાં તેમની પહેલાં સ્પાનિઅર્ડ લોકો ગયા હતા. પોપે પોર્તુગાલના એ હેન્રિ રાજાને સનદ કરી આપી કે આટ્લાંટિક મહાસાગરમાં જે ભૂમિ શોધી કાઢે તે તથા હિંદુસ્તાનપર પોર્તુગાલ રાજાનો હક છે. તે રાજા ઇ. સ ૧૪૭૩ માં મરણ પામ્યો.

આફ્રિકાના પશ્ચિમ કાંઠાના લોકને એ વહાણો જોઇ ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. ખુલ્લા સઢ સાથે તેઓએ જ્યારે એ વહાણ જોયાં, ત્યારે તેઓએ જાણ્યું કે કોઇ દેશના એ પક્ષી આવેલાં છે. પણ જ્યારે સઢ વીંટાળી દીધા અને વહાણ પાણીમાં તરતા રહ્યાં ત્યારે તેઓએ જાણ્યું કે એ મોટાં માછલાં છે. કેટલાક ધારતા હતા કે એ ભૂત કે કોઇ ચમત્કારી પ્રાણી હશે.

રાજા હેન્રિના મરણ પછી નવી શોધ કરવાનો શોક ધીમો પડ્યો, પણ ઇ. સ. ૧૪૮૧ મા બીજો જોન રાજા પોર્તુગાલની ગાદીએ આવ્યો તેણે પાછો જાગૃત કર્યો એના અમલમા પોર્તુગીઝો પહેલવહેલાં વિષુવવૃત્ત ઓળંગી આગળ વધ્યા. આ શોધથી પોર્તુગાલના રાજાની આશામાં ઘણો વધારો થયો. ૧૩ મા સૈકાના પહેલા ભાગમા યુરોપમાં એવી બૂમ ચાલી કે એશિઆના કોઇ મોટા રાજાએ ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્વીકાર્યો. + ઇ.

+ એવુ સમજવે છે કે બોધ ધર્મનુ બનવસરેલુ વર્ણન સાંભળી એ ભુલ થઇ હશે રોમન કાથોલિક ધર્મને ધાર્મિક રીતે મળતી બોધ ધર્મની કેટલીક ક્રિયા છે એ પણ લોકના જાણવામા છે

સ ૧૨૪૬ મા પોપ ૪ થા ઇનોસતે એશિઆના મોગલ રાજાના દર બારમા બે ખ્રિસ્તિ સાધુઓને તે ધર્મ સમજાવવાને મોકલ્યા ઇ સ ૧૨૬૩ મા માર્કોપોલો નામે વેનિસનો રહેવાસી ચીનની રાજધાની પેકિન સુધી જઇ પહોચ્યો, તેની પછી ઈ સ ૧૩૨૨ માં સર જોન મેંડવિલે એનાજ જેવી મુસાફરીઓ કરી એ દેશાટણોના વર્ણનથી યુરોપના લોકોની જિજ્ઞાસા જાગૃત રહી

ઉપર કહેલા ખ્રિસ્તિ રાજાની મહિપત શોધમા પોર્તુગાલના રાજાઓ વળગી રહેલા હતા, તેવામા બાર્થોલોમો ડિઆસ લીસબનથી નીકળી, ને આફ્રિકાના દક્ષિણ કિનારા સુધી જઇ પહોચ્યો (ઇ સ ૧૩૮૭) તે ઠેકાણે તોફાન લાગ્યું, તેથી તેને પાછા ફરવુ પડ્યુ એ ભૂશિરનું નામ "તોફાનની ભૂશિર," એ નામ પડ્યુ પરતુ જોન રાજાએ આ મોટી શોધવાના લાભ સમજી સારી ભૂશિર એટલે "કેપ આવ ગુડહોપ" એવુ નામ પાડ્યુ આ સમયે અમેરિકાની શોધ થવાથી આફ્રિકાના લોકોના મન ઠી ગયા, અને પદર વર્ષ પછી વાસ્કોડીગામા કેપ આવ ગુડહોપને ફરી વળી હિંદુસ્તાન પહોચ્યો, ઇ સ ૧૪૮૮ ની તા ૨૨ મી મેને દિવસ મલબાર કાઠાના કાલીકટ બદરમા વહાણ લગાર્યું

સમુદ્રની સફરો કરી નવા દેશો શોધી કાઢવાના કામમાં સામિલ થવાને યુરોપના બીજા દેશોમાથી સાહસિક પુરુષો પોર્તુગાલમા આવ્યા તેઓમાં જિનોઆનો વતની ક્રિસ્તોફર કોલન અથવા કોલમ્બસ હતો માર્કોપોલાના ગ્રથમા લખ્યુ હતું તે પરથી એવુ માનવામા આવતું હતું કે ગગા નદીની પૂર્વે હિંદુસ્તાનનો વિસ્તાર બાકીના એશિઆના વિસ્તાર કરતા વધારે છે, અને પૃથ્વી ગોળ છે એવુ જાણવામા હતું, તે પરથી કોલમ્બસે ધાર્યું કે આફ્રિકાની દક્ષિણે જવાની લાબી મુસાફરી કરવા કરતા પશ્ચિમમા હકારેથી થોડા કાળમા હિંદુસ્તાન પહોચી શકાશે કોલમ્બસે જિનોઆની સરકારને પોર્તુગાલના તથા ઇગ્લાડના રાજાને એ મુસાફરી કરવાને વહાણ આપવાની અરજ કરી, એની કલ્પનાને સ્વપ્નવત્ ગણી તેથી એને માઠુ લાગ્યુ છેલ્લે તેણે સ્પેનના દરબારમા અરજ કરી આરાગોન અને કસ્તીલના રાજ્યો ત્યાના રાજા રાણી ફર્દિનાંડ તથા ઇસાબેલાના લગ્ન થવાથી એકઠા થઇ ગયા હતા, તેથી એ રા-

ચઢતી કળાએ હતું. ઘણીક વાર ના ઊમેદ થયા પછી અને રાણીની મહેર-બાનીથી થોડાંક નાનાં વહાણુ કોલંબસને મળ્યાં. ઈ. સ. ૧૪૮૨ ના આગરઠ મહિનાની ૩ જી તારીખે આંદાલુશિઆના નાનાસરખા પાલોસ બંદરમાંથી તે નવી શોધ કરવાને નીકળ્યો.

સફર ઘણી લાંબી હોવાથી ખારવા ઘણાજ બીધા અને ઘણીક વાર બંડ કરવાની તૈયારીમાં હતા. આખરે બારમી અકટોબરે ભૂમિ હાથ લાગી. હિંદુસ્તાનના વિસ્તાર સંબંધીની મૂળની ભૂલને લીધે જે બેટો હાલ વેસ્ટ ઇંડીસ કહેવાયછે તેઓમાં કોલંબસ પહોંચ્યો. યુરોપમાં પાછો આવ્યો ત્યારે સ્પેનના રાજા રાણીએ તેને ઘણુંજ માન આપ્યું, અને એ શોધમાં વધારો કરવાને માટે બીજી તૈયારી કરી. રાજાની અરજીપરથી તે વેળાના પોપ છઠ્ઠા આલેક્ષાંદરે એ અજાણીએલી પૃથ્વીના બે ભાગ કર્યા તેમાંનો પશ્ચિમ ભાગ સ્પેનને તથા પૂર્વ ભાગ પોર્ટુગાલને આપ્યો.

નવા ખંડની શોધ કોલંબસે જારી રાખી, પરંતુ સ્પેનના દરબારે કૃઘ્ન થઇ તેની લાજ લીધી, અને માણસજાતના અન્યાયથી તે દુઃખ ભ્ર્યો. કેટલાક અદેખા દરબારી લોકે તેને કેદ કરી પકડાવી મંગાવ્યો, ને નવા શોધેલા ખંડનું નામ કોલંબિઆ ન પડતાં અમેરિકા પડ્યું. કેક અમેરિકો વેસ્પુશિઓ કરીને કોઇ પુરૂષ સ્પેનના એક વહાણમાં બેી દક્ષિણ અમેરિકામાં ગયો અને અમેરિકાનો નકશો બનાવી તે પર ોતાનું નામ પાડ્યું.

અમેરિકાના બેટો અને દેશો જેમ જાણવામાં આવ્યા, તેમ સ્પાનિઅર્ડોએ જીતી લીધા. નવા ખંડમાંથી સોનું પુષ્કળ નીકળ્યું તેના લોભે રીને આ ખ્રિસ્તિ સ્પાનિઅર્ડોએ સાંભળતાં કમકમાટ ઉપજે એવી ક્રૂરતા કરી બાપડા લાખો દેશીઓને વાઢી નાખ્યા કે ડુબાડી દીધા, અને જેઓને જીવતા દીધા તેઓને આ જંગલી અને નિર્દય સ્પાનિઅર્ડોએ ખાણુ ખોદવાને વેઠે પકડ્યા, ત્યાં તેઓ બિચારા તરફડી તરફડીને મરી ગયા. એથી મજૂરોની ખોટ પડી તે પૂરી પાડવાને આફ્રિકાને કાંઠેથી સીદીઓને પકડી લાવવા લાગ્યા, એથી અતિ ધિક્કારવા જોગ ગુલામનો ધંધો સ્થાપન થયો. રાજાધિરાજ પાંચમા ચાર્લ્સના અમલમાં અમેરિકામાં સ્પા-

નિઅર્દોએ ઘણાક દેશો જીતી લીધા, એજ શતકમાં ઇ. સ ૧૫૨૧ માં મુઠીભર માણસો સાથે કોર્ટેઝ નામે સરદારે મેક્સિકોનું મોટું રાજ જીતી લીધું, અને ત્યાંના છેલ્લા રાજા મોંટિઝૂમા અને ગોતિમોઝિનને નિર્દયપણે રીબી રીબીને મારી નાખ્યા. પિઝારો નામે પુરૂષે પીરૂ દેશ જીતી લીધો અને તેના છેલ્લા પાદશાહ આતઅ અહ્લીપાનો ઘાત કર્યો. એ બેઉ દેશોમાં જંગલી સ્પાનિઅર્દોએ એ લોકની કતલ કરી અને દેશ ઉજ્જડ કર્યો.

સ્પાનિઅર્દોએ અમેરિકામાં જે સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં તે બીજા યૂરોપીઅનોનાં સ્થાપેલાં સંસ્થાનોથી જુદી તરેહનાં હતાં સ્પાનિઅર્દ લોકો વ્યાપારમાં સમજતા નહિ. સોનું રૂપું મેળવવા ઉપરજ તેમનું લક્ષ લાગ્યું. તેમની વસ્તિની સંખ્યામાં ઘણો વધારો થયો, અને ખાણની પેદાશ ઘણી ઓછી થઇ ગઇ, ત્યારે તેમને ખેતીપર લક્ષ આપવાની જરૂર પડી કમ સમજને લીધે વેપાર અને પરદેશી સંસ્થાનો સંબંધી સ્પેનના ધારા ઘણાજ નઠારા હતા ઇજારા વગેરેથી સ્પેન અને સંસ્થાનો બેઉને હાનિ પહોંચતી હતી, અને આ મૂર્ખાઇ જારી રાખવાથીજ આજે પણ સ્પેન અને તેનાં સ્થાપેલાં સંસ્થાનો હલકી હાલતમાં છે.

હિંદુસ્તાનમાં પોર્તુગીઝ લોકોને જે ફતેહ મળી તે સ્પાનિઅર્દોના જેવી ભભકાદાર ન હતી, તોપણ અગત્યની હતી ઇ. સ. ૧૫૧૧ માં આલ્બુકેર્કે ગોવા શહેર જીતી લીધું, અને તેને પૂર્વ ભણીનાં સંસ્થાનોની રાજધાની કરી દેશી રાજાઓએ તેને કાઢી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે વ્યર્થ ગયો, અને મોલ્યુક્કા બેટ તેમના હાથમાં આવ્યો ઘણુંકરીને પોર્તુગીઝ લોકો દેશ જીતવાપર મન લગાડતા નહિ. કાંઠાના બંદરો જીતી લેઇ ત્યાં વેપારના સ્થાનક કરતા, અને પહેલાં જે માલ વેનિસના લોકો મિસર અને લિવાંટના બંદરોમાંથી લાવી યૂરોપમાં વેચતા તે તેઓ હિંદુસ્તાનમાંથી લેઇ જવા લાગ્યા આ બનાવથી યૂરોપના વ્યાપારમાં મોટો ફેરફાર થઇ ગયો ત્યાર પહેલા ભૂમધ્ય સમુદ્રની હદમાં વેપાર ચાલી રહેલો હતો તે હવે આટ્લાંટિક મહાસાગરને માર્ગે થવા લાગ્યો, અને યૂરોપની બીજી પ્રજાઓ તેમાં ભાગ લેવાને દોડી. પોર્તુગીઝો હિંદુસ્તાનનો માલ લિસ્બોન લેઇ જતા, એ આળસે કરીને યૂરોપના કેટલાક વેપારીઓને ત્યાં લિસ્બો-

નમાં લેવા જવું પડતું. લિસ્બોનથી માલ લેઇ જવાના કામમાં વલંદા લોક પહેલા પડ્યા, અને તેમાં ઘણો લાભ થવાથી તેમણે પોર્તુગીઝના સંસ્થાનો છીનવી લેઇ તમામ વેપાર તેમના હાથમાંથી લેઈ લીધો.

ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લોક પણ એમનું જોઇને જાગૃત થયા. ઇંગ્લાંડમાં સાતમા હેન્રિના અમલમાં કાબટ નામે બ્રિસ્ટલના વહાણવટીએ કેટલીક સફરો કરી, અને ઇલિઝાબેથની કારકીર્દિમા પરદેશોમાં સંસ્થાનો કરવાની યોજના કરવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૫૮૪ માં સર વોલ્ટર રાલીએ ઉત્તર અમેરિકામાં વર્જિનિઆમાં પહેલુ ઇંગ્રેજી સંસ્થાન સ્થાપ્યું, અને ત્યાર પછીની કારકીર્દિઓમાં ધર્મની તકરારો ઇંગ્લાંડમાં ઊઠી તેથી તથા સ્ટુઅર્ટ કુળના રાજાઓ ધર્મ સંબધી બળાત્કાર કરતા હતા તેને લીધે ઘણાક ઇંગ્રેજો ઉત્તર અમેરિકામાં જઇને રહ્યા અને તેથી નવાં સંસ્થાનો બન્યાં. ફ્રેન્ચ લોકો કાનેડા તથા વેસ્ટ ઈંડિસના માર્ટિનિક તથા ગ્વાડાલુપ ...માં જઇ વસ્યા. ફ્રેન્ચોના સંસ્થાનોનો વધારો થવામાં ઘણીક હરકતો ..., પણ વલંદા અને ઇંગ્રેજો તો એ કામમાં ખૂબ ફાવ્યા.

આ યુગમાં વ્યાપારનો ઉતાવળે વધારો થયો, તોપણ માગેલને ઇ. ૧૫૨૧ માં પૃથ્વીના ગોળાની પ્રદક્ષિણા કરી ત્યાં સુધી નવી શોધો ...વાની રહી હતી માગેલનની શોધ પછી યૂરોપની પ્રજાઓ જૂની શોધો સંપૂર્ણ કરવાપર લાગી અને નવી શોધોનું કામ ઢીલું મૂક્યું. યૂરોપ... રાજ્યોનાં વહાણનાં લશ્કર બહુ જોરાવર થયાં; હુનરનાં કારખાના વધ્યાં, અને જે રાજ્યો આગળ દરિદ્રી હતાં તે હવે ધનવાન થયાં. રાજાઓ અને તેમના કારભારીઓના સમજવામાં આવ્યું કે વેપારથી દોલત વધે છે અને તેથી દેશ આબાદ થાયછે તથા કીર્તિ પામે છે, માટે વેપારપર લક્ષ આપવું જોઇએ.

खंड २ जो.

રેફૉર્મેશન એટલે ધર્મમાં સુધારાની ઉત્પત્તિ.

રાજ્ય સંબંધી સર્વોપરિપણાનો દાવો અમર્યાદપણે પોપ કરતા તેની સામે કેટલાક વિદ્વાનો પહેલેથી થયા હતા, તેમના અર્થોની અસર પાછળની લોકોપર ગુપ્ત રીતે જારી રહી ૧૪મા સૈકાની આખરે અને ૧૫મા સૈકાની શરૂઆતમાં ધર્મસમાજમાં જે બેશરમો ઝઘડો ચાલ્યો તેથી ગુરની ધુસરીના કંટાળામાં વધારો થયો બે અથવા ત્રણ પોપ એક વખતે અમલ કરવા લાગ્યા તેઓ એક એકને બહિષ્કૃત કરી શાપ દેતા અને પક્ષકારોની સહાયતા માગતા, તેથી માણસોને જાતે વિચાર કરવાની જરૂર પડી, અને ધર્મસમાજમાં જે ખરાબીઓથી આવાં માઠાં ફળ ઉત્પન્ન થયાં તે ભણી લોકોનું લક્ષ ગયું કૉન્સ્તન્સ અને બાઝિલની ધર્મસભાઓએ થોડોક સુધારો કર્યો અથવા પ્રયત્ન કર્યો તેથી પોપનું વધારે માન ભંગ થયું, પ્રતિસ્પર્ધી પોપોને પદભ્રષ્ટ કરવાના ઠરાવ એ સભાઓમાં થયા તે પરથી લોકોના જોવામાં આવ્યું કે ધર્મસમાજમાં પોપનો ઉપરી પણ કોઇ છે કુચાલ સુધારવાની એ સભાની નબળી મહેનતથી સુધારા દાખલ થઈ શક્યા નહિ, પરંતુ લોકની નજરે સ્પષ્ટ પડ્યા. પોપથી પ્રજાઓ વધારે નારાજી થતી જતી, તેવામાં એક પછી એક એમ બે પુરૂષો પોતાની ગાદીએ આવ્યા તે એવા તો દુરાચરણી નીકળ્યા હતા કે તે કાળના યૂરોપના લોકથી વધારે અજ્ઞાન હોય તે પણ તેમનાથી કંટાળ્યા વગર રહે નહિ છઠ્ઠા આલેક્ષંદરના કુકર્મ, ક્રૂરતા, અને જુલમની પાછળ બીજા જુલિઅસના ગર્વિષ્ટ લોભથી ન્યાય અને મિતાચારનો છેક નાશ થઇ ગયો. ફ્રાન્સ અને જર્મનિના રાજાઓ એક પછી એક જે પોપની જોડે યુદ્ધે લાગેલા હતા તેવામાં તેમની રૈયત પોપના દાવાની હાંસી કરે અને તેમના દુર્ગુણનો ધિક્કાર કરે તેનો અટકાવ કરી શકતા નહિ જેવા પોપ દુર્ગુણી હતા તેવાજ તેમના હાથ નીચેના ઇતાલિ અને જર્મનિના ઉપદેશકો બદચાલના હતા ભારે અપરાધની માફી તેમને સહજ મળતી હતી તેથી, તેમની મોટી દોલતથી, તેમના શરીરને કંઈ શિ

ક્ષા નહિ થઇ શકે અને તેઓ યજમાન વર્ગના હકપર પગ મૂકતા હતા તેથી વાજબી રાહે લોક નાખુશ થયા હતા એ જાગીરદાર ઉપદેશકો જર્મેનિમાં ઘણાખરા પરદેશી હતા તેથી એ પીડા બહુ જણાઈ આવતી.

ધર્મસમાજના ધર્મ સંબંધી કામમાં આવો વિકાર ઉત્પન્ન થયો હતો અને સુધારો જોવાને સઘળા આતુર હતા, તેવામાં એક સહજ તકરાર પરથી આગ સળગી આખા યૂરોપમાં ફેલાઇ, અને તેથી જૂલમ અને વહેમના બચાવને માટે ઘણી મહેનતે બાંધેલા કિલ્લાઓનો નાશ થયો. છઠ્ઠો આલેક્ષાંદર અને બીજો જુલિયસ એ બે પોપની મહત્તા કાંક્ષી યોજનાઓથી ખજાનો ખાલી થઇ ગયેલો તેમની પછી આવેલા દશમાં લિઓના જોવામાં આવ્યો સ્વભાવે ઉદાર, બહોળે હાથે ખરચ કરનાર, ભભકાબંધ રહેનાર, પોતાના મેદિસી રાજકુળની મોટાઇમાં વધારો કરવાને આતુર એવો જે લીઓ તે કરકસર કરી ખજાનો ખાલી થઇ ગયેલો તેને ભરવાનો મનસુબો કરી શક્યો નહિ. પોતે ધારેલા મોટા વિચારને માટે પૈસા ઊપજાવવાની અનેક યુક્તિઓ યોજી, એમાંની એક માફીપત્ર વેચવાની હતી જે વડે બીજા પોપોને ઘણો પૈસો મળ્યો હતો.

દુષ્ટ ગુન્હા કરનારના આત્માનું રક્ષણ કરવાને વાસ્તે ખ્રિસ્તિ ધર્મસમાજના પહેલા યુગોમા ગુન્હેગારને મંડળીના દેખતાં તપ કે વ્રતને રૂપે શિક્ષા આપી પ્રાયશ્ચિત કરાવતા. બીજાઓ અપરાધ કરતાં બીએ એવી તરેહની એ શિક્ષાઓ હતી. આગળ જતા ધનવાન અને મોટા દરજ્જાના અપરાધીઓને એ જાહેર ફજેતી ગમી નહિ, તેથી એકાંતમાં પ્રાયશ્ચિત લેવા લાગ્યા, તથા પ્રાયશ્ચિતને બદલે ધન આપવાનો પણ ચાલ પડ્યો. આ પરથી પોપની તરફથી એક નવો અને લાભકારી મત સ્થાપન કરવામાં આવ્યો. તેમણે મૂર્ખ લોકને સમજાવ્યા કે મોટા સત સાધુઓ જે પુણ્ય કરે છે તેમાનો કેટલોએક પોતાને તારવાને જોઇએ છે તે બાદ કરતાં બાકી રહે તે તથા ઇસુખ્રિસ્તનું અપાર પુણ્ય પોપને સોંપવામાં આવે છે. ફુસેદમાં જાય તેને અથવા નાખુને સારૂ એ પુણ્યમાનો ભાગ પોપ બીજાઓને આપી શકે છે, તેથી તે પુણ્ય લેનારના અથવા જેને વાસ્તે તે લે તેનાં પાપ બળી જાય છે અને શુદ્ધ કરનાર નરકોનાં દુ ખ-

માથી તે બચેછે પ્રથમ જેઓ ક્રુસેદની લડાઇમા જાતે જતા તેઓને આ પુણ્ય મળતુ પછીથી ક્રુસેદમા યોદ્ધ જોદ્ધાને પૈસા આપી મોક્લે તેને મળવા લાગ્યું, અને છેલ્લે પોપ જેને ધાર્મિક કર્મ કહે તે કરવાને જેઓ પૈસા આપે તેમને એમાનો રોપ વેચાતો આપવાનો ચાલ પડ્યો રોમ ના સતપીટરના દેવળ બાધવામા જેઓ નાણાની મદદ કરતા તેઓને જુલિયસે એમાનું પુણ્ય ભાણીપત્રદ્વારાએ આપ્યું, અને લીઓએ પણ એજ બહાને એ ધધો જારી રાખ્યો.

જુદા જુદા વર્ગના સાધુઓ એ ક્ષમા કે પુણ્યપત્રો વેચીને ધન મેળવતા હતા અને જ્યારે જર્મનિમા દોમિનિકન વર્ગના સાધુઓને એ પુણ્ય વેચવાનો ઇજારો મળ્યો ત્યારે તેમના સામાવાળીઆ ઓગસ્ટિની વર્ગના બાવાને બહુજ ગુસ્સો ચઢ્યો એ ઇજારદારોમા મુખ્ય ટેટ્ઝલ* હતો એ સખ્સ વાચાળ, ચપળ, અને દુરાચરણી હતો એ માણસે પુ-ણ્ય વેચાતું આપી પાપથી મોક્ષ કરવાનું કામ બેશરમી રીતે અને અ-વિચારપણે કર્યું એ પુણ્યના ફળનું વર્ણન એવી ધર્મ નિંદિત રીતે કરતો

* એ સખ્સ પુણ્ય નીચે પ્રમાણે વેચાતુ આપતો હતો — ' આપણો પ્રભુ ઇસુખ્રિસ્ત તારાપર દયા કરે અને તેના અતિ પવિત્ર પુણ્ય વડે તને પાપ માથી છોડવે તેનો અધિકાર તેના પવિત્ર પ્રેરિતો પીટર અને પોલનો અધિકાર તથા મહા પવિત્ર પોપનો અધિકાર આ દેશમા વાપરવાને હું નીમાયો છું, તે વડે તને તારા બધા પાપથી મોક્ષ કરૂછુ ગુરૂઓએ ઠરાવેલા દોષ હો ય તો તેમાથી તથા તેં જે જે નાના કે મોટા પાપ કે અપરાધ કર્યા હોય તે ગમે એવા દુષ્ટ હોય અને જેમાથી મોક્ષ કરવાનો અધિકાર માત્ર મહા ગુરૂ પોપનેજ હોય તેમાથી પણ હું તને મોકળો કરૂછુ એ પાપ અને ગુન્હા ઓથી જે શિક્ષાઓ તને થાત તે પવિત્ર ધર્મસમાજના અખતિઆરથી ત ને માફ કરૂછુ, ધર્મની ક્રિયા કરવાને તથા આસ્તિકોમા ભળવાને તને યો ગ્ય કરૂછુ તથા બાપ્તિસ્મ તને મળ્યુ ત્યારે જેવો તુ શુદ્ધ અને નિર્દોષ થ યો હતો તેવો હું તને પાછો કરૂછુ જ્યારે તુ મરી જઇશ ત્યારે શિક્ષા-સ્થાનોના દરવાજા એ પુણ્યવડે બધ થશે અને સુખદાયક સ્વર્ગના દરવા જા તારે સારૂ ઉઘડશે, જો તુ હમણા નહિ મરી જાય તો તુ મરીશ ત્યા સુધી આ પુણ્ય કાયમ રાખી પૂરેપૂરૂ કામમા આવશે, પિતા પુત્ર ને પવિત્ર આ -ત્માને નામે "

હતો કે સમજુ માણસોને તેનાપર તિરસ્કાર આવ્યો અને મૂર્ખ લોકોને પણ શક આવવા માંડ્યો કે પુણ્ય વેચનાર એવા પ્રસિદ્ધ વિષયી અને ધિક્કારવા જોગ ચાલના છે તો તેમની આપેલી ક્ષમામાં ઝાઝો માલ નહિ હશે. એ રીતે તે રૈયતનો પૈસો ઉડાડી પોપનો ખરચ પૂરો પાડવાને રોમ ઘસડાઇ જતો હતો તે જોઇ રાજાઓ કોપ્યા, અને વૈરાગીઓપર પોપની એવી મહેરબાની જોઇ ગુરૂવર્ગ અદેખાઇ કરવા લાગ્યો.

માર્તિન લ્યુથર નામે એક ઓગસ્ટીન સાધુ હતો. ખ્રિસ્તિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેણે ઘણો કર્યો હતો. તે મોટો પંડિત અને દૃઢ હિંમતવાન પુરૂષ હતો. તેનું લક્ષ એ પુણ્યના વેચાણ તરફ ગયું, અને તેની ખાતરી થઇ કે ધર્મ અને નીતિની વિરૂદ્ધ આ પુણ્ય વેચવાનો વહીવટ છે એવું બૈબલમાંથી સ્પષ્ટ જણાય છે. બૈબલમાં જે હોય તેજ ધર્મની બાબતમાં ખરૂં માનવું એવું તે ધારવા લાગ્યો. માગ્ડેબર્ગના મુખ્ય આર્ચબિશપ એટલે મુખ્ય આચાર્યને તેણે અરજી કરી કે આ ધંધો બંધ પાડો. એથી કાંઇ થયું નહિ ત્યારે એ વેપાર તર્કબુદ્ધિ અને ધર્મશાસ્ત્રની વિરૂદ્ધ છે એ સિદ્ધ કરવાને પચાણું પ્રતિજ્ઞા કારણો સહિત પ્રસિદ્ધ કરી અને વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય માગ્યો.

આ સુધારો કરનારના લક્ષણ વિષે મતભેદ છે. સામા પક્ષનો દોષ દેખાડી આપવામાં તે સખ્ત ભાષા વાપરતો અને તે હદની બહાર પણ જતો. ત્યાગી લોકો આ સ્વભાવના હોયછે. વળી ૧૬મા સૈકામાં યૂરોપના લોકો હાલના જેવા વિવેકી ન હતા, એ વગેરે બિનાઓપર નજર રાખી જોતાં એના દોષપર રહેમ દૃષ્ટિથી જુએ છે. પોપની સામે થયો અને બંડ ઉઠાવ્યું, તેથી કાયલિકો નાસ્તિક વગેરે બીજા ઘણા કઠણ શબ્દો વાપરી એની નિંદા કરે છે એમાં કઇ નવાઈ નથી. એની હિંમત, એનું પ્રમાણિકપણું, એકનિષ્ટતા તથા નિર્લોભપણું એના શત્રુઓ પણ કબૂલ રાખે છે.

લોકોનો અભિપ્રાય શો છે તે લ્યુથરના જાણવામાં હતું. જેઓ ગુરૂપણાનું કામ બજાવતા હતા તેઓ વિરૂદ્ધ બુદ્ધિથી કરતા હતા એ વાત તેણે પ્રસિદ્ધ કરી. પહેલા ઘાનો શો પરિણામ થશે તેનો વિચાર તેણે પ્ર-

ધ્રમથી કરેલો હતો, પરંતુ જ્યારે ફળ જણાવવા લાગ્યું ત્યારે તે યોગ્ય રીતે વર્ત્યો. તેના બોધની અસર બીજાઓપર થઇ. સ્વિટ્ઝર્લાંડમાં ઝિંગ્લિયસે સુધારાનો બોધ કરવા માંડ્યો, અને વિદ્વાન પુરૂષોનાં મન પણ સુધારા તરફ ગયાં. ઇરાસ્મસ નામે તે વેળા એક મોટો પંડિત હતો, તેણે ધર્મસમાજમાં પ્રસરેલો દુરાચાર દર્શાવ્યો, તથાપિ તે સુધારાના પક્ષમાં ગયો નહિ. લોકના વિચાર કેવા બદલાયા હતા તે વાત આગલુ પોપ લિઓના જાણવામા ન હતી, અને તેણે ધાર્યું કે એ સાધુડાનું ડોકું મહજ્જમાં મરડી નાખીશ. ઇ. સ ૧૫૨૦ માં તેણે લ્યુથરનો અભિપ્રાય પાખંડી અને ધર્મ વિરૂદ્ધ ઠરાવ્યો તથા તેને જાતિ બહાર મુક્યો. બહાદુર લ્યુથર ખભો ઠોકી પાધરો પોપની સામે ઝઘડો કરવાને ઊભો રહ્યો. પોતાના અભિપ્રાયની તપાસ કરવાને ધર્મસભા બોલાવવી જોઇએ એવું તેણે માગ્યું, અને તેને જાતિ બહાર મૂકવાનો હુકમ પોપની મોહોર છાપ સાથે આવ્યો હતો તે વિટેમ્બર્ગના ચૌટામા હજારો માણસની સમક્ષ ચિતામા બાળી મૂક્યો. પોપના પક્ષકારોની સામે થવાને તેણે સભ્યતા દેખાડીજ નહિ પોપના ઠરાવેલા કાનુનોમાં જેઓ અતિ મર્યાદા બહાર ગયેલા હતા તેઓને એકઠા કરી ટીકા સાથે છપાવ્યા. એ ટીકામા તેણે એવા મત કેવા ધર્મ વિરૂદ્ધ અને રાજકારભારને હાનિ કર્તા છે તે દેખાડી આપ્યુ એથી ઘણાક રાજાઓ લ્યુથરના પક્ષમાં ગયા ગુરૂઓની જાગીર અને દોલત એટલી બધી હતી કે તેટલી મોટી ફોજ કે મોટી લડાઈઓથી પણ મેળવી શકાય નહિ તે સર્વ રાજાઓને મળે એવો અભિપ્રાય તેમને પસંદ હોય એ તો સ્વાભાવિકજ છે લ્યુથરને પ્રથમ બેસવાને ઘોડો ન હતો, તેના આગળ જતાં રાજાઓ અને પ્રજાઓ શિષ્ય ગણાવવા લાગ્યા. રાજાઓમા એનો પહેલો શિષ્ય સાક્સનિનો ડ્યુક ડાહ્યો અને સૌથી બળવાન ફ્રેડરિક હતો રોમની સમાજવાળા સુધારાવાળાઓપર આરોપ મૂકતા કે ધર્મના કામમા તેઓ સંસારી લાભની લાલચ દેખાડેછે, પણ આ તકરાર તેમની ખોટી છે, કેમકે તેમનો પોતાનો સંસાર અને ધર્મ બેઉમા પગ હતો. રાજ્યબળ વાપરવું અને રાજકાજમાં હાથ ઘાલવો એ વાતમા તેઓ પૂરા હતા.

ઝિંગ્લિયસનો એક શિષ્ય જોન કાલ્વિન નામે ફ્રાન્સનો વતની હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૫૩૨ મા પારિસમાં પોતાના મત પ્રસિદ્ધ કરવા માં-

ક્યા ઉપદેશકોએ તેને પીડા કરવા માડી, તેથી તે નાશીને સ્ટ્રાસ્બર્ગમા ગયો અને ત્યા લખાણ અને ભાષણથી એટલો પ્રખ્યાત થયો કે ત્યાના સુધારાવાળાનુ એના પરથી કાલ્વિનિસ્ટ નામ પડ્યુ

જીનીવાના લોકના બોલાવ્યાથી તે ત્યા ગયો અને ધર્મપદ્ધતિ બાધી આપી નીતિ અને ખરા મતનું રક્ષણ કરવાને બાને તેણે ધર્મગુરૂઓના હાથમા ઘણી રાજસત્તા આપી તે ગુરૂઓની કચેરીઓ પોપની ઇન્ક્વિઝિશન કચેરીના જેવી થઇ પડી એક કમનસીબ સ્પાનિઅર્ડ નામે સર્વીતસ જીનીવામા હતો તેણે કાલ્વિનનો મત નહિ સ્વીકાર્યાથી તેને એ દુષ્ટ ગુરૂઓએ જીવતો બાળ્યો લ્યુથર અને કાલ્વિનના શિષ્યો વચ્ચે મતભેદ પડ્યા દરેક પક્ષ પોતાના મતને દુરાગ્રહથી વળગી રહ્યો અને એકએકના ઉપર સખ્ત હૂમલા કર્યા તેથી રેફર્મેશન એટલે સુધારાના પ્રસરવામા હરકત પડી, અને લોકના વિચાર ફરવાથી કેટલાક દેશો રોમના તાબામા રહ્યા

સામાન્ય રીતે જોતા પોતાની મેળે વિચાર કરવાની શક્તિ વધી હતી તથા વિદ્યામા નવી શોધો થઇ હતી તેણે કરીને સુધારાવાળાઓ ફતેહ પામ્યા હતા, તેમ છતા તેમાના કેટલાક વિદ્યાપર વહેમ રાખતા, અને તેથી કરીને તેમના દુશ્મનો મૂર્ખાઇ અને જગલીપણાનો વધારો કરનાર તેમને કહેતા માણસ જાતનો સુધારો થવામા એથી ઘણી હરકત પડી ઇરાસ્મસ જેવા વિદ્વાનો વૈરાગીઓએ દાખલ કરેલી બેવકુફીનો નાશ કરવાને દાખલ થાત પરતુ નવા પથના પાદરીઓના અજ્ઞાનપણાથી અને સાકડા વિચારોથી બીને તેઓ દૂર રહ્યા નવો પથ નિકાળનારા નમ્રતાથી વર્ત્યા હોત અને નવી માગણીઓ થોડી કરી હોત, તો રોમની સમાજ વધારે છૂટ આપત કે નહિ તે નક્કી કહી શકાતુ નથી, તથાપિ એનો નિશ્ચય છે કે સુધારાવાળાઓ માહોમાહે લઢયા ન હોત અને બેવકુફાઇ અને જોરજૂલમથી વર્ત્યા ન હોત તો પોપનો પક્ષ જેટલા જોરથી લઢી શક્યો તેટલા જોરથી લઢી શક્ત નહિ

લ્યુથર અને તેના સાથીઓના મત ઉતાવળે ફેલાવવા લાગ્યા તે અટકાવવાને ઇ સ ૧૫૨૯ મા જર્મનિમા મોટી સભા (ડાયટ) મળી,

ત્યાં ઠરાવ થયો કે બીજી મોટી ધર્મસભા મળે ત્યાં સુધી કાંઇ નવી વાત કરવી નહિ. લ્યુથરે અને તેના શિષ્યોએ આ ઠરાવ ઉપર વાંધો લીધો, તે પરથી પ્રોટેસ્ટંટ એટલે વાંધો લેનાર એવું નવા પંથનું નામ પડ્યું. સાર પછી થોડે વખતે તેમણે ઓગ્સબર્ગ નગરમાં જર્મનિના રાજાધિરાજની હજૂરમાં પોતાના મતનુ સંક્ષેપ વર્ણન લખીને કર્યું આ પ્રખ્યાત પત્રમાં લ્યુથર અને કાલ્વિનનો મતભેદ દર્શાવ્યો છે.

ધર્મનો ઝઘડો હવે ચાલ્યો, અને બેઉ પક્ષે ઘણી હઠીલાઇથી તે જારી રાખ્યો અર્દ્ધ જર્મનિ, ડેન્માર્ક, સ્વીડન, નોર્વે, પ્રુશિઆ, અને લિવોનિઆ, એ દેશોએ લ્યુથરનો મત સ્વીકાર્યો; ઇગ્લાંડ, સ્કાટ્લાંડ, હોલાંડ, સ્વિટ્ઝર્લાંડ એ દેશોમા ઝ્વિંગ્લિયસ અને કાલ્વિનનો મત પ્રસર્યો; ફ્રાન્સ, બોહીમિઆ, હંગરી અને પોલાંદમાં પણ નવા મતનો ફેલાવો કરવાના પ્રયત્ન થયા.

આ ઝઘડો બંધ પાડવાને જે ઉપાય કર્યા તેથી તે વધ્યો. મોટી ધર્મસમાજને બોલાવી તકરારનો ફડચો કરાવવો એવું ઠરાવનામા આવ્યુ પણ ક્રિયા નિયમ પ્રમાણે એ સભા બોલાવવી તે નક્કી થઇ શક્યું નહિ ઘણા વિલબ થયા પછી ઈ. સ. ૧૫૪૫ માં ટ્રેન્ટનગરમાં એ સભા મળી તે કેટલાક વરસ જારી રહી. અને ઇ. સ ૧૫૬૩ માં તેણે પોતાના ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કર્યા, તે પ્રોટેસ્ટંટ રાજાએ તથા કેટલાક કાથલિક રાજાઓએ માન્યા નહિ. દેશની ધર્મસમાજનું સ્વતંત્રપણું તથા રાજાના અધિકારને નાશ થાય એ વાત કહી ફ્રાન્સના રાજાએ પણ સ્વીકાર્યા નહિ.

खंड ३ जो.

ઇતાલિ.

બુદ્ધિની કેળવણીનો વધારો થવાથી સંસાર અને ધર્મની અવસ્થામાં ફેરફાર થયા, તેમ રાજ્યોના અરસપરસના વહેવારોમાં પણ નિયમો બંધાયા. બાલન્સ આપ પાવર એટલે બળની સમતુલ્યતાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો લોભી અને બળવાનના હુમલાઓથી નબળાઓનું રક્ષણ થાય તેને સારૂ ગોઠવણ ઇતાલિમાં પહેલવહેલી થવા લાગી તે દેશ નાના સંસ્થાનોમા વહેંચાઇ ગયેલો હતો તેમા પાંચ મુખ્ય હતા ઉત્તરમાં મિલાનના ડ્યુકનું રાજ્ય અને વેનિસનુ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય, મધ્ય ભાગે ફ્લોરેન્સનુ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અને ધર્મસમાજ (પોપ) નું રાજ્ય; દક્ષિણુંમાં નેપલ્સનું રાજ્ય આવા વિભાગથી અને તેઓના કુસપથી પરદેશી રાજાઓને ઇતાલિ જીતી લેવાનુ મન થયું હતું. ફ્રાન્સ અને સ્પેનના પાદશાહ તથા જર્મનિના રાજેંદ્રો પોતાનું બળ એ દેશમાં અજમાવતા. ઍંજુ કુટુંબના રાજાઓનો પગ ઇતાલિમાથી ગયો, ત્યારે ફ્રાન્સના નાના સરખા પ્રોવાન્સ પ્રાંતમાં તેકુળનુ રાજ્ય ચાલી રહ્યુ. ત્યાનો છેલ્લો રાજા રેની હતો તે ઇંગ્લાડના રાજાની થરી રાણી ઍંજુની માર્ગરેટનો બાપ થતો હતો. રેની નિર્લોભી અને નિર્દોષ રાજા હતો પોતાના નાનાસરખા રાજ્મા તે છાનોમાનો બેશી રહેતો અને વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતો. તેને પેટે દીકરો ન હતો તેથી તેના વારસાનો દાવો ફ્રાન્સનો રાજા અને બર્ગંડિનો ડ્યુક કરતા હતા. બર્ગંડિના ડ્યૂકે તેની મરણની વાટ ન જોતા જીવતા તેનુ રાજ્ય લેઇ લેવાની ધારણા કરવા માડી ત્યારે રેનીએ ફ્રાન્સના રાજાનું રક્ષણ માગ્યુ અને તેને પોતાનો વારસ કર્યો ઇ. સ ૧૪૮૧ મા રેનીનુ મરણ થયાથી તેનું પરગણું ફ્રાન્સના તાબામા આવ્યુ તેની જોડે નેપલ્સ અને સિસિલિના સિંહાસનોનો દાવો પણ ફ્રેંચ રાજાને મળ્યો આ કલ્પિત હક ઉપર પોતાના બળને ખરચી નાખવુ શાણા ૧૧ મા લુઇસને ડહાપણનું કામ લાગ્યું નહિ, ફ્રાન્સના કેટલાક તાલુકદારો ફ્રાન્સના રાજા કરતા વધારે શક્તિવાન હતા, તેમનુ જોર તોડવાપર તે મડ્યો. એ કામ ઘણુ ઉપયોગી હતું, કેમકે તે માહોમાહે વઢીને તથા રાજાની સામા થઇને દેશની ખરાબી

કરતા અને રાજાને નબળી હાલતમાં રાખતા. એ કાર્ય સાધવાને તેણે જે ઉપાય કામે લગાડયા તે આબરૂદાર નહતા.

આઠમા ચાર્લ્સે તેના બાપની કાઢી ધારણા પસંદ કરી નહિ. સ્વદેશમાં રાજસત્તાને મજબૂતાઇ આપવાના કામમાં ન લાગતાં પરદેશી છતવાપર તેનું મન લાગ્યું. નેપલ્સના રાજ્યોપર પોતાનો કદિપન દાવો ચલાવવાનો ઠરાવ તેણે કર્યો. તેજ વખતે મિલાનના ડયૂક લ્યુડોવિકોસ્ફોર્ઝાએ તેને તેડું મોકલ્યુ, અને તુર્ક લોકનું રાજ છતી લેવાની તેને કંઇક ગાંડી આશા હતી. ઇ. સ ૧૪૯૪ માં તે ઇતાલિમાં જય કરતો ગયો. રોમ, ફ્લોરેન્સ અને નેપલ્સ શરણે આવ્યાં અને બીજો ફર્દિનાદ દેશ મુકી નાઠો. એવામા વેનિસના રાજ્યો ઇતાલિના બીજા રાજ્યો જોડે એકો કરી ઠરાવ કર્યો કે પરદેશીઓને કાઢી મૂકવા. જર્મનિનો રાજેંદ્ર માક્સિમિલિયન અને સ્પેનનો રાજા ફર્દિનાદ એ વિચારને અનુકૂળ હતા આ ખબર સાભળી ચાર્લ્સે અડધુ લસ્કર ઇતાલિમાં રાખ્યું અને બાકીનું જોડે લઇ ફ્રાન્સ તરફ વળ્યો. રસ્તામાં વેનેશિઅન લોકની ફોજમળી તેનો તેણે કેવળ પરાભવ કર્યો, તથાપિ તેની પાછળ મૂકેલી ફોજને ઇતાલિના રાજાઓને શરણે આવવું પડયુ અને નેપલસનો બીજો ફર્દિનાંદ પાછો ગાદીએ બેઠો.

આઠમો ચાર્લ્સ બીજી સ્વારી કરવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં એકાએક તેનું મૃત્યું થયુ (ઇ. સ. ૧૪૯૮) તેની ગાદીએ તેનો પિત્રાઇ ઓર્લીન્સનો ડયુક બારમો લુઇસ ગાદીએ બેઠો. તેને વળી એની દાદીના તરફથી મિલાનના વારસાનો હક હતો. ઇતાલિ છતવા નીકળ્યા પહેલાં એ રાજાએ વેનિસ, પોપ અને સ્પેનના રાજ્યો જોડે દોસ્તી કરી, ત્યારપછી તે ઇતાલિપર ચઢયો. ઇ સ. ૧૪૯૯ માં મિલાન તેના હાથમાં આવ્યું, અને ત્યાંનો ડયુક સ્ફોર્ઝા કેદમાં મરણ પામ્યો, ત્યારપછી નેપલ્સ ઉપર ફ્રેન્ચ રાજા ગયો. સ્પેનના રાજાએ નેપલ્સના રાજાને તથા લુઇસને મદદ આપવાનો કરાર કર્યો હતો, પણ અને બેઉને છેતરવાનો મનસૂબો તેણે કર્યો હતો ફ્રેન્ચ પાદશાહે નેપલ્સને છત્યુ અને ત્યાંના રાજા ફ્રેદરિકને જન્મ સુધી કેદમાં રાખ્યો (ઇ. સ. ૧૫૦૧). છતવાનું કામ પૂરૂં

થયું એટલે જીતેલો મૂલક પોતાના કબજામાં લેવાની યુક્તિ કરી, તેમાં બુદ્ધિમાન સેનાપતિ ગોન્સાલ્વોએ નેપલ્સમાંથી ફ્રેન્ચોને કાઢી મૂકયા, અને ફર્દિનાંદ અને લુઇસ વચ્ચે સલાહ થઇ તેના કરારને રૂએ લુઇસની ભત્રીજીને ફર્દિનાંદ પરણ્યો; દશ લાખ ડ્યુકેટસ ફર્દિનાંદે લુઇસને આપ્યા ને લુઇસે નેપલ્સનું રાજ ભત્રીજીની જોડે પહેરામણીમાં આપ્યું (ઇ૦ સ૦ ૧૫૦૫).

પોપ બારમા જુલિયસના લોભે કરીને વળી ઇતાલિની શાંતિમાં ભંગ થયો. વેનિસના રાજ્યે પોપના રાજના કેટલાક ભાગ લેઇ લીધા હતા તે પાછા મેળવવાના હેતુથી જુલિયસે, લુઇસ, ફર્દિનાંદ, અને માકિસમિલિઅન પાદશાહો જોડે વેનિસપર હૂમલો કરવાનો એકો કર્યો (ઇ. સ. ૧૫૦૭). અદેખાઇથી એ રાજાઓના સંપમાં ટૂટ પડી નહિ હોત, તો વેનિસના રાજનો નાશ થાત. વેનિસની સરકારે પોતાના રાજનો બચાવ કરવાને જે ગોઠવણો કરી હતી તે સર્વે ફ્રેંચ ફોજના જુસ્સાભરેલા શૂરથી રદ ગઇ. ઇ. સ. ૧૫૦૯ માં આગ્નાદેલોના રણમાં તેમાંના વેનિસના લશ્કરનો કેવળ નાશ થયો. પોપના રાજની પડોશમાં આવેલાં નગરો પોપે લેઇ લીધાં અને પોતાના રાજમાં આવેલાં આપુલિઆના બંદરોનો કબજો કર્યો. વેનિસનું રાજ લૂટવાની તૈયારીમાં હતું તેવામાં લુઇસ અને માકિસમિલિઅન એચિઆને લીધે છુટા પડયા. પોપ અને ફર્દિનાંદને પોતાના રાજનો કેટલોક ભાગ આપી ખુશ કર્યા, તેથી એ કાંપ્રેનો એકો તૂટી ગયો. ઇતાલિમાંથી જૂના પરદેશીઓ કાઢી મૂકવાનો વિચાર હમણા જુલિયસને આવ્યો. તેણે ફ્રાન્સની વિરૂદ્ધ બીજો કોઇ એકો ઊભો કર્યો અને ઇંગ્લાંડમાં તે વેળાએ ગાદીએ આવેલા રાજા આઠમા હેન્રિને ફ્રાન્સપર ચઢાઇ કરવાનું કામ સોંપ્યુ કે લુઇસથી ઇતાલિમાં જઈ શકાય નહિ. એ વેળાએ યૂરોપના સિપાઇઓમાં સ્વિત્ઝર્લાંદના સિપાઇઓ સર્વેથી જોદ્ધા ગણાતા હતા, તેથી સ્વિત્ઝર્લાંદની સરકારને પોપે એ એકામાં દાખલ કીધી. સ્પેન અને જર્મનિના પાદશાહો પણ તેમાં સામિલ થયા. હિંમત હાર્યા વિના બારમો લુઇસ આ જબરદસ્ત દુશ્મનોની સામો થયો. ઇતાલિમાં સ્પેનની સીમા ઉપર અને પિકાર્દિ પ્રાંતમા યુદ્ધો થયાં, તેમા વારાફરતી બેઉ પક્ષોને જય મળ્યા, પણ ફ્લોરેંસ, મેદિસી કુટુંબના તાબામા ગયાથી, પોપને મળી ગયુ (ઇ. સ.

વખને ફ્રેંચ સેનાપતિ કહેવા લાગ્યો કે તુર્ક લોકને યુરોપમાંથી કાઢી મૂકવા એટલુંજ નહિ, પણ એને તેલિઆ, સીરિઆ, અને પાલેસ્તેનમાં તેમની પાછળ પડી જેરૂસલેમનું રાજ પાછું લેઇ લેવું. સ્વારીની કુચ વિકટ લડાઇપર જનારા જેવી નહતી, પણ જય મેળવીને પાછા ફરતા જોદ્ધા હોય તેવી જણાતી હતી. રસ્તામાં ગરીબ ગામડીઆની બહુ ખરાબી થઇ. લૂંટફાટ અને મોજમજા કરતી સેના આગળ ચાલી હંગેરિનો રાજા આ કુમક જોઇ રાજી થયો નહિ તુર્કી સુલતાન બયાઝિદે તેની જોડે સલાહ કરી હતી, તે ભંગ કરવાને રાજી ન હતો, પણ ફ્રાન્સના ગર્વિષ્ટ સિપાઇઓએ તે માન્યું નહિ. તુર્કી સરહદ ઓળગી તેમણે કેટલાક નાના કિલ્લા લેઇ લીધા તથા નિકોપોલિસને ઘેરો ઘાલ્યો. ૨૦,૦૦૦ તુર્કો શહેરની મદદે આવ્યા. ફ્રેંચ ફોજમાં મોજમજા અને અધાધુધી ચાલી રહી હતી અને સાવચેતી કાંઇપણ રાખી નહતી. સુલતાન આવ્યાની ખબર સાંભળી ફ્રેંચ ફોજ ગભરાઈ ગઈ અને ઘેરો ઊઠાવી પાછી હઠી અને પોતાની પરે જે કેદીઓ પકડાયા હતા તેમને કતલ કર્યા. ફ્રેંચ સવારો યુદ્ધ કરવને ઘણા આતુર હતા, પણ હંગેરિના સરદારોએ સાવચેતીની સૂચના કરી તેપર લક્ષ આપતાં લઢવાને તત્પર થયા. થોડા વખતમાં તેમની મનકામના પૂરી પડી. બયાઝિદ બુદ્ધિમાન અને જબરો લઢવૈયો હતો તેણે આખી ફ્રેંચ ફોજને કાપી નાખી અને બર્ગંદિના કુંવર નીવાર્સને બંદીવાન કર્યો અને તેણે ઘણું નાણું આપ્યું ત્યારે તેને છોડ્યો. એજ વખને ફિલિપન જમાઇએ ફ્લિમાંદના વગડાઉ લોકપર સ્વારી કરી. પ્રથમ તો તેને પાછા આવવું પડયું, પણ પછી ફ્રીઝ લોક માંહોમાંહે લઢયા ત્યારે તે દેશને જીતી શક્યો. એ લોક હોલાંદ, ફ્લાંદર્સ, અને કોઇક વખતે ફ્રાન્સના કાંઠા પર આવી લૂટફાટ કરતા અને ગામડાંઓ બાળતા.

ફ્રાન્સનો છઠ્ઠો ચાર્લ્સ ગાંડો થયો ત્યારે બર્ગંદિના ડ્યૂક ફિલિપે રાજ્યકારભાર ડહાપણથી કર્યો. તેનામાં એક ખોડ હતી; તે એટલો ઊડાઉ હતો કે તે મુઓ ત્યારે મરણ ક્રિયા કરવાને માટે ઘરમાંનાં ઘરેણાં વેચવાં પડ્યાં. ઇ. સ. ૧૪૬૭ માં તેનું મરણ થયું તેથી લોક દિલગીર થયા, કેમકે તેની જગાએ જે માણસ આવ્યો તે નમળો નીકળ્યો. તેની જગાએ જોન ધ ફીઅરલેસ થયો. તુર્ક લોકની સામે સેનાપતિ થઇને ગયો

હતો તે એજ પુરૂષ હતો. ફ્રાન્સનો રાજ કારભાર તેણે લેવાની ઇચ્છા કરી, પણ રાણી અને ઓર્લીન્સનો ડયુક તેના લોભથી બીને તેની સામે થયાં. ફ્રેન્ચ દરબારમા બે પક્ષ બંધાયા. ફિલિપે ઓર્લીન્સના ડયુકને પારિસમા મારી નખાવ્યો, એવામાં ઘીજ નગરના લોકે ફિતૂર કર્યું, તે સમાવવાને ફિલિપને ત્યાં જવું પડયું. ઓર્લીન્સ પક્ષકારો એની ગેરહાજરીમાં લડવાને ઊભા થયા. પારિસના લોકે બર્ગંદિના ડ્યુકનો પક્ષ પ્રથમ સ્વીકાર્યો અને થોડા વખત પછી તેઓ સામી બાજુએ ગયા, એ રીતે માહોમાંહે લડાઇ ચાલતી હતી તેવામાં ઇંગ્લાંડનો ૫ મો હેન્રિ ફ્રાન્સ ઉપર ચઢયો. એજિન્કોર્ટની લડાઇમા ફ્રેન્ચ ફોજનો પરાભવ થયો, તોપણ બર્ગંદિ અને ઓર્લીન્સના પક્ષોનો ટંટો મટ્યો નહિ. નાની સરખી ઇંગ્રેજી સેના ફ્રાન્સના ભાગપર ભિન્ન હરકતે ફરીવળી. કેટલાક લોક એવું ધારવા લાગ્યા કે બર્ગંદિનો ડયુક ઇંગ્લાંડના રાજા જોડે મળી ગયેલો છે! ઓર્લીન્સ પક્ષે ફ્રાન્સના પાટવીકુંવર ડોફિનને એ પરથી એવું સમજાવ્યુ કે ફ્રાન્સના બચાવને માટે એ જોનને કપટથી મારી નાખવો જોઇએ. ડોફિને વકીલો મોકલી જોનને પોતાની જોડે મળવાને બોલાવ્યો. એ મુલાકાત તે નદીના પૂલ ઉપર થઇ. મળતા વારને કાયદા પ્રમાણે બર્ગંદિનો ડયુક પાટવીકુંવરને નમ્યો. જેવો તે નમ્યો તેવોજ શાહજાદાના સિપાઇઓએ તેને કતલ કર્યો. ફ્લાંદર્સની રૈયત આ વાત સાંભળીને ઘણીજ દિલગીર થઇ, કેમકે એ રાજાએ તેમનુ હિત ઘણી સારી રીતે કર્યું હતું. એની પછી ફિલિપ ધ ગુડ બર્ગંદિ અને ફ્લાંદર્સની ગાદીએ બેઠો. બાપની હત્યાનું વેર લેવાનો તેણે નકી ઠરાવ કર્યો. ઇંગ્લાંડનો ૫ મો હેન્રિ ફ્રાન્સનો ખરો વારસ છે એવુ તેણે માન્ય રાખ્યુ. હવે ઇંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચની લડાઇ બર્ગંદિ અને ઓર્લીન્સની લડાઇથઇ ગઇ. બેઉ પક્ષો નિર્દયપણે વર્તવા લાગ્યા.

ઇંગ્લાંડનો ૫ મો હેન્રિ ગયો અને તેની પાછળ ફ્રાન્સનો ૬ ઠ્ઠો ચાર્લ્સ પણ પડયો તેથી લડાઇના કામમા મોટો ફેરફાર થઇ ગયો. ૫ મા હેન્રિનો વારસ ૬ઠ્ઠો હેન્રિ પારણામા ઝુલતો હતો અને ડોફિનતો ભર જુવાનીમા હતો. ઘણાખરા ઉંચ ઉમરાવો અને પ્રજાઓ તેના પક્ષમા હતા. પડતી દશાએ ડોફિનને ચોતરફથી ઘેર્યો હતો અને તેનું મુખ્ય શહેર

ઓર્લીન્સ જીતવાને ઇંગ્રેજો ચડ્યા હતા તેવામાં આર્ક નામની કુંવારી સ્ત્રી સામે જોને આવી તેની ભાગ્યદશા ફેરવી. ઇંગ્રેજોની હાર થવા લાગી અને ફ્રેન્ચ ફોજ ફતેહ કરતી આગળ ચાલી બર્ગંડિનો ફિલિપ ફ્રાન્સના રાજાને મળવાને તૈયાર થયો એ સમે ફિલિપે પોર્તુગાલની કુંવરીને વરી (ઇ સ ૧૪૩૦), ગોલ્ડન ફ્લીસ નામે નાઇટનો વર્ગ સ્થાપ્યો એ વર્ગ યુરોપમા ઘણો પ્રખ્યાત થયો ત્યારપછી થોડે વખતે તેણે ફ્રાન્સના રાજા જોડે સલાહ કરી પછી ફિલિપ ઘણા ભભકાથી રહેવા લાગ્યો અનેક તરેહના યુદ્ધના ખેલ તે કરાવતો તેમા ભાગ લેવાને અને જોવાને યુરોપના બહાદુર લડવૈયા જતા ફ્લાંડર્સના બંદરના ધનવાન લોકો તેનો ખરચ ખુશીથી આપતા તોફાની નગરવાસીઓ રાજકાજમાં હરકત ન કરે માટે આવી મોજમજામા ફિલિપ તેનું મન લગાડતો.

સુમારે ૧૫૦ વરસ થયાં સ્વિત્ઝર્લાંડના પ્રાંતો આસ્ટ્રિઆના રાજ્યથી છૂટા પડી સ્વતંત્ર થયા હતા ત્યાંના સ્વતંત્ર સંસ્થાનો હવે માહોમાહે અદેખાઇ કરવા લાગ્યા પોતાના રક્ષણને તથા બીજા સાથે લડાઇ કરવામાં મદદને માટે આસપાસના રાજાઓ જોડે એકો કરવા લાગ્યા એવી રીતનો તેમનામાં કુસંપ પેઠેલો જોઇને જર્મનિના પશ્ચિમ ભાગમાના રાજાઓએ દાવ કર્યો તેમણે પ્રથમ બર્ગંડિના ડયુકની સહાયતા માગી, પણ તે મળી નહિ ત્યારે ફ્રાંસના રાજાની કુમક મગાવી ફ્રાન્સમા લડાઇ બંધ પડવાથી સિપાઇઓની ઘણીક ટોળીઓ ઉદ્યમ વગરની હોવાથી ગામડાઓમા લૂંટફાટ કરી પોતાનું રક્ષણ કરતી હતી એમને દેશમાથી કાઢવાને આ સારો લાગ જોઇ પાટવી કુંવર ડોલ્ફની સરદારી નીચે મોટી ફોજ સ્વિત્ઝર્લાંડ તરફ ચાલી અને બેસલ નગરની આસપાસ ઘેરો ઘાલી પડી ફ્રાન્સંબર્ગને ઘેરો ઘાલી સ્વિઝ ફોજ પડી હતી તેને આ ખબર થઇ સરદારોની મરજી પાછા હઠી પર્વતોમા ભરાઇ જવાની હતી, પણ તે સિપાઇઓ હઠ લઇને બેઠા કે એમને લડવા જવું ઇ સ ૧૪૪૫ના આગસ્ટ મહિનાની ૨૪ મી તારીખે સ્વિઝ અને ફ્રેન્ચ સેનાઓને મુલાકાત થઇ એ બે પ્રજાઓનમ્ચે આ પહેલું યુદ્ધ હતું બિર્સ નદીના જમણા કાંઠાની ટેકરીઓ ઉપર ફ્રેન્ચ લશ્કરના આગલા ભાગનો પડાવ થયો હતો તેની સંખ્યા બધી સ્વિઝ ફોજ કરતા દશ ગણી હતી બાકીનું ફ્રેંચ લશ્કર તે નદીના ડાબે કાંઠે હતું સ્વિઝ સિપાઇઓ આટી

પહોંચતાં વારને જમણા કાંઠાની ટેકરીપર પડેલા ફ્રેંચ લશ્કરપર પડયા. તેઓ ભૂખ્યા, તરસ્યા અને ઉજાગરાવાળા હતા, તોપણ એવા જુસ્સાથી લડયા કે ફ્રેન્ચ સિપાઇઓ પાછા હઠી નદીને ડાબે કાંઠે નાશી ગયા. સ્વિઝ સરદારોએ આટલી ફતેહથી રાજી રહી મુકામ કરવાની સલાહ આપી કે બીજા સિપાઇઓ આવી મળે ને ફોજમાં વધારો થાય; આ ડહાપણભરેલી સલાહ ઉશ્કેરાયેલા સિપાઇઓએ કબૂલ રાખી નહિ. નદીમાં પડતું મૂકી તેઓ આગળ ધસ્યા તેમની હારમાં ભંગ પડયો, સામી ફોજના સરદારે એનો ફાયદો લેવાની ગોઠવણ કરી રાખી હતી. નદી ઓળંગી હારમાં ગોઠવાવવાની તેમની મહેનત વ્યર્થ ગઇ. જર્મન અને ફ્રેન્ચ સ્વારોના હૂમલાથી તેઓ વીખરાઇ ગયા, તોપણ દશ કલાક સુધી તેઓ ઘણા જુસ્સાથી લડયા. ડોફિનને જય મળ્યો ખરો, પણ તેમાં તેના અતિ શૂરા ૮૦૦૦ સિપાઇઓના મરણ થયાં. આવા દઢ જોદ્ધાઓ સાથે બીજી લડાલડવાની ફ્રેન્ચ સિપાઇઓએ ના કહી અને ફ્રેંચ સરદારે વચમાં પડી ...લાહ કરાવી અને સ્વિઝ રાજ્યોની સ્વતંત્રતા સર્વે માન્ય રાખી.

ઘેન્ટ શહેરના રહેવાસીઓએ ફિતૂર કર્યું હતું તે ઘણી મહેનતે બ...ર્ગંદિના ડયુકે બેસાડી દીધું અને શહેરના ઘણાક હક લેઇ લીધા. ફ્રાન્સનો ...ડોફિન પોતાના બાપની જોડે લડયો અને બર્ગંદિના ડયુકના દરબારમાં ના...ી આવ્યો, અને બર્ગંદિનો પાટવી કુંવર પણ પોતાના બાપની સામે થ...ો હતો. આ અંદર અંદરના કજીઆ કેટલાક વર્ષ લગી ચાલ્યા. આખ...ર ફ્રાન્સનો ૭ મો ચાર્લસ મરણ પામ્યો અને ડોફિન ૧૧ મો લુઇસ ના...મ ધારણ કરી રાજા થયો. એની અને બર્ગંદિના પાટવી કુંવરની વચ્ચે કેટલાક કાળ સુધી અણબનાવ ચાલ્યો અને લડાઇ થવાની તૈયારી હતી, એવામાં બર્ગંદિનો સારો ડયુક ફિલિપ મરણ પામ્યો. એ ડયુકે પચાસ વર્ષ રાજ કર્યું, તે સમયમાં યુરોપનાં બધાં સસ્થાનો કરતાં તેનો દેશ વધારે ધનવાન, ચડતી કળાએ અને શાંતિમાં રહ્યો. ફ્રાન્સના રાજાથી સ્વતંત્ર થવાનું તેણે ચાહ્યું હોત તો તે થઇ શકત. એના મરણથી સર્વે દિલગીર થયા અને એની ગાદીએ બેસનાર શાહજાદાના દુરાગ્રહ, ગર્વ, ઉદ્ધતાઇ અને ક્રૂરતાથી તેમની દિલગિરીમાં વધારો થયો.

ચાર્લ્સ ધ બોલ્ડ એટલે બહાદુર ચાર્લ્સ બર્ગંદિનો ડ્યુક થયો, એ વામાં ઘેન્ટ નગરના મહાજનોના ઇનોપરથી નાની સ્વારી સહિત ત્યાં ગયો. કોઈ મોટા ઓછવના પ્રસંગથી લોકો શહેરમાં એકઠા મળ્યા હતા તેઓ બારે વેરા અને ગર્જના જુલમો વિષે બરબડવા લાગ્યા કેટલાક હિંમતવાન સખ્સો કહેવા લાગ્યા કે ડ્યુકને ઘેરી લઇ દાદને પહોંચાડવાનો આ વખત સારો છે. એ વાત ચાર્લ્સના જાણવામાં આવી, ત્યાર પછી તેનો મહેલ હજારો માણસથી ઘેરાઇ ગયો. ડ્યુકે લાચારીથી લોકની માગણી કબૂલ કરી, પણ તેણે મનમાં ગાંઠ વાળી આ અપમાનનું મસ વૈર લેવું. બ્રબાન્ટ અને લીજમાં આ ખબર આવ્યાથી ચાર્લ્સ વધારે ગુસ્સે થયો ચાર્લ્સે તે શહેરોને હલકી તાબે કર્યા

આ બંડખોરોને ગુપ્ત રીતે ફ્રાન્સનો રાજા ઉત્તેજન આપતો હતો તેનો બદલો વાળવાને બર્ગંદિના ડ્યુકે ફ્રાન્સના નારાજી થયેલા તાબૂકદારોને કુમક આપી લુઇસના પ્રપંચ આગળ ચાર્લ્સનું કપટ ચાલતું નહિ, કેમકે તેનો સ્વભાવ આકળો હતો, તોપણ એક વખતે લુઇસ પોતાની પાથરેલી જાળમાંજ લગભગ પકડાઇ ગયો બર્ગંદિમાં મોકલેલા પોતાના એલચીઓ કંઇ કરી શક્યા નહિ એવું જોઈ ઓછિનો થોડા માણસો સહિત ગયો રાજા અને ડ્યુકની મુલાકાત થઇ, તેમાં લુઇસની ઇચ્છા પાર પડી નહિ ને ઊલટો બર્ગંદિના ડ્યુકે તેને કેદી કરી લીધો કેમકે એ વખતે ડ્યુકને ખબર મળી કે લીજ શહેરે ફરીને બળવો કર્યો છે તથા ઘણાક સિપાઇઓને તથા આચાર્યોને ત્યાંના લોકે મારી નાખ્યા છે ગુપ્ત રીતે બંડ ઉસ્કેરનાર લુઇસ હતો ડ્યુકની માગેલી શરતો રાજાને કબૂલ કરવી પડી અને તેમાંની મનને ઘણુંજ દુખવે એવી એ હતી કે રાજાએ ફોજ લેઇને ડ્યુકની જોડે લીજ શહેરપર ચડાઈ કરવી એ સ્વારી થઇ, લીજ શહેરની ફોજ હારી અને રહેવાસીઓનો ઘણો ભાગ ખરાબખસ્ત થઇ ગયો

ફત્તેહથી ફુલાઇ જઇને ડ્યુક ચાર્લ્સે સ્વિત્ઝર્લાંડ છતવાનો વિચાર કર્યો ૩૬૦૦૦ કસાયલા અને શૂરા સિપાઇઓની ફોજ તથા મોટું તોપખાનું જોડે લેઈ ચાર્લ્સ સ્વિત્ઝર્લાંડની સરહદપર ગયો ગ્રાન્સન શહેરને તેણે

ઘેરો ઘાલ્યો કિલ્લેદારો પણ બહાદુરીથી લડયા, તોપણ ડયુકના મોટા તો પખાનાએ કોટ તોડી પાડવા માંડયો અને લાચ પામેના કેટલાક શહેરના રહેવાસીઓ શરણે જવાની બૂમ પાડવા લાગ્યા તે પરથી એવુ ઠર્યુ કે ના યક તથા સિપાઇઓ ડયુકને શરણે જાય તેઓને માફી મળવાની આશા આપવામા આવી હતી, પરતુ જ્યારે તેઓ ડયુકની હજૂરમા હાજર થયા તેવાજ તેમને બંદીવાન કરી દીધા સરદારોને ફાસી દીધી અને સિપા ઇઓને હાથ બાધી તળાવોમા ફેંકી દીધા આશરે ૨૦૦ માણસ એ રીતે માર્યા ગયા

આ ખબર પરગણાઓમા ફેલાતાંજ ગામેગામથી સિપાઇઓ આ વી ટોળે મળ્યા ગ્રાન્સન આગળ ડયુકે મોટી છાવણી કરી તેમા ફોજનો ઘણો ભાગ રાખ્યો ને પછે એક મજબૂત ટુકડી લેઈ આગળ વધ્યો ગ ર્વથી અધ થઈ ગયાને લીધે તેણે સાધારણ સાવચેતી રાખી ન હતી પર્વતની ખીણોમા સ્વિઝ ફોજ પડેલી હતી, તેની ખબર તે આવી પહો ચ્યો પોતાની હમેશની ઉદ્ધતાઇ પ્રમાણે તેણે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી બર્ગંડિયન સ્વારો માર ખાઈ પાછા હઠયા સ્વિઝ ફોજ તેમની પાછળ પ- ડી અને ગ્રાન્સનના કિલ્લા સુધી આવી અહીં ડયુકના તોપખાનાએ ટક્કર ઝીલી, પણ અતે તેઓ તોપ છોડી નાશી ગયા અને તેમની પાછળ બીજા સિ- પાઇઓ પણ નાઠા ડયુકે સિપાઈઓને ઊભા રાખવાની ઘણી મહેનત કરી પણ વ્યર્થ ગઇ, અને અંતે તેને પણ નાસવુ પડયુ સ્વિઝ ફોજને તેની છાવણીમાથી જે પુષ્કળ લૂટ મળી તેમા ત્રણ યૂરોપમા પ્રખ્યાત થએલા હીરા હતા તેમાનો એક અદ્યાપિ પોપના મુગટને શોભા આપે છે, બીજો આસ્ટ્રિઆના પાદશાહના અતિ અમૂલ્ય રત્નોમા શ્રેષ્ટ છે, અને ત્રીજો ફ્રાન્સના તાજમા સૌથી ચળકતો મણી હતો

એથી એટલો ક્રોધ અને ગુસ્સો ચાર્લસના મનમા ઉત્પન્ન થયો કે તે ગાડા જેવો થઇ ગયો કેટલાક હફતા પછી તેનું મન શાત થયુ ત્યા- રે બીજી ફોજ ઊભી કરવાની તૈયારી કરી પોતાની આખી કારકીર્દીમા એકઠો કરેલો ખજાનો અને ફ્લાન્ડર્સના ધનવાન શહેરોની દોલત નવી ફો- જ રાખવામા તેણે ખરચી નવી તોપો બનાવવાને દેવળોના ઘંટા પણ

ઘણા વખત સુધી સંપ કરી અરસ્પરસ ફાયદો કરવાને પ્રયત્ન કરતી. પરરાજાની કન્યાઓને પરણી પોતાના દૌલતમાં વધારો કરવામાં ફતેહ પામી. હંગરિ અને બોહીમિઆનો રાજા લુઇસ નામે હતો તેની કુંવરી અને વારસ આસ્ત્રિઆ વેરે ફર્દિનાંદનાં લગ્ન થયાં. લુઇસ તુર્ક લોક જોડે વઢતાં રણમાં પડ્યો ત્યારે હંગરિ અને બોહીમિઆનું રાજ્ય આસ્ત્રિઆના રાજ જોડે જોડાઇ ગયું. ૫ મો ચાર્લસ પોર્તુગાલના રાજા ઇમાન્યુઅલની છોડી ઇસાબેલાને પરણ્યો, તેથી તેના પુત્ર ફિલિપને સ્પેનનું રાજ્ય મળ્યું.

ઇંગ્લાંડનો ૮ મો હેન્રિ અને ફ્રાન્સનો પહેલો ફ્રાંસિસ એ બે પાદશાહો ૫ મા ચાર્લસના સમયમાં હતા. આસ્ત્રિઆના બળને અધિક થઇ નહિ દેવામાં એ બેઉ પાદશાહોને ફાયદો હતો. બાસ્વર્થના રણમાં જય પામ્યાથી સાતમો હેન્રિ ઇંગ્લાંડનો ધણી થયો તેના અધિકારને હરકત કરનાર કોઇ રહ્યું નહતું તેથી રાજ્યમાં સુધારો કરવાનો અવકાશ તેને મળ્યો. તાલુકદારોની સત્તા તોડવા તથા પરદેશ જોડે પ્રજાનો, પ્રજાના વેપારને આબાદી પર લાવવાનો તેણે ઉદ્યોગ મસ કર્યો અને તેમાં જય પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૦૯ માં તેનું મૃત્યુ થવાથી તેનો કુમાર ૮ મો હેન્રિ તેની ગાદીએ બેઠો, એ વખતે ખજાનો ભરપૂર તથા દેશ આબાદીમાં હતો. યૂરોપને પોતાના કબ્જામાં રાખવાનાં સાધનો એ હેન્રિ પાસે હતાં, પરંતુ વખાણ અને ખુશામતને આધીન થયાથી તેનું સ્વાભાવિક બુદ્ધિબળ ખરાબ થયું; પોતાના મનોવિકારને તેણે પૂરું છૂટ આપી તેથી તેનાં કર્મો પતરાજી, ક્રોધ અને બીજા મનોભાવથી ઘણુંકરીને ઉત્પન્ન થતાં. તેનો મુખ્ય વજીર કાર્દિનલ વુલસી નામે લોભી અને ગર્વિષ્ટ હતો તેથી રાજકારભાર સારી રીતે ચાલ્યો નહિ. પોતાનો ખાનગી સ્વાર્થ સાધવાને અથવા જૂઠા અહંકારને સંતોષવાને ઇંગ્લાંડનો લાભ અને રાજાની આબરૂને તેણે હાનિ પહોંચાડી.

પહેલા ફ્રાન્સિસ રાજાનાં લક્ષણ વધારે સારાં હતાં. શિવલરીના વિચારોથી ઉત્પન્ન થનારા ઘણા સારા અને નઠારા ગુણો તેમાં હતાં; તે પંડે હિંમતવાન, સાહસિક, અને શૂરો હતો, પરંતુ તે પોતાના જુસ્સાને ડહાપણની લગામને તાબે રાખતો નહિ. બહાદુરીથી જે પ્રામ કરતો તે

ઉદ્ધતાઇથી ખોતો. ગાદીએ બેઠા પછી તેણે મિલાન જીતી લીધું, અને મારિગ્નાનના રણમાં મિલીનના ડયુક રેફોર્ઝાની તથા જર્મનિના રાજાધિરાજની ફોજનો પરાજય કર્યો. પરાજય પામેલા ડયુકને પેન્સન મળવાથી તેણે રાજપરથી હાથ ઉઠાવ્યો; પોપ તથા ઇતાલિના ઉત્તર તરફનાં સંસ્થાનોએ એ વાત કબૂલ કરી. સ્વિટ્ઝર્લાંડના રાજ્યે પણ તેમાં સંમતિ આપી (ઇ. સ. ૧૫૧૬).

જર્મનિના રાજાધિરાજની જગ્યા ખાલી પડી ત્યારે તે લેવાને હેન્રિ, ફ્રાંસિસ અને ચાર્લસ એ ત્રણ ઉમેદવારો આગળ પડ્યા. હેન્રિને તે ગાદી મળવાની આશા થોડીજ હતી. ફ્રાંસિસ ઘણી ઉમેદ રાખતો હતો અને નાઉમેદ થયાથી ઘણો ખીજવાયો. ફ્રાન્સ અને સ્પેનના રાજાઓ વચ્ચે કેટલીક તકરાર હતી, તેણે એમની અદાલતમાં ઉમેરો કર્યો. ચાર્લસ વારસાના હકથી બર્ગંદિના ડયુકના તાબાના મુલકનો દાવો કરી શકશે અને રાજાધિરાજ તરીકે ઇતાલિના રાજનો તે ઉપરી હતો: એમાંનું મુખ્ય જે મિલાન તે ફ્રાંસિસે જીતી લીધું હતું. તેમ ફ્રાંસિસનો દાવો નવાર અને નેપલ્સના રાજ્યોપર હતો. એ રાજાઓ વચ્ચે લાંબી મુદત સુધી દોસ્તી રહી શકી નહિ. એ બેમાંથી કોનું બળ ઓછુંવત્તું હતું તે બરાબર કહી શકાય નહિ. ચાર્લસના રાજનો વિસ્તાર બોહોળો હતો, પરંતુ જુદા જુદા ભાગોની રાજવ્યવસ્થામાં ભિન્નતા હતી; એકે દેશમાં તે મનમાં આવે તેમ કરી શકતો નહિ. સ્પેનમાં પણ તેની સત્તા ને મર્યાદા હતી. જર્મનિમાં ધર્મનો ટંટો જાગ્યાથી ઘણી ગુંચવણ આવી પડી હતી અને ઉપરાજાઓ રાજાધિરાજના અધિકારને ઓછો કરવાને સદા આતુર હતા. તેથી જર્મનિની ગાદીએ તેના વાસ્તવિક બળમાં કંઇ વધારો કર્યો નહિ તેથી માત્ર નામની મોટાઇ તેને મળી. તેનો ખજાનો હમેશ ખાલી રહેતો અને તેની ફોજોના સિપાઇ ભાડૂતી એટલે પગારને પેટે લઢનારા પરદેશી હતા, અને ઘણીવાર તેમનો પગાર આલવો મુશ્કેલ પડતો. આણી તરફ ફ્રાંસિસને સ્વેચ્છિક અધિકાર મળ્યો હતો; તેનું બળ એકઠું થયેલું હતું. તેની ફોજના સિપાઇઓ સ્વદેશી અને રૈયત હતા અને રાજકારભારનું નિયમિત બંધારણ થયું હતું, તેથી તેને પોતાના હરીફની પેઠે નાણાંની તંગી પડતી નહિ. બેઉ રાજાઓએ પરદેશો જોડે સબંધ કરી પોતાના રાજમાં વધારો કર્યો; ચાર્લસે

પોપની મદદ લીધી તથા વુલસિને ફૂનાવીને ૮મા હેન્રિને પોતાના પક્ષમા લીધો સ્વિત્ઝર્લાંડ અને વેનિસની કુમક ફ્રાસિસને મળી નવાર, નેધરલાંડ અને લાબર્ડિમા એક એક વખતે લડાઇ મચી લોંબર્ડિમા ફ્રેંચસરદાર લોત્રેક હતો તેને ખરચને સારૂ જોઇએ તેટલા નાણા ફ્રાંસિસની માએ કપટથી મોકલ્યા નહિ તેથી મિલાન તથા લાંબર્ડિનો ઘણોક ભાગ તેના હાથમાથી જતો રહ્યો ઈ સ ૧૫૨૨મા બને રાજ્યોની ફોજે બિકોસ આગળ લડી, તેમા ફ્રાન્સની ફોજ હારી અને અને ઇતાલિ છોડી જવી રહી જિનોઆનું રાજ તેના પક્ષમા હતુ, તેને ચાર્લસને તાબે થવુ પડ્યુ. એજ વખતે પોપ લીઓ પડચો અને તેની જગાએ ચાર્લસનો મિત્ર આદ્રિઅન થયો, વેનિસ ફ્રાન્સની તરફથી નીકળી જઇ શહેનશાહની તરફ થયું

ચાર્લસે નાણાંની તગીને લીધે લાબર્ડિની ફોજને રજા આપી તેથી મિલાન પાછુ જીતી લેવાને ફ્રાસિસ શક્તિમાન થાત, પરતુ તેની અવિચારી માતાની શીખવણીથી કોન્સ્ટેબલ ચાર્લ્સ બુર્બોન નામે જબરા ઉમરાવ ઉપર ઘણો ગેર ઇનસાફ કર્યો બુર્બોને ચાર્લસ જોડે મળીને બડ ઉઠાવ્યુ તે બેસાડી દેવામાં ફ્રાસિસે લાબર્ડિ પ્રાત ખોયો ચાર્લસની ફોજ પ્રોવાન્સ પ્રાતને માર્ગે ફ્રાન્સમા પેઠી ઇગ્લાંડનો રાજા ફ્રાન્સ ॥ દક્ષિણ ભાગમાં ઉતરવાનો હતો પરતુ એદ્રિઅનની ખાલી પડેલી જગા વુલસીને મળી નહિ તેથી ગુસ્સે થઇ તેણે હેન્રિને સમજાવી ઢેલો પાડચો અને સ્વારી કરવા દીધી નહિ પાર્લસની પાસે ખરચી નહિ તેથી નેધરલાંડ કે સ્પેનને માર્ગે બીજા લશ્કરો મોકલી શકો નહિ, અને પ્રોવાન્સમા પેઠેલા દળે કેટલાક ગામો નકામા બાળ્યા, પછી તેને પાછા જવુ પડયુ

ફ્રાસિસ તે લશ્કરની પાછળ ઇતાલિમા ગયો, નાસતી ફોજને પકડી પાડવાનો પ્રયત્ન ન કરતા તેણે પેવિઆ નગરને ઘેરો ઘાલ્યો તેથી તેના દુશ્મનોની ફોજને પાછા એકઠા થવાનો વખત મળ્યો એવાજ અવિચારથી તેણે ફોજનો મોટો ભાગ નેપલ્સપર મોકલ્યો તેને આશા હતી કે ચાર્લસની લાબર્ડિમાની ફોજનો કેટલોક ભાગ ત્યા જશે, પણ તેમ ન થતા બુર્બોનની સરદારી નીચે જર્મનિથી કુમક આવી પહોંચી અને પેવિઆ આગળ મોટુ યુદ્ધ થયુ, એમા ફ્રાસિસ હાર્યો અને પકડાયો રાજાએ પોતાનું વચન પાળવુ જોઇએ એમ તે ફ્રાસિસને આ મોગે આપ

દામા નાખ્યો, તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે પેવિઆ નગર જીતવુ અથવા તે પ્રયત્નમા મરવુ નાસવાના રસ્તા ખુલ્લા હતા તેમ છતા પણ તે નાઠો નહિ, કેમકે ઉપની પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ જાય ઈ સ ૧૫૨૫ ના ફેબ્રુઆરી માસની તારીખ ૨૫ મીએ પેવિઆના કોટ આગળ મોટો સગ્રામ થયો. એ વેળા જેવી હોસથી બેઉ તરફના સિપાઇઓ લડયા તેથી વધારે હોસ બીજે પ્રસગે જોવામા આવી નહિ હશે એક તરફ બહાદુર જુવાન રાજા અને શૂરા ઉમરાવો તથા લડવૈયા અને કોપાયમાન થયેલા યોદ્ધાઓની ફોજ પોતાના અધિપતિના રક્ષણને માટે તથા દેશની આબરૂને માટે મરવાને આતુર થઇ રહેલી હતી તેમની સામા વધારે કેળવાયલું કટક અને વધારે કાબીલ સરદારોના ઇનાજ અને જરૂરીઆતના જુસ્સાથી લઢતા હતા ફ્રેંચ ફોજનો પડેનો હુમનો થતાજ તેમના દુસ્મનો નાઠા પરતુ થો ડીવારમા ઉલટો બનાવ બન્યો ફ્રાંસિસની નોકરીમા કેટલીક સ્વિઝ પલટણો હતી તેઓ નિમકહરામ અને કાયર થઇને રણમાથી નાઠી પેવિઆના કિલ્લેદારો બહાર આવી ફ્રેંચ ફોજના પાછલા ભાગપર એટલા જુસ્સાથી પડયા કે તેમને ગભરાવી નાખ્યા ફ્રેંચ ઘોડેસ્વારો ઉપર પેસ્કારા નામે ચાર્લ્સના સરદારે નવી યુક્તિથી હુમલો કર્યો અને તેમને નસાડયા ફ્રાંસિસ રાજા પડે ઘણેક ઠેકાણે જખમાયો, અને તેનો ઘોડો કતલ થયો, તોપણ તે ડગ્યો નહિ, પગે ઉભો ઉભો ઘણીજ બહાદુરીથી લઢયો તેના અતિ શૂરા અમલદારો તેની આસપાસ તેનો જીવ બચાવવાને ફરી વળ્યા અને મરણ પામ્યા પા શાહ છેક થાકી ગયો હતો અને વધારે વાર લઢવાને શક્તિમાન ન હતો સ્પેનના સિપાઇઓ બહુજ જુસ્સાથી તેમનાપર ધસી આવ્યા એ પાદશાહ છે એ તેમને ખબર ન હતી એ વખતે બુર્બોનની જોડે મળી બડ કરનાર એક ફ્રેંચ સરદાર ફ્રાંસિસના રક્ષણને માટે તેની આગળ આવીને ઊભો સિપાઇઓને દૂર ખસેડી પાદશાહને અરજ કરી કે બુર્બોન પાસે છે તેને શરણે જાઓ આવા મોટા ભયમા છતા તેણે બગવાખોરને તાબે થવાની તરછટ ના કહી અને લેનોય કરીને શત્રુનો બીજો સરદાર પાસે હતો તેને પોતાની તલવાર આપી લેનોયે ઘુટણીએ પડી રાજાનું ચુંબન લીધુ અને ઘણાજ માન સાથે તલવાર લીધી અને પોતાની તલવાર તેણે રાજાને આપીને કહ્યુ કે રાજેન્દ્રની રૈયતની આગળ તમે મહારાજ હથિયાર વગરના રહો એ ઠીક નહિ

લૈનોયે પોતાના બંદીવાનની આબરૂ તથા લક્ષણ ઉપર ધ્યાન આપી તેને ઘણું માન આપ્યું, તોપણ તેને ઘણી સાવચેતીથી જાળવી રાખ્યું ફ્રાંસિસ નાસે નહિ તથા ચાર્લ્સના સિપાઇઓ પમારના અવેજમાં તેને પકડે નહિ તે માટે તેણે ઘણી ચોકરી રાખી. લડાઇને બીજે દિવસે એક મજબૂત કિલ્લામાં લઈ જઇ વિશ્વાસુ અમલદારને સોપ્યો. પોતાના જેવો ઉદાર ચાર્લ્સ પણ હશે એવું ફ્રાંસિસ ધારતો હતો અને આશા રાખતો હતો કે તેની સખાવત તથા દયાથી તેનો છૂટકારો જલદીથી થશે ચાર્લ્સને વહેલી ખબર પહોચાડવાને શત્રુના અમલદારને તેણે ફ્રાન્સમાં જવાનો પરવાનો કરી આપ્યો.

આ મોટા જયની ખબર સાભળી ચાર્લમે પોતે ફૂલાઈ નહિ ગયો હોય એવુ ડોળ દેખાડ્યુ પરંતુ પોતાના હરીફના દુર્ભાગ્યથી વધારેમાં વધારે ફાયદો કેમ લેવાય તે વિશે ઉડા વિચારમા પેઠો તેની પહેલી માગણી એ હતી કે બર્ગંદિનો પ્રાત ફ્રાંસિસે પાછો આપવો, પ્રોવાન્સ અને ડાફિનના પ્રાતોનુ સ્વતત્ર રાજ કરી બુર્બોનને આપવુ, ઇગ્લાડના રાજાનો દાવો ફ્રાન્સની ગાદીપર છે તેને માટે કંઇ અવેજ આપી રાજી કરવો; અને ઇતાલિમાં ફ્રાન્સના રાજાના જે જે હક હોય તે તદ્દન છોડી દેવા આવી નામોશી ભરેલી શરતોથી ફ્રાંસિસ એટલો નાખુશ થયો કે પેટમાં ખજર મારી મરવાને તૈયાર થયો પણ આસપાસ ઉભેલા માણસોએ તેનો હાથ પકડી અટકાવ્યો. ચાર્લ્સ જોડે મળવાથી ઓછી કઠણ શરતો કરવામા આવશે એવું ધારી ફ્રાંસિસે તેને મળવાની ઇચ્છા કરી તેપરથી તેને ચાર્લ્સે સ્પેનમા બોલાવ્યો. રાજેંદ્રની ઉદારતાપર જે આશા ફ્રાંસિસે રાખી હતી તે ખોટી પડી.

આ ફતેહથી ચાર્લ્સ ઇતાલિનો ધણી, અને યૂરોપનો ઉપરી થવાનો જોગ હતો પરતુ તેને વાસ્તવિક લાભ ન થતા ઇગ્લાડનો રાજા ઇતાલિના અને જર્મનિના રાજાઓ દાઝે બળી તેની સામા થયા તેજ વખતે ખરચી ખૂટવાથી સિપાઇઓને પગાર પણ આપી શકો નહિ અને તેથી તેની ઇતાલિમાની ફોજ નકાગી પડી રહી ચાર્લમના પક્ષમાથી નીકળી જવાની પહેલ આ હેન્રિએ કરી, ફ્રાન્સને મદદ કરવાના કરાર ત્યાંની સરકાર જોડે

કર્યો. કેદમાં પડવાથી ફ્રાંસિસની તબીયત એટલી બગડી કે તેનું મૃત્યુ થશે અને તેથી પોતાને ભારે નુકશાન થશે એવી ધાસ્તી ચાર્લ્સને લાગી તે પોતાના કેદીને મળવા ગયો અને ધીરજ આપી આવ્યો. બર્ગંડિનો પ્રાંત આપવો જોઇએ એવી હઠ ચાર્લ્સે લીધી પરતુ પાછલા ઇતિહાસ પરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે તેમ કરેથી ફ્રાન્સનું રાજ બર્ગંડિના ધણી આશ્રિત થઇ જાય. ફ્રાંસિસ વારે વારે કહેતો કે હું રાજનો કડકો કરી શકતો નથી અને જો હું કરૂં તો રાજના કાયદાથી મારી કબૂલાત અમલમાં લાવી શકે નહિ. રાજેંદ્રે હઠ છોડી નહિ, ત્યારે ફ્રાંસિસે ઠરાવ કર્યો કે ગાદીપરથી ઉતરી પોતાના પાટવી કુંવર ડોફિનને રાજ આપી પોતે કેદખાનામાં મરવું.

આ ઠરાવથી બીને ચાર્લ્સે કબુલ કર્યું કે છૂટા થયા પછી બર્ગંડિનો પ્રાંત આપવો બીજી શરતો પણ ભારે હતી. માદ્રિદમાં પોતાના જે મંત્રીઓ હતા તેમને કરાર પર સહી કર્યા પહેલાં ફ્રાંસિસે પોતાની હજુરમાં બોલાવ્યા અને તેમની આગળ ચાર્લ્સના માઠાં કૃત્યો અને જુલમો કહી સભળાવ્યા તથા નોંધ કરાવી કે આ કરારપર મારી પાસે બળાત્કારે સહી કરાવે છે તેથી હું તેને રદ સમજીશ. કરાર ઉપર સહી કરવી અને તે કરારને પછી નામુકર જવો તેને માટે આ ખોટી યુક્તિ કરી કરાર પાળવાને માટે પોતાના બે છોકરાને ઓળમાં આપી ફ્રાંસિસ છૂટો થયો (માર્ચ, ૧૫૨૬) કરાર નહિ પાળવાની પહેલી જોગવાઇ તેને બર્ગંડિના લોકે મેળવી આપી તેમણે કહ્યું કે અમને પર રાજાને સોપવાનો અધિકાર નથી અને તેમ કરશો તો પરદેશીઓ જોડે લડીને અમે સ્વતંત્ર થઇશું, એ પરથી બર્ગંડિને બદલે વીશ લાખ ક્રાઉન આપવાનું ફ્રાંસિસે કહાવ્યું, ચાર્લ્સે સ્વીકાર્યું નહિ અને તે ઘણો કચ્યો ફ્રાંસિસને વિશ્વાસઘાતી અને નિર્લજ કહ્યો ફ્રેન્ચ રાજાએ ઉત્તર આપ્યો કે બળાત્કારે લીધેલાં વચન પ્રમાણ નથી. પોપે તેના કસમ ફોક કર્યા.

જમીનદારોના ભારે જૂલમથી ઘણાજ હેરાન થયેલા ખેડુતોએ જર્મનિમા આ વખતે બંડ કર્યું, અને ઘણો નાશ કર્યો તુરિંજિઆ પ્રાંતમાં લ્યુથરનો પંથ ઘણો ફેલાયલો હતો મન્ઝર નામે એક મુખ્ય ધર્માંધ ફિતૂરખોરોનો ઉપરી થયો તેણે અજ્ઞાની લોકોને ધર્મની બાબતમા ઉ-

મિસે ઇત લિનો મેલોય પ્રાંત જીની લીધો તેના ન્યૂક રાજ્યેની મદદ માગી પરતુ આફ્રિકાની સ્વારીના ખરચથી તેનો ખજાનો ત્દ્દન ખાલી થઇ ગયો હતો તેથી કુમક મોકલી શકો નહિ આગળ ફ્રાંસિસે ચાર્લ્સ પાસે જેમ ડચ્ક ચુઢ માગ્યુ હતું, તેમ ચાર્લ્સે માગ્યુ તેની ફોજ ફ્રાન્સના પ્રોવાન્સ પ્રાંતમાં પેઠી, પણ હાર ખાઇને પાછી હઠી ફ્રાન્સના પાટવી શાહજાદા ડોફિનનુ મરણ આ વખતે થયુ તેને ચાર્લ્સે કાવતરૂ કરી ઝેર દેવ ન્યુ એવી જુઠી વાત હાલ ફ્રાન્સમા ચાલી આ તહોમતનો પારિસની પાર્લમેંટની હજૂરમા જવાબ દેવાને ફ્રાંસિસે ચાર્લ્સને ફ્લાન્ડર્સના તાબેદાર તરીકે હુકમ કર્યો અને ચાર્લ્સે આવવાની ના પાડી તેથી તે તાલુકો તેણે ખોયો એવો ઠરાવ કર્યો લડાઇ મદ પડી ગઇ અને તુર્ક ફોજની ચઢતી કળાથી પોપને એટલી ધાસ્તી લાગી કે યૂરોપના રક્ષણને સારૂ તેણે વચમા પડી આ બે રાજાઓ સાથે દોસ્તી કરાવી ઇ સ ૧૫૩૮ મા નાઇસ શહેરમા તે બેની વચ્ચે કરાર થયા

જર્મનિમા જેમ પ્રોટેસ્ટંટ રાજાઓએ એકો કર્યા હતો તેમ કાથલિક રાજાઓએ પણ કર્યો અને બેઉ પક્ષવાળાઓ વચ્ચે ત્કરાઓ ચાલ્યો તેથી, તથા એ ધર્મની તકરારનો નીવેડો આણવાને મોટી સભા ઓલાવવાના કામમા પોપે વાંધો ઉઠાવ્યો કે તે સભા મારા કબ્જામા રહે તોજ ઓલાવાય તેથી તથા ફ્લાન્ડર્સની રૈયત નારાજી થઇ હતી ને ફિતુર કરવાની ગોઠવણ કરતી હતી અને હંગરિમા તુર્ક સુલતાન ફતેહ કરતો હતો તેથી ચાર્લ્સનું મન ઘણું ચિંતાતુર થયુ હતું એવી અડચણોથી ઘેરાયલો છતા તેણે આલ્જીઅર્સપર ચઢાઇ કરી (ઇ સ ૧૫૪૧) માર્ગમાં તેના વહાણોને તોફાન લાગ્યું મરકીથી તેની ફોજના બહુ માણસ મરી ગયા અને જોડે લીધેલા ઓગમાદિ કામમાં આવ્યા નહિ તેને પાછા વળવાની જરૂર પડી હાનિ અને શરમમા તે ગરક થઈ ગયો આ પરાભવથી તેના શત્રુઓ હિંમત પકડી લઢવાને ઉભા થયા તેઓમા ફ્રાંસિસ પહેલો હતો

મિલાનમા ચાર્લ્સનો મૂકેલો હાકેમ હતો તેણે ફ્રાંસિસના બે એલચીઓને પકડીને મારી નાખ્યા એ કામ રાજ્યોના સામાન્ય કાયદા વિરૂદ્ધ હતું એ ગુન્હાનો લાભ લઇ ફ્રાંસિસે લડાઇના જાહેરનામાં કર્યા આ

વેળા તેણે નેધરલાંડપર ચઢાઇ કરી. પણ ઝાઝી અસર કરી શકયો નહિ (ઇ. સ. ૧૫૪૨). ચાર્લસે ઇંગ્લાંડના રાજા જોડે દોસ્તી કરી. તેની અને હેન્રિની વચ્ચે કલહ કરાવનાર રાણી કાથરૈન આ વખતે મરણ પામેલી હતી. ફ્રાન્સ અને સ્કાટલાંડના રાજા વચ્ચે મોટી મિત્રાચારી થઇ હતી. સ્કાટલાંડનો રાજા ૫ મો જેમ્સ એક ફ્રેંચ શાહજાદીને વર્યો, ને તેથી ઇંગ્લાંડનો રાજા બહુ અદેખાઇ કરવા લાગ્યો. એ જેમ્સ હેન્રિનો ભાણેજ હતો. પોપની સત્તા રદ કરી ઇંગ્લાંડના જેવો ધર્મ સંબંધી ફેરફાર કરવાને મામાએ ભાણેજને કહ્યું. પરંતુ સ્કાટલાંડના ધર્મગુરૂઓ આગળ હેન્રિનું કંઇ ફાવ્યું નહિ, તેથી ગુસ્સે થઇ તેણે સ્કાટ્લાંડ જોડે લઢાઇના જાહેરનામાં કર્યાં, એવામાં ૫ મો જેમ્સ મરણ પામ્યો. તેની ગાદીએ બેસનાર તેની બાળકુંવરી મેરી હતી. એ કુંવરીને પોતાના દીકરા એડવર્ડ વેરે પરણાવી. ઇંગ્લાંડના અને સ્કાટ્લાંડમાંના ફ્રેંચ પક્ષકારોનું જોર તોડવાથીજ આ મનસુબો પાર પડે એવું હતું, તેથી ફ્રાન્સના રાજાની વિરૂદ્ધ પક્ષમાં તે ખુશીથી ઉતર્યો.

ફ્રાંસિસે તુર્કી સુલતાનને મદદે લીધો અને જર્મનિના પ્રોટેસ્ટંટ રાજાઓને કુમકે લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેમના ધર્મ સબંધી મતને ઘણો વિરૂદ્ધ હતો તેથી તેમણે દોસ્તી કરવાને ના કહી. સુલતાને તેને સારી મદદ કરી. હંગરિપર તે પડે ચઢયો અને બાર્બેરોસાના નામીચા સરદારના હાથ નીચે ફ્રેંચ સેનાને મદદ કરવાને તેણે લશ્કર મોકલ્યુ. ફ્રાંસિસની ખ્રિસ્તિ અને સુલતાનની મુસલમાની ફોજે એકઠાં મળી નાઇસ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. એથી યુરોપ આશ્ચર્ય પામ્યું અને ફ્રાન્સ ઘણું નિંદાયુ. ખ્રિસ્તિ ધર્મના આ કટ્ટા વેરીઓને મદદે બોલાવ્યાથી ફ્રાંસિસનું કામ પાર પડ્યું નહિ ઘેરો ઉઠાવી તેની ફોજને પાછાં હઠવું પડયુ. ઇ. સ. ૧૫૪૪ માં સિરિ સોલેમના રણમાં તેના લશ્કરે મોટો જય મેળવ્યો પણ તેથી કાંઇ ફળ થયું નહિ. ચાર્લસની ફોજ લોરેન પ્રાંતમાં પેઠી અને ઇંગ્લીશ સેના કાલે બંદરમાં આવી ચાર્લસ અને હેન્રિ મળીને વર્ત્યા હોત તો ફ્રાંસિસને હઠવું પડત તેમના કુસંપનો લાભ લેઇ ઇ. સ. ૧૫૪૪ માં ફ્રાંસિસે ચાર્લસ જોડે ક્રેપી નગર આગળ સલાહ કરી હેન્રિએ લઢાઇ જારી રાખી પણ પરિણામ કાંઇ થયુ નહિ. ચાર્લસની સત્તા હવે ઇટાલિમાં નકી થઇ

અને તે જર્મનિમાં તેવી કરવાને ચુપ તૈયારી કરવા માંડી. ઇ. સ. ૧૫૪૯ માં તેના એક બળવાન બરોબરીઆ ફ્રાંસિસ અને હેનિ મરણ પામ્યા. તે બંને પ્રોટેસ્ટંટોને જબરી સહાયતા કરી શકે એવા હતા. તથા પંથને અનુકૂળ થવામાં હેનિના હેતુ નિર્દોષ ન હતા પરંતુ તે પોપના ઉપર એવો સખ દ્વેષ કરતો કે જર્મનિમાં પ્રોટેસ્ટંટોનું રક્ષણ કરવાને સહાય આપે.

ઇ. સ. ૧૫૨૫ માં બ્રેન્ડનબર્ગના આલ્બર્ટે દેવસ્થાન ખાતાનો રુશિઆ પ્રાંત સેહ લીધો. ધર્મના ફેરફારનું એ પહેલું પરિણામ હતું; પણ કાથલિક રાજાઓની રીસ અને પ્રોટેસ્ટંટોનો લોભ ફ્રેન્ચ અને તુર્ક લોકોના હુમલાથી પોબી રહ્યો. સ્પાયર્સ અને ઓગસબર્ગમાં ડાયટ સભાઓ થઇ. ત્યારે રાજેંદ્ર ચાર્લ્સની વર્તણુક એવી હતી કે પ્રોટેસ્ટંટોને ભય ઉત્પન્ન થાય. પોપ પોતાના તાબામાં રહે એવી ધર્મસભા બોલાવવાને ઇંન્તેજાર હતો અને જે સંસ્થાનો કાથલિક મતમાં રહ્યાં હતાં તેમાંના ધર્મ ગુરૂઓ પ્રપંચ કરતા હતા તેથી પ્રોટેસ્ટંટોને સ્મોલકોલ્ડનો એકો જારી રાખવાની જરૂર પડી. દરેક પ્રોટેસ્ટંટ સંસ્થાને કેટલી ફોજ આપવી તે પણ તેમણે મુકરર કર્યું. ઈ. સ. ૧૫૪૫ માં ટ્રેંટ નગરમાં મોટી ધર્મસભા મળી. તેનું રૂપ અને તેના ઠરાવ એવા હતા કે તેમાં પ્રોટેસ્ટંટો સામિલ થઇ શકે નહિ. કેરપીની સલાહથી તેઓના ઉપર સ્વારી કરવાની ચાર્લ્સને જોગવાઇ મળી. તેઓ એકેકનો ભરોસો રાખતા નહિ. તેથી એકે વર્તી શકતા નહિ. વિગ્રહના આરંભમાંજ સેક્સનિનો એક તાબેદાર મોરિસ તેમને તજી શહેનશાહને જઇ મળ્યો. ઈ. સ. ૧૫૪૭ માં મુહલબર્ગ આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં સાક્સનિનો ઇલેક્ટર જોન ફ્રેદરિક જે પ્રોટેસ્ટંટોનો સરદાર હતો તે પકડાયો. રાજાધિરાજે તેનો મૂલક દગલબાજ મોરિસને આપ્યો. ત્યાર પછી પ્રોટેસ્ટંટનું રક્ષણ કરનાર હેધસનો ફાઉંટ હતો તેને કપટી ચાર્લ્સે બાહેધરી આપી મળવા બોલાવ્યો અને પોતાનું વચન તોડી બંધીવાન કર્યો.

ચાર્લ્સની આવી ઉતાવળી ફતેહથી પોપને ડર લાગ્યો. તેણે ધાર્યું કે ધર્મસભા પાસે ચાર્લ્સ મારી સત્તા ઓછી કરાવશે. સામાન્ય શત્રુ પ્રોટેસ્ટંટ માર્ગે રગદોળાઇ ગયો છે એવું માની પોપ અને ચાર્લ્સ પોતપોતાના સ્વાર્થ સાધવાને મહેનત કરવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૫૪૮ માં ઇંટીરમ નામે પુસ્તકમાં ધર્મસમાજ સંબંધી કેટલાક ધારા ચાર્લ્સે પ્રસિદ્ધ કર્યા.

સ્વતંત્રપણે વિચાર અને ઠરાવ કરી શકે ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે વર્ત્તવું એવો તેણે હુકમ કર્યો. કાથલિક પંથને અનુસરતા એ ધારા હતા. તોપણ પ્રોટેસ્ટંટોની સાથે મળી કાથલિકો પણ એની સામા થયા. પરંતુ માગ્દેબર્ગ નગર સિવાય કોઇ લઢવા ઉઠ્યું નહિ, ને શહેરને જીતવાને સાક્સનિના મોરિસને મોકલ્યો.

ચાર્લ્સના આચરણથી મોરિસ રાજી થયો નહતો, અને તેનો સસરો હેસ્સનો ફાઉંગ બધીખાને પડ્યો હતો તેથી વિશેષ દિલગીર થયો હતો. ધર્મ પાળવાની છૂટ અને સસરાનો છૂટકારો એ બે હેતુ પાર પાડવાની તેણે બહાદુર યોજના કરી પરંતુ અનુકૂળ પ્રસંગ મળતા સુધી તે વાત કોઇને જણાવી નહિ ઈ. સ. ૧૫૫૧ માં તેણે માગ્દેબર્ગને શરણે આવવાની જરૂર પાડી શહેનશાહના મનમાં શક ન ઉત્પન્ન થાય તેને માટે તેણે તે નગરની ફોજ તથા વસ્તીને પોતાના પક્ષમાં લીધી. ફ્રાંસિસની ગાદીએ ૨ જો હેન્રિ બેઠો હતો તેની જોડે કુમકના છાના કરાર કર્યા. સઘળી તૈયારી પૂરી થયા પછી પોતાની માગણીના જાહેરનામાં કર્યાં, તે જાણી ચાર્લ્સને બેહદ સતાપ થયો તથા તે ઘણોજ વિસ્મય પામ્યો. એની તો ત્વરા અને ઉત્સાહથી મોરિસે તે સ્વારી કરી કે ચાર્લ્સને નાસવાનો વખત પણ મુસ્કેલીથી મળ્યો. ટ્રેંટની ધર્મસભા વિખરાઈ ગઈ તે દશ વરસ સુધી ફરીને મળી નહિ વિશ્વાસઘાતી મોરિસે ચાર્લ્સની બધી યોજનાઓ ઢોળી પાડી, અને પાસૌ નગરમાં એક કરાર કરવાની જરૂર પાડી એ કરારથી બધીખાને પડેલા ફાકોરો છૂટા થયા અને પ્રોટેસ્ટંટોને પોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ મળી (ઈ. સ. ૧૫૫૨) એથી ચાર્લ્સને બહુજ માઠું લાગ્યું ત્રણ વર્ષ સુધી ફ્રાન્સ જોડે લઢાઈ ચાલી તેમાં કાંઇ મોટા બનાવ બન્યા નહિ અને સામટે મેળે કહેતા એ વિગ્રહ ચાર્લ્સને પ્રતિકૂળ હતો. પાસૌના કરાર ઉપર સહી કરી અને પોતાની આપી કારકિર્દીના ફળ ખોયા, ત્યારથી પાંચમા ચાર્લ્સને રાજગાદી અણગમતી થઇ. હાપ્સબર્ગમાં ડાયટ મળી તેણે મંજૂરી આપી કે બધા સંસ્થાનોમાં ઇચ્છામ આવે તે ધર્મ પાળવાની સૌને છૂટ આપવી પોપ ૪ થો પોલ આસ્ત્રિઆના કુળનો કટ્ટો શત્રુ થયો. તેણે ફ્રાન્સ જોડે ઘા-

ડો મળધ કર્યો તોફાની વાળા ચઢી આવવાની તૈયારી હતી, એવામાં રાજ્યાસન પરથી ઉતરી ચાર્લ્સે યુરોપને વિસ્મિત કર્યું.

પાચમા ચાર્લ્સનું બુદ્ધિબળ મધ્યમ હતું તોપણ યુરોપના ઘણા ખરા રાજાઓ કરતાં તે વધારે પ્રતાપી હતો ફ્રાન્સનો રાજા અને પોપ તેના બંધીવાન થયા હતા, સિકંદર અથવા રોમના કરતા તેના તાબામા વધારે મુલક હતો તેના સામતો અથવા પ્રધાનો વડે તેનો લોભ પાર પડ્યો હતો, પાખંડીમાર્ગનું પારિપત્યનું માન તેણે મેળવ્યું હતું. જૂનો મત એના આધારથી પણ ટકી શકશે નહિ એ સિદ્ધ થયું ત્યારે તેણે જાણ્યું કે હવે મારૂં સંસારમા કામ નથી છપન વર્ષની તેને ઘડપણની નબળાઇ લાગી તેથી તથા તેના મનસુબા અંતે પાર નહિ પડ્યા તેથી કંટાળી જઈ દુનિઆથી વિરક્ત થવાની ઇચ્છા તેને ઉત્પન્ન થઇ ગાદીપરથી ઉતરી રાજ્યભૂષણો પોતાના અંગપરથી કાઢી નાખ્યા અને સંન્યાસી થઇ સ્પેનના એક મઠમા જઇ રહ્યો તેની સ્પેનની ગાદીએ ઘાતકી ફિલિપ ચયો તેથી જેમ આગસ્તીનની પછી રોમની ગાદીએ તૈબિરિઅસ આવ્યાથી લોક ક્ષોભ પામ્યા તેમ ચાર્લ્સને વૈરાગ્ય આવ્યાથી પ્રજાને દિલગીર થવાનું કારણ મળ્યું

દુરાચરણી ૮ મા હેન્રિના પુત્ર ધર્મશીલ ૬ ઠ્ઠા એડવર્ડે ઇગ્લાડમા પ્રોટેસ્ટંટ માર્ગની સ્થાપના કરી એ પાદશાહ નાની વયનો હોવાથીજ ગડબડ થઇ, તેણે કરીને તેના વાલીઓના લોભથી નવા પથની સ્થાપના સ્થિર પાયાપર થવામાં અડચણ પડી બાળપણમા એડવર્ડ મરણ પામ્યો (ઈ સ ૧૫૫૩), અને તેની પછી ગાદીએ આવનાર તેની બેન મેરીએ પોપની સત્તા ઇગ્લાંડમા ફરીને આણી જર્મનિના રાજ્યાધિરાજનું આસન પોતાના કુમાર ફિલિપને અપાવવામા પ મો ચાર્લ્સ ફતેહ પામ્યો નહિ તે શાહજાદાના લગ્ન રાણી મેરી વેરે બ્રિટિશ પ્રજાની ખુશી ઉપરાંત તેણે કરાવ્યા ઇગ્રેજોને રોમના આચાર્યની સત્તામા પાછા આવવાને મેરીએ બહુ ઘાતકીપણું કર્યું પણ તેથી કાંઇ વળ્યું નહિ, અને ઇ સ ૧૫૫૮ માં તેનો કાળ થવાથી તેની બેન રાણી ઇલિઝાબેથે પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મની સ્થાપના ઇગ્લાડમા ફરીને કરી

ઇ. સ. ૧૫૫૫ માં જર્મનિના ઓગસબર્ગ શહેરમાં કપટ સભા મ-ળી, તેણે પ્રોટેસ્ટંટોને જોઇએ તેટલા હક આપ્યા નહિ. કોઇ નાની લડા-ઇમાં મોરિસ પડ્યો અને તેની જગા લેવા લાયક કોઇ સરદાર તેઓમાં ન હતો. ધર્મ પાળવાની છૂટ કાલ્વિન પંથીઓને આપવી નહિ એ ઠરાવ લ્યુથર પંથે નાહાનીથી સ્વીકાર્યો તથા બીજી કેટલીક તકરારોનો ફેંસલો મુ-લતવી રાખ્યો અને તેથી નવી લડાઇનાં બીજ રોપાયાં. પોતાના પુત્રને જર્મનિની શેહેનશાહી અપાવવાની ઉમેદ ચાર્લસને છોડી દેવી પડી. ભા-ગ્યના અસ્થિરપણાના અનુભવથી ઉદાસ થયો અને મંદવાડથી તે નબળો થઇ ગયો ત્યારે પોતાના બંને અધિકાર છોડી દેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. સ્પેન અને નેધરલેંડની રાજ્યગાદીઓ શાહજાદા બીજા ફિલિપને તેણે આપી, અને કેટલાક મહીના પછી જર્મનિનું સિંહાસન પોતાના ભાઇ ફ-ર્દિનાંદને સોંપ્યું. વાલાદોલીદના એક મઠમાં જઇ તે રહ્યો અને ઇ. સ. ૧૫૫૮ માં ત્યાં મરણ પામ્યો.

પાંચમા ચાર્લસની કારકીર્દિમાં ધર્મ સંબંધી ઝપડો ચાલ્યો તેનું પરિ-ણામ નવા પંથને અનુકૂળ હતું; પરંતુ જૂનો પંથ છતાયો ન હતો. જે-સ્યુઇટ નામે એક મંડળી ઉભી થઇ, તેણે જૂના માર્ગને સારો ટેકો આપ્યો.

સોળમા સૈકાને આરંભે વેનિસનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય એવું જબરદ-સ્ત અને ધાસ્તી આપનાર થઇ પડ્યું હતું કે યૂરોપના ઘણાખરા રાજા-ઓ તેનો નાશ કરવાને એકઠા થયેલા હતા. ચાર્લસ અને ફ્રાંસિસની વઢવા-ઢોની દરમિઆન વેનિસની સત્તા ક્ષય પામી. કાંબ્રેના એકાથી જે વિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો તેમાં વેનિસના રાજ્યનો ઘણો મૂલક ગયો એટલુંજ નહિ પ-ણ સ્વરક્ષણને અર્થે લાંબી મુદત સુધી અતિ શ્રમ અને ખરચ કરવાથી તેનું બળ ખાલી થઇ ગયું, અને જે પરદેશના વેપારથી તે ધનવાન અ-ને શક્તિવાન થયું હતું તે વેપાર એવો તૂટી પડવા માંડ્યો કે તેને સારી હાલતમાં ફરી લાવવાની આશા રહી નહિ. કેપ આવ ગુડહોપ થઇને હિંદુસ્તાન જવાની વાટ જડવાથી વેનિસના રાજ્યને માઠાં પરિણામ થ-વાની બીક ત્યાંની રાજસભાને હતી તે ખરી પડી. ઇજીપ્તના અને ઇસ્તાં-બુલના મામલુક જાતના સુલતાનોને ઉશ્કેરીને તથા તેમને ગુપ્ત મદદ આ-

પીને પોર્તુગીઝોના વેપારનો નાશ કરવાની તેમની ભગીરથી મહેનત વ્યર્થ ગઇ. પોતાની ચપળતા અને બહાદુરી વડે પોર્તુગીઝે દરેક હરકત દૂર કરી, અને હિંદુસ્તાન પાસેના બેટોમાં જબરી સત્તા સ્થાપી. વેપારનું સ્થાન વેનિસ હતું તેને ઠેકાણે લીસ્બોન થયું. અમેરિકામાં સ્પાનિયર્ડોની શોધથી પણ વેનિસના વેપારને હાનિ પહોંચી. જ્યારે પૈસાના ઝરણ સુકાઇ ગયાં ત્યારે રાજ્યની શક્તિ પણ ક્ષીણ થઇ ગઇ તેથી વેનિસ હલકા દરજ્જાનું રાજ ગણાવવા લાગ્યું. સાવચેતીથી વર્તિને એ નબળાઇ વેનિસના રાજ્યે ઘણા વખત લગી સંતાડી, તેથી વેનિસ ઘણાક વખત લગી નમળું છતાં આગળની પેઠે તેનું માન ઘણા વખત લગી રહ્યું.

ફ્લોરેન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં કોસ્મોડી મેદિસિ તથા તેના પૌત્ર લોરેન્ઝોએ પોતાની ઉદારતા અને બુદ્ધિબળ વડે અધિકાર મેળવ્યો હતો. તે પરથી તેમના વંશજોએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યરીતિ કાઢી નાખી ત્યાંના રાજા થવાનો લોભ કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં આલેક્ષાંદર ડીમેદિસિને પાંચમા ચાર્લસે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ નીમ્યો. તેના પછી તેની જગાએ થનાર મોટા કોસ્મોએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યરીતિ રદ કરી. ટસ્કનીનો મોટો ડ્યુક એવો ઇલકાબ ધારણ કરી વંશપરંપરા રાજા થયો. ફ્લોરેન્સ, પાઇઝા અને સાના એ ત્રણ રાજ્યો એમના અધિકાર નીચે એકત્ર થઇ ગયાં અને ઇતાલિના સંસ્થાનોમાં ટસ્કનીનું રાજ ઘણી ગોટાઇ પામ્યું.

खंड ६ ट्टो.

ઈલિઝાબેથ રાણીનો સમય.

ઇલિઝાબેથ ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠી તે વેળા ઇંગ્લાંડમાં પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ સ્થાપન થશે કેનહિ તે સંશય હતો. તે રાણી એનબુલેનની કુંવરી હતી; ૮ મા હેન્રિ વેરે તેના લગ્ન પોપે મંજૂર રાખ્યાં નહતાં તેથી તેનો હક કાયલિકોએ સ્વીકાર્યો નહિ અને ફ્રાંસના રાજાએ પોતાના પાટવી કુંવરની વહુ સ્કાટ્લાંડની રાણી મેરિને ઇંગ્લાંડની રાણીનો ઇલકાબ અને ચિન્હો ધારણ કરવા દીધાં. સ્કાટ્લાંડમાં પ્રોટેસ્ટંટ પંથના જેઓ આગેવાન હતા તેમની સાથે ઇલિઝાબેથે છાની દોસ્તી કરી. પ્રોટેસ્ટંટ પક્ષના બળે કરીને સ્કાટ્લાંડ પોપના અધિકાર તળેથી નીકળી ગયું હતું. વળી તે પક્ષે રાજાના અધિકારને એટલાં બધાં બંધન લગાડયાં હતાં કે પોતાની પુત્રી તરફથી કારભાર ચલાવનાર રાજમાતાથી ઇંગ્લાંડપર સ્વારી થઇ શકી નહિ: પોતાની રૈયતને વશ રાખવામાં તેને ઘણી મહેનત પડતી હતી. પ્રોટેસ્ટંટ માર્ગની ચઢતી કરવામાં ઇલિઝાબેથનો સ્વાર્થ હતો અને યૂરોપમાં તે પંથની તે પ્રમુખ ગણાતી હતી. સ્પેનનો બીજો ફિલિપ કાથલિક પંથનો સરદાર હતો. ગયા જમાનામાં સ્પેનનો હરીફ જેમ ફ્રાન્સ હતું તેમ આ વેળા ફ્રાન્સને ઠેકાણે ઇંગ્લાંડ હતું. તોપણ ફ્રાન્સ અને સ્પેનની હરીફાઈ બંધ પડી નહતી, અને તે ઇંગ્લાંડને અતિ ઉપયોગની થઇ પડી, કેમકે પ્રોટેસ્ટંટ પંથને બાળવા સારૂ યૂરોપના બે મોટા કાથલિક રાજાઓ ખરા દીલથી એકઠા થઈ શક્યા નહિ, અને ઇલિઝાબેથના સારા ગુણો જાણવામાં આવ્યાથી તેના હકની સર્વોત્તમ બાંહેધરી જે ઇંગ્રેજ પ્રજાનો પ્રેમ તે કામે લાગવાના પહેલાં તેના શક પડતા દાવાને એથી આશ્રય મળ્યો.

સ્કાટ્લાંડની રાણી મેરી આઠમા હેન્રિના ભાણેજની દીકરી હતી અને ઇલિઝાબેથનું અનૌરસપણું સિદ્ધ થાય તો ઇંગ્લાંડની ગાદીનો વારસો તેને મળે. ફ્રાન્સના પાટવી કુંવરને તે વરી હતી અને તેના મામા-

ઓ. સોરેનના હાકોરો ખુદ્દિવાન, જબરા અને લોભી હતા. સ્કાટ્લાંડમાં કાથલિક અને પ્રોટેસ્ટંટ પંથો વચ્ચે ઝઘડો ચાલતો હતો. આયર્લાંડના બધા લોક કાથલિક હતા અને ઇંગ્લાંડના ઉત્તર ભાગમાં કાથલિકો પ્રખ્યાત હતા તેથી મેરીને ઇંગ્લાંડનું રાજ મળવાની આશા રાખવાને કારણો હતાં. મુદ્દકીડામાં ફ્રાન્સનો રાજા બીજો હેન્રિ મરણ પામ્યો તેથી મેરીનો ધણી બીજો ફ્રાંસિસ શાહ થયો. તે નબળો હોવાથી મેરીના બન્ને કરીને સોરેનના શાહજાદાઓના હાથમાં રાજ્યકારભાર આવ્યો. એથી સ્પેનનો બીજો ફિલિપ તેઓપર અદેખાઇ કરવા લાગ્યો અને તેણે ઇલિઝાબેથનો હક સ્વીકાર્યો અને તેની વેરે પરણવાને માગું કર્યું. ઇલિઝાબેથે ના કહી ત્યારે ફ્રાન્સના પાદશાહની બેટી ઇલિઝાબેથ વેરે તે પરણ્યો અને તે બે રાજ્યો વચ્ચે કરાર થયા. પ્રોટેસ્ટંટ માર્ગ પાખંડી છે અને તેનો નાશ કરવો એવો એ બે રાજાઓએ મોઢાનો ઠરાવ કર્યો. ધર્મ સંબંધી સખ્ત લડાઇ તેથી જાગી અને યૂરોપમાં એક નવા રાજ્યની સ્થાપના થઇ.

ઇ. સ. ૧૫૬૦ ના ડિસેંબર મહિનામાં ફ્રાન્સના બીજા ફ્રાંસિસનું મરણ થવાથી મેરીને સ્કાટ્લાંડ જવાની જરૂર પડી, કેમકે તેની સાસુ તેને અને તેના મામાઓપર દાઝે બળતી હતી અને છાનું વેર રાખતી હતી. બહુજ દિલગીરીથી તેણે ફ્રાન્સ છોડ્યું. સ્વદેશમાં આવ્યા પછી તેનું બ અપમાન થયું, તેથી તેનું મન અતિશે દુખાયું. કાથલિક ધર્મનો સ્કાટ્લાંડમાં પરાજય થયો હતો પરંતુ તેને ઠેકાણે સ્થાપન થનાર પ્રોટેસ્ટંટ માર્ગ પણ તેનાજ જેવો વહેમી, અંધ અને બીજાના માર્ગને હરકત તથા પીડા કરનાર હતો. તોપણ રાણી મીઠા વચની અને તેનો પક્ષ નબળો હોવાથી તુરત તોફાન ઉઠ્યું નહિ. ઇલિઝાબેથની ખુશી વિરૂદ્ધ દાર્નલીના મે ઉમરાવને મેરી વરી (ઇ. સ. ૧૫૬૫), તેથી બેઉ રાણીઓ વચ્ચે ખુલ્લો અણબનાવ થયો. પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મને બાંહેધરી આપવાને મેરીએ ના કહી તેથી સ્કાટ્લાંડના કેટલાક ઉમરાવો રીસાઇને ઇંગ્લાંડમાં ગયા. દાર્નલીને પણ તેમણે પોતાના પક્ષમાં લીધો. રીઝીઓ નામે નીચ કુળનો ઇટાલિનો વતની મેરીનો એટલો બધો માનીતો થઇ ગયો કે દાર્નલીના મનમાં શક ઉત્પન્ન થયો. કેટલાક મારાને તેણે ગુપ્ત રીતે મહેલમાં આણ્યા અને તેમને હાથે રાણીની હજૂરમાં રીઝીઓનો ઘાત કરાવ્યો. પુત્રનો જ-

-મ થવાથી મેરી અને તેના ધણી વચ્ચેં સલાહ થઇ. કુમારને બાપટીઝમની ક્રિયા કરતી વખતે તેના બાપને હાજર રાખ્યો નહિ તેથી જણાયું કે એ સલાહ દેખાઇતી હતી. દાર્નેલી માંદો પડ્યો તેથી મેરી ધણી દિલગીર હોય એવું ડોળ કરી તેને જોવા ગઇ. જ્યાં ગરબડ ન હોય એવું ઘર માદાને રહેવાને જોઇએ એવું કહી દાર્નલીને કોઇ એકાંત મકાનમાં તે લઇ ગઇ. ઇ. સ. ૧૫૬૭ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની નવમી તારીખે બંદુકના દારૂથી એ ઘર ઉડી ગયું, અને દાર્નલીનુ મુડદું કેટલેક વેગળે પડેલું માલૂમ પડ્યું. બોસવેલ નામે એક ઉમરાવ ઉપર એ ગુન્હાનો શક સર્વે આણવા લાગ્યા, પરંતુ મેરીએ તેનો બચાવ કરવાના ઉપાય કર્યા અને કેટલાક વખત પછી તેને પરણી, તે પરથી એવું સિદ્ધ થયું કે વરને મારી નાંખવામાં તે સામિલ હતી. સ્કાટ્લાંડના તાલુકદારોએ બળવો કર્યો અને મેરીને પકડી પણ બોસવેલ દેશપાર નાસી ગયો.

બડખોરોએ રાણીને રાજ્યાસનપરથી ઉતરવાની જરૂર પાડી અને તેના બાળ કુમાર છઠ્ઠા જેમ્સને ગાદીએ બેસાડ્યો. લાગ મળવાથી મેરી કેદમાંથી નાઠી પરંતુ તેને પક્ષે ચઢેલી ફોજનો પરાભવ થયો અને તેને ઇંગ્લાંડમાં નાસી જવું પડ્યુ (ઇ. સ. ૧૫૬૮) ઇલિઝાબેથે તેને સખ્ત કેદમાં રાખી. એ કામ કદાચ સ્વરક્ષણને અર્થે જરૂરનું હતું, તોપણ ગેરઆબરૂનું હતું, કેમકે શરણે આવેલી રાણીને એ રીતે બધીખાને રાખવી એ અયોગ્ય હતું. ઇંગ્લાંડના ઉત્તર પ્રગણાના તાલુકદારો ફિતુર કરતા હતા અને નોર્ફોકના ડ્યુક જોડે ખટપટ ચલાવતા હતા, તથા યૂરોપમા કાથલિક રાજાઓ ઇલિઝાબેથ ઉપર છચોક હુમલા કરતા હતાં તેથી દુર્ભાગણી રાણી મેરીને બધીખાને રાખવાની ઇલિઝાબેથને જરૂર પડી.

ફ્રાન્સની ગાદીએ હેન્રિની પછી તેનો દુબળો પુત્ર બીજો ફ્રાન્સિસ
। ફ્રાન્સમાં ઇન્કવીઝીશન કોર્ટની સ્થાપના કરવાના પ્રયત્ન કરવામાં
। મસલતદારો લાગ્યા હતા. બીજા ફિલિપે નેધરલાડમાં પણ તેવીજ
શીશ કરી. બને દેશોના પ્રોટેસ્ટટો તેથી બહુજ સામા થયા. પોતાના
ડા ૫ મા ચાર્લેસની પેઠે સ્વેચ્છિક રાજા થવાને ફિલિપ ચહાતો હ-
, પરંતુ તે હેતુ પાર પાડવાને તેણે જુદા સાધન વાપર્યાં, નવા પથનો
શ કરી જૂના પંથને પ્રબળ રાખવામા કાળજી બતલાવી ને ધર્મગુર-

ઓને પોતાની તરફ રાખવાની ઉમેદ તેણે કરી અમેરિકાના ધનમાંથી અમીરોને લાભ આપી તેમના વહાલા થવાને તેણે ઇચ્છયું, અને ધર્મગુરુ તથા ઉમરાવોની એકત્ર મહેનત વડે રૈયતને દાબ કરી નાખવાની કોશીશ કરી ફ્રાન્સની પેઠે નેધર્લાંડમાં ઇન્કવીઝીશનની સ્થાપના વિનાશકારી થઈ પછી, સ્વદેશનું હિત ઇચ્છનાર સઘળા યોગ્ય આદમીઓ દૂર જુમ્મા અને આગ્રહથી સામે થવા કાથલિક ધર્મ ક્રૂર અને લોકને ગુલામ કરી નાખનાર તેથી ઠરેવાયો, અને નવા પંથના આગેવાનો પોતાના દેશને ઉદ્ધાર કરનારની પ્રતિષ્ઠા પામ્યા ઇ સ ૧૫૬૦ મા પોપની ગાદીએ ૪ થો પાયસ બેઠો તેથી ફ્રાન્સમા પ્રકૃતિક્ષોભ ઉઠવામા વિલંબ લાગ્યો નહિ

ફ્રાન્સના દરબારમાં રાજાના મામરિયાનું ચલણ હતું તેઓ લોરેનના તાલુકદારો હતા ને તેમના કુળનું નામ ગાઇઝ હતું દરબારમાંથી તેમનો પગ કાઢવાને પ્રોટેસ્ટંટોએ ગુપ્ત મસલત કરી, તેમાં ઘણાક ભાવિક કાથલિકો સામિલ થયા રાજદરબારીઓના જાણવામા તે મસલત આવી ને મસલતખોરો માર્યા ગયા પ્રોટેસ્ટંટોનો ઘાત થવાથી તે પથમાં લોકનો વધારો થયો ફ્રાન્સમા પ્રોટેસ્ટંટોને હ્યુગેનોટ કહેતા હતા તેઓ એવા બળવાન હતા કે રાજસભાએ તેમને પોતનો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપી. જો આ વેળા ફ્રાન્સનો પાદશાહ બુદ્ધિવાન અને લોકની ઇચ્છાથી અને રાજ્યના લાભથી વાકેફગાર હોત તો ઇંગ્લાંડની ધર્મસમાજની પેઠે ફ્રાન્સની ધર્મસમાજ પોપથી સ્વતંત્ર થઈ હોત પ્રજાની સભા મેળાવી ધર્મ સંબંધી તકરારનો નિકાલ કરવો એવો મનસુબો ફ્રાન્સના દરબારે કર્યો હતો તે ફ્રાન્સિસે ફેરવ્યો અને વચન આપ્યું કે એ કામને માટે આખા યુરોપની ધર્મ સભા બોલાવીશ ટ્રેન્ટ નગરમા બિશપો એટલે આચાર્યોને બોલાવવાથી નાખુશ થશે તેથી તે સભા બોલાવવી નહિ એવું ફ્રાન્સ અને જર્મનિના પાદશાહે કહ્યું, પરંતુ બીજો ફ્રાન્સિસ મરવાની તૈયારીમાં હતો તેથી પોપે તે માન્યું નહિ એ દરમિયાન ફ્રાન્સમા સ્ટેટ્સ જનરલ એટલે રાજ્યસભાનુ મળવું થયું કોંડેનો શાહજાદો અને નવારનો રાજા હ્યુગેનોટ પક્ષના નાયક હતા, તેઓ દરબારમા આવ્યા તેવારે તેમને કેદ કર્યા અને કોન્ડેને મારી નાખવાનો હુકમ થયો રાજમાતા કાથરૈન દી મેદિસિસને ધાસ્તી લાગી કે રાજાનું મરણ થવાથી રાજ્યની લગામ ગાઇસ કુળના હા

થમા જશે ગ્રોટેસ્ટંટોને પોતાના પક્ષમા તેણીએ ગુપ્ત રીતે લીધા ને કોન્ડે-ના ઉપર થએનો હુકમ ફેરવાવ્યો એ બાઇ ઘણી પ્રપંચી હતી ગ્રોટેસ્ટંટો ની જોડે એ પ્રમાણે છાની દોસ્તી કરી અને સ્પેનના બીજા ફિલિપને ગુપ્ત રીતે કહાવ્યુ કે, નવા પંથ ઉપર હું ઘણોજ દ્વેષ રાખુ છુ, ને તે માર્ગીઓને ફિલિપની પેઠે મારી નાખવાની અનુકુળ જોગવાઇ જોતી બેઠી છુ એ બાઇ બેઉ પક્ષ જોડે પ્રપંચ રમતી હતી એવુ કાવતરૂ છોડી દઇ ખુલ્લા દીલથી એક પક્ષને મળી ગઇ હોત તો તેના સામાવાળીઆ બહુ જોર કહેવાત, આવા કપટથી તો પ્રકૃતિશીલોને ઉત્તેજન મળ્યુ ગાઇસના ડ્યુકની નજરમા સ્પષ્ટ આવ્યુ કે, લડાઇ ઉઠાવવાને કંઇક મોટું બહાનું જોઇએ કાથલિક ધર્મ ભયમા આવી પડ્યો છે એવી વાત તેણે ચલાવી અને તેથી અજ્ઞાન અને ધર્માંધ લોકો તેની કુમકે ચઢ્યા કાથલિક પક્ષનો તે સરદાર થયો માદા રાજાની તરફથી કામ ચલાવનાર રાજમાતા અને તેના કારભારીઓ જૂના કાથલિક માર્ગ વિશે બેદરકાર અને ધર્મની છૂટ આપવાને તૈયાર હોય એવુ દીસતું હતુ તેઓનો નાશ કરી તમામ રાજસત્તા લેવાની ઉમેદ એ ડ્યુકને હતી હ્યુગેનોટની પેઠે તેણે પણ લોકને વિનતિ કરી અને પ્રજાનો અભિપ્રાય પોતાના પક્ષમા લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો બને પક્ષે રાજગાદીના રક્ષણને અર્થે લઢવાનું બહાનું બતાવ્યુ

ટ્રેન્ટની ધર્મસભાનુ કામ જારી હતું ટંટો મટાડવાની કે જૂની પદ્ધતિમા સુધારો કરવાની કંઇપણ ઇચ્છા તેણે દેખાડી નહિ ધર્માચાર્યો પોતપોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવવાના કામમા લાગ્યા હતા અને લઢાઇ પતાવવાની તેમને જરાવી થોડી ખુશી છે તે તેમને ખુલ્લી રીતે જણાયુ એક યુદ્ધમા હ્યુગેનોટની હાર થઇ તે સમાચાર સાંભળી ઇશ્વરનો જાહેર રીતે તેમણે પાડ માન્યો ૪ થા પાયસ સિવાય એ મંડળીથી કોઇ બીજું નહતું પાયસના અભિપ્રાય ઉપર સ મળી તરફથી ચુસ્ત પણ પણ્ત ... જર્મનિના રાજ્યવિ-

(રાજા ફર્દિનાંદના પાટવી કુંવર માક્સિ મિલિઅનને જર્મનિના રાજાઓએ રોમનો રાજા નીમી રાજાધિરાજની પછી ગાદીએ બેસવાનો અધિકાર આપ્યો એ ઓહ્દો મેળવવા વાસ્તે પોપની મંજૂરી જૂના કાળથી લેવામાં આવતી તે લેવાની માક્સિ મિલિઅને ઘણા વખત સુધી ના કહી તેથી

ફિલિપે કરાર પ્રમાણે ફ્લાન્ડર્સમાં ઇન્કવીઝીશન કોર્ટની સ્થાપના ત્યારથી કરી એ કોર્ટના જૂલમથી ત્યાં બંડ થયું, તેને બેસાડી દેવાને આલ્વાને મસ અખત્યાર આપીને નેધર્લાંડનો સૂબો બનાવ્યો. ફ્લાંડર્સના ઘણાક વેપારીઓ અને કારીગરો પ્રદેશ છોડીને ઈંગ્લાંડમાં નાશી આવ્યા, એથી ઈંગ્લાંડના વેપારની આબાદીને ઘણો આશ્રો મળ્યો. આલ્વાએ બહુજ ક્રૂરપણું કર્યું, અને લોકની તરફથી ઓરેંજનો શાહજાદો ઘણી હિંમતથી લડયો, અને અને હોલાંડના સાત પ્રાંતો સ્વતંત્ર થયા. આ ઠેકાણે કહેવું જોઇએ કે ફિલિપ જે નિર્દયપણું કરતો હતો તે પોપના દરબારમાં પસંદ નહતું. ખુલ્લી રીતે જોર જૂલમ કરવા કરતાં કપટ કરવું એ લુચ્ચા ઈતાલિઅનો વધારે પસંદ કરતા (ઇ. સ ૧૫૭૨) ફ્લેમિંગ લોકોની તરફથી તુર્ક લોકો પણ લડવાને આવ્યા હતા લિપાંટો આગળ ઓસ્ટ્રિઆના ડોન જોન અને ઇ. સ ૧૫૬૭ ની વસંત ઋતુમાં ફ્રેન્ચ પ્રોટેસ્ટંટોએ બાળ રાજાને પોતાના કબજામાં લઈ લેવાનો તથા લોરેનના કાર્ડિનલને ફ્રાન્સમાંથી કાઢી મૂકવાનો છાનો મનસૂબો કર્યો. એ વાત જાહેરમાં આવ્યાથી ઘણી મારામારી ચાલી, અને લડાઈ ઉઠી તે છેક ઇ. સ. ૧૫૭૦ સુધી જારી રહી એ વર્ષમાં પ્રોટેસ્ટંટોને ફાયદાકારક કરાર થયા. એ સલાહને મજબુત કરવાને રાજાની બેનને નવારના જુવાન રાજા જોડે પરણાવવાનો વિચાર થયો નવારનો રાજા ફ્રાન્સના પ્રોટેસ્ટંટોનો આગેવાન હતો. એ વિચારમાં બેઉ પક્ષના લોકો ખુશી થયા, અને પારિસમાં લગ્ન કરવાનો મોટો સમારંભ થવા માંડયો. આડમિરલ કોલિની અને બીજા પ્રોટેસ્ટંટ સરદારોને લગ્નમાં બોલાવ્યા ડ્યુક આવ ગાઇસ અને બીજા કાથલિક ઉમરાવો પણ એ પ્રસંગે આવ્યા.

આ કાર્યને અને મોટું ભયંકર કામ બન્યુ આ વેળાએ પારિસની વસ્તી બહુજ ધર્માંધ અને ક્રૂર સ્વભાવની હતી પ્રોટેસ્ટંટોપર તેઓ દરબારના હુકમ કરતાં પણ વધારે જૂલમ કરતા. પ્રોટેસ્ટંટોનો સમુદાય આ વેળા એ શહેરમાં થયો હતો, તે જોઇ તેઓ ગુસ્સે થયા ગાઇસ અને તેના મિત્રો તેને છાનો ટેકો આપતા હતા, અને રાજમાતા કાથરૈન બેઉ પક્ષને સમતોલ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

નવમો ચાર્લ્સ રાજા શરીર અને બુદ્ધિ એ બંનેમાં નબળો હતો.

કાયદા પ્રમાણે તે હવે ઉમરે પહોંચ્યો હતો, પરંતુ રાજ્યની લગામ તેની મા કાથરૈન અને તેના ભાઈ હેન્રિના હાથમા હતી ચાર્લસને એ પસદ ન હતુ કોલિનીની આગળ તે નિશે વાત કરવાથી તેણીને મદદ આપવાને તેણે કહ્યુ, તે પરથી રાજા બોલવા લાગ્યો કે હવે હુ મારી મા અને મારા ભાઇને દરબારમાથી ખસેડીશ અને કુલ અખત્યાર મારા હાથમા લઇશ એ પરથી ચેતી જઈને કોલિનીનો પ્રાણ લેવાનો હેન્રિએ મનસુબો કર્યો કોઇ માણસને એ ખૂન કરવાને તેણે રાખ્યો, અને પોતાની બદૂક તેને આપી પોતાનાપર શક ના આવે માટે ડ્યુક આવ ગાઇસના એક નોકરના ઓરડામા તેને રાખ્યો ત્યા થઇને કોલિની જતો હતો તેવામા તે મારાએ ગોળી મારી તે ઘાત કરે એવી જગાએ લાગી નહિ દરવાજો તોડી ખૂનીને પકડે ત્યાર પહેલા તે નાસી ગયો પ્રથમ પ્રોટેસ્ટટો ડ્યુક આવ ગાઇસપર સદેહ લઇ જવા લાગ્યા, પરતુ બદૂક અને બીજી બી નાઓપરથી થોડા વખતમા એ કામ કોણે કરાવ્યુ તે તેમના જાણવામા આવ્યુ પ્રોટેસ્ટટોએ મૂર્ખાઇ કરી કહેવા માડ્યુ કે હમે એનું વૈર કાથરૈન અને તેના છોકરા હેન્રિપર લેઇશુ

પોતાના ખાસ મિત્રોની ગુપ્ત સભા કાથરૈને બોલાવી અને ત્યા ઠરાવ કર્યો કે સત બાર્થોલોમોના તહેવારના દિવસની સાજે બધા હ્યુગેનોટોની એકદમ કતલ કરાવી નખાવવી (ઇ સ ૧૫૭૨) એ મનસુબો કરનારા સાત આશામી હતા તેઓ જાણતા હતા કે રાજાના અગરક્ષક ગાર્ડીઓ તથા પારિસના લોકો એ કામમા સામિલ થશે વળી એવો પણ વિચાર કર્યો કે આ દુષ્ટ મનસુબો છેવટ સુધી રાજાના જાણવામા આવવા દેવો નહિ, પરતુ બધી તૈયારી થઇ રહે અને આરભ કરવાનો વખત આવે ત્યારેજ હુકમ લેવો

મોડી રાતે કાથરૈન પોતાના મસલતીઆઓને લઇને ચાર્લસની પાસે ગઇ પ્રોટેસ્ટટોએ રાજકુટુબનો વિનાશ કરવાનો વિચાર કર્યો છે માટે કઇ સ ટ ઉપાય કરવા જોઇએ એવુ તેણે રાજાને કહ્યુ રાજા ગાડીઆ જેવો હતો તે એ સાભળીને ઘણો ભયભીત થયો તેવામા પ્રોટેસ્ટટોની કતલ કરવાના કાગળપર તેની સહી તેની માએ માગી પ્રથમ ચાર્લસે સહી કરવાની ના કહી અને તે સહી કરશે કે નહિ એવો શક કેટલીક વ-

મત સુધી રહ્યો. અને ગાંડાઇ અને ગુસ્સાના આવેશમાં આવી ત્યાં ત્યારે હું સહી કરૂંછું માટે તમે બધાને મારજો, જે પાછળ ઠપકો દેનાર કોઇ રહે નહિ.

મધરાતને શુમારે ખુન કરવાનો હુકમ થયો અને મારાઓ એકદમ બહાર પડયા. નિરાંતે સુતેલા હ્યુગેનોટો તેમના ખાટલામાં માર્યા ગયા, કેટલાક નાશી છૂટવાને છાપરે ચઢેલા ત્યાં તેઓ ગોળીથી મુઆ. ચાર્લેસને હાથમાં બંદુક આપીને એક બુરજ ઉપર ઊભો રાખ્યો હતો ત્યાંથી તેણે સિન નદીપરથી નાશી જનારાપર બહાર કર્યા. મહેલમાં નવારના રાજાના જે નોકરો હતા તેમને પણ જવા દીધા નહિ અને તે પોતે મુશ્કેલીથી બચ્યો.

આઠ દહાડા અને રાત સુધી આ કતલ જારી રહી ભૂલથી અથવા વેરને લીધે કેટલાક કાથલિકો પણ માર્યા ગયા ફ્રાન્સનાં બીજાં મુખ્ય શહેરોમા પણ એવીજ કમકમાટભરેલી હત્યા થઇ. આ જંગલીપણાનો દોષ ગાઇસના ડયુક અને તેના પક્ષકારો ઉપર ઢોળવાની મરજી દરબારી લોકોની હતી, પરંતુ એ અપરાધ એમ છાનો રહે એવો નથી માટે રાજાએ એવું કરવાના કારણ કહી જાહેરનામાં કાઢયાં પાછળ ઠપકો દેનાર કોઈ રહે નહિ એ ઇચ્છા પાર પડી નહિ; આ ખૂનનું વેર વાળવને લગભગ ૨૦ લાખ હ્યુગેનોટ પાછા રહ્યા પ્રકૃતિશોભ પુન વધારે જુસ્સાથી ચાલ્યો ધર્મની ગાડાઇથી જેમના હૃદય છેક કઠણ થઇ ગયાં હતા તેઓ પ્રોટેસ્ટંટોની તરફ બોલવા લાગ્યા અને કોઇ વખતે નહિ બનેલો એવો ગુન્હો કરનારાને ધારેલો લાભ થયો નહિ.

ફ્રાન્સમાં પાખંડમતનો એ પ્રમાણે નાશ થયો એવું ધારી રોમ અને માદ્રિદમાં જાહેર ઓચ્છવ થયા, પરંતુ ઉત્તર યૂરોપમાં એ ખબરથી પ્રોટેસ્ટંટ અને કાથલિક રાજાઓને એટલો બધો કમકમાટ અને ગુસ્સો ચઢયો કે તેથી કાથલિક પંથને હાનિ પહોંચી નેધર્લૅંડમા પ્રોટેસ્ટંટોએ બંડ કર્યું અને ઓરેંજનો રાજા તેઓનો ઉપરી થયો. ઇ સ ૧૫૭૨ મ તેણે બ્રિલ બંદર છતી લીધું તેથી તેના વહાણોને રહેવાની જગા મળી, તથા હોલાંદ અને નેધર્લૅંડના લોકને સ્પેનના તાબામાંથી નીકળી જવાની હિં

મત આવી. સેંટ બાથાલોમેોની કતલથી હ્યુગેનોટની કતલ બંધ થઈ પરંતુના ઉમેદ થવાને બદલે વધારે હિંમતથી લડ્યા. જમીનપર તેઓનાં લશ્કર હાર્યાં અને જબરાં શહેરો તેમના હાથમાંથી જતાં રહ્યાં. પરતુ દરિઆપર તેઓએ સ્પેનના વહાણોનો પરાભવ કર્યો અને પકડયાં. અંતે આલ્વાએ ના ઉમેદ થઇ નોકરી છોડી દીધી અને તેની જગાએ રિકવેસેન્સ અમલદાર આવ્યો (ડીસેમ્બર, ૧૫૭૩).

આરંભમાંજ નવા સુબેદારને નીમીનેગની પાસે મનહરમુરની લડાઇમાં જય મળ્યો. ઓરેંજના ત્રણ ભાઇ રણસંગ્રામમાં પડયા. સ્પાનિસ સિપાઇઓએ બંડ ન કર્યું હોત તો લડાઈ આ વખતે પૂરી થઈ હોત. સિપાઈઓએ તોફાન કર્યું અને આન્ટવર્પ શહેર લૂટયુ તેથી કાથલિક અને પ્રોટેસ્ટંટ બેઉ ગુસ્સે થયા. બારેવિઆ (હોલાંડ) ના પાંચ અને બેલજીઅમના ઘેંટ શહેરમાં ઠરાવ કર્યો કે પરદેશીઓને કાઢી મુકવા, આલ્વાના હુકમ રદ કરવા, અને જૂના વખતમાં જેમ સ્ટેટસ જનરલનો અધિકાર હતો તે પાછો સ્થાપવો (ઇ. સ. ૧૫૭૬). રિકવેસેન્સની જગાએ આસ્ટ્રિઆનો ડોન જુઆન સુબેદાર થયો તેણે ઘેન્ટનો ઠરાવ મજૂર રાખ્યો. પરંતુ પ્રોટેસ્ટંટ અને કાથલિકોની ઇર્ષાએ કરીને સપ તૂટયો એવું માલમ પડયું કે ઉત્તર તરફના પ્રાંતો પક્કો સંપ કરે અને સ્પેનથી કેવળ છૂટા પડે તોજ સ્વતંત્રતા રહી શકે, આવી ધારણાથી ઓરેંજના રાજાએ યુટ્રેચ નગરમાં એક નવો એક્કો ઉઠાવ્યો. તે એકત્ર થએલા પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું પ્રખ્યાત અને ધનવાન સંસ્થાન આગળ થયુ (ઇ સ. ૧૫૭૯).

સુબેદારીના કામગાર પાર્માનો ડ્યુક આવ્યાથી આ બધી યોજનાઓ નાશ થવાની ધાસ્તીમાં આવી પડી ઉત્તર તરફના પ્રાંતો કાથલિક ધર્મ ડૂબાવનાર છે એવું ધારી દક્ષિણના પ્રાંતોએ પ્રોટેસ્ટંટો પર અદેખાઇ કરી અને નવા સુબા જોડે મળી જઇ નવી ફોજ ઉભી કરી. એમ એકલા પડી જવાથી વલંદા બીધા નહિ તેઓએ સ્પેનના રાજાથી સ્વતંત્ર થવાના જાહેરનામાં કર્યાં અને ફ્રાન્સના રાજાના ભાઇ એંજુના ડ્યુકને પોતાનો રાજા નીમ્યો (ઇ. સ ૧૫૫૧). આથી ધાર્યા પ્રમાણે લાભ થયો નહિ. પાર્માના ડ્યુક જોડે નવો રાજા બરોબર ઉતરી શકયો નહિ, ને ફ્રાન્સ જતો રહ્યો. ઓરેંજના રાજાને ખાલી પડેલી ગાદી આપત પણ તેને ફ્રાંઇ ધર્મગાંડાએ

મારી નાંખ્યો (ઇ. સ. ૧૫૮૪). મરનાર રાજાને મોરિસ નામે કુંવર અઢાર વર્ષની ઉમરનો હતો તેને વલંદાએ સેનાપતિ નીમ્યો. લડાઇ જારી રહી, રણભૂમિમાં પાર્માનો જય થયો અને ઇ. સ. ૧૫૮૮ માં મોટું એન્ટવર્પ શહેર જીતી લીધું, પરંતુ તાબે થવાની વાત વલંદાને સ્વપ્નામાંએ આવી નહોતી. કેટલીક શરતોએ ઇગ્લાંડની ઇલિઝાબેથ રાણીને ગાદીપતિ થવાનું કહાવ્યું; રાણીએ તે વાત કબુલ રાખી નહિ, પરંતુ બ્રિસ્ટલના અર્લની સરદારી નીચે એક ફોજ મોકલી. બ્રિસ્ટલની માઠી ચાલથી એ ફોજનો વલંદાઓને ફાયદો મળ્યો નહિ, પરંતુ ઈગ્લાંડ ને ફ્રાન્સ વચ્ચે ઝઘડો ઉઠયો. ફ્રાન્સના પ્રકૃતિક્ષોભમાં પાર્માનુ મૃત્યુ થયું. મોરિસનો રાજા દરિઆ અને જમીનપર બહુ બહાદુરીથી લડયો તેથી અંતે ઈ. સ. ૧૬૦૯ માં સ્પેને હોલાંદનું સ્વતંત્રપણું સ્વીકાર્યું.

ઈગ્લાંડ અને ફ્રાન્સના વિગ્રહનું બ્યાન કર્યા પહેલાં ફ્રાન્સપર નજર કરવાની જરૂર છે. ૯મા ચાર્લસનું મૃત્યુ થવાથી તેનો ભાઇ ત્રીજો હેન્રિ ગાદીએ બેઠો (ઈ. સ. ૧૫૭૪). એને પોલાંડની ગાદી મળી હતી પણ ફ્રાન્સની મળવાથી તે છોડી દીધી. પ્રોટેસ્ટંટોપર એ રાજાએ જૂલમ કરવા માંડ્યો તેથી બંડ થયું. રાજાએ હારીને એક વર્ષની અંદર સલાહના કોલ કરાર કર્યા. પછી વહેમ અને દુરાચરણમાં રાજા નિમગ્ન થઈ ગયો. રાજાની સામા થવામાં હવે લોરેનના ઠાકોરો હતા. ગાઇસનો ડ્યુક હેન્રિ તેઓનો વડો હતો અને જે કાથલિકો જૂલમ કરવાને ચહાતા હતા તેઓનો આગેવાન હતો. તે જાતે સારો, દેખાવડો, સભ્ય, બુદ્ધિવાન અને લોકપ્રિય હતો. ૩ જા હેન્રિ રાજા વિશે પ્રજાના મનમાં કેવળ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો. પ્રોટેસ્ટંટોને જે છૂટ તેણે સલાહના કોલકરારથી આપી તેથી કાથલિકો ખીજવાયા હતા, તે જોઇ ગાઇસના ડ્યુકે દીનનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો અને ધર્માંધ કાથલિકો તેમની જોડે મળી ગયા. તેના કાકા લોરેનના કાર્દિનલે કાથલિક ધર્મના રક્ષણને માટે હોલી લીગ નામે બંધ ઉઠાવ્યો ને તેમાં પારિસ અને પ્રાંતોના બધા કાથલિકો સામા થયા. એક્યના નાયકનું કામ ગાઇસના ડ્યુકને સોંપ્યું. પોપ તથા સ્પેનનો રાજા એક્યના રક્ષક થયા અને હેન્રિને તાબે થવાની જરૂર પડી. તેણે રાજસભા બોલાવી અને હ્યુગેનોટોને આપેલી છૂટ રદ કરી. એનું પરિણામ એ થયું કે ફ્રાન્સમાં

પ્રકૃતિક્ષોભ થાત્ગો બીજા ફ્રાંસિસના મરણ પછી ધર્મને મસે આ નવ-મી વારની લડાઈ થઇ હતી.

ફ્રાન્સમા બનેલા એ બનાવોથી સ્કાટલાડની દુર્ભાગણી રાણી મેરીનું આયુષ્ય પૂરૂ થયુ ઇંગ્લાડના કેટલાક હોસિના કાથલિકોએ ત્યાંની રાણી ઇલિઝાબેથને મારી નાખવાની મસલત કરી મેરી એ મસલતથી વાકેફગાર હતી પરતુ તેમા સામિલ હતી તે વિશે શક છે તેનો ઇન્સાફ કરવા ને પાર્લમેંટે ઠરાવ કર્યો ને તે પરથી અધિકારીઓ નીમવામા આવ્યા તજવીજમા કાયદા અને ઇન્સાફમા થોડુજ ધ્યાન આપવામા આવ્યું ને તેને મોતની શિક્ષાનો હુકમ થયો ઇલિઝાબેથે તેના ઘાત કરવાના કાગળ ઉપર સહી કરી પરંતુ બીજો હુકમ થતા સુધી તે નહિ વાપરવાને તેના કારભારી દેવિસનને આજ્ઞા કરી દેવિસને બીજા કારભારીઓને વારટ દેખાડયુ તે પરથી ઇલિઝાબેથનો બીજો હુકમ લીધા વિના મેરીનું શિરચ્છેદ કરાવ્યુ ફ્રાન્સના ત્રીજા હેન્રિએ તેના દુશ્મન ગાઇસના ડ્યુક અને કાર્ડિનલને મારી નખાવ્યા એ હત્યાથી પ્રતિપક્ષીઓ બહુ કોપ્યા પાર્લમેંટ બોલાવી રાજાને પદભ્રષ્ટ કર્યો અને મેઇનના ડ્યુકને સેનાપતિ ઠરાવ્યો.

એ દરમિયાન સ્પેનના બીજા ફિલિપે ઇંગ્લાડ જીતવાની તૈયારી કરી. યુરોપમા પ્રોટેસ્ટંટોને આશ્રય આપનારમા ઇંગ્લાડ મુખ્ય હતું, તેથી ઇંગ્લાડ જીતવાથી પ્રોટેસ્ટંટ પથનો નાશ થશે એવી તેને આશા હતી તેના વિસ્તીર્ણ રાજના બધા બદરોમા વહાણો તૈયાર થયા સ્પેન, પોર્તુગાલ, નેપલ્સ અને નેધર્લાડમા તેનો અધિકાર રહેતો હતો ત્યા યુદ્ધની તૈયારી થઇ વીણી કાઢેલા ત્રીસ હજાર માણસોની ફોજનો જમાવ કર્યો અને છ તાલિ, સ્પેન અને જર્મનિના અનુભવી સરદારો તેનાપર નીમ્યા સેનાપતિનું કામ પાર્માના પ્રખ્યાત ડ્યુકને સોપ્યુ એ સ્વારીથી પોપનો અધિકાર પુન સ્થાપન થશે એવુ દેખાયાથી પોપે આશીર્વાદ દીધા, અને યુરોપના બધા કાથલિકોને જય મળવાનો મોટો ભરોસો હતો કે તેનું નામ અજીત નૌકાસેના પાડયુ એ ભયની સામા થવાની તૈયારી ઇલિઝાબેથે કર્યા વગર કરી લોર્ડ હાવર્ડ નામે એક કાથલિક ઉમરાવને પોતાના વહાણનું લશ્કર સોપ્યુ અને જમીનની ફોજનો ઉપરી લીસ્ટરના અર્લને

કરાવ્યો. પોતાની સ્વાધીનતા અને પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવાપર ઇંગ્રેજી ફોજે બહુજ હોંશ દેખાડી, સ્કાટ્લાંડના રાજા જેમ્સ સિવાય રાણીને મદદગાર બીજો કોઇ નહતો; પરંતુ રાણીએ પોતાની રૈયતની પ્રીતિપર બધો ભરોસો રાખ્યો અને તેને માલમ પડ્યું કે પ્રજાનો પ્રેમ એજ રાજ્યાસનનો સર્વોત્તમ ટેકો છે.

ઈ. સ. ૧૫૮૮ના મે મહિનાની ૩૦ મી તારીખે લિસ્બોન બંદરથી અજીત નૌકા સેનાએ કુચ કરી. રસ્તામાં વાનું તોફાન નડ્યું તેથી વહાણો વીખરાઇ ગયાં, તેમને કોરૂનાના બંદરમાં જઇ ઉભા રહેવું પડ્યું ૧૯મી જુલાઇએ તેઓ ઇંગ્લિશ ચાનલમાં આવ્યાં. મેદિના સેદોનીઆનો ડ્યુક એ સેનાનો ઉપરી હતો, તેને માલમ પડ્યું કે પાર્માની ફોજ તેને સામેલ થવાને તૈયાર નથી. તે અંદેશામાં હતો એવામાં ઇંગ્રેજી વહાણો ચારે તરફથી તૂટી પડ્યાં, સ્પેનનાં વહાણ ભારે હતાં અને ઇંગ્લાંડનાં હલકાં હતાં તેથી હુમલો કરવો સહેલો પડ્યો. કોઇ મોટું યુદ્ધ થયું નહિ તોપણ સાત દહાડા લગી જારી રહેલા હુમલામાં ઇંગ્રેજી ખારવા અને સિપાઇએ એટલી બહાદુરી અને ચતુરાઇ દેખાડી કે અજીત સેનાને કાલેસ બંદરમાં નાસી જવું પડ્યું લોર્ડ હાવર્ડ તેઓની પાછળ ગયો અને રાતમાં આગીઆ વહાણ તેઓપર ધકેલી મુક્યાં, તેથી કેટલાંક સ્પેનનાં વહાણ બળી ગયાં અને બીજાઓ એટલા બીધા અને બાબીન થયા કે નાસવાનો વિચાર તેમના મનમાં આવ્યો. ઇંગ્લિશ નૌકાસેના જોડે ફરીને લડવું પડે માટે સ્પેનના સેનાપતિએ સ્કાટ્લાંડની ઉત્તર તરફ વહાણ હંકારી પાછા જવાનો પ્રયત્ન કર્યો માર્ગમાં ભારે તોફાન નડ્યા, તેથી તેના વહાણ નાર્વે, આયર્લેંડ, અને સ્કાટ્લાંડની ઉત્તર તરફ ઘસડાઇ ગયાં અને લિસ્બોનથી જે મોટો કાફલો નીકળ્યો હતો તેમાનાં થોડાં ભાગાંતૂટાં જહાજો માત્ર આ મોટી આફત અને પરાજયની ખબર લેઇ જવાને બચ્યાં.

આ પ્રતાપી જયથી માત્ર ઇંગ્લાંડની ચડતી થઇ એટલુંજ નહિ પણ આખા યૂરોપના પ્રોટેસ્ટંટ પક્ષને જોર મળ્યો. વલંદાનું સ્વતંત્રપણું એથી સ્થાપન થયું અને ફ્રાન્સના હ્યુગેનોટોને હિંમત આવી. યૂરોપના રાજકાજમાં જે સત્તા સ્પેને મેળવી હતી તેનો એથી કેવળ નાશ થયો; એ

નૌકાસેનાની હાર થઇ ત્યારથી સ્પેનની સરકાર અને રૈયતની ગતિ ભં-
ગ થયેલી જણાય છે, અને તેઓ નિરાશ થઇ ક્ષય પામતાં જાય છે.

કાથલિક એ એક્યના જૂલમને લીધે ફ્રાન્સના ત્રીજા હેન્રિને પ્રોટે-
સ્ટંટોની મદદ લેવી પડી. પારિસ જીતી લેવાની તૈયારીમાં હતો એવામાં
કોઇ ધર્માંધે તેનો ઘાત કર્યો. એના મરણથી વેલોઇસ કુળની સમાપ્તિ થઇ,
અને ગાદીનો હક બુર્બોન કુળમાં ગયો. સંતલુઇના છઠ્ઠા છોકરા રોબ-
ર્ટનો એ વંશ હતો. નવારનો રાજા હેન્રિ તે કુળનો વારસ હતો; ફ્રાન્સનો
૪થો હેન્રિ નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો. તે શૂરો, ઉદાર અને સદ્-
ગુણી હતો. પરંતુ પ્રોટેસ્ટંટ હોવાથી તેની રૈયતના ઘણા ભાગને તે અણ-
ગમતો હતો. ઘણુંક લઢ્યા પછી હેન્રિને માલમ પડ્યું કે રાજ રાખવાને
સારૂ ધર્મ તજવાની જરૂર છે. બળાત્કારે કાથલિક થવું પડ્યું, તેના બદલા-
માં તેણે હ્યુગેનોટને છૂટ આપવાના હુકમ મંજૂર કર્યો, તે નાન્ટસના
હુકમ કહેવાય છે. કાથલિક થયો તોપણ લઢાઇ કરવાની જરૂર રહી. પો-
પે તથા સ્પેનના બીજા ફિલિપે શત્રુતા છોડી નહિ. ઇંગ્લાંડે તેને મદદ
કરી, પરંતુ તેના જયનું મુખ્ય કારણ તેનું બુદ્ધિબળ હતું. ઇ. સ. ૧૫૯૪માં
તેના હાથમાં પારિસ આવ્યું તેથી વાસ્તવિક જોતાં તેનો જય સંપૂર્ણ થ-
યો. ત્યારપછી ચાર વર્ષે સ્પેન જોડે પણ સલાહ થઇ.

હારે ફરીયાદ ઉઠાવી કે ઇંગ્લેંડ રાજા પોતાના વેપારીને પરદેશ જોડે ઉતે
જન આપે છે જર્મનિમાં વેપાર કરવાની તેમણે ઇંગ્લેંડ જોડે મના કરી પરં
તુ એ નાદાનીની કોશિષથી તેમને જ નુકસાન થયુ. કેમકે ઇંગ્લેંડે પણ
વેર લેવા માંડ્યુ એટલે તેમની શક્તિ અને તેમના અધિકાર રદ થવા
માંડ્યા ઇલિઝાબેથના રાજ્યમા ઇંગ્લાંડ યુરોપમાં અતિ મોટે દરજ્જે પહોં
ચ્યુ અને રાજસત્તાના ત્રાજવાની દાંડી તેના હાથમા હતી એમ પણ કહી
શકાય પરંતુ આ મોટાઈ રાણીના જાતિ લક્ષણને લીધે મળી હતી એવુ
તેના મરણ પછી સિદ્ધ થયુ સ્ટુઅર્ટ કુળના નબળા રાજા તેની પછી
ગાદીએ આવ્યા એટલે એ મોટાઇ જતી રહી

खंड ७ मो.

ગસ્ટેવસ એડોલ્ફસનો સમય.

જર્મેનિના પાંચમા ચાર્લસના મરણથી તે બીજા ફર્દિનાંદના ગાદીપર આવવાના સમય સુધીમાં યુરોપના રાજકાજમાં થોડાજ બનાવ બન્યા. ૧ લો ફર્દિનાંદ અને તેનો પુત્ર ૨ જો માકિસમિલિયન ખરેખરો શાંતિને ચ- હાનારા હતા અને ૨ જા રૂડોલ્ફને લોકે શાંત રહેવા દીધો હોત તો તે કોઇને હરકત કરત નહિ. ઇ. સ. ૧૫૭૬ માં તે ગાદીએ બેઠો ત્યારથી તે જર્મેનિના રાજાઓનો એક્કો કરાવવાના પ્રયત્નમાં આતુરતાથી મં- ડ્યો હતો; પરતુ ધર્મની તકરાર અને રાજ્યના લોભે કરીને કજીઆ ઉ- ઠ્યા. પાદશાહની દરબારમાં જેસ્યુઈટ લોકની જે સત્તા હતી તેથી પ્રો- ટેસ્ટંટો ડરવા લાગ્યા. તેમણે એક્કો કર્યો (ઈ. સ. ૧૬૦૯). એ એક્કાનો ઉપરી ઇલેકાર પાલેટાઇન હતો. એની સામા થવાને કાથલિક રાજાએ પો- તાનામાં એક્કો કર્યો. એવામાં એક નાનાસરખા રાજની ગાદી ખાલી પ- ડીને તેથી યૂરોપ લડાઇમાં ગરકાવ થઇ જાય એવું દીસ્યું. ફ્રાન્સમાં શાં- તિની સ્થાપના કર્યા પછી ૪ થા હેન્રિએ પોતાનો રાજકારભાર સલીના ડ્યૂક ડયુકને સોપ્યો. એ શાણા કારભારીએ ઉપજ ખરચની વ્યવસ્થા એવી સારી કરી તથા રાજ્યમા મજબૂતાઇ એટલી બધી વધારી કે યૂરો- પના રાજકાજમાં ફ્રાન્સ આગેવાન થઇ શક્યું. યૂરોપના બધાં રાજ્યોનો એક્કો કરવો તે દરેક રાજની સ્વતંત્રતાને તથા હકોને હરકત પડે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરવાપર હેન્રિનું મન લાગ્યું હતું જર્મેનિ અને સ્પે- નમાં આસ્ટ્રિઆના કુટુંબમાનુ બળ વધવા લાગ્યું હતું કે આસપાસના નજ્યોને જોખમકારી થઈ પડે, માટે પ્રથમ તેને નમાવવું એવો વિ- ચાર તેણે કર્યો. કલીવ્સ અને જુલિઅર્સના સસ્થાનનો ડયુક બિન વારસે મરી ગયો, તેપરથી જર્મેનિના શહેનશાહે તે સસ્થાન કબજે કર્યું ને હેન્રિને જર્મેનિના કામમાં વચમાં પડવાનો લાગ મળ્યો. ઇગ્લાંડના રાજા તથા ઇતાલિના ઠાકોરો તથા બીજા સસ્થાનો જોડે તેણે એક્કો કર્યો. પો-

તાની રાણીને રાજ્યાભિષેક કરવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં ઇ સ ૧૬૧૦ મા કોઇ ધર્માંધ હત્યારાએ તેનો પ્રાણ લીધો, અને તે પરથી ગડબડ થઇ તેથી ફ્રેંચ સરકારમાં જર્મનિ સબંધી કંઈ થઈ શક્યું નહિ રૂડોલ્ફની સામા તેના ભાઇએ બંડ ઉઠાવ્યુ, તે રૂડોલ્ફનું કંઇ નહિ ચાલવાથી તે નિરાશ થનો પોતાના મહેલમા જઇ બેઠો અને શોક કરીને ઇ સ. ૧૬૧૧ મા તેના પ્રાણ ગયા

મેથિઆસને જર્મનિની ગાદી મળી પછી તેણે પ્રોટેસ્ટંટ જોડે દોસ્તી કરી હતી પરંતુ હવે તેમને છોડી દીધા અને કાથલિક પક્ષ જોડે મળી ગયો બોહીમિઆનું રાજ તેણે પોતાના ભત્રીજા ફર્દિનાન્ડને આપ્યું બોહીમિઆના પ્રોટેસ્ટંટોપર એ નવા રાજાએ જુલમ કર્યો તેથી તેમણે ફિતુર કર્યું લડાઇ ચાલતી હતી તેવામા મેથિઆસ મરી ગયો અને જર્મનિનો મુગટ ફર્દિનાન્ડને મળ્યો (ઇ સ ૧૬૧૯) એથી પ્રોટેસ્ટંટ પક્ષને ઘણી બીક લાગી પોતાના પિત્રાઇ સ્પેનના ફર્દિનાન્ડ જોડે એકો કર્યો પણ એ એકે ભયભર નહતો સ્પેનની જોડે પોર્તુગાલનું રાજ મળી જવાથી ૨ જા ફિલિપના બળમા ઘણો વધારો થયો નહતો પોર્તુગીઝ સ્પાનીઅર્દને ધિક્કારતા હતા. સ્પેન જોડે મળી જવાથી ડેનાના ફલાન્ડરમરી વેપાર બંધ પડ્યો હતો તેથી હિંદુસ્તાનમાના તેમના મુલક વલંદાઓએ લઈ લીધા અજીત નૌકાસૈનાનો પરાજય થયો અને પરદેશોના સંસ્થાનની ખરાબી થઇ તેથી બીજા ફિલિપની મરજી વિરુદ્ધ સ્પેનની અવનતી થઇ પડી ઇ સ ૧૫૯૮ મા તેનું મરણ થયાથી તેની પડતી આવતી। વડેમી રાજાને હાથે સ્પેનની વધારે ખરાબી થઇ મુસલમાની રાજ્ય તૂટ્યા પછી સ્પેનમાં આશરે દશ લાખથી વધારે ઉદ્યોગી મૂરલોકો રહેતા હતા તેમને ઇ સ ૧૬૧૦ મા ત્રીજા ફિલિપે દેશપાર કર્યા અને પોતાના રાજને મોટી હાની લગાડી તેણે રાજકારભાર પોતાના માનીતાઓને સોંપ્યા અને તેમનામા રાજ કરવાની શક્તિ છે કે નહિ તેનો વિચાર ન કર્યો કારભારીઓથી રાજ ચલાવવાનો વહીવટ એણે પાડ્યો ઇ સ ૧૬૨૧ મા તેનું મરણ થયુ તે વખતે સ્પેનનું કંઇક માન રહેલું હતું અને તેનાથી બીજાં રાજ્યો કંઇક ડરતાં હતા, પરંતુ વાસ્તવિક જોતા તે છેક નિર્બલ થઈ ગયુ હતું ચોથા ફિલિપના રાજ્યમાં સ્પેનની ખરાબી લગભગ સંપૂ

ણું થઇ કાટાલોનિઆના રહેવાશીઓએ બંડ કર્યું અને ફ્રાન્સનું રક્ષણ માગ્યું પોર્તુગીઝોએ બ્રગાનઝાના ડ્યુકને નીમ્યો, અને સ્પેનથી સ્વતંત્ર થયા (ઇ. સ. ૧૬૪૦). નેપલ્સના લોકો પણ રાજાના વજીરથી હેરાન થઇ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા.

આ બનાવો બનવાનું કોઇએ ધાર્યું નહોતું, તેવામાં ફર્દિનાદ જર્મનિની ગાદીએ બેઠો ધર્મ સબંધી તે જુલમ કરશે એવા ભયથી બોહીમિઆના પ્રોટેસ્ટંટોએ ઇલેકટર પાલેટાઇન ફ્રેડરિક નામે જર્મનિના એક રાજાને બોહીમિઆનો રાજા નીમ્યો એ ફ્રેડરિક ઇંગ્લાંડના જેમ્સ રાજાનો જમાઇ હતો તેણે બોહીમિઆની ગાદી કબૂલ રાખી અને રાજપદ ધારણ કર્યું જેમ્સ વિદ્વાન પણ નાદાન હતો, તેનો સ્વભાવ બીકણ હતો અને સ્પેનની એક શાહજાદી પોતાના છોકરા વાસ્તે આણવાને તે ઘણો આતુર હતો, તેથી ઇંગ્રેજી પ્રજાની ઇચ્છા છતાં તેણે પોતાના જમાઇને મદદ કરી નહિ મનમાં પોતે એમ સમજતો કે હું રાજકાજ સબંધી વાદવિવાદ અને કરાર કરવામાં ઘણો ચતુર છુ, પરંતુ એને ફુલાવીને બીજાઓ તેને છેતરી જતા એથી એની નબળાઇ અને મૂર્ખાઇ યૂરોપના લોકોના જોવામાં આવી સસરાએ મદદ ન કરી અને યૂરોપના બીજા પ્રોટેસ્ટંટોએ ધાર્યા પ્રમાણે મદદ ન કરી તેથી ફ્રેડરિકે બોહીમિઆની ગાદી ખોઇ એટલુંજ નહિ પણ પોતાનું અસલ સરસ્થાન પણ ખોયું (ઇ. સ. ૧૬૨૩)

પ્રોટેસ્ટંટોને મદદ આપવાથી દૂર રહેવાને માટે ઇંગ્લાંડને જે કારણ હતું તે રદ થયું રાજકુમાર ચાર્લ્સ અને તેનો માનીતો બકિંગહામનો ડ્યુક આદિ ગયા પણ ત્યાંથી લઢીને પાછા આવ્યા બ્રિટિશ, પાદશાહને અને પાર્લમેંટને બંદૂકથી ઉડાવી દેવાનો મનસૂબો ઇંગ્લાંડમાં કેટલાક કાથલિકોએ કર્યો તેથી ઇંગ્રેજી પ્રજા બહુ કોપી (ઇ. સ. ૧૬૦૫) યૂરોપના પ્રોટેસ્ટંટોનો સરદાર કાઉંટ માન્સફિલ્ડે ખાતરી કરી આપી કે તેને ડબો છે પ્રોટેસ્ટંટોએ નવો એકો કર્યો ને ડેન્માર્કના રાજા ક્રિશ્ચિયનને તેનો ઉપરી ઠરાવ્યો લઢાઈ પૂર જુસ્સાથી ચાલી જર્મનિના પાદશાહની ફોજના ઉપરી તેલી અને વોલેન્સ્તીન યુદ્ધના કામમાં પ્રોટેસ્ટંટોના સરદારો કરતાં વધારે કાબેલ હતા તેથી પ્રોટેસ્ટંટો છતી શક્યા નહિ.

ડેન્માર્કના રાજાને પોતાનું રાજ ખોઇ બેસવાની ધાસ્તીથી તેણે એવી સ- રતે સલાહ કરી કે જર્મનિના કામમાં પડવું નહિ. એથી જર્મનિના પ્રોટે- સ્ટંટ રાજાઓને ડેન્માર્કનો આશ્રો જતો રહ્યો (ઇ. સ ૧૬૨૯). માકલેન્બ- ર્ગનું રાજ વોલેન્સ્તીને જીતી લીધું અને રાજેંદ્રે તેને રાજાનો દરજ્જો આપ્યો.

આ યુદ્ધમાં ઇંગ્લાંડ થોડુંજ સામિલ થયું હતું. ઇ. સ. ૧૬૨૫માં ૧ લા જેમ્સનું મરણ થયાથી તેનો કુમાર ૧ લો ચાર્લસ ગાદીએ બેઠો; પાર્લમેંટ જોડે વાંધો ઊઠવાથી નવા રાજાનું મન યૂરોપના રાજકાજમાં લાગી શક્યું નહિ. એ વાંધો ઊઠવાના કારણમાં એક ઇંગ્રેજી પ્રજામાં સ્વાધી- નતાનો પ્રેમ વધતો જતો હતો તે હતું. બીજું ચાર્લસનું લગ્ન ફ્રાન્સની કન્યા હેન્રિએટા જે ધર્માંધ કાથલિક હતી તેની જોડે થયું તે હતું. ત્રીજું કારણ રાજાનો માનીતો બકિંગહામ લોકને અપ્રિય હતો અને છેલ્લું પ્યુરિટન પથ એપિસ્કોપલ ધર્મસમાજ ઉપર વધારે અદેખાઈ કરવા લાગ્યો. એ કાર- ણોથી રાજાને અને પ્રજાને અણબનાવ થયો. ફ્રાન્સમાં ૧૩ મા લુઇની બાલ્યાવસ્થામાં તથા તે મોટો થયા પછી થોડાક વખત લગી અંધાધુધી ચાલી અને ફિસાદ ચાલ્યો. પણ જ્યારે કાર્દિનલ રિશેલ્યુને વજીરાત સોંપી ત્યારે તે બંધ પડ્યું. આસ્ત્રિઆના રાજકુળની સત્તા ઘણી વધી ગઇ હતી તેને શહેરમાં રાખવાને બીજા કોઈ રાજ્યની જરૂર હતી તે વખતે એ દિવાનની બુદ્ધિ અને દૃઢતાએ કરીને ફ્રાન્સે એ સત્તા મેળવી.

રિશેલ્યુએ પ્રથમ હ્યુગેનોટોને તેમનું મુખ્ય શહેર રોશેલ જીતી લેઇ તેમને તાબે કર્યા. ત્યારપછી આસ્ત્રિઆ જોડે તેણે લડાઇ આરંભી. જ- ર્મનિનો રાજેંદ્ર, સ્પેનનો રાજા અને સેવોયનો ડ્યુક એ ત્રણેની સામે થઇ તેણે માંત્યુઆનું રાજ નીવર્મના ડ્યુકને અપાવ્યું ઇ. સ. ૧૬૩૧ માં ત- હનામા થયાં તેથી સ્પેનનું ઉપરીપણું ઇતાલિપરથી જતું રહ્યું અને ફ્રાન્સની સત્તા અગાઉ પ્રમાણે ત્યાં પાછી બેઠી; તથા સરહદપરના અગ- ત્યના કેટલાક કિલ્લાઓ તેના હાથમાં આવ્યા પણ એ બધા કરતાં વધારે અગત્યનું કામ રિશેલ્યુએ કર્યું, તે એ હતું કે જર્મનિમાં લડાઈ ફરીને ઊભી કરી. એમ શહેનશાહના લશ્કરના સરદારની સામે થઈ શકે એવા હોશિયાર અને લાયક પ્રોટેસ્ટંટ નાયકને આગળ કાઢ્યો. માંત્યુઆ સબંધી

યુદ્ધ ચાલતું હતું તેવામાં મહારાજા ફર્દિનાંદે વિએનામાં એક હુકમ પ્રસિદ્ધ કર્યો તેની મતલબ એ હતી કે પોસૌના કરાર પ્રમાણે દેવસ્થાનની જાગીરો જે જે લીધી હોય તે પાછી આપવી કેટલાક એ હુકમને તાબે થયા અને કેટલાકે વાંધો લીધો. એ સંબંધી તજવીજ કરવાને રાજેંદ્રે અધિકારીઓ નીમ્યા તથા તે હુકમ અમલમાં આણવાને વાસ્તે વોલેન્સ્તીનને અધિકાર આપ્યો. વોલેન્સ્તીને એવું સખત કામ ચલાવ્યું કે પ્રોટેસ્ટંટો બહુ ગુસ્સે થયા અને કાથલિકો પણ બુમ પાડવા લાગ્યા. ફરિઆદ એટલી બધી થઇ કે વોલેન્સ્તીનને કાઢી તેની જગાપર તીલીને નીમવાની જરૂર પડી આ બનાવ બન્યો એટલામાં સ્વીદનના પાદશાહ ગસ્તેવસ એદોલ્ફસે રાજેંદ્રની વિરૂદ્ધ લડાઇનાં જાહેરનામા કર્યાં. ઈ. સ. ૧૬૩૦ ના જુન મહિનાની ૩૦ મી તારીખે તે જર્મનિમાં આવ્યો પોમેરાનીઆ, બ્રાન્દનબર્ગ અને હેઇસના પ્રોટેસ્ટંટો તેને મળી ગયા. થોડા વખત પછી સાક્સનિના રાજાને પણ સામિલ થવાની જરૂર પડી. એ બધી ગોઠવણ કરવામાં મુખ્ય રિશેલ્યુ હતો ફ્રાન્સની તરફથી પણ તેણે સારી મદદ કરી. જર્મનિના રાજાઓ પ્રથમ ધર્યો રાખતા હતા તેથી ગસ્તેવસને કેટલીક હરકત પડી માગ્દેબર્ગને તીલીએ ઘેરો ઘાલ્યો હતો. શહેરની મદદે સ્વીદનના રાજાથી જવાયું નહિ, કેમકે સાકસનિમા તેની ફોજને પેસવા દીધી નહિ. માગ્દેબર્ગ તીલીએ જીતી લીધુ અને ત્યાંના ૩૦૦૦૦ રહેવાસીઓનો સંહાર કર્યો. આ મોટા આબાદ શહેરમાં માત્ર એક દેવળ અને એલ્બ નદીપર માછીઓના પચાશ ઝુપડાં સિવાય બીજુ કાઇ તેણે રહેવા દીધુ નહિ.

આ ક્રૂરતાને લીધે ગસ્તેવસ અને જર્મનિના પ્રોટેસ્ટંટ રાજાઓની દોસ્તી સજડ થઇ. તીલીની ધમકીથી અને પોતાના પડોશીની આવી દુર્દશા જોઇ સાકસનિના ઇલેક્ટરે સ્વીદનના રાજા જોડે એકદમ મળી જવાનો ઠરાવ કર્યો. પ્રોટેસ્ટંટ અને કાથલિક ફોજો લિપ્સિક આગળ મળી. તે વખતે કાથલિકોએ એવી સજડ હાર ખાધી કે ગસ્તેવસ વિએનામાં ગયો હત તો તરત તે શહેર તેના હાથમાં આવત એલ્બ અને રાઇન નદીનો તમામ મૂલક પ્રોટેસ્ટંટોના કબજામાં આવ્યો બીજે વર્ષે એક નાના યુદ્ધમાં તીલીનુ મરણ થયું અને ગસ્તેવસ એદોલ્ફસે બવેરિઆ દેશ જીતી લીધો.

એ સંકટને લીધે રાજેંદ્રે વોલેન્સ્તીનને ફરીને સેનાધિપતિ નીમ્યો.

ન્યુરેંબર્ગ આગળ ગસ્તેવસે તેની ફોજપર હુમલો કર્યો ને હાર ખાધી. ઇ સ ૧૬૩૨ના નવેમ્બરની ૧૬મી તારીખે બીજી વાર તેણે લડાઇ કરી. નવ કલાક સુધી દારૂણ યુદ્ધ ચાલ્યુ ને કાયલિક ફોજનો કેવળ પરાજય થયો પણ પ્રોટેસ્ટટોને ખુશી થવાને ઝાઝું કારણ નહતું, કેમકે તેમનો મોટો શુરવીર ગસ્તેવસ રણમાં પડ્યો. એના મરણથી યૂરોપની રાજવ્યવસ્થામા મોટા ફેરફાર થયા ગયલું રાજ પાછુ મેળવવાની આશા નહિ રહેવાથી ઈલેક્ટર પાલેટાઇન મરણ પામ્યો. પ્રોટેસ્ટંટ રાજાઓમા કુસંપ પેઠો. સ્વીડનની ગાદીપર તેના બહાદુર રાજાની જગાએ નાની સાત વર્ષની કુવરી બેઠી પરંતુ તે બાળ રાણીના કારભારીઓએ જર્મનિની લડાઇનું કામ ચલાવવાને ઓક્સેન્તીર્ન નામે મોટા બુદ્ધિવાન પુરૂષને નીમ્યો, એ પુરૂષે પ્રોટેસ્ટટ રાજાઓને પાછા એકઠા કર્યા એકસવીમરનો ડયુક તથા બાનીઅર અને હોરલ નામે સરદારોએ લદાઇનું કામ સારી રીતે ચલાવ્યુ. એક અણધાર્યો બનાવ બનવાથી તેમને ફાયદો થયો. રાજેંદ્ર ફર્દિનાંદને શક પડયો કે વૉલેન્સ્તીન પોતે પાદશાહ થવાનું ધારે છે. તેને પકડી તેનો ઈન્સાફ કરાવતા તેને ડર લાગ્યો, તેથી મારા મોકલી તેનો ઘાત કરાવી પોતાના નામને લાજ લગાડી (ઈ. સ. ૧૬૩૪).

વાલેન્સ્તીનના મરણથી જેટલા ફાયદા થવાની આશા પ્રોટેસ્ટંટ સરદારોને હતી તેટલા ફાયદા તેમને મળ્યા નહિ કેમકે રાજેંદ્રનો કુમાર શત્રુનો સેનાપતિ થયો, ને કેટલીક લડાઇઓ જીત્યો, તથા ૨૦૦૦૦ સિપાઇનું લશ્કર સ્પેનથી શહેનશાહની મદદે આવ્યુ નોડલીનજેન આગળ પ્રોટેસ્ટટ ફોજે હગરિના રાજાપર હુમલો કર્યો, પણ ફતેહ મળી નહિ. આ જયનો ફાયદો લઇ રાજેંદ્રે પ્રોટેસ્ટટની સાથે પ્રેગ આગળ સલાહ કરી (ઇ. સ. ૧૬૩૫) એથી લડાઇનો સઘળો બોજો ફ્રાન્સ અને સ્વીડન પર આવી પડ્યો.

खंड ९ मो.

રિશેલ્યુ અને માઝરીનના કારભાર.

ફ્રાન્સમાં રિશેલ્યુ ઘણી સખ્તાઇથી અમલ ચલાવતો હતો. ઉમરાવો અને સાધારણ લોકો બેઊનો તેનાપર દ્વેષ થયો તોપણ ગાદીની લગામ તેણે છોડી નહિ, અને જેમણે તેનો નાશ કરવાના મનસુબા કર્યા તેઓ માર્યા ગયા. રાજાને ગસ્તેવસ ઉપર અદેખાઇ આવવાથી તેણે તેને ખરા દીલથી મદદ કરી નહિ, અને જર્મનિમાં ફ્રેંચ લોકોના હાથમાં ઘણી સત્તા આવે એવું ઓક્સેનસીરન ચહાતો નહિ. પરંતુ નોર્ડલીંગિજનની હાર થયા પછી સ્વીદનના કારભારીએ પોતાનો અભિપ્રાય બદલ્યો અને ફિલિપ્સબર્ગનો કિલ્લો તથા આલ્સાસનો પ્રાંત ફ્રેંચને સ્વાધીન કર્યો, એવી શરતે કે રાજેંદ્રની સામા લઢાઇમાં ફ્રાન્સે આગળ પડવું. રિશેલ્યુએ એ વાત કબુલ કરી. વલંદાની સરકાર જોડે તથા સેવોયના ડ્યુક જોડે દોસ્તીના કોલકરાર કરી સ્પેન જોડે લઢાઇના જાહેરનામા કર્યાં અને થોડાક કાળમાં ઇતાલિ, જર્મનિ અને નેધર્લોંડમાં લઢાઇ ચલાવવાને પાંચ ફોજો ઉભી કરી. એ પછી પ્રોટેસ્ટંટ ફોજો ફરીને જય કરવા લાગી. ઈ. સ. ૧૬૩૭ માં રાજેંદ્ર ૨ જો ફર્દિનાંદ મરણ પામ્યો ને તેની જગા તેના પુત્ર ૩ જા ફર્દિનાંદને મળી. પણ તેથી લઢાઈની અવસ્થામાં કંઇ ફેરફાર થયો નહિ. એકસંપી ફોજ ખુદ આસ્ત્રિઆના મુલકમાં પેઠી, પરંતુ ત્યાં સેકસવીમરનો ડ્યુક ઝેરથી મરણ પામ્યો (ઇ સ. ૧૬૩૯). એવું કહેવાય છે કે રિશેલ્યુના માણસ સાથે એ મોકલ્યું હતું, કેમકે જર્મનિમાં ફ્રાન્સની સત્તા સ્થાપવા દેશે નહિ એવી તેને બીક હતી.

વિગ્રહ જારી રહ્યો અને રાજેંદ્રની ફોજોએ હાર ખાયા કીધી. પરંતુ એકસંપી લસ્કરથી તેનો ઘણો ફાયદો લેવાયો નહિ, કેમકે તેઓમાં કુસંપ પેઠો હતો. સ્વીદનનો સરદાર બાનીઅર મરણ પામ્યો તેથી ખરાબી થવાની ધાસ્તી હતી, પરંતુ તેની જગાપર ટોરસ્ટેનસ્ટેન સરદાર થયો તે પોતે

તાના કામને યોગ્ય નીકળ્યો. લીપઝીક આગળ સ્વીડ ફોજે મોટો જય મેળવ્યો અને સ્પેનના ફ્રેંચ લશ્કર જય પામ્યું. ઇ. સ ૧૬૪૩ માં રિશેલ્યુ તથા તેનો ધણી તેરમો લુઇસ મરણ પામ્યો અને ફ્રાન્સની ગાદીએ બાળરાજા ૧૪ મો લુઇસ બેઠો એ વેળા સલહ કરવાની ઇચ્છા સ્વીડનની સરકારને થઇ, પરંતુ જ્યારે તેમના જાણવામાં આવ્યુ કે ફ્રાન્સનો નવો કારભારી કાર્દિનલ માઝરીન રિશેલ્યુના વિચાર પ્રમાણે વર્તનારો છે અને ફ્રાન્સની ફોજેના ઉપરી કોંદે અને ટુરેન ઘણા ખબરદાર છે ત્યારે તેમણે સલાહના વિચાર બંધ પાડયા અને ડેન્માર્ક જોડે નવો વિરોધ ઉભો કર્યો. જર્મનિના સહેનશાહને હવે સલાહના કહેણુ મોકલવાની જરૂર પડી. ઈ સ. ૧૬૪૮ મા મનસ્ટરને મુકામે સલાહના કરારપર સહી થઇ એ સલાહ વેસ્ટફેલિઆની સલાહને નામે ઓળખાય છે. એ કરાર જર્મનિના રાજનિયમમાં દાખલ થયા

જર્મનિમા પ્રોટેસ્ટટ પંથની એ પ્રમાણે ફત્તેહ થતી હતી તેવામ ઈંગ્લાંડની ખરાબી પ્રકૃતિક્ષોભથી થઇ રોશેલબંદરને આશરો આપવાને ચાર્લસ રાજાએ ફોજ મોકલી હતી એ સ્વારી નિષ્ફળ ગઇ અને હ્યુગેનોટનો ફ્રાન્સમાં કેવળ પરાજય થયો તેથી ઇગ્લાંડના લોક વધારે નારાજ થયા અને રાજા અને પાર્લામેંટ વચ્ચે જે વાધો ચાલતો હતો તેમા વધારો થયો. પિટિશન આવ રાઇટ નામે નવો કાયદો પાર્લામેંટના માગવાથી રાજાએ પસાર કર્યો હતો. તે પ્રમાણે રાજા પ્રમાણિકપણે વર્ત્યો હોત તો તેથી કાયદા પ્રમાણે રાજ ચાલત, પરંતુ તેણે પોતાના અધિકારથી કર લેવા જારી રાખ્યા અને કોમન્સ (સાધારણ લોક)ની સભાએ જ્યારે તેમ કરવાની ના કહી ત્યારે ઇ સ ૧૬૨૯ મા રાજાએ પાર્લામેંટને કાઢી મૂકી અને ઠરાવ કર્યો કે પ્રજા વધારે તાબેદાર થાય ત્યારેજ બીજી પાર્લામેંટ બોલાવી. રાજકાજ સબંધી અણબનાવ ઊઠયો તેમાં ધર્મ સબંધી તકરારે વધારો કર્યો. રોમના પોપનો અધિકાર જ્યારે ઇગ્લાંડપરથી ઉઠી ગયો ત્યારે તેનાજ જેટલું ધર્મ સંબંધી સ્વેચ્છિક અધિકાર ઇગ્લાંડના રાજાના હાથમાં આવ્યો અને ધર્મ વિષે લોકના અભિપ્રાય ઉપર રાજા પૂર્ણ અધિકાર ચલાવતો રાજાના ઉપરીપણા નીચે ધર્મ સબધી તજવીજ અને ઇન્સાફ કરવાને હાઇ કમીશન કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી હતી. રાજાએ મુકરર કરેલી ધર્મની ક્રિયા જેઓ

નહિ કરે તેને કેદ અને દંડની સજા એ કોર્ટથી થતી. ઘણા લોકનો અભિપ્રાય હતો કે ઈંગ્લાંડમાં ધર્મ સંબંધી ઘણો સુધારો થયો નથી. કાથલિક ધર્મ સંબંધી કેટલીક ભૂલો ઇંગ્લાંડમાં હજી રહેલી છે, અને સ્કાટ્લાંડ અને જર્મનિમાં જેવી સાદી પદ્ધતિ દાખલ થઈ છે તેવી ઇંગ્લાંડમાં પણ થવી જોઇએ. એ સુધારાવાળાઓને પ્યુરિટન્સ કહેતા હતા. તેઓ ધારતા હતા કે પ્રજાની સ્વાધીનતાને રાજાનો આધકાર હાનિ પહોંચાડનાર છે તેમાંનો કેટલોક અધિકાર રાજા પાસેથી લેઈ પાર્લમેંટને સોંપવાને તેઓ ઇચ્છતા હતા. એજ વખતે એક નવો પંથ આર્મિનીઅન નામે ઊભો થયો હતો. પરમેશ્વર બધા લોકનું પારબ્ધ આગળથી કરી મૂકેછે. એ વિચાર પ્રોટેસ્ટંટ પંથમાં ચાલતો હતો તે એણે ખોટો કહ્યો. ઇંગ્લાંડમાં એ પંથમાં થોડાં માણસ હતાં, પરંતુ જેમ્સ અને ચાર્લ્સની મહેરબાનીથી દેવસ્થાનની મોટી મોટી જગાઓ તેમને મળી અને વધારે બિશપો આર્મિનીઅન મતના હતા. એ બિશપો રાજા જે હુકમ કરે તેપર વાંધો ન લેતાં માન્ય કરવો એવું શીખવનાર હતા. હાઉસ આવ કોમન્સમાં જેઓ આગેવાન હતા તેઓએ આર્મિનીઅન પંથને કાથલિક પંથ જેવોજ નઠારો ગણતા હતા.

કોમન્સની જોડેના ઝઘડામાં રાજા ૧ લા ચાર્લ્સને જય મળવાનો આધાર તેના કારભારીઓના લક્ષણ ઉપર રહ્યો હતો. આર્લ્ડનો અર્લેવેન્ટવર્થ મુખ્ય કામદાર હતો. લોકના પક્ષને તજીને તે રાજાના પક્ષમાં ભરાયો હતો. રાજાને મસલત આપનારામાં બીજો મુખ્ય માણસ કાંતરબરીનો આર્ચબિશપ લોડ હતો. એ બે પુરૂષોનો અભિપ્રાય એવો હતો કે સ્વેચ્છા માણે રાજકાજ કરે. ધારેલી મતલબ પાર પાડવાને કોઇપણ ઉપાય કામાં લગાડ્યા વિના રહે નહિ એવો આર્લ્ડ હતો. પિટિશન આવ રાઇટમાં છતાં ટનેજ પાઉંડેજ અને બીજા વેરાઓ રાજાએ પોતાના અધિકારથી ઉઘરાવ્યા. કાથલિકોને સજા કરવાના જે કાયદા હતા તે તેમની પાસેથી પૈસા લઇને બજાવ્યા નહિ, અને વગર કાયદે વર્તનારી સ્ટારચેંબર અને કમિશન કોર્ટનો અધિકાર એટલો વધારી દીધો કે કાયદા પ્રમાણે સ્થપાયલી અદાલતોનું કામ લગભગ બંધ પડી ગયું.

આ નવી વર્તણુકોથી ઇંગ્લાંડના લોક બહુ નારાજ થયા. તેવામાં સ્કાટ-

શત્રુ કે બડખોર નહિ ગણુતા ભાઇ પ્રમાણે ગણ્યા આફ્ર્ડનો ન્યાય કરી તેને મારે દેહાત દંડની શિક્ષા ઠેરવી અને રાજાએ કેટલીક વાર લગાડયા પછી પોતાના માનીતા વજીરને મારવાનો હુકમ આપ્યો પાર્લમેંટમાથી બિશપોને બાતલ કરવાનો પ્રયત્ન ત્યાર પછી કોમન્સે કર્યો, પરતુ લોર્ડસે તે વાત નામજૂર કરી લોકમા એ વિશે ઘણો બૂમાટ ચાલવાથી બીશપો પાર્લેમેંટમા પોતાની મેળેજ ગયા નહિ, અને તેમાના બારે સહી કરી એક પત્ર છપાવ્યો કે અમારી ગેરહાજરીમા જે થશે તે બધુ રદ સમજવુ આ તેમણે ઠીક ન કર્યું રાજદ્રોહનું તહોમત મૂકી કોમન્સે તેમને ટાવર ગઢમા પૂર્યા (ઇ સ ૧૬૪૧)

ઇંગ્રેજી પ્રજાની શત્રુવટ જોઈ ચાર્લ્સે સ્કાટ્ જોડે સલાહ કરવાનું ધાર્યું તેને વાસ્તે એડીન્બર્ગ ગયો ત્યા તેની મતલબ પાર પડે એવી વર્તણુક નહોતી અને સ્કાટલાડનો બંદોબસ્ત થયો નહોતો, તેવામાં આયર્લાડના કાયલિક પથીલોકોએ બળવો કર્યો અને તેથી રાજાના પક્ષને બહુ હાનિ પહોચી

આયર્લાડનું રાજ્ય નાર્મનોએ જીતી લીધુ હતું, તેઓ ઇંગ્લાડના રાજાના તાબેદાર માત્ર કહેવાનાજ હતા ઘણાખરા મોટા તાલુકદારો સ્વતત્રપણે વર્તતા હતા, અને આઇરિશ લોકની રીતભાત તેઓએ સ્વીકારી હતી આ સ્વતત્રતા આયર્લાડની પ્રજાના સુખને અને રાજાના અધિકારને વિ[ના]શકારી હતી, તેથી ટ્યુડર વશના રાજા તે તોડવાને ચહાતા હતા, તેમણે [પો]તાની સત્તા બેસાડવાની જોડે ધર્મમાં ફેરફાર કરવાનું માથે લીધુ, અને [ગે]રવાજબી રીતે ધર્માદા જમીનો જપ્ત કરી આયર્લાન્ડના તાલુ[કદારો]એ પોતાનો [ધર્મ] અને શક્તિનો બચાવ કરવાને હથિયાર ગ્રહ્યા ઇલિઝાબેથના સે[નાપ]તિઓએ તેમનો પરાભવ કર્યો અને રાણીએ તેમાના ઘણાની જાગી[રો] ઇંગ્રેજોને આપી અ[ને] સ્ટર પ્રાતના તાલુકદારો બંડ કરનાર છે, [એ] બહાનું કરી ૧ લા જેમ્સે ગુન્હા સાબિત કર્યા વિના ત્યાના નાના મોટા જાગીરદારોની જાગીર લઇ લીધી, વળી જમીન મૂળથી રાજાની છે વાસ્તે દરેક જાગીરદાર પાસે રાજાની સનંદ હોવી જોઇએ અને જેની પાસે ન હોય તેની પાસેથી જમીન ખુચાવી લેવી એવો હુકમ કરી સનદો વિશે તજવીજ કરવાને અમલદારો ઠેરવ્યા, એથી આયર્લાન્ડના વતની

ઓની તથા બીજા હેન્રિના હુકમથી ગયેલા ઓગબોની તથા તેના વંશજોની જમીન જાય એવું થયું. ૧ લા ચાર્લસના અમલમાં આયર્લાંડની સુબેદારી સ્ટ્રાફર્ડને મળી ત્યારે તેણે લોકોની જમીન ખુંચવી લેવાનું કામ બહુ જોરથી ચલાવ્યું. દેશી લોક પાસેથી લઇ પરદેશીઓને આપવાની દરેક યુંચ શોધી કાઢી; ઘણાજ નિર્લજપણે એ કામ કરવાને તે સુબાએ ન્યાયાધિશોને લાંચો આપી, પંચને બીવડાવ્યા અને જૂઠા સાહેદીઓ ઉભા કર્યા. જંગલી આઇરિશોને ઠેકાણે વધારે પ્રતાપી અને સુધરેલી પ્રજા આયર્લાંડમાં વસશે તે વધારે ઉપયોગી થઇ પડશે એવું માની અંગ્રેજ પ્રજાએ આ અન્યાયને ટેકો આપ્યો, પરંતુ આયર્લાંડમાં જેઓ એ જમીન લઇને વસ્યા તેઓ લુચ્ચા, દરિદ્રી અને દુરાચરણી હતા. આ જૂલમની જોડે ધર્મ સં-

ગયલા અને જીતાયલા સમજતી હતી, પોતાની મિલ્કત અને પોતાના હક્ક પાછા મેળવવાને કરેલાં યત્નોને તે સભાએ રાજદ્રોહ ગણ્યાં. તેઓ ઇંગ્રેજી પ્રજાના ઉપરીપણાની સામી થાયછે એવું તેઓએ માન્યું આવા જાતિ અભિમાનની જોડે ધર્મભેદ સામેલ થવાથી દ્વેષમાં વધારો થયો, અને તેથી આઇરિશોને શાંત કરી સલાહ કરવાની આશા રહી નહિ. પાદશાહ ચાર્લ્સના પ્રતિપક્ષીઓએ જાણીજોઇને એવી ખોટી વાત ચલાવી કે કાથલિકોની મદદથી અમર્યાદ અધિકાર મેળવવાને તેણે આ બંડ ઊભું કર્યું છે. આ વહેમ દૂર કરવાને ચાર્લ્સે આયર્લાંડનો કારભાર ઇંગ્લાંડની પાર્લમેંટને સોપ્યો. પાર્લમેંટે ઘણાજ ઉતાવળા થઈ ઠરાવ કર્યો કે આયર્લાંડની ૨૫૦૦૦૦૦ એકેદર જમીન લડાઇને પેટે જપ્ત કરવી અને બળવાખોરો તથા તેમના સાથીઓને માફી આપવી નહિ. આ હુકમોથી પ્રકૃતિક્ષોભ થયો તેનો ઇતિહાસ થોડા શબ્દમાં આ પ્રમાણે કહી શકાય આયર્લાંડનો ઘણોખરો ભાગ આઇરિશ કાથલિકોના હાથમાં આવ્યો, પરતુ એ જય શત્રુ મેળવ્યા પછી તેઓમા કુસંપ થવાથી પક્ષ બંધાયા અને તે પક્ષો સામાન્ય જે ઇંગ્રેજ તેના કરતા એક એકપર વધારે દુસ્મની કરવા લાગ્યા આ કુસંપ ચાલતો હતો તેવામા ક્રોમ્વેલ થોડી ફોજ લઇ ત્યા ગયો અને તેમને પ્રથક્ પ્રથક્ એક પછી એક જીત્યા અને તેમની જમીનો પોતાના વિજયી અનુચરોને આપી બીજા ચાર્લસ પાદશાહના અમલની પુન સ્થાપના થઇ ત્યારે એ નવા જમીદારોનો ઘણો ભાગ ભીખારી થઇ ગયો હતો.

પોતાની આયર્લાંડની પ્રજાનો એ રીતે ભોગ આપવાથી ચાર્લ્સને કંઇ ફાયદો મળ્યો નહિ એટલે પાર્લમેંટને સ્વાધીન કર્યો તેથી પાર્લમેંટે એનાપર કંઇ મહેરબાની કરી નહિ. પાર્લમેંટનુ માગ્યું તે જેમ કબુલ કરતો ગયો તેમ તેની માગણી વધારે થતી ગઇ એ જોઇ તેના આગેવાનમાંના પાચને રાજદ્રોહનું તહોમત મુકી પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ રૈયત તેથી કોપાયમાન થઇ તેથી તેને એ વાત છોડી દેવાની તથા રાજધાનીમાં જતા રહેવાની જરૂર પડી પ્રકૃતિક્ષોભની પીડા અટકાવવાને સલાહના કોલકરાર કરવાની કોશિશ ચાલી, પરતુ કોમન્સની માગણી એવી ભારે હતી કે જો રાજાએ મજૂર કરી હોત તો તેનો તમામ અધિકાર નાશ પામત. ઇ. સ. ૧૬૪૨ ની ૨૫ મી આગસ્ટે નાટિંગહામ

નગરમાં પાંચમા ચાર્લ્સે પોતાનો વાવટો ઊભો કર્યો. તુરત વિગ્રહનો આરંભ ત્યારથી થયો. બેઉ તરફવાળા ઉમંગથી લડયા અને પ્રથમ રાજાના પક્ષનો જય થયો, તેથી ઈંગ્લાંડની પાર્લમેંટ ભય પામી સ્કાટ્લાંડના કવેનંટરો જોડે અરસપરસ મદદના કોલકરાર કર્યા અને તે પરથી ઇ. સ. ૧૬૪૪ ના જાનેવારીની ૧૫ મી તારીખે જનરલ લેસ્લીની સરદારી નીચે એક સ્કાટ્ ફોજ ઈંગ્રેજોને મદદ કરવાને ઈંગ્લાંડ આવી. ઈંગ્લાંડના ઉત્તર ભાગમાં પાર્લમેંટની જે ફોજ હતી તેનો સરદાર ફેરફેક્સ હતો. લેસ્લી અને ફેરફેક્સ મળી ગયા અને યોર્ક શહેરપર ઘેરો ઘાલીને પડયા. જર્મનિના અભાગ્યા ઇલેક્ટર પાલેટાઇનનો પુત્ર પ્રિન્સ રૂપર્ટ પાદશાહી ફોજ લેઇ યાર્ક શહેરની મદદે ગયો. ન્યુકાસલના માર્કિવસના હાથ નીચે એક બીજું લશ્કર હતું તેની જોડે રૂપર્ટ મળી ગયો. ક્રોમવેલ અને લેસ્લી

ઇન્ડીપેંડંટપથને માનનારાઓમાં મુખ્ય હતો. લશ્કરનો વધારે ભાગ હવે ઇન્ડીપેંડંટવાળાના હાથમાં આવ્યો. ક્રોમવેલના ડહાપણ અને શક્તિને કરીને પાર્લેમેંટની ફોજે નેસ્બીની લઢાઇમાં જય મેળવ્યો, એથી ઇંડીપેંડંટ પક્ષનું જોર એટલું વધી ગયું કે તેમની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ કોમન્સની સભામાં પ્રેસ્બીટીરિયનો વધારે હતા તોપણ વર્ત્તી શક્યા નહિ. ચાર્લ્સ યુદ્ધ કરવાને શક્તિવાન રહ્યો નહિ તેથી સ્કાટ્લાંડની પ્રજાને શરણે ગયો. ફ્રાન્સના એલચીની મારફતે સ્કાટિશફોજના સેનાપતિ જોડે તેણે વહેવાર ચલાવ્યો અને અનિશ્ચિત વચનોપર ભરોસો રાખી તેમની છાવણીમાં તે ગયો. ત્યાં તેને કેદી પ્રમાણે ગણ્યો, અને જે જે શહેરો અને કિલ્લાઓ તેના પક્ષકારોના હાથમાં હતા તે સઘળા પાર્લેમેંટના હાથમાં ગયા.

મારામારીનો છેડો આવ્યો પરંતુ અંદર અંદરનો ટંટો વધારે જોરથી ચાલવા લાગ્યો. રાજાને પોતપોતાના પક્ષમાં લેવાને પ્રેસ્બીટીરિયન અને ઇંડીપેંડંટ પથવાળાઓ આતુર હતા. સ્કાટ્લાંડના અધિકારીઓ જોડે કરાર કરી પ્રેસ્બીટીરિયનોએ રાજાને પોતાના કબજામાં લીધો. આ લાભ તેમને મળ્યો એટલામાં લશ્કરની બેદીલીથી તેઓ ઓચિંતા ધાસ્તીમાં આવી પડ્યા, પાર્લેમેંટના હુકમ નહિ માનવાને ક્રોમ્વેલે સિપાઇઓને શીખવ્યું, અને એક હિંમતનું કામ કરી પોતાના પક્ષને મજબૂત કર્યો. તેના હુકમથી જોઇસ નામે એક લશ્કરી અમલદારે રાજાને લશ્કરમાં આણ્યો. * આ ફાયદાનો ક્રોમ્વેલે અને તેના મિત્રોએ એવો ડહાપણથી ઉપયોગ કર્યો કે પ્રેસ્બીટીરિયન પક્ષના હાથમાથી બધી સત્તા ઉતાવળે જતી રહી. રાજાની ચાલ આ બારીક પ્રસંગે ઘણી નાદાની ભરેલી હતી; બેઉ પક્ષવાળા જોડે તેણે વગ ચલાવી અને ખુલ્લી રીતે અપ્રમાણિકપણું બતાવ્યાથી બેઉને નાખુશ કર્યા વળી તેણે નાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો. વાઇટ બેટમાં ગયો ત્યાં તેના ગવર્નર હામન્ડે તેને પકડી લીધો અને લશ્કરને પાછો સોંપ્યો. આ વખતથી રાજાનું ભવિષ્ય ક્રોમ્વેલના હાથમાં આવ્યું.

* સ્વારની એક ટૂકડી લઇને કોર્નેટ જોઇસ રાજાના મુકામપર ગયો. રાજાને તેણે કહ્યું કે મહારાજ મારી જોડે ચાલો રાજાએ કહ્યું કે પાર્લેમેંટનો હુકમ મને દેખાડો, ત્યારે જોઇસે કેડે બાંધેલી તલવારપર હાથ નાખી કહ્યું આ રહ્યો એ જવાબ સાંભળી રાજા તેની સાથે ગયો

સંકટમાંથી છૂટવાને રાજાને વળી એક બીજી તક મળી સ્કાટ્લાંડના લોક તેની તરફથી લડવા ઉઠ્યા, પરતુ ક્રોમ્વેલે ભારે ફતેહ સાથે તેમનો પરાજય કર્યો અને તેની મદદની સઘળી આશા નાશ પામી ક્રોમવેલના લોભથી પાર્લમેંટ ડરતી હતી આ વિજયની ખબર સાભળી તેણે રાજા જોડે સલાહ કરવાના કહેણ મોકલ્યાં, અને રાજાના અતિ ડાહ્યા મસલતકારોએ રાજાને સલાહ આપી કે આ તક ખોશો નહિ કમનસીબથી તેણે આનાકાની કરી તેથી ત્રણ મહિનાની ઢીલ પડી, તેવામાં ફોજે તેને એક કિલ્લામાં ઘાલ્યો. પાર્લમેંટે ઠરાવ કર્યો કે રાજા જે છૂટ આપે છે તે બસ છે માટે દેશમાં હવે લડાઇ બંધ પાડવી જોઇએ પરતુ બે દિવસ પછી હાઉસ આવ કોમન્સનું મકાન સિપાહીઓએ વીંટી લીધુ અને જે સભાસદો રાજાને અનુકુળ આવ્યા તેમને અંદર પેસવા દીધા નહિ બાકી રહેલા સભાસદોએ રાજા જોડે દોસ્તી કરવાના ઠરાવ રદ કર્યા અને રાજાનો જાહેર ઇન્સાફ કરવાનો વિચાર કર્યો ઇ. સ ૧૬૪૯ ના જાનેવારી માસની બીજી તારીખે કોમન્સની સભાએ ઠરાવ કર્યો કે રાજાની તજવીજ કરવી અને તેનો ઇન્સાફ કરવાને વાસ્તે ન્યાય કરનારા નીમવા ઉમરાવની સભાએ એ વાત કબૂલ રાખી નહિ. પરતુ તેમના અભિપ્રાય પર આધાર ન રાખતા કોમન્સે કોર્ટ ઉભી કરી રાજાએ એ કોર્ટનો અધિકાર કબૂલ કરવાને હિંમતથી ના કહી ત્યારપછી જે વાત સર્વેના જાણવામાં હતી તે સાબીત કરવાને કેટલાક સાક્ષીઓ લીધા એટલે રાજાએ પોતાના લશ્કરનુ ઉપરીપણુ કર્યું હતુ તેનો પુરાવો લીધો પોતાના લશ્કરની સરદારી કરી પ્રજાને પ્રજા વિરુદ્ધ રાજદ્રોહ ઠેરવી તેને માટે મોતની સજા ઠરાવી ૨૭ મી જાનેવારીએ હુકમ આપ્યો અને ૩૦ મીએ વાઇટહાલ નામે મહેલ આગળ ખોટી સલાહથી ખરાબ થયલા અભાગ્યા રાજાનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો હૈરતમાના હજારો માણસ જોવાને મળ્યા હતા તે સઘળાએ ખરા દીલથી રાજા ઉપર દયા કરી એટલે લોકમાના ઘણા ભાગનો અભિપ્રાય એ હતો કે એને મારી નહિ નાખવો જોઇએ

ચાર્લસના મરણ પછી ક્રોમ્વેલે રાજ્યેપહરણ કર્યું અને કોઇપણ રાજાએ નહિ કરેલો એવો જૂલમ અને એવાં દુખ એંગ્લન્ડને ખમવાં પડ્યાં.

खंड ९ मो.

યૂરોપની ઉત્તરનાં રાજ્યો.

ધર્મની ઉથલપાથલથી મધ્ય યૂરોપમાં જેવા ફેરફાર થયા તેવાજ ઉત્તરમાં પણ થયા. સ્વીદન, નાર્વે અને દેન્માર્ક એ ત્રણ દેશ એક રાજાના તાબામાં આવ્યા હતા પરંતુ તેઓનો રાજકારભાર એકસરખો નહોતો. સ્વીદનના તાલુકદારો સ્વદેશમાં નિરાંતે બેસતા નહિ; પોતાના રાજનો કારભાર ચલાવવાને તેમણે કેટલાક પુરૂષોને નીમ્યા અને દેન્માર્કના રાજાની તાબેદારી માત્ર નામનીજ રહી. દેન્માર્કની ગાદીએ ૨ જો ક્રિશ્ચિયન નામે જુલમી રાજા બેઠો, તેણે સ્વીદનના સ્વતંત્રપણાનો નાશ કરવાનું ઠરાવ્યું. ફોજ સાથે તે સ્વીદનપર ચઢી આવ્યો, સ્વીદનના લશ્કરની હાર થઇ અને રાજાએ સ્ટોકહોમમાં પોતાને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો (ઇ. સ. ૧૫૨૦). બંડખોરોને માફીનાં વચન આપ્યાં હતાં તે તેણે બેઇમાની થઈ તોડ્યાં. ...પસલના આર્ચ બિશપને સ્વીદનની સરકારે પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો તેને ખુ...ી કરવાને સ્વીદનના મુખ્ય ૯૪ ઉમરાવોને ગરદન માર્યા. આ કતલથી ...ુર જાગ્યું. મારેલા ઉમરાવોમાંના એક પુત્ર નામે ગસ્તેવસવાસા હતો, ...ાર્લેરિઆ પ્રાંતમાં નાશી ગયો અને ત્યાંના ખેડૂતોની મદદથી તેણે બં...મચાવ્યું. આખરે તેનો જય થયો અને ઇ. સ. ૧૫૨૩ માં સ્વીદનની ...જાએ તેને રાજા ઠરાવ્યો. દેન લોકે ૨ જા ક્રિશ્ચિયનને કાઢી મૂક્યો અને ...ના કાકા ફ્રેદરિકને ગાદી આપી. ક્રિશ્ચિયને કેટલાક વર્ષ સુધી ભટક્યાં ...ધું પણ તેને કંઈ મદદ મળી નહિ અને રૈયતે તેને પકડ્યો અને કેદ...માં નાખ્યો, જ્યાં તે મરણ પામ્યો. દેન્માર્કના રાજાઓએ સ્વીદનના રા...જ્યપર લગભગ ૫૦ વર્ષ લગી દાવો કર્યાં કર્યો પરંતુ લડાઇથી માત્ર ...ેમનેજ હાનિ પહોચે છે એવું જોઇ ઈ. સ. ૧૫૭૦ માં સ્વીદનનું સ્વ...તંત્રપણું કબૂલ કરવાનો કરાર કર્યો.

આ પ્રમાણે ઉપરીપણું ખોયા પછી તેના અંદરના રાજમાં પણ મોટો ફેરફાર થયો. જાગીરદારો રાજા તથા રૈયતના ઉપરી થયા. તેઓની

સેનેટ મંડળીમાં તેઓજ માત્ર બેમતા, એ સેનેટે રાજાનો બધો અધિકાર પોતાના હાથમાં લીધો, પ્રજાની સભા બોલાવવી બંધ કરી, ઉમરાવોમાંથીજ રાજા નીમવામાં આવતા અને પોતાનો અધિકાર મર્યાદામાં રાખવાની શરતો રાજાને ગાદીએ બેસતી વખત કરવી પડતી.

જુલમી રાજા ક્રિશ્ચિયનની પાછી તેનો કાકો ૧ લો ફ્રેડરિક ડેન્માર્કની ગાદીએ બેઠો. એના અમલમાં જર્મનિમાં ધર્મ સબંધી, જે સુધારો થયો હતો તે ડેન્માર્કમાં સ્થાપન થયો. લ્યુથરના શિષ્યોને રાજાએ પોતાના દેશમાં બોધ કરવાને બોલાવ્યા; પોતે લ્યુથરના મત જાહેર રીતે સ્વીકાર્યો, પોતાની રૈયતમાં ધર્મ સંબંધી છુટ આપી અને ધર્મગુરૂઓને પરણવાની પરવાનગી આપી. ત્રીજા ક્રિશ્ચિયનના અમલમાં ધર્મ સબંધી ઉથલપાથલ પૂર્ણ થઇ. રાજ્યની મોટી સભા બોલાવી તેમાં ઠરાવ કરાવ્યો કે એપિસ્કોપસિ અને કાથલિક ધર્મ દેશમાં બંધ પાડવા (ઇ. સ ૧૫૩૬). બિશપોના કિલ્લાઓ, નગરો અને મોટી જાગીરો તેણે ખાલસા કરી નાખી; તેઓની બાકી રહેલી પેદાશમાંથી પ્રોટેસ્ટંટ ઉપાધ્યાયોનો પગાર કરી આપ્યો તથા લોકને કેળવણી આપવામાં અને ગરીબોને આશ્રો આપવામાં ખરચ કર્યો. ડેન્માર્કમાં થઇને એ સુધારો નાર્વેમાં પેઠો; પદભ્રષ્ટ કરેલા બીજા ક્રિશ્ચિયનને નાર્વેથી મદદ મળી હતી માટે તેનું સ્વતન્ત્રપણું લઇ તેને ડેન્માર્કનો એક પ્રાંત બનાવી દીધો.

એ ઉત્તર દેશના રાજાઓમાં ૪ થો ક્રિશ્ચિયન તેની વિશેષ બુદ્ધિ અને રાજકારભારની જુદી જુદી શાખાઓમા સુધારો કરવાની હોસને માટે પ્રખ્યાત થયો. એની કારકીર્દીમાં ડેન લોકે એશિઆપર લક્ષ આપ્યું અને ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપની સ્થાપી એ કંપનીએ કોરોમાંડલ કાંઠાપર ત્રાંન્કેબારના રાજા કનેથી ત્રાંકવીબાર મેળવ્યું અને સાં વેપારની કોઠી કરી. આ શાણા રાજાએ હુન્નરનાં મોટાં કારખાનાઓ કર્યાં અને ઘણાંક શહેરો બાંધ્યાં. એ રાજા વિદ્યાને પણ યોગ્ય રીતે સહાય કરતો. આસ્ત્રીઆ અને સ્વીડન જોડે યુદ્ધોમાં તેને ઘણી ફતેહ મળી નહિ. લડાઇના કામમાં એનામાં ઓછી અકલ હતી એવું નહતું, પરંતુ ઉમરાવોએ તેનો અખ્ત્યાર ઓછો કરી નાખ્યો હતો તેથી ફતેહ ન મળી.

સ્વીડન ડેન્માર્કના તાબામાં હતું તેમાંથી તે છૂટી બરોબરીઉં થયું અને તેને છતી લેવાને ધાસ્તીમાં પણ નાખ્યું. એ સમયમાં બે મહા પુરૂષ થયા, ગસ્તેવસ વાસ' અને ગસ્તેવસ એડોલ્ફસ, તેમના પ્રતાપે એ મોટાઇ સ્વીડનને મળી. પોતાના દેશને દાસપણામાંથી છોડાવ્યા પછી સાતે પ્રજાએ ગાદી આપી. પ્રજાએ એ કામ ઠીક કર્યું એવું તેણે પોતાના ડાહ્યા કારભારથી સાબીત કરી આપ્યું. રાજ્ય અને ધર્મસંબંધી સુધરાં કરવાપર તેણે લક્ષ આપ્યું; ઉમરાવોની સેનેટની જગાએ તેણે ડાયટ નામે સભાની સ્થાપના કરી. હાયતમાં દેશના જુદા જુદા વર્ગોના મુખ્યતારોને લીધા. કોમન્સ એટલે સાધારણ લોકને પોતાના વિચારના કરી તેણે લ્યુથરના પંથની સ્થાપના કરી. બિશપ અને ઉમરાવો એ વાતમાં તેની સામા હતા પણ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. રાજગાદી વંશપરંપરા તેણે કરી. તેના પુત્ર ૯ મા ચાર્લ્સના વખતમાં દીકરીને પણ ગાદી મળે એવો કાયદો થયો.

વાસાના પૌત્ર ગસ્તેવસ એડોલ્ફસે સ્વીડનને મોટાઇને શિખરે ચઢાવ્યું. ઇ. સ. ૧૬૧૧ મા તે ગાદીએ બેઠો તેવોજ લડાઇના કામમાં પડ્યો. રૂશિઆ અને પોલાન્ડની ઉપરપર જય મેળવ્યાથી તેની કીર્તિ એટલી વધી કે આસ્ટ્રીઆના પાદશાહની સામા થવાને પ્રોટેસ્ટંટ રાજાઓએ તેને સેનાપતિ નીમ્યો. લડવાની યુક્તિ તેણે એવી ચતુરાઇથી કરી હતી કે સ્વીડ લોક તેના મુઆ પછી પણ ફતેહ પામ્યા. તેની ગાદીએ તેની નાની વયની કુમારી ક્રિશ્ચિયાના બેઠી કારભારીઓએ લડાઇ જારી રાખી અને જય મેળવવા જારી રહ્યા પછી સલાહ થઇ ત્યારે ફાયદો થયો. ડેન્માર્ક જોડે વઢવાઢ ચાલતી હતી તેમાં પણ જય મળ્યો, અને ઇ સ. ૧૬૪૫ માં સલાહના કોલકરાર થયા ત્યારે ડેન્માર્કે બાલ્ટિક સમુદ્રમાંના કેટલાક બેટો અથવા સાઉંડમાં જવા આવવાની છૂટ સ્વીડનને આપી.

બ્રેન્ડેન્બર્ગના ઇલેક્ટરોના હાથ નીચે પ્રુશિઆનું બળ હળવે હળવે વધતું ગયું. ફ્રેડરિક વિલ્યમના અમલમાં વિશેષે કરીને તેનું જોર વધ્યું અને એ કુળની વડાઇનો સ્થાપનાર તે થયો પ્રોટેસ્ટંટો તરફથી જર્મનિમાં તે ઘણી સારી રીતે લડ્યો અને વેસ્ટફાલિઆના કરારની રૂઇએ તેને

खंड १० मों.

યૂરોપમાં તુર્ક લોકના રાજ્યનો વધારો.

કૉન્સ્તાન્તિનોપલની ગાદીપર રાજા મહમદની પછી જે સુલતાન આવ્યા તેમણે યૂરોપના દેશોપર ચડાઇ કરવી જારી રાખી અને લગભગ સો વર્ષ સુધી યૂરોપ તેમનાથી કાંપતું હતું. બેસારેબીઆને બીજા બધેસ્થિરે જીત્યો તથા એશિઆના કેટલાક પ્રાંતો તેણે હસ્તગત કર્યા. ઇ. સ. ૧૫૧૦ માં તેના પુત્ર સેલિમે તેને ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂકી કેદખાનામાં મારી નાખ્યો. સેલિમ ૧ લો ઉપનામ ગમ્ભીર અથવા જંગલી એ રીતે પાપ કરી ગાદીપતિ થયો. ગાદી રાખવાને માટે તેણે પોતાના બીજા સગાઓ જોડે યુદ્ધ કર્યા. તે સર્વનો પરાજ્ય કર્યા પછી ઇરાન ઉપર ચડાઇ કરી અને ઇ સ. ૧૫૧૪ માં કાબીઝના રણમાં ત્યાંના શાહ ઇસ્માઇલ સોફીનો કેવળ પરાજય કર્યો એ અને બીજી ફતેહો વડે તિગ્રીસ નદીની બીજી બાજુના પ્રાંતો તુર્કી રાજમાં આવ્યા. આ લડાઇમાં મિસરના મામલુક સુલતાનોએ ઇરાનીઓને મદદ કરી, વાસ્તે સેલિમે સિરિઆપર સ્વારી કરી. અલેપ્પોની પાસે તેની સુલતાન ગોરીની ફોજે મળી. દારૂણ સંગ્રામ થયા પછી મામલુકો હાર્યા. તેમનો સુલતાન રણમાં પડ્યો અને અલપ્પો અને દમાસ્કસ તુર્કી સુલતાનને તાબે થયાં. ત્યાં થઇને સેલિમ મિસરમા ગયો. મામલુકોએ ગૉરીની જગા તુમાનબેને આપી હતી કેરો શહેરના થડમા પોતાનું લશ્કર તથા આરબોની કુમક લેઇ તુમાનબે આવી ઉભો રહ્યો. સેલિમ સાવધપણે આગળ વધ્યો અને મામલુકોપર ધસ્યો. બેઉબાજુવાળાઓ બહુ હઠીલાઇથી લડ્યા પરતુ તુર્કી ફોજમાં તોપનું જોર વધારે હતું અને તે તોપ છોડનારા ખ્રિસ્તી ગોલંદાજ હતા. તોપના વધારે જોરે કરીને તુમાનબેનો પરાજય થયો. હોશિયાર સેનાપતિ અને શૂરા લડવૈયાથી જેટલું થાય તેટલું કર્યા પછી તેને પાછાં પગલાં કરવાં પડ્યાં. કેરોમાં તે ભરાઇ બેઠો (ઇ. સ. ૧૫૧૭). હલ્લો કરી સેલિમે તે શહેર જીત્યું તોપણ તુમાનબે નિરાશ

થયો નહતો. નાઇલ નદી ઓળંગી પેલે પાર ગયો અને નહિ ગમાય એટલી બીજી ફોજ એકઠી કરી. તુર્કી લોકો તેની પાછળ ગયા અને છે-લી લડાઇ કરવાની તેને જરૂર પાડી. મામલુક સેના હારી અને તેનો બહાદુર સરદાર બંધીવાન થયો. સેલિમની મરજી તેને જીવતદાન આપ-વાની હતી પરંતુ તેના હાથ નીચેના અમલદારો તુમાનબેથી બીતા હતા અને તેનાપર દ્વેષ રાખતા હતા. તેમણે સુલતાનને સમજાવ્યો કે એવી દયા કર્યાથી પોતાનો દેશ જીતી લેવાની ઉમેદ મામલુકોના મનમાં થશે. કૈરો શહેરના મુખ્ય દરવાજામાં તુમાનબેને ફાંસી દીધી.

સેલિમના મરણ પછી તેનો દીકરો પ્રતાપી સુલેમાન સુલતાન થ-યો. બાપના જેવી કીર્તિ મેળવવાની ઉમેદથી તેણે ખ્રિસ્તિ રાજ્યોપર ચઢાઈ કરી. માથ્યુકાર્વીનસ નામે રાજાની કારકીર્દિમાં હંગરિનું રાજ જોરાવર થયું હતું; એ રાજાનો બાપ પણ મોટો શૂરવીર હતો. કોર્વીનસે તુર્ક રાજમાં-થી ઓસ્નીઆ જીતી લીધું અને ટ્રાન્સીલવાનીઆ, મોલાવીઆ અને મોલ-ડીવીઆપર પોતાનું ઉપરીપણું જાળવી રાખ્યું. એના પછી બે રાજા નબળા નીકળ્યા તેઓની પાસે બોહીમિયાનું રાજ પણ હતું, તોપણ કુસંપ અને નબળના નાશથી ખરાબી થઈ. એનો લાભ લેઇ સુલેમાન હંગરિપર ચઢયો. બેલ્ગ્રેડનો મોટો કિલ્લો તેણે સહેજમાં જીતી લીધો (ઇ. સ. ૧૫૨૧). ખ્રિસ્તિ યૂરોપના બચાવનો આધાર એ કિલ્લો ગણાતો હતો આ જયથી હિમત પામી સુલેમાન બીજી વાર ચઢયો. ડાન્યુબ અને દ્રેવ નદીના કાંઠાના મુલકોમાં તે ફરી વળ્યો. મોહાક્ર નામે સ્થળ આગળ ખ્રિસ્તી ફોજ તેની સામે આવી (ઇ. સ. ૧૫૨૬). હંગરિ અને બોહીમિયાનો રાજા લુઇસ અને તેના ઉમરાવોનો મોટો ભાગ રણમાં પડયો અને ખ્રિસ્તિ ફોજ નારાજ થઇ. દેશ જીતી લેઈ પોતાના રાજ્યની ત્યાં સ્થાપના કર્યાને બદલે સુલેમાને તેમને ઉજડ કર્યો અને હજારો માણસને ગુલામ કરી પકડયો.

એથી વધારે મોટો જય ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં તુર્ક લોકોએ મેળવ્યો. રોડૅસબેટ સંતજોન વર્ગના નાઇટોના તાબામાં હતો. સુલેમાનના વજીરે તેને ઘેરો ઘાલ્યો. પાંચ મહીના લગી બહુ હિંમતથી બંને પક્ષો લઢયા. સુલતાન જાતે પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. નાઇટની મદદે કોઇ ખ્રિસ્તિ

રાજા ગયો નહિ અને વેનીસ્યનો ઉલટા તેની સામે થયા તુર્કી તોપોથી દરેક બુરજ અને દિવાલ તુટી પડી ત્યાં સુધી નાઇટો માંડે રહી લડયા અને ઇજ્જતવાળી શરતોથી રોડસ બેટ તાબે કર્યો. આગળ પ્રથમ જે સાફ શહેર હતું તેમાં જ્યારે સુલેમાન પેઠો ત્યારે તે ખંડીએર થઇ ગયું હતું. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે લુઇસ રાજા રણમાં પડ્યો ત્યારે તેનો ભાણેજ આસ્ત્રીઆનો ફર્દિનાંદ રાજા બોહીમિયા અને હંગરિના રાજ્યાસનનો દાવો કરવા લાગ્યો. બોહીમિયાનું રાજ તેને વગર હરકતે મળ્યું; હંગરિના લોકે ટ્રાન્સીલ્વાનિઆના ઠાકોર જાપોલીઆને પોતાના દેશની ગાદી આપી. ફર્દિનાંદની સામા થવું એ રાજાને મુશ્કેલ માલમ પડવાથી તેણે તુર્કી સુલતાનની સહાયતા માગી. સુલેમાન પડે ચઢી આવ્યો. આસ્ત્રીયનોને હંગરિમાથી કાઢયા એટલુંજ નહિ પણ તેમની પાછળ ધાઇ વીએના શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો (ઇ. સ. ૧૫૨૯). તેનાં ૮૦૦૦૦ માણસ મુઆં પણ તે શહેર જીતાયું નહિ અને અંતે પાછા જવું પડયું.

રાજેંદ્ર ૫ મા ચાર્લ્સને તુર્ક લોકને શેહે આપવાની ઇચ્છા થઇ જર્મનિના રાજાઓને એ કારણસર તેણે એકઠ કરવા માંડ્યા પરંતુ ધર્મ સંબધી મતભેદ પડ્યા તેથી સંપ થઇ શક્યો નહિ. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ખૈરૂદગીન અથવા બાર્બરોસા એટલે રાતી દાઢીવાળો એક દરિયાઇ લૂંટારો હતો તેને સુલેમાને પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યો. તેણે ટયુનીસ અને આલ્જીયર્સ જીતી લીધાં અને ભયંકર નૌકાસેના એકઠી કરવા લાગ્યો. ઇરાનીઓ પાસેથી બગ્દાદ જીતી લેવામાં સુલેમાન લાગ્યો હતો તેનો લાભ લેઇ ચાર્લ્સે આફ્રિકાપર ચઢાઇ કરી અને ટયુનીસ બંદર હસ્તગત કર્યું એશિઆથી ફતેહ કરી સુલેમાન પાછો આવ્યો ત્યારે આફ્રિકામાં થયેલી હાનિની વાત સાંભળી ઘણો કોપ્યો. ઇતાલિ જીતી વેર વાળવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો વેનિસના વહાણના એક તાલુકદારે આદ્રિઆટિક સમુદ્રમાં બે તુર્કી વહાણોપર હુમલો કર્યો હતો તેનું નુકસાન વેનિસની સરકારે નહિ ભરી આપવાથી સુલેમાને લઢાઇના જાહેરનામાં કર્યાં.

એજ વખતે પૂર્વ દિશાના દેશોમાં સુલેમાનના રાજ્યનો વધારો થતો ગયો. તેના સેનાપતિઓએ અરબસ્તાન દેશ જીતી લીધો અને તેના વહા-

ણુના લશ્કરે રાતા સમુદ્રપર થઈ હિંદુસ્તાનપર હુમલો કર્યો પણ તેમાં તે ફતેહ પામ્યું નહિ. વેનિસના રાજ્યે ચાર્લસ અને પોપની મદદ લીધી. એ ત્રણ રાજની એકઠી થયેલી નૌકાસેના તે કામના પ્રખ્યાત નાખુદાને સોંપી. આશા પ્રમાણે ખ્રિસ્તિઓને દરિયામાં જય મળ્યો નહિ, પરતુ લઢાઇમાં કંઇ મોટા બનાવ બન્યા નહિ. વખતે વખતે લઢાઈ બંધ રાખતા હતા અને તેવામાં સુલેમાન ઇરાન જઇ પ્રાંત જીતી લેતો હતો.

રેહ્ડેસ ખોયા પછી સંત જોનના નાઇટો માલ્ટાબેટમાં જઇ વસ્યા. વહાણના લશ્કરપર તેમણે બહુ ધ્યાન આપ્યું અને તુર્કોને બહુ હાનિ પહોંચાડી. રૈયતની ફરિયાદપરથી સુલેમાને માલ્ટા જીતી લેવાનો ઠરાવ કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૫ માં આવી તે બેટ ઘેરી લીધો. પાંચ મહીના સુધી લઢાઇ ચાલી પણ નાઇટો હાર્યા નહિ ૨૪૦૦૦ તુર્ક મરણ પામ્યા અને તેમનું બધું તોપખાનું ગયું ત્યારે સુલેમાન ઘેરો ઉઠાવી ચાલતો થયો. એના વેરમાં હંગરિ જીતી લેવાની તેણે તૈયારી કરી. શીગેટ નામે કીલ્લાને ઘેરો ઘાલી પડ્યો હતો તેવામાં રોગથી તેનું મરણ થયું (ઇ. સ. ૧૫૬૬). તુર્કી રાજ્ય એના વખતમાં અતિ મોટાઇએ પહોંચ્યું.

બીજો સુલેમાન ગાદીએ બેઠો. જર્મન અને ઇરાનીઓ જોડે તેણે સલાહ કરી પરતુ વેનિસ જોડે લઢાઇ જારી રાખી અને સૈપ્રસ બેટ ઈ. સ. ૧૫૭૧ માં તેમની પાસે જીતી લીધો. સમુદ્રમાં લેપાન્ટોની લઢાઇ થઇ તેમાં વેનિસ અને તેના સાથીઓનો કેવળ પરાજય કર્યો. ખ્રિસ્તીઓએ એ રાજ્યનો લાભ લેવામાં ગફલત કરી અને સુલેમાને થયેલા નુકસાનને પાછું વાળ્યું. એ સુલતાન એશિયાના બીજા રાજાઓની પેઠે આળસમાં ગરકાવ થઇ ગયો અને તેની પછી તખ્તે આવનારા તેવાજ નીકળ્યા તેથી તુર્કી રાજની પડતી થઇ. આસ્ટ્રીઆના રાજાઓએ જોયું કે હંગરિપર સખ્તાઇ કરવી એ ડહાપણનું કામ નથી. પ્રેસબર્ગમાં હંગરિની રાજસભા મળી. તે વેળા રાજ અને ધર્મ સંબંધી સ્વાધીનતા હંગરિના લોકને આપી. એથી હંગરિ અને આસ્ટ્રીઆ વચ્ચે સંપ થયો અને રેફર્મેશનને નામે ઉઠેલી લડાઇ ઉઠી તેનું એ રીતે કુશળ પરિણામ થયું.

खंड ११ मो.

જેરિવયન લોકોનો ઇતિહાસ.

રેફર્મેશનનો ફેલાવો ઉતાવળો થતો જોઇ કાથનિક ધર્માચાર્યોની ખાતરી થઇ કે જે સાધનો વડે અત્યાર સુધી ખ્રિસ્તિઓને આધીન રાખ્યા હતા તે સાધનોથી તેમનો અધિકાર હવે ટકવાનો નથી, ધર્માધિકાર હાથમાં રાખવાના ઉપાય તેઓ આતુરતાથી શોધતા હતા. તેવામા અર્ધા ગાંડા ધર્મરૂપી ઇગ્નેશિયસ લાયોલાએ ઉભી કરેલી જે સ્વિત સાધુઓની ટોળી તેમને એ કામને માટે હાથ લાગી

એશિઆના ખ્રિસ્તિ રાજરોમા વેરાગી થવાનો ચાલ ઉત્પન્ન થયો ઇ સ ૧૩૪૦ માં સત આથાનાશિયસ ગુરૂએ તરફથી રોમમા આવ્યો તેના મૂનકમા થઇ ગયલો સત આથોની નામે સાધુનું જન્મ વૃત્તાંત તેણે પ્રસિદ્ધ કર્યું એ ગ્રથથી ઘણી અસર થઈ લાતિન ક્રિશ્ચિયનોના વાંચવામાં ધર્મની કહાણી આ પહેલીજ હતી એ ગ્રથ વાચવાપર લોકની પ્રીતિ જોઇને તે જાતના બીજા પુસ્તકો લખાયાં સેંત જેરોમ નામે ગુરૂએ ખ્રિસ્તિઓના પહેલા સાધુ સત પોલનું જન્મ ચરિત્ર લખ્યુ તથા સત આથોનીનું દેશાટન વર્ણવ્યું સત પોલને તેડે મળવા જવુ, તેને દરરોજ એક કાગડો ખાવાનું લાવી આપતો હતો તેથી તે તથા બે સિંહ તેને સારૂં ઘોર ખોદી મુઆ પછી સારી રીતે તેના શબને દાટયુ. એવી ચમત્કારી કહાણીઓ લખી, અને લોકેએ શક આણ્યા વગર માની કેટલાક નબળા મનના અને ભોળા આદમીઓ એ વાચીને પોતે પણ અર્થે પાળી તપ કરવા લાગ્યા એ પ્રમાણે કરવાને સત જેરોમે બોધ કર્યો સત બેનિદિક્તે પ્રથમ મઠ સ્થાપ્યા અને મઠમાં રહેનારાઓએ કેવી રીતે વર્તવુ તેના નિયમ ઇ સ ૧૫૧૫ મા પ્રસિદ્ધ કર્યા આગળ થઈ ગયલા બાવાઓના કરતા એના બનાવેલા ધારા વધારે દયાળુ અને ડહાપણભરેલા હતા એશિઆના મઠવાસીઓમા આળસથી ઉત્પન્ન થતી જે ખરાબીઓ થઇ હતી તે અટકાવવાનો તેનો મોટો હેતુ હતો તેનો મુખ્ય નિયમ એ હતો કે સાધુઓએ ઉદ્યોગ કરવો જોઇએ યુરોપમાં તે

વખતે ઘાડાં વન હતાં ત્યાં પોતાના વેરાગીઓને લઇ જઇ રાખ્યા અને તેમને રહેવાને મઠ બાંધ્યા, તથા જંગલ કાપી નાખી જમીન ખેડવાની તેમને જરૂર પાડી. એથી બેનિડિક્ટના સાધુઓ સદ્દગુણ અને શાંતિમાં રહ્યા, અને તેના પછી થનારા સાધુઓને બહુ ફાયદા થયા મઠની સંખ્યા વધી અને સાધુઓ ધર્માંધ થયા; રાજકાજમાં વેરાગીઓ હાથ ઘાલવા લાગ્યા. રાજાના ઉપરી અને ઘણીક વખત પોપની બરોબરી કરવાને તેઓ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ધર્માચાર્યોએ સાધુઓની નવી ટોળીઓ ઊભી કરવાની મના કરી. ત્રીજો ઇનોસંત પોપની ગાદીએ હતો ત્યારે એમના છતાં એક નવી ટોળી ઊભી કરવાની તેણે રજા આપી. સંત ફ્રાન્સિસ નામે શુરૂએ બાવાનુ એક ઝુંડ ઊભુ કર્યું એ બાવાઓ કેવળ નિર્ધન રહે, ભીખ માગીને ખાય અને ધર્મનો બોધ કરે એવો ઠરાવ તેણે કર્યો. ઇનોસંતે જોયું કે આ એક નવી ફોજ હાથ લાગી છે અને તે વગર ખરચે ધર્મસમાજની ચાકરી કરશે. એ ભિક્ષુકોના મહંતોએ રોમમાં રહેવું એવો તેણે કાયદો કર્યો અને પળાવ્યો. બેનિડિક્તના અને બીજા સાધુઓના મઠનો પોપની સત્તાના ઝૂમકામાં રહેતા નહિ.

આ ભીખારી બાવાઓએ લોક માટે ઘણીજ કપટી અને હસવા જેવી યુક્તિઓ કરી. ફ્રાન્સિસ્કન વેરાગીઓના પ્રપંચ એવા હતા કે ઘણુંજ મૂર્ખ લોકો તેથી છેતરાય એક મોટું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું તેની મતલબ એવી હતી કે સંત ફ્રાન્સિસ જીસસ ક્રાઇસ્ટને બધી વાતે મળતો હતો. ક્રાઇસ્ટને અંગે શુળીથી થયેલી નિશાનીઓ સંત ફ્રાન્સિસને શરીરે જોવામા આવતી હતી એ તેમા લખ્યુ હતુ. એ સિવાય અતિશય જુઠાણથી એ ગ્રંથ ભરેલો હતો. ચમત્કારો, આકાશ વાણીઓ અને પીરનાં હાડકા વગેરે ચિન્હો પુષ્કળ ચલ્યા. કલ્પીત પીરોના હા-

સામા હતા, કેમકે તેઓ જાણતા હતા કે લોકો જાણશે તો ધર્મની સત્તાનો નાશ થશે. જે થોડી નિશાળો તેમણે સ્થાપી હતી તેમાં સાધુ સંતોની જૂઠી કથાઓ તથા જે વિષયો માણસના સમજવામાં આવતાં નથી તે વિષયોની અટકળો અને તકરારોના પુસ્તકો શીખવતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મશાસ્ત્ર જે અસલ ભાષામાં લખાયલા-હતા તે ભાષામાં વાંચવાની તેઓ મના કરતા. એમાં તેઓએ એટલી મૂર્ખાઈ બતલાવી કે વિદ્વાનોને હસવું આવ્યા વગર રહે નહિ. તેમાંના એક સાધુએ પોતાના શ્રોતાઓને કહ્યું કે ગ્રીસ ભાષા પાખંડી બનેલી છે, અને તેઓ યાહુદી થઇ જવાના. પંડિતો આવા અજ્ઞાનનો તિરસ્કાર કરતા તથા મૂર્ખ લોકપર તેથી કંઇ અસર થતી નહિ. મૂર્ખના મિત્ર મૂર્ખજ હોય તોજ ચાલે. તે પ્રમાણે આવા મૂર્ખ બોધ કરનારાઓ ગમતા હતા. આ ભિક્ષુક અને બોધ કરનારા સાધુઓથી પોપની સત્તાને ઘણા વખત સુધી આશ્રય મળ્યો.

સર્વે કોઇ જેવો જેસ્વિતોનો ધિક્કાર કરેછે તેવો એનો પણ રવો જોઇએ. તેઓ કાંઇ ઓછા ગુન્હેગાર અને ઓછા વિનાશકારી હતા. કાર્દિલીયર, કાનેલૈન, જાકોમિન વગેરે એ ભિક્ષુક વૈરાગીઓની ટોળીનાં નામ હતાં. તેઓની પ્રતિજ્ઞા જેસ્વિતના જેવીજ હતી એટલે સં આથી સસાર ત્યાગ કરવો, મહાંતો જે આજ્ઞા આપે તે ગમે તેવી હો તોપણ પાળવી અને પોપના હુકમમાં રહેવું. તેઓ પોપના સિપાઇ હત ફેર એટલોજ કે જેસ્વિતના જેટલી તેઓમાં કવાયત ન હતી. તોપણ તે ઓ જેસ્વિતના કટ્ટા દુશ્મન હતા. એ ટોળીઓ અંધકાર અને અજ્ઞાન વખતમાં ઊભી થઈ હતી, પરંતુ જેસ્વિત ટોળી તો વિદ્યાવડે માણસ બુદ્ધિ પ્રકાશ પામેલી હતી અને એવી ટોળીઓનું શું પરિણામ થ તે જાણતા તે વખતે સ્થપાઇ. પ્રોટેસ્ટંટ અને કાયલિક બને પક્ષવાળ ઓએ જોયું કે યૂરોપના દરેક ભાગમાં એ પોપના થાણાં બેસાડી તે થની સરકારના હરીફ કરવાં તે જોખમકારી છે. બિશપો અને પાર્લેમેંટ તરફથી તેઓને દાખલ કરવાના વાંધા ઉઠયા. બીજી ભિક્ષુક ટોળીઓન વ્યવસ્થા પણ રાજ અને ધર્મ સંબંધી કાયદાથી વિરૂદ્ધ હતી; પરંતુ ન ઘણા કાળથી ચાલતું આવ્યું હોય તે માણસ સહન કરે છે. વળી ક જુના સાધુઓના હથિઆરો કટાઈ ગયલાં અને આગળ અજ્ઞાન કાળ

-યોગ્ય હતાં; પરંતુ જેસ્વિત ટોળીના શસ્ત્રો નવી બનાવટના અને તેમની કવાયત ઘણી સુધરેલી હોવાથી તેઓ ભયંકારી જણાયાં. દૉમિનિકન ફ્રાંસીસ્કન, ઓગસ્ટિનો જેસ્વિતની સામા થવાને જબરા માલમ પડ્યા. લોકો સુધર્યાથી તે ભિક્ષુકોની પેદાશ ઓછી થઇ ગઇ હતી તેમાં વળી આ નવા ભાગ ભજનારા આવ્યા, તેથી તેઓ ક્રોધાયમાન થયા અને એ નવા હરીફોની સામા થવામાં જેટલું થાય તેટલું કર્યું.

ઇગ્નેશીયસ લાયોલા સ્પેનનો એક જમીદાર હતો તે લશ્કરમાં નોકર રહ્યો. ઇ. સ. ૧૫૨૧ માં પાંપીલુના ગઢને ઘેરો ઘાલીને લશ્કર પડ્યું હતું ત્યાં લડતાં તેનો પગ ભાગ્યો; પગ ચઢાવનાર ગમાર હોવાથી તે જન્મ લગી લંગડો રહે એવું જણાયું. એ વાત લાયોલાને નહિ ગમવાથી પગનું હાડકું ફરી ખસેડાવી બીજી વાર ચઢાવરાવ્યું. પરંતુ એ વેળા પણ આગળ પ્રમાણે થયું અને તે જન્મ લગી લંગડો રહ્યો. પગ ભાંગ્યાથી ખાટલે પડ્યો હતો ત્યારે શિવલરીની રમુજી કહાણીઓનું પુસ્તક વાંચવાનું તેને મન થયું. તે ઘરમાં ન હોવાથી તેણે સંત આંથોની, સંત ફ્રાંસિસ અને સંત દોમીનીકની ચમત્કારી કથાઓ વાંચી. એ પુસ્તકથી તેનું મન ઉશ્કેરાયું અને ધર્મ સંબંધી બહાદુરીનાં કામ કરવાનાં સ્વપ્ન તેને આવવા લાગ્યાં. તેણે પોતાને ક્રાઇસ્ટની માતા મેરિનો નાઇટ કહ્યો અને મોંતસેરાતના મઠમાં જઇ કેટલાંક જાગરણ કર્યાં. રસ્તામાં જતાં તેને એક મુસલમાન મળ્યો તેની જોડે ક્રાઇસ્ટના અવતાર સંબંધી વાદ ચાલ્યો. ઇગ્નેશીયસ વાદમાં હાર્યો તેથી ચૂપ થઇ પોતાનો ગુસ્સો ઢાંકવાનો બીજે રસ્તે વળ્યો. આગળ જતાં તેના મનમાં આવ્યું કે તે મુસલમાનને છૂટતો જવા દીધો એ ઠીક કર્યું નહિ; ત્યાંથી તે પાછો વળી મુસલમાનની પાછળ ગયો. આગળ ચાલતાં રસ્તાના બે ફાંટા આવ્યા ત્યાં તેણે ખચ્ચરની લગામ હાથમાંથી મૂકી દીધી ને જે રસ્તે તે લઇ જાય તે રસ્તે જવું એવું તેણે ઠરાવ્યું. ઇશ્વરની મરજી તેને હાથે મુસલમાનની કતલ થવાની હશે તો જે કડે મુસલમાન ગયો તે રસ્તે જશે એવું તેણે વિચાર્યું; મુસલમાન જે રસ્તે ગયો હતો તે તરફ ન જતાં ખચ્ચર બીજે રસ્તે વળ્યું. એને સંત ઇગ્નેશીયસનો ચમત્કાર ગણ્યો છે. ધાર્યા પ્રમાણે ઉજાગરા કર્યા પછી પોતાના શસ્ત્રો મરીયામને અર્પણ કર્યાં, ત્યારપછી

ફાટાંતૂટાં વસ્ત્ર પહેરી જાત્રા કરવા નીકળ્યો તેમાં એક વખત જેરૂસલે પણ જઇ આવ્યો પાછા આવ્યા પછી ધર્મ પ્રયત્ન નામે એક પુસ્ત તેણે પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ પુસ્તક કેવળ ખોટુંકાઇ અને મૂર્ખાઇ ભરેલું જેસ્વિત ટોળીએ જે ભૂલો કરી તેમાંની એક એ હતી કે આ પુસ્તક અંધારામાં ન નાખતાં તેને પ્રસિદ્ધ કરી લોકને વાંચવા આપ્યું. હાલ તે રદ કરી તેની જગાએ બીજો ગ્રંથ ટોમસ એકંપીસનો બનાવેલો ક્રા ઇસ્ટની નકલ કરવા વિશેનો દાખલ કર્યો છે. ભક્તિમાર્ગને બહુ અનુકૂળ હોવાથી પ્રોટેસ્ટંટ અને કાથલિક બેઉમાં એ બહુ કિંમતી ગણાય છે

સ્પેન પાછો આવ્યા પછી ધર્મનો બોધ કરવાનો લોભ તેને લાગ્યો. અભણ હતો એથી એ કામ બની શક્યું નહિ, વાસ્તે ૩૩ વર્ષની વયે લાટીન ભાષા ભણવાને તે નિશાળે બેઠો. ભણવામાં વિઘ્ન લાગ્યો તેટલી વાર સુધી લાયોલા છાનો બેસી રહી શક્યો નહિ. અભ્યાસની જોડે તેણે ધર્મનો બોધ કરવા માંડ્યો. એનાં નવાઈ જેવાં ભાષણો સાંભળવાને ઘણા શ્રોતાઓ આવતા તે જોઇ ઇન્કવીઝીશન કોર્ટે તેને પકડી કેદ કર્યો. બંધીખાનાની પીડાથી તે સ્પેન છોડી પારિસમાં અભ્યાસ કરવા ગયો.

પોતાની હારે ભણનાર ૭ વીદ્યાર્થીઓ પારિસમાં લાયોલાના શિષ્ય થયા. એમાંનો પહેલો ફ્રાન્સિસ ઝાવિઅર જેને આગળ સંત કર્યો તેને હિંદુસ્તાનમાં બોધ કરવાને મોકલ્યો. બીજો લેનેસ જે લાયોલાની પછી જેસ્વિતોનો મહંત થયો ત્રીજો સમરોન એના ગ્રંથોમાં ઇન્કવીઝીશનની પાખંડી હરાવી વાચવાની મના કરી છે બોબાદીલા, રોડ્રીઝ અને લીફ્રમ એ બાકી રહેલા ત્રણ હતા, તેઓમાં ધર્માંધ અને ભોળાપણા સિવાય બીજો કોઇ ગુણ ન હતો. આ સાતની એક નાની ટોળી થઇ તેનો પહેલો હેતુ દેખીતોજ પાર નહિ પડે એવો હતો. ઇ. સ. ૧૫૫૪ ના ઓગષ્ટ માસની ૧૫ મી તારીખે મોટમાત્રેના દેવળમાં તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે 'ઇ કેસ્તાનમાં જઈ તુર્કલોકને ખ્રિસ્તિ કરવા. ઇંગ્લાંડમાં પણ આવેલી ધર્મ મેથોડિઓ આ વિચાર કરેલો ખરો. મિત્રમંડળી અથવા કવેકર નામે પથની એક નારી સુલતાનને ખ્રિસ્તિ કરવા માટે ઇસ્તામ્બુલ ખરેખરી ગઇ હ

તી. તુર્કી અમલદારોએ તેને દીવાની ધારી તેનાપર માયા કરી અને સ્વ-દેશ મોકલી દીધી.

પારિસથી લાયોલા રોમ ગયો. રસ્તામાં જ્યાં જ્યાં અનુકુળ જોગવાઇ મળી ત્યાં ત્યાં ધર્મબોધ કર્યો તેથી શિષ્ય થોડા અને દુશ્મન ઘણા થયા. પોપની જોડે મુલાકાત થઇ ત્યારે તેની આગળ સાધુનો નવો વર્ગ કરવાની પોતાની યોજના કહી સમજાવી. પોપ ૩ જા પોલના જોવામાં તુરત આવ્યુ કે એથી પોપની સત્તાને આધાર મળશે ઇ. સ. ૧૫૪૦ ના સપ્ટેબરની ૨૭ મી તારીખે એ મડળીની તેણે જાહેર હુકમથી સ્થાપના કરી. એ મડળીને વર્તવાના નિયમ તૈયાર કરવાનુ કામ પોપે લાયોલાને સોંપ્યુ. પરતુ તેના કરતાં તેના શિષ્ય લેન્સ અને સામાન વધારે ખબરદાર હતા. તેમણે એ નિયમો રચ્યા લાયોલાનું બાકીનું જન્મચરિત્ર એની સ્થાપેલી જેસ્વિત મડળીના ઇતિહાસના જેવુંજ છે, એના અ-યુક્ત સ્વપ્ન અને જાદા ચમત્કારના ઢોંગના વર્ણનથી ખુશીએ નહિ થાય અને લાજે નહિ થાય. ઇ. સ. ૧૫૫૬ ના જુલાઇની છેલ્લી તારીખે તેનો દેહ પડ્યો પાછળથી તેના પક્ષકારોએ અતિશયોક્તિએ તેના વખાણ કર્યાં છે, અને એના સામાવાળીઆઓએ એવીજ રીતે એની નિંદા અને હાસ્ય કર્યા છે તેના શિષ્યોએ તેને સત કેનોન કર્યો છે, અને એ કરવું સહેલું હતું. પરંતુ તેઓ એને મહાન્ પુરૂષ કહેવડાવવાને ઇચ્છે છે તે કબુલ રાખી શકાતું નથી. તે માત્ર ધર્મ આશક લહેરી હતો તેનાથી વધારે જબરી બુદ્ધિના પુરૂષોએ છાની રીતે તેને માર્ગ દર્શાવ્યો નહિ ત્યા સુધી તેની હોંસી અને આતુરતાનુ કઇ ફળ થતુ નહિ જેસ્વિત મડળીના દુશ્મનો ઇગ્નેશીયસને રાજકાજમા સમજવાળો અને ધુર્ત કહેછે, પરતુ એ ગુણ તેનામાં થોડાજ હતા. જુદા જુદા ગ્રંથ લખનારાઓએ ઇગ્નેશીયસના જન્મવૃત્તાંત લખ્યા છે. તેનામાં કોઇએ એવું કહ્યુ નથી કે તેનામાં વિનોદ ચતુરાઇ કે બુદ્ધિ નથી. એ જન્મચરિત્રો અયુક્ત અને ઉપહાસ કરવા જોગ છે તોપણ તે વાચ્યાથી તરત જણાય છે કે કોઇ કપટી ને મતલબીઆ માણસોએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને વાસ્તે એના ધર્મવેદાને તેમની મરજી પ્રમાણે કામે લગાડ્યો શરૂઆતથી નવા પથને લેન્સે રાજ-

પ્રાય ટોળીનું રૂપ અને બંધારણ આપ્યું. રોમના દરબાર તરફથી ઘણી રીતે એ પંથના વધવાપર નજર રાખવામાં આવતી. એનાથી કામ થાય તે સ્વીકારવાને અને ન થાય તો ઇનકાર કરવાને તેઓ તૈયાર હતા. હારનો ઠપકો જેસ્વિત મંડળીને માથે પડતો અને તેના જયનો લાભ પોપને થતો. આવી અવસ્થાના ગેરફાયદા જેસ્વિત વર્ગના જાણવામાં આવ્યા તે પરથી અને કેટલીક વાર તેમણે એવું રૂપ ધારણ કર્યું કે તેઓ જાણે પોપના ઉપરી હોય એવે પ્રસંગે તેઓના પર પોપ ઘણા ગુસ્સે થતા.

જેસ્વિત મંડળીના ધારાઓ ઘણીક વાતે સંત ફ્રાંસિસ અને સંત ડોમિનિક વર્ગોના કાયદાને મળતા હતા; પરંતુ કેટલીક બાબતમાં ભેદ હતો તે જણાવવો જોઇએ. બીજા ભિક્ષુક સાધુઓના મહાંતોનો અધિકાર ઘણો મર્યાદામાં હતો. જેસ્વિત ટોળીના ઉપરીનો અધિકાર બેહદ હતો. હાથ નીચેના સાધુઓની કે બીજા કોઇની તેમના કહ્યા પ્રમાણે ચાલવાને કે સલાહ લેવાને તે બંધાયલો ન હતો. તે ટોળીમાં જે સખ્સો અયોગ્ય જણાય તેને કાઢી મૂકવાનો તેને અખત્યાર હતો. બીજા સાધુઓને કથા સાંભળવાની, માળા ફેરવવાની અને થકવી નાખે એવાં બીજાં નિત્યકર્મ કર્યા વગર છૂટકો ન હતો. પરંતુ જેસ્વિત પંથ હરકોઈ મહાંતને છૂટા કરી શકે કે તે કરવાથી બાતલ કરી શકે. પોતાની બુદ્ધિ અને શોખને અનુકુળ પડતા હરકોઇ બીજા ધંધામાં પડવાની જેસ્વિતને રજા હતી. વિદ્યા હુન્નર શીખવામાં તેઓને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું. ૧૭ મા અને ૧૮ મા સૈકામાં વિદ્યા અને તત્વજ્ઞાનમાં કેટલાક જેસ્વિતો ઘણાજ નામાંકિત હતા. આ મોટા લાભ હતા તોપણ બીજા પંથો કરતાં એને સંપૂર્ણ શ્રેષ્ઠતા મળી તેનું કારણ બીજું હતું. પરમાર્થે વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાપર તેઓ બહુ હોંશથી લાગ્યા તેથી લોક તેના હાથમાં આવ્યા. તેમની શાળાઓમાં જે ભણવા આવે તેને મફત ભણાવતા હતા. ફ્રાંસ, સ્પેન અને જર્મનિના કાથલિક ભાગોમાં જે યુનિવર્સિટિઓ હતી તેના કરતાં સરસ કેળવણી આપતા. આ સારા કામથી તેમણે સત્તા મેળવી તેનો ઉપયોગ કોઇક વખતેજ અન્યાયથી કરતા. તેમનો બીજો એક ધારો એ હતો કે દરેક ધર્મની ક્રિયા મફત કરવી.

જેસ્વિતના શત્રુઓ કહે છે કે તેઓ મફત ભણાવતા અને ધર્મની ક્રિયા કરાવતા તે કંઈ પરમાર્થ ન હતો પણ બીજાપર સત્તા મેળવવાને તેઓ કરતા. આ આરોપ કેવળ ખોટો નથી, પરંતુ એજ પ્રમાણે તેમના સામાવાળીઆને કરવાને કંઇ હરકત ન હતી. સાલામાંકાના સાધુઓને જેસ્વિતે જવાબ આપ્યો કે ત્યારે તમે પણ એમ કરો. ધર્મની ક્રિયા ગુરૂઓ કરે કે સાધુઓ કરે એ વિશે ઘણા વખત થયાં કાથલિકોમાં તકરાર ચાલે છે. ભીખ માગનાર અને નહિ ભીખ માગનાર સાધુઓ ગુપ્ત રીતે પાપ મનાવે છે તેથી ઘરની ઘણીક છાની વાતો તેમના જાણવામાં આવે છે તથા બીજી રીતે તેઓ ધર્મક્રિયા કરવાને વચમાં પડે છે તેથી એ કામને માટે નીમાયલા ગુરૂઓનો બારબોજ ઓછો થઇ જાય છે. એ સાધુઓ જાણતા હતા કે પૈસા કરતાં એ છાની વાતો વધારે કિંમતી છે અને સત્તાનું એ જબરૂં મૂળ હાથમાં રાખવાને તેઓ હર પ્રસંગે ક્રિયાઓ મફત કરવાને વાસ્તે તૈયાર હતા. ગમે તેવો હુકમ પોપ કરે તે માનવાની પ્રતિજ્ઞા જેસ્વિતો કરતા. એ ભેદ તેમની તથા બીજા સાધુઓની વચ્ચે છેલ્લો હતો. આ ઉપર કહ્યું તે પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જેસ્વિત પંથનો મુખ્ય હેતુ પોપની રાજસત્તા ચાલુ રાખવી એ હતો. યૂરોપમાં બધા રાજાઓનો ઉપરી પોપ થાય એ હેલ્દીબ્રાંદનો હેતુ હતો, તે પાર પાડવાની તેમની મતલબ હતી ૭ મા ગ્રેગરીના સમયમાં એ મંડળી હોત તો તે મહાગુરૂનો મનસુબો કદાચ પાર પાડી શકત. પરંતુ એ વિચાર પાર પડે એવો આ વખત નહોતો. વિદ્યારૂપી તેજ માણસની બુદ્ધિપર પ્રકાસે છે ત્યારે ઘસાઇ ગયલા જુના ધારાઓનો બચાવ કરવો મિથ્યા છે, એ જેસ્વિત લોકના પ્રયત્નના ઇતિહાસ પરથી સાબીત થાય છે. ઉપદેશકો, સાધુઓ અને યુનીવર્સિટી એ ત્રણે નવી ઉભી થયલી જેસ્વિત મંડળીને તોડી પાડવામાં મદદ કરી. પાદુઆ નગરમાં તેમણે પ્રથમ કોલેજ ઉઘાડી, તે બાબત વેનિસની રાજસભા (સેનેટ) આગળ તેમના પર ફરીઆદી થઈ. વેનિસના રાજકારભારીઓ પાસેથી ન્યાય મેળવવાનો અને તેમના ધર્મની હોંસને જગાડવાનો પ્રયત્ન લાયોલાએ કર્યો, પણ કંઇ વળ્યું નહિ. તેના શિષ્ય સેન્સે વધારે ચતુરાઇ દર્શાવી.- દોજ એટલે સેનેટના પ્રમુખપતી રાખેલી રાંડને તેણે લાંચ આપી. તેથી કોલેજ રહેવા દેવાની આજ્ઞા જેસ્વિતોને મળી ને તે સિવાય તે પર કે એક

મકપર તેમનો અધિકાર ન હતો તે હાથ આવ્યો. પં ગો ચાર્લસ અનુકુળે નહિ થયો તેમ પ્રતિકુળે નહિ થયો. તેણે રાજ્યપદ છોડયા પછી ઇટાલિના પ્રાંત કાતાલોનીઆનો સુબો બોર્ગીઆ નામે હતો તેની મદદ જેસ્વિતોને મળી. તે પોતેજ જેસ્વિત પંગમાં દાખલ થયો ને તે હાલ ગોલાથી ઉતરતા દરજ્જાનો સંત ગણાય છે. દોમીનિકન સાધુઓ જેસ્વિતો પર બહુજ ગુસ્સે થયા અને તેમને બહુજ ગાળો ભાંડી, પરંતુ તેમનું કંઇ વળ્યું નહિ. પોપ અને સ્પેનના લોકે જેસ્વિતોને મદદ કરી. પોર્તુગાલના રાજાએ પોતાના દેશમાં તેમને તેડયા, અને જેમાં ઘણી કીર્ત્તિ મળે એવું કામ તેમને સોંપ્યું. પોર્તુગીઝો જે દેશોમાં દરિયાને રસ્તે ગયા હતા ત્યાં મિશનરીઓને મોકલવાનું કામ લાયોલાને સોંપ્યું.

ફ્રાન્સિસ ઝાવીયરને તેણે હિંદુસ્તાન ખાતે મોકલ્યો. ઝાવીયરે ધર્મોધપણાના આવેશમાં ગોઆમાં ઇન્કવીઝીશન કોર્ટ સ્થાપી અને કુશેક ઉઠાવવાનો બોધ કર્યો તેથી બહુજ નુકસાન થયું. જેસ્વિત લખનારાઓ તેણે કરેલા ચમત્કારો વર્ણવે છે તેમાં એક તેમણે મૂકી દીધો છે. તે જાપાન ગયો અને ત્યાંના લોકને ખ્રિસ્તિ કરવાને સ્પાનીસ બોલીમાં બોધ કરવા લાગ્યો. એ ગાંડાઇ જોઇ ત્યાંની સરકારે તેને ઘેલા આદમીઓને રાખવાની જગ્યામાં તેને પૂર્યો. બેવકુફાઇના દાખલાથી પણ બોધ થાય છે, કેમકે તેવું નહિ કરવાને બીજાઓ શીખે છે. જેસ્વિતોએ ઝાવીયરની વર્તણુક સ્વીકારી નહિ. એક દેશથી બીજે દેશ જઇ કોઇ ભાષામાં સમજણ નહિ પડે તેમ અમુક સ્થાયી જગ્યામાં જઇ રહો, તેમના કાયદા, ધર્મ વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો અને પછી તે લોકને પોતાનો ધર્મ શીખવ્યો. બેનીદીકીન સાધુઓની યુક્તિ તેમણે પારાગ્વેમાં ચલાવી. ત્યાંના ઇન્દીઅનોમાં કેટલાક જેસ્વિતો જઇ વસ્યા અને હુનરો શીખવ્યા, એથી તે ઇન્દીઅનોને બહુ ફાયદો થયો અને જેસ્વિતોએ વાજબી રાહે તેમનાપર સત્તા મેળવી.

કરતાં ઘણું વધારીને વાતો ચલાવતા. બીજાઓને ખ્રિસ્તિ કર્યાના રિપોર્ટ ગપાંભરેલાં છે ને જે થોડા જંગલી લોકને ખ્રિસ્તિ કર્યા તે વગર સમજે થયા હતા અને ધર્મની ક્રિયા કરાવતા તેમાં તેમને કશી સમજણ ન હતી. ઉત્તર અમેરિકામાંના ઇંડિયનોને ખ્રિસ્તિ કર્યા અને સુધાર્યાની ઘણી ગપો મારી તોપણ અદ્યાપિ સુધી તેઓ જંગલી છે.

જેસ્વિત મીશનરીઓની કીર્તિથી યૂરોપના રોમન કાથલિક દેશોમાં તેમની આબરૂ વધી અને જેઓ તેમની વિરૂદ્ધ હતા તે તેમના પક્ષકાર થયા. લાયોલાની ગાદીએ લેન્સ બેઠો. તેણે ઘણાકોને સમજાવ્યું કે પરધર્મી દેશના લોકને ખ્રિસ્તિ કરવામાં જેમ જેસ્વિતો ફતેહ પામે છે તેમ મીશનરીઓ રોમન કાથલિક તથા પ્રોટેસ્ટંટ કરવામાં ફતેહ પામશે.

જેસ્વિતોના પ્રપચ અને કાવતરાંના ભયથી ઈંગ્લાંડમાં અને બીજા પ્રોટેસ્ટંટ દેશોમાં રોમન કાથલિકને સજા કરવાના કાયદા કર્યા. પોર્તુગાલ, સ્પેન અને ફ્રાન્સનાં કાથલિક રાજ્યો પણ જેસ્વિતથી ડરવા લાગ્યા. લોકની સ્વાધીનતા નિયમ પ્રમાણે ચાલતાં રાજ્યો અને સંસાર વહેવાર ઉંચા વળે એવા મતો તેઓ શીખવવા લાગ્યા તેથી સ્વરક્ષણને અર્થે રાજ્યાધિકારથી પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યોએ રોમન કાથલિકને બાતલ કર્યા.

જેસ્વિતોએ દુનિયાના ઘણા ભાગમાં મીશનરીઓ મોકલ્યા તેમાં પારાગ્વે, જાપાન અને ચીન મુખ્ય હતાં. ૧૭ મા સૈકાની આરંભમાં તેઓ પારાગ્વે ગયા. દક્ષિણ અમેરિકામાનો એ ઘણો રસાળ દેશ છે. તે વેળા ત્યાંના લોકોમાં કંઇ પણ જાતના હુનર ન હતા. તેઓ જનાવરોના શિકારથી અને માછલાથી જેમ તેમ કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા, અને રાજ ચલાવવાના મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન તેમનામા નહિ જેવું હતું. આ વગડાઉ લોકને જેસ્વિતોએ સુધાર્યા, તેમને ખેતી કરતા શીખવી, જનાવર પાળતા અને ગામડાઓમાં રહેતા કર્યા, અને સલાહશાંતિના સુખની સમજણ પાડી. આ સારૂં કામ કરવામાં તેમનો એ હેતુ હતો કે જેસ્વિતો ત્યાં સ્વતંત્રપણે રાજ કરે. સ્પેન અને પોર્તુગાલના લોકો ત્યાં આવીને વસ્યા હતા તેમનાંપર દ્વેષ કરવાનું તે ઇંડિઅનોને શીખવ્યું તેની અસર હજી ગઇ નથી. પોતાના રાજ્યમાં વેપારીઓને આવવાની તેમણે મના કરી હતી. સ્પેનની અથવા પોર્તુગાલની ભાષા શીખવાની તેમણે

ગર્તા કરી અને દક્ષિણ અમેરિકાની એક બોલી પોતાના બધા રાજ્યમાં ચલાવવાની મહેનત કરી. તેઓએ પારાગ્વેના ઇન્ડીઅનોનાં લશ્કર ઉભાં કર્યાં, બંદુક અને તોપનો ઉપયોગ તેમને શીખવ્યો, ઘોડેસ્વાર અને પાયદળની પલટણો તથા દક્ષેણની રીત પ્રમાણે તોપખાના કર્યાં અને લડાઇને વાસ્તે દારૂ વગેરે જે સામાન જોઇએ તે કિલ્લાઓમાં ભર્યા.

કેટલાક ભલા માણસો એવું માનતા હતા કે યુરોપના દુર્ગુણો નિર્દોષ ઇંડિઅનોમાં પેસે નહિ તે માટે આ બધી સાવચેતી જેસ્વિતોએ રાખી હતી. પારાગ્વેન સંપૂર્ણ સુખ છે એવી લોકમાં વાતો ચાલી. પરંતુ જ્યારે સ્પેન અને પોર્તુગાલના રાજાઓએ તે મુલક પોતાના હાથમાં પાછો લીધો ત્યારે તે બધી વાતો ખોટી પડી.

ગુલામો હોશિયારીથી કામ કરી શકે તેને માટે જેટલું શીખવવું જોઇએ તેટલું ઇંડિયનોને શીખવ્યું, વધારે નહિ. ઇંડિયનોને નીચ દાસ જેવા કરી નાખ્યા હતા. શસ્ત્રના બળથી નહિ પણ બોધે કરીને તેમના મનને ગુલામ કરી નાખ્યાં. તેમની મહેનતમાંથી માત્ર તેમને ખાવાની જરૂર હોય તેટલુંજ આપતા, બાકી બધું ધન જેસ્વિતોના ખજાનામાં જતું.

ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં ત્યાંથી જેસ્વિતોને કાઢી મુક્યા ત્યારે તેમની આપેલી કેળવણીની વિનાશકારી અસર જોવામાં આવી યુરોપિયનોપર પક્કો દ્વેષ તે ઇંડિયનોના મનમાં આવ્યો હતો તેથી તેઓએ પોર્તુગાલના રાજાને તાબે થવાને સાફ ના કહી અને દેશની વસ્તીના અડધાં માણસ મરણ પામ્યા ત્યાં સુધી તેઓ જીતાયા નહિ. બીજા દેશો જોડે વહેવાર નહિ રાખવાનો વિચાર જેસ્વિતોએ ત્યાંના લોકોના મનમાં ઠસાવ્યો હતો તે અદ્યાપિ ચાલુ છે એ કરુપ દેશમાં વેપાર કરવા જવાને પારકા દેશના લોકને રજા નથી.

ઇ. સ. ૧૫૪૯ માં હિંદુસ્તાન ખાતે આવેલો ઝાવિયર કેટલાક જેસ્વિતોને સાથે લઇ જાપાનમાં ગયો. બીજા યુરોપિયન મીશનરીને દાખલ નહિ કરવાને સારૂં પણ પ્રયત્ન કર્યાં. પોતાના પંથમાં જોઇએ તેટલા માણસો આવ્યા પછેવાં તેઓ રાજની ખટપટમાં પડયા તેથી તેઓ માર્યા

ગયા. જાપાનના અધિકારીઓએ પ્રથમ તો એ જેસ્વિનોને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું પણ પાછળથી તેમના કટ્ટા શત્રુ થયા. ઇ. સ. ૧૫૯૦ માં ૨૦૦૦૦ ખ્રિસ્તિઓને જાપાનની સરકારે કતલ કરી નાખ્યા અને ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં ૩૭૦૦૦ ખ્રિસ્તિઓની તેજ અવસ્થા થઇ, ત્યારથી જાપાનમાં ખ્રિસ્તિઓનો લોકો બહુજ ધિક્કાર કરે છે.

જેસ્વિન લોકો ચીનમાં ગયા ત્યાર પહેલાં ચીના લોકને ખ્રિસ્તિ કરવાને ઘણી કોશિશો થઇ હતી. ચીનમાં ગયલા જેસ્વિનોમાં રૂગેરિઓ અને રિકિસ નામે બે પુરૂષો બહુ પ્રખ્યાત છે. તેઓ બૌધ ગોરજીઓને વેશે ચીન દેશમાં પેઠા અને કેટલીક વિદ્યાઓમાં હોશિયારી બતલાવી ચીનાઓમાં માન પામ્યા. ઇ. સ. ૧૬૦૧ માં રિકસી પેકિન ગયો તેણે કેટલાંક માણસોને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં લીધા તેમાં થોડાંક મોટા દરજ્જાના આદમીઓ હતા. રાજાના પ્રધાનોમાં એક લ્યુ નામે હતો તેની પુત્રી કાન્દિદાએ ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્વીકાર્યો. તેણીએ કેટલાંક ખ્રિસ્તિ દેવલો બંધાવ્યાં અને ન વારસી છોકરાંને પાળી તેમને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ઉછેર્યા.

રિકિસના મરણ પછી ખ્રિસ્તિઓ સુખે બેસી શક્યા નહિ (ઇ. સ. ૧૬૧૫). મીશનરીઓને કંતાનમાં હાંકી કાઢ્યા અથવા તેમને પોતાના શિષ્યોના ઘરમાં સંતાઇ રહેવું પડ્યું. માંચુ નામે તાતાર લોકે ચીનપર સ્વારી કરી ત્યારે સરકારને મદદ આપવાને તેઓ આગળ પડ્યા મકાઉથી લશ્કર અને પુર્તગાલ્નેની મદદ મંગાવી, પાદશાહનું તોપખાનું તથા સિપાઇઓને કવાયત શીખવવાનુ માથે લીધું, અને તેથી સરકારની મેહેરબાની ફરીથી તેમનાપર થઇ.

રિકિસ કરતાં પણ વધારે સત્તા જેસ્વિનોના હાથમાં તાતાર વંશના પેહેલા પાદશાહના વખતમાં આદમ શાહાલ નામે જેસ્વિને મેળવી. પરંતુ કાંગહી નામે પાદશાહ ગાદીપર આવ્યો ત્યારપછી અદેખાઇ અને વૈરનો ગુસ્સો વળી તેમને ખમવો પડ્યો (ઇ. સ. ૧૬૬૪). કેટલાક મીશનરીઓને કેદ કર્યા, કેટલાકને મારી નાખ્યા અને કેટલાકને કંતાન મોકલી દીધા. સાત વર્ષ પછી વળી પાછી તેમનાપર મહેરબાની થઇ. તેઓને

પોતપોતાના સ્થળમાં જવા દીધા.

એ મીશનરીઓનો ઉપરી વરદીસ્ટ નામે જેસ્વિત હતો, તેણે તોપ બનાવવાનો હુનર ચીનાઓને શીખવ્યો અને તેથી પાદશાહની તેના પર એટલી બધી કૃપા થઈ કે જ્યાં દેવળો બાંધવાની ગરજ તેની થઈ ત્યાં દેવળો બાંધવાની તેને રૂજા મળી. ધર્મ ચલાવવાને વાસ્તે દીસ્ટે રાજકાજમાં જુઠાણાનો ઉપયોગ કર્યો એ મોટી ભૂલ કરી. ખ્રિસ્તિ ધર્મ નહિ સમજ્યા તેઓને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દાખલ કરતા એ પણ એવીજ મોટી ભૂલ હતી. જે હજારો માણસોને બાપટિઝમ આપ્યું તેમાંના થોડાકજ ખ્રિસ્તિ ધર્મ સમજતા હતા અને તેથી એ થોડા તે ધર્મ પ્રમાણે નીતિ સમજતા હતી. ચીના લોકોને રાજી રાખવાને રિકસીની કોન્ફ્યુસિયસના વખાણ કરવામાં સામેલ થયો હતો અને તેના ધર્મના કેટલાક રીવાજો તેણે જારી રખવાની રજા આપી હતી પૂર્વજોની તેમને પૂજા કરવા દીધી. જે વિદ્વાનો ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં રાખ્યા તેઓને અમલના ધારા પ્રમાણે કોન્ફ્યુસિયસની મૂર્તિને પગે લાગવા દેતા.

રિકિસની પછી લોગોબાર્દી થયો, તેણે મૂર્તિપૂજાની ક્રિયાઓ કરવાની મના કરી એથી એટલી બધી તકરાર ઊઠી કે રોમના પોપનો અભિપ્રાય પૂછવો પડ્યો. ઘણોક વાદ અને વિરૂદ્ધ ઠરાવ થયા પછી પોપને હુકમ આવ્યો કે મૂર્તિપૂજા અટકાવવી, પરતુ જેસ્વિતોએ આજ્ઞા સ્વીકારી નહિ અને ચીનના શહેનશાહ પાસે હુકમ કઢાવ્યો કે જે મીશનરી ત્યાં આવે તેણે રિકિસનો અભિપ્રાય કબુલ રાખવો અને ચીનથી પાછા જવું નહિ. પરતુ જેસ્વિતોની સત્તાથી હવે ચીનના અધિકારીઓ ડરવા લાગ્યા. ખ્રિસ્તિ થયલા ચીનાઓપર તેમની એટલી સત્તા હતી કે ઘણીવાર તેઓ રાજકાજમાં હાથ ઘાલવા લાગ્યા

ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રસાર થતો અટકાવવાના દરબારથી વારે વારે હુકમો નીકળવા લાગ્યા. જે રાજાઓ જેસ્વિતોનું રક્ષણ કરતા હતા તેઓએ તેમને આશ્રય આપ્યો નહિ શહેનશાહ તીનચંગે તેમને બહુ પીડયા અને તેના હુકમથી ચીનમા ઘણેક ઠેકાણે ખ્રિસ્તિઓ પર આરોપ મૂકી હેરાન કરવા લાગ્યા, (ઇ. સ ૧૬૪૬). એથી ખ્રિસ્તિઓની સંખ્યા ઉતાવળે

ઘટી ગઇ. કેટલાક માર્યા ગયા, ઘણાકે ધર્મ છોડી દીધો અને જેઓ તેને વળગી રહ્યા તેઓને બહારથી જૂના ધર્મમાં છે એવું દેખાડવાની જરૂર પડી.

જેસ્વિત વર્ગને તોડી નાખ્યો તેથી ચીનમાં કાથલિક ધર્મને હાનિ પહોંચી. જેસ્વિતો દરબારમાં ચીતારાનું, કારીગરોનું ગણીત શીખવવા વગેરેનુ કામ કરી પોતાના વિશેષ બુદ્ધિબળે ઉમરાવોથી માન પામતા. તેઓના જવાથી ખ્રિસ્તિપંથ ત્યાં ઢીલો પડી ગયો. કાથલિક મીશનરીઓ હજી ચીનમાં છે પરંતુ તેઓ પડતી દશામા છે. જેઓ ખ્રિસ્તિધર્મ માને છે તેઓપર સરકારની ઇતરાજી અને શક હમેશ રહે છે.

જેસ્વિતો બિશપોના અધિકારની વિરૂદ્ધ હતા તેઓ પોપને મદદ કરનારા હતા તથાપિ વખતે વખતે તેમની વચ્ચે વાધો ઊઠતો. યૂરોપના હરેક દેશના રાજકાજમાં તેઓ કાવતરૂં કરતા તેથી બિશપો પાસેથી તેમનો અખ્તિયાર લેઇ લેવાની તેમની હમેશની મહેનતથી અતે તેમનો નાશ થયો. જેસ્વિતોપર જે મોટા તહોમતો મુકવામાં આવ્યાં છે તે બધાં ખરાં છે કે ખોટાં છે તે નક્કી કરવાની જરૂર નથી. બસેં વર્ષ લગી એ વર્ગ ચાલ્યો તે દરમિયાનમાં રાજકાજમાં જે મોટા ગુન્હા થયા તે તેમને હાથે અથવા તેમના ઉશ્કેરવાથી થયા એવું બધે ઠેકાણે કહેવાતું. પોર્તુગાલના રાજાના કારભારી બોંબાલના માર્કિવસનો કારભાર તોડી પાડવાને જે પ્રપચ તેમણે ઉઠાવ્યો તેનો તેમણે નાશ કર્યો, તેમનું એ કાવતરૂ પકડાયું અને નિષ્ફળ ગયું. ત્યારપછી તરત પોર્તુગાલના રાજાનો જીવ લેવાને કોઇ મારાએ તેનાપર હુમલો કર્યો. એ કરાવનારા જેસ્વિતો છે એવું સર્વ કોઇના મોમાંથી નીકળ્યું. એ વાત સાબીત થઇ નથી તોપણ તે વખતે સર્વ લોકે તે માની હતી અને તેથી પોર્તુગાલ, સ્પેન અને ફ્રાંસના લોક એટલા બધા તેમની સામા થયા કે તે દેશોને પોપના તાબામાં રાખવાને વાસ્તે જેસ્વિતોનો વર્ગ રદ કરવાની જરૂર પડી

એ વખતે પોપની ગાદીએ ગગાનેલી નામે બહુજ ગાયાળુ અને સદ્ગુણી પુરૂષ હતો (ઇ. સ ૧૬૫૯) તેણે ૧૪ મો કલેમંટ એ નામ ધારણ કર્યું અને સામાવાળીઆઓ તેને પ્રોટેસ્ટંટ પોપ કહેતા. ઇ. સ.

૧૫૭૩ ના જુલાઈ માસની ૨૧ મી તારીખે એ પોપે જેસ્વિત વર્ગ તોડી પાડવાના હુકમ જાહેર કર્યા, અને તેથી યુરોપના ઘણાખરા રાજાઓ આનંદ પામ્યા વર્ગ તુટ્યો તે વખતે તેમના કબજામાંથી કઇ અગત્યના દસ્તાવેજો તથા ધારેલી દોલત તેમની પાસેથી નીકળી નહિ તેનું કારણ એવું સભવે છે કે પોતાનો વિનાશ થવાની વાત જેસ્વિતો ઘણા વખતથી જાણતા હતા તેથી રાજકાજ સબધીના કાગળો તેમણે નાશ કરી હશે, અને પૈસો ઠેકાણે કરી મુક્યો હશે

ઇ સ ૧૮૧૪ મા નેપોલિયનનું રાજ પડી ભાગ્યુ ત્યારપછી તુરત રોમના પોપ પાયસ સાતમાએ કેટલાક બિશપો અને કાર્દિનલો સામા થયા છતા જેસ્વિત વર્ગને સજીવન કરવાની આજ્ઞા આપી એથી યૂરોપ મા પહેલા તો સર્વોગ બાધા પણ તે બીક ખોટી પડી ૧૪ મા કલેમેંટે એ વર્ગને તોડ્યો ત્યાર પહેલા તેઓ ઘણુંકરીને રાજાના હજુરમાં હતા હમણા સજીવન થયા પછી તેમનો પ્રયત્ન ધર્મગુરૂઓનો તથા રાજાઓનો અધિકાર સ્વેચ્છિક તથા જુલમી કરવાપર હતો પરતુ તેઓની મહેનત કેવળ નિષ્ફળ ગઇ છે યૂરોપના દેશોમા ધર્મ સબધી પોપનો પહેલો જે અધિકાર હતો તે ઘણો ઓછો થઇ ગયો છે રોમમા પોપનું રાજ હતું તે જતુ રહ્યું છે ફ્રાન્સ, સ્પેન, પોર્તુગાલ, અને ઇતાલિ એ દેશોના રાજકાજમા ત્યાની પ્રજાસત્તા બહુજ વધી ગઇ છે એમ જેસ્વિતો જેની મદદે ગયા તેનો નાશ થયો છે અને હાલ તો જેસ્વિતો છેક નરમ થઇ ગયા છે અને પડતી હાલતમા છે નવી ટોળીઓ ઉભી થઇ છે તેમની બરોબરી જેસ્વિતો કરી શકતા નથી અને તેમનાજ લખાણ ઉપરથી એવો સભવ જણાય છે કે બીજી અને છેલ્લીવાર તેમનો નાશ થવાનો સમય દૂર નથી

खंड १२ मो.

સ્પેન દેશમાં સ્થપાયલી ઇન્કિવઝિશન કોર્ટનો ઇતિહાસ.

આલ્બીજન્સ લોકના છતાવવા પછી ઇન્કવીઝીશન કોર્ટ પોપની રાજસત્તાને આધાર આપવાને પ્રથમ સ્થાપવામાં આવી તે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. સ્પેનમાં એ કચેરીનું બંધારણ અને વહીવટ જુદીજ તરેહનો હતો. ફર્દિનાદ રાજા અને ઇસાબેના રાણીના સમયથી સ્પેનની મોટાઇનો પાયો નખાયો, ત્યાર પહેલાં પણ તે દેશમાં એ અદાલત હતી. ઇસાબેલા રાણી મોટા મનની અને દયાળુ સ્વભાવની હતી. તેણે એ નિંદ્ય અદાલતને ટેકો આપવાની ઘણા વખત લગી ના કહી, પરંતુ તેનાથી ઓછી અક્કલના તેના ધણીએ તેને બહુ સમજાવી હા કહેવડાવી અને અસલ જે કામ ઘણું હલકા પાયાપર હતું તે ઘણું મોટું અને ભયંકર કરી નાખ્યું. જૂના વખતમાં વીસ્તગોથ રાજાઓ સ્પેનની ગાદીએ હતા ત્યારે ત્યાં આરિયન અને કાથલિક એવા ખ્રિસ્તિ ધર્મના બે પંથ હતા. પ્રથમ આરિયન પંથના હાથમાં રાજસત્તા હતી ત્યારે તેમણે ઇન્કવીઝીશન કોર્ટની મારફતે કાથલિકોપર જૂલમ ગુજાર્યો હતો અને જ્યારે કાથલિકોના પંથમાં રાજની લગામ આવી ત્યારે આરિયનોપર વેર વાળવાને કાથલિકોએ પણ કસર રાખી નહિ. યાહુદીઓના પર તો એ બેઉ પંથવાળાઓ જૂલમ કરતા. મુસલમાનો સ્પેન જીતવાને આવ્યા ત્યારે એ જૂલમને લીધે યાહુદીઓએ તેમને મદદ કરી હતી. ફ્રાન્સના દક્ષિણ ભાગમાંથી ઘણાક આલ્બીજન્સ લોક આરાગોન પ્રાંતમાં નાસી આવ્યા હતા. ત્યાં તેઓ પોતાનો અભિપ્રાય ફેલાવવાની કોશીશ કરતા હતા એનો કંઈ પણ પુરાવો ન હતો, તોપણ ધર્મગુરૂઓ તેમનાપર વહેમ લાવતા હતા તેમણે ફર્દીનાદ રાજાને સમજાવ્યું કે એ આલ્બીજન્સના વંશજો યાહુદી અને મુસલમાન લોક જોડે મળી જઇ ખ્રિસ્તિ ધર્મ અને ખ્રિસ્તિ રાજને ઉંધા મારશે જુના વખતની ઇન્કિવઝીશનનો અધિકાર એટલો થોડો છે કે એ પાખંડીઓનો તેમનાથી નાશ થઇ શકે તેવું નથી.

જૂની ઇન્કિવઝીશનના ધારા પણ હમણા જે નવા થયા તેના જેવાજ નઠારા હતા છાની તજવીજ કરવી, નનામી અરજીપરથી કામ

અલાવવું, કબુલ કરાવવાને માર મારવો, અને જેને ગુન્હેગાર ઠેરવે તેને દંડ, કેદ અને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવી. આરાગોનમાં આલ્બીજન્સી લોકનો નાશ કરવાને માટે એ કોર્ટ હતી. ૧૫ માં સૈકાના મધ્ય ભાગ સુધીમાં તે મતના લોક થોડાજ રહ્યા હતા તેથી આ દુષ્ટ અદાલતને જારી રાખવાની કંઇ જરૂર ન હતી. ખ્રિસ્તિ લોકમાંથી ભોગ મળે એવું રહ્યું નહિ ત્યારે અભાગણી ઇસ્રાઇલ જાતની અવદશા બેઠી. એમના પૂર્વજો ઇસુખ્રિસ્તની સામા થયા હતા તે માટે છેક લગભગ ચાલતા સૈકાના આરંભ સુધી બધા ખ્રિસ્તિ દેશોમાં તેમનાપર બહુજ ગજબ થયો. સ્પેનમાં એમની વસ્તી અને મહત્વતા ઘણીજ વધી ગઇ હતી. ગોથ રાજાઓ કાથલિક પંથમાં આવ્યા ત્યારથી તેમણે યાહુદી લોકપર બહુ ક્રૂરતા કરી. યાહુદીઓ વિશે તેમના કાયદા ઘણાજ સખત હતા. આરબ લોકના હાથમાં સ્પેન દેશ આવ્યો ત્યારે એ પીડામાંથી યાહુદીઓ છૂટયા. આરબોએ તેમને પોતાની બરોબરીઆ ગણ્યા તેથી એ ઉદ્યોગી જાત બહુ ધન સંપાદન કરી શકી અને રાજમાં પણ તેઓ મોટે દરજ્જે પહોંચ્યા. વિદ્યાભ્યાસમાં પણ તેઓ આરબોથી પાછળ ન હતા. અનુભવી એટલે ઉપયોગમાં આવે એવી વિદ્યાનો અભ્યાસ કરી આબરૂ મેળવી. તેઓ દેશદેશ ફરતા અને ત્યાંની જડીબુટી, ઓસડ વગેરે જડતું તેની નોંધ કરી લાવતા, તેથી યૂરોપને વૈદશાસ્ત્રમાં ઘણો આશરો મળ્યો. વૈદક અને ખગોળશાસ્ત્રમાં તેઓ નિપુણ હતા. સ્પેનના ખલિફાના અમલમાં યાહુદી લોકની વિદ્યા સર્વોત્તમ હાલતમાં આવી હતી. એ વેળા આરબો અને યાહુદીઓ સ્પેનના ખ્રિસ્તિઓ કરતાં વધારે સુધરેલા હતા. કાસ્તૈલના ખ્રિસ્તિ લોકે એ વાત કબુલ રાખી હોય એવું જણાય છે. ખ્રિસ્તિ રાજાઓના દરબારમાં વિદ્વાન યાહુદીઓને રાજકુમારને શીખવવાને રાખતા, હકીમનું અને ઘણીક વખતે દીવાનનું કામ સોંપતા, ઉપજ ખરચની વાતમાં તેઓ ઘણા હોશિયાર હતા; યૂરોપના બીજા દેશોમાં એ લોકો હતા તેઓ વેપાર કરતા અને બહુ નાણા મેળવતા. વ્યાજ લેઈ રૂપિયા ધીરનારા પણ તેજ લોક હતા.

તેઓ ઘણા ધનવાન થયા તેથી સ્પેનના ખ્રિસ્તિઓ બહુ અદેખાઇ કરવા લાગ્યા અને તેઓની નિંદાની ઘણીક જૂઠી વાતો લોકમાં ચાલી.

ખ્રિસ્તિ છોકરાઓનો તેઓ ભોગ આપે છે વગેરે. તેમના દેવાદારો બૂમ પાડતા હતા કે બહુ વ્યાજ લેઇ લોકને ખરાબ કરેછે. ૧૪ મા સૈકાની આખરના સમયમાં એ ઝનુની લોકોને તેમના ધર્મોધ ગુરૂઓએ ઉસ્કેર્યા તેથી કાસ્તીલ અને આરાગોનમાં ભારે તોફાન ઉઠયું. યાહુદી લોકોના ઘર તોડી અંદર પેઠા. તેઓની માલ મીલ્કત ભાંગી તોડી લૂંટી લીધી, અને સ્ત્રી પુરૂષ અને છોકરાં બધાની કતલ કરી. આવા બારીક સમયમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ કબુલ કર્યા શિવાય બીજો ઉપાય ન હતો. વાલેન્શીઆ પ્રાંતના એક દોમીનીકન સાધુએ ૩૫૦૦૦ યાહુદીઓના મન ફેરવ્યાં એવું કહેવાય છે. ૧૫ મા સૈકાના પહેલા ભાગમાં યાહુદી લોકોના કાયદા ઘણાજ સખત હતા ખ્રિસ્તિઓનો સંસર્ગ કરવાની તેમને મના હતી. જે ધંધાને માટે તેઓ ઘણા લાયક હતા તે ધંધો તેમને કરવા દેતા નહિ. તેઓની રીત પ્રમાણે ઘરેણાં પહેરવાની મના કરી અને લોકો તેઓનો ધિક્કાર કરવાને ઓળખી શકે માટે તેમના લૂગડાંપર અમુક ચિન્હ કરવાની જરૂર પાડી હતી. ફર્દિનાંદ અને ઇસાબેલા ગાદીએ આવ્યા ત્યારે યાહુદીઓની હાલત એવી હતી. ખ્રિસ્તિ થયલા યાહુદીઓને ઉત્તેજન આપવાને કોઇ કોઇ વખતે તેમને ધર્મગુરૂની પદવી તથા સરકારી નોકરી આપતા. તેઓ પ્રમાણિકપણે ચાલી પોતાની જાતને શોભા આપતા. ગરીબ થઇ ગયેલા ઉમરાવો તેમની જોડે લગ્ન વહેવાર કરી ધનવાન થતા. એ નવા થયેલા ખ્રિસ્તિઓ એમ સારી હાલતમા દેખાયા પરતુ તેઓ સહીસલામત ન હતા. તેઓ ઘણુંકરીને વાસ્તવિક ખ્રિસ્તિ થયમા ન હતા. બહારથી ખ્રિસ્તિનું ડોળ બતલાવતા પણ અંદરખાને યાહુદી ધર્મ પાળતા અને એવો ઢોંગ કરતા કાયર થતા ત્યારે ખુલ્લી રીતે યાહુદી ધર્મમાં પાછા જતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરૂઓ એ જોઇ લોકને ધર્મને બહાને ઉસ્કેરવા લાગ્યા અને લોકો ફિતુર કરી યાહુદીઓને લૂંટવા ને પીડવા લાગ્યા. યાહુદી ધર્મનો નાશ કરવાને રાજાને અરજી આપી. સેવિલ પ્રાંતના બે સાધુ નામે ઉજેડા અને મરલો યાહુદી ધર્મનો નાશ કરાવવાને આગળ પડયા, કાસ્તેલની રાણી ઇસાબેલાના દરબારમાં તે વખતે નિકોલો ફ્રાંકો નામે પોપનો વકીલ હતો તે પણ સામિલ થયો. ઇન્કિવઝીશન કોર્ટના હાથમાં યાહુદી ધર્મનો નાશ કરવાનો અધિકાર આપ્યાથી ઘણા પૈસા મળશે, કેમકે જે

યાહુદી ખ્રિસ્તિ નહિ થાય તેમની માલમીલકત સરકારમા જપ્ત થશે ફર્દિનાન્દે એ વાત ગમી પરતુ તેની રાણી ઇમામેલાનો અભિપ્રાય જૂદો હતો એ દયાળુ રાણીના માનને અર્થે કહેવુ જોઇએ કે રાજા તથા ધર્મગુરૂઓની તરફથી ઘણું દબાણ થયુ ત્યાં સુધી એ રાણીએ હા કહી નહિ અને તેઓએ પોપની પાસે એ કોર્ટને પવિત્ર કહેતા હતા તેને કાસ્તેનમા સ્થાપવાની રજા માગી ૪ થો સીકસટસ એ વખતે પોપ હતો રાજસત્તા અને ધનની પ્રાપ્તિ એથી થશે એવુ જોઇ તુરત તેણે સ્પેનના રાજા રાણીની અરજી સ્વીકારી ઇ સ ૧૪૭૮ ના નવેંબરની ૧ લી તારીખે તેણે આજ્ઞાપત્ર લખાવ્યો કે સ્પેનના રાજ્યમા બે અથવા વધારે ધર્મગુરૂઓને પાખંડ ધર્મનો નાશ કરવા નીમવાને રાજા રાણીને પરવાનગી છે એ હુકમ અમલમાં આણ્યા પહેલા રાણીએ નરમાશ કરવાની આજ્ઞા કરી કાથલિક ધર્મનો સારાશ એક નાની ચોપડીમા છપાવ્યો તે વડે તથા બોધ કરવાથી ઇસ્રાઇલિ લોકને સમજાવી ખ્રિસ્તિ ધર્મમા આવવાની તેણીએ ધર્મગુરૂઓને આજ્ઞા કરી એવુ જણાય છે કે ફેર્દિનેંડના કેહવાવા વિશે ઓઝીદા અને બીજા કેટલાક ધર્મગુરૂઓએ રિપોર્ટ કર્યો તે પરથી ઇ સ ૧૪૮૮ ના સપ્ટેંબરની ૧૪ મી તારીખે બે ડૉમીનીકન સાધુઓને પાખંડીઓને ખોળી કાઢી સજા કરવાનો અધિકાર આપ્યો

ઇ સ ૧૪૮૧ ના જાનેવારી મહિનામા તેણે જાહેરનામા કર્યા જે લોકો પાખંડીઓને ઓળખતા હોય અથવા પાખંડી હોય એવો જેઓના પર શક હોય તેના વિશે જાહેર કરવુ પોતાની ભૂલ જેઓ અમુક વખતમા માનશે તેમને માફી મળશે એવી જૂઠી આશા તેઓએ તેમને આપી તહોમત મૂકવાની દરેક તરેહ તેઓએ કબૂલ રાખી કેવા પુરાવાપરથી તહોમતદાર જણ્યુ છે તે જાણવા લાયક છે યાહુદી લોકના સાબાથને દિવસે બીજા દિવસો કરતા સારા લુગડા પહેરે કે તેની આગલી સાંજે ઘરમા અગ્નિ રાખ્યો ન હોય, કે કોઇ યાહુદીની સાથે જમવા બેઠો હોય કે અમુક જનાવરનું માસ ખાધુ હોય, કે અમુક જાતનો દારૂ પીધો હોય, કે મુડદાને ઉને પાણીએ ધોયુ હોય, કે મરનારનું મો મરતી વખતે દીવાલ તરફ કર્યું હોય, કે પોતાના છોકરાને યાહુદી નામ આપ્યા

હોય તો એમાંનો હરકોઈ પુરાવો આપ્યાથી તે ખ્રિસ્તિ નથી પણ યાહુદી છે એવું સાબિત થાય છઠ્ઠી જાનેવારીએ ૭ માણસને એ કોર્ટે બાળી માર્યા, માર્ચ મહિનામાં બીજા સત્તર અને ૪થી નવેમ્બર સુધીમાં સહેલમા ૨૯૮ માણસના જીવતા બાળીને પ્રાણ લીધા કેટલાક મરી ગયેલા માણસોનાં મૂડદા ઘોરમાંથી ખોદી કાઢી તેઓ ખ્રિસ્તિ હતા એવું ઠેરવી બાળી મૂક્યાં તેમાંના ઘણા માણસો ભણેલા અને પ્રમાણિક હતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં આવી ઉપદેશકની પદવીએ પહોંચેલા ત્રણ હતા. જેઓ પૈસાદાર હતા તેઓ વિશેષે કરીને પકડાતા. સેવીલમા એ વર્ષમાં મરકી ચાલી તેથી ૧૫૦૦૦ માણસ મરી ગયા, તોપણ આ દુષ્ટ અદાલતે પોતાનું કામ બંધ રાખ્યું નહિ. આંદાલુશીઆ પ્રાંતના બીજા ભાગોમા પણ એ કામ એવીજ રીતે ચાલ્યું તેથી ઇ. સ. ૧૪૮૧ ના વર્ષે આશરે ૨૦૦૦ માણસોના પ્રાણ એ પ્રમાણે ગયા ને ૧૭૦૦૦ માણસો ખ્રિસ્તિ થયા. એ ખ્રિસ્તિ થયા તેમને બિલકુલ મારી મળી ન હતી પરંતુ બાળી ન મારતાં દંડ, કેદ વગેરે હલકી સજા કરી.

કેટલાક યાહુદીઓ એનેદ્ય, ફ્રાન્સ ઇતાલિ કે જર્મનિમાં નાસી શકયા. ત્યાંથી તેમણે પોપને અરજી કરી ૪થા સેકસટસના મનમાં કરૂણા ઉપજી હોય એવું જણાય છે, કેમકે તેણે ઇન્કિવઝીટરોને ઠપકો આપ્યો પરંતુ એ દયાભાવ ઝાઝીવાર રહ્યો નહિ ઇ. સ. ૧૪૮૩ મા તેણે ઇસાબેલાને ખબર કરી કે પાખંડીઓની જપ્ત કરેલી મીલકત લેવામાં પાપ નથી ને જે મોટું કામ તેમણે આરંભ્યું હતું તે જારી રાખવાની હિંમત આપી. ઇન્કિવઝીશનને માટે નવા નિયમ ઠરાવવાને વાસ્તે તેજ વર્ષમાં તેણે બે ઠરાવ મોકલ્યા. અર્વાચીન કાળની ભયકર ઇન્કિવઝીશનની ઉત્પત્તિ એ પ્રમાણે થઇ ત્રણસેં વર્ષ સુધી સ્પેન અને પોર્તુગાલમાં તે વડે હજારો આદમીઓના પ્રાણ ગયા. તોર્કીમાદા નામે ગુરૂને સ્પેનનો ઇન્કિવઝીશનનો મુખ્ય અધિકારી ઠેરવ્યો એ અદાલતને માટે તેણે કાયદા રચ્યા તેના જેવા બીજા જંગલી કાયદા થોડાજ હશે; બાતમીદાર કે ચાડીયા કહે તે માનવાનું એમાં ફરમાવ્યું હતું, ગુન્હો મનાવવાને ગુપ્ત રીતે મારીને કે શરીરને બીજી રીતે પીડવાની એમાં આજ્ઞા હતી. તહોમત ખોટા પાડવાને માટે કંઇ વગ રાખ્યો ન હતો અને કેદીપર જેહર કોઇપણ જાતની દયા તે કરે

મોટામાં મોટો ગુન્હો કરતો હતો. ઘણા માણસોએ પોપનું રક્ષણ માગી શુદ્ધ થવાના પત્રો મેળવ્યાં તેથી નાણાંનો લાભ થવાથી પોપે આ દુષ્ટતાને હરકત કરી નહિ. ઘણા માણસો પોપને પૈસા આપીને ઉગરી જતા હતા તેથી સ્પેનના ઇન્ક્વિઝીટરો પોપને ઠપકો આપતા હતા

ટોર્કવીમાડાની પછી મુખ્ય ઇન્ક્વિઝીટરની જગ્યાએ ડેઝા નીમાયો. અત્યાર સુધી યાહુદી હોવાને જેઓપર શક હતો તેઓને પકડતા. ડેઝાએ મૂરલોકના વંશજોને પણ ઝાલવા માંડ્યા. ફર્દિનાદ રાજાએ ઘણાખરા મુસલમાનોને દેશપાર કર્યા હતા તોપણ તેમના વંશજોમાંના કેટલાક એને ઠામે હજુ સુધી રહ્યા હતા. સેવીલના દફતરપરથી માલમ પડે છે કે ડેઝાએ આઠ વર્ષ સુધી કામ ચલાવ્યું તે અરસામાં ૨૫૯૨ માણસોને જીવતા બાળ્યા, ૮૯૬ નાસી જઇ છૂટયા તેમનાં પૂતળાં બનાવી બાળ્યાં અને ૩૪૯૫૨ ને અનેક તરેહની બીજી હલકી સજાઓ થઇ.

ડેઝાની પછી કાર્ડિનલ ઝીમીનેસ થયો. તેણે ઇન્ક્વિઝીશનની સખ્તાઇ કંઈ નરમ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેના સાથીઓના જંગલી ધર્માંધપણા આગળ તેનુ કાંઇ ચાલ્યું નહિ .તેના અગિયાર વર્ષના કારભારમાં પચાસ હજારથી વધારે માણસોને શિક્ષા થઇ તેમાંના ૩૫૬૪ ને જીવતા બાળ્યા હતા.

પ્રોટેસ્ટંટ મતનો પ્રસાર થવા માંડ્યો ત્યારે ઇન્ક્વિઝીટરોએ વધારે જુસ્સાથી કામ ચલાવ્યુ લ્યુથરના ગ્રંથો સ્પેનમા લાવવાની મના કરી ને જે લાવે તેને માટે સખ્ત શિક્ષા ઠરાવી પાખંડ અને જાદુના બધા ગ્રંથોને બાળી નાખવાનો હુકમ કર્યો તહોમતદારની તપાસ ઘણી સખત કરવા માંડી. ગુન્હો મનાવવાને તહોમતવાળાને કેટલું દુ ખ થાય તેનું એક દૃષ્ટાંત આપીએ છીએ. સાલાસ નામે માણસપર ધર્મની નિંદા કર્યાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો તે તેણે કબુલ કર્યો નહિ તે પરથી તેને ગુન્હાને મનાવવાનો હુકમ થયો. દફતરમા નીચે પ્રમાણે તેનો હેવાલ લખ્યો છે.—ઇ સ. ૧૫૨૭ ની ૧૫ જુને વાલાદોલિદમાં ઇન્ક્વિઝીટર મોરિસે સાલાસને પકડી મંગાવ્યો અને તેની આગળ તહોમત વાચી સંભળાવ્યુ. સાલાસે જવાબ દીધો કે એ ગુન્હો મેં કર્યો નથી. મોરિસ તેને

માર મારવાની કોટડીમા લઇ ગયો. ત્યાં તેના વસ્ત્ર ઉતરાવી ચક્ર સાથે સણુને દોરડે તેના હાથ અને પગ બાધ્યા. એ બાધનાર પેદ્રો પારાસ નામે આદમી હતો. એણે દરેક હાથે અને પગે અગિયાર આટા લીધા. પેદ્રો તેને આ પ્રમાણે બાધતો હતો ત્યારે સાલાસને પૂછવામા આવ્યુ હતું કે તું સાચું કહે, પરતુ તેણે ઉત્તર આપ્યો કે મેં એ ગુન્હો કર્યો નથી એ રીતે બાધી રહ્યા પછી ઝીણુ લૂગડુ પાણીમા પનાળીને તેના મોપર ઢાંકયુ અને તેના મોમા અને નસકોરામા બશેરેક પાણી ઠીકરાના વાસણમા ભર્યું હતું તેને તળીયે ઝીણુ કાણુ હતું તે વડે પાણીની ધાર પાડતા હતા. સાલાસે ત્યારપછી પણ કહ્યુ કે મેં એ ગુન્હો કર્યો નથી ત્યાર પછી પેદ્રોએ જમણા પગે બાધેલું દોરડુ વધારે સખ્તાઇથી ખેચ્યું, અને બીજી વાર તેના મોપર પાણી રેડયું. ત્રીજી વાર તેજ પગનું દોરડુ વધારે સખ્ત બાધ્યુ તોપણ સાલાસે પ્રથમ પ્રમાણેજ જવાબ આપ્યો ત્યારે ઇન્ક્વિઝીટર મોરિસે કહ્યુ કે દુ ખ દેવુ શરૂ કર્યું છે પણ હજી પૂરૂ થયું નથી, હાલ તહોમતવાળાને છોડવો."

આ દુ ખ કેવી તરેહનું હતું તે પૂરેપૂરૂં સમજવાને માટે ચક્ર કેવી જાતનું યત્ર હતું તે જાણવુ જોઇએ તે અદરથી પોલુ હતું એ પોલાણુ માણસનું શરીર માય એવડુ હતું તેને તળિયું નહોતું ને તળિયાની જગાએ એક લાકડી મૂકી હતી તે લાકડીપર શરીરનો ભાગ એવી રીતે રહેતો કે માથા કરતા પગ ઉંચા રહેતા અને અગના ભારે કરીને બાંધેના દોરડાં ચામડીને કાપતા હતાં અને હાડકા સુધી જતા હતા દોરડાને વધારે સખ્ત બાધતા ત્યારે એથીએ વધારે ઉડાં જતા એવી હાલતમા શ્વાસ લેવો ઘણો કઠણ પડતો, અને ભીનું કપડુ મૂકી મોમા અને નસકોરામા પાણી રેડતા ત્યારે તો શ્વાસોશ્વાસ લગભગ બધ પડી જવા જેવુ થતું હતું સાલાસને છેલ્લે તહોમત બરોબર નહિ સાબીત થવાથી કેટલીક દંડ અને જાહેરમા પ્રાયશ્ચિત કરાવી છોડી મૂક્યો

આવી ક્રૂર શિક્ષાઓ કરવામા આવતી હતી તોપણ સ્પેનમાં હ્યુચરનો પથ ગુપ્ત રીતે ચાલ્યો રાજ્યાસનને લજવનાર અતિ વહેમી અને ઉદાસી રાજા બીજા ફિલિપનો અમલ જે વખતે સ્પેનમા ચાલતો હતો તેણે અને મુખ્ય ઇન્ક્વિઝીટર વાલ્દેજે મળીને પોપની પાસેથી લખેલો

હુકમ મગાવ્યો કે લ્યુથરના મતમાં જેઓ ગયા હોય તેમાંના જેઓ તે પંથ છોડી દેવાની ના કહે તેઓને તથા જેઓએ ખરા દીનથી પશ્ચાતાપ કરી તે છોડી દીધો ન હોય તેઓને બાળી મારવા. સેંકડો માણસોને પકડ્યા તેમાંના જેઓ પ્રોટેસ્ટંટ પંથ છોડી દઇ પ્રાયશ્ચિત કરવાને કબુલ થયા તેમને માફ કર્યું અને બાકીનાઓને વાલાડોલિદમાં બાળી નાંખ્યા. ઇ. સ. ૧૫૫૯ ના મે મહિનાની ૨૯ મી તારીખે વાલાડોલિદના બજારના મોટા ચોકમા ચિતાઓ ખડકી હતી ત્યાં પ્રોટેસ્ટંટોને લાવી તેપર બાંધ્યા અને બાળી મૂક્યા. આ કમકમાટ ભરેલી ક્રિયાઓ જોવાને શાહજાદાઓ, અને ઉમરાવો પણ આવ્યા હતા. એજ વર્ષમાં સેવીલ નગરમાં ૨૧ પ્રોટેસ્ટંટોને જીવતા બાળ્યામાં કેટલીક મોટા દરજ્જાની સ્ત્રીઓ હતી

બીજે વર્ષે સેવીલમાં ૧૪ માણુસોને તેજ ક્રૂર સજા કરી. એ ચૌદમાં નિકોલસ બર્ટન નામે હતો તે એક વેપારીના વહાણુનો કપ્તાન થઇ સ્પેન આવ્યો હતો. તે વહાણુને અને ભરેલા માલને કોર્ટે જપ્ત કર્યો. એવો શક જાય છે કે જપ્ત થયેલા માલનો લોભ તહોમત સાબીત કરવામાં મદદ કરતો હતો ત્યાર પછીના દશ વર્ષ સુધી સ્પેનમાં દરવર્ષે માણુસોને જીવતા બાળ્યા એમાંના ઘણાક માણુસો અદાવત અને દ્વેષથી માર્યા ગયા એમા શક નથી

સ્પેનની ગાદીપર આસ્ત્રીઆના કુળના રાજા રહ્યા ત્યાં સુધી ધર્મને મસે એવાં ખૂન થવા જારી રહ્યાં, પરતુ રાજ્યમતલબને માટે તેનો ઉપયોગ થવાથી લોકમાં તેની નિંદા થવા લાગી. જ્યારે બુર્બોન કુળનો પાંચમો ફિલિપ રાજા તખ્તનશીન થયો ત્યારે તેની ખુશાલીમાં એ ક્રૂર હત્યા કરવામાં આવી, પરતુ તે જોવા જવાની તેણે ના કહી. આ નિર્દય કામપર પ્રથમ જે તેની અપ્રીતિ હતી તે થોડા વખતમા જતી રહી અને તેના ૪૨ વર્ષના રાજ્યમાં ૧૪૦૭૬ માણુસો પાખડી હોવાના અપરાધને માટે અનેક તરેહની શિક્ષાઓ પામ્યા.

છઠ્ઠા ફર્દિનાંદની કારકીર્દિમાં (ઇ સ. ૧૭૪૬ થી ઇ. સ. ૧૭૫૯ સુધીમાં) દશ ખ્રિસ્તિ થયેલા યાહુદીઓ પોતાના બાપદાદાના ધર્મમાં પા-

છા ગયા માટે તેમને બાળી નાખ્યા. ૩ જા અને ૪ થા ચાર્લસની કારકીર્દિઓમા દશ માણસોને બાળી મારવાનો હુકમ થયો, પરંતુ તેમાંના ચારનેજ બાળ્યા અને ૫૬ સખસોને હલકી શિક્ષા થઈ. એ વખતે ફ્રેમેસનોની ટોળીઓપર ઇન્કિવઝીશનનું લક્ષ ગયું અને તેઓએ ગુપ્ત મંડળીના બધા સભાસદોને શિક્ષા કરવાની ધાસ્તી બતાવી; ઘણા ઉપર તે આળ મૂકવામાં આવ્યાં પરંતુ કોઇને શિક્ષા ન કરતાં એ વાત ખોટી છે એવું કહેવાથી કે બીજા કારણોથી તે કામ માંડી વાળ્યું.

ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં સ્પેનની કોર્ટઝ સભાએ ઇન્કિવઝીશન કોર્ટ કાયદાથી બંધ પાડી અને બીજે વર્ષે ૭ મા ફર્દિનાંદ રાજાએ તેને પાછી સજીવન કરી; પરંતુ કોઇને એ વખતથી જીવતા બાળવામાં આવ્યા નથી. હાલ તે કાયદાથી બંધ થયેલી છે પરતુ દોનકોન્રોઝ જે સ્પેનની ગાદીનો દાવો કરેછે તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે મને રાજ મળશે ત્યારે એ ભયંકર કોર્ટ પાછી સ્થાપીશ અને એજ કારણથી મઠમાં રહેનારા જોગીઓ અને ભિક્ષુક બાવાઓ (મોંક અને ફ્રાયર) તેના દાવાને હોસથી ટેકો આપે છે. ઇન્કિવઝીશનને આપેલો છેલ્લો ભોગ એક જોગણ હતી. સેતાનની ઉપાસના કરવાના તહોમત ઉપરથી તેને ઈ. સ. ૧૭૮૧ ના નવેંબરની ૭ મી તારીખે જીવતી બાળી હતી.

ઇન્કિવઝીશનને હોલો આફિસ (પવિત્ર કચેરી) પણ કહેતા. ઇ. સ ૧૪૮૧ થી ઇ. સ. ૧૭૮૧ સુધી તેના હુકમથી નીચે પ્રમાણે માણસની હત્યા તથા બીજી સજાઓ થઇ

જીવતા બાળ્યા.	૩૧૯૧૨.
તહોમતદારો હાથમાં ન આવ્યાથી તેમના પૂતળાં કરી બાળ્યાં	૧૭૬૫૯.
સખ્ત શિક્ષા ભોગવી.	૨૯૧૪૫૦.

બીજા ફિલિપના કાયદાથી દક્ષિણ અમેરિકામાં સસ્થાનો હતાં ત્યાં ઇન્કિવઝીશન કોર્ટ દાખલ થઈ પરતુ ત્યાં તેને હાથે ઘણી સખ્તાઇ થઇ

નથી પ્રથમ વસનારાઓની જોડે જે ગુરૂઓ ગયા તેમણે ત્યાંના નિરાશ્રી દેશીઓને મૂર્તિપૂજક તથા વટ્ટુ ગણી મારી નંખાવવાનો બોધ કર્યો પરંતુ પાછળથી જે મિશનરીઓ ગયા તેમણે ત્યાંના દેશીઓપર દયા આણી અને સમજણ પાડીને ખ્રિસ્તિ કરવાનો પ્રયત્ન ઘણી આતુરતાથી કર્યો પિરૂના ઇંડિયનોના સંસ્કારે તેમા શું છે એ વાત બિલકુલ જાણ્યા વગર એક ધર્મપુસ્તક ફેંકી દીધું તે માટે ઇંડિયનોને મારી નાખવાના બોધની શિખામણ વાલવરડીએ પિઝારોને આપી, પરંતુ એ ખૂની જુલમો એકાએક ઉઠેલો અને લોભથી પામેલો હતો તે ઘણા વખત લગી ચાલ્યો નહિ પિરૂના ઇંડિયનોનું ધન લૂંટી લેવાની એ આશા થયા પેહેલા સ્પાનીઅર્ડોને મારી નાખવા અટકાવવાને ઘણા મુશ્કેલ પડતા પિરૂ દેશ જીતાયા પછી ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરૂઓએ ત્યાંના અસલ રહેવાસી ઇંડિયનોનું રક્ષણ કર્યું વસવા આવેલા સ્પાનીઅર્ડો તેમનાપર જે વિપત્તિ પાડતા હતા તેમના મદદગાર એ સાધુઓ સિવાય બીજું કોઇ ન હતું

હાલ ઇન્કિવઝીશન કોર્ટ કોઇ દેશમા નથી તોપણ જે મુલકમા રોમન કાથલિક ધર્મની સત્તા પુષ્કળ છે ત્યા ધર્મની બાબતમા પીડા કરવાનો અભિપ્રાય અદ્યાપિ ચાલુ છે જેઓની આસ્થા ઓછી જણાય તેઓના નામ દેવળમા ઉભા રહી ગુરૂઓ જાહેર કરી શકે છે, એ પ્રમાણે જે માણસનું નામ લેવામા આવ્યું હોય તેને મૂર્ખ લોકથી ઘણું દુખ થાય છે અને તેના જીવનું જોખમ થાય છે

खंड १३ मो.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ—મુગલવંશ.

દિલ્હિની ગાદી બાબરને હાથ આવી તોપણ માજી પાદશાહના વખતમાં પ્રાંતોના પઠાણ સુબેદારો તાબે થયા ન હતા. રજપૂતોની સાથે મળી જઇ તેમણે એક લાખ આદમીઓની ફોજ ઊભી કરી અને મરહુમ પાદશાહના ભાઈ મહમદને તેની સરદારી સોંપી એ વખતે બાબર મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો બધી બાજુએ તે ઉઘાડા શત્રુ કે જૂઠા મિત્રોથી ઘેરાયલો હતો દુશ્મનની મોટી ફોજથી તેના સ્વારો ડરી ગયા અને તેના બહાદુર નાયકોમાના કેટલાકે સલાહ આપી કે કાબુલ કે પંજાબમાં નાસી જવું ઠીક છે, પરંતુ શૂરા બાબરને હિંદુસ્તાનનું મોટું રાજ્ય જીતી કબજે કર્યા વિના છોડી દેવું પસંદ પડયું નહિ. પાછા પગલાં કરવાથી આબરૂ જશે અને જીવવું પણ કઠણ પડશે તેથી લડીને મરવું બેહેતર છે એ વાત તેણે પોતાના સાથીઓના મનમા ઉતારી એવી હોસ અને ઉમંગ જોઇ તેના સિપાઇઓ હિંમત પકડી જાગૃત થયા. દુશ્મનના લશ્કરમા હિંદુઓની મોટી સંખ્યા હતી તે પરથી તેણે પોતાના જોદ્ધાઓને ધર્માભિમાન જગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. લડાઇમા મરવું કે જીતવું એવા કસમ તેણે તેમને કુરાનપર હાથ મૂકી ખવડાવ્યા. મુસલમાનોને સારૂ લગાડવા સારૂ તેણે દારૂ નહિ પીવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને મીજમાનીમા વાપરવાના સોનાના પ્યાલા હતા તેને ભાગી નાખી ગરીબોને વહેંચી આપ્યા (ઇ સ ૧૫૨૬)

ઘણીજ ચતુરાઇથી તેણે લડાઇની ગોઠવણ કરી દુશ્મનની પાસે પ્રણ બહાદુર સ્વારો હતા પરંતુ તેઓ પૂરા કવાયતી ન હતા. બાબરના સ્વારો રણમા યુદ્ધ કરવાને જોઇએ તેવા ન હતા દોડ અને લૂટફાટ કરવાને તેઓ વધારે લાયક હતા તેનું મુખ્ય બળ તેના બંદુકવાળા સિપાઇઓ અને તોપખાનાપર હતું હિંદુસ્તાનના યુદ્ધોમા એ અસ્ત્રોનો ઉપયોગ એ વખત લગી થયો ન હતો. બાબરે પોતાની હાર મોખરાપર ગોઠવી

અને તોપોને અરસ્પરસ સાંકળવડે બાંધી લીધી. તોપની પાછળ પાયદળ-ને રાખ્યું અને વચ્ચે વચ્ચે કેટલેક ઠેકાણે ઘોડેસ્વારોની ટોળીઓ મૂકી. સવારના પહોરમાં પઠાણ ફોજ હલ્લો કરવાને આગળ આવી અને તેણે બાબરની નાની ફોજને ઘેરી લીધી. ઘણા વખત સુધી બંદુકો અને તોપો-ના સાધન વડે તેમના હુમલા બાબરે પાછા વાળ્યા. અંતે દુસ્મનો થાકીને ગતિભંગ અને ઉદાસ થયેલા જોઇ બાબરે કેટલાક વીણી કાઢેલા સ્વા-રોની પલટણો લેઈ તેઓપર બહુ જોસ્સાથી હુમલો કર્યો. આખી પઠાણ સેના પાછી ફરી નાઠી અને તેના ઘણાક સરદારો રણમાં પડ્યા.

તેને નાશ કરવાને જોરાવર એક્કો થયો હતો તે આ મોટા જયથી તૂટ્યો, તોપણ તે સુખે રાજ કરી શક્યો નહિ. હિંદુસ્તાનમાં અને કાબુલમાં બંડ જારી રહ્યાં. માત્ર પાંચ વર્ષ રાજ કર્યા પછી ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં બાબરનો કાળ થયો. બાબર જેમ શૂરો, સાહસિક, શરીરે બળવા-ન અને ચપળ હતો તેમ ભણેલો અને ચતુર પણ હતો. કવિતા અને ગાયનમાં તે કુશળ હતો. પોતાનું જન્મચરિત્ર તેણે લખ્યું છે તે પરથી જણાય છે કે અવલોકન કરવાની શક્તિ તેનામાં સારી હતી. એમાં તેણે દેશી અને એશિઆના લશ્કરની છાવણીઓનું મનોરંજક વર્ણન કર્યું છે. તે સ્વભાવે માયાળુ, ઉદાર અને ખુશ દીલનો હતો. રણસંગ્રામમાં કે-ટલાંક ક્રૂર કર્મો તેણે કર્યાં છે તોપણ ઘણુંકરીને તે દયાળું હતો. લડાઇ-ની જગાએ પણ લૂંટ કરી શકે ત્યાં વેપારનું તે રક્ષણ કરતો. તેનું મન એવું ચંચળ હતું કે સ્થિરતા અને શાંતિ તેને ગમતી નહિ સલાહ રાખી પ્રજાના સુખ પર તે મન લગાડી શકતો નહિ. લોભ અને મોટાઈ મેળ-વવા માટે હમેશ ઝઘડાઓમાં તે પડતો.

હુમાયુ લાગ્યો હતો તેની ખબર અત્યાર સુધી લાગી નહતી. હવે તે મોટી ફોજ લઇ ગુજરાતના સુલતાનપર ચડ્યો. બહાદુરશાહ પાછો ફરી નાસતો નાસતો અમદાવાદ આવ્યો. ચાંપાનેરમાં બહાદુરશાહે પોતાનો ખજાનો મૂક્યો હતો. હુમાયુએ તે નગર ઘેર્યું. બહારથી લોઢાની ખીલીઓ ખોસીને તે પાવાગઢપર ચઢ્યો અને કિલ્લેદારોને ચમકાવી ગઢ તાબે કર્યો. આ ફતેહ થયા પછી તે સુખે બેસે તેવું હતું (ઇ સ. ૧૫૩૦). પરંતુ તેના ભાઈ કામરાન અને હિંદાલે બંડ કર્યા. તેની અતિશય માયા અને નરમાશથી તેઓને આ કામ કરવાની હિંમત મળી હતી. ફોજની ટુકડીની સરદારી તેમને આપી હતી તેનો લાભ લઇ તેમણે દિલ્હીપતિ થવાને વારાફરતી કોશીશ કરી. શીરખાન નામે એક પઠાણ સરદાર બંગાળાનો કબજો કરી પડ્યો હતો તેણે આ અંદર અંદરની પડવાડ જોઇ હુમાયુપર મોટી ફોજ સહિત સ્વારી કરી. તેની સામા થવાને જોઇએ તેટલી ફોજ હુમાયુથી એકઠી થઇ શકી નહિ. લડાઇમાં તેની હાર થઇ ને તે આગ્રા પાછો આવ્યો. કુસંપથી આ રીતે કુળની ખરાબી જોઈ તે ભાઇઓ પાદશાહને આવી મળ્યા પરન્તુ જોઇએ તેવાં એકદીલ થયાં ન હતાં. બીજી ફોજ જમાવી હુમાયુ શીરખાંની સામે થયો. વળી બીજીવાર તેનો કેવળ પરાજય થયો અને રાજધાની મૂકી તેને નાસી જવું પડ્યું આ પડતી દશામાં તાબેદાર રાજાઓમાંના ઘણાજ તેને નિમકહલાલ રહ્યા સિંધના રણમાં થઇ સિંધુ નદીપર ગયો માર્ગમાં તેને બહુ દુખ પડ્યા થાક અને તરસથી તેનો ઘોડો મરી ગયો ત્યારે બે સવાને બીજો તેને મળી શક્યો નહિ જોડે આવેલા સ્વારોમાંના એક પોતાની મા પોતાની જોડે આવી હતી તેને ઉતારી તે ઘોડો બેસવાને આપ્યો ત્યારે કામ ચાલ્યું. પાણીના તંગીથી પણ તેની નાની ટોળી બહુ હેરાન થઇ. એવામાં એક કુવો આવ્યો પરંતુ પાણી કાઢવાનો એકજ ડોલ રહ્યો હતો ડોલ ભરીને કુવા આગળ ઉભો એટલે એટલાં માણસ ઝંપલાવી પડ્યાં કે દોરડું તૂટીને ડોલ કુવામાં પડ્યો. દુશ્મનની પાછળ લાગેલી ફોજને પણ હઠાવવાને વારે વારે પાછા ફરવું પડતું. રણની પેલીમેર અમરકોટ છે ત્યાં પહોચ્યાં પહેલાં એમની જોડે સ્વારો આવેલા તેમાંના ઘણાક નાશ પામ્યા. આવી આપત્તિમાં પડ્યો હતો એટલામાં વધામણી આવી કે સુલતાનાને પુત્રનો જન્મ થયો. એશિયામાં

મોટામાં મોટો રાજા અકબર નામે થયો તે એ શાહજાદો હતો. એ બાળક કોઈ સરદારને સોંપી ઉતાવળે તેને નાસી જવું પડ્યુ, અને તે દગાબાજ સરદારે નાના અકબરને તેના કાકા અને બાપના કટ્ટા વેરી કામરાનને હવાલે કર્યો (ઇ સ. ૧૫૪૨).

હુમાયુ ઇરાનના શાહ તમાસ્પના દરબારમાં રક્ષણ લેવાને ગયો. તમાસ્પે સારી રીતે તેને આવકાર દીધો, અને પાદશાહી દબદબાથી રહી શકે એટલો ખરચ આપ્યો ઇરાનમા શીઆપંથનુ જોર જોઈ હુમાયુએ તે મત સ્વીકાર્યો, તે પરથી ખોયેલુ રાજ પાછુ લેવાને તમાસ્પે ૧૦૦૦૦ માણસની ફોજ આપી. એ લશ્કર લઈ તે કાબુલ આવ્યો પણ કામરાને તેને શહેરમા પેસવા દીધો નહિ. ત્યારપછી તેણે કંદહારને ઘેરો ઘાલી જીતી લીધું અનુ ત્યારપછી વધારે ફોજ સાથે ફરી પાછો કાબુલ ગયો લડવાની તૈયારી કામરાને ત્યાં કરી મૂકી હતી જો શહેર ઉપર હુમાયુ હુમલો કરશે તો કામરાન અકબરને મારી નાખશે એ જણાવવાને વાસ્તે કોટના મથાળા ઉપર લાકડાની ચીના ખડકી તે જોડે અકબરને બાંધ્યો આ દુ઼ખકારી દેખાવથી ન ગભરાતાં હુમલો કરવાનો નિશ્ચય હુમાયુએ જણાવ્યો, અને કહાવ્યું કે જો એ જંગલી કામ કરશે તો બહુજ કેહેણુ વેર લેવામાં આવશે બાળકનો પ્રાણ ન લેતાં કામરાન શહેરમાથી નીકળી નાઠો શહેરમાં પેસી હુમાયુ પોતાના દીકરાને ભેટયો. નવ વર્ષે તેણે કાબુલમાં રાજ કર્યું કામરાન વારે વારે તેને હેરાન કરતો હતો પણ અંતે તેનો પરાજય થયો.

કુટુંબમા કુસપ પેઠે અને ઘણાક ઉમરાવો અને સુબેદારોએ બંડ કર્યા આવી હાલતમા હુમાયુના મિત્રોએ તેને સુચના કરી કે તમે ઝડપ જબરી ફોજ લઇને આવશો તો રાજ તમારે કબજે થશે કાબુલના રાજનો પા યો હજુ મજબુત થયો ન હતો તે જોઇ તેણે આનાકાની કરી પણ અંતે ૧૫૦૦૦ ઘોડા લેઇને સિંધુ નદીપર આવ્યો કંદહારથી કસાયલા સિપાઇ ઓની ફોજ લેઇ અતિ ખબરદાર સરદાર બહેરામ તેને આહિં આવી મળ્યો

સિંધુ નદી ઓળંગી આ પાર આવતાં લાહોરનો સુબેદાર તાતારખા તેની સામો થયો બહેરામે તેનો પરાજય કર્યો એ દરમિયાન દિલ્હીના તખ્ત ઉપર પઠાણ ઉમરાવોએ શીરખાના ભત્રીજા સિકંદરને બેસાડયો હતો એ પાદશાહ બુદ્ધિવાન અને ઉમંગી હતો ૮૦૦૦૦ માણસની ફોજ એકઠી કરી હુમાયુની સામો તે ગયો બેઉ ફોજો ઘણી હઠીલાઇ અને જુસ્સાથી વઢી મુગલોની તરફથી હુમાયુ અને બહેરામ ઘણી ચતુરાઇથી અને હો- શિયારીથી વર્ત્યા એ વખતે અકબર ભાગ્યે તેર વર્ષની વયનો થયો હતો, તોપણ તે એટની બહાદુરીથી લઢયો કે તેની હિંમત જોઇ બધી મુગલ સેના ઉશ્કેરાઈ અને પઠાણ ફોજનો પરાજય થયો સિકંદર ઉત્તર તરફના પર્વતોમા નાઠો અને હિંદુસ્તાનનો પ્રદેશ હુમાયુને હાથ આવ્યો

તેર વર્ષ બહાર રહ્યા પછી હુમાયુ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો પણ તે ઝાઝી વાર ભોગવી શકયો નહિ એક વર્ષમા પોતાના મહેલની આ રસની નિસરણી ઉપરથી તે પડયો તેથી તેને એવહું બધુ વાગ્યું કે થોડા દ હાડામાં મરણ પામ્યો એ રાજા બહાદુર, માયાળુ અને વિદ્વાન હતો જે સંકટો એને ખમવા પડયા તેનું મુખ્ય કારણ જોઇએ તેથી વધારે નરમાશ હતી નાલાયક ભાઇઓપર હેત બતનાવ્યાથી તે દુખ પામ્યો મુગલોનો ઇતિહાસ લખનાર ફિરસ્તા કહેછે કે હુમાયુ કઠણ જીવનો માણસ હોત -તો વધારે મોટો રાજા થયો હોત વશપરંપરા વડા પુત્રના વશજોને ગાદી મળવાનો નિયમ યૂરોપમા અચળ પાયાપર સ્થાપન થયેલો છે પરતુ એ સિયાના લોકોના મનપર તે થોડોજ વસે છે રાજકુટુમમાથી કોઇપણ શાહજાદો ફોજ એકઠી કરી શકે તો તખ્તપર બેઠેલા પાદશાહને કાઢી મૂ કી પોતે સુલતાન થવાની આશા રાખી શકે

ઈ. સ. ૧૫૫૬મા અકબરનો અમલ બેઠો. તેણે ઓગણપચાસ વર્ષ સુધી રાજ કર્યું. હિંદુસ્તાનમાં તેના જેવો પ્રતાપી અને ડાહ્યો રાજા ભાગ્યેજ થયો નથી. તેરમે વર્ષે મોગલ રાજની ગાદી તેને મળી, પરંતુ તે ગાદી સહીસલામત ન હતી. પઠાણ ઉમરાવો, રજપૂત રાજાઓ અને તેની ફોજના સરદારો ચારે તરફ બંડ મચાવી રહ્યા હતા. શુરાતન અને બુદ્ધિબળ વડે એ સઘળા શત્રુઓને તેણે જીત્યા. એના પરાક્રમના ઘણા દાખલા ઇતિહાસમાં નોંધાયલા છે. યુદ્ધકળામાં જેવો તે કુશળ હતો તેવોજ તે વિદ્યામાં કામેલ હતો. તેના ગ્રંથોમાં આઇન અકબરી અતિ કિંમતી છે. પોતાના બુદ્ધિવાન અને સુધરેલા વિચારનો વજીર અબુલફાઝલ તથા ખુદ નજર નીચે થયેલી આખા દેશની માપણીનો હેવાલ એ પુસ્તકમાં છે. તેની રાજરીતિ, લોકના ધંધા, રાજ્યસંબંધી હરેક મોટી અને નાની બાબતો, તેનો શીકાર અને તેની ગમત એ સઘળાનો હેવાલ તેમા લખેલો છે. પ્રાંતોનો વિસ્તાર અને તેની ઉપજના આંકડા અને વર્ણન છે તે અતિ ઉપયોગી છે. રાજના વસુલાત ખાતાના નિયમ કરવા માટે એ કરેલું જણાય છે. એમાં અકબર જણાવે છે કે આગલા વખતના પાદશાહે જેટલું રૈયત પાસેથી લીધું તેના કરતાં એણે ઘણું ઓછું લીધું જમીનની પેદાશમાથી ઓછું લીધું હોય એમ જણાતું નથી કેમકે ઉપજનો એક તૃતિયાંશ ભાગ તે લેતો. અકબર કબુલ કરેછે કે અસલના હિંદુ રાજાઓ છઠ્ઠો ભાગ લેતા અને ઇરાનમા દશમો ભાગ લેવાય છે. પરંતુ એ ઉપરાંત તે રાજાઓ રૈયતપર બીજા ઘણા વેરા નાખતા અને તેથી રૈયતપર ઘણો વધારે ભાર પડતો. એ બધા કાઢી નાખી માત્ર જમીનની પેદાશમા ત્રીજો ભાગ લેવાથી રૈયતને ફાયદો થયો એવું એ ગ્રંથમા લખ્યું છે. જે વેરાઓ તેણે કાઢી નાખ્યા તેઓમાં માથાદીઠ વેરો, દરેક ઝાડ ઉપર, બળદ ઉપર, ઢોર વેચાણ ઉપર, માછીઓ ઉપર, મજુરોપર, રાહદારી એટલે રસ્તે જતા માલ ઉપર ઇત્યાદિ હતા. એ કરો ગરીબોને બહુ કાચુ પડતા તથા તેથી વેપારને બહુ હરકત પડતી.

અકબરની કારકીર્દિમાં યુરોપના મિશનરીઓ પોતાનો ધર્મ પ્રવર્તાવવાને પહેલવહેલા મુગલ દરબારમા આવ્યા. અકબર પોતે કિયો ધર્મ માનતો તે જણાતું નથી, પરંતુ માણસ જાતમાં જે જુદા જુદા ધર્મ ચા-

સત્તા હતી તે જાણવાની તેને ભારે જિજ્ઞાસા હતી. નવા લોકો હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા ધર્મથી કેવળ જુદો ધર્મ માનનારા પૃથ્વીનાં ઘણા દૂરના ભાગમાંથી આવ્યા છે એવું સાંભળી તેમને મળવાની તથા વાતચીત કરવાની ઇચ્છા તેણે દર્શાવી. ગોઆના પોર્તુગીઝોપર એક પત્ર લખી જણાવ્યું કે તેમનું બાઈબલ અને કાયદાના પુસ્તકો લઇને પાદરીઓ દિલ્હી આવશે તો હું તેમને ઘણું માન આપીશ. મુગલના નામથી યૂરોપિયનો ડરતા હતા, પરંતુ જે ભક્તોને આ કામ કરવાને સોંપ્યું તેઓએ ભયનો વિચાર ન લાવતાં ત્યાં જવાથી જે ફાયદો થઇ શકે તેપર વિચાર કરી જવાની હા કહી. ઇ સ. ૧૫૫૮ ના ડિસેંબર મહિનામાં ત્રણ પુરૂષો સુરતને માર્ગે દિલ્હી જવા નિકળ્યા. સુરતના નવાબે તેમના રક્ષણને સારૂ ઘોડેસવારો આપ્યા. તેમની જોડે તાપી અને નર્મદા નદીઓ ઉતરી તેઓ માળવામાં ગયા. માર્ગમાં પાંજરાપોળો જોઇ તેમને ઘણી નવાઇ લાગી. માંદા અને નિર્બળ માણસો દુઃખે પીડાતા હતા તેમનું રક્ષણ કર્યાને બદલે પશુ પક્ષીઓની સંભાળને વાસ્તે વાણીઆઓએ પાંજરાપોળો કરી હતી. કોઇ પણ પ્રાણીઓને વાણીઆઓ મારતા નહિ અથવા મરતું જોતા નહિ. એક પોર્તુગીઝે બે ત્રણ કૂતરા પકડી વાણીઆને કહ્યું કે એના પૈસા આપી છોડાવો નહિ તો હું એને મારી નાખીશ તે પરથી વાણીઆએ તેના પૈસા આપ્યા. માર્ગમાં બળી મરેલી સતીઓની દેવડીઓ તથા કાશી જતાં જાત્રાળુઓ મળ્યા. તેમનો નવાઈ જેવો દેખાવ અને પોશાક જોઇ લોકો તેમની મશ્કરી કરતા અથવા પજવતા પણ મુગલ સિપાઇઓ તેમની જોડે હતા તેથી તેઓને હરકત થઈ શકી નહિ. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ તેમને બીજા સ્વારો સામા તેડવા આવ્યા અને ફ્તેહપુરના તે વખતે અકબર હતો ત્યાં તેમને લેઈ ગયા. શહેરમાં પહોંચતાં વારને અકબરની હજુરમાં તેમને જવા દીધા. તેઓ લખે છે કે પાદશાહ આશરે પચાસ વર્ષનો હતો. યૂરોપિઅનના જેવો તે ગોરો હતો અને તે બહુ બુદ્ધિમાન હોય એવું તેનું મોં દેખાતું હતું. ઘણીજ કૃપાદૃષ્ટિએ પાદશાહે એ સાધુઓપર નજર કરી. નાણા વગેરે જે જોઇએ તે આપવાને કહ્યું ને તે લેવાની સાધુઓએ ના કહી તે તેને ડહાપણભરેલું લાગ્યું. સઘળી ઉપર ક્રાઇસ્ટનું ચિત્ર દેખાડયું ત્યારે નિષ્પક્ષાપાતપણે તેણે તેને માન આપ્યું પ્રથમ મુસલમાનોની રીત પ્રમાણે તેને નમ્યો, પછી ક્રિશ્ચિયનોની પેઠે તેની

આગળ ઘુટણીએ પડયો અને છેલ્લે હિંદુઓની રીત પ્રમાણે લાંબો થઇને પગે લાગ્યો ક્રાઇસ્ટની માની મૂર્ત્તિ પુષ્કળ ઘરેણાંથી શણગારેલી દેખાડી તે જોઇને કહ્યું કે સ્વર્ગની રાણીને યોગ્ય મૂર્ત્તિ છે ચાર ભાષામા લખા યલું બાઈબલ સાધુઓએ નજર કર્યું તેને ચુમન કરી માથે ચઢાવ્યુ પ- છી તેમણે માગ્યુ કે સભા ભરી મુલ્લાઓ સાથે અમને વાદ કરાવો પાદ શાહે તે પ્રમાણે કર્યું સાધુઓ લખે છે કે અમે તકરારમા જીત્યા પણ અમારા કહેવાની મુસલમાનો ઉપર કંઇ અસર થઇ નહિ પાદશાહ રાજી થયો અને તેના મીઠા વચનોપરથી પાદરીઓને એમ લાગ્યુ કે તે ખ્રિ- સ્તિ થશે ઘણોક વખત ગયો પણ તે સાધુઓની મનકામના પાર પડી નહિ અને એક ઉમરાવે તેમને ખાનગી રાહે જણાવ્યુ કે પાદશાહની સભ્યતાપર તમે આશા રાખીને બેઠા છો તે તમે ભૂલો છો સાધુ પુરૂષોને માન આપવુ એ રાજાધિરાજની રીત છે પણ તેમનો અભિપ્રાય કે ધર્મ સ્વીકારવો એ વાત તેમના મનમા જરાએ નથી પાદશાહે તેમને બના વ્યા હોય એવુ જણાય છે તેણે તેમને કહ્યુ કે એક મોટા મુલ્લાં હા થમા કુરાન લેઇને અગ્નિમા ઝપનાવવાનું કહેછે અને કહે છે કે દાઝયા વગર બહાર નીકળુ, તો મુસલમાની ધર્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ સાબીત થશે બાઇ બલને હાથમા લેઇ તમે એમ કરો તો તમારૂ પણ પારખુ જણાય ખ્રિ સ્તિ સાધુઓ ચમત્કાર કરવાનો કંઇક દાવો કરતા હતા પરંતુ તેમણે અ ગ્નિમા પડવાની હા કહી નહિ બીજી વાર વાદ કરવાની તેમણે ખુશી બ

સલમાની ધર્મપર તેને એટલી થોડી આસ્થા છે કે જ્યારે પૈસા ખૂટે છે ત્યારે મસ્જીદો પણ લુટે છે. સૂર્યની પૂજા કરતો પાદશાહને જોઈ તેઓ કાંઈક ના ઉમેદ થયા લોકો તેને પગે લાગતા હતા તેથી તેઓએ ખ્યાલ કર્યો કે એ પોતાને દેવ ગણાવવાને ચહાય છે. તેમનો હેતુ પાર નહિ પડવાથી તેઓ પાછા વળ્યા.

એકાવન વર્ષ રાજ કરી ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં અકબરનું મૃત્યુ થયું. એનો શાહજાદો સેલિમ જહાંગીર એ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. જહાંગીરને ખુશરૂ નામે કુંવર હતો તેણે રાજગાદી લેવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો. ગાદીએ બેઠા પહેલાં એક અતિ સુંદર સ્ત્રી જહાંગીરના જોવામાં આવી હતી, તેના ઉપર તે મોહીત થઇ ગયો હતો અને બાઇનું મન પણ તેનાપર એટલુંજ લાગ્યું હતું. એ મોહની જાળમાં પડ્યા પેહેલાં તેનો વિહાર શેર અફગાન જોડે થયો હતો, ને અકબરની મરજીથી તે એનાં લગ્ન થયાં. એ બાઇનું નામ આગળ જતાં નૂરજહાન પડયું. ગાદીએ આવ્યા પછી તેના ધણીને મારી નખાવી પાદશાહ તેને પરણ્યો. એ શેર અફગાનને મારવો બહુ મુસ્કેલ પડયો. પ્રથમ તે વાઘ અને હાથી જોડે લડે એવી યુક્તિ જહાંગીરે કરી પણ તે બંનેમાં ફતેહ પામ્યો. અંતે કોઈ કુતુબ નામે સરદારને બંગાળાનો સુબો કરવાનું વચન આપી મારવાને મોકલ્યો. ચાળીસ માણસોને શેરે નસાડયા ત્યારે કુતુબ હાથીપર બેસી નાની સરખી ફોજ લેઇ તેની સામે હુમલો કરવા આવ્યો. કુતુબને તેણે માર્યો અને છેલ્લે ઘણાં તીરો વાગ્યાં તેથી તે ભોંયપર પડયો. આ ખૂનથી જહાંગીરને પશ્ચાત્તાપ થયો હોય એમ જણાયછે; કેમકે તેણે ચાર વર્ષ સુધી નુરજહાંનું મોં જોયું નહિ. ત્યારપછી તેણે ફરીને મોહ જગાડયો અને તેની માનીતી રાણી થઇ, તે એટલે સુધી કે કુલ-રાજકારભારમાં તેનું ચલણ થયું સગાઓને મોટી મોટી નોકરીઓ અપાવી અને બાપને મુખ્ય વજીર કર્યો. પ્રજાને નસીબે એ પુરૂષ એ જગ્યાને લાયક માલુમ પડયો. જહાંગીર જાતે તો પછી મોજમઝામાં જ ડયો પરંતુ આ વજીર અને બીજા હોશિયાર કારભારીઓ તથા સરદારોને લીધે હિંદુસ્તાનમાં રાજકારભાર સારી રીતે ચાલ્યો.

જહાંગીરના વખતમાં ફિરંગી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. એમના કરેલા પર

વર્ણન ઉપરથી અકબરના દરબાર વિષે સારૂં જ્ઞાન મળેછે. ઈસ્ટઇન્ડિઆ કંપનીએ ઇ. સ. ૧૬૦૭માં હૉકિન્સ નામે એક વહાણના કપ્તાનને હિંદુસ્તાન જોડે વેપાર જારી કરવાની કોશીશ કરવાને મોકલ્યો ઇ. સ. ૧૬૦૮ ના ઑગસ્ટ મહિનામાં હૉકિન્સ સુરત આવ્યો, પોતાનો માલ ઉતારવાની રજા માગતાં સુરતના નવાબ તરફથી તેને ખબર મળી કે ખંભાતમાં સુબો રહેછે તેની માલ ઉતારવાને પરવાનગી જોઇએ. એ પરવાનગી કાસદ મોકલીને મંગાવી પરંતુ મુગલ અધિકારીઓએ હૉકિન્સને જણાવ્યું કે પાદશાહની રજા વગર કોઈ બંધાય નહિ અને વારે વારે માલ લવાય નહિ. તે રજા માગવી હોય તો તમારે જાતે આગ્રા જવું. તેનો માલ સારી રીતે વેચાયાથી કેટલાક વેપારીઓ તેની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા તેમાં એક પોર્તુગાલનો જેસ્વિત હતો તેણે તેને બહુ હરકત કરી. પોર્તુગીઝોએ તેનો કેટલોક માલ લૂંટ્યો અને છેલ્લે મોકિબખાં આવ્યો તેની ફરિયાદ ન સાંભળતાં બાકીનામાંથી પોતાની નજરમાં આવે તેટલી જુજ કિંમતે વેચાતો લેઇ લીધો. એથી હૉકિન્સને પાદશાહની હજુરમાં આગ્રા જવું પડ્યું, મોકિબખાન એથી ગભરાયો કે હૉકિન્સની ફરિયાદીથી મને હરકત થશે. તેણે વચમાં અડચણો નાખી પણ તે નહિ ગણકારતાં બરાનપુર થઇને આગ્રા ગયો (એપ્રિલ, ૧૬૦૯) પોતાને રહેવાને તે ઘર ખોળતો હતો તેવામાં પાદશાહને ત્યાંથી તેડું આવ્યું. હજુરમાં જઇ ઇગ્લાંડના રાજાનો પત્ર આપ્યો. કોઇ જેસ્વિત હતો તેની પાસેતે પત્ર શાહે વંચાવ્યો. તે લુચ્ચા જેસ્વિતે ઉંધુ સમજાવી પાદશાહને કહ્યું કે એ ખોટી રીતે લખેલું છે, પરંતુ હૉકિન્સને તુર્કી ભાષા આવડતી હતી તેથી તેની સાથે જહાંગીરે જાતે વાત કરી. યૂરોપ અને અમેરિકાના દેશોની ખબરો હૉકિન્સે તેના પૂછવાથી કહી અને મોકિબખાન ઉપર સખ્ત હુકમ મોકલ્યો કે ઇંગ્રેજોને કંઇપણ હરકત કરવી નહિ. ૪૦૦ ઘોડાની સરદારી તથા ૩૦૦૦૦નું વર્ષાસન કરી શાહે તેને રાખ્યો અને તેને એક બૈરી જોડે પરણાવ્યો. મોકિબ ઉપર બીજી ઘણી ફરિયાદી થવાથી તેને હજુરમાં તેડાવ્યો અને તેની તમામ માલ મિલ્કત જપ્ત કરી. એ રીતે સજા કરી વળી પાછી શાહે મોકિબપર દયા કરી અને તેને અસલની નોકરી પાછી આપી. તેણે નોકરીપર ગયા પહેલાં ઇંગ્રેજોને જેટલું નુકસાન થાય તેટલું કર્યું જેસ્વિતોએ તેને એ કામમાં ખૂબ મદદ કરી.

કેટલાક જેસ્વિનોની ઉશ્કેરણીથી તેણે પાદશાહને સમજાવ્યું કે પોર્તુગીઝો મોટા અને જબરા વેપારી છે અને ઇંગ્રેજો તો ગરીબ અને નબળા છે. ઇંગ્રેજોને આશ્રો આપ્યાથી રીસાશે તેથી રૈયતને નુકસાન થશે. તેની જોડે એક ભારે મૂલનો હીરો આપવાથી મોકિબને હુકમ મલ્યો કે ઇંગ્રેજોને વેપાર કરવાને કદી આવવા દેવા નહિ. તેના ગયા પછી હોકિંસે રાજાને એક મોટો નજરાણો કરી વળી પાછી મહેરબાની મેળવી. જહાંગીરે વજીરને હુકમ કર્યો કે આગળ પ્રમાણે ઇંગ્રેજોને પરવાના કરી આપો. તે હુકમ લખાયો ને તેપર સહી-મોહોર થઇ; પરંતુ વજીર અબ્દુલહુસેન અને બીજાઓની સમજણથી પાદશાહે ફરીને રદ કર્યો, અને હોકિંસને આગળ પ્રમાણે માન મળવા દીધું નહિ. જહાંગીરનું મન દૃઢ ન હતું તેથી નજરાણા આપી જેમ કોઇ સમજાવે તેમ સમજતો અને કરેલા ઠરાવ વારે વારે ફેરવતો. એથી નાઉમેદ થઇ ઇ. સ. ૧૬૧૧ ના નવેંબર મહિનામાં હોકિંસ પાછો ફર્યો. ઇંગ્લાંડના રાજાએ ઈ. સ. ૧૬૧૫ માં સર ટોમસ રોમ નામે એક વકીલને મોકલ્યો. તે મોટા દબદબા સાથે સપ્ટેંબર મહિનામાં એંશી હથિયારબંધ સિપાઇ સહીત સુરતમાં ઉતર્યો. હું વેપારી નથી પણ મોટા વેપારીનો મુનીમ છું એવું તેણે કહ્યું તેથી તેનો ઝાડો લેવાયો નહિ. નવેંબર મહિનામાં તે બરાનપુર પહોંચ્યો. શાહજાદો પર્વેઝ તે વખતે સુબો હતો તેની મુલાકત થઇ. ઉંચા સિંહાસન ઉપર પૂતળાં બેસાડે છે તેમ તેને બેસાડયો હતો, અને આસપાસ સઘળા ઉભા હતા. એ ફક્ત નામનો સુબેદાર હતો પણ કુલ અખત્યાર ખાનખાના નામે લશ્કરના સેનાપતિ પાસે હતો. અહિંથી એ વકીલ અજમેર ગયો. માર્ગમાં તેણે ચીતોરગઢ જોયો. મેંઓકથી વધારે દેરાં અને મિનારાઓ અને ઘરો હતાં પણ ત્યાં કંઇ વસ્તી ન હતી. અજમેરમાં જઇ સાથે લાવેલા પાદશાહના પત્ર તથા નજરાણા જહાંગીરને આપ્યાં. એથી શાહ ખુશી થયો અને બીજા બધા દરબારીઓ કરતાં વધારે માનભરેલી જગા તેને બેસવાને આપી. રૂબરૂ તેની જોડે વાત પણ શાહે કરી અને સુરત તથા અમદાવાદમાં વેપારને જે હરકતો થતી તેની ફરિયાદો બધી સાંભળી. તેનું કામ પાર ન પડવામાં મોકિબખાન અને ખુરમ (શાહજહાં) આગેવાન થયા અને નવો વજીર અશોફખાન તેને મળ્યો તોપણ અંતે વેપાર કરવાનો પરવાનો પાદશાહે તેને આપ્યો અને ઇંગ્લાંડના રાજાપર એક માનભરેલું પત્ર લખી આપ્યું.

સર ટોમસે જહાંગીરના દરબારમાં અણુધડ ભભકો જોયો જહાંગીર પોતાનું સઘળું કામ જાહેર રીતે અને લોકો રાજી થાય તેવી રીતે કરતો. બધા લોકો જોઇ શકે તેવી રીતે જહાંગીર સવારમાં મહેલની બારીએ આવી બેસતો, અને લોકની ફરિયાદ સાંભળતો ફરી બપોરે ત્યાં હાથી વગેરે પશુઓની લડાઇ જોવાને બેસતો અને પાછલે પહોરે રાજકાજ કરવાને દરબાર ભરાતું ત્યાં ગાદીએ બેસતો. પહેલી ગને ફરી પાછું એક બીજું દરબાર ભરાતું ત્યાં તેના માનીતાઓ આવી વાતચીતથી ખુશી કરતા. દરબારમાં તેના તખ્તની આસપાસ બે કઠેરા હતા એમાંના પહેલા કઠેરાની અંદર પરરાજ્યોના વકીલો તથા પહેલા દરજ્જાના માણસો અને રાજદારભારીઓને માટે જગા હતી ઉત્તરતા દરજ્જાના કારભારીઓની જગા બીજા કઠેરાની અંદર હતી, ને તેથી દૂર કેટલેક અંતરે મેદાન હતું ત્યાં પ્રજામાના હરકોઇને આવવાને પરવાનગી હતી રાજ્યાસન એવી રીતે ગોઠવ્યું હતું કે એ સઘળાઓના જોવામા પાદશાહ આવે. હરરોજ એ દરબારમાં પાદશાહને આવવુંજ પડતું મંદવાડ અથવા નિશાને લીધે નહિ અવાય તો તે બિના જાહેર કરવી પડતી, અને લાગલાગટ બે દહાડા તો કોઇપણ કારણથી ગેરહાજર રહેવાય નહિ. વળી સર ટોમસરોર લખે છે કે રાજના બધા ઠરાવ અને હુકમો દરરોજ લખાતા અને સહજ દસ્તુરી આપ્યાથી હરકોઇ તે વાંચી શકે એથી દરેક બનાવ અને ઠરાવ બધા લોક તુરત જાણતા. પાદશાહની ખાનગી મસલતો અને અસ્થિર ઠરાવો લોકમાં જાહેર થાય અને ચર્ચાય તે સર ટોમસરોને પસંદ પડ્યું નહિ. તહેવારોને દિવસે જહાંગીરનું અંગ હીરા માણેકોના ઘરેણાથી ઢંકાઇ જતુ હાથીઓપર અતિ કીમતી કસબી ઝુલો હતી તે ઉપરાંત તેમના માથાપર રત્નજડીત ઘરેણા પહેરાવતા. પાદશાહ લડાઇપર ચડતો ત્યારે તેના તંબુઓની આસપાસ જે કનાત બાંધતા તેનો ઘેરાવ છેક અડધા મૈલ સુધી હતો ઉમરાવોના તંબુ પણ ઘણા સુંદર હતા જ્યાં છાવણી હોય ત્યાં મોટું શહેર હોય એમ જણાતું આ વૈભવોમાં વિદ્યા હુનરના કંઈ ચિન્હ જણાતાં નથી પાદશાહની વરસગાંઠને દિવસે એક દાબડો માણેકથી ભરેલો અને એકમા સોના રૂપાની બદામો ભરેલી એવા બે દાબડા પાસે રાખી ઉમરાવોને હજુરમા બોલાવતો અને પછી દાબડામાથી મુઠ્ઠી ભરી ભરી લૂટાવતો છોકરાઓમાં બોર નાખી જેમ જમીનપ-

ર પછી લૂંટાલૂંટ કરે તેમ એ ઉમરાવો એ અશરફીઓ અને માણેકો લેવાને કરતા, અને તેથી શાહ ખુશી થતો એક વખતે જહાંગીરે પોતાને રૂપિયા જોડે તોળ્યો પછી સોના અને રત્નના ઘરેણાં જોડે તોળ્યો, પછી સારાં કપડાં અને તેજાના જોડે તોળ્યો, છેલ્લે અનાજ આટો અને ઘી જોડે તોળ્યો, અને તે વસ્તુઓ બધી ખેરાત કરી. બાકી રહેલી મોજ એ હતી કે ખૂબ નિશો કરવો. મુસલમાન તવારીખ લખનારાઓએ જહાંગીરના બહુ વખાણ કર્યાં છે પણ આ અંગ્રેજ મુસાફરોને તો તે ઘણો નબળો જણાયો. તેનો સ્વભાવ માયાળુ અને મળતાવડો હતો પરંતુ તેનું મન જરાએ દૃઢ ન હતું તેથી એવા મોટા રાજ્યપર અમલ કરવાને તે યોગ્ય ન હતો. મોકિબખાંને ગુન્હેગાર ઠેરવી મોટો દંડ કરી તેની માલમિલકત જપ્ત કરી તથા ફરીને મોટી રાજકાજની નોકરી સોંપી, એ પરથી તેનો ન્યાય કેવો હતો તે જણાઇ આવેછે. એક ફકીરને તે ઘણાં લાડ લડાવતો હતો. દરેક વખતે તેની જોડે એક કલાક સુધી વાત કરતો, તેને હાથ પકડીને મદદ કરતો અને તેના ખોળામાં સો રૂપિયા નાખતો. મુસલમાનોને ખુશી કરવાને એમ કરતો કે વહેમથી કરતો તે નકી કહી શકાતું નથી.

એના નરમ સ્વભાવને લીધે તે નૂરજહાંની સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યો અને આખરની વખતે દુઃખ પામ્યો-તેણીએ તેના ખરા મિત્રો જોડે વૈર કરાવ્યું. એવું કહેવાયછે કે તે બેગમ પોતાના પુત્ર શેરીઆરને ગાદી અપાવવા માટે કાવતરાં કરતી હતી પાદશાહના પુત્રમાં સૈથી બુદ્ધિવાન શાહજહાં હતો. દક્ષિણમાં જય મેળવી પોતાની આબરૂ અને સત્તામાં ઘણો વધારો કર્યો હતો. એણે પોતાના મોટા ભાઇ ખુશરૂને મારી નંખાવ્યો અને પાદશાહી લેવાને ભયંકાર બંડ ઉઠાવ્યું એ વખતે જહાંગીરને તેના નિમકહલાલ ચાકર મહોબતખાએ બચાવ્યો. શાહજહાંની પાછળ લાગી તેણે તેનો પરાજય કર્યો. આ મોટી ચાકરી બજાવ્યા પછી તે પાછો દરબારમાં આવ્યો ત્યારે તેને માલૂમ પડ્યું કે નૂરજહાએ શાહનું મન ફેરવી નાખી તેને ખરાબ કરવાનો વિચાર કરાવ્યો છે. હુકમ પ્રમાણે હજુરમાં ન જતાં તે એક મજબૂત કિલ્લામાં જઇ રહ્યો. ત્યાંથી તે પાંચ હજાર રજપૂત ઘોડેસ્વારો લેઇને શાહને મળવા ગયો. એ સ્વારોની મદદથી તેણે જહાંગીરને પોતાના કબજામાં લીધો (ઇ. સ. ૧૬૨૫).

નૂરજહાંએ શાહને છોડાવવાને મહોબતખાપર હુમલો કર્યો ને પોતે જાતે ઘણી બહાદુરીથી લઢી, પરતુ ફતેહ પામી નહિ જહાગીરના વચમાં પ ડવાથી મોહબતખાએ તેને માફી આપી

મહોબતખા નિર્ભી અને નિમકહલાલ હતો. વૈર નહિ લેવાનું તથા હવે પછી મહેરબાની રાખવાના વચન લેઇ તેણે હાથમાં આવેલો રાજ્યાધિકાર છોડી દઇ શાહને તેની સ્વતત્રતા પાછી આપી ત્યારપછી નૂરજહાએ જહાગીરની શીખામણ નહિ માનતા કાવતરા કરી તેને ખરાબ કરવાની કોશિષ કરી, અને તેથી મહોબતખાંને નાસી જવુ પડયુ આમો ફને બેગમનુ એ કામ ગમ્યુ નહિ મહોબતની ને તેની મુલાકાત થતાં એવું ઠર્યું કે રાજ્યનો નિભાવ કરવાને જહાગીરને ગાદીપરથી ઉઠાડી તેના શાહજાદાને બેસાડવો એ વાતની ખબર તે શાહજાદાને આપવામાં આવી પરતુ આ વખતે જહાગીરનું મરણ થવાથી એ પ્રમાણે કરવાની જરૂર પડી નહિ (નવેમ્બર, ૧૬૨૭)

શેરિઆરને જહાગીર ગાદીનો માલિક ઠરાવ્યો હતો પરતુ મોહબત અને અસેફ મળી શાહજહાંની દુવાઇ ફેરવી અને શેરિઆરને પકડી આંધળો કર્યો તેણે તખ્ત ઉપર આવતાવારને પોતાના આંધળા ભાઇને તથા બધા ભત્રીજાને મારી નાખ્યા તેની જાત સિવાય હિંદુસ્તાનમા તૈમુરના વશમા હવે કોઇ રહ્યું નહિ એશિઆના બીજા દેશોમાં આવા જગલી કામ ગાદીપતિઓ કરતા પરતુ આ વખત સુધી હિંદુસ્તાનમા એવુ થયું ન હતું શાહજહાની પેઠે તેના વશજોએ કર્યું ને તેથી વશની ખરાબી થઇ

લોદિ નામે એક પઠાણ સરદાર જોડે શાહજહાને વૈર થયુ હતું તેણે દક્ષિણમા એક બડ ઉઠાવ્યું એ સમાવવાને તથા લોદિનો નાશ કરવાને શાહજહાને બહુ મહેનત પડી મોટા ગુન્હા કરીને ગાદીએ બેઠા પછી સારી રીતે રાજ ચલાવનારાઓ થયા છે તેઓમાનો એક શાહજહા હતો પ્રાતના સુબેદારોને ધાકમા રાખી રૈયતનું રક્ષણ તેણે સારી રીતે કર્યું અસેફ અને મહોબતની સલાહ એ કામમા તેને બહુ ઉપયોગી પડી ઈન્સાફના કામમાં તે ઘણો દઢ અને સખ્ત હતો અને ધર્મ સબધી જુલમ

કરતો નહિ હિંદુ અને મુસલમાન બેઉને સમાન ગણતો હતો. હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગમાં સુંદર ઇમારતો એ પાદશાહે બંધાવી હિંદુસ્તાનમાં આગ્રામાં શાહનો બંધાવેલો તાજમેહેલ સઘળી ઇમારતો કરતા સરસ છે, તે બંધાવવાને પચોતેર લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયા હતા.

વીશ વર્ષ સુધી રાજકારભાર સારી રીતે ચાલ્યો, દેશ આબાદ થયો ને લોક સુખી થયા. અસોફ અને મહોબતખાના મરણ થયા, પરંતુ રાજકાજ ઉપર વધારે મહેનત ને મન લગાડી શાહજહા સંભાળ્યો. એઇએ તેવા બુદ્ધિવાન ચાર પુત્રો થવાથી શાહજહાના સુખમાં કંઇ મણા રહી નહિ. બાપ દીકરાઓ વચ્ચે સારો બનાવ હોવાથી શાહજહાએ તેમને મોટા ઓહદા આપ્યા હતા. સોપેલાં કામ તેઓએ સારી રીતે બજાવ્યા. તોપણ મોટી ઉમરના થયા ત્યારે દરેકે રાજગાદી મેળવવાની આશા કરવા માંડી. બાપના મરણથી રાજ્યાસન ખાલી પડશે ત્યારે રાજાધિરાજ થઇશું અથવા મરણ પામીશું એવું દરેકને જણાયું. દારા તે સુલતાનનો માનીતો પુત્ર હતો. તેને પોતાની પાસે રાખી ગાદી આપવાનો વિચાર શાહજહાનો હતો. તે મીઠા સ્વભાવનો અને સદ્ગુણી પુરૂષ હતો. ફુરસદનો વખત વિદ્યા ભણવામાં તે ગુમાવતો, પરંતુ તે ઉતાવળીઓ અને અવિચારી હતો. સુજા મોજશોખી પરંતુ નમ્રતાવાળો અને બહાદુર હતો. તે બંગાળાનો સુબો હતો. મોરાદ બહુ ભભકાથી રહેતો તથા ગર્વિષ્ટ અને શૂરો હતો. તેને ગુજરાત પ્રાંત સોંપેલો હતો. આ ભાઇઓથી કેવળ જુદાજ લક્ષણનો અને રાજકુળમાં ઘણુંકરીને નહિ હોય તેવાજ સ્વભાવનો ચોથો શાહજાદો ઔરંગજેબ હતો. તે ગંભીર અને બહુ ઉદ્યોગી હતો. ગરીબ અવસ્થામાંથી મોટી હાલતમાં જવાને જેમ કોઇ મહેનત કરે તેવીજ રીતે તે કરતો. પાદશાહી ફોજો અને ઉમરાવો મુસલમાની ધર્મ હોંસથી પાળતા પરંતુ અકબરની ઓલાદના શાહજાદાઓ અમે મુસલમાન છીએ એવું મોઢે કહેતા. ધર્મની તેઓ કંઇ દરકાર રાખતા નહિ અને ધર્મને મસે પોતાની પ્રજાના કોઇપણ વર્ગને હરકત થાય નહિ માટે ઘણી સંભાળ રાખતા. ઔરંગજેબ આ વાતમાં કેવળ વિરૂદ્ધ હતો. એણે અરબી ધર્મને બહુ હોંસથી પાળ્યો અને તેમાં ફરમાવ્યા પ્રમાણે બરાબર વર્ત્યો. તે મોઢે એવું કહેતો કે રાજા થવા કરતા પવિત્ર પીર અને ફકીર થવું મને જ-

ધારે પસંદ છે એ માટે હિંદુઓ તેનો ધિક્કાર કરવા લાગ્યા, પરંતુ મુસલમાન ઉમરાવો પોતાના મતને અનુસરનો શાહજાદો જોઇ ઘણા રાજી થયા. તેનો લશ્કરી અધિકાર તેઓના હાથમાં હતો. દક્ષિણની સુબેદારી ઔરંગઝેબના હાથમાં હોવાથી તેના તાબામાં ફોજ વગેરે કસ પકી અને કેળવણી પામેલી હતી અને યુદ્ધકળામાં તે પણ વધારે કુશળ થયો હતો કેમકે દક્ષિણના પાદશાહો જોડે લડાઇ ઘણાં વખત લગી ચાલી હતી. શાહજહાં જ્યાં સુધી હોશિયારીમાં હતો ત્યાં સુધી રાજકુમારો તરફથી કંઇ ધાસ્તી ન હતી, પરંતુ તે એકાએક માંદો પડ્યો અને ઘણા દહાડા લગી અચેત રહ્યો. મંદવાડની શરૂઆતમાં રાજકારભાર તેણે દારાને સોંપ્યો (ઇ સ ૧૬૫૮) ભાઇઓપર સારી નજર ન રાખતાં તેમના પક્ષકારોને કાઢી મૂક્યા ને જેમ તેમને હરકત થાય તેમ કરવા લાગ્યો. એથી પેલાઓને બંડ કરવાનું બહાનું જડ્યું. ગુપ્ત રાખવાની ઘણી મહેનત છતાં પિતાના મંદવાડની તેમને ખબર થઈ ને તે મરી ગયો છે એવો પણ તેમને શક આવ્યો. ત્રણે ભાઇઓ લશ્કર લેઈ આગ્રા તરફ આવવા લાગ્યા. મોરાદ ઔરંગઝેબ જોડે મળી ગયો. દારાના કુંવર સુલેમાને સુજાનો પરાજય કર્યો પરંતુ ગુજરાત અને દક્ષિણની એકઠી થયેલી ફોજોને ખાળવાનું કામ ઘણું કઠણ હતું. શાહજહાંને આરામ થયો ત્યારે આ વાત તેના જાણવામાં આવી તેથી બહુજ દિલગીર થયો. તેને લાગ્યું કે હવે હું ગાદીપર રહી શકવાનો નથી. ઔરંગઝેબે મોરાદને સમજાવ્યું કે મારે તો સંસાર તજી ધર્મની ક્રિયા કરવામાં બાકીનો વખત ગાળવો છે, પરંતુ તને ગાદીપર બેસાડવાના કામમાં મારે મદદ કરવી જોઇએ કેમકે સિંહાસનને લાયક તારા જેવો બીજો કોઇ નથી. ઔરંગઝેબ અને મોરાદે ચંબલનદી ઉતરી દારાની ફોજને હરાવી અને ઔરંગઝેબે શાહજહાંને ઉતારી પોતાના કબજામાં લીધો તથા મોરાદને પણ કપટની જાળમાં ફસાવી કેદ કર્યો અને પાદશાહની ગાદીએ બેસી પોતાના નામની આણ ફેરવાવી (ઇ સ ૧૬૫૮.) ત્યારપછી શાહજહાં આઠ વર્ષ કેદમાં રહી મરણ પામ્યો. દારા અને ઔરંગઝેબ વચ્ચે અજમેર આગળ એક બીજી વાર લડાઇ થઈ. દારા રણમાંથી હારીને નાઠો અને માર્ગમાં ઔરંગઝેબના માણસના હાથમાં પકડાયાથી તેને દિલ્હી લાવ્યા ને ત્યાં તેનો ઘાત કર્યો. સુજા પણ પરાભવ પામી આરાકાનમાં નાઠો અને ત્યાં માર્યો ગયો. દારાનો પુત્ર સુલે-

માન પણ હિમાલય પર્વતમાંથી પકડાયો તેથી ઔરંગઝેબની સામો થનાર હવે કોઇ રહ્યું નહિ.

હિંદુસ્તાનની ગાદી એ પાદશાહે ઘણા વખત લગી ભોગવી. ઔરંગઝેબની પાછળ અથવા પછી થયેલા પાદશાહના રાજનો વિસ્તાર એના જેટલો ન હતો. ટૂંકામાં કહીએ તો મુગલ રાજ પૂર્ણ કળાએ ઔરંગઝેબના અમલમાં પહોચ્યું. દક્ષિણ રાજ્યો જીત્યા પછી તમામ હિંદુસ્તાન અને તેની જોડે કાબુલ અને આસામ તેના તાબામાં આવ્યાં. એ મુલકોની વસ્તી અને દોલત રોમન રાજ્ય કરતાં પણ ઘણુકરીને વધારે હશે. ઔરંગઝેબના વખતમાં રાજની ઉપજ ૩૨ કરોડ રૂપિયાની હતી. તે સમયે અથવા ત્યાર પહેલાં આખી પૃથ્વીપર કોઇ રાજ્યની એટલી પેદાશ ન હતી ઔરંગઝેબના દરબારના વૈભવ અને ડોળ અતુલ્ય હતાં તોપણ તે જાતે બહુજ સાદાઇ પાળતો. નિશા વગેરે કોઇપણ જાતના દુર્ગુણ તે પોતે કરતો નહિ અને પોતાના મહેલમાં થવા દેતો નહિ. સવારમાં ન્યાયાસને બેસી સર્વેની ફરિયાદ સાંભળતો. રૈયતમાંના અતિ ગરીબ માણસો પણ હજૂરમાં જઇ પોતાની વાતો નિવેદન કરતા તે સાંભળતો અને કેવળ નિષ્પક્ષપાતપણે ઇનસાફ કરતો. એની લાંબી કારકીર્દિમાં પરદેશી અને સ્વેચ્છિક રાજના તાબામાં રહી મળી શકે તેટલું સુખ હિંદુસ્તાનની રૈયતને નહોતું તેવું દેખાય છે. મુસલમાન ઇતિહાસ કરનારાઓ લખે છે કે અકબરના રાજના આરંભથી તે ઔરંગઝેબના મરણ સુધી ભરતખંડની રાજ્યવ્યવસ્થા અને આબાદી અતુલ્ય હતાં એટલે એ વાતની બીજા કોઇ દેશ બરોબરી કરી શકે નહિ એટલું તો ખરૂં કે રાજધાની અને તેની પાસેના પ્રાંતો શાંતિમાં હતા તેથી ત્યાં સમૃદ્ધિનો વધારો થયો. શાહજાદાઓ માંહોમાંહે ઘણીક વાર લડતા પરંતુ એ ઝઘડા એક બે લડાઇઓથી પૂરા થતા તેથી દેશ ઉજડ થતો નહિ. પરંતુ ઝીણી નજરથી તપાસ કરતાં માલુમ પડે છે કે આ બધા સમયમાં સ્વેચ્છિક રાજરીતિથી પડતાં દુઃખ હિંદુસ્તાનની રૈયતને ખમવાં પડ્યાં હતાં. આ મોટું અધિરાજ્ય બ્રિટિશ લોકના હાથમાં આવ્યું તે વખતે બધા ખેડૂતો છેક નિર્ધન અવસ્થામાં આવેલા હતા, અને જમાબંદીનો નિયમ મુગલાઇ સરકાર જોડે શો હતો તે શોધી કાઢવું પણ મુશ્કિલ પડયું. તે પરથી

ધારે પસંદ છે. એ માટે હિંદુઓ તેનો ધિક્કાર કરવા લાગ્યા, પરંતુ મુસલમાન ઉમરાવો પોતાના મતને અનુસરનો શાહજાદો જોઇ ઘણા રાજી થયા. રાજ્યનો લશ્કરી અધિકાર તેઓના હાથમાં હતો દક્ષિણની સુબેદારી ઔરંગજેબના હાથમાં હોવાથી તેના તાબાની ફોજ વધારે કસાયલી અને કવાયત પામેલી હતી અને યુદ્ધકળામાં તે પણ વધારે કુશળ થયો હતો કેમકે દક્ષિણના પાદશાહો જોડે લડાઇ ઘણા વખત લગી ચાલી હતી. શાહજહાં જ્યાં સુધી હોશિયારીમા હતો ત્યાં સુધી રાજકુમારો તરફથી કંઇ ધાસ્તી ન હતી, પરંતુ તે એકાએક માંદો પડ્યો અને ઘણા દહાડા લગી અગેત રહ્યો. મંદવાડની શરૂઆતમાં રાજકારભાર તેણે દારાને સોંપ્યો (ઇ° સ. ૧૬૫૮.) ભાઇઓપર સારી નજર ન રાખતાં તેમના પક્ષકારોને કાઢી મુક્યા ને જેમ તેમને હરકત થાય તેમ કરવા લાગ્યો. એથી પેલાઓને બંડ કરવાનું બહાનું જડ્યું. ગુપ્ત રાખવાની ઘણી મહેનત છતાં પિતાના મંદવાડની તેમને ખબર થઈ ને તે મરી ગયોછે એવો પણ તેમને શક આવ્યો. ત્રણે ભાઇઓ લશ્કર લેઈ આગ્રા તરફ આવવા લાગ્ય મોરાદ ઔરંગજેબ જોડે મળી ગયો. દારાના કુંવર સુલેમાને સુજાનો પરાજય કર્યો પરંતુ ગુજરાત અને દક્ષિણની એકઠી થયેલી ફોજોને ખાળવાનું કામ ઘણું કઠણ હતું. શાહજહાંને આરામ થયો ત્યારે આ વાત તેન જાણવામાં આવી તેથી બહુજ દિલગીર થયો. તેને લાગ્યું કે હવે હું ગાદી પર રહી શકવાનો નથી. ઔરંગજેબે મોરાદને સમજાવ્યું કે મારે તે સંસાર તજી ધર્મની ક્રિયા કરવામાં બાકીનો વખત ગાળવો છે, પરંતુ તને ગાદીપર બેસાડવાના કામમાં મારે મદદ કરવી જોઇએ. કેમકે સિંહાસનને લાયક તારા જેવો બીજો કોઇ નથી. ઔરંગજેબ અને મોરાદે ચંબલનદી ઉતરી દારાની ફોજને હરાવી અને ઔરંગજેબે શાહજહાને છેતરી પોતા

શાહે હુકમ કર્યો કે ૫૦૦૦૦ રૂપિઆ છોકરાને આપ, એક લાખ પાદશાહી ખજાનામાં મોકલ, અને બાકીના તું રાખ. એવું ફરમાવી તેને બહાર કઢાવી વાણીઅણે બહુ બૂમ પાડી ત્યારે ફરી તેને હજૂરમાં બોલાવી. ડોસીએ કહ્યું કે મારા ધણીની મિલ્કતપર મારા છોકરાનો તો કંઇ હક ખરો, પરંતુ મહારાજને તેની સાથે શું સગપણ હતું કે આપ તેના વારસ થાઓ છો? એ સાંભળી શાહજાદાને હસવું આવ્યું અને તેની પાસે ઠરાવેલા રૂપિયા લીધા વિના તેને જવા દીધી. આ વાતપરથી પાદશાહનો મળતાવડો અને હસમુખો સ્વભાવ જણાય, પરંતુ દેશી લખનારાઓ તેના ન્યાયના વખાણ કરેછે તે ખોટાં પડેછે.

એ પાદશાહોની ફોજના બળ અને સંખ્યા વિશે જે મોટી મોટી વાતો ચાલે છે તે વિશે બર્નિયર સારૂં બોલતો નથી. એગના ઘોડેસ્વાર માત્ર સારી હાલતમાં કહેવાય એટલે તેઓ ઠીક લઢી શકે તેવા હતા. પાદશાહની સાથે હમેશ આશરે ૪૦૦૦૦ સ્વારો રહેતા અને આખા રાજના એકઠા કરે તો બે લાખથી ભાગ્યે વધારે થાય. તે ઉપરાંત રાજધાનીમાં પાયદલ અને તોપખાતું મળી ૧૫૦૦૦ માણસ હતું. એમના નોકરો ખોરાકાદિ પૂરૂં પાડનારા, તંબુ ઉચકનારા, માલ લાવનાર વેપારીઓ, દૂધ, ઘી વગેરે પૂરૂં પાડનારા ગ્વાળો તથા ઢોરો ચારનાર વગેરે મળી મોટો જથ્થો જણાતો. એમાંના ઘણાક તરવાર બાંધતા તોપણ તેમને ફોજમાં ગણાય નહિ. દિલ્હી અને આગ્રાની વસ્તીનો મોટો ભાગ એ ફોજની ચાકરી કરનારા માણસોનો હતો. પાદશાહી ફોજની યુદ્ધશક્તિ વિશે પણ બર્નિઅર કંઇ સારૂં કહેતો નથી. ઘણીક વખતે તેઓ બહાદુરીથી લઢતા પરંતુ તેઓમાં કવાયત ન હોવાથી ભયભીત થઇ જઇ સરદારની આજ્ઞા પાળી શકતા નહિ. તેણે ધાર્યું કે કોંદે અથવા તુરેન જેવા સરદારના હાથ નીચે ૨૦ કે ૨૫ હજાર માણસનું યુરોપિયન લશ્કર એ ફોજને સહજ કચરી નાખે—એ ધારણા આગળ બ્રિટિશ લોકને અનુભવથી ખરી માલૂમ પડી.

એ પાદશાહો પોતે જાતે ઇરાની ન હતા તોપણ તે ભાષા ભણતા તથા તેમનાં દરબારનાં દફતરો તે ભાષામાં લખતા. એમની કેળવણીનું

સાધંન ફારસી ભાષા હતી ઇરાનીઓ મુસલમાન થયા પછી કેટલાક મોટા ગ્રંથો ફારસી ભાષામાં લખાય છે

એ વેળા ઇરાનની ગાદીએ શાહ અબ્બાસ બીજાનો હતો તેણે હિંદુસ્તાનપર સ્વારી કરવાની તૈયારી કરી પરંતુ તેનું એકાએક મરણ થવાથી લડાઇ અટકી. અબ્બાસનો પૌત્ર મેરી ગાદીએ બેઠો, તેણે ખુશીથી હિંદુસ્તાનના પાદશાહ જોડે સલાહ કરી. મારવાડમાં ભ્રિગિઆ નામે બાવીએ બંડ ઉઠાવ્યું તે, તથા ત્યારપછી કાબુલમાં ફિતુર જાગ્યું તે બેસાડી દેઇ ઔરંગઝેબે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના રાજ્યો કેવળ જીતી લેવાની તૈયારી કરી (ઇ. સ ૧૬૮૬) માજી પાદશાહોના હુમલાથી તે રાજ્યો ઘણા નબળાં પડી ગયાં હતા અને તેઓમાં ગોલ્કોંડા અને બિજાપુર માત્ર સ્વતંત્ર રહ્યા હતા. પાટવી કુંવર શાહઆલમે જઈ ગોલ્કોંડાને ઘેરો ઘાલ્યો, પરંતુ અંદર ઘેરાયલા પાદશાહે માફ માગી ઘણી હલકી શરતોએ સલાહ કરી. ત્યાંથી ઉઠી ઔરંગઝેબે બધી ફોજ બિજાપુર જીતવાપર કામે લગાડી. સિકંદર અલીશાહ ત્યાંનો છેલ્લો રાજા હિંમતથી લડયો અને બિજાપુરનો ઘેરો લાંબી મુદત ચાલ્યો અને ખોરાકી ખૂટવાથી તેને શરણે આવવું પડયું અને બિજાપુરના રાજ્યનો અંત આવ્યો ગોલ્કોંડાના પાદશાહ જોડે કરેલા કરાર ન પાળી ઔરંગઝેબે ફરીને તેપર ચઢાઇ કરી અને એ દગલબાજીને માટે તેના છોકરાએ તકરાર લીધી માટે તેને કેદમાં નાખ્યો ગોલ્કોંડાનો ઘેરો સાત મહિના સુધી ચાલ્યો અને અંતે કપટથી ઔરંગઝેબે તે શહેર જીત્યું ત્યાંનો છેલ્લો રાજા અબુલહુસેન મરાયો અને બધો દેશ ઔરંગઝેબને તાબે થયો

આ કારકીર્દિમાં મહારાષ્ટ્ર દેશમાં એક નવા રાજની સ્થાપના થઇ એ દેશનો વિસ્તાર ૧૦૨૦૦૦ મૈલનો છે અને વસ્તી ૬૦૦૦૦૦૦ માણસની છે એમાં ઘાટ અને વિંધ્યાપર્વતોની શાખાઓ ચોતરફ વીંટાઇ વળેલી છે હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગો જેવી એની જમીન સપાટ મેદાન હોવાથી અને તેથી બખ્તરીઆ ભારે ઘોડેસ્વારને દોડવાને અનુકુળ નહિ હોવાથી મુગલ પાદશાહો એ દેશને બરાબર જીતી શક્યા નહિ નાના નાના સરદારો પર્વતોમાં કિલ્લા કરી રહેતા અને દિલ્લી તથા બિજાપુરના પાદશાહોના માત્ર ના-

મના તાબેદાર કહેવડાવતા. મુસલમાનો માહોમાહે લડવા લાગ્યા ત્યારે એ સઘળાને એકઠા કરી એક મોટું રાજ જમાવવાને બુદ્ધિવાન પુરૂષને સારો વગ હતો. શિવાજી એ વખતે એવો પુરૂષ હતો. એનો બાપ શાહજી બિજાપુરના પાદશાહની ફોજની સરદારી કરતો હતો અને શિવાજી પોતાની મા જોડે પુનામાં રહેતો હતો દાદાજી કોંડદેવ નામે બ્રાહ્મણ એ કાગને યોગે કેળવણી પામ્યો એણે વિદ્યા ભણાવી નહિ પરતુ લશ્કરી કામ શીખ્યુ અને દેશની કવિતા તથા કહાણીઓથી શિવાજીએ આસપાસના પરગણા લૂટવાનુ તથા કિલ્લા કબજે કરવાનુ શરૂ કર્યું તોરના નામે જબરો કિલ્લો શિવાજીએ જ્યારે જીતી લીધો ત્યારે બિજાપુરના પાદશાહને ભય લાગ્યો. પરતુ વધારે ખંડણી શિવાજીએ કબુલ કર્યાથી તે રાજી થયો વધારે વધારે મૂલક શિવાજી દબાવતો ગયો તેમ તેમ બિજાપુરના કારભારીઓની આખ ઉઘડતી ગઇ અને તેમણે તેના બાપ શાહજીને એ કારણ માટે કેદ કર્યો લીધેલો મૂલક છોડી દઇ લૂટફાટ બધ કરવાનું કબુલ નહિ કરતા શિવાજીએ પોતાના બાપને છોડાવવાને શાહજહાને અરજી કરી ને તેમા પાર પડ્યો શાહજહાની તરફથી ઔરગઝેબ દક્ષિણમા લડાઇ ચલાવતો હતો તેવારે શિવાજી પોતાને મુગલ પાદશાહનો મિત્ર કહેવડાવતો અને તેના દુશ્મનોના પરગણા અને કિલ્લા કબજે કરતો શાહજહાં ને મદવાડ થવાથી ઔરગઝેબ ગાદી લેવાને હિંદુસ્તાન ભણી ગયો ત્યારે બિજાપુરના સુલતાને મોટી ફોજ અફઝુલખાની સરદારી નીચે શિવાજીની સામે મોકલી શિવાજીએ પ્રપચ કરી અફઝુલને મારી નાખ્યો અને તેની ફોજને ગભરાટમા નાખી નસાડી મૂકી, અને મૂલક લૂટતો છેક બિજાપુર સુધી ગયો. કોકણદેશ વશ કરી લેઇ તેનો જબરો પાનેરાનો કિલ્લો કબજે કરી લીધો તથા દરિયામા લૂટ કરવાને વહાણ બધાવ્યા બિજાપુરના સુલતાને કેટલીક ફોજ તેનાપર મોકલી તેથી શિવાજીને હરકત તો ઘણી થઇ પરંતુ તે જીતાયો નહિ અને અને સલાહ થઈ તેથી તેણે જીતી લીધેલો વિસ્તીર્ણ પહાડી દેશ કબજે રહ્યો એ વખતે એની પાસે ૫૦૦૦૦ પાયદલ તથા ૭૦૦૦ ઘોડેસ્વાર હતા

હિંદુસ્તાનની ગાદી મળ્યા પછી શિવાજીનો નાશ કરવાની ગોઠવણ ઔરગઝેબે કરી શીસ્તાખા નામે સરદાર નીચે જબરી ફોજને તેને જી-

તના માટે મોકલી પુના તથા બીજા કેટલાક કિલ્લાઓ એ સરદારે જીતી લીધા થોડા સિપાઇઓ સાથે વેશ બદલીને શિવાજીએ મુગલ છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો અને શીસ્તાખાના મકાનમાં [illegible] એકાએક હુમલો કર્યો. એથી તે સરદાર ગભરાયો, મુશ્કેલીથી પોતાનો જીવ બચાવી નાઠો અને છાવણીમા મુગલ સરદારોમા કપટ ચાલે છે એવુ ધારી તેણે નોકરી છોડી દીધી ત્યારપછી મુગલ ફોજે ઘણીવાર સુધી કઇ કર્યું નહિ એનો લાભ લેઈ શિવાજીએ સુરત લૂટયું (ઇ સ ૧૬૬૦) એ વખતે તેના હાથમા એક કરોડ રૂપિયાનો માલ આવ્યો હોય એવુ કહેવાય છે ઔરંગજેબે એ લુટારાનો નાશ કરવાને વળી એક બીજી ફોજ એક રજપૂત સરદાર ના હાથ નીચે મોકલી શિવાજીનું તેની જોડે ચાલ્યુ નહિ દિલ્લીમા તેને માન મળશે એવુ વચન આપી શિવાજી તેની જોડે દિલ્લી ગયો પણ ત્યા તે નાઉમેદ થયો ઔરંગજેબે તેને બીજા દરજ્જાના સરદાર જેવો ગણ્યો અને તેને કઇ આદર આપી નહિ તથા નજરકેદ રાખ્યો કઇ કપટ કરી તે કેદમાથી નાઠો અને સ્વદેશ આવી પોતાનું આગલું કામ જારી કર્યું બીજીવાર તેણે સુરત લૂટયું ત્યારપછી તેણે મહારાજાનો ઇલ્કાબ ધારણ કર્યો અને પોતાના નામના સિક્કા પાડવા લાગ્યો પોતાનો ગયેલો મૂલક પાછો લેઇ તથા તેમાં ઘણો વધારો કરી તથા ઘણી લૂટ લેઇ ઇ સ ૧૬૮૦ ના નવેમ્બર મહિનામા શિવાજી મરણ પામ્યો તેની પાછળ તેની ગાદીએ તેનો વડો છોકરો સંભાજી બેઠો ઔરંગજેબનુ આગળ એનુ ચાલ્યું નહિ અને ઓચિંતો તેને મુગલ ફોજે પકડયો અને પાદશાહે તેને મારી નાખ્યો મરાઠી ફોજનો મોટો ભાગ ઘોડેસ્વારનો હતો સ્વારો મુગલોની પેઠે બખ્તર પહેરતા નહિ મુગલના ઘોડા મોટા અને જબરા હતા ને તેમના સરદાર હાથીપર ખિલ્લાબાજી અંબાડીમાં બેસતા મરાઠાના ઘોડા નાના અને ચપળ હતા, રણમા ઉભા રહી લડવા કરતા દોડ કરવાને તેઓ વધારે લાયક હતા"

ઔરંગજેબના આખરના વરસો તેને ઉદાસી ભરેલા થઇ પડયા કોઇ પણ મોટી હાનિ તેને પહોચી ન હતી, અને મૃત્યુ સુધી તેનો અધિકાર તેવોને તેવો રહ્યો, તોપણ કેટલીક નાની બાબતોમા તેની મહેનત નિષ્ફળ ગઈ અને આગળ જતા રાજની પડતી થશે તેના ચિન્હો વધારે વધારે

દિસવા લાગ્યાં. તેનું ધર્મોધપણું દિવસે દિવસે વધતું જતું હતું અને તે હવે એટલું વધી ગયું કે હિંદુ ધર્મનો નાશ કરવાને તેણે અતિ જૂલમી ઉપાય કરવા માંડયા. મથુરાં, કાશી વગેરે તિર્થોનાં દેરાં તોડી નાંખ્યાં અને ત્યાં મસીદો કરાવી કેટલાંક દેરામાં ગાયો મરાવી અને અપવિત્ર કર્યા. એ-વાં એવાં બેવકૂફાઈનાં કર્મ અને જૂલમથી હિંદુપ્રજા છેક નારાજ થઈ ગઇ અને બંડ કરનારને આશ્રય આપવાને ખુશી જણાવી. મરાઠી રાજ્યનો વધારો અને બંડખોર રજપૂતોને સ્નેહ મળી તેનાં કારણો એ હતાં. વળી પાદશાહના પુત્રો સામા થતા હતા અને તેના મુઆ પછી તેઓ નક્કી લઢી મરશે એ સ્પષ્ટ દેખાયું; તેનું મન એવા ખેદકારી વિચારોથી ઉદાસ થઇ ગયું હતું, તેવામાં ઇ. સ. ૧૭૦૭ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં તે-નો કાળ થયો.

અધ્યાય ૬ ઠ્ઠાનો ટુંક સાર.

ઇ. સ. ૧૫૦૦ થી ઇ. સ. ૧૬૫૦ સુધી.

નૌકાશાસ્ત્રમાં સુધારા થવાથી સમુદ્રમથન ઘણુંજ થયું અને એશિઆના લોક અને વિષયનું જ્ઞાન યુરોપમાં વધ્યું. રોમન લોકોએ અરબસ્તાન અને હિંદુસ્તાન સુધી સફરો કરી તેથી કરીને વ્યાપારને ઘણુંજ ઉત્તેજન મળ્યું અને નવા દેશોની શોધ થઇ. આ જમાનામાં અસલની વિદ્યા ભણવાનો ચાલ યુરોપમા દાખલ થવા લાગ્યો. છાપવાની કળામાં સુધારો થવાથી વિદ્યાને ઉત્તેજન મળ્યુ નવી શોધો કરનારાઓમાં પોર્તુગીઝ લોકો સૌથી આગળ હતા બાર્થોલોમીઓદિઆસે કેપ આવ ગુડ હોપ સુધી સફર કરી ત્યાર પછી તે રસ્તે થઇને વાસ્કોડી ગામા હિંદુસ્તાન સુધી આવ્યો ઇ. સ. ૧૪૮૨ મા કોલમ્બસે અમેરિકા ખંડ શોધી કાઢયો, તેથી કરીને સ્પાનિઅર્ડોને અમેરિકાની સોનાની ખાણો હાથ લાગી. તેમણે દેશી લોકોને જ્યા ત્યા કાપી નાખ્યા તેથી મજુરોની ખોટ પડી. એ ખોટ પૂરી પાડવાને માટે તેમણે આફ્રિકાના કિનારા ઉપરથી સીધી લોકોને પકડી આણ્યા એથી ગુલામનો ધધો ઉત્પન્ન થયો. પોર્તુગીઝ લોકોએ હિંદુસ્તાનમા સસ્થાનો સ્થાપ્યાં અને એમનું દેખીને ઇગ્રેજ, ફ્રેંચ, અને વલદાઓએ પણ જુદા જુદા દેશમાં સસ્થાનો સ્થાપ્યાં. આ કારણોને લીધે યુરોપનો વેપાર ઘણોજ વધ્યો

છાપખાનાની શોધ, લોકોની અદર જાતે વિચાર કરવાની શક્તિ અને પોપના અદર અંદરના કજીઆને લીધે પોપની સત્તા નબળી થવા લાગી. તેમના દુરાચરણ લોકોની નજરે પડ્યા તેથી લોક તેમની જુસરી ભાગી નાખી ધર્મમાં સુધારા દાખલ કરવા માડયા. તેઓ લોકોને ગુન્હાને માટે માફી આપી પૈસા લેતા અને આ પ્રમાણે મેળવેલું ધન ઉડાઉપણે ખરચતા. આવા કારણોથી જર્મનિના એક ઓગસ્ટીન મતના સાધુ માર્તિનલ્યુથરે તેમની સામે થઇ નવો પથ કાઢયો અને તે પ્રોટેસ્ટંટ પથ કહેવાયો. તેનાજ જેવો બીજો પથ કાલ્વિન નામના સાધુએ સ્વિત્ઝર્લેંડમાં કે-

લાવવા માંડયો મતભેદને લીધે સુધારાના ફેલાવાને હરકત પડી તોપણ સુધારા અને નવી શોધોને લીધે સુધારાવાળાઓ ફતેહ પામ્યા ધર્મનો ઝઘડો હવે ચાલ્યો ને અર્થે જર્મનિ, ડેન્માર્ક, સ્વીદન, નોર્વે, પ્રુશિઆ, અને લિવોનિઆ એ દેશોએ લ્યુથરનો મત સ્વીકાર્યો, ઇગ્લાંડ, સ્કૉટલાંડ, હોલાંડ, અને સ્વિત્ઝર્લાંડ એ દેશોમા કાલ્વિનનો મત પ્રસર્યો આ ઝઘડો બંધ પાડવાને કરેલી મોટી ધર્મસમાજની યોજનાઓ વ્યર્થ ગઇ.

આ યુગની અંદર સત્તાની સમતુલ્યતા વિશેનો વિચાર પહેલ વહેલો ઇતાલિમા ઉત્પન્ન થયો, કારણ કે તે દેશ નાના સંસ્થાનોમાં વહેંચાઇ ગયો હતો ફ્રાન્સનો ૧૧ મો લુઇસ તાલુકદારોને જીતવા લાગ્યો હતો. તેના દીકરા આઠમા ચાર્લ્સે ઇતાલિમા હાથ ઘાલ્યો પરન્તુ વેનિસના રાજ્યોએ સંપ કરી તેને હયાની પાછો કાઢ્યો ત્યારપછી તેનો પિત્રાઇ ભાઇ લુઇસ બારમો ગાદીએ બેઠો વેનિસ સ્પેન, અને પોપ જોડે દોસ્તી કરી એ ઇતાલિમાના સસ્થાનો જીતવા લાગ્યો અંદર અંદરના કુસંપને લીધે બહારના રાજાઓ ફાવી જતા બારમા લુઇસના લોભને થોભાવવાને સ્પેન, જર્મનિ, અને ઇગ્લાંડના પાદશાહોએ પોપ જ્યુલિયસ સાથે એક સંપ કર્યો તેથી લુઇસની સત્તા નબળી પડી ગઇ પરંતુ તેના પછીના પોપ લીઓના વખતમા ઘણુંખરૂં ઇતાલિ ફ્રાન્સના તાબામા ગયુ

બર્ગંડિની ડચીનો વારસ નહિ હોવાથી ફ્યુડલ કાયદા પ્રમાણે તે ડચી શહેનશાહના હાથમા ગઇ લુઇસનો છોકરો ફિલિપ તેનો ડ્યુક નિમાયો તે હંગરિના રાજાની સાથે ક્રુસેડની અંદર ભારે દબદબાથી ગયો પરંતુ લડનાનું શૂર નહીં હોવાથી સુલતાને તેમને ભારે નુકશાન કર્યું ફ્રાન્સનો છઠ્ઠો ચાર્લ્સ ગાંડો થયો ત્યારે ફિલિપે ફ્રાન્સનો રાજકારભાર ડહાપણથી કર્યો પરતુ તે ઘણો ઉડાઉ હતો તેના મરણ પછી રાજ્યમા ટંટા ચાલતો હતો તેનો લાભ લેઇ ઇગ્લાંડના રાજા પાચમા હેન્રિએ ચડાઇ કરી ફ્રેંચે ને એજીન કોર્ટની લડાઇમા હરાવ્યા પછી બર્ગંડિના ડ્યુકનો ફ્રેંચ રાજાએ ઘાત કરાવ્યો તે ઉપરથી વેર લેવાને માટે બર્ગંડિનો ડ્યુક ઇગ્લેન્ડને મળી ગયો. ઇગ્લેન્ડે ચડાઇ કરી તેમા થોડો વખત તેમની ફતેહ થઇ પણ પછીથી આર્કની કુમારીકા જોને તેમને ઓર્લીયન્સ આગળથી હરાવી કાઢ્યા અને

અને પ્રતેહ મેળવી. ફિલિપ પછી બહાદુર ચાર્લસ બર્ગંડિનો ડયુક થયો. તેની અને લુઇમની વચ્ચે અણબનાવ અને ટંટા ચાલતો હતો તેમાં તેની છત થઇ તેથી ફુલાઇ જઇ સ્વિત્ઝર્લાંડ છતવાનો મનસુબો કર્યો પણ આખરે માર ખાઇ પછા ફરવું પડ્યું, અને તેના ત્રણ કિંમતી હીરા સ્વીઝ લોકોના હાથમાં ગયા. પછી ફરીથી સજ્જ થઇ ચાર્લસે સ્વિત્ઝર્લાંડ ઉપર ચડાઇ કીધી પરંતુ તે પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો, ચાર્લસ માર્યો ગયો અને ફોજે મોટી હાર ખાધી. પછી તેની દીકરી મેરી આસ્ત્રિઆના ડયુક સાથે પરણી અને તે વારસ હોવાથી નેધર્લાંડ તેના હાથમાં ગયું, બર્ગંદિ લુઇસે છતી લીધું. એ બન્ને રાજ્યો વચ્ચે કટ્ટી દુશ્મનાવટ અને યુદ્ધ ચાલ્યાં.

આસ્ત્રિઆના રાજાઓમાં ચાર્લસ પાંચમો ઘણોજ પ્રખ્યાત અને બહાદુર રાજા હતો. તેને ઈંગ્લાંડના ૮ મા હેન્રિ અને ફ્રાન્સના ફ્રાન્સિસ જોડે સત્તાને માટે ટંટા થતા. આખરે ચાર્લસે ઘણીજ સત્તા યૂરોપમાં વધારી. પેવિઆના યુદ્ધમાં તેણે ફ્રાન્સિસને હરાવ્યો પરંતુ ફ્રાન્સિસ અને ચાર્લસ વચ્ચે કજીઓ ઘણા વખત સુધી ચાલુ રહ્યો અને આખરે ચાર્લસ ઘણા દેશોનો ધણી થયો. એને અને પોપને કેટલોક વખત સુધી કજીઓ ચાલ્યો. આઠમા હેન્રિ પછી ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર એડવર્ડ છઠ્ઠો અને મેરી ગાદીએ બેઠાં. મેરીએ પોપની સત્તા દાખલ કરી તે ઇલિઝાબેથ રાણીના સમયમાં પડી ભાગી. એણે પ્રોટેસ્ટંટ પંથને મોટો ટેકો આપ્યો.

આ વખતે ફ્રાન્સની અંદર પ્રોટેસ્ટંટોનો ઘાત કરવામાં આવ્યો થોડા વખતમાં ફ્રાન્સનો રાજા ફ્રાન્સિસ મરણ પામ્યો. રાજ્યમાતાએ કાથેલિક પક્ષ સ્વીકાર્યો. ટ્રેંટ નગરની અંદર એક ધર્મસભા મળી પણ અંદર અંદરના કજીઆને લીધે તેનું કંઇ પરિણામ આવ્યું નહિ, પરંતુ ફ્લાન્ડર્સમાં ઇન્કિવઝિશન કોર્ટની સ્થાપના થઇ. એણે ફ્રેંચ પ્રોટેસ્ટંટો જે હ્યુગ નોટ્સ કહેવાતા હતા તેમના ઉપર ઘણોજ જૂલમ ગુજાર્યો. બાર્થોલોમાના તહેવારને દિવસે ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં તેમને રાતમાં નિર્દયપણે કાપી નાંખ્યા. આ ઉપરથી ફ્રાન્સમાં ધર્મની સખત લડાઇ ચાલી એ લડાઇ આખા યૂરોપમાં પ્રસરી. નેધર્લાંડના કાથેલિક અને પ્રોટેસ્ટંટો વચ્ચે મોટો ઝઘડો ચાલ્યો. ફ્રાન્સમાં નવમા ચાર્લસના મરણ, પછી તેનો ભાઇ, ત્રીજો

હેન્રિ ગાદીએ બેઠો. એણે પ્રોટેસ્ટંટોને છૂટ આપી તેથી કાયલિકોએ દીનનો ઝુંડો ઉડાવ્યો અને હોલીલીગ સ્થાપ્યો, તેથી ફ્રાન્સમાં પ્રકૃતિક્ષોભ ચાલ્યો. આ બનાવોથી ઉશ્કેરાઈ ફ્રાન્સના કાથેલિકોએ ઇલિઝાબેથ રાણીને મારી નાખી ઈંગ્લાંડમાં કાથેલિક ધર્મ દૃઢ કરવાનો વિચાર કર્યો તેને લીધે બિચારી મેરી જે કાથેલિક પથની હતી તેનું મોત થયું. ઇલિઝાબેથે તેને દેહાંત દંડની શીક્ષા કરી તેથી ઉશ્કેરાયલા લોકોએ બીજા હુકમની રાહ જોયા સિવાય તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. તેની વારે ચઢી સ્પેનના રાજાએ ઇંગ્લાંડ ઉપર ભારે દળ સહિત ચઢાઇ કરી પરંતુ તેને હારી પાછા હઠવું પડયું તેથી ઇલિઝાબેથ રાણીની કીર્તિ સઘળે પ્રસરી અને પ્રોટેસ્ટંટ પક્ષને જશ મળ્યો. ઇ. સ. ૧૫૯૧ માં ઇંગ્રેજોએ પહેલ વહેલી હિંદુસ્તાનની મુસાફરી કરી અને ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપની સ્થપાઇ. ઇલિઝાબેથ રાણીના રાજ્યમાં ઈંગ્લાંડ યૂરોપમાં મોટે દરજ્જે પહોચ્યું.

ગસ્ટેવસ એડોલ્ફસના સમયમાં જર્મનિ અને સ્પેનમાં આસ્ટ્રિઆના કુટુંબનું બળ વધવા લાગ્યું હતુ આ સમયમાં ધર્મ સંબંધી ઝઘડા ઘણુ જુસ્સાથી ચાલી રહ્યા. ઇંગ્લાંડની અંદર પહેલા ચાર્લસ અને એની પ્રજા વચ્ચે અણબનાવ ચાલતો હતો. ફ્રાન્સની સત્તા ઇતાલિમાં ફરીથી જામી. ફ્રાન્સમાં રિશિલ્યુ ઘણી સફાઇથી અમલ ચલાવતો હતો. જર્મનિમાં પ્રોટેસ્ટંટ પથની ફતેહ થઇ તેવામાં ઇંગ્લાંડમા રાજા અને પ્રજા વચ્ચે લઢાઇ જાગી. આખરે રૈયતે રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી, કેદ કરી, તપાસ ચલાવીને તેનો શિરચ્છેદ કર્યો ધર્મની ઉથલ પાથલથી ઉત્તર યૂરોપમાં પણ તેવાજ ફેરફાર થયા. જાગીરદારો, રાજા તથા રૈયતના ઉપર સત્તા ચલાવવા લાગ્યા. ચોથો ક્રિશ્ચિયન રાજા ઉત્તરના રાજાઓમાં ઘણો પ્રખ્યાત હતો. ગસ્ટેવસ એડોલ્ફસે સ્વીડનને પ્રખ્યાતિમાં આણ્યું. પ્રુશિઆનું બળ વધવા લાગ્યું હતું.

યૂરોપમાં તુર્ક લોકોની સત્તા પ્રસરવા લાગી. એજ વખતે પૂર્વ દિશામાં પણ સુલતાનની સત્તા વધતી ગઇ.

अध्याय ७ मो.

ઇ. સ. ૧૬૫૦ થી ૧૭૬૦ સુધી.

खंड १ लो.

વેસ્ટફેલિઆમા શાંતિના કરાર થયા પછી યુરોપનાં રાજ્યોની સ્થિતિ.

વેસ્ટફેલિઆના તહનામાથી ઉત્તર યૂરોપ અને જર્મનિમા શાંતિ થઇ, પરતુ ફ્રાન્સ અને સ્પેન વચ્ચે વિગ્રહ જારી રહ્યો એજ વખતે ફ્રાન્સમાં માહોમાહે ટટો ચાલ્યો એ ટટો ઉઠાવનાર પારિસનો આર્ચબિશપ કાર્ડિનલ ડિરિટ્સ હતો. કાર્ડિનલ માઝરિન પાસેથી વધાનપણુ લેવાની તેણે ઇચ્છા કરી અને કેટલાક રાજકુમારો તથા ઘણાઓને પોતાના પક્ષમા લીધા. ફ્રાન્સમા તે વખતે પાર્લમેંટ હતી પણ ઇગ્લંડની પાર્લમેંટને નામ શિવાય બીજી વાતમા મળતી ન હતી તે કાયદા બાંધનાર રાજસભા ન હતી પણ ઇન્સાફ કરનાર મડળી હતી અને ત્યા બેસવાનો અધિકાર વેચાતો મળતો એ મડળીને રિટ્સે પોતાનુ સાધન કર્યું તે લોભી આચાર્યની શીખવણી ઉપરથી તે સરકારની સામે હરેક બાબતમા થઇ એ માટે દરબાર તરફથી તેના પ્રમુખ તથા એક બીજા સભાસદને પરહેજ કર્યા રાજા બાળક હોવાથી તેની મા રાજપ્રતિનિધીના હોવાથી કામ ચલાવતી હતી અને મુખ્ય કારભારી કાર્ડિલ માઝરિન હતો પારિસના લોકો એ બે પર બહુ ગુસ્સે થયા શહેરના રસ્તાઓ બધ કરી તેમણે હુલ્લડ મચાવ્યુ રાજમાતા પોતાના પરિવાર રાજકુમાર તથા બીજા છોકરાઓ સેહ પારિસ-

માંથી નાઠી પ્રાંતોમા પણ બે પક્ષો બંધાયા અને લડાઇ ચાલી. કોદેનો લોભી ડ્યુક બડખોરોનો આગેવાન હતો તેને દરબારના માણસોએ પકડ્યો તેથી ફિતુર ઓછુ ન થતા ઉલટુ વધ્યુ બાગરાજાના કાકા ઓર્લીન્સના ડ્યુકે બગવાખોરોની સરદારી માથે લીધી (ઇ સ ૧૬૫૦). દોસ્તી કરવાના વિચારથી માઝરિને કોદેને છૂટો કર્યો પરંતુ તેની ઉમેદ બર આવી નહિ, તેને જર્મનિમાં નાસી જવું પડ્યુ હમણા દિરિટસ તેની તરફ થયો તેમણે રાજાની મદદને માટે એક ફોજ ઊભી કરી અને તેની સરદારી તુરેન નામે ઉમરાવને આપી. માઝરિન લશ્કરની સહાયતાથી સ્વદેશ આવી પોતાનો અધિકાર ચલાવવા લાગ્યો. કોદેને પારિસની પાર્લમેંટે રાજદ્રોહી ઠરાવ્યો ત્યારે તે સ્પેનમાં નાઠો ત્યાના રાજાએ મદદને માટે ફોજ આપી તે લેઇ છેક પારિસ લગી આવ્યો ત્યા રાજાની અને તેની ફોજ વચ્ચે લડાઇ થઈ તેમાં રાજાના લશ્કરનો પરાભવ થયો.

આ ફતેહથી હિંમત પકડી પારિસની પાર્લમેંટે ઓર્લીન્સના ડ્યુકને રાજ્યનો ઉપરી ઠરાવ્યો અને શાહજાદા કોદેને લશ્કરનો સેનાપતિ નીમ્યો. આ સમે રાજાના ડહાપણથી અને કોદેના અવિચારથી રાજાનો બચાવ થયો. બાળ રાજા લુઇસે પોતાના વજીર માઝરિનને દેશનિકાલ કર્યો તેથી પ્રજા ખુશી થઈ. કોદેએ પારિસમા કંઇક હુલ્લડ જગાડ્યું તેથી કેટલાક નગરવાસીઓના પ્રાણ ગયા લુઇસ પારિસમા આવ્યો ત્યારે લોકોએ ઘણું આદરમાન આપ્યુ અને તેનો સઘળો અધિકાર પાછો તેના હાથમાં આવ્યો.

આ પ્રકૃતિક્ષોભ ચાલતો હતો તેવામાં તેનો લાભ લેઇ સ્પેનના લશ્કરે કેટલાક કિલ્લા ફ્રેંચના હાથમાથી જીતી લીધા. સ્પેનના રાજા ૪ થા ફિલિપનો કારભારી એ વખતે લુઇસદિહારો નામે પુરૂષ હતો. રાજા તેની સલાહ પ્રમાણે બિલકુલ ચાલતો કોદેના લશ્કરની બુદ્ધિબળ વડે એ લશ્કરને ફતેહ મળવાની આશા થઈ, પરંતુ ફ્રેંચ રાજાનો સેનાપતિ માર્શલ તુરેન સ્પેનના લશ્કરના સેનાપતિ કરતા સરસ હતો તેથી હારોના ધાર્યા પ્રમાણે પરિણામ થયા નહિ વળી માઝરિને ક્રોમ્વેલ જોડે દોસ્તી કરી ઇંગ્લાંડને પોતાની મદદે લીધુ ફ્લાંદર્સના મજબૂત શહેર ડન્કર્ક ફ્રેંચ અને ઇંગ્લીશ સેનાએ જમીનપર આવી ઘેરો ઘાલ્યો (ઇ. સ ૧૬૫૬) શહેરની મદદે સ્પાનિશ લશ્કર આવ્યુ તેનો પરાજય એટલી મજબી ફ્રેંચ અને

ઇગ્નિશ સેનાએ કર્યો ત્યાગ્પ ક્રી ઘોડે દહાડે દન્કર્ક શરણે આવ્યું અને તે કરાર પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડને મળ્યું. ફ્લાન્ડર્સનાં બીજા નગરો ફ્રાન્સના હાથમા આવ્યાં

હવે સલાહ કરવાની સ્પેનને જરૂર પડી માઝરિનના મનમાં એક વિચાર હતો તે પાર પાડવાને સ્પેન જોડે દોસ્તી કરવી અવશ્ય હતી બાળ રાજા લુઇસને સ્પેનના રાજાની કન્યાને પરણાવવો કે તેથી સ્પેનનું રાજ અને ફ્રાન્સના ગાદીપતિને મળે એવો મનસુબો આ વખતે માઝરિને કર્યો બેઉ પક્ષની ઇચ્છા લડાઇ બંધ પાડવાની હતી એટલે સલાહના કરાર થવામા કઇ અડચણ પડી નહિ મઝરિન અને હારો બને જણે એ કામ કરવાને મળ્યા. ફ્રાન્સને કેટલોક મુલક તથા સ્પેનની કન્યા એ કરારથી મળી સલાહ થયા પછી સુમારે એક વર્ષે માઝરિનનું મરણ થયું (ઇ સ. ૧૬૬૧). ૧૪ મા લુઇસનું મન વછરના દાબથી મુઝાતું હતું તે પ્રફુલિત થયુ અને રાજની લગામ હવે તેણે પોતાના હાથમા લીધી.

જર્મનિ દેશ લડી લડીને છેક થાકી ગયો હતો વેસ્ટ ફેલિઆની સલાહના વખતથી તે ત્રીજા ફર્દિનાદ રાજેંદ્રના મરણ સુધી ત્યા શાંતિ રહી (ઇ સ. ૧૬૫૭) રાજ્યાસન ખાલી પડવાથી નવો રાજાધિરાજ કરવા બાબત દાયરમાં વાધો ઉઠયો આસ્ટ્રિઆના બળવાન રાજાને રાજાધિરાજનું સ્થાન આપવામા હરકત હતી. તે દાયરના કબજામા રહેતો નહિ, અને નાના સસ્થાનોની સ્વતત્રતા ધાસ્તીમા રહેતી તે માટે રાજેંદ્ર નીમનારાઓમાંના કેટલાક કોઇ નબળા રાજાને તે જગા આપવાનો વિચાર કર્યો પરંતુ જર્મનિ ઉપર શત્રુઓના હુમલા આ વખતે થયા હતા બ્યુદા સુધી તુર્કલોક આવી પહોચ્યા હતા આલ્સેસમા ફ્રેંચ અને પોમરેનિઆમા સ્વિડ પેસા હતા માટે દેશનો બચાવ કરવાને જબરા અધિપતિની જરૂર હતી, માટે માજી પાદશાહના પુત્ર લીઓપોલ્ડને સઘળાએ એક મતે નીમ્યો સ્વીડનનું બળ વધતું ખાળવા માટે પોનાન્ડ અને ડેન્માર્ક જોડે દોસ્તીના કોલકરાર કર્યા

નામાંકિત ગસ્ટેવસ એડોલ્ફસના મરણ પછી તેના આસનપર તેની પુત્રી ક્રિસ્ટિઆના બેઠી હતી એ બાઇને વિદ્યાનો છંદ હતો પંડિતો, વિદ્વાનો અને કમળી કારીગરોથી તેનુ દરબાર શોભી રહ્યુ હતું. એનામાં બે-

ડ એ હતી કે તે સંસાર વ્યવહારી વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતી નહિ, તેથી તેના ભણતરથી પ્રજાને કંઇ ફાયદો થયો નહિ. પોતાના વિદ્યાભ્યાસમાં હરકત પડતી હતી એજ માટે તેણે વેસ્ટફેલિઆના કરાર કબુલ કર્યા હતા. સ્વીડનની રાજસભા તેની પંડિતાઇથી કાંઇ ખુશી થઇ નહિ. રાજકુમાર ચાર્લ્સ ગસ્તેવસ જોડે પરણવાને તેમણે મજબુત ભલામણ કરી. માથે ઘણી ફરવો તેને પસંદ પડ્યો નહિ તોપણ પોતાની પછી ગાદીનો વારસ તે શાહજાદાને ઠરાવ્યો. રાજસભાએ જ્યારે ફરીને તેને લગ્ન કરવાની ભલામણ કરી ત્યારે તે વાત કબુલ ન કરતાં તેણે રાજ્યાધિકાર છોડી દીધો, અને ચાલ્સ ગસ્તેવસ દસમો ચાર્લ્સ એવો ઇલકાબ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો, (ઈ. સ ૧૬૫૪) રાજ છોડ્યા પછી એ બાઇની ચાલ સારી રહી નહિ. પરદેશોમાં જઈ કુકર્મ કરી તેણીએ જન્મારો પૂરો કર્યો.

પોલાંદ જોડે લડાઇનાં જાહેરનામા કરી દસમા લુઇએ પોતાની પ્રજાને રીઝવી ઇ. સ ૧૬૩૨ માં પોલાંદના રાજા ત્રીજા સિજિસમંદનું મરણ થયું અને તેની જગ્યાએ તેનો કુંવર લાદિમલોમ નિમાયો. એ રાજા ઘણો બહાદુર અને બુદ્ધિવાન નીકળ્યો રૂશ તથા તુર્ક ફોજોપર તેણે કેટલાક જય મેળવ્યા. સ્વીદને જીતી લીધેલા કેટલાક કિલ્લાઓ તેણે પાછા જીતી લીધા. કોસાક નામે એક જાત તેના તાબામાં હતી તેનાપર ઉમરાવોની શીખવણીથી તેણે ભારે જૂલમ કર્યો તેથા બંડ ઉઠયું. બંડ સમ્યા પહેલા ઇ. સ. ૧૬૪૮ મા તેનુ મરણ થયુ ખાલી પડેલી ગાદી માટે રાજાના ભાઇ જોન કાસિમિરને મળી બંડખોરો જોડે સલાહ કરવાની તેની ખુશી હતી પરતુ તેના લુચ્ચા અમલદારોએ તેમ થવા દીધું નહિ. રૂશિઆના ઝાર (પાદશાહ) આલેક્સિમસે આ ગડબડ જોઈ સ્વારી કરી. સ્મોલેન્સ્કો શહેર કબજે કર્યું અને લિથુનિઆ પ્રાંત લૂટયો સ્વીદનનો દસમો ચાર્લ્સ પણ પોલાંદપર ચઢી આવ્યો રણસંગ્રામમા બેવાર પોલાંદની ફોજને હરાવી સ્વીદનના લોકએ ક્રાકો નગર લીધુ અને કાસિમિર સિલિશિઆમાં નાસી ગયો સ્વીદ લશ્કરે ગર્વમા આવી પોલાંદના લોકનો તિરસ્કાર કર્યો તથા લોકમો ટોળામાં અતિ ક્રૂરપણે લોકની કતલ કરી તે પરથી સામા થવાનો વિચાર આખી પોલ પ્રજાએ કર્યો. ડાંટ્‌ઝિક નગરના લોકે પોતાનો બચાવ ઘણી હિમતથી કર્યો. રૂશિઆ અને જર્મનિ-

ના શહેનશાહો અને ડેન્માર્કનો રાજા પોલાંદની મદદે આવ્યા પરંતુ ચાર્લ્સ હિમત હાર્યો નહિ સ્વીદન તથા બીજા કેટલાક ડેન્માર્કના બેટ વશ કર્યા અને કોપન હેગનને ઘેરો ઘાલ્યો દેન રાજાએ સલાહ કરી રાજધાની બચાવી લીધી એ સલાહ ઝાઝીવાર રહી નહિ પરંતુ ચાર્લ્સે બીજીવાર સ્વારી કરી ત્યારે હોલાંદ અને ઇંગ્લાંડ વચમાં પડયા એ રાજાના મધ્યસ્થપણાથી સલાહ કરવાનો વિચાર થયો, પરંતુ તહનામા થતા પહેલા ઇ સ ૧૬૬૦ માં ચાર્લસનું મરણ થયું નવો રાજા ૧૧ મો ચાર્લ્સ ઉમરે પહોચ્યો ન હતો તેથી સ્વીદ સરકારે તેના બધા શત્રુઓ જોડે સલાહ કરી ॰

खंड २ जो.

ઈગ્લાંડનો ઇતિહાસ.

૧ લા ચાર્લ્સના ઘાતની જોડે ઈગ્લાંડની રાજકીય અને ધાર્મિક વ્યવસ્થા રદ થઇ ગઇ; પ્રકૃતિક્ષોભના પરિણામથી લોકનો મોટો ભાગ નારાજ થયો પરંતુ ક્રોમ્વેલના હુકમ નીચે પચાસ હજાર માણસની ફોજ હતી તેના નાશથી પ્રજા દબાઇ ગઇ; પાર્લમેંટમાં જે થોડા સભાસદો રહ્યા હતા તેમના હાથમાં મુખ્ય અધિકાર આપ્યો આયર્લાંડ અને સ્કાટલાંડપર લક્ષ આપવાની નવી સરકારને જરૂર પડી. આયર્લાંડના લોકે ફિતુર કર્યું હતું તે બેસાડી દેવાને ક્રોમ્વેલના હાથ નીચે એક ફોજ મોકલી.

આઇરિશ લોકમાં કુસંપ હોવાથી ક્રોમ્વેલને પોતાનું કામ કરવું સહેલું માલુમ પડ્યું. પહેલા ચાર્લ્સે આર્મંડ નામે ઉમરાવને આયર્લાંડનો પ્રતિનિધી નીમ્યો હતો. ઇ. સ ૧૬૪૬ માં એ સુબાએ કાથલિકોને ધર્મની છૂટ આપીને શાંત કર્યાં તથા પ્રોટેસ્ટંટોને પણ પોતાના પક્ષમાં લીધા, પરંતુ પોપની તરફથી આવેલા એક અધિકારીએ લોકને ઉશ્કેર્યા તેથી તેઓ આર્મંડના હુકમમાં રહ્યા નહિ. એવું જોઇ તે ઉમરાવે પોતાના હાથમાં જેટલાં શહેરો રહ્યાં હતાં તેટલાં પાર્લમેંટને સોંપી દીધા. થોડા વખત પછી આઇરિશ કાથલિકોને પોતાની ભૂલ માલૂમ પડી ને તેમણે આર્મંડને પાછો બોલાવ્યો. જે શહેરો એ સુબાએ પાર્લમેંટને સોંપ્યાં હતાં તેની લેવાપર હવે તે મડ્યો, તેવામાં ક્રોમ્વેલ હોંસીલા અને કસાયલા સિપાઇઓ લઇને આવી પહોચ્યો. આવતાં વારનેજ ડ્રોહેડાનો કિલ્લો હલ્લો કરીને લીધો અને ત્યાંહેના સઘળા કિલ્લેદારોની કતલ કરી. ત્યારપછી વેક્સફોર્ડ કસબો છત્યો અને માંહે રક્ષણ કરનારા હતા તેઓને કાપી નાખ્યા. આ ક્રૂરતાથી બાકીના શહેરના કિલ્લેદારો એટલો ભય પામ્યા કે ક્રો-

મ્વેલ જ્યાં જતો ત્યાંના કિલ્લેદારો કિલ્લા આપવા લાગ્યા. મન્મરના પ્રોટેસ્ટંટો ક્રોમ્વેલને તાબે થઇ ગયા. અને આર્મીન દેશ છેડી જતો રહ્યો. પછી કાયલિકોને ક્રોમ્વેલે મહજમાં છુટી લીધા. બીજી વાર બંડ ઉઠવાની ધાસ્તી ઓછી કરવાને વાસ્તે ક્રોમ્વેલે કાયલિકોને પરદેશના રાજાઓની નોકરી કરવાની રજા આપી. આશરે ૨૪૦૦૦૦ કાયલિકો પોતાની મેળે સ્વદેશ છોડી જતા રહ્યા.

મરનાર પાદશાહનો વડો છોકરો ર જો ચાર્લ્સ પરદેશમાં છતાં પોતાને રાજા કહેવડાવવા લાગ્યો. આયર્લાંડમાં તેના પક્ષકારોનો પરાજય થવાથી સ્કાટ્લાંડના કોવેનંટરોને શરણે તે ગયો, અને ઘણીજ શરમ ભરેલી શરતો તેણે કબુલ રાખી. જે લોકો તેના બાપને આશ્રય આપવામાં પાયમાલ થઇ ગયા હતા તેઓને દેશનિકાલ કરવા જાહેરનામાપર તે મહી કરી કોવેનંટરોએ ધર્મપદ્ધતિ સ્વીકારી, રાજકાજમાં પાર્લમેંટના લા પ્રમાણે તથા ધર્મ સબંધી કામમાં પાદરીઓના કહેવા પ્રમાણે કરવ મંજૂર રાખ્યુ રાજા સ્કાટ્લાંડમાં આવ્યાની વાત ઇગ્લાંડની પાર્લમેંટ ખબર પડી ત્યારે ક્રોમ્વેલના હાથ નીચે એક ફોજ સ્કાટ્લાંડ જીતવાને તેણે મોકલી. સ્કાટ્ સેનાપતિ લેસ્લિ ક્રોમ્વેલને પરો પડે એવો હતો। ન્માર આગળ ઇમેઉ સેનાની છાવણી હતી તેને ઘેરી લેઈ સ્કાટિશ ફોજ હેરાન કરી. સ્કાટ્ છાવણીમા ધર્માંધ અને મૂર્ખ ગુરૂઓ હતા તેમની એ વકુફાઇથી ક્રોમ્વેલનો બચાવ થયો ઇશ્વરે હારશે એવી આકાશવાણ થઇ છે માટે એકદમ હલ્લા કરવાં એવું તેણે લેસ્લિને કહ્યું તે અનુભવ સરદારે ઘણાક કારણો બતાવી કહ્યુ કે ઘણી ઊંચી જગ્યા પર આપણે મુકામ કર્યો છે તે છોડવી નહિ જોઇએ હાલ નહિ લડવાથી ફાયદો છે, પરંતુ પાદરીઓએ માન્યુ નહિ અને તેને સગ્રામ કરવાની જરૂર પાડી એ ભૂલનો ક્રોમ્વેલે ઝટ લાભ લીધો ડુંગરપરથી ફોજ ઉતરતી હતી તેવામા ઇંગ્રેજી લસ્કરે હલ્લા કર્યો અને નીચે આવી ગોઠવાય ત્યાર પહેલા સ્કાટ્ ફોજને વીખેરી નાખી. એડિન્બરો અને લીજ ક્રોમ્વેલને તાબે થયો ફોર્થ ઓળંગી ક્રોમ્વેલ આગળ વધ્યો ત્યારે ચૌદ સ્વારોની સેના સહિત ઇગ્લાંડમાં આવ્યો પરંતુ તેના ધાર્યા પ્રમાણે તેને ઇગ્રેજો મળ્યા નહિ ક્રોમ્વેલ ૩૦૦૦ માણસો લેઇ એકદમ રાજા પાસે આવ્યો, અને વુર્સ્ટર આગળ ઇ. સ. ૧૬૬૧ના આગસ્ટ મહિનાની ૩૧ મી તારીખે લડાઇ થઇ.

સ્કાટ્ ફોજનો કેવળ પરાજય થયો. તેના ૮૦૦ માણસો કેદ પકડાયાં તે મને ગુલામ દાખલ ઇગ્રેજ સરદારે વેચ્યાં. ચાર્લ્સ નાઠો, ૪૫ દહાડા લગી તેણે અનેક વેશ ધારણ કરી સતાયાં કર્યું તે ફ્રાન્સમાં અંતે નાસી જઇ શક્યો. ક્રોમ્વેલે સ્કાટ્લાંડ વશ કર્યું અને પાદરીઓનું અપમાન કરી તેમનો પ્રમોદ ઉતારી નાખ્યો.

હોલાંડરો તથા વલંદા લોકો વેપાર અને નૌકાબળમાં બહુ વધી ગયા હતા, તેથી ઇંગ્રેજો તેમના પર અદેખાઈ કરતા હતા, તોપણ એક પ્રજા પ્રોટેસ્ટંટ હોવાથી તથા ઇગ્લાંડની રાજકન્યા હોલાંડની સરકારના પ્રમુખ ઓરેંજના ડ્યુક જોડે વરી હતી તેથી એક જોડે સલાહ કરી હતી. ઓરેંજ ૨ જા વિલ્યમના મરણ પછી વલંદાની સરકાર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જેવી થઇ, તેથી ઇંગ્રેજ સરકારે તેની જોડે દોસ્તી કરવાનું ચહાયું. પરતુ તેમના વકીલને વલંદાની રાજધાની હેગમા કંઇ માન મળ્યું નહિ, અને એવું જણાયું કે એક વચ્ચે લડાઇ ઉઠશે ઇંગ્રેજી પાર્લમેંટે કાયદો કર્યો કે એશિઆ, આફ્રિકા, અને અમેરિકાનો માલ પરદેશી વહાણોમાં લાવવા દેવો નહિ, ઇંગ્રેજી વહાણમાંજ લાવે. યૂરોપની પ્રજા પોતાના દેશનો માલ પોતાનાજ વહાણોમાં લાવે, પણ બીજા દેશનો લાવે નહિ. એથી વલંદાઓને ઘણું નુકશાન થયું કેમકે એક દેશનો માલ બીજે દેશ લેઇ જવો એ તેમનો મુખ્ય ધંધો હતો. ડોવરની ખાડીમાં વલંદાની નૌકાસેના અને ઇંગ્રેજની નૌકાસેના વચ્ચે લડાઇ થઇ ઇંગ્રેજોએ ધારો કર્યો હતો કે ઇંગ્લાંડના તાબાના દેશના દરિઆમા વાવટો ઉતારી નમવું જોઇએ. વલંદ લશ્કરનો ઉપરિ વેનટ્રાંપ હતો તેણે એ રીતે ના કહ્યાથી તોપોનો મારો ચાલ્યો. ઇંગ્રેજ નૌકાપતિ બ્લેક પાસે માત્ર પાચ વહાણ હતાં અને પાછળથી આઠ આવી મળ્યાં વલંદાનાં ૪૦૦ વહાણ હતાં, તોપણ ઇંગ્રેજોનો જય થયો ત્યારપછી બીજી ઘણીક લડાઇઓ થઇ તેમાં કોઇવાર વલંદા ને કોઇવાર ઇંગ્રેજો જીતતા ઈ સ ૧૬૫૪ મા એક ભયાનક ત્રણ દિવસ સુધી ચાલ્યો તેમા વલંદાનો સેનાપતિ પડ્યો, અને તેમને સલાહ કરવાની જરૂર પડી.

સ્કાટ્લાંડ અને આયર્લાંડ વશ થયા પછી પાર્લમેંટે ક્રોમ્વેલની શક્તિ ઓછી કરવાને માટે ફોજના કેટલાક ભાગને રજા આપવાનો ઠરાવ કર્યો.

પ્રજા એ પાર્લમેંટને કાંઇપણ જાતનું માન આપતી નહિ, અને તેનાપર ભરોંસો રાખતી નહિ, કેમકે એ કાંઇ ખરી પાર્લમેંટ નહતી. હાઉસ આવ કોમન્સમાં માત્ર થોડા માણસો રહ્યા હતા તે પોતાને પાર્લમેંટ કહેવડાવતા, અને રાજ્યનો કુલ અખત્યાર હમેશ પોતાના હાથમાં રાખવાને ચહાતા. સિપાઇઓએ વાંધો ઉઠાવ્યો તે પરથી એ પાર્લમેંટે તેમને ઠપકો આપ્યો, ત્યારે ક્રોમ્વેલે પલટણ મોકલી સભાસદોને ઉઠાડી મુક્યા અને દરવાજે તાળાં દેઈ કુંચી પોતાના ગજવામાં મુકી (૧૯ મી એપ્રિલ, ૧૬૫૩). પાર્લમેંટના કારભારીઓને પણ તેણે એજ પ્રમાણે રજા આપી, એથી લોકો ખુશી થયા.

રાજ્યવ્યવસ્થાનું રૂપ અસલ પ્રમાણે રાખવાની જરૂર હતી, પરંતુ લોકને ધારા પ્રમાણે છૂટ આપી નવી પાર્લમેંટ બોલાવવાની ક્રોમ્વેલને હિંમત આવી નહિ હાથ નીચેના લશ્કરી અમલદારોની સલાહ લેઇને તેણે ૧૬૦ માણસોને પાર્લમેંટમાં બેસવાને નીમ્યા આ પાર્લમેંટ પણ ક્રોમ્વેલના કબજામાં રહી નહિ, તેથી તેને પણ લશ્કરી બળથી કાઢી મુકી.

હવે ક્રોમ્વેલે એક નવો કાયદો રચ્યો તેમાં ધારા બાંધવાનો અધિકાર એક લોર્ડ પ્રોટેક્ટર એટલે રાજરક્ષક તથા પાર્લમેંટને સોંપ્યો અને કારભાર એ પ્રોટેક્ટર તથા મન્ત્રિમંડળને સોપ્યો. ૧૬ મી ડિસેમ્બર ઇ સ. ૧૬૫૩ ને દિવસે એ કાયદો પાળવાને કસમ ખાધા અને લોર્ડ પ્રોટેક્ટરનો ખિતાબ ધારણ કર્યો અને આવતા ડિસેમ્બરમા એ ધારા પ્રમાણે બોલાવેલી બીજી પાર્લમેંટ મળી સરકારના પક્ષકારો મેંબર થાય એવી બની શકે તેટલી ગોઠવણો કરી હતી તોપણ ઘણા માણસો ક્રોમ્વેલની વિરૂદ્ધ આવ્યા ને ક્રોમ્વેલનો અધિકાર માનવાના કસમ ખાવાને સભાસદમાના અડધાએ ના કહી તેથી ક્રોમ્વેલે તેઓને બાતલ કર્યા. બાકીના રહ્યા તેઓ પણ ક્રોમ્વેલને આધીન રહ્યા નહિ તેથી તેણે તેમને રજા આપી ક્રોમ્વેલે દેશના બાર ભાગ કરી દરેકપર અકેક લશ્કરી સરદાર ઠરાવી ઠેરવ્યો હતો. તે સરદારોના મારફતે ક્રોમ્વેલે એક બીજી પાર્લમેંટ બોલાવી પ્રતિકૂળ માણસો નહિ નીમાય એવી કોશીશો કરી તોપણ સામા થનાર એટલા બધા માણસો આવ્યા કે પાર્લમેંટ જે દિવસે મળી તે દિવસે તેના બારણા આગળ પહેરા મુકયા અને જેઓ ક્રોમ્વેલની ગાદી

લાવ્યા તેમને પેસવા દીધા. એ રીતે રજા લેઈ દાખલ થયેલા સભાસદો ક્રોમ્વેલના હુકમમાં રહ્યા. એ પાર્લમેંટે ક્રોમ્વેલને રાજાનો ઇલકાબ ધારણ કરવાની અરજ કરી. ક્રોમ્વેલની તેમ કરવાની ખુશી હતી તોપણ લશ્કરના સરદારો સામા થયા તેથી તે વાત બંધ રાખવી પડી

દેશના કારભારપરથી પ્રજાનું મન બીજી દિશાએ લેઇ જવાને વાસ્તે ક્રોમ્વલે લઢાઇ કરવાનો વિચાર કર્યો ફ્રાન્સપર કે સ્પેનપર હુમલો કરવો તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો એવામાં ફ્રાન્સના દિવાન માઝરિને તેનું મન રીઝવ્યું ફ્રાન્સમાથી ઇંગ્રેજી શાહજાદાઓને કાઢી મૂકવા અને ડનકર્ક બંદર આપવું એવી શરતે ક્રોમ્વેલે ફ્રાન્સની કુમકે જવાનું કબુલ કર્યું. બે બળવાન નૈકાસેનાઓ ઈગ્લાંડમાં તૈયાર થઇ. એકને બ્લેકના હાથ નીચે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં મોકલી અને બીજી વેસ્ટ ઇંડીસ તરફ ગઇ. સ્પેન જોડે લઢાઇ કરવાને સબબ જોઇએ માટે ક્રોમ્વેલે માગણી કરી કે સ્પેનના પાદશાહે ઇનકવીઝીશન કોર્ટ બંધ કરવી અને દક્ષિણ અમેરિકામાં ઇગ્રેજોને વેપાર કરવા જવા દેવા. સ્પેનના એલચીએ જવાબ દીધો કે એ તો અમારા સ્વામીની બે આંખો માગવા જેવું છે. ખરૂં જોઇએ તો બંને માગણી ગેરવ્યાજબી હતી, કેમકે ઇન્કિવઝિશનથી પ્રોટેસ્ટંટોને ઘણી પીડા થતી, પરંતુ આયર્લાંડના કાથલિકોપર ક્રોમ્વેલ કંઈ જૂલમ કરતો નહિ. વળી બીજા દેશોના વહાણોમાં ભરી માલ ઈંગ્લાંડમાં લવાય નહિ એવો કાયદો કરનારથી કેમ મગાય કે સ્પેને વેપાર કરવાની છૂટ આપવી. એ સ્વાર્થી કાળમાં વાજબી ગેરવાજબીનો કોઇ વિચાર કરતું નહિ તેથી ક્રોમ્વેલે કરેલી વાત જાણી ઇંગ્રેજી પ્રજા રાજી થઇ.

આડ્મિરલ બ્લેક પ્રથમ લેગહોર્ન બંદરમાં ગયો. ટસ્કનિના ડ્યુકે ઇગ્લાંડના વેપારને હરકત કરી હતી માટે તેની પાસેથી નુકસાન ભરી લીધું ત્યાંથી તે અલ્જીયર્સ ગયો અને ત્યાના હાકેમ પાસે કબુલાત લીધી કે ત્યાની પ્રજા ઇંગ્રેજી વહાણો લૂટે નહિ ટ્યુનિસમાં પણ તેણે એવુંજ માગ્યું, પરંતુ ત્યાંના હાકેમે તે વાત કબુલ નહિ કર્યાથી ગોળાવતી કિલ્લા તોડી પાડ્યા અને બંદરમાંનું દરેક વહાણ બાળી મૂક્યું. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં તેનો એટલો ત્રાસ પડ્યો કે કોઇ તેની સામું થયું નહિ. બીજી સેનાના ઉપરી પેન અને વેનાબલ્સ કરીને હતા તેઓ પ્રમત હિસ્પાનોલિયા જી-

તના ગયા પરંતુ ફતેહ પામ્યા નહિ. ત્યાંથી મુકામ ઉઠાવી જમૈકા તરફ ગયા. એ બેટ જીતી લીધો ને તે અદ્યાપિ સુધી ઇગ્લાંડના હાથમાં છે. તોપણ એ સરદારોથી ક્રોમ્વેલ રાજી થયો નહિ ને તે જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે તેમને કેદમાં પૂર્યા. આ વિગ્રહમાં ઇંગ્રેજોએ દરિયામાં પોતાની શ્રેષ્ટતા જાળવી. દક્ષિણ અમેરિકાથી સ્પેનના વહાણો સોનું લેઇને આવતાં હતાં તેમાંના કેટલાકને પકડયાં અથવા બાળ્યાં. સૅંટક્રુઝના અખાતમાં બહાદુર બ્લેક સ્પેનના નૌકાસૈન્યનો પરાભવ કર્યો. એ સરદારે ઇગ્લાંડની આબરૂ દરિઆમાં ઘણી વધારી. આ જય કરી પાછા આવતાં રસ્તામાં તેનું મરણ થયું અને ક્રોમ્વેલે ઘણા માન સાથે તેના શબને દટાવ્યું એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યરીતિનો દૃઢ પક્ષ હતો. રાજ્યપહરણ કરનાર ક્રોમ્વેલના હાથ નીચે નોકરી કરી તેનું કારણ એ કે તે જબરો સ્વદેશાભિમાની હતો. ૪૪ મે વરસે તે લશ્કરમાં દાખલ થયો અને ૫૫ મે વર્ષે નૌકાસૈનામાં પેઠો તોપણ ઝટ એ કામથી વાકેફ થઇ ગયો અને બીજા બધાથી સરસ નીકળ્યો.

આ વિજયોથી ઘણાક પ્રતિપક્ષીઓ કેટલાક વખત સુધી છાના રહ્યા પરંતુ પ્રજામાં ગુપ્ત બેદીલી વધતી ગઇ. ગદ્ય અને પદ્યમાં ચોપનિયાં વડે પ્રોટેક્ટરપર સખ્ત હુમલા થવા લાગ્યા. સને ૧૬૫૮ ના જાનેવારીની ૨૦ મી તારીખે એક નવી પાર્લમેંટ મળી. એ સભાને અનુકુળ રાખવાને ક્રોમ્વેલે બનતી મહેનત કરી પણ તે સઘળી વ્યર્થ ગઇ. અંતે થાકીને ૪ થી ફેબ્રુઆરીએ તેણે તેને કાઢી મૂકી અને વગર પાર્લમેંટે રાજ્ય ચલાવવાનો જોખમકારી ઠરાવ કર્યો. તે સુખે રાજ કરી શકયો નહિ એક ચોપાનિયા લખનારે ભલામણ કરી કે એને મારવો વાજબી અને દેશ હિતકારી છે ક્રોમ્વેલે તે વાંચ્યું ત્યારપછી તેને ફરી હસવું આવ્યું નહિ. તે સદા ધાસ્તીમાં રહેતો, દરરોજ આખો દહાડો બખ્તર પહેરી રાખતો અને આખો દહાડો ઓરડા બદલતો, નાસી જવાના છુપા દરવાજા કરાવી આસપાસ બધે ચોકી પહેરા રાખતો. ઈ. સ. ૧૬૫૮ ના સપ્ટેંબરની ત્રીજી તારીખે તેનો અંત થયો તેને ઘણા ભભકાથી વેસ્ટમીન્સ્ટર આબીમાં દાટયો પરંતુ લોકે કઇ દિલગીરી બતાવી નહિ.

ઓલિવર ક્રોમ્વેલનો છોકરો રિચાર્ડ ક્રોમ્વેલ હતો. તે હવે પ્રોટેક્ટર

થયો. લસ્કરના સરદારોની મસાહથી તેણે પાર્લમેંટને રજા આપી. ત્યારપછી રાજનો અધિકાર તે અમલદારોએ પોતાના હાથમાં લીધો. પહેલ વહેલી જે પાર્લમેંટ રાજાની સામા બંડ કર્યું તે પાર્લમેંટને ફરી બોલાવી. આશરે નેવું સભાસદો મળ્યા, તેમાંના કેટલાક લસ્કરી અમલદારો નાપસંદ પડવાથી તેમાં દાખલ થઇ શક્યા નહિ રિચાર્ડે કટાળી જઇ રાજીનામું આપ્યું, અને રાજનો અધિકાર લશ્કરના અમલદારોના હાથમાં ગયો, તે પાર્લમેંટ પોતાના હાથમાં લેવાને પ્રયત્ન કરતી હતી. પ્રજાનો આશ્રય એ બેમાથી એકેતે નહતો. એવી ગડબડાટ જોઇ મોંક નામે સરદાર જેણે ક્રોમ્વેલને સ્કાટલાંડ સોંપ્યું હતું તે પોતાનું લસ્કર લેઇ ઇંગ્લાંડમાં આવ્યો, (જાનેવારી, ૧૬૬૦) જ્યાં ગયો ત્યાં લોકોએ તેને બહુ માન આપ્યું અને કાયદા પ્રમાણે પાર્લમેંટ બોલાવવાની ભલામણ કરી. માર્ચ મહિનામાં જુની પર્લમેંટે નવી પાર્લમેંટને બોલાવવાનો ઠરાવ કરી પોતાની મેળે જવાની રજા લીધી મોંકની શક્તિ તોડવાને કેટલાક લસ્કરી અમલદારોએ મહેનત કરી પણ તે વ્યર્થ ગઇ. પચીસમી એપ્રિલે અસલના કાયદા પ્રમાણે પાર્લમેંટ મળી તેમાં હાઉસ આફ કોમન્સ અને હાઉસ આફ લોર્ડસ બને હતાં. એ સભાએ ૨ જા ચાર્લસને ગાદીપર બેસવાને બોલાવ્યો અને અસલની રાજરીતિ પાછી જારી કરી ૨૯ મી મેને દિવસે તે રાજાએ લડનમાં પ્રવેશ કર્યો ને સૌ લોકોએ તેને બહુજ આદરમાન આપ્યુ. પાર્લમેંટના સભાસદો, ધર્મગુરૂઓ, રાજકારભારીઓ, પાયદલ અને ઘોડેસ્વાર મળી ૨૦૦૦૦ માણસ હતાં લોકે તેના પર રસ્તામાં ફુલની વૃષ્ટિ કરી, ઘરોને નિશાનો વગેરેથી શણગાર્યાં, દરેક દેવળમાં ઘટ વાગ્યા, અને પ્રજાના જયજયકારથી આખો દેશ ગાજી રહ્યો. જે રાજા પરદેશમા નાઉમેદ થઇ રખડતો હતો તે આ સર્વે જોઇ કેમ પૂછયા વગર રહે કે મારા દુશ્મનો ક્યાં છે ?

खंड ३ जो.

ઇગ્લાંડનો તથા ફ્રાન્સનો ઇતિહાસ.

પ્રજાને સુખી કરી લોકપ્રિય થવાની જોગવાઈ બીજા ચાર્લ્સ રાજાને સારી હતી પરતુ તેનો લાભ તેણે લીધો નહિ આરંભમા તો તે ઠીક વર્ત્યો રાજહત્યારામાના થોડાકને દેહાત દડની સજા કરી અને બીજા બધાઓને માફી આપી સામી થનારી પાર્લમેંટમા જેઓ આગેવાન હતા તેઓ ઉપર મહેરબાની કરી ધર્મની બાબતમા પ્રજાને ગમતુ થયુ નહિ નવી પાર્લમેંટ મળી તેમા રાજાના અને ઇપિસ્કોપસીના પક્ષકાર વધારે હતા એમણે એવો કાયદો કર્યો કે દરેક ધર્મગુરૂએ બિશપને હાથે દીક્ષા લેવી જોઇએ તથા પ્રાર્થનાના સામાન્ય પુસ્તકમા લખ્યુ છે તે સઘળુ માનવુ જોઇએ ઉપરી આચાર્યોના હુકમમા રહેવુ જોઈએ, કોઇપણ કારણસર રાજાની સામા હથિયાર લેવાના કસમ ખાવા જોઇએ વગેરે કેટલીક પ્રતિજ્ઞાઓ જેઓ કરે, તેઓજ ધર્મગુરૂઓનુ કામ કરે એ વાત ૨૦૦૦ ઉપદેશકોને નહિ પસદ પડવાથી પોતાની જગા છોડી દીધી સરકારે નાદાની કરી એ પાદરીઓ ઉપર જૂલમ કર્યો સનદી શહેરથી ૫ માઇલ દૂર રહેવુ એ વગેરે હરકત કરનારા કાયદા થયા

લોકને આશા હતી કે ચાર્લ્સ કોઇ પ્રોટેસ્ટંટની કન્યા વેરે લગ્ન કરશે પરતુ પોર્તુગાલના કાથલિક રાજાની કુવરીને તે વર્યો તથા ડંકર્ક બદર ફ્રાંસના રાજાને વેચાતુ આપ્યુ તેથી પ્રજાનો પ્રેમ રાજા ઉપરથી ઉતરી ગયો વળી વલદા જોડે ગેરવાજબી અને અનહિતકારી વઢવાડ ઉઠાવી તેથી પણ લોક નારાજી થયા લડાઇના જાહેરનામા કર્યા ત્યાર પહેલા વિરોધ શરૂ કર્યો આફ્રિકા અને અમેરિકાના કેટલાએક વલદા લોકના સસ્થાનો ઇગ્રેજે લઇ લીધા નોઆનેજા પ્રાતનુ નામ રાજાના ભાઇના નામ ઉપરથી ન્યુયોર્ક નામ પાડ્યુ હોલાડમા એ વખતે પ્રજાસત્તાક પક્ષનુ જોર હતુ તેઓનો ઉપરી જોન ડીવિટ નામે પુરૂષ હતો તેના હાથમા કુલ રાજ્યાધિકાર હતો ઇગ્લાડનો રાજા ઓરેંજના શાહજાદાનો પક્ષ કરશે એ

હું ધારી ડીવિટે ફ્રાન્સના રાજા જોડે દોસ્તી કરી તથા બળવાન નૌકાસેના તૈયાર કરી તેણે ઇંગ્રેજોના ઉપર મોકલી ઇ. સ. ૧૫૬૫માં હાલંડના કાંઠાપર મોટો સંગ્રામ થયો. વલંદાના ત્રીસ વહાણ નાશ પામ્યાં કે પકડાયાં અને ઇંગ્રેજોને પૂર્ણ જય મળ્યો.

એ વર્ષમાં લંડનમાં ભારે મરકી ચાલી તેથી ૭૦ હજાર માણસ મરી ગયાં અને મરકી બંધ પડી એટલે મોટી લહાય લાગી ચાર દિવસ સુધી શહેર બળ્યું, અને ચારસેં મહેલ્લા અને પોળો ને તેર હજાર ઘર બળી ગયાં. હાલંડની સરકારે બીજી નૌકાસેના તૈયાર કરી, પરંતુ ઇંગ્રેજોની ચઢતી જારી રહી. ધર્મ સંબંધી જૂલમને લીધે સ્કાટ્લાંડના પશ્ચિમ પ્રગણામાંના ૨૦૦૦ માણસે બંડ કર્યું પરંતુ રાજાની ફોજે તેમનો પરાજય કર્યો તથા નિર્દયપણે તેમના પ્રાણ લીધા. રાજા ગાદીપર બેઠો તે વખતે એક સરત એવી કરવામાં આવી હતી કે આયર્લાંડની જેની જમીન ક્રોમ્વેલે ખૂંચવી લીધી હતી તે તેઓને પાછી આપવી નહિ, પરંતુ જેઓને એ નુકશાન થયું હતું તેઓ રાજકુળના મિત્રો હતા અને રાજાની તરફ થયા તે માટે તેઓ જમીન ખોઇ બેઠા હતા. કાંઇક બદલો આપવાને પાર્લમેંટે કાયદો કર્યો તેથી આયર્લાંડના લોક રાજી તો થયા નહિ પરંતુ ત્યાં ગરબડ મટી ગઇ. દેશ પાછો આબાદીમાં આવવા માંડ્યો હતો તેવામાં ઇંગ્લાંડની પાર્લમેંટ અદેખાઇ કરી આયર્લાંડથી ઢોર આણવાની મના કરી, તેથી આયર્લાંડના લોકને ઘણું નુકશાન થયું. હાલંડની સરકારે નૌકાસૈન્ય મોકલ્યું તેણે કાંઠાપરની કેટલીક જગાઓ લૂટી અને ઇંગ્લાંડનું અપમાન કર્યું ઇ. સ. ૧૬૬૮. એથી ઇંગ્રેજો નાખુશ થયા, વલંદા જોડે સલાહ કરી તેથી ભય મટી ગયું પણ લોક રાજી થયા નહિ. રાજાએ સરકારી પૈસો ઉડાવી દઇ ખજાનો ખાલી કર્યો તેથી પ્રજાની ગેરઆબરૂ થઇ એવું લોક કહેવા લાગ્યા.

ફ્રાન્સના ચૌદમા લુઇસ રાજાની લોભી યોજનાઓથી યૂરોપના લોકને ધાસ્તી લાગી. પોતાની પંડની લાયકીએ કરીને ફ્રેન્ચ પ્રજાનો પ્રેમ તેણે મેળવ્યો હતો. તેના દરબારના ભભકા અને વૈભવથી ફ્રાન્સના ટટાઓર ઉમરાવો તેને વશ થઇ ગયા હતા. સ્પેનનો ૪ થો ફિલિપ રાજા મરણ પામ્યો ત્યારે તેના તાબાના નેધર્લાંડ દેશ ઉપર પોતાની રાણી તરફથી

લુઇસે દાવો કર્યો અને જોરાવર લશ્કર લઇ તેનો કબજો લેવા ગયો. સ્પાનિઅર્ડો સામા થવાને તૈયાર થયા ન હતા. મુખ્ય શહેરો એક પછી એક તેના હાથમાં આવ્યાં. એવી બળવાન ફોજ પડોશમાં આવેલી જોઇને વલંદાને બીક લાગી ઇંગ્લાંડના ચાર્લસની મદદ આ વખતે તેમને મળી, ઇ. સ ૧૬૬૮. સ્વીદન પણ એમના કરારમાં ભળ્યું એથી લુઇસને તેના જવાના માર્ગમાં અટકવું પડ્યું સ્પેન જોડે તેણે સલાહ કરી ને તેની સરતની રૂએ જીતેલા મુલકોનો ઘણોક ભાગ તેના હાથમાં રહ્યો. વેનિસના તાબામાં કેંડિઆનો બેટ હતો. તુર્ક લોકે તે લેવાને ફોજ મોકલી હતી. ફ્રાન્સના રાજાએ વેનિસને કુમક કરી પરંતુ તુર્કોની ફતેહ થઇ અને કેંડીઆ ટાપુ તેમણે જીતી લીધો. જર્મનિના પાદશાહને સલાહ કરવાની જરૂર પાડી.

લુઇસે જોયું કે નેધર્લાંડ જીતવાને તથા વલંદાઓ ઉપર વેર લેવાને ઇંગ્લાંડ જોડે દોસ્તી કરવાની જરૂર છે. ચાર્લસ રાજા ઉડાઉ અને વિષયી હતો, તેનું મન પૈસાથી મનાવાય તેવું હતું. તેને દર મહીને મોટી રકમ આપવાની કરી લુઇસે તેની જોડે કરાર કર્યો, તેમાં એવી શરતો કરી કે નેધરલાંડ જીતવામાં ચાર્લસે મદદ કરવી તથા તેના રાજ્યમાં કાથલિક ધર્મ ચલાવવો અને પોતે કાથલિક થયો, એવું જાહેર કર્યું. સુધરેલી પ્રજાઓના કાયદા તોડી ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડે વિગ્રહ આરંભ્યો. કશા બાના વિના લુઇસે લોરેન પ્રગણું કબજે કર્યું, વલંદા જોડે થોડા વખતપર કરેલા કરાર રદ કર્યાની પૂર્વે ચાર્લસે તેમની નૌકાસેના ઝાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. દરિયા ઉપર તો પોતાનો બચાવ કરવાને વલંદા શક્તિવાન હતા પરંતુ જમીન ઉપર ફ્રાન્સ ફોજની સામા થઇ શક્યા નહિ. લુઇસ રાઇન નદી ઓળંગી યુટ્રેસ શહેર ઉપર આવ્યો અને ત્યાં ખોટી ન થઇ શક્યો હોત તો આમસ્ટડમ તેના હાથમાં આવત. હાલંડની પ્રજાએ ધાર્યું કે આ બધું દુઃખનું કારણ જોન ડીવિટ છે, તેને તથા તેના ભાઇને ક્રોધના આવેશમાં લોકે મારી નાંખ્યા. ઓરેંજના રાજકુમાર ત્રીજા વુલ્યમને સ્ટાડહોલ્ડર નીમ્યો, તેના બોધથી લોકને હિંમત આવી નીચ શરતો સ્વીકારી સલાહ કર્યા કરતાં દક્ષિણ એશિઆના પોતાના સંસ્થાનોમાં જઇ સ્વતંત્રપણે રહેવું એ વધારે સારૂં એવું નક્કી કરી દૃઢતાથી સામા થવાનો નિશ્ચય કર્યો. લુઇસને આથી હરકત થઇ. જર્મનિના શહેનશાહ તથા નાના રાજા વલંદાની મદદે આવ્યા અને લુઇસને પાછા હઠવું પડ્યું. ઇંગ્લાંડના લો-

કે નારાજી થયા હતા તથા દેવું વધી ગયું હતું તેથી ચાર્લ્સે હાલંડ જોડે સલાહ કરી ઇ. સ. ૧૬૭૪.

બીજી સ્વારીને માટે લુઇએ ભારે તૈયારી કરી પરંતુ તેના પ્રમાણમાં કાંઈ ફળ થયું નહિ. ટુરેન અને ફ્રેન્ચ સેનાપતિએ પેલાટિનેટ પ્રાંત ઉજડ કર્યો તેથી યૂરોપમાં તેમની ગેરઆબરૂ થઇ. બીજે વર્ષે વધારે જુસ્સાથી લડાઈ ચાલી અને ફ્રાન્સને જય મળ્યો. સને ૧૬૭૭ માં હાલંડની પડતી દશા જોઇને ઈંગ્લાંડની પાર્લેમેંટે પોતાના રાજાને અરજ કરી કે વલંદાની મદદે ચડો, પરતુ ચાર્લ્સે પોતાની સ્વતંત્રતા લુઇસને વેચાતી આપી હતી તોપણ પ્રજાને રાજી રાખવાને પોતાની ભત્રીજીને આરેંજના રાજકુમાર વેરે પરણાવી વલંદાએ હારીને અંતે ફ્રાન્સ જોડે સલાહ કરી ઇ. સ. ૧૬૭૮. એથી ફ્રાન્સનું બળ વધ્યુ અને તે આસપાસના રાજ્યોને ભયકારી થયું.

ફ્રાંસને ઘણી મુદતથી ઈંગ્લાંડના લોક સ્વાભાવિક શત્રુ ગણતા, તેનો આ વખતે જય થયો તેથી ખેદ પામીને તથા પોતાના રાજાએ સ્વદેશની આબરૂ જાળવી નહિ તેથી તથા દરબારનો હેતુ કાથલિક ધર્મ સ્વેચ્છિક રાજ્યાધિકાર સ્થાપવાનો છે એવો વહેમ આવવાથી ઈંગ્લાંડની પ્રજા ઉદાસી થઇ અને ધુતારાઓએ અનેક ગપો ચલાવી તે તેણે માની સ્કાટલાંડમાં કોવેનાંટર પંથવાળા ઉપર સરકાર તરફથી જૂલમ અને ઘણી ક્રૂરતા ચાલે છે એ વાત ફેલાવાથી લોકો ગુસ્સે થયા હતા, તેવામાં કાથલિકોએ રાજની અને પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મની ખરાબી કરવાની મસલત કરી છે એવી વાત ચાલી તેથી લોકો ઘણા ઉશ્કેરાયા. ટાઇટસ ઓટસ નામે એક દુષ્ટ ઠગારાએ વાત ઉડાવી કે પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ નાશ કરવાને તથા રાજાની હત્યા કરવાને જેજ્વીટ લોકે મનસુબો કર્યો છે તેનુ બોલવું અસંભવિત અને ગરબડાટ ભરેલું હતું પરંતુ ચીડાએલી પ્રજાને તથા મતલબીઆ લોભી કારભારીઓને અનુકુળ પડે તેવું હતું રોમનો કાથલિક પંથ ફરી સ્થાપવાને રાજાનો વિચાર હતો પણ રાજાની વિરૂદ્ધ કોઇએ મસલત કરી ન હતી. રાજાનો અંદરથી કાથલિક ધર્મપર પ્રેમ હતો અને તેનો ભાઇ યોર્કનો ડ્યુક ખુલી રીતે તે ધર્મ પાળનો હતો, તે જોઇ ઘણા કાથલિક પંથીઓને આશા થઇ હતી કે જૂના ધર્મની સ્થાપના બ્રિટિશ રાજ્યમાં ઉ-

તાવળે થશે ઓટ્સની જુબાની લેનાર માજીસ્ટ્રેટ એડમન્ડ સર એડ્મંડબરી ગોડ્ફ્રેનું ખૂન થયું ખૂની કદાપિ પકડાયો નહિ તેથી કાવતરાની અફવા ખરી છે એવું સર્વે માન્યું, કેટલાક કાથલિકોની તપાસ થઈ તેઓ કાવ-તરામાં છે એવો પુરાવો આપ્યો હતો તે ખોટો હતો પરંતુ પ્રજા એવા ગભરાટમાં પડી હતી કે કાથલિકોની વિરૂદ્ધ જે કહે તે ખરૂં માને, તેઓ-ને ગુન્હેગાર ઠેરવી ગરદન માર્યા પાર્લમેંટે કાયદો કર્યો કે નામ નામે મ-ચલિક પંથની ક્રિયા ખોટી છે એવી પ્રતિજ્ઞા ન લે તેઓથી પાર્લમેંટમાં બેસાય નહિ એ ધારાથી ડ્યુક આફ યાર્કને મુશ્કેલીથી બાતલ રાખ્યો સ્કાટલાડમાં કવેનેંટર પંથવાળાઓપર સરકાર તરફથી એટલો જૂલમ થયો કે તેઓએ બંડ ઉઠાવ્યું ને આર્ચ બિશપને મારી નાખ્યો બંડખોરોનો પ-રાજય થયો અને તેઓ માર્યા ગયા આયર્લાંડમાં આ વેળા શાંતિ હતી તોપણ તેનું નામ કાથલિકના કાવતરામાં દાખલ હતું જે ઇંગ્રેજોને ક્રા-મ્વેલના વખતમાં ત્યાં જમીન મળી હતી તેઓપર ટોરી નામની આય-રિસ ટોળીઓ લૂટફાટ કરતી હતી ને ઉપરથી જેઓ દરબારના પક્ષકાર હતા તેઓ ટોરી કહેવાવા લાગ્યા અને સ્કાટ્લાડના કવેનાંટર લોકમાં જે-ઓ અતિ વિકરાળ હતા તેઓ વિગ કહેવાતા તે ઉપરથી દરબારની સામે થનારા પક્ષનું નામ વિગ પાડ્યું (ઇ સ ૧૬૮૧) ડ્યુક આફ યોર્કને ગા-દી મળે નહિ એવો કાયદો હોઉસ આફ કામન્સમાં મજૂર થયો પણ લૉ-ર્ડોએ તે કબુલ રાખ્યો નહિ દરબારની સામા થનારાઓએ બહુ તોફાન માંડ્યું ત્યારે પ્રજામાનો ડાહ્યો ભાગ તેમનાથી કટાળી ગયો, તે જોઇ રાજાએ પાર્લમેંટને રજા આપી અને નવી પાર્લમેંટ ઓક્સફર્ડ નગ-રમાં બોલાવી એ પાર્લમેંટ પણ રાજાને અનુકૂળ પડી નહિ, તેને એકા-એક રજા આપી અને તેમ કરવાના કારણ ધર્મગુરૂઓની મારફતે દેવ-સ્થાનમાં જાહેર કર્યાં

જે લોકોએ કાથલિકોપર જૂઠી સાક્ષી આપી હતી તેઓ હવે ફરી ગયા, અને તેમ કરવાને જેમણે તેઓને શીખવ્યું હતું તેઓની સામા થયા લંડનના રહેવાસીઓ દરબારની વિરૂદ્ધ હતા રાજા ઘણીવાર તેમના હક છીનવી લેતો હતો, તેથી નાઉમેદ ન થતાં બંડ કરવાનો વિચાર તે-માંમાથી કેટલાએકે કર્યો પાછળથી તેઓનું કાવતરૂં પકડાઇ ગયું, અને જેઓ આગેવાન હતા તેઓ માર્યા ગયા એઓમાં લાર્ડ રસલ લોકને પ-

ણો વહાલો હતો, અને આર્કબીશપ લૉડનો ધણો સહગુણી હતો તેઓના ધાતથી પ્રજા ખેદ પામી. હવે રાજ્યકારભારની લગામ ડ્યુક આફ યોર્કના હાથમા આવી, તથાપિ તેમના ધર્માધ અને જૂલમી સ્વભાવથી રાજા કાયર થયો. રાજ્યકારભારમા સુધારો કરી લોકને રાજી કરવાની ગોઠવણ ચાલેસ કરતો હતો, તેવામા એકાએક તેનો કાળ થયો (ઇ. સ ૧૬૮૫) એને ઝેર દીધાનો વહેમ પડયો હતો. ડ્યુક આફ યોર્કને ખબર પાડયા વિના તેના કેટલાક કાથલિક મિત્રોએ એ ગુન્હો કર્યો હતો એવુ ધરાયુ હતું.

ફ્રાન્સનો લુઇસ રાજા ચાર્લ્સને લાચ આપી છાનો રાખતો હતો, તેથી એના વખતમા પર રાજ્યોમા ઇગ્લાડની સત્તા મદ પડી ગઈ હતી ૧૪ મો લુઇસ બિન હરકતે પાસેના રાજ્યોના પરગણા જીતી લેતો હતો સ્પેન અને હાલડ એટલા નબળા પડી ગયા હતા કે તેની સામા થઇ શકતા નહિ જર્મનિનો પાદશાહ બીજા શત્રુઓ જોડે લડવામા રોકાયલો હતો પોતાની હગરિ દેશની રૈયતના હક છીનવી લેવાથી પાદશાહ લિઓપોલ્ડની સામા જબરૂ બડ ઉઠયુ હતું કાઉંટ ટીકેલી નામે હિંમતવાન સરદાર બળવાખોરોનો નાયક હતો, તેણે પોતાની મદદે તુર્ક ફોજને બોલાવી તેઓ સિલિશિઆ પ્રાત લૂટતા હતા તેવામા સુલતાન ૪ થો મહમદ મહા બળવાન ફોજ એકઠી કરવામા લાગ્યો હતો લીઓપોલ્ડે પોલાડના રાજા જોન શોબિએસ્કીની જોડે મદદે આવવાના કોલકરાર કર્યા.

પોલાડના લશ્કરનો જમાવ થયો ત્યારપહેલા સુલતાનનો વજીર મુસ્તાફા મોટા લશ્કર સાથે આસ્ટ્રિઆમા પેઠો પાદશાહી ફોજ પાછી હઠી, અને તુર્કી લશ્કરે આવીને વીએનાને ઘેરો ઘાલ્યો કેટલાક અઠવાડિયા સૂધી કિલ્લેદારોએ શહેરનો બચાવ હિંમતથી કર્યો, પરતુ તુર્કી તોપના મારથી કોટ તૂટી પડયો પરાનો નાશ થયો અને કિલ્લા ઉપર હુમલો ચલાવવાની તૈયારી હતી, (ઇ સ ૧૬૮૩) કિલ્લેદારો નાઉમેદ થઇ શરણે જવાના વિચારમા હતા, તેવામા પોલાડનો રાજા લશ્કર લેઇ મદદે આવ્યો મુસ્તાફા તેની સામે લડવા ગયો, પરતુ તુર્કી સિપાઇઓ હિંમત છોડી નાસી ગયા, અને પોલાડના રાજાને પૂરો જય મળ્યો પાદશાહ લિઓપોલ્ડના હાથમા જર્મનિ દેશ ફરીતે આવ્યો, પરતુ તેણે પોલાડના રાજાનો પાડ માન્યો નહિ

મુસલમાનો ખ્રિસ્તિ મૂનકપર ચઢી આવ્યા, તે વારે ૧૪ મા લુઇએ લુકસેંબર્ગ ઉપરથી ઘેરો ઉઠાવી લીધો તેનું કારણ તેણે એવું બતાવ્યુ કે મુસલમાનો હુમલો કરતા હોય તે વખતે ખ્રિસ્તિ રાજાઓએ મા હોમાહે વઢવું ન જોઇએ સોબિએસ્કીની બહાદુરીથી મુસલમાનોનો પરાજય થયો, તેવારે લુઇસે પોતાના હુમલા ફરી જારી કર્યા તેની સાથે લઢવાને સ્પેનમા બળ નહોતું, તેથી મૂનક આપી સલાહ કરી દરિયા ઉપર પણ તેનું બળ વધતું ગયુ આલ્જિરિઆના રાજાને તથા જીનોઆની મરહારને તેણે નમાવ્યા, અને પોપને પણ છોડયો નહિ

યુરોપના રાજાઓ તેના ઉપર દાઝે બળતા હતા, તેવામા તેણે ધર્મોધ થઇ પોતાના રાજ્યને નમણુ પાડયુ ફ્રાન્સના પ્રોટેસ્ટંટ હુગ્વેનોટ કહેવાતા હતા નાટમની સનદથી એ પથવાળાઓને સરકાર તરફથી કેટલાક હક્ક મળ્યા હતા એ સનદ હમેશની હતી લુઇસનો ઘણો ડાહ્યો અને સદ્ગુણી પ્રધાન કોલ્બર્ટ મરણ પામ્યો, ત્યારપછી લુઇસે હુગ્વેનોટ પંથ ઉપર જૂલમ કરવા માંડયો. તેણે પહેલો એવો હુકમ કર્યો કે હુગ્વેનોટ લોકના ૭ થી વધારે વયના છોકરા પોતાની ખુશી હોય તો કાથલિક ધર્મમા જઈ શકે આ ખોટા ધારાથી કુટુંબોમાં કંકાશ પેઠો બાળક છોકરાઓને કાથલિક પાદરીઓ ઉશ્કેરી પુત્રધર્મથી વિરુદ્ધ ચાલવાને ઉશ્કેરવા લાગ્યા બીજો હુકમ પાદશાહે એવો કર્યો કે હુગ્વેનોટ પંથીઓને સરકારી નોકરીમા રાખવા નહિ તથા વેપારની સનદો પણ આપવી નહિ લાલચ તથા ભય બતાવીને તેમનો સ્વધર્મ તજાવવાની કોશિશ જારી કરી જેઓ કાથલિક થાય તેઓને ઇનામ આપવાનો સરકારને ઘણો ખર્ચ થયો છે તેઓને વટાળવાને સ્વારો મોકલ્યા ટ્રસની સનદ રદ્દ કરી, સિપાઇઓ અને પાદરીઓના જૂલમથી તોબા પોકારી ચાર લાખ હુગ્વેનોટ પંથીઓ પોતાનો ધન માન લેઇ પરદેશમા નાશી ગયા તેઓ ખુ, દ્દિવાન, ઉદ્યમી, અને કિસબી લોક હતા, તેથી તેઓ જે દેશમાં જઇને વસ્યા તે દેશને લાભ થયો અને ફ્રાન્સને નુકસાન થયુ ઇંગ્લાંડ, હોલાંડ, અને જર્મનિમા જઇ તેમણે પોતાના દુખ જાહેર કર્યા, તેથી તે પ્રજાઓનો ગુસ્સો ફ્રાન્સ ઉપર વધ્યો જર્મનિના રાજાઓએ લુઇસની સામા લઢવાને એકો કર્યો સ્પેન અને હોલાંડ એમાં દાખલ થયા પાછળથી

સ્વીડન, ડેન્માર્ક અને સેવોય ભળ્યાં, અને ઇંગ્લાંડના રાજમાં એકાએક મોટો ફેરફાર થયાથી તે પણ એકામાં સામેલ થયું.

ચાર્લસના મરણ પછી ઇંગ્લાંડની ગાદીએ તેનો ભાઇ ૨ જો જેમ્સ બેઠો. આરંભમાં તેણે સારી રીતે વર્તવાનાં વચન આપ્યાં, તેથી તે લોકને પ્રિય થયો. કાથલિક પંથની ક્રિયા તે ખુલ્લી રીતે કરતો હતો, તોપણ કોઇ બોલ્યું નહિ. માજી રાજાનો અનૌરસ પુત્ર મન્મથનો ડયુક હતો તેણે તથા આર્ગાઇલના અર્લે બંડ કર્યો. સ્કોટલાંડમાં આર્ગાઇલ ફોજ સહિત ઉતર્યો, પરંતુ લોક તેને માળિલ થયા નહિ. રાજાની ફોજ આગળ તેનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ, તે પકડાયો અને માર્યો ગયો. ઇંગ્લાંડના પશ્ચિમ ભાગમાં મન્મથે બળવો કર્યો તેનો પણ સરકારી ફોજે પરાજય કર્યો, અને જેમ્સે તેને ગરદન મરાવ્યો. જેઓ તેના પક્ષકારો હતા તેઓને સરકારના માણસોએ વીણી વણીને ઘણી કઠણ સજાએ પમાડયા. આ ફતેહથી હિંમત પામી રાજાએ કાથલિક પંથની વિરુદ્ધ જે કાયદા હતા તે રદ કર્યા. સરકારી મોટી મોટી જગાઓ કાથલિકોને આપવા માંડી. ધર્મને માટે જેઓની આયર્લાંડમાં જમીન ગઇ હતી તે પાછી મળવાની તેમને આશા થઇ. કેટલાએક બીકણ પ્રોટેસ્ટંટો ઇંગ્લાંડમા આવી પોકાર કરવા લાગ્યા તેથી, તથા ફ્રાન્સમાંથી નાસી આવેલા હ્યુગ્વેનોટ લોકની વાતો સાંભળી લોકના મનમાં કાથલિક પંથપર બહુ દ્વેષ આવ્યો. પ્રજાની પ્રીતે રાજા ઉપરથી ઉતરી જવા આવી હતી તે ઉપર લક્ષ ન આપતાં તેણે ધર્મસમાજ જોડે કજીઓ કર્યો. આજ સુધી ધર્મસમાજ તેનો મુખ્ય આધાર હતો. હવે કાથલિક પંથની તરફદારી કરવાથી તેની જોડે અણબનાવ થયો. ઓક્સફર્ડની યુનિવર્સિટિમાં એક જગા ખાલી પડી તે રાજાએ એક કાથલિકને આપી.

ઇંગ્લાંડના લોક ઘણા નારાજી થયા હતા, તોપણ રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવાનો વિચાર કોઇએ કર્યો ન હતો. રાણીને છોકરાં ન હતાં, અને હવે પછી થવાની આશા ન હતી. રાજાની આગલી ધણીઆણીના પેટની બે દીકરીઓ હતી તે બંને પક્કી પ્રોટેસ્ટંટ હતી એક હોલાંડના વિલ્યમને તથા બીજી ડેન્માર્કના રાજકુંવરને પરણી હતી. પહેલી તો વાંઝણી, પણ બીજીને એક પુત્ર હતો. તેના ઉપર પ્રજાની આશા હતી. જેમ્સની પછી

છી ઉમરાવો અને ગૃહસ્થો ચારે તરફથી તેની છાવણીમાં આવ્યા જેમ્સ-ના લશ્કરી સરદારો અને તેની કુંવરી આન્ત વગેરે તમામ લોકે જેમ્સ-ને તજ્યો. વિલ્યમ લંડન તરફ આવ્યો, ત્યારે જેમ્સ ફ્રાન્સમાં નાસી ગ-યો. તેને આશા હતી કે ફ્રેંચ લશ્કરની મદદથી ને ઇંગ્રેજોના કુસંપથી હું પાછો રાજા થઇશ, પણ તે ઉમેદ પાર પડી નહિ, અને પરદેશમાં રખ-ડી મુઓ.

વિલ્યમે લંડનમાં રાજસભા બોલાવી. એ સભામાં ત્રણ પ્રશ્નો નીકળ્યા. પહેલો એ હતો કે જેમ્સને પાછો બોલાવવો અને તેને નામે વિલ્યમ રાજકારભાર કરે એવો બંદોબસ્ત કરવો. ટોરિમાંના કેટલાએકને એ વાત પસંદ હતી, પરંતુ ઘણાને એવું લાગ્યુ કે રાજાને કાઢી મૂકી પાછો બોલાવવો એ ઠીક નથી. બીજો અભિપ્રાય એવો હતો કે જેમ્સ નાસી ગયો, માટે તેણે ગાદી છોડી દીધી એવું સમજવું, અને તેના છોકરાને નામે વિલ્યમ રાજકારભાર કરે. એ વાત વિલ્યમને પસંદ નહોતી. એ કુંવર રાજાનો ખરો પુત્ર છે એવું કોઇ કબુલ કરતું નહોતું. વળી જેમ્સ પોતાના કુંવરને પ્રોટેસ્ટંટ થવાને ઇગ્લાંડ મોકલે એ સંભવિત નહોતું, તેથી એ અભિપ્રાય સભાએ પસંદ કર્યો નહિ. ત્રીજો મત એ હતો કે રાજ્યાસન ખાલી પડેલું ગણ્યું, અને વિલ્યમ અને મેરીને ઈંગ્લાંડના રાજા રાણી નીમવા. એ ત્રીજો મત સભાએ કબુલ રાખ્યો ટોરિઓએ એ વાત ઘણી નાખુશી સાથે કબુલ કરી. પાછળથી ફ્રેંચ ફોજની મદદ વડે ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય લેવાની કોશિષ કરી, તેથી ઇંગ્રેજોનું દીલ જેમ્સ ઉપરથી બિલકુલ ઉઠી ગયું. આયર્લાંડ આવી તેણે રણભૂમિમાં કાયરપણું અને મૂર્ખાઇ દર્શાવી, તેથી તેની હાર થઇ અને તેના પક્ષની ખરાબી થઇ. લુઇસે પદભ્રષ્ટ થયેલા રાજાને મદદ કરી તેથી તેના ઉપર ઇંગ્રેજો નાખુશ રહ્યા, અને તેની સામા લડવાને ભારે વેરા તેમણે આપ્યા.

ખંડ ૪ થો.

યૂરોપનો સામાન્ય ઇતિહાસ.

ઇંગ્લાંડમાં રાજ્યની ઉથલપાથલ કરવામાં કેટલાક પક્ષો એકઠા મળી ગયા હતા. ધારેલા વિચારમાં પાર પડ્યા પછી વળી પાછા અગાઉની માફક એકેકની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. સ્કાટ્લાંડની રાજસભાએ ઠરાવ કર્યો કે તેના તાબાના મૂલકમાં પ્રેસ્બીટેરિઅન પંથ સ્થાપવો; એ જોઇને ઇંગ્લાંડમાંના કેટલાક પ્રોટેસ્ટંટ પંથવાળાઓને ઉમેદ થઇ કે ઇંગ્લાંડમાંના ધર્મ સમાજના કાયદામાં કંઇ ફેરફાર થવો જોઇએ; બિન હરકતે તેમને તેમનો ધર્મ પાળવાની છૂટ મળી અને તેથી ટોરી પક્ષ નારાજી થયો. આયર્લાંડના લોક જેમ્સની તરફ રહ્યા. વિલ્યમે ત્યાંના સુબાને મોટી પદવી અને દોલત આપવાનું કહ્યું તથા કાથલિકોને ઘણાક હકો તથા એક તૃતિયાંશ દેવળો અપાવવાનું વચન આપ્યું, તોપણ તે વાત નહિ કબુલ કરી વિલ્યમની સામા થયા.

આયર્લાંડમાં વસેલા પ્રોટેસ્ટંટોએ જોયું કે કાથલિક રાજા ને કાથલિક પાર્લેમેંટ થશે તો તેમને મળેલી જમીન જતી રહેશે. તેઓ વિલ્યમની તરફથી લડવા ઉઠ્યા. તેઓની કેટલીક ટોળીઓએ દેશમાં લુટફાટ કરવા માંડી અને કેટલીકે દેશના કિલ્લા કબજે કર્યા. જેમ્સ થોડા ફ્રેંચ લસ્કર સહિત આયર્લાંડમાં આવ્યો. ડબ્લિનમાં પાર્લામેંટ બોલાવી પ્રોટેસ્ટંટોને જે કાયદાથી જમીન મળી હતી તે કાયદો રદ થયો, તથા જે પ્રોટેસ્ટંટો રાજા વિલ્યમનો પક્ષ કરે તેઓને રાજદ્રોહી ઠેરવ્યા. એ દરમિયાન સ્કાટ્લાંડમાં જેમ્સના પક્ષકારો લડવાને ઉભા થયા તેમનો સરદાર વાઇકાઉંટડન્ડી રણમાં પડ્યો અને તેની ફોજમાં હાઇલાંડરો હતા તેઓ નાસી ગયા. બીજી ફોજ ઉભી કરે એવો વજનદાર સરદાર કોઇ જેમ્સની તરફ રહ્યો નહિ. આયર્લાંડમાં જેમ્સે લંડનડરીને ઘેરો ઘાલ્યો. એ પ્રોટેસ્ટંટોના હાથમાં હતું, તેમણે ઘણી હિંમતથી શહેરનો બચાવ કર્યો. ખાવાનું ખૂટી ગયાથી તથા થાક-

થી તેઓ બહુ હેરાન થયા, ને શરણે જવાનું ધારતા હતા એવામાં ઇંગ્લાં-ડથી મદદ આવી પહોંચી, ત્યારે જેમ્સ ઘેરો ઉઠાવી ચાલતો થયો.

ઇંગ્લાંડથી વિલ્યમે એક સરદારને દશ હજાર માણસ આપી આયર્લાંડ મોકલ્યો અને પાછળથી પોતે પણ બીજું લસ્કર લેઈ જઇ મળ્યો. સ-સરા જમાઇની ભેટ ઇ. સ. ૧૬૯૦ ના જુલાઇ મહિનાની ૧ લી તારી-ખે બોઇન નદીપર થઈ. જેમ્સ રણમાંથી નાશી ગયો અને વિલ્યમની પૂરી ફતેહ થઈ. ડબ્લિનમાં પણ ઝાઝીવાર જેમ્સ રહ્યો નહિ. એને એ-ટલી બીક લાગી કે વહાણમાં બેસી ફ્રાંસમાં જતો રહ્યો. રાજાના જેવા આયરિશ સિપાઇઓ કાયર ન હતા. તેઓ લિમરિકમા જઇ ભરાયા. વિ-લ્યમે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો પણ છતાયો નહિ, પરંતુ બીજા ભાગોમાં તેના સરદારો ફતેહ પામ્યા બેઉ પક્ષવાળા લડતાં થાક્યા ત્યારે કરાર થયો કે બિજા ચાર્લસના અમલમાં કાથલિકોને ધર્મની જે છૂટી હતી તે તેઓ ભોગવે. જેઓ વિલ્યમ રાજાની આણ માનવાની પ્રતિજ્ઞા લે તેઓ રૈયત ગણાય અને જેઓને જેમ્સની જોડે જવું હોય તેમને સરકારના ખરચે ફ્રાંસમાં મોકલવા. આશરે દશ હજાર માણસો એનો લાભ લેઇ ફ્રાંસમ ગયા અને ત્યાં લસ્કરમા નોકર રહ્યા.

રાજાના અધિકારને મર્યાદામા રાખવાની વિગોની ઘણી કાશીશથ વિલ્યમ કંટાળ્યો ત્યારે તેણે ટોરિપક્ષ જોડે દોસ્તી કરી. એ પક્ષ રાજાને આશ્રય આપવાને ઘણો હોંશીલો હતો, આ વખતે હાઇલાંડમાં સરકા મોટું કપટ કરી એક પરગણાના લોકની નિર્દયપણે કતલ કરી તેથી લો એટલા નાખુશ થયા કે જેમ્સને રાજ પાછું મળવાની આશા થઇ. અ મુક દિવસ સુધીમાં જેઓ વિલ્યમની આણ માને તેઓને માફી આપ વાના જાહેરનામાં પાર્લમેંટે કર્યાં હતાં મેગ્ડાનલ્ડ નામે ટોળીએ જાહેરના માની તારીખને બીજે દહાડે તે પ્રતિજ્ઞા લીધી અને સરકારના અમલદા રોએ તે મંજૂર રાખી. તે ઉપરથી તેમણે ધાર્યું કે આપણે કંઇ હવે બ ય નથી. તેમના પરગણામાં લસ્કર પેઠું તે વિશે તેમણે વહેમ રાખ્યો ન હિ. રાત્રે બધા ઉંઘી ગયા પછી સરકારના આગળથી આપેલા હુકમ પ્ર માણે સિપાઇઓએ લોકનાં ઘર સળગાવ્યાં અને લોકોએ જેવી નાસાના સ કરવા માંડી કે તુરત તેમનાપર ગોળીનો માર ચલાવ્યો આ ખબર

યુરોપમાં ફેલાઈ ત્યારે સઘળાએ ઈંગ્લાંડની સરકારનો ધિક્કાર કર્યો. ને ફ્રેન્ચ સરકારને આશા થઇ કે જેમ્સને પાછો સિંહાસને બેસાડવાનો આ સારો લાગ છે અને જો તુરત તે ઇંગ્લાંડમાં ફોજ મોકલી શકયો હોત તો લોકની સ્વાધીનતાને અને વિલ્યમને બચવું કઠણ થઈ પડત. ૨૦૦૦૦ માણસનું લશ્કર તેણે તૈયાર કરાવ્યું અને તેને ઈંગ્લાંડમાં આણવાને તથા તેના બચાવ કરવાને મોટી નૌકાસેના એકઠી કરી. આડમિરલ રસલ નામે ઇંગ્રેજી નૌકાફોજના સરદારે વલંદાના લશ્કરી વહાણો જોડે મળી જઇ લાહોગ આગળ ફ્રેન્ચના દરિયાઇ લશ્કરનો પરાજય કર્યો, એથી જેમ્સની આશા ભંગ થઇ. વિલ્યમની રાણી અને જેમ્સની દીકરી મેરિનું મૃત્યુ થયાથી જાકોબાઇટ પક્ષને વળી હિંમત આવી. જેમ્સના પક્ષકારો જાકોબાઇટ કહેવાતા હતા. બંડ ન ઉઠાવતા રાજાને કપટથી મારવો એવો તેમણે વિચાર કર્યો. એ કાવતરૂં જાહેર થયાથી ઈંગ્લાંડની પ્રજાએ વિલ્યમ ઉપર ફરીને પ્રેમ આણ્યો. જેમ્સની બીજી દીકરી આન નામે હતી. એને એક પુત્ર હતો તેનું મરણ થવાથી પાર્લમેંટે ઠરાવ કર્યો કે આનનાં પછી હાનોવરના ડયુકની મા આઇસોફાયા અને તેના પુત્રો અથવા તેના વારસો પ્રોટેસ્ટંટ હોય તેમને ઈંગ્લાંડની ગાદી મળે (ઇ. સ ૧૭૦૧). ૧લા જેમ્સના દીકરાની દીકરી બાઇ સોફાયા હતી, એટલે કુમારી ઇલિઝાબેથ જર્મનિના અભાગ્યા ઇલેક્ટર પાલેટિનને પરણી હતી, તેની એ પુત્રી હતી. ટોરિ અને વિગપક્ષો કોઇ કોઇ વાર અરસ્પરસ ભારે અદાવત દેખાડતા અને વિલ્યમને પાર્લમેંટ જોડે બરાબર બનતું નહિ

ફ્રાન્સના રાજાના લોભને અટકાવવાને ઓકસબર્ગનો એક્કો કેટલાક રાજાઓએ કર્યો હતો તેનો ઉપરી રાજેંદ્ર લીઓપોલ્ડ હતો, તે બુદ્ધિવાન પરંતુ ધર્માંધ અને ક્રૂર હતો. યુરોપના લોકની સ્વતન્ત્રતાનું રક્ષણ કરવામાં આગેવાન થયો તેજ વખતે પોતાની હંગરીની રૈયતના હકોનો નાશ કર્યો અને પ્રોટેસ્ટંટોને પીડા કરી. વીએનાથી તુર્કી ફોજ નાઠી અને બેલ્ગ્રેડ નગર પાદશાહના લશ્કરે છીધું ત્યારે હંગરીના બંડખોરોને કોઇ સહાય કરનાર રહ્યું નહિ તેથી બંડખોરોને તાબે થવું પડયુ. લુઇસ ઓકસબર્ગના એક્કાથી ડર્યો નહિ. તેણે ફ્લાંડર્સમાં બે ફોજો મોકલી અને સ્પાનીઅર્ડો તે શહેરમાં રાખવાને ત્રીજી કાટાલોનિઆમાં મોકલી. જર્મનિની ફોજને ફ્રાન્સમાં આવતી અટકાવવાને પાલાટિનેટ પ્રાંત ફ્રેન્ચ લશ્કરે ઉજ્જડ કર્યો

(ઇ. સ. ૧૬૮૮). આ જંગલી યુક્તિથી યૂરોપના લોકને બહુ કમકમાટ છૂટયો ફેબ્રુઆરિ મહિનામાં ભર શીઆળામાં સ્ત્રી પુરૂષ અને છોકરાંને પોતાના ઘરબારમાં મૂકીને નાસી જવું પડયું. બરફથી ભરાઇ ગયેલા રસ્તા અને ખેતરોમાં હજારો માણસ ભૂખ અને ટાઢથી મરણ પામ્યાં. નગરો અને ગામોના તમામ ઘર ફ્રેન્ચ લોકે બાળી મૂકયાં અને દેશ ઉજ્જડ કર્યો આ ધિક્કારવા જોગ તદબીરથી તેને ધારવા જેટલો ફાયદો થયો નહિ. જર્મન ફોજે કેટલેક ઠેકાણે ફતેહ પામી. ફ્રેન્ચ રાજાએ જય મેળવવાને લાયક ઉપાય હવે કર્યો. કસાયલા અને ખબરદાર સરદારોને સેનાપતિ કર્યા તેથી તેની ફોજે જય પામવા લાગી. માર્શલ કાટીનાટે સેવોય કબજે કર્યું. ફ્લાંડર્સમાં સંપીલા રાજાઓની ફોજને માર્શલ લુકસેંબર્ગે હરાવી. ઇંગ્લેન્ડની અને વલંદાની નૌકાસેનાનો બિચીહેડ આગળ ફ્રેન્ચ નૌકાસેનાએ પરાજય કર્યો અને કાટાલોનિઆમાં સ્પાનિઅર્ડો ભાગે બચાવ કરી શકયા (ઇ. સ. ૧૬૯૭). જર્મનિનો રાજેંદ્ર વળી હંગરીઅન અને તુર્ક લોકોના હુમલાથી રોકાયો તેથી જોઇએ તેટલી કુમક લુઇસના વેરીઓને કરી શકયો નહિ. તુર્ક લોકનો હુમલો તેણે પાછો વાળ્યો ત્યારપછી તેના સરદાર સેવોયના ડયુકે કાટીનાટને ઇતાલિમાં હાંકી કાઢયો. પરંતુ ફ્લાંડર્સમાં ફ્રેન્ચ લશ્કર ફતેહમંદ રહ્યું મોન્જમ અને નમુર શહેરો જીતી અને સંપીલી પ્રજાના લશ્કરને બે વાર લડાઇમાં હરાવ્યું. વિલ્યમ રાજા હારથી નહિંમત થનો નહિ અને વિજયી ફ્રેન્ચોને અનેક યુક્તિથી હરકત કરતો હતો. લુઇસના લશ્કરો સેવોય, સ્પેન, અને જર્મનિમાં ફતેહ પામ્યાં પરંતુ તેથી કીર્તિ સિવાય બીજો કઇ લાભ થયો નહિ. દરિયામાં પણ ફ્રેન્ચ નૌકાસેનાએ જય મેળવ્યા પરંતુ ફ્રાન્સ આ પ્રયત્નોથી ખાલી થયું. નઠાર ઋતુ તથા જમીન ખેડનારા માણસો જોઇએ તેટલા નહિ હોવાથી ફ્રાન્સમાં ભારે દુકાળ પડયો. ખેડૂતોને પકડી લશ્કરમાં દાખલ કર્યા હતા તેથ જોઇએ તેટલાં માણસ મળતાં ન હતાં ઉપજ કરતાં ખરચ ઘણો વધ ગયો. લુઇસના શત્રુઓ આ સર્વે બિનાઓથી વાકેફ હતા. તેનો પરાજય કરવાને તેમણે ભારે પ્રયત્ન કર્યા. પરંતુ યશ પામ્યા નહિ. માત્ર વિલ્યમે નમુર નગર પાછું જીતી લીધું. આ વખતે બેઉ પક્ષો થાકયા હતા. હજારો માણસ મરતાં હતાં, પુષ્કળ નાણું ખરચાતું હતું અને હમેશને ફાયદો કોઇને થતો નહિ તેથી સલાહ કરવાને બંને આતુર થયા. સ્વી

દનના રાજા ૧૧ મા ચાર્લ્સે મધ્યસ્થ થઇ કરાર કરાવ્યા. લઢાઇનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે ફ્રાન્સના રાજાએ સ્પેનની ગાદીપરથી હાથ ઉઠાવવો, પરંતુ થયેલા કરારમાં એ વાત તો મિલકુલ જણાવીજ નહિ, તથા બીજી પણ કેટલીક બાબતો મૂકી દીધી હતી તેથી લાંબી મુદત શાન્તિ રહે તેવું નહતું.

એ સલાહના કરાર જર્મનિના શાહે ઘણી નાખુશીથી કબુલ કર્યા પરંતુ બીજા બધા કરતાં તેને તેથી વધારે ફાયદો થયો. ઇસ્તામ્બુલની ગાદી પર ૨ જો મુસ્તાફા નામે સુલતાન હતો, તેણે કેટલાક વખત સુધી યુરોપને મુન્નવ્યું. બધું લશ્કર જર્મનિનો રાજા તેની સામે મોકલી શક્યો. સેવોયનો પ્રિન્સ યુજીન એ ફોજનો સેનાપતિ ઠર્યો. એ બુદ્ધિવાન સરદારે હંગરિ દેશમાં સુલતાન મુસ્તાફાનો કેવળ પરાજય કર્યો. રણમાં પંદર હજાર તુર્ક મુઆ અને આઠ હજાર નાસતાં નદીમાં ડુબ્યા. તેમનું તોપખાનું, સામાન સુલતાનનો મોટો તંબુ, પુષ્કળ ઝુંડા, અને સુલતાનની મોટી મોહોર આસ્ત્રિયાની ફોજને હાથ આવી. મુસ્તાફાએ બીજી ફોજ વડે ફતેહ મેળવવા કોશીશ કરી પણ તે નિષ્ફળ ગઇ અને સલાહ કરવાની જરૂર પડી. કાર્લોવિન્સ નગરમાં કોલકરાર થયા તેથી આસ્ત્રિયાને કેટલાક પ્રાંતો મળ્યા અને આઝોફ પ્રાંત રૂશિઆને આપ્યો. રૂશિઆની ગાદીએ આ વખતે મહાન પાદશાહ હતો તેના કારભારથી તે દેશ હવે આગળ પડવા લાગ્યો. મોરિઆ પ્રાંત વેનિસના રાજને મળ્યો.

ઇપ્સવિકની સલાહ પછી યુરોપના રાજ્યોનું લક્ષ સ્પેન તરફ ગયું. ત્યાંના રાજા બીજા ચાર્લસનો મંદવાડ વધતો ગયો. તેને પેટ પુત્ર ન હોવાથી તેની ગાદીનો દાવો ત્રણ રાજાઓ કરતા હતા. એક ફ્રાંસનો ૧૪ મો લુઇસ, બીજો જર્મનિનો રાજેંદ્ર લીઓપોલ્ડ અને ત્રીજો બાવેરિઆનો ઇલેક્ટર. એ ત્રણમાંથી કોનો હક વધારે હતો તેની તપાસ કરવાની જરૂર નથી. બાવેરિઆના ઠાકોરને મળે તે યુરોપના રાજ્યોને ફાવતું હતું. વિલ્યમ અને લુઇસની વચ્ચે એ રાજ્યના મૂલકની વહેંચણ કરવાનો ગુપ્ત ઠરાવ થયો હતો પરંતુ તે જાહેર થવાથી સ્પેનનો રાજા ગુસ્સે થઇ બોલ્યો મારા જીવતા મારા મૂલકની શું બીજાઓ વહેંચણ કરશે. તેણે બાવેરિઆના રાજાને વારસ નીમ્યો તે રાજા ત્યારપછી તુરત મરી ગયો. કેટલાક કહે છે કે તે ઝેરથી મરી ગયો (ઇ. સ. ૧૬૯૯.) હોલાંડ, ફ્રા-

ન્સને ઇગ્લાંડે મળી એ રાજ્યની વહેંચણીનો બીજો કરાર કર્યો પરંતુ રાજેંદ્ર લીઓપોલ્ડ તેમાં સામેલ થયો નહિ તેને સ્પેનનું આખું રાજ્ય મળવાની આશા હતી. દેરિયનની સંયોગીભૂમિપર સ્કાટ્લાંડના કેટલાક લોકે વેપારની કોઠી કરી હતી તે વિલ્યમે કાઢી નાખી તેથી સ્કાટ્લોક રાજાપર ઘણા ગુસ્સે થયા. સ્પેનના બીજા ચાર્લેસની ઇચ્છા આસ્ટ્રિયાના રાજેંદ્રને ગાદી આપવાની હતી પરંતુ સ્પાનિઆર્ડો રાજી ન હતા. સ્પેનના ઉમરાવો અને ધર્મગુરૂઓએ મરવા પડેલા રાજાને કહ્યું કે ફ્રાન્સના બુર્બોન કુળમાંથી કોઇને ગાદી આપવી તે વેળાના પોપ ૧૨ મા ઇનોસંને પણ તેવીજ સલાહ આપી, તે પરથી ચાર્લેસે નવું વસીયતનામું કર્યું તેમાં ડોફિનના બીજા છોકરા ફિલિપને વારસ ઠરાવ્યો ઇ. સ. ૧૭૦૧ માં ચાર્લસનું મૃત્યું થયું ત્યારે લુઇસને વિચાર થયો કે રાજ્યના ભાગ કરવાના કરાર કર્યા છે તે પાળવા કે વસીયતનામા પ્રમાણે વર્તવું વસીયતનામા પ્રમાણે ચાલવું તેને વધારે પસંદ પડ્યું, અને તેનો પૌત્ર સ્પેનનો પાંચમો ફિલિપ કહેવાયો

કરાર તોડી લુઇસે પોતાના પૌત્રને સ્પેનની ગાદીએ બેસાડ્યો તે ઇગ્લાંડ અને હોલાંડને ગમ્યું નહિ, તોપણ કેટલાક વખત સુધી તેઓ લડવાને ઉભા થયા નહિ. જર્મનિના પાદશાહે એકદમ વિગ્રહ શરૂ કર્યો અને પ્રિન્સ યુજીનના હાથ નીચે તેના લસ્કરે ઇતાલિમાં ફ્રેંચ માર્શલ કાટીનાટ ઉપર કેટલેક જય મેળવ્યો. ફ્રેંચ પાદશાહનો શો ઇરાદો છે તે વિશે ઇગ્લાંડ અને હોલાંડની સરકારે ખુલાસો માગ્યો. તેનો ઉત્તર સંતોષકારક નહિ મળવાથી તે બંને જર્મનિના શાહ જોડે મળી ગયા. એ ત્રણે વચ્ચે જે કરાર થયો તેની મતલબ આ પ્રમાણે છેઃ—"સ્પેનની ગાદી સંબંધી જર્મનરાજેંદ્ર રાજી થાય તેમ કરવું. ઇંગ્રેજ અને વલંદા લોકના રાજ્ય અને વેપારનું રક્ષણ થાય તેવી બાંહેધરી મેળવવી, ફ્રાન્સ અને સ્પેનના રાજ્યોને એક થઇ જતાં અટકાવવાં, અને સ્પેનનો અમેરિકામાં જે મુલક છે તે ફ્રેંચને ન મળવા દેવો." આ કરારને બ્રિટિશ પાર્લામેંટ કદી અમલમાં નહિ લાવવા દે પરંતુ લુઇસે આ વખતે અવિચારપણે બ્રિટિશ પ્રજાનું અપમાન કરીને પોતાનું કામ બગાડ્યું (ઇ. સ ૧૭૦૧) પદભ્રષ્ટ થયેલા પાદશાહ ૨ જા જેમ્સનું મરણ થયાથી તેના છોકરાને ફ્રેંચ રાજાએ ઇગ્લાંડનો રાજા ત્રીજો જેમ્સ માન્યો. પાર્લામેંટને લડાઇમાં પડ

પસંદ ન હતું તોપણ લુઇસનું એ કામ જોઇ તેણે એકદમ લડાઇ કરવાની મંજૂરી આપી. વિલ્યમ રાજા ઘોડાપરથી પડયો અને કોઈ અણુવાકેફગાર વૈદના અનાડીપણાથી તેનો પ્રાણ ગયો, તોપણ પાર્લામેંટ લડાઇથી પાછી હઠી નહિ (ઇ. સ. ૧૭૦૨). વિલ્યમના મૃત્યુની ખબર જાણી સંપીલા રાજાઓ ગભરાટમાં પડયા પરંતુ ઇંગ્લાંડની ગાદીએ આન રાણી બેઠી. તેણે પાછી રાજાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનો ઠરાવ તુરત જાહેર કર્યો તેથી તેમની બીક જતી રહી.

આન રાણી રાજ્યાસને બેઠી તેથી ઇંગ્રેજો ઘણા ખુશી થયા. વિલ્યમ પરદેશી હોવાથી લોકોને પ્રિય ન હતો. તે રાજાને ઇંગ્લાંડ કરતાં હોલાંડ વધારે પ્રિય હતું અને તેનો સ્વભાવ મળતાવડો નહિ હોવાથી લોકનું હેત તેનાપર ગયું નહિ. ટોરિપક્ષને શક હતો કે તે રાજા પ્રેસ્બીટીરીઅન મતનો હતો તેથી ઇંગ્લાંડની ધર્મસમાજને નુકસાન કરશે અને વિગપક્ષનો પ્રેમ તેના પરથી ઉતરી ગયો તેનું કારણ એ કે રાજાએ તેનાપર જોઇએ તેટલી મહેરબાની દર્શાવી નહિ. તેને ગાદી મળવામાં મુખ્ય આશ્રય એ પક્ષનો હતો. રાજામાં લશ્કરી કામ કરવાની બુદ્ધિ ઘણી હતી તોપણ તે ઘણીવાર હાર પામતો. માર્લબરોનો અર્લ યુદ્ધકળામાં અતિ કુશળ હતો તેનાપર અદેખાઇ કરી વિલ્યમે તેને ઉત્તેજન આપ્યું નહિ એવી કેટલાક લોક વાતો કરતા. લુઇસનો પુત્ર ફિલિપ સ્પેનનો રાજા થાય એવું તેણે કબુલ કર્યું હતું તેમ છતા પાછળથી તે ફરી ગયો તેથી તેના પ્રમાણિકપણાને ડાઘ લાગ્યો ઘણા લોક એવુ ધારતા હતા કે વર્સાગ્ને ફ્રેંચલોકને રાજી કર્યા હોત તો ઇંગ્રેજો લડાઇએ ચઢત નહિ સ્પેનની ગાદીએ આસ્ત્રિઆનો કે ફ્રાંસના રાજાનો કુંવર બેસે તેમાં ઇંગ્લાંડને કંઈ લાગતું વળગતું ન હતું સ્પેનના તખ્ત માટે ઇંગ્લાંડે મોટી લડાઇ ઉઠાવી અને ઘણો ખર્ચ કર્યો તેમાં તેને થોડોજ લાભ હતો પરંતુ ઇંગ્લાંડનો રાજા ઠરાવવાનું કામ લુઇસે માથે લીધુ તેથી આન રાણી અને આખી પ્રજા કોપી અને આ મોટી લડાઇ હોંસથી માથે લીધી. લુઇસનો ગર્વ ઉતારવો એજ તેઓની મતલબ હતી. વૈર લેવુ અને લડાઇમાં કીર્તિ મેળવવી એ બહુ મોંઘા છે એ તેમને પાછળથી માલૂમ પડયુ.

એકામાં એકદમ દાખલ થઇને તથા ડાહ્યા અને યોગ્ય અમલદાર

નીગીને આન રાણીએ સંપીલા લોકને જાગ્રત કર્યા. મુખ્ય વછેરની જગા તેણે લોર્ડ ગોડોલ્ફિનને આપી અને માર્લબરોને ફ્લાંડર્સમાં ઇંગ્રેજી સેનાનો સેનાપતિ નીમ્યો. લંડન, હેગ અને વિએના એ ત્રણે શહેરોમાં ફ્રાન્સની સામા એક વખતે લડાઇના જાહેરનામાં થયાં અને ઇતાલિ, જર્મનિ અને ફ્લાંડર્સ એ ત્રણે દેશોમાં યુદ્ધનું કામ તેજ વખતે શરૂ થયું (ઇ. સ. ૧૭૦૨). માર્લબરો કેટલેક ઠેકાણે ફતેહ પામ્યો અને વલંદાની સરકારના બીકણ વકીલોએ હરકત ન કરી હોત તો મોટો સંગ્રામ કરી ફ્રેંચનો પરાભવ કરત. દરિઆ ઉપર ઇંગ્રેજી નૌકાસેનાએ પોતાનું નામ રાખ્યું. સર જ્યોર્જ રૂક પચાસ વહાણ અને ૧૨૦૦૦ માણસના લશ્કર સહિત કૅડિઝ બંદર ઉપર ચઢ્યો. કેડિઝ છતાય તેવું ન હતું તેથી રૂક અમેરિકામાં વિગો ભણી ગયો. ત્યાં સોના રૂપાથી ભરેલાં સ્પેનના વહાણો, ફ્રેંચ નૌકાસેના તથા લશ્કર કિલ્લાના રક્ષણ સારૂ હેઠળ ઊભાં હતાં. ફોજે કિલ્લાપર હૂમલો કર્યો અને આર્માડે ફ્રેંચ વહાણોપર હૂમલો કર્યો, ફ્રેંચ સરદારે બચવાની આશા રહી નહિ ત્યારે પોતાના વહાણો સળગાવી દીધાં. ઇંગ્રેજ અને વલંદા લોકે તે આગ હોલવી નાખી. ૭ લડાઇનાં વહાણ અને નવ ખજાનો ભરેલાં ઝાઝો તેમણે પકડ્યાં.

સેવોયનો ડ્યુક લુઇસના પક્ષમાંથી નીકળી ગયો તેથી તથા આ નુકસાનથી લુઇસની હિંમત ઓછી થઇ નહિ. પોર્તુગાલનો રાજા સંપીલા રાજાઓમાં ભળ્યો (ઇ. સ. ૧૭૦૩) બવેરિઆના ઇલેક્ટરની જોડે ફ્રાન્સનો માર્શલ વિલર્સ જઇ મળ્યો અને બનેની એકઠી થયેલી ફોજે જર્મનિના સહેનશાહના લશ્કરને હરાવી વિએનાનો રસ્તો ખુલ્લો કર્યો. ઇતાલિમાં પણ લુઇસના લશ્કરની ચઢતી રહી અને દરિઆપર તેણે સપીલા રાજાઓની યોજનાઓ વ્યર્થ કરી. આ બધાને બદલે માત્ર ફ્લાંડર્સમાં થોડાં નગરો માર્લબરોને હાથ આવ્યા, તેથી સપીલા રાજાઓને હિંમત આપી ઇંગ્લાંડની પાર્લમેંટે લશ્કરના ખરચને વાસ્તે ખુલે હાથે નાણાં આપ્યાં. શહેનશાહને એક તરફથી હંગરીના લશ્કરની ધાસ્તી હતી અને બીજી તરફથી ફ્રેંચ અને બવેરિઅનો આવ્યા તોપણ તેણે પોતાના બીજા શાહજાદા ચાર્લસને સ્પેનના રાજાનો ઇલકાબ ધારણ કરાવ્યો અને પોર્તુગાલની વાટે તે દેશપર સ્વારી કરવા મોકલ્યો.

હોલાંડના રાજના વકીલોએ અત્યાર સુધી માર્લબરોને તેની મરજી પ્રમાણે કરવા દીધું ન હતું પરતુ હવે તેના સ્વભાવને મળતો આવે એવો સરદાર નામે શાહજાદો યુજીન સામિલ થયો. ફ્લાંડર્સના કિલ્લાઓનું રક્ષણ વલંદા સિપાઇઓને સોપી પોતે ફ્રાંસપર સ્વારી કરવાનો હોય એવું ડોળ દેખાડયું, અને પછી એકાએક જર્મનિ તરફ કુચ કરી. ત્યાંની પાદશાહી ફોજ જોડે જઇ મળ્યો. એકઠી મળેલી સેના દાન્યુબ નદીના કાંઠાપર ગઇ; માર્શલ તિલેરાન નામે ફ્રેંચ સરદાર ૩૦૦૦૦ હજાર સિપાઇઓ સહિત બવેરિઆના રાજાને આવી મળ્યો હતો તેથી તેણે સંગ્રામ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. માર્લબરોના ડ્યુકને કુમકે પ્રિન્સ યુજીન એટલાજ લશ્કર સહિત આવ્યો તેથી તે પણ લઢવાને આતુર હતો (૧૩ મી આગસ્ટ, ૧૭૦૪). દાન્યુબ નદી અને બ્લેનહીમ નામે ગામની વચ્ચેના ડુંગરપર બવેરિઅન ફોજ હતી, પરંતુ તે લશ્કર વીખરાએલું હતું, એનો લાભ લઇ માર્લબરોએ એકદમ ધસારો કર્યો અને પૂર્ણ ફતેહ મેળવી. મરણ પામેલા, ઘાયલ થેલા અને કેદ પકડાયલા સર્વે મળી ૧૫૦૦૦ માણસનું ફ્રેંચ અને બવેરિઅન લશ્કરને નુકસાન થયું. તે ઉપરાંત તેમની તોપો, નિશાન, તંબુ વગેરે સામાન વિજયકારોને હાથ આવ્યો. માર્શલ તિલેરાન પકડાયો અને બવેરિઆનો ઇલેક્ટર મુશ્કિલીથી નાઠો, સપીલી ફોજને પણ ઘણી હાનિ પહોંચી. તેના ૫૦૦૦ માણુસ રણમાં પડ્યાં અને સાત હજાર ઘાયલ થયાં.

આ પ્રતાપી પણ ઘાતકી જયથી શહેનશાહની ધારસ્તી સઘળી મટી ગઇ. હંગરિના બંડખોર લોકો ત્રાસ પામીને તાબે થયા. બવેરિઆના રાજાને પોતાનો મૂલક છોડી નાસી જવું પડ્યું અને પરાજય પામેલી ફ્રેંચ ફોજ સ્વદેશ તરફ ગઇ. એ ફતેહની અસર સપીલા રાજ્યના લોકના મનપર સારી થઇ ઇતાલિ અને સ્પેનમા તેમની હાર થઇ એટલુંજ નહિ પણ લઢાઇનું રૂપ છેકજ બદલાઇ ગયું દરિઆમા ઇંગ્રેજી ફોજે પોતાની આબરૂ રાખી. સર જ્યોર્જ રૂકની નૌકાસેનાએ બાર્સેલોના પર હુમલો કર્યો તેમાં તો તેનું વળ્યું નહિ પરતુ નહિ જીતાય એવો જિબ્રાલ્ટરનો કિલ્લો ગણાતો હતો તે પર હલ્લો કરી પોતાને કબજે કર્યો, તથા ફ્રેંચ વહાણોને હરાવ્યાં.

સંપીલા રાજાઓની બીજી ફોજોએ જાગૃતિ બતાવી હોત તો લુઇસની

ફોજનો નાશ થાત, પરંતુ જર્મનો ટાઢા હતા શહેનશાહ લીઓપોલ્ડનું મરણ થયું અને તેની જગાએ તેનો મહાનિક કુમાર જોસફ બેઠો, પરંતુ લડાઇનું કામ તેવું ને તેવુંજ રહ્યું (ઇ સ. ૧૭૦૫) મોસેલ નદીપર માર્લબરોને જઈ મળવાને પાદશાહના સરદાર બેડેને જવાની ના કહી તેથી એ વખતે ફ્લાંડર્સમાં કાંઇ અગતના બનાવ બન્યા નહિ. ઈતાલિમાં ફ્રેંચની ચડતી રહી અને સેવોયના ડ્યુકને તેમણે તેની રાજધાનીમાં ઘેરી લીધો. જિબ્રાલ્ટરને ફ્રેંચ લશ્કરે ઘેરો ઘાલ્યો હતો ઇંગ્રેજી નૌકાસેનાના સરદાર સર જોન લ્હૂક ફ્રેંચ આર્માંગનો પરાભવ કર્યો તેથી તે ઉઠાવવો પડ્યો. પોર્તુગાલને માર્ગે સંપીલી ફોજ સ્પેનમાં પેઠી. પીતરબરોના અર્લના હાથ નીચે એક ઈંગ્રેજી લશ્કર કાતલોનિઆના ઊતર્યું તેણે બાર્સેલોના નગર છતી લઇ તીજા ચાર્લસનો અધિકાર તે પ્રાંતમાં તથા વાલેન્શિઆ પ્રાંતના ઘણા ભાગમાં સ્થાપ્યો

આ હાર છતાથી બને પક્ષ વધારે ગમને ચરચા લુમસની ફોજે જર્મનિમાં શહેનશાહની ફોજને પાછી હઠાવીને ઇતાલિમાં ટ્યુરિન શહેર પર ઘેરો નાખ્યો (ઇ. સ ૧૭૦૬) આ વખતે પાર્લમેંટમા વિગ પક્ષનું જોર હોવાથી લડાઇને માટે પુષ્કળ માળુમ રાજાને મળ્યાં હોલાંડ, ઇંગ્લાંડ, અને ડેન્માર્કના લશ્કરો સહિત માર્લબરો પડ્યો હતો ત્યાં મે મહિનામાં માર્શલ વિલિરોય તેનાથી વધારે મોટી ફોજ લઇને આવ્યો રામિલિસના ગામની પાસે હરીફોની મુલાકાત થઇ ફ્રેંચ માર્શલે પોતાની ફોજનો ડાબી તરફનો ભાગ એક કાદવવાળી જગાની પાછળ રાખ્યો હતો ત્યાં તેનાપર હુમલો કરી ન શકે તેમ તેનથી પણ આગળ વધાય તેમ નહતું. આ ભૂલ માર્લબરોના જોવામાં આવી એ ભાગ ઉપર હુમલાનું જૂઠું ડોળ બતાવી માર્લબરોએ ફ્રેંચ ફોજના મધ્ય ભાગપર પાયદળનો જથો મોકલ્યો ફ્રેંચ સિપાહીઓ બહુ બહાદુરીથી લડ્યા, પણ અંતે પાછાં ફરી પડ્યા તેઓમા ભંગાણ પડવા માંડ્યું એટલામાં ઈંગ્રેજી સરદારે તેના ઉપર ઘોડેસ્વારનો જબરો ધમારો કર્યો, એટલે ફ્રેંચ લશ્કર છેક ગભરાટમ પડી નારાજ થઇ ગયું તેમના ૭૦૦ માણસ રણમાં પડ્યાં અને ૬ હજાર કેદ પકડાયા તે ઉપરાંત પુષ્કળ દારૂ ગોળા અને તોપો ઇંગ્રેજોને હાથ આવ્યાં, મુઆ અને જખમી થયેલા મળી ૩૫૦૦ માણસ સંપી લાએ ખોયું.

આ મોટા પ્રસાકમનું ફળ એ થયું કે ધ્યાન્ટ અને સ્પેનના તાબાનું નેદર્લેંડ જીતનારાઓને હાથ આવ્યા એવો અનર ઇતાલિમાં પણ થઇ. પ્રિન્સ યુજિન ટયુરિનપર ઘેરો નાખેલા ફ્રેંચ લશ્કર પર ચડ્યો. આર્લિનના ડ્યુકે રસ્તામાં તેને અટકાવવાને મહેનત કરી તે વ્યર્થ ગઇ ફ્રેંચ લશ્કરમાં સરદારો વિચાર કરવા લાગ્યા કે છાવણીમાં હલ્લાં ખમવાં કે છાવણી બહાર નીકળી તેમના પર ધસારો કરવો. ઘણાનો મત બહાર આવી હલ્લાં કરવાનો હતો, પણ ફ્રાન્સથી રાજાનો હુકમ આવ્યો કે છાવણીમાં રહી હુમલો ઝીલવો, એથી ફ્રેંચ સરદારો નાખુશ થયા. ગોઠવણ કરવાનો તેઓ વિચાર કરતા હતા એવામાં પ્રિન્સ યુજીન હુમલો કર્યો. ફ્રેંચ ફોજ ગભરાટમાં પડી અને નાઠી અને તેમના તમામ છાવણી આસ્ત્રિયન લશ્કરને હાથ આવી. આ હારથી મિલાન, માન્ટુઆ, અને પીડમોંટ ફ્રાન્સના હાથમાંથી ગયાં અને છેલ્લે નેપલ્સ પણ ગયું સ્પેનની પણ સંપીલી ફોજે જીતી પરંતુ જયનુ પરિણામ એવું થયું નહિ કેમકે આસ્ત્રિયન લશ્કરનો ઉપરી આર્ચ ડ્યુક ચાર્લ્સ સુસ્ત હતો. ફિલિપે બાર્સેલોના ઉપર ઘેરો નાખ્યો. સરજોન રૂક ઇંગ્રેજી નૈકાસેના લઇ બંદરમાં આવ્યો કે ભય પામી પાછો ગયો એ વખતે સૂર્યગ્રહણ થયાથી વહેમી સ્પાનિઅર્ડો ભ્રમ પામી નાસી ગયા. ઇંગ્રેજ અને પોર્તુગીઝનું મળી ૪૦૦૦૦ હજાર માણસ આલ્માદુરિઆ થઈ માડ્રિદ તરફ ગયાં અને ફિલિપને પોતાની રાજધાની તજવી પડી. એજ વખતેજ જો આર્ચ ડ્યુક માડ્રિડ ગયો હોત-તો સ્પેનનું રાજ બુર્બોન કુળના હાથમાંથી કહાવ્ય જતું રહ્યું હોત, પરંતુ બાર્સેલોનાના પડોશમા તેણે વગર કારણે રસળાં કર્યું. તેવામાં ફિલિપ અને બેરિક[1] વધારે ફોજ લઇને આવ્યા તેથી ચાર્લસને માડ્રિડ મૂકી જવું પડયું. માજોર્કા અને એવિકા બેટ ઇંગ્રેજોએ જીતી લીધા. બાદશાહ લુઇસ એથી એટલો બધો નાઉમેદ થયો કે તેણે સલાહ કરવાની ઇચ્છા બતાવી કઠણ શરતો કબુલ કરવાનું કહ્યુ પરતુ સંપીના રાજાઓ જયથી ઘણા ફૂલાવા હતા તેથી એ વાત નહિ કબૂલ કરતાં તેને ઘણી નામોશી લાગે એવી શરતો કરવા માગી

યૂરોપમાં આ લડાઇ ચાલતી હતી તેવામાં ઇંગ્લાંડ અને સ્કાટ્લાંડ-

[1] બેરિકનો ડ્યુક બીજા જેમ્સની રાખનો પુત્ર હતો. ફ્રાન્સના સામન્તોમાં તે મોટો ચતુર હતો.

ની પાર્લેમેંટને એકત્ર કરવાનો બંનેએ ઠરાવ કર્યો. સ્કાટ્લાંડના લોકો ઘણું કરીને આ વાતથી ખુશી ન હતા કેમકે તેનો ફાયદો તુરતનો તુરત તેમના જોવામાં આવે તેવુંજ હતું (ઇ. સ. ૧૭૦૭). ઇતાલિમાંથી પાછા આવેના લશ્કરને ફ્રાન્સના પાદશાહે સ્પેનમાં મોકલ્યું. એ કુમક આવ્યાથી બેરિકના ડ્યુકે ઇંગ્રેજી અને પોર્તુગીઝ લશ્કરપર આલ્માનઝા આગળ હલ્લાં કર્યા આખરે પૂરી ફતેહ મેળવી. એ જયથી ફિલિપની સ્પેનમાં ફરીને ચડતી થઇ. જર્મનિમાં પણ ફ્રેન્ચ લશ્કર જય પામ્યું. દાન્યુબ સુધી જઈ વૈર્ટમ્બર્ગના રાજ્યમાં તેણે ખંડણી ઊઘરાવી. ફ્લાંડર્સમાં આ વખતમાં કાંઇ મોટા બનાવ બન્યા નહિ. સંપીલા રાજાના લશ્કરોએ ફ્રાન્સના ટુલુન બંદરને ઘેર્યું પરંતુ તે છતાયું નહિ. તેઓ ફ્રાન્સના કેટલાક ભાગોમાં થઇ પાછા વળ્યા, રસ્તામાં લૂટફાટ કરી લોકોને ત્રાસ પમાડયો. આ હુમલાની સામા થવાને જર્મનિની ફોજમાથી માણસો બોલાવવાં પડ્યાં તેથી તે નબળી પડી ગઇ અને ડાન્યુબ ઓળંગી સ્વદેશ પાછી આવી.

ફતેહના પરિણામ ધાર્યા પ્રમાણે થયાં નહિ તેથી પ્રજાનો મોહ માર્લબરો અને ગોડોલ્ફિનપરથી ઉતરી ગયો. કારભારીઓ અને આન રાણીની પણ પ્રીતિ રહી નહિ અને પાર્લેમેંટમાં પણ તેમનો વગ નબળો પડી ગયો, (ઇ. સ. ૧૭૦૮). માર્લબરોએ વિચાર્યું કે એક મોટી લડાઇ જીતું તો આ સંકટમાંથી છૂટું. ઉડ્નાર્ડ નામે જગામાં ફ્રેન્ચ લશ્કર મજબૂત છાવણી કરીને પડ્યુ હતું ત્યાં શેલ્ટ નદી ઓળંગીને ગયો. બ્રિટિશ સ્વારોના પહેલાજ હલ્લાથી ફ્રેન્ચ લશ્કર નાઠું. ૭૦૦૦ કેદી પકડાયા અને ૬૦૦૦ માણુસ લશ્કરમાંથી નાસી ગયા. સાંજ ન પડી હોત તો તેને એથી પણ વધારે નુકસાન થાત. પ્રિન્સયુજિન અને માર્લબરો આવી મળ્યા અને ફ્લાડર્સના કેટલાંક શહેરો જીતી લીધાં. ઇંગ્લીશ નૌકાસેનાએ સાર્દિનીઆ બેટ હસ્તગત કર્યો અને પોપે જર્મનિના રાજા આર્ચડ્યુક ચાર્લ્સને રાજા માન્યો. ઇતાલિ, જર્મનિ અને સ્પેનમાં એ વખતમાં કાંઇ અગત્યના બનાવ બન્યા નહિ સંપીલા રાજાઓએ ફરીને હિંમત પકડી. ઇંગ્લાંડની પાર્લેમેંટે લડાઇના ખરચને માટે પુષ્કળ પૈસા આપ્યા. હોલાંડની સરકારે વધારે લશ્કર મોકલ્યું અને જર્મનિના સરદારોએ વધારે ચપલ થવાનું કબુલ કર્યું. ફ્રાન્સનો રાજા હારથી નાહિંમત થયો હતો, તેનું જામદારખાનું ખાલી હતું. અને તેની રૈયત દુકાળથી પીડા પામતી

હતી તેથી વળી તેણે યોગ્ય શરતે સલાહ કરવાનું કહાવ્યું (ઈ. સ. ૧૭૦૯). પરંતુ જયથી ઉન્મત્ત થયેલા તેના શત્રુઓએ એવી શરત કરવા માંડી કે આબરૂથી તે શરત કબુલ થઇ શકે નહિ. લડાઈ જારી રહી, માર્શલ વિલર્સે ફ્લાંડર્સમાં એવી જગા જોઇ રહ્યો હતો કે તેને ત્યાંથી કઢાય નહિ તેથી સંપીલી સેનાઓ નગરો અને કિલ્લાઓ જીતવા લાગી. મોન્સને ઘેરો ઘાલ્યો હતો તેવામાં માલ્પ્લાકવેટ સ્થળમાં વિલર્સે આવી છાવણી કરી. એના કરેલા મોરચા તોડી છાવણીમાં ઘુસવાનો વિચાર એકસંપીલા લશ્કરે કર્યો. બેઉ પક્ષ બહુ હઠથી લડયા. અંતે સંપીલી સેનાનો જય થયો પરંતુ તેના ૧૫૦૦૦ માણસ મુઆં અને ફ્રેન્ચના રક્ષણમાં હોવાથી માત્ર દશ હજાર પડયા. મોન્સનગર જીતનારને હાથ આવ્યું, જર્મનિ, ઇતાલિ અને સ્પેનમાં કાંઇ અગત્યના બનાવ બન્યા નહિ. લુઇસે ફરીને સંધિ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો (ઇ સ. ૧૭૧૦). પરંતુ માર્લબરો અને યુજીનની સત્તાથી એ પ્રયત્ન મિથ્યા ગયો. ફ્લાંડર્સમાં કેટલાક કિલ્લાઓ માર્લબરોને હાથ આવ્યા. સ્પેનમાં ફ્રેન્ચ પક્ષનો જય થયો આર્ચ ડ્યુક ચાર્લ્સ તથા ઇંગ્રેજી સરદાર સ્ટાન હોપે મળી ફિલિપને હરાવી માડ્રિક જીતી લીધું. ત્યાં તેઓ રસળતા હતા તેવામાં ફ્રેન્ચ અને જર્મનોના સરદાર વાન્ડોમેએ આવી તેમને કાઢયા. આસ્ત્રીઅન અને ઇંગ્રેજ કાટાલોનીઆ તરફ ગયા ખોરાકને માટે તેઓ બે ટોળી બંધાઇ ફુચ કરતા હતા ઈંગ્રેજી ફોજે ફ્રેન્ચ લશ્કરને ઘેરી-લેઇ વગર શરતે શરણે આવવાની જરૂર પાડી.

ઈંગ્લાંડના રાજકારભારીઓની બદલી થયાથી આ ફતેહથી લુઈસને વધારે લાભ થયો. રાણી નબળા મનની હતી. માર્લબરોની ધણીઆણીના કહ્યા પ્રમાણે તે અત્યાર સુધી વર્તતી હતી. હમણા તેનાપર અણગમો આવ્યો અને તેની જગાએ મીસીસ માર્શામ થઇ. હાર્લી અને સ્ટૅટ જોન રાજાના વહાલા હતા તેથી ગોદોલ્ફિનને રજા અપાવી. વ્હિગ કારભારીઓપરથી પ્રજાનો ભરોસો આ વખતે ઉઠી ગયો હતો તેના કારણ ઘણાં હતાં. લડાઇના ખરચે કરીને દેવાનો બોજો ઘણો વધી પડયો હતો. ઘણા જય મળવાથી તેની અસર ઓછી થઇ ગઇ. જેની વારે ઈંગ્લાંડ ચઢયું હતું તેઓને માટે લડવું અને વળી પૈસા આપવા એ જોઈ, ઇંગ્રેજી પ્રજા નારાજી થઇ અને ફ્રેન્ચ રાજાએ ધરે તેવી શરતો કબુલ કરી, તે છતાં સલાહ નહિ કરી તેથી સાર્વજનિક સુખપર આધાર ન રા-

ખતાં થોડાક કારભારીઓના કહેવાથી લડાઇ જારી રાખી છે એવું લોક કહેવા લાગ્યા એજ વખતે ટોરિપક્ષે વાત ચલાવી કે વ્હિગ કારભારીઓ ડિસેન્ટરોને મદદ કરેછે તેથી ઈંગ્લાંડના ચર્ચને હાનિ થશે એ વાતને ખોટી ન પાડતા કારભારીઓએ જોર જૂલમથી સામાવાળીઆને છાના રાખવાની કોશિશ કરી ડાકટર હેન્રિ શાશાવરેલ નામે એક ઉપદેશકે ડિસેન્ટરોની વિરૂદ્ધ કડવા શબ્દોમા ભાષણ કર્યું અને રાજા ગમે તેવો હુકમ કરે તે માનવો એ મત ખોટો છે એવું બતાવ્યું એ ભાષણમાં કાંઇ આત્મો જીવ ન હતો પરતુ પક્ષના ટટા ઉપરથી તે છપાયું અને એક અઠવાડિયામાં તેની ચાળીસ હજાર નકલો વહેંચાઇ એવું કહેવાય છે જો સરકારે તેને લેખવી ન હોત તો બીજા અઠવાડિયામા લોક તેને ભૂલી જાત, પરંતુ ગોડોલ્ફિને તેનાપર પાર્લેમેંટમા તહોમત ચલાવ્યું, લોકની નજરમાં એ ઠીક જણાયું નહિ તેમના મનમા તે ડાકતરપર દયા આવી અને તેથી તેઓ ટોરિપક્ષને આશ્રય આપવા લાગ્યા. તેનો ઇન્સાફ ચાલતો હતો તેવામા તેના બચાવને માટે લોકોએ ઘણી આતુરતા બતાવી હાઉસ આવ લોર્ડ્ઝે તેને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યો પરતુ ભારે સજા કરવાથી લોકો હુલ્લડ કરશે તેની બીકથી તેને ઘણી હલકી સજા કરી આ પાદરીની સજાથી વ્હિગ પક્ષની ખરાબી થઈ તેઓ ઉપર લોકોની પ્રીતિ ન હતી તેથી માર્લબરો સિવાય બધા કારભારીઓને રજા આપી હાર્લીને મુખ્ય પ્રધાન કરી તેની સલાહ પ્રમાણે બીજા કારભારીઓ રાખ્યા અને ઓક્સફર્ડનો અર્લ એવો ખિતાબ આપ્યો નવી પાર્લમેંટ બોલાવી તેમા ટોરિનો વિશેષ ભાગ હતો (ઈ સ ૧૭૧૧) નવા કારભારીઓએ લડાઇનું કામ એકદમ બંધ ન પાડતા જોઇએ તેટલી મદદ મોકલી

પ્રજાના ફાયદાપર ન જોતાં પક્ષના લાભપર નજર રાખી એ કામમાં તેઓ પડ્યા. માર્લબરોના ડ્યુકને બધા કામથી બરતર્ફ કર્યો અને સલાહના કોલકરાર કરવાને યુટ્રેચ નગરમાં બધા રાજના કારભારીઓ મળ્યા. ફિલિપે ફ્રાન્સની ગાદીપરથી હાથ ઉઠાવ્યો, એટલે ઇંગ્રેજોએ લઢાઇ બંધ કરવી કબુલ કરી (ઇ. સ. ૧૭૧૨). વલંદા, હોલાંડ અને આસ્ટ્રીઆએ સલાહ કબુલ કરી નહિ પરંતુ તેમના લશ્કરોને ફતેહ નહિ મળવાથી અંતે તેઓ પણ એમાં સામેલ થયા. ઇ. સ. ૧૭૧૩ ના માર્ચ મહિનાની ૩૧ મી તારીખે યુટ્રેચ શહેરમાં ફ્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ, પ્રુશીઆ, સેવોય અને હોલાંડના રાજાઓના કારભારીઓએ સલાહના કરારપર મતાં કર્યાં. જર્મનિના પાદશાહે એક વરસ લઢાઇ જારી રાખી પણ તેથી તેને કાંઇ ફાયદો થયો નહિ.

આ સલાહના કરાર કરવામાં ટોરિ કારભારીઓ યોગ્ય રીતે વર્ત્યા નહિ. લઢવા જવાનું કારણ નહિ રહ્યા છતાં વ્હિગ કારભારીઓએ યુદ્ધ જારી રાખ્યું હતું. ઇંગ્લાંડને જેટલો ફાયદો મેળવવાનો હક્ક હતો તેટલો મેળવવાની કોશિશ ટોરિ કારભારીઓએ કરી નહિ. પ્રજા એ સંધિના કરારથી રાજી થઇ નહિ. ફ્રાન્સ જોડે વેપાર સંબંધી જે સરતો થઈ હતી તે હાઉસ આવ કોમન્સમાં નામંજૂર થઇ. વ્હિગપક્ષના કહેવાથી ઇંગ્રેજના લોકને ધાસ્તી લાગી કે રાણીની પછી પ્રોટેસ્ટંટને ગાદીપર બેસવાને હરકત પડશે. એ ધાસ્તી કેવળ ખોટી ન હતી. સ્ટયુઅર્ટ વંશના મિત્રોની સત્તાથી ઓક્સફર્ડના અર્લને રજા આપી હતી, અને સેંટ જોન લોર્ડ બોલિંગ બ્રોકને તથા તેના મિત્રોને રાણીએ કારભાર સોંપ્યો એનો ફાયદો પદભ્રષ્ટ થયેલું કુટુંબ લેઇ શકે ત્યાર પહેલાં તો રાણી મૃત્યુ પામી (આગસ્ટ ૧-૧૭૧૪). ગાદી ખાલી પડવાથી રાજની કૌંસિલ મળી તેમાં કેટલાક વ્હિગ ઊમરાવો પણ વગર નોતરે ગયા. ટોરિ કારભારીઓએ તેમની સોહેમાં પડી ઇંગ્લાંડના ૧. લા. જ્યોર્જ રાજાની દુવાઇ ફેરવી. એ રાજા હનોવરનો ઇલેક્ટર હતો.

खंड ५ मो.

રૂશિયાનો મોટો રાજા પીટર-સ્વીડનનો રાજા

બારમો ચાર્લસ.

ફ્રાન્સના પાદશાહ ચૌદમા લુઇસના લોભથી યૂરોપના દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભાગમા યુદ્ધો થયાં તેનું વર્ણન ગયા ખંડમાં કર્યું. એજ સમયમાં યૂરોપના ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભાગમાં બે મહા પુરૂષો હરીફી કરતા હતા તેઓના નામ રૂશિયાનો મહાન રાજા પીતર અને સ્વીડનનો ૧૨ મો ચાર્લેસ હતો. એમનો ઇતિહાસ લખ્યા પહેલાં રૂશિયાની ગાદીએ ઝાર આલેક્સિસ બેઠો અને સ્વીડનનું રાજ્યાસન ક્રિશ્ચિયાના રાણીએ તજ્યું ત્યાર પછીનો કેટલોક હેવાલ આપવો જોઇએ.

મુગલોના હુમલાથી અને માહોમાંહેની વઢવાઢથી રૂશિઆ દેશ વગડાઉ અવસ્થામાં આવી પડ્યો હતો આલેક્સિસના અમલમાં એ સ્થિતિમાંથી નીકળી તે સુધરવા લાગ્યો. તેણે કાયદા સુધાર્યા, વેપાર અને હુનરને ઉત્તેજન આપ્યું, પોલાંડના રાજાના કબજામાંથી સ્મોલેન્સ્કો શહેર પાછું લીધું અને કોસાક જાતના લોકપર તુર્ક લોકનો અમલ બેસવા દીધો નહિ. તેનો પુત્ર થીઓડોર શરીરે નમળો હતો પરંતુ તેજ રસ્તે વર્ત્યો. રૈયત તેનાપર બહુ રાજી હતી અને તે મૂઓ ત્યારે સર્વે રોયા થીઓડોરની પછી તેનો ભાઈ જોન ગાદીએ બેઠો તેની પછી તેની બેન સોફાયાએ કેટલાક વખત સુધી રાજ ચલાવ્યુ પીતર નામે તેને ભાઇ હતો તે નાની વયનો હોવાથી તેને બેનને તાબે રહેવું પડ્યુ ૧૭ વર્ષનો થયો ત્યારે લોકો સોફાયાથી નારાજી થયેલા છે તે પરથી તે બાઇને તેણે સાધ્વીના મઠમાં ગોંધી અને તેના કારભારીઓને રાજમાંથી હાંકી કાઢ્યા.

ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં દેન્માર્કના રાજમાં નવાઇ જેવો ફેરફાર થયો.

ત્યાંના તાલુકદારો એવા જૂલમી થઇ ગયા હતા કે લોકે તથા ધર્મગુરૂઓએ રક્ષણને માટે પોતાના બધા હક્ક રાજાને સોંપ્યા. એથી પગર' અહેનતે ત્રીજો ફર્દિનાંદ રાજા કુલઅખતિઆરી થયો. તેનું મરણ ઇ. સ. ૧૬૭૦ માં થયું ત્યારે તેને ઠેકાણે ૫ મો ક્રિશ્ચિયન થયો. એણે સ્વીદનના ૧૧ મા ચાર્લસ રાજાપર સ્વારી કરી પણ ફતેહ પામ્યો નહિ. સ્વીદનના રાજાએ પણ દેન્માર્કના રાજાની માફક લોકથી સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છ્યું પરંતુ તેમ થતાં પહેલાં ઇ. સ. ૧૬૭૦ માં તે મરણ પામ્યો. તેની ગાદીએ તેનો કુંવર ૧૨ મો ચાર્લસ બેઠો. એને સિકંદરની ઉપમા આપવામાં આવેછે તે છેક ખોટી નથી.

રૂશિઆના પીતરરાજાએ તુર્કલોકને હરાવી એઝોફનું બંદર જીતી લીધું, એથી કાળાસમુદ્રનો વેપાર તેને હાથ આવ્યો. યૂરોપ અને એશિઆનો વેપાર રૂશિઆ વડે ચાલે એવી ધારણા એ મોટા મનના રાજાએ કરી ડ્વિના, વોલ્ગા, અને ડોન નદીઓને નેહેરોવડે જોડી દેવી કે તેથી કાળો સમુદ્ર, કાસ્પીઅન સમુદ્ર, અને ઉત્તર તરફના દરિઆ જોડાઇ જાય. એ યોજનાને સંપૂર્ણ કરવાને બાલ્ટિક સમુદ્રપર તેણે એક શહેર બાંધવાનો ઠરાવ કર્યો, એ શહેર તેની રાજધાની અને ઉત્તર તરફના વેપારનું મોટું બંદર થયું. તે કેવો ડાહ્યો હતો અને પોતાની રૈયતને સુખી કરવાને કેવો આતુર હતો તે એક બીજી બીના ઉપરથી માલૂમ પડેછે. વધારે સુધરેલા દેશના સુધારા પોતાના દેશમા આણવાને માટે તેણે પડે યૂરોપમાં મુસાફરી કરી અને ઘણીક વાતથી વાકેફ થયો. ઇ સ. ૧૬૯૮ માં પોતાની ગેરહાજરીમાં રાજકારભાર ચલાવવાની ગોઠવણ કરીને તે ખાનગી ગૃહસ્થને રૂપે યૂરોપમા મુસાફરી કરવા નીકળ્યો. એ કાળે આમ્સ્ટર્ડામ વેપારનું મોટું બંદર ઘણી આબાદીમાં હતું ત્યાં તે રહ્યો અને ત્યાંની મુખ્ય ગોદીમાં તે સુથાર થઇ કામ કરવા લાગ્યો. બીજા સુથારોના જેવોજ તે રહેતો હતો. ત્યાથી તે ઇંગ્લાંડમાં આવ્યો અને ત્યાના મુખ્ય નૌકાસ્થાનોની તેણે પરીક્ષા કરી. વિલ્યમ રાજાએ તેને એક સુંદર હોડી બક્ષી અને કેટલાક બુદ્ધિવાન કારીગરોને નોકરીમાં રહેવા દીધા. એક વર્ષ પરદેશમાં રહીને પીતર સ્વદેશ ગયો અને પોતાની રૈયતને શીખવી શકે એવા યોગ્ય માણસને જોડે લેતો ગયો.

બાલ્ટિક સમુદ્રના પૂર્વકાંઠા તરફનો મૂલક પોતાના તાબામાં લેવાને માટે તેણે સ્વીડન જોડે લઢાઇ આરંભી અને દેન્માર્ક તથા પોલાંડના રાજાઓને પોતાના પક્ષમાં લીધા (ઇ. સ. ૧૭૦૦) ડેન રાજા હેલ્સ્ટીનના ડયુકના મૂલકપર ચઢયો, એ ડયુક સ્વીડનના રાજાનો મિત્ર હતો. ત્યાં લડાઇનું કામ હળવે હળવે ચાલતું હતું એટલામાં દેન્માર્કના રાજાને ખબર મળી કે તેની રાજધાનીપર સ્વીડનના રાજાએ ઘેરો નાખ્યો છે સ્વીડનનાં વહાણો વચમાં આવ્યાથી સ્વીડનનો વેપાર દેશ જોડે તૂટી ગયો. એવા ભયથી પોતાના સાથી પોલાંડને છોડી દઇ તેણે સ્વીડન જોડે સલાહ કરી.

અહીંથી પરવાર્યો એટલે ૧૨ મો ચાર્લસ રૂશિઆની સામે ગયો ૮૦૦૦૦ રૂશિઅનો નાર્વા શહેરને ઘેરો ઘાલી પડ્યા હતા સ્વીડનના સાહસિક રાજાએ ફક્ત દશ હજાર માણસ સાથે તેની છાવણીપર હુમલો કર્યો. તેની તોપોએ રૂશિઆના મોરચાનો કાંઇક ભાગ તોડયો એટલે પોતાના માણસોને છાવણીપર ધસારો કરવાનો હુકમ આપ્યો એ વખતે બરફનો વરસાદ રૂશિઅનોના મોંપર વરસતો હતો તેથી તથા સિપાઇઓમાં કવાયત નહિ હોવાથી તેઓ ગભરાટમાં પડયા ત્રણ કલાકમાં સંગ્રામ પૂરો થયો, મૂઆ અને નાઠા મળીને ૧૮૦૦૦ થયા ત્રીશ હજાર કેદ પકડાયા તમામ તોપખાનું અને દારૂ ગોળા પણ ચાર્લસના હાથમાં આવ્યા. આ પરાજયથી પીતર હિંમત હાર્યો નહિ. કેમકે તે તેનું ખરૂં કારણ જાણતો હતો પોતાની રૈયત અજ્ઞાન અને વગડાઉ હોવાથી એ બનાવ બન્યો એવું તે બોલ્યો. સ્વીડ લોક આપણને હરાવીને જીતતાં શીખવશે એ તેના વચન હતાં ૪૦૦૦૦ માણસ તેની સાથે હતું તોપણ તે ચાર્લસની સામો થયો નહિ.

નાર્વામાં શિયાળો ગાળી ચાર્લસ રાજા પોલાંડ ઉપર ચઢયો. પોલાંડનું લશ્કર રીગાના પડોશમાં પડયું હતું ત્યાં જઇ તેણે સજ્જડ ફતેહ મેળવી કુર્લાંડ અને લુઇિઆના પ્રાંતમાં તે પોતાની સાક્સની પ્રજાપર વધારે મહેરબાની રાખતો હતો તેથી પોલ લોક નારાજી હતા. ચાર્લસે એ રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવાનો વિચાર કર્યો તેના કાવતરાથી લોકો રાજસભામાં તેની સામા થયા તેથી ઓગસ્ટસે સલાહ કરવાનું ધાર્યું પરતુ ચાર્લસે ઉત્તર આપ્યો કે પોલ લોક નવો રાજા કરશે ત્યારે હું સલાહ કરીશ. ઓ-

ગસ્ટસે જોયું કે લઢાઇ કર્યા વગર ગાદી રહેવાની નથી તેથી રીસુ નામે મોટા મેદાનમાં લશ્કર લેઇ તે સ્વીદ રાજાની સામો ગયો (૧૭૦૨). તેની પાસે ૨૪૦૦૦ માણસ હતાં, સ્વીદનની ફોજની સંખ્યા તેથી અડધી હતી. પોલાંડનું લશ્કર હાર્યું. ઓગસ્ટસે પોતાની ફોજને પાછી વાળવાને ઘણી મહેનત કરી પણ તેનું કંઈ ચાલ્યુ નહિ અને તેને પણ નાસવું પડ્યું. તોપ વગેરે અસબાબ શત્રુને હાથ ગયો. બીજે વર્ષે પણ પોલાંડના રાજાએ તેને હરાવ્યો. તેથી ઓગસ્ટસના સામાવાળીઆએ જોરથી પકડી તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો (ઇ સ. ૧૭૦૪). અને તેની ગાદી સ્વીદનના રાજાની ભલામણ પ્રમાણે સ્તોનિસ્લૌસને આપી.

એ અરસામાં પીતર સુસ્તીમાં રહ્યો ન હતો. પોતાના મીત્ર ઓગસ્ટસને તો તે ઝાઝી મદદ આપી શક્યો ન હતો પરતુ ઇંગ્રીઆ પ્રાંતમાં સ્વારી કરી અને નાર્વા શહેર છતી લેઇને સ્વીદનનું લક્ષ ખેંચ્યું. એજ વખતે તેણે સેંતપીતર્સબર્ગ પોતાની નવી રાજધાની બાંધી અને સ્વીદનના લશ્કરથી બચવાના ઉપાય કર્યા. નવા છતેલા પ્રાંતમાં નીવા નદીની વચમાં એક બેટ છે ત્યાં એ શહેર વસાવ્યું ઓગસ્ટસની મદદે તેણે ૬૦૦૦૦ માણસ પોલાંડમાં મોકલ્યાં ચાર્લસ તેથી જરાએ ડર્યો નહિ. રૂશિઆના લશ્કરની ટૂકડીને તેણે એક પછી એક હરાવી. અજબ જેવી ઝડપથી તે ઓચીતો શત્રુપર જઈ પડતો હતો. રૂશ ફોજ તેનાથી બીને સ્વદેશ જતી રહી. સ્વીદનના લશ્કરના એક ભાગે સાકસન લશ્કરને હરાવ્યું, ત્યારપછી ચાર્લસ ૨૪૦૦૦ સિપાઇઓ સહીત સાકસનિમાં ગયો. લાજ લગાડે એવી શરતોએ ઓગસ્ટસ રાજાને સલાહ કરવી પડી. એ વર્ષના શિયાળામાં ચાર્લસ જર્મનિમાં રહ્યો તેથી લાના રાજાઓને ભય લાગ્યો. જર્મનિના રાજેંદ્રની પાસે તેણે માગ્યું કે સાઇલીસિઆના પ્રોટેસ્ટંટોને તેમનો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપવી તથા જર્મનિમાં સ્વીદનના પ્રાંતો છે તે ભાગ સ્વીદનને આપવો પડે છે તે છોડી દેવો. શાહ જોસફ એ વખતે સ્પેનની ગાદી સબંધીની લઢાઇમાં રોકાયલો હતો તેથી તેણે ચાર્લસની માગણી કબુલ કરી સંપીલા રાજ્યોને ચાર્લસ તરફથી ધાસ્તી લાગી હતી તે મટી ગઇ કેમકે ચાર્લસ બીજી દિશામાં વળ્યો. સાકસનિમાંથી ચાર્લસ પોલાંડમાં ગયો. તેની સામું ન થતાં પીતર પાછો વળ્યો તોપણ તેની ફોજમાંના ૨૦૦૦૦ સિપાઇઓને ચાર્લસે હરાવ્યા. પીતરે સલાહના કહેણ

કહાવ્યાં પરંતુ જયથી મદોન્મત્ત થયેલા ચાર્લસે સ્વીકાર્યું નહિ ને કહ્યું કે મોસ્કોમાં બેસી તારી જોડે સલાહ કરીશ. તે જુના શહેરનો નાશ કરવા ને સ્વીદનનો રાજા રૂશિઆની સરહદમાં પેઠો. તેને માર્ગમાં હરકત કરવા માટે પીતરે દેશ ઉજ્જડ કર્યો અને રસ્તા તોડી નાખ્યા. ચાર્લસ ઘણું દુઃખ પામ્યો. કોસાક લોકના નાયક મેસાપાએ તેની જોડે મળી જવાનું કહ્યાથી તે યુક્રેન પ્રાંત તરફ ગયો. રૂશિઆના પાદશાહને એ વાતની ખબર પડ્યાથી તેણે મુઝપાનું જોર તોડી પાડ્યું હતું.

લેવોનિઆ પ્રાંતની વાટે સ્વીદનથી ખોરાકી તથા કુમક આવતી હતી તેને રૂશિઅન લોકે લઢાઇ કરી અટકાવી. શિયાળો આવ્યો તોપણ ચાર્લસે લઢવું જારી રાખ્યું. એક વખત તો ટાઢથી તેના બે હજાર માણસ મૂઆં. યુક્રેન પ્રાંતની સરહદ ઉપર પલ્ટવા શહેરને ચાર્લસે ઘેરો ઘાલ્યો; એમાં દારૂ ગોળા, તોપ અને લસ્કર પુષ્કળ હતું તેથી કિલ્લેદારો ખૂબ હઠીલાઇથી લઢી શક્યા. કિલ્લાની તપાસ કરતો હતો તેવામાં ચાર્લસની એડીએ ગોળી વાગી. ખાટલે પડ્યો હતો તેવામાં તેને ખબર મળી કે શાહ પીતર મોટું સૈન્ય લઈ લઢવા આવેછે. સાત હજાર માણસને ઘેરા પર મૂકી ચાર્લસ ડોળીમાં બેસીને તેની સામે ગયો (૮ જુલાઇ, ૧૭૦૯). સ્વીદ ઘોડેસ્વારના જુસ્સા ભરેલા હુમલાથી રૂશિઅન ફોજમાં ભંગાણ પડ્યું તથાપિ રૂશિઅન પાયદળે પાછી પાની કરી નહિ અને તેથી ઘોડેસ્વારોને ફરી લડવા આવવાનો વખત મળ્યો. પીતરની તોપે ચાર્લસના લસ્કરના ઘણા માણસ માર્યાં ઉતાવળે આવવાને માટે ચાર્લસે પોતાનું તોપખાનું પાછળ મૂક્યું હતું તેથી એને અહીં બહુ નુકશાન થયું. બે કલાક સુધી દારૂણ સંગ્રામ થયો અને સ્વીદનની ફોજનો નાશ થયો ૮૦૦૦ કસાયલા સિપાઇ રણમાં પડ્યા, ૨૦૦૦ કેદ પકડાયા અને ૧૨૦૦૦ નાસતે નીપર નદીપર ગયા પણ ત્યાં તેમને હોડી નહિ મળવાથી તેમને શત્રુને શરણે જવું પડ્યું ચાર્લસ આશરે ૩૦૦ સ્વારો સહિત તુર્કી રાજ્યના બેસારાબીઆ પ્રાંતમાં બેંડમ નગર છે ત્યાં ગયો. તેનો સઘળો ખજાનો તથા પોલાંડ અને સાકસનિમાં મળેલી લૂટ પીતરને હાથ આવી.

પુલ્ટોવાની ફતેહથી મોટાં પરિણામ થયાં. નવ વર્ષ સુધી સંપાદન કરેલાં સઘળાં પરિણામ ચાર્લસે એક દહાડામાં ખોયાં. જે કસાયલી ફો-

જેથી યૂરોપ ધ્રુજતું હતું તેનો કેવળ નાશ થયો. લડાઇમાંથી જેઓ બચ્યા હતા તેઓને રૂશિયનોએ બંધીવાન કર્યા અને લગભગ મોતના જેવી શિક્ષા પામ્યા. રૂશિયાના શાહે તેમને સાઇબિરિયાના જંગલોમાં વસવાને મોકલ્યા. સાક્સનિના રાજાએ પોલાંડમાં આવી સ્ટાનીસ્લૌઝને કાઢી મૂક્યો. ડેન્માર્ક અને પ્રુશિયાના રાજાઓએ સ્વીડનપર દાવા કર્યા અને વિજયી મહારાજા પીતરે લેવોનિઆ, ફિંડલીઆ અને ફિન્લાંડપર સ્વારી કરી. જર્મનિનો શહેનશાહ તથા બીજા કેટલાક સમુદ્રકાંઠાપરના દેશના રાજાઓ વચમાં ન પડયા હોત તો સ્વીડનનું રાજ્ય આ વખતે તૂટી જાત.

પરદેશમાં નાઠેલા ચાર્લ્સે પીતરનો નાશ કરવાની નવી યુક્તિ કાઢી. તુર્કી સુલતાનને રૂશિયા જીતવાને ઉશ્કેર્યો અને પોતે મુસલમાન લશ્કર સહીત મોસ્કોમાં પેસવાની ઉમેદ કરી. પીતરે સુલતાનના કારભારીઓને પુષ્કળ લાંચ આપી આ વિચાર કેટલાક વખત સુધી બંધ રખાવ્યો. વજીર રૂસ્વત લેતો હતો તે વાત સુલતાનને જણાવી એને કાઢી મૂકાવ્યો. નવો વજીર થયો તેને રૂશિયા જોડે લડવાને ખુશી ન હતી પરંતુ બે મહિનામાં તેની નોકરી ગઇ. શિરિઆના પાદશાહ એટલે સુબાને તે જગા મળી કે તુરત રૂશિયાના એલચીઓને પકડી કેદ કર્યા.

પીતરે પોતાના બચાવને માટે જબરી તૈયારી કરી, (ઇ. સ. ૧૭૧૧). તુર્કી લશ્કર આદ્રીઆનોપલની પડોશમાં એકઠું થયું. મોલ્ડેવીઆ પ્રાંતના હાકેમના બોલાવ્યાથી પીતર પોતાનુ લશ્કર લઈ પ્રુથ નદીને કાંઠે યાસિ નામે રાજધાનીપર ગયો. હાકેમ પીતરની તરફ હતો ખરો પરંતુ મોલ્ડેવીઆના લોકો તેની સામે હતા અને તેમણે તેને ઘાસ દાણા વગેરેની હરકત પાડી, તુર્કી લશ્કર લઇ વજીર પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. રૂશિયન છાવણી જીતવાની ત્રણ કોશિષ પીતરે પાછી નિષ્ફળ કરી. પરંતુ ખોરાકની તંગી અને થાકથી તેમની હાર થાત. પીતરની જોડે તેની રાણી કાથરૈન આવી હતી. તેણે વજીરને ખાનગી સંદેશા મોકલી સલાહની વાત કાઢી. કેટલીક કઠણ શરતો પીતરને કબુલ કરવી પડી પણ હાલ તેની હાલત પ્રમાણે તે શરતો ઠીક હતી. રૂશ ફોજ સહીસલામત પાછી ફરી અને ચાર્લ્સ તુર્કી ફોજમા આવ્યો સારે સલાહની ખબર સાંભળી તેથી આશા ભંગ થઇ.

ઇસ્તામ્બુલના દરબારમાં વળી ખટપટ કરી એ વજીરને કઢાવી નવો વજીર આર્લમે રખાવ્યો. તે વજીર પણ સ્વીડનના રાજાની મરજી પ્રમાણે કરવાને રાજી ન હતો. તેણે એને તુર્કી રાજમાંથી ખશેડવાનો વિચાર કર્યો, (ઇ. સ. ૧૭૧૩) સુલતાને પડે તેને પત્ર લખી જવાનું ફરમાવ્યું તોપણ તે ગયો નહિ. તેને પકડવાને લશ્કર મોકલ્યું તેની સામે પોતાના સાથીઓ સહીત લઢ્યો અને તે પકડાયો. તેને પકડીને આડ્રીઆનોપલ લઇ જતા હતા તેવામાં તેણે સાંભળ્યું કે સ્તાસ્ઔઝ્ઝા પણ તુર્ક લોકના હાથમાં આવ્યો છે. તેને તેણે કહાવ્યું કે આગસ્ટસ જોડે કદી સલાહ કરવી નહિ સુલતાને એ વખતે નવા દીવાન રાખ્યા તેથી ત્યાં વધારે વાર રહેવાને તે લલચાયો. એ વખતે જો તે સ્વદેશ ગયો હોત તો તે પોતાની આગલી મોટાઇ પામત. અને ડેન્માર્ક અને સાકસનિની એકઠી થયેલી ફોજપર સ્વીદનના સેનાપતિ સ્ટીનબોકે મોટી ફતેહ મેળવી, પરંતુ આલ્ટોના શહેર બાળી નાખી તેણે પોતાની આબરૂને મોટો ડાઘ લગાડ્યો. એ અપરાધથી આખા યૂરોપને ગુસ્સો આવ્યો. રૂશિઆની ફોજ ડેન અને સાકસન જોડે મળવાથી સ્વીદનનુ કાંઇ ચાલ્યું નહિ. તેઓને હોલ્સ્ટીન પ્રાંતના એક કિલ્લામાં ભરાવવું પડ્યું. શત્રુની ફોજે આવીને કિલ્લો ઘેર્યો તેથી સ્વીદ સેનાને તાબે થવું પડ્યું.

એ દરમિયાન રૂશિયાનો શાહ ફિન્લાંડના પ્રાંતો જીતી લેવામાં લાગ્યો હતો. ૧૭૧૪ મા તેણે ઓઇલાડ બેટ આગળ સ્વીદન નૌકાસેનાને હરાવી. ચાર્લ્સને આ બધી વાતની ખબર પડી પણ તેથી તે ગભરાયો નહિ. સ્વીદનની સેનને તેની બેનને રાજપ્રતિનિધી કરીને રૂશિયા અને ડેન્માર્ક જોડે સલાહ કરવાનો વિચાર કરે છે, એવા વર્તમાન મળવાથી ચાર્લ્મે સ્વદેશ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી સુલતાને તેને માન્ય સાથે રવાને કર્યો. જર્મનિમા સઘળે ઠેકાણે યોગ્ય માન આપવાનો સર્જેદ્રે ઠરાવ કર્યો હતો તોપણ વેશ બદલીને તે મુસાફરી કરતો હતો. ઇ. સ ૧૭૧૫ ની વસંત રૂતુમાં તે રજે ચઢ્યો ત્યારે તે દુશ્મનથી ઘેરાઇ ગયેલો હતો. સ્ટાલ્સાંડ નગરમાં તે હતો. પ્રુશિયા, ડેન્માર્ક અને સાકસનિના લશ્કરોએ તે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો અને રૂશિયન ફોજ સ્વીદનમાં ઉતરશે એવી ધાસ્તી જણાઇ. સ્ટાલ્સાંડનો બચાવ તેણે બહુ બહાદુરીથી કર્યો તોપણ તેને ત્યાંથી છાના-

માના જતાં રહેવું પડયું અને તે શહેર શત્રુને હાથ ગયું. હવે યૂરોપના બધા લોકે ધાર્યું કે સ્વીદનના રાજાનું હવે આવી બન્યું છે. પોતાના રાજ્યનો પણ તે હવે બચાવ કરી શકનાનો નથી એવું સર્વે માનતા હતા તેવામા તેણે નોર્વેપર સ્વારી કરી સર્વેને આશ્ચર્ય પમાડયા. એ વખતે એનો માનીતો કારભારી ગોટ્‌સ નામે હતો, તેણે એવો પ્રપચ રચ્યો કે પીતર અને ચાર્લ્સે એકઠા થઇ યૂરોપનું ઉપરીપણુ કરવું. ઇંગ્લાંડના રાજ્યાસનપરથી હાનોવરના ઇલેક્ટરને કાઢી મૂકી સ્ટુઅર્ટ કુળના કુંવરને ગાદીએ બેસાડવો એ પણ તેની ગોઠવણનો એક ભાગ હતો. એ પચાત ચાલતી હતી તેવામા ચાર્લ્સે ફરીને નોર્વેપર સ્વારી કરી. ત્યાના એક કિલ્લાને ઘેરો ઘાલતો હતો તેવામાં તોપનો ગોળો વાગવાથી તે તત્કાળ મરણ પામ્યો, (ઇ. સ. ૧૭૧૮). આ શૂરા રાજાના મરણથી સ્વીદન સેનેત ઘણી દિલગીર થઇ નહિ. તેના મૂઆના સમાચાર આવતાજ તેના માનીતા કારભારી ગોટ્‌સને પકડી તેનાપર રાજદ્રોહનું જૂઠું આળ ચઢાવી મારી નખાવ્યો. મર્હુમ રાજાની બેનને ગાદીએ બેસાડી. તેણીએ થોડા વખત પછી પોતાના ધણીને તે અધિકાર સોપ્યો. સેનેને તે બેઉ પાસે કસમ ખવરાવ્યા કે સ્વેચ્છિક સત્તા સ્થાપવી નહિ નવા રાજાએ રૂશિઆ શિવાય બધા રાજાઓ જોડે સલાહ કરી, (ઇ સ ૧૭૨૦) સ્વીદનની મદદે ઇંગ્લાંડનું સૈન્ય ગયુ ત્યારે રૂશિયાના પાદશાહે સલાહ કરવાનું મન કર્યું ઇંગ્રીઆ, લેવોનિઆ અને ફિન્લાંડનો ભાગ તેને આપી દેવાના કરારથી સંધિ કરી.

અધ્યાય ૭ માનો ટુંક સાર.

ઇ. સ. ૧૬૫૦ થી ૧૭૬૦ સુધી.

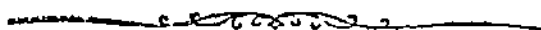
વેસ્ટફેલિઆના તહનામાથી ઉત્તર યૂરોપ અને જર્મનિમાં શાન્તિ થઇ પરંતુ ફ્રાન્સ અને સ્પેન વચ્ચે વિગ્રહ જારી રહો. એજ વખતે ફ્રાન્સમાં માંહોમાંહે ટંટો ચાલ્યો. કાર્ડિનલ માઝરિન પાસેથી પ્રધાનપણું લેવાને માટે કાર્ડિનલ દિરિટ્સે આ ઝગડો ઉત્પન્ન કર્યો હતો. રાજાને પદભ્રષ્ટ કર્યો અને ઓર્લાન્સનો ડયુક રાજ્યનો ઉપરી ઠરવ્યો આ હિતુરનો લાભ લેઈ સ્પેન પ્રજાએ કેટલાક કિલા ફ્રાન્સ પાસેથી છતી લીધા. પછીથી સલાહ થઇ અને સ્પેનની શાહજાદીને બાળ લુઇસ પરણ્યો તેથી કેટલોક મુલક મળ્યો. જર્મનિમાં ઇ. સ. ૧૬૫૦ થી ૧૬૫૭ સુધી શાન્તિ રહી પરંતુ રાજ્યાસન ખાલી પડવાથી તેને માટે કજીઓ ઉત્પન્ન થયો. માજી પાદશાહના પુત્ર લિયોપોલ્ડને તે આપવામાં આવ્યું. ગસ્તેવસ એડોલ્ફસના મરણ પછી સ્વીદનની ગાદીએ તેની પુત્રી ક્રિશ્ચિઆના બેઠી હતી, ત્યારપછી ચાર્લસ ગસ્તેવસ દસમાનો ઇલકાબ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો હતો. આ વખતે પોલાંદમાં લાદિસલોસ રાજ્ય કરતો હતો,. તે ઘણો હોશિયાર હતો, તેનું મરણ થવાથી જોન કાસિમીરને ગાદી મળી. ત્યારપછી તે રાજ્યના ઉપર સ્વીદ પ્રજાએ બહુ હુમલા કરી તેની સત્તા નબળી પાડી અને બીજી પ્રજાઓના વચ્ચે પડવાથીજ પોલાંડ બચ્યું. પહેલા ચાર્લસના ઘાત પછી ઇંગ્લાંડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ક્રોમ્વેલના પ્રતિનિધિપણા નીચે સ્થપાયું હતું. તેણે ઇંગ્લાંડની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધારી. મરનાર પાદશાહનો વડો દીકરો બીજો ચાર્લસ આયર્લાંડ અને સ્કૅાટલાંડમાં પોતાનું બળ અજમાવવા લાગ્યો પણ તેનુ કંઇ વળ્યું નહીં. ઇ. સ. ૧૬૫૩ માં ક્રોમ્વેલ પ્રોટેક્ટર નીમાયો. પછી એણે સ્પેનની સાથે વિના કારણે કજીઓ ઉત્પન્ન કીધો અને દરિયામાં શ્રેષ્ઠતા મેળવી. ઇ. સ. ૧૬૫૮ માં ક્રોમ્વેલનું મરણ થયું, તેની પછી રિચાર્ડ પ્રોટેક્ટરે રાજીનામું આપ્યું તેથી

બીજો ચાર્લેસ ગાદીએ બેઠો. બીજા ચાર્લેસે સારી વર્તણૂકને માટે વચન આપ્યું પરંતુ પ્રજાને નારાજ કરી. એણે ફ્રાન્સના લુઇસ સાથે સંબંધ રાખ્યો, પ્રજાની મરજી વિરૂદ્ધ હોલાંડ સામે લડાઇ કરી અને સ્કાટ્લાંડના લોકોને ધર્મને બહાને પીડ્યા. આ વખતે સ્પેનનો રાજા ફિલિપ મરણ પામ્યો તેથી લુઇસે પોતાની રાણીની તરફથી સ્પેનનો નેધર્લૅાંડ પ્રાંત લેવા ચઢાઇ કરી, પરંતુ હોલાંડ અને ઇંગ્લાંડના વચ્ચે પડવાથી લડાઈ જલદીથી બંધ પડી ગઇ. આ વખતમાં જેઓ દરબારના પક્ષકારો હતા તેઓ ટોરી કહેવાવા લાગ્યા અને દરબારની સામેના પક્ષવાળા વિધ કહેવાયા. ફ્રાન્સનો લુઇસ રાજા ચાર્લેસને લાંચ આપી છાનો રાખતો હતો તેથી એના વખતમાં પરરાજ્યોમાં ઇંગ્લાંડની સત્તા મદ પડી ગઇ હતી. યુરોપનાં રાજ્યો લુઇસના લોભને લીધે તેના ઉપર દાઝે બળતાં હતાં, તેવામાં તેણે હ્યુગ્વેનોટ ઉપર જુલમ ગુજાર્યો તેથી તેઓ દેશ છોડી ઇંગ્લાંડ, હોલાંડ, અને જર્મનિમાં જઈ વસ્યા. જર્મનિના રાજાઓએ લુઇસ સામે લડવાને એક્કો કર્યો. સ્પેન, હોલાંડ, સ્વીડન, ડેન્માર્ક, સેવોય અને ઈંગ્લાંડ તેમાં ભળ્યાં, એથી લુઇસની સત્તા નબળી પડી. ઇંગ્લાંડમાં બીજા ચાર્લેસના મરણ પછી બીજો જેમ્સ ગાદીએ બેઠો, તેણે પોતાના ધર્માંધપણાથી પ્રજાને નારાજ કરી તેથી તેને ગાદી છોડવી પડી. તેણે પ્રજાના ઉપર ઘણોજ જુલમ ગુજાર્યો અને કાથલિક પથને ખુલ્લી રીતે ઉત્તેજન આપ્યું. તેથી વિલ્યમ જે જેમ્સની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો તેને પ્રજાએ બોલાવ્યો અને ગાદી એકમતે સોંપી સ્કાટ્લાંડ અને આયર્લૅાંડમા કાથલિકોએ બંડ ઉઠાવ્યું તે વિલ્યમે થોડા વખતમાં સમાવી દીધું વિલ્યમના વખતમાં મેગ્દાનળ નામે ટોળીની ગેરવાજબી કતલ તેના રાજ્યને બટ્ટો લગાડે છે.

ઉપર કહેલા એક્કાએ લીઓપોલ્ડને પોતાનો ઉપરી નીમ્યો ઇ. સ. ૧૬૮૮ માં લુઇસ તેની સામો થયો. પ્રથમ તો લુઇસ જય પામ્યો પણ દેશમાં દુકાળ પડ્યો તેથી તેને ભારે ધોકો પહોચ્યો. પછીથી કરાર થયો તોપણ લાંબી વખત સુધી શાન્તિ રહી નહિ જર્મનોને તુર્ક સુલતાન સાથે લઢવું પડતું હતું તેથી તેમને ઘણો ફાયદો થયો.

આ વખતે સ્પેનના રાજા બીજા ચાર્લેસના મંદવાડથી યુરોપના રા-

જ્યોનું લક્ષ તેની તરફ ખેંચાયુ તેને પુત્ર નહિ હોવાથી ગાદીનો દાવો ત્રણ રાજાઓ કરતા હતા. ચૌદમો લુઇસ, જર્મનિનો રાજેંદ્ર લીઓપોલ્ડ અને ત્રીજો બવેરિઆનો ઇલેક્ટર હતા. બવેરિઆના કાંકોરને મળે તે યુરોપના રાજ્યોને ફાવતું હતું પરતુ ચાર્લ્સે ગુસ્સે થઇને તેને વારસ નીમ્યો પણ પ્રજા ખુશી નહોતી તેથી ડાફિનના બીજા છોકરા ફિલિપને વારસ ઠરાવ્યો, ઇ સ. ૧૭૦૧. ચાર્લ્સનું મૃત્યુ થયું તેથી મોટી લડાઇ ચાલી, તેમા ઇગ્લાડ, હોલાડ સામેલ થયા અને અતે લુઇસને ભારે નુકશાન પહોચ્યું, અને ૧૭૧૩ મા સલાહ થઇ તેથી સર્વેનું સમાધાન થયુ. આજ યુગમા રૂશિઆમા પિટર અને સ્વિદનમા ચાર્લ્સ બે મહાન પુરૂષો થઇ ગયા, તેમણે લોભથી એક બીજા સાથે વિગ્રહ ચલાવ્યો તેમાં અંતે પિટરનો જય થયો. સ્વીદનનો ચાર્લ્સ સને ૧૭૧૮ મા મરણ પામ્યો તેથી ત્યાની સેનેટે તેની બહેનને ગાદીપર બેસાડી, તેના ધણીને થોડા વખત પછી રાજ્યાધિકાર સોપ્યો. એ નવા રાજાએ રૂશિયાના પાદશાહ જોડે અને બીજાં રાજ્યોજોડે તુરત સલાહ કીધી

अध्याय ८ मो.

યૂરોપનો તથા યૂરોપના પરદેશોનાં સંસ્થાનોનો ઇતિહાસ.

खंड १ लो.

ઈંગ્લાંડના રાજ્યાસનપર હાનોવર કુળની સ્થાપના.

ફ્રાન્સના પાદશાહ ૧૪ મા લુઇસની જોડે વિરોધ ચાલ્યો ત્યારે ઈંગ્લાડની સરકારે વર્ષોવર્ષ વ્યાજ આપવું પણ મુદ્દલ નજરમા આવે ત્યારે આપવુ એવી શરતે દેવુ કરવાની રીત કાઢી. ઈ સ ૧૬૯૪ મા નાશનલબૅંક એટલે પ્રજાની પેઢીની સ્થાપના થઈ એ પેઢીએ સરકારને બજાર કરતા ઓછે ભાવે રૂપિયા ધીર્યા. પાર્લમેંટે વ્યાજ આપવાની બાહેધરી આપીને મુદ્દલ આપવાનો ઠરાવ રાખ્યો નહિ એ દેવાની ઉધાર ચીઠીઓનું વેચાણ થઇ શકે અથવા બીજાને આપી શકાય એવો ધારો કર્યો પ્રજાની દોલતમા હળવે હળવે વધારો થવાથી આ પદ્ધતિને ઉત્તેજન મળ્યુ અને તેથી યૂરોપના રાજ્યોમા ઇગ્લાડની સત્તાની વૃદ્ધિ થઇ જોઇએ તે વખતે નાણા મેળવવાની યુક્તિ ઇગ્રેજ સરકારના હાથમા આવ્યાથી, બીજા રાજ્યોને ધનની મદદ કરવાના કરારથી તેમની ફોજોને કામે લગાડવાની કૂચી તેના હાથમા આવી એ નવી રીતથી દેશની અંદર પણ મોટો ફેરફાર થયો જાગીરદારોના હાથમા રાજસત્તા હતી તેમાનો ઘણો ભાગ સરાફો, વેપારીઓ અને હુન્નરના મોટા કારખાનાવાળાઓને હાથ ગયો. ઉદ્યમથી થતા નફાનો સગ્રહ કરવાનું એ નવી સરાફી રીતથી બહુ

સહેલું પડ્યું, અને તેથી કરીને હોશિયાર અને ધનવાન મધ્યમ વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. હાઉસ આવ કોમન્સનું બળ એ વર્ગના જોરથી વધ્યું. યુટ્રેચના કરારમાં પણ વેપારની શરતો દાખલ થઇ હતી. વેપાર કરવામાં હરકત દૂર કરવાની શરતો સમુદ્રના રાજા જોડે કરી, અને હાથમાં આવેલો મૂલક રાખવામાં પણ રાજ્યબળના વધારા કરતાં વેપારના વધારાપર વધારે નજર રાખવામાં આવી હતી. માર્લબરોની ફતેહોથી જેટલો ફાયદો ઈંગ્લાંડને મળી શકે તેટલો કારભારીઓની ભૂલથી મળ્યો નહોતો. એ દોષ તેમને શીર લાગે ખરો, તેમ એ વાત પણ ખરી કે તેમના કરેલા કરારથી ઈંગ્લાંડના વેપારની શ્રેષ્ટતાનો પાયો નંખાયો. ૧૮ મા સૈકાના આરંભમાં ઈંગ્લાંડ વેપારમાં યુરોપના બધા દેશોથી ચઢીઆતુ હતું.

પહેલા જોર્જ રાજાનો અમલ થતાં પહેલાં કારભારીઓની બદલી થઈ ગઇ. ટોરિઓને કાઢી મૂકી વ્હિગોને રાજા એ બદ્ધા હોદ્દાપર આણ્યા, અને નવી પાર્લમેંટ મળી તેમાં લોકો તરફથી તેજ પક્ષના માણસો વધારે આવ્યા. એ નવા મળેલા અધિકારનો ઉપયોગ તેમણે સામાવાળાઓને છુંદવામાં કર્યો. માજી પ્રધાનોપર રાજદ્રોહના તહોમત આણી એટલા બધા વૈરભાવથી અને ઉતાવળથી કામ ચલાવ્યું કે લોર્ડ બોલિંગબ્રોક અને આર્મંડ પરદેશમાં નાશી ગયા. દેશપાર કરેલા સ્ટુઅર્ટકૂળને પાછા આણવાનો આ અનુકૂળ સમય જણાયો. પરંતુ ૧૪ મો લુઇસ ઘડપણ અને પરાભવથી એટલો નરમ પડી ગયો હતો કે નવો વિરોધ ઉઠાવવાને તે રાજી ન હતો. એ રાજાનો પાટવી કુંવર તથા પાટવી કુંવરનો વડો પુત્ર મરણ પામ્યા હતા તેથી એની પાછળ ગાદીએ બેસનાર પ્રપૌત્ર નાની વયનો હતો. ઇ. સ. ૧૭૧૫ ના સપ્ટેંબરની ૧ લી તારીખે લુઇસનું મરણ થયું, તેથી સ્ટુઅર્ટ પક્ષકારોને ઘણી હરકત થઇ. ૧૫ મા લુઇસની બાલ્યાવસ્થામાં રાજ્યનો વહીવટ ઓર્લીન્સના ડ્યુક કરવો એવો પારિસની પાર્લમેંટે ઠરાવ કર્યો, અને તે ડ્યુકે ઇમેંજ સરકારની ઇચ્છા પ્રમાણે જાકોબાઈટ એટલે સ્ટુઅર્ટ પક્ષકારોની મરજી પ્રમાણે થવા દીધું નહિ. હથિઆર અને દારૂગોળાના વહાણો ફ્રાન્સના બંદરમાં તૈયાર કર્યાં હતાં તે તેમણે જપ્ત કર્યાં અને બીજાં ખરીદ કરવાની તે લોકમાં શક્તિ નહોતી, તોપણ તેઓ મંડ્યા રહ્યા અને બ્રિટિશ રાજ્યમાં બંડ ઉઠાવવાની ગોઠવણ કરી.

સ. ૧૭૪૩) તેની ફોજોએ ફ્રેન્ચ લશ્કરને ર્‌હાઇન સુધી હઠાવી મૂક્યું, અને બવેરિયાનો સરદાર ફ્રાંકફોર્ટમાં નાશી ગયો અને દરિદ્રાવસ્થામાં મરી ગયો. આસ્ત્રિયા અને ઈંગ્લાંડની એકઠી થએલી સેનાએ ડેટિંજન નામે જગ્યા આગળ ફ્રેન્ચ લશ્કરને હરાવ્યું. ઇંગ્રેજી લશ્કરનું ઉપરીપણું બીજા જ્યોર્જ રાજાએ પોતાના હાથમાં લીધું હતું. તે દૃઢ મનનો નહિ હોવાથી આ ફતેહનો લાભ લઇ શક્યો નહિ. મહારાણી મેરયાથેરિસાના ગર્વ અને લોભથી યૂરોપના રાજાઓ અદેખાઇ કરવા લાગ્યા. ફ્રાન્સ અને સ્પેનના દરબારોએ એકેકના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનો કરાર કર્યો, તેનું નામ ફેમિલિ કૉમ્પાક્ટ (કુટુંબનો બદોબસ્ત) પડ્યું. બંને રાજાઓ એક કૂળના હતા.

ઈંગ્લાંડપર સ્વારી કરી હાનોવરકુળને હાંકી કાઢવાનો ઠરાવ એ બે દેશોના બુર્બોન રાજાએ કર્યો. જળ અને સ્થળના જબરા લશ્કરનો તેમણે જમાવ કર્યો, પરંતુ વાવાઝોડાના તોફાનથી ફ્રેન્ચ વહાણો વીખરાઇ ગયાં અને ઇંગ્રેજી સેના પાછળ લાગવાથી તેને બ્રેસ્ટ બંદરમાં સંતાઇ રહેવું પડ્યું, (ઈ. સ. ૧૭૪૪). ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઇંગ્રેજી સેનાને એટલી ફતેહ મળી નહિ. ફ્રાન્સ અને સ્પેનનાં એકઠાં થયેલાં વહાણોપર મેથ્યુ અને લેસ્ટોક નામે સરદારોનાં હાથ નીચેનાં વહાણોએ હુમલો કર્યો. પરંતુ કેટલાક કપ્તાનો બરાબર લઢ્યા નહિ તથ. લેસ્ટોક પોતાના આખા વિભાગ સાથે દૂર ઊભો તેથી લઢાઇનું પરિણામ અનિશ્ચિત રહ્યું. રાજકાજમાં પક્ષકારોના બળથી ગેરઇન્સાફ થાયછે તેનો દાખલો આ વખતે ઇંગ્લાંડમાં બન્યો. માથ્યુ અને લેસ્ટોક યુદ્ધમાં યોગ્ય રીતે વરત્યા નહિ તેથી તેમનાપર તહોમત મૂકી તેમની તજવીજ કરી. માથ્યુ બહુ બહાદુરીથી લઢ્યો હતો તોપણ તેને ગુન્હેગાર ઠેરવ્યો અને લેસ્ટોક ગુન્હેગાર છતાં નિરઅપરાધી ઠર્યો, કેમકે તે પ્રબળ પક્ષમાનો હતો. ઇતાલિમાં લડાઇ જોરથી ચાલી પણ કાંઇ ફળ થયું નહિ. જર્મનિમાં પ્રુશિઆના રાજાએ ફરીને મેરયાથેરિસા સામે વિરોધ શરૂ કર્યો બોહિમાયા પર તેણે સ્વારી કરી પણ યુદ્ધમાં તેનો સખ્ત પરાજય થવાથી પાછા જવું પડ્યું. બવેરિઆના ઇલેક્ટરનું મરણ થવાથી વિરોધ જારી રાખવાનું કારણ રહ્યું નહિ. તેના કુંવરે મેરયાથેરિસા જોડે સંધિ કરી.

ઈંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ પ્રજાઓ વચ્ચે સખ્ત વૈરભાવ હોવાને લીધે તેઓએ સલાહ કરી નહિ, (ઇ. સ. ૧૭૪૫). ફ્રાન્સ અને સ્પેનના એકઠાં મળેલાં લશ્કરોએ ઇતાલિમાં આસ્ત્રિઆના લશ્કરનો કેવળ પરાભવ કર્યો. અને નેધર્લાંડમાં પણ બુર્બોન રાજા જય પામ્યો. માર્શલ સેકસ નામે બુદ્ધિવાન ફ્રેન્ચ સેનાપતિ ફોજ સહિત ફોન્ટેનોય શહેરમાં મજબૂત છાવણી કરી રહ્યો હતો. ઈંગ્રેજ, ડચ અને જર્મન ફોજે અવિચારે તેનાપર હુમલો કર્યો. ઈંગ્રેજી પાયદળે એ યુદ્ધમાં બહુ બહાદુરી દેખાડી, પરંતુ વલંદા અને જર્મનોએ પલાયન કર્યું તેથી પાછા હઠવું પડ્યું. જર્મનિમાં મેરાયાથેરિસાના પતિ પહેલા ફ્રાંસિસને રાજાધિરાજની પદવી મળી. મેરાયાથેરિસા અને પ્રુશિઆના રાજા વચ્ચે સલાહ થઈ.

ફોન્ટેનોયના સંગ્રામમાં હાનિ થયાથી ઈંગ્રેજી પ્રજા નારાજી થઇ. એનો લાભ લેઇ બીજા જેમ્સના પૌત્રે રાજ્ય લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. થોડીક ફોજ સહિત તે સ્કાટલાંડમાં આવ્યો. હાઈલાંડના હોંશીલા જોદ્ધાઓ તેની જોડે ઉતાવળે મળી ગયા એ ફોજ લેઇ તેણે એડિન્બરો શહેર સર કર્યું જ્યોર્જ રાજાની તરફથી સર જોન કોપ લશ્કર ઊભું કરવાને ઉત્તર તરફ ગયો. જળમાર્ગે એડિન્બરોથી દન્બાર શહેરપર ગયો. બંડખોરોની મરજી સંગ્રામ કરવાની સાંભળી તેણે પ્રેસ્ટનપાન્સ આગળ મુકામ કર્યો. અહીંના જુવાન શાહજાદાએ તેનાપર અણચિંત્યો હુમલો કર્યો. ત્રણ હજાર ક્વાયતી સિપાઇઓ તેની સાથે હતા, તેમની પાસે પૂરાં હથિયાર નહોતાં અને તેમનામાં પૂરી ક્વાયત ન હતી. સરકારી લશ્કર એકાએક ભય પામીને નાઠું અને તેની તોપો, દારૂગોળા, તંબુ વગેરે તમામ સામાન ફિતૂરખોરોને હાથ ગયો. ઉત્તર અમેરિકામાં કેપબ્રિટનમાં ફ્રેન્ચ સંસ્થાન હતું તે જીતાયાની ખબર ઇંગ્લાંડમાં આવ્યાથી પ્રજામાં જાગૃતિ આવી. સ્ટુઅર્ટ શાહજાદાએ એડિન્બરોમાં જૂઠો ડોળ કરવામાં કેટલોક વખત ગુમાવ્યો, તેવામાં જ્યોર્જ રાજાએ મંગાવેલી પલટણ આવી પહોચી; તેનાથી નહિ ડરતાં અને ફ્રાન્સથી કુમક આવવાની ઉમેદે શાહજાદાએ આગળ વધી કાર્લાઇલ શહેર લીધું આડમિરલ વર્નનની જાગૃતિને લીધે ફ્રેન્ચ વહાણો પોતાના બંદર બહાર આવી શક્યાં નહિ. લાંકાશિયર પરગણામાં તેના લશ્કરમાં વધારો થયો નહિ તથા વેલ્સમાં પણ તે જઇ શક્યો નહિ તોપણ એકાએક ડર્બિ તરફ વળ્યાથી તેણે ઇંગ્રેજી ફોજોને હંફાવી. જો તે એકદમ આગળ વ-

મી ગયો હોત તો લંડન એકદમ તેના હાથમાં આવત પરંતુ તે ડર્બિમાં ખોટી થયો તેથી બે સરકારી ફોજે તેને ઘેરી લીધો. પાછા જવાનો ચોરો માર્ગ રહ્યો હતો તે વાટે તે સ્કાટલાંડ તરફ વળ્યો. એ વખતે હાઇલાંડરોએ બહુ હિંમત અને ઝડપ દર્શાવી

આ પાછા ફરવાથી હિતુરી લોકો નાખુશ થશે એવું ધારવામાં આવ્યું હતું પણ તેમ થયું નહિ. સ્કાટલાંડમાં પાછા આવ્યા પછી રાજકુમારની ફોજમાં વધારો થયો. તેની ગેરહાજરીમાં એડિનબરો શહેરનો કિલ્લો પાદશાહી ફોજે સર કરી લીધો હતો તેથી તેણે સ્ટર્લિંગ ભણી કુચ કરી તે નગર જીતી લીધું, અને તેમાંના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. તે કિલ્લાની મદદે એક જબરા લશ્કર સહિત જનરલ હોલને મોકલવામાં આવ્યો હતો એ ક્વાયતી હાઇલાંડરોની કવાયતશક્તિનો તિરસ્કાર કરી એ સરદાર ગફલતમાં રહ્યો તેથી ફાલકર્ક આગળ તેનો કેવળ પરાજય થયો, (ઇ. સ. ૧૭૪૬). આ વિજયનો લાભ ન લેતાં સ્ટુઅર્ટ શહાજાદો સ્ટર્લિંગગઢને ઘેરવાને પાછો ગયો, જ્યોર્જ રાજાની તરફથી બીજી ફોજે તેની સામે લડવાને આવી. ઘેરો ઊઠાવી તેણે કલોડનમૂર નામે સ્થળમાં મુકામ કર્યો. અહિં પાદશાહી ફોજ સાથે યુદ્ધ થયું. જનરલ કોપ અને હાઉલેની ગફલતથી ચેતીને કંબરલાંડે હાઇલાંડરોના જુસ્સાભરેલા હુમલાની સામે થવાને વધારે સાવચેતી રાખી હતી. જેવા તેઓ ધસ્યા તેવાજ તેઓના ધસારાની જોડે કંબરલાંડે તેમના ઉપર બંદુક અને તોપનો સજ્જડ મારો ચલાવ્યો. હાઇલાંડરોમાંનાં ઘણાં માણસ રણમાં પડ્યાં તેથી તેઓ થથર્યા અને વિખરાઇ ગયા. પાદશાહી ફોજે કોઇને જીવતદાન આપ્યું નહિ. હથિયાર મૂકી શરણે આવેલા માણસોને કતલ કર્યા એ સુધરેલાઓના યુદ્ધના કાયદાથી ઊલટું હતું. સ્ટુઅર્ટ શાહજાદો ઘણી મુસ્કેલીથી નાશી બચ્યો. તેના એક ઉદાર મિત્રે પાદશાહી સિપાઇને કહ્યું કે હું પાદશાહ છું ધી તેઓ ભૂલ્યા અને તે માટે તેને નાશી છૂટવાનો વખત મળ્યો.

વિજય થયા પછી કંબરલાંડે એવી તો ક્રૂરતા કરી કે તેની અને પાદશાહી ફોજની આબરૂને મોટી હાનિ પહોંચી. હિતુરખોરોનાં પરગણાં તલવાર અને અગ્નિથી ઊજડ કર્યાં, જંગલના પશુઓનો શિકાર કરતો હોય તેમ માણસોના પ્રાણ લીધા, બળી ગયેલાં ઝુંપડાંમાંથી હાંકી કાઢેલાં

હજારો બૈરા છોકરા ઊજડ જંગલોમા મરણ પામ્યા અકની કાંઈપણ નિશાની રહી નહિ, અને વસ્તી છેક નાબૂદ થઈ જવા આવી, ત્યારે ડ્યુક લંડન તરફ પાછો વળ્યો, તોપણ જે હાઇલાંડર નાશી ગયા હતા તેમને ખોળી કાઢવાને ફોજનો કેટલોક ભાગ પાછળ મૂકતો ગયો હતો. સ્ટુઅર્ટ શહાજાદાનું મસ્તક લાવે તેને ત્રણ લાખ રૂપિયાનું ઇનામ આપવાના જાહેરનામા કર્યાં હતા, તોપણ હાઇલાંડમા તથા સ્કાટલાંડના પશ્ચિમ ભાગમા તે સતાઇ રહી શક્યો તેની ભગાઇ ખેમવાની જગાથી પચાસ માણસ વાકિફ હતા પરંતુ તેમાના કોઈએ વિશ્વાસઘાત કર્યો નહિ. અંતે એક ફ્રેન્ચ ચોરીયુ વહાણ તેને હાથ લાગ્યુ તેમા બેસી ઘણા સંકટ ભોગવ્યા છતા તે સહીસલામત પહોંચ્યો એ રીતે તે પડે બચ્યો પરંતુ જેઓ તેની સાથે થયા હતા તેનાપર ઇંગ્રેજ સરકારે વેર લીધુ હાઇલાંડના સરદારોમાના ઘણાને ગરદન માર્યા તે મરનારાઓ ઘણી હિંમતથી મુઆ પરંતુ ઇંગ્રેજોના મનમા તેમનાપર કાઇ દયા આવી નહિ

એ દરમિયાન માર્શલ સેક્સ નામે ફ્રેન્ચ નાયકે નેધર્લાંડનો ભાગ છતી લીધો બ્રુસેલ્સ, આંટવર્પ, અને ન્યુઆર્ક શહેરો તેને હાથ ગયાં, અને સપીના રાજાઓની ફોજે હાર ખાધી ઇતાલિમા એથી ઊલટુ પરિણામ થયુ આસ્ત્રિઆના લશ્કરે ફ્રેન્ચ અને સ્પાનિઅર્ડોને ફ્રાન્સ સુધી પાછા હઠાવ્યા સ્પેનના પાદશાહ ફિલિપનુ મરણ થયુ અને તેની ગાદીએ તેનો કુમાર છઠ્ઠો ફર્દિનાદ બેઠો નવા રાજાએ ફ્રાન્સ જોડે થયેલા કરાર પ્રમાણે વર્તવાનો ઠરાવ કર્યો તેથી બુર્બોન પક્ષને ફરી હિંમત આવી ફ્રેન્ચ માર્શલ ડી બેલેસ્લેની ચતુરાઇને લીધે આસ્ત્રિયનોને દક્ષિણ ફ્રાન્સમાંથી જતા રહેવુ પડ્યુ જીનોઆના ગઢમા આસ્ત્રિઆનું લશ્કર હતું ને ત્યાના નગરવાસીઓપર બહુ સખ્તાઇ કરતુ હતું તેથી લોકે બંડ કરી તે શહેર પોતાને કબજે કર્યું અને આસ્ત્રિયન સિપાહીઓને કાઢી મૂક્યા વેપારમા પ્રતિસ્પર્ધીપણુ હોવાથી ઇંગ્રેજો તથા ફ્રેન્ચો વચ્ચે અદેખાઈ વધી એકએકના પરદેશના સંસ્થાનોપર લશ્કરો મોકલવાના હતા એ સ્વારીઓથી કઇ ખચિત પરિણામો થયા નહિ માણસોનો મરો અને પૈસાના ખરચથી બને પક્ષ કંટાળી ગયા હતા તેથી એક્સ નગરમા સલાહનો વિચાર કરવાને બેઉ તરફના વકીલો મળ્યા ફ્રાન્સિસ લોકની માગણી ઘણી ભારે હોવાથી સંપ કરેલા રાજાઓને પસંદ પડી નહિ, અને તેમણે લડાઇ, જારી

રાખી, (ઇ. સ. ૧૭૪૭). હોલાંડની સરકારનુ મન સ્થિર નહિ હોવાથી વલંદાઓ જોઇએ તેવી મદદ કરી શકતા નહિ. અંતે તે દેશમાં પ્રજાએ બંડ કરી ઓરેંજના શહાજાદાને સ્ટાટહોલ્ડર નિમવાની જરૂર પાડી.

હોલાંડમાં થયેલી આ ઊથલપાથલથી સંપીલા રાજાઓનું કામ વધારે જાગૃતિથી ચાલ્યું, તોપણ લડાઇનો ઘણોખરો બોજો ઇંગ્રેજોપર પડયો. વાલ નામે રણમાં મોટો સંગ્રામ થયો અને ઘણાં માણસ મુઆં. ઇંગ્રેજી ફોજ બહુ હિંમતથી લડી પરંતુ વલંદા અને આસ્ટ્રિયનોની બીકણ અને સુસ્ત ચાલથી સંપીલી ફોજનો પરાજય થયો એથી શેલ્ટ નદી પરનો એક જબરો કિલ્લો જીતી લીધાથી તે નદીનો બધો કાંઠો ફ્રેન્ચોના હાથમાં આવ્યો. ઇતાલિનું જીનોઆ શહેર લેવાને સપીલી ફોજે પ્રયત્ન કર્યો તે નિષ્ફળ ગયો; પરંતુ તેઓ બીજે ઠેકાણે જશ પામ્યા. દરિયામાં ઇંગ્રેજી નૌકાફોજે કેટલીક મોટી ફતેહ મેળવી. કેપ ફિનિસ્ટર આગળ ફ્રેન્ચ વહાણો કિંમતી માલ ભરેલાં ઊભાં હતાં તેઓપર આડમિરલ આન્સન અને વારલનાં વહાણોએ હુમલો કર્યો, ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા અને તેમનાં લડાઇનાં કેટલાંક વહાણો પકડ્યાં. સાત અઠવાડિયાં પછી સેંટડોમિંગોથી માલ ભરીને આવતો વહાણનો કાફલો કમોડરફોકસને હાથ આવ્યો. આડમિરલ હોક પણ ફ્રેન્ચ નૌકાસેનાનાં છ વહાણો પકડ્યાં. આ નુકશાનથી તથા હિંદુસ્તાન ખાતે બ્રિટને જબરી નૌકાસેના મોકલી તેથી ડરીને વર્સેલ્સની સરકારે સલાહની વષ્ટિ કરીને મોકલી.

ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં એલાશાપેલ (એક્સલા શાપેલ) શહેરમાં સલાહનો વિચાર કરવાને રાજ્યવકીલો (એલચીઓ) મળ્યા ત્યાં કરાર થયા. તેની મુખ્ય શરતો એ હતી કે લડાઇમાં જીતેલા મૂલક, કિલ્લા વગેરે જેના હોય તેને પાછા આપવા અને યુદ્ધમાં પકડાયલા કેદીઓને વગર મૂલે છોડી દેવા. અમેરિકાના દરિયામાં વેપાર કરવા જવાને સ્પેન અને બ્રિટન વચ્ચે વાંધો હતો તેનો નીવેડો એથી થયો નહિ, તથા દરિયાપર વહાણનો ઝાડો લેવાના હકથી લડાઈ ઊઠી હતી તે સબંધી એક શબ્દ પણ કરારનામામાં ન હતો; હાનોવર કુળનો રાજા ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠો હતો એ વાત સર્વે રાજાઓએ માન્ય રાખી અને સ્ટુઅર્ટ શાહજાદાને કોઇએ આશ્રય આપવો નહિ એવી કબુલાત થઇ. એ વિના ઈંગ્લાંડને કશો ફા-

પેદો થયો નહિ એટલા ફાયદા માટે ખરચ તો એટલો બધો થઇ ગયો કે તેથી ઇંગ્રેજી પ્રજા નારાજી થઇ, એ પરિણામને માટે લડાઇ ઊઠાવનારને માથે ઠપકો છે. સવાલ કરનારને શીર નહિ. આસ્ત્રિયાની ગાદીની તકરારમાં ઇંગ્લાંડને કાંઇ લેવું દેવુ ન હતું; સર રાબર્ટ વોલ્પોલના કારભારમાં તેનો વિચાર લડાઇ કરવાની વિરૂદ્ધ હોવાને લીધે દેશમા શાન્તિ રહી હતી અને તેથી દેશમાં વેપાર તથા હુન્નરના કારખાનામા ઉતાવળે વધારો થયો હતો. જુઠી યુદ્ધકીર્તિના લોભથી, યૂરોપનાં રાજ્યોમાં હાથ ઘાલવાના ખોટા મોહથી દેશની આબાદીને ભારે હાનિ પહોચી અને સરકારી કરજમાં ઘણો વધારો થયો

खंड २ जो.

યૂરોપના લોકે પરદેશોમાં વસાવેલાં સંસ્થાનોનો ઇતિહાસ.

સ્વદેશ છોડી પરદેશમાં જઇને વસવું અને ત્યાં નવા સંસ્થાન સ્થાપવા એ ચાલ પ્રાચીન કાળમાં હતો. અર્વાચીન કાળમાં એક મોટા નવા ખંડની શોધ થયાથી પરદેશોમાં જઇ વસવાની ઇચ્છાએ ઘણું જોર પકડ્યું, અને તેથી દુનિયાની તવારીખમાં કેટલાક અજબ જેવા બનાવ બન્યાછે. યૂરોપની પ્રજાઓએ અમેરિકામાં, તેમજ આફ્રિકા અને એશિયામાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં. અમેરિકાની શોધ થયા પછી તુરત સ્પેનનુ પહેલું સંસ્થાન હિસ્પાનોલિઆ અથવા સેંટડોમિંગોમા વસ્યુ. -રાણી ઇસાબેલાએ હુકમ કર્યો હતો કે એ બેટના સ્વદેશીઓનું રક્ષણ કરવુ અને તેમની પાસે વેઠ કરાવવી નહિ. અમેરિકાના દેશીઓને યૂરોપના લોકો ઇન્ડિયન કહેછે. ઇન્ડિયનોને મજૂરી કરવી ગમતી નથી તેથી પૈસા આપતાં પણ તેઓ કામ કરતા નહિ, તે દેશની હવા માફક નહિ આવ્યાથી ઘણા સ્પાનિઅર્દો મરી ગયા અને તેથી ખાણ ખોદવાને તથા જમીન ખેડવાને મજૂરોની તગી પડી એ તગીને લીધે સ્પાનિઅર્દો ઇન્ડિયનોને પકડી વેઠે કામ કરાવવા લાગ્યા અને તે વેઠમા વધારો કરીને ઇન્ડિયનોને ગુલામ કરી નાખ્યા પહેલી માલૂમ પડી તે વખતે હિસ્પાનોલિઆની ખાણોમા પુષ્કળ કિંમતી ધાતુઓ હતી. જે સાહસિક પુરૂષો ત્યાં ગયા હતા તેમને પુષ્કળ દોલત મળવાથી બીજાઓને આવવાનુ મન થયુ ઇન્ડિયનોપર ભારે જૂલમ થવાથી તેમની સખ્યા ઘટી ગઇ, અને મજૂર ઓછા થઈ જવાથી નફો પણ ઓછો થયો ત્યારે બીજે ઠેકાણે જવાનો મનસુબો સ્પાનિઅર્દોએ કર્યો. પોર્ટોરિકો બેટમા જઇ સ્પાનિઅર્દો વસ્યા અને ત્યાના અભાગ્યા ઇન્ડિયનોની દુર્દશા કરી. ત્યારપછી ક્યુબા બેટ જીતી લીધો. એ બેટ ૭૦૦ મૈલ લાબો છે અને તે વખતે ઇન્ડિયનોથી ભરપૂર હતો તોપણ તેઓ યુદ્ધમા એવા નબળા હતા કે ફક્ત ૩૦૦ સ્પાનિઅર્દોએ બધો બેટ તાબે કર્યો.

બાલ્બોઆ નામે એક સાહસિક સ્પાનિઅર્ડે એથી વધારે અગત્યની શોધ કરી તેણે દેરિયન સયોગીભૂમિપર એક નાનું સરખુ સસ્થાન વસાવ્યુ હતું એક ઇન્ડિયન સરદારના કહેવાથી તેના જાણવામા આવ્યુ કે મહાસાગરના કાઠાપર એક ઘણું ધનવાન રાજ્ય છે હિસ્પાનિલિઆમાથી હુમર ભગાની સા જવાને નીકળ્યો સયોગીભૂમિની ભયકર ખીણો અને ડુગરોમા થઇને અજાણ્યા મુલક તરફ ગયો માર્ગમા તે એક ઉચા ડુગરના શિખરપર ચઢયો ત્યાથી વિસ્તીર્ણ પાસિફીક મહાસાગર તેની નજરે પડયો આ શોધથી તેનુ મન ઘણુ હરખાયુ તત્કાળ હાથ જોડી તેણે ઇશ્વરનો પાડ માન્યો કેમકે એથી તેને તથા તેના દેશને ઘણી આબરૂ મળી જે દેશમા પુષ્કળ સોનુ છે ત્યાના લોક ઘણા જોગવર છે, એવા સમાચાર મળવાથી તેણે ત્યા જવુ માડી વાળ્યુ તોપણ આસપાસના રાજાઓ પાસેથી તેને એટલુ સોનુ મળ્યુ કે તેટલુ અમેરિકા શોધાયા પછી કોઇ સ્પાનિઅર્દને મળ્યુ ન હતુ

ઇન્ડિયનોને ખ્રિસ્તિ ધર્મમા આણવાને સ્પેનથી મિશનરિઓ ગયા હતા બાપડા ઇન્ડિઓપર જે જુલમ અને ક્રૂરતા સ્પાનિઅર્ડ કરતા હતા તે જોઇ તેમને ઘણી દયા આવી તેમાના એક નામે લાસ્કાસના ભાષણ અને લખાણથી સ્પેનના પાદશાહના મનપર અસર થઇ ઇન્ડિયનોને દુખમાથી છોડવવાની આતુરતામા તેણે સૂચવ્યુ કે ઇન્ડિયનોને બદલે કામ કરવાને સીદીઓને આણવા આ સૂચનાથી ગુલામનો દુષ્ટ વેપારનો પાયો નખાયો એમ તે ભલા પાદરીએ એક પ્રજાનું સારૂં કરવામા બીજી પ્રજાને ખરાબ કરવાના બીજ રોપ્યા

અમેરિકાનો મૂલક જીતવાને કયુબામા એક ફોજ તૈયાર કરવામા આવી તેની સરદારી એક બુદ્ધિવાન અને બહાદુર કોર્ટેઝ નામના પુરૂષને આપી એ પુરૂષ પોતાના સ્વદેશીઓ કરતા વધારે લોભી ને નિર્દય હતો ઇ સ ૧૫૧૯ ના એપ્રિલ માસની બીજી તારીખે આ સાહસિક જન યુકાટનના કાઠાપર ઉતર્યો આ વિનાશકારી પરોણાને ઉતરતો અટકાવવાને બદલે તેને આશ્રય આપ્યો મેક્સિકન લોક કેટલેક દરજ્જે સુધરેલા હતા, તેઓમા રાજનિયમ, કાયદા અને ગુરૂવર્ગ હતા થઇ ગએલા બનાવ નોંધી રાખવાની તેઓમા કઇક રીત હતી. તેઓની ઇમારતો મ-

સ. ૧૭૪૩). તેની ફોજોએ ફ્રેન્ચ લશ્કરને રહાઇન સુધી હઠાવી મૂક્યું, અને બવેરિઆનો સરદાર ફ્રાંકફોર્ટમાં નાશી ગયો અને દરિદ્રાવસ્થામાં મરી ગયો. આસ્ટ્રિઆ અને ઇંગ્લાંડની એકઠી થએલી સેનાએ ડેટિંજન નામે જગ્યા આગળ ફ્રેન્ચ લશ્કરને હરાવ્યું. ઇંગ્રેજી લશ્કરનું ઉપરીપણું બીજા જ્યોર્જ રાજાએ પોતાના હાથમાં લીધું હતું. તે દૃઢ મનનો નહિ હોવાથી આ ફતેહનો લાભ લઇ શક્યો નહિ. મહારાણી મેરાયાથેરિસાના ગર્વ અને લોભથી યુરોપના રાજાઓ અદેખાઇ કરવા લાગ્યા. ફ્રાન્સ અને સ્પેનના દરબારોએ એકેકના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનો કરાર કર્યો, તેનું નામ ફેમિલિ કોમ્પાક્ટ (કુટુંબનો બંદોબસ્ત) પાડ્યું. બંને રાજાઓ એક કુળના હતા.

ઇંગ્લાંડપર સ્વારી કરી હાનોવરકુળને હાંકી કાઢવાનો ઠરાવ એ બે દેશોના બુર્બોન રાજાએ કર્યો. જળ અને સ્થળના જબરા લશ્કરનો તેમણે જમાવ કર્યો, પરંતુ વાવાઝોડાના તોફાનથી ફ્રેન્ચ વહાણો વીખરાઇ ગયાં અને ઇંગ્રેજી સેના પ્રાછળ લાગવાથી તેને બ્રેસ્ટ બંદરમાં સંતાઇ રહેવું પડ્યું, (ઇ. સ. ૧૭૪૪). ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઇંગ્રેજી સેનાને એટલી ફતેહ મળી નહિ. ફ્રાન્સ અને સ્પેનનાં એકઠાં થયેલાં વહાણોપર મેથ્યુ અને લેસ્ટોક નામે સરદારોનાં હાથ નીચેનાં વહાણોએ હુમલો કર્યો. પરંતુ કેટલાક સ્માનો બરાબર લઢયા નહિ તથા લેસ્ટોક પોતાના આખા વિભાગ સાથે દૂર ઊભો તેથી લઢાઇનું પરિણામ અનિશ્ચિત રહ્યું. રાજકાજમાં પક્ષકારોના બળથી ગેરઇન્સાફ થાયછે તેનો દાખલો આ વખતે ઇંગ્લાંડમાં બન્યો. માથ્યુ અને લેસ્ટોક યુદ્ધમાં યોગ્ય રીતે વરત્યા નહિ તેથી તેમનાપર તહોમત મૂકી તેમની તજવીજ કરી. માથ્યુ બહુ બહાદુરીથી લઢ્યો હતો તોપણ તેને ગુન્હેગાર ઠેરવ્યો અને લેસ્ટોક ગુન્હેગાર છતાં નિરઅપરાધી ઠર્યો, કેમકે તે પ્રબળ પક્ષમાંનો હતો. ઇતાલિમાં લઢાઇ જોરથી ચાલી પણ કાંઇ ફળ થયુ નહિ. જર્મનિમાં પ્રુશિઆના રાજાએ ફરીને મેરાયાથેરિસા સામે વિરોધ શરૂ કર્યો. બોહિમીયા પર તેણે સ્વારી કરી પણ યુદ્ધમાં તેનો સખ્ત પરાજય થવાથી પાછા જવું પડ્યું. બવેરિઆના ઇલેક્ટરનુ મરણ થવાથી વિરોધ જારી રાખવાનુ કારણ રહ્યું નહિ: તેના કુંવરે મેરાયાથેરિસા જોડે સંધિ કરી.

ઇંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ પ્રજાઓ વચ્ચે સખ્ત વૈરભાવ હોવાને લીધે તેઓએ સલાહ કરી નહિ, (ઇ. સ. ૧૭૪૫). ફ્રાન્સ અને સ્પેનના એકઠાં મળેલાં લશ્કરોએ ઇતાલિમાં આસ્ત્રિઆના લશ્કરનો કેવળ પરાભવ કર્યો. અને નેધર્લાંડમાં પણ બુર્બોન રાજા જય પામ્યો. માર્શલ સેક્સ નામે બુદ્ધિવાન ફ્રેન્ચ સેનાપતિ ફોજ સહિત ફોન્ટેનોય શહેરમાં મજબૂત છાવણી કરી રહ્યો હતો ઇંગ્રેજ, ડચ અને જર્મન ફોજે અવિચારે તેનાપર હુમલો કર્યો. ઇંગ્રેજી પાયદળે એ યુદ્ધમાં બહુ બહાદુરી દેખાડી, પરંતુ વલંદા અને જર્મનોએ પલાયન કર્યું તેથી પાછા હઠવું પડ્યું. જર્મનિમાં મેરાયાથેરિસાના પતિ પહેલા ફ્રાંસિસને રાજાધિરાજની પદવી મળી. મેરાયાથેરિસા અને પ્રુશિઆના રાજા વચ્ચે સલાહ થઈ.

ફોન્ટેનોયના સંગ્રામમાં હાનિ થયાથી ઇંગ્રેજી પ્રજા નારાજી થઇ. એનો લાભ લેઇ બીજા જેમ્સના પૌત્રે રાજ્ય લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. થોડીક ફોજ સહિત તે સ્કાટલાંડમાં આવ્યો. હાઇલાંડના હોંશીલા જોદ્ધાઓ તેની જોડે ઉતાવળે મળી ગયા. એ ફોજ લેઇ તેણે એડિન્બરો શહેર સર કર્યું જ્યોર્જ રાજાની તરફથી સર જોન કોપ લશ્કર ઊભું કરવાને ઉત્તર તરફ ગયો. જળમાર્ગે એડિન્બરોથી દન્બાર શહેરપર ગયો. બંડખોરોની મરજી સંગ્રામ કરવાની સાંભળી તેણે પ્રેસ્ટનપાન્સ આગળ મુકામ કર્યો. અહીંના જુવાન શાહજાદાએ તેનાપર અણચિંત્યો હુમલો કર્યો. ત્રણ હજાર કવાયતી સિપાઇઓ તેની સાથે હતા, તેમની પાસે પૂરાં હથિયારો નહોતાં અને તેમનામાં પૂરી કવાયત ન હતી. સરકારી લશ્કર એકાએક ભય પામીને નાઠું અને તેની તોપો, દારૂગોળા, તંબુ વગેરે તમામ સામાન ફિતુરખોરોને હાથ ગયો. ઉત્તર અમેરિકામાં કેપબ્રિટનમાં ફ્રેન્ચ સંસ્થાન હતું તે જીતાયાની ખબર ઇંગ્લાંડમાં આવ્યાથી પ્રજામાં જાગૃતિ આવી. સ્ટુઅર્ટ શાહજાદાએ એડિન્બરોમાં જૂઠો ડોળ કરવામાં કેટલોક વખત ગુમાવ્યો, તેવામાં જ્યોર્જ રાજાએ મંગાવેલી પલટણ આવી પહોંચી; તેનાથી નહિ ડરતાં અને ફ્રાન્સથી કુમક આવવાની ઉમેદે શાહજાદાએ આગળ વધી કાર્લાઇલ શહેર લીધું આડમિરલ વર્નનની જાગૃતિને લીધે ફ્રેન્ચ વહાણો પોતાના બંદર બહાર આવી શક્યાં નહિ. લાંકાશિયર પરગણામાં તેના લશ્કરમાં વધારો થયો નહિ તથા વેલ્સમાં પણ તે જઇ શક્યો નહિ તોપણ એકાએક ડર્બિ તરફ વળ્યાથી તેણે ઇંગ્રેજી ફોજોને હઠાવી. જો તે એકદમ આગળ વ-

ધી ગયો હોત તો લડન એડદમ તેના હાથમાં આવત પરંતુ તે ઇર્મિમાં ખોટી થયો તેથી બે સરકારી ફોજે તેને ઘેરી લીધો. પાછા જવાનો થોડો માર્ગ રહ્યો હતો તે વાટે તે સ્કાટલાંડ તરફ વળ્યો. એ વખતે હાઇલાંડરોએ બહુ હિંમત અને ઝડપ દર્શાવી

આ પાછા ફરવાથી ફિતૂરી લોકો નાખુશ થશે એવું ધારવામાં આવ્યું હતું પણ તેમ થયું નહિ. સ્કાટલાંડમાં પાછા આવ્યા પછી રાજકુમારની ફોજમાં વધારો થયો. તેની ગેરહાજરીમાં એડિનબરો શહેરનો કિલ્લો પાદશાહી ફોજે સર કરી લીધો હતો તેથી તેણે સ્ટર્લિંગ ભણી કુચ કરી તે નગર જીતી લીધું, અને તેમાંના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. તે કિલ્લાની મદદે એક જબરા લશ્કર સહિત જનરલ હોલને મોકલવામાં આવ્યો હતો. બે કવાયતી હાઇલાંડરોની કવાયતશક્તિનો તિરસ્કાર કરી એ સરદાર ગતમાં રહ્યો તેથી ફાલકર્ક આગળ તેનો કેવળ પરાજય થયો, (ઇ. સ. ૪૬). આ વિજયનો લાભ ન લેતાં સ્ટુઅર્ટ શહાજાદો સ્ટર્લિંગગઢને વાને પાછો ગયો. જયોર્જ રાજાની તરફથી બીજી ફોજે તેની સામે લાને આવી. ઘેરો ઊઠાવી તેણે કલોડનમૂર નામે સ્થળમાં મુકામ કર્યો. હું પાદશાહી ફોજ સાથે યુદ્ધ થયું જનરલ કોપ અને હાઉલેની ગફથી ચેતીને કંબરલાંડે હાઇલાંડરોના જુસ્સાભરેલા હુમલાની સામે થ૰ રે વધારે સાવચેતી રાખી હતી. જેવા તેઓ ધસ્યા તેવાજ તેઓના ધસાની જોડે કંબરલાંડે તેમના ઉપર બંદુક અને તોપનો સજ્જડ મારો ચલાવ્યો. હાઇલાંડરોમાંનાં ઘણા માણસ રણમાં પડ્યાં તેથી તેઓ થથર્યા ને વિખરાઇ ગયા. પાદશાહી ફોજે કોઇને જીવતદાન આપ્યું નહિ હથિયાર મૂકી શરણે આવેલા માણસોને કતલ કર્યા એ સુધરેલાઓના સુબા કાયદાથી ઊલટું હતું સ્ટુઅર્ટ શાહજાદો ઘણી મુશ્કેલીથી નાશી બચ્યો. તેના એક ઉદાર મિત્રે પાદશાહી સિપાઇને કહ્યું કે હું પાદશાહ છું ની તેઓ ભૂલ્યા અને તે માટે તેને નાશી છૂટવાનો વખત મળ્યો.

વિજય થયા પછી કંબરલાંડે એવી તો ક્રૂરતા કરી કે તેની અને પાદશાહી ફોજની આબરૂને મોટી હાનિ પહોંચી ફિતૂરખોરોના પરગણાં તરવાર અને અગ્નિથી ઊજડ કર્યાં, જંગલના પશુઓનો શિકાર કરતો હો' તેમ માણસોના પ્રાણ લીધા. બળી ગયેલા ઝુપડામાથી હાંકી કાઢેલા

હજારો બેરાં છોકરાં ઊજડ જંગલોમાં મરણ પામ્યાં. બંડની કાંઈપણ નિશાની રહી નહિ, અને વસ્તી છેક નજૂ થઈ જતા આવી, ત્યારે ડયુક લંડન તરફ પાછો વળ્યો; તોપણ જે હાઇલાંડ્ઝ નાશી ગયા હતા તેમને ખોળી કાઢવાને ફોજનો કેટલોક ભાગ પાછળ મૂકતો ગયો હતો. સ્ટુઅર્ટ શહાજાદાનું મસ્તક લાવે તેને ત્રણ લાખ રૂપિયાનું ઇનામ આપવાનાં જાહેરનામાં કર્યાં હતાં, તોપણ હાઇલાંડમાં તથા સ્કાટલાંડના પશ્ચિમ ભાગમાં તે અંતર્ધ્યાન રહી ગયો. તેની ભરાઇ બેસવાની જગાથી પચાસ માણસ વાકિફ હતાં પરંતુ તેમાંના કોઇએ વિશ્વાસઘાત કર્યો નહિ. અને એક ફ્રેન્ચ ચોરીયું વહાણ તેને હાથ લાગ્યુ તેમાં બેશી ઘણાં સંકટ ભોગવ્યાં છતાં તે સહીસલામત પહોંચ્યો. એ રીતે તે પડે બચ્યો પરંતુ જેઓ તેની માથે થયા હતા તેનાપર ઇંગ્રેજ સરકારે વેર લીધું. હાઇલાંડના સરદારોમાના ઘણાને ગરદન માર્યા તે મરનારાઓ ઘણી હિંમતથી મુઆ પરતુ ઇંગ્રેજોના મનમાં તેમનાપર કાંઇ દયા આવી નહિ.

એ દરમિયાન માર્શલ સેક્ષ નામે ફ્રેન્ચ નાયકે નેધર્લાંડનો ભાગ જીતી લીધો. બ્રુસેલ્સ, આંટવર્પ, અને ન્યુઆર્ક શહેરો તેને હાથ ગયાં, અને સંપીલા રાજાઓની ફોજે હાર ખાધી. ઇતાલિમાં એથી ઊલટું પરિણામ થયુ. આસ્ત્રિઆના લશ્કરે ફ્રેન્ચ અને સ્પાનિઅર્ડોને ફ્રાન્સ સુધી પાછા હઠાવ્યા. સ્પેનના પાદશાહ ફિલિપનુ મરણ થયુ અને તેની ગાદીએ તેનો કુમાર છઠ્ઠો ફર્દિનાદ બેઠો નવા રાજાએ ફ્રાન્સ જોડે થયેલા કરાર પ્રમાણે વર્તવાનો ઠરાવ કર્યો તેથી બુર્બોન પક્ષને ફરી હિંમત આવી. ફ્રેન્ચ માર્સેલ ડી બેલેસ્સેની ચતુરાઇને લીધે આસ્ત્રિયનોને દક્ષિણ ફ્રાન્સમાંથી જતાં રહેવું પડ્યુ જીનોઆના ગઢમાં આસ્ત્રિઆનુ લશ્કર હતું ને ત્યાંના નગરવાસીઓપર બહુ સખ્તાઇ કરતું હતું તેથી લોકે બંડ કરી તે શહેર પોતાને કબજે કર્યું અને આસ્ત્રિયન સિપાહીઓને કાઢી મૂક્યા વેપારમાં પ્રતિસ્પર્ધીપણું હોવાથી ઇંગ્રેજો તથા ફ્રેન્ચો વચ્ચે અદેખાઈ વધી. એકએકનાં પરદેશનાં સંસ્થાનોપર લશ્કરો મોકલવાનાં હતાં એ સ્વારીઓથી કઇ ખચિત પરિણામો થયા નહિ આણમેનો મરો અને પૈસાના ખરચથી બંને પક્ષ કંટાળી ગયા હતા તેથી એક્ષ નગરમાં સલાહનો વિચાર કરવાને બેઉ તરફના વકીલો મળ્યા ફ્રાંસિસ લોકની માગણી ઘણી ભારે હોવાથી સંપ કરેલા રાજાઓને પસંદ પડી નહિ, અને તેમણે લડાઇ જારી

રાખી, (ઇ. સ ૧૭૪૭) હોલાંડની સરકારનુ મન સ્થિર નહિ હોવાથી વલંદાઓ જોઇએ તેવી મદદ કરી શકતા નહિ ાતે તે દેશમા પ્રજાએ બંડ કરી ઓરૅંજના શાહજાદાને સ્ટાટહોલ્ડર નિમવાની જરૂર પાડી

હોલાંડમા થયેલી આ ઊથલપાથલથી સપીલા રાજાઓનુ કામ વધારે જાગૃતિથી ચાલ્યુ, તોપણ લડાઇનો ઘણોખરો બોજો ઇગ્રેજોપર પડ્યો વાલ નામે રણમા મોટો સગ્રામ થયો અને ઘણા માણસ મુઆ ઇંગ્રેજી ફોજ બહુ હિંમતથી લડી પરતુ વલદા અને આસ્ત્રિયનોની બીકણ અને સુસ્ત ચાલથી સપીલી ફોજનો પરાજય થયો એથી શેલ્ટ નદી પરનો એક જબરો કિલ્લો જીતી લીધાથી તે નદીનો બધો કારો ફ્રેન્ચોના હાથમા આવ્યો. ઇતાલિતું જીનોઆ શહેર લેવાને સપીલી ફોજે પ્રયત્ન કર્યો તે નિષ્ફળ ગયો, પરતુ તેઓ બીજે ઠેકાણે જશ પામ્યા દરિયામા ઇગ્રેજી નૌકાફોજે કેટલીક મોટી ફતેહ મેળવી કેપ ફિનિસ્ટર આગળ ફ્રેન્ચ વહાણો કિમતી માલ ભરેલાં ઊભા હતાં તેઓપર આડમિરલ આન્સન અને વારલના વહાણોએ હુમલો કર્યો, ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા અને તેમના લડાઇના કેટલાક વહાણો પકડ્યા. સાત અઠવાડિયા પછી સેંટડોમિંગોથી માલ ભરીને આવતો વહાણનો કાફલો કમોડરફોક્સને હાથ આવ્યો આડમિરલ હોકે પણ ફ્રેન્ચ નૌકાસેનાના ૭ વહાણો પકડ્યા આ નુકશાનથી તથા હિંદુસ્તાન ખાતે બ્રિટને જબરી નૌકાસેના મોકલી તેથી ડરીને વર્સેલ્સની સરકારે સલાહની વષ્ટિ કરીને મોકલી

ઇ સ ૧૭૪૮ મા એલાશાપેલ (એક્ષલા શાપેલ) શહેરમા સલાહનો વિચાર કરવાને રાજ્યવકીલો (એલચીઓ) ભળ્યા ત્યા કરાર થયા તેની મુખ્ય શરતો એ હતી કે લડાઇમા જીતેલા મૂલક, કિલ્લા વગેરે જેના હોય તેને પાછા આપવા અને યુદ્ધમા પકડાયલા કેદીઓને વગર મૂલે છોડી દેવા અમેરિકાના દરિયામા વેપાર કરવા જવાને સ્પેન અને બ્રિટન વચ્ચે વાધો હતો તેનો નીવેડો એથી થયો નહિ, તથા દરિયાપર વહાણનો ઝાડો લેવાના હકથી લડાઈ ઊઠી હતી તે સબધી એક શબ્દ પણ કરારનામામા ન હતો, હાનોવર કુળનો રાજા ઇગ્લાડની ગાદીએ બેઠો હતો એ વાત સર્વે રાજાઓએ માન્ય રાખી અને સ્ટુઅર્ટ શાહજાદાને કોઇએ આશ્રય આપવો નહિ એવી કબુલાત થઇ એ વિના ઇગ્લાડને ફરી ફ્રા-

મ્હોટા થયો નહિ. એટલા ફાયદા માટે ખરચ તો એટલો બધો થઇ ગયો કે તેથી હમેશ્હ પ્રજા નારાજ થઇ, એ પરિણામને માટે લડાઇ ઊઠાવના-રને માથે ઠપકો છે. સવાલ કરનારને શીર નહિ. આસ્ત્રિયાની ગાદીની તકરારમાં ઇંગ્લાંડને કાંઇ લેવું દેવું ન હતું; સર રાબર્ટ વોલ્પોલના કારભારમાં તેનો વિચાર લડાઇ કરવાની વિરૂદ્ધ હોવાને લીધે દેશમાં શાન્તિ રહી હ-તી અને તેથી દેશમાં વેપાર તથા હુન્નરનાં કારખાનાંમાં ઉતાવળે વધારો થયો હતો. જુઠી યુદ્ધકીર્તિના લોભથી, યૂરોપનાં રાજ્યોમાં હાથ ઘાલવાના ખોટા મોહથી દેશની આબાદીને ભારે હાનિ પહોંચી અને સરકારી કર-જમાં ઘણો વધારો થયો

खंड २ जो.

યૂરોપના લોકે પરદેશોમાં વસાવેલાં સંસ્થાનોનો ઇતિહાસ.

સ્વદેશ છોડી પરદેશમાં જઇને ભમવું અને ત્યાં નવા સંસ્થાન સ્થાપવા એ ચાલ પ્રાચીન કાળમાં હતો. અર્વાચીન કાળમાં એક મોટા નવા ખંડની શોધ થવાથી પરદેશોમાં જઇ વસવાની ઇચ્છાએ ઘણું જોર પકડયું, અને તેથી દુનિયાની તવારીખમાં કેટલાક અજબ જેવા બનાવ બન્યાછે. યૂરોપની પ્રજાઓએ અમેરિકામાં, તેમજ આફ્રિકા અને એશિયામાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં. અમેરિકાની શોધ થયા પછી તુરતે સ્પેનનું પહેલું સંસ્થાન હિસ્પાનોલિઆ અથવા સેંટડોમિંગોમાં વસ્યું. રાણી ઇસાબેલાએ હુકમ કર્યો હતો કે એ બેટના દેશીઓનું રક્ષણ કરવું અને તેમની પાસે વેઠ કરાવવી નહિ. અમેરિકાના દેશીઓને યૂરોપના લોકો ઇન્ડિયન કહેછે. ઇન્ડિયનોને મજૂરી કરવી ગમતી નથી તેથી પૈસા આપતાં પણ તેઓ કામ કરતા નહિ, તે દેશની હવા માફક નહિ આવ્યાથી ઘણા સ્પાનિઅર્દો મરી ગયા અને તેથી ખાણ ખોદવાને તથા જમીન ખેડવાને મજૂરોની તંગી પડી. એ તંગીને લીધે સ્પાનિઅર્દો ઇન્ડિયનોને પકડી વેઠે કામ કરાવવા લાગ્યા અને તે વેઠમાં વધારો કરીને ઇન્ડિયનોને ગુલામ કરી નાખ્યા પહેલી માલૂમ પડી તે વખતે હિસ્પાનોલિઆની ખાણોમાં પુષ્કળ કિંમતી ધાતુઓ હતી. જે સાહસિક પુરૂષો ત્યાં ગયા હતા તેમને પુષ્કળ દોલત મળવાથી બીજાઓને આવવાનુ મન થયું. ઇન્ડિયનોપર ભારે જૂલમ થવાથી તેમની સંખ્યા ઘટી ગઇ, અને મજૂર ઓછા થઈ જવાથી નફો પણ ઓછો થયો ત્યારે બીજે ઠેકાણે જવાનો મનસૂબો સ્પાનિઅર્દોએ કર્યો. પોર્ટોરિકો બેટમાં જઇ સ્પાનિઅર્દો વસ્યા અને ત્યાંના અભાગ્યા ઇન્ડિયનોની દુર્દશા કરી. ત્યારપછી ક્યુબા બેટ જીતી લીધો. એ બેટ ૭૦૦ મૈલ લાંબો છે અને તે વખતે ઇન્ડિયનોથી ભરપૂર હતો તોપણ તેઓ યુદ્ધમાં એવા નબળા હતા કે ફક્ત ૩૦૦ સ્પાનિઅર્દોએ બધો બેટ તાબે કર્યો.

કોર્ટેઝે સ્પેનના રાજાપર કાગળ લખ્યો તેમાં લખ્યું કે ટલાસ્કલા શહેર ગ્રાનાડા કરતાં મોટું છે; તેમાં ઘણાં સુંદર ઘરો તથા બજાર છે, અનાજ, વનસ્પતિ વગેરે ખાવાના અનેક પદાર્થો પુષ્કળ મળેછે; વેચવા અને ખરીદ કરવાને સારૂ દરરોજ ચૌટામાં ત્રીસ હજાર માણસોનું ભળવું થાયછે; અનેક તરેહના સોના રૂપાના તથા રત્નજડીત શણગારો, ને ઘણી જાતનાં કપડાં, પગરખાં વગેરે પુષ્કળ મળેછે કુંભારો જે વાસણો બનાવે છે તે સ્પેનમાં મળેછે તેવાંજ છે, ઔષધિઓ, લાકડાં, કોયલા, ભીડાઈ વગેરે પુષ્કળ મળે છે; ધોબી, હજામો અને હમામખાનાં પણ શહેરમાં છે; વળી શહેરના બંદોબસ્તને માટે પોલીસ છે તે સારી હાલતમાં છે; લોકો ડાહ્યા, સ્વભાવે નરમ છે ચોલુલાના લોકના લુગડાં ટલાસ્કલાના લોકના કરતા વધારે સારાં છે; તેઓ જભ્ભા પહેરે છે અને જભ્ભાની અંદર વળી બીજાં કપડાં પહેરે છે. એનો ઘાટ આફ્રિકાના લોકના જભ્ભા જેવો છે પણ તેને ગજવાં છે એટલું વધારે છે; લોકો તાબે થયા છે અને હવે પછી રહેશે એવું જણાય છે; આસપાસનો દેશ ફળદ્રુપ છે, અને સ્પેનના પ્રદેશ કરતાં વધારે સુંદર છે; શહેરના એક દેવળ ઉપર મેં ઉભા રહીને ૪૦૦ દેવળો અને ૪૦૦ મિનારા ગણ્યા છે; એ શહેર સ્પાનિઅર્ડ લોકોને વસવાને ઘણું અનુકૂળ પડશે, કેમકે ત્યાં ખેડવાને સારૂ જમીન સારી છે, ઢોરોને વાસ્તે પાણી છે, બીજાં એવા ઠેકાણાં હોયછે કે જ્યાં ખેડવાને જમીન પણ મળતી નથી.

ચોલુલાથી કોર્ટેઝ મેક્સિકો શહેર ઉપર ગયો. લગભગ ઝાંપા સુધી આવ્યો ત્યા સુધી દુર્બળ મોંટેઝુમાએ કેવી મુલાકાત કરવી તેનો વિચાર કર્યો નહોતો. અંતે હિંમત રાખવાનો ઠરાવ કરી તે કોર્ટેઝને તેડવા સામો ગયો પાદશાહની સવારીનો જગલી ભભકો તે વખતે ઘણો હતો. સ્પાનિઅર્ડોને તેણે શહેરમાં ઉતારો આપ્યો. એ રીતે કાંઈ હરકત થઈ નહિ, તોપણ કોર્ટેઝે જોયું કે ભય આવી પડે તો નાશી છૂટવાનો રસ્તો નથી. શહેરની આસપાસ ચારે મેર પાણી હતું અને તે પરથી થઈને જવાના પૂલો હતા તે તોડી શકાય તેવા હતા. તે પૂલો ભાંગી નાખ્યા તેને અને તેની નાની ફોજને ઘેરે તો પછી નાશ પામ્યા વગર રહે નહિ. આ ભયથી બચવાને વાસ્તે તેણે મોંટેઝુમાને એકદમ પરહેજ કર્યો, અને ના-

સવાની જરૂર વખતે કામ આવે માટે બે વહાણો શહેર બહાર તળાવમાં બાંધ્યાં, પાદશાહને પકડવાનું કારણ તેણે એવું બતાવ્યું કે તેના એક સરદારે આલ્મેરિઆ શહેરમાં કેટલાક સ્પાનિઅર્ડોને મારી નાંખ્યા હતા. ગુન્હેગાર સરદારને પકડી મંગાવી તેના નોકરો સહિત શહેરમાં જીવતો બાળ્યો. મરતી વખતે તેણે કહ્યું કે મોંટેઝુમાના કહ્યાથી સ્પાનિઅર્ડોને મેં માર્યા છે તે પરથી કોર્ટેઝે મોંટેઝુમાને બેડી પહેરાવી. કોર્ટેઝે અસલના મેક્સિકો શહેરનું વર્ણન કર્યું છે તે પરથી તે શહેર તવંગર અને મોટું હતું એવું જણાય છે. એ શહેરનો તેણે નાશ કર્યો.

આ મોટી લૂંટ કોર્ટેઝનાં હાથમાં આવી તેથી કયુબાનો સુબો અદેખાઇ કરવા લાગ્યો. નાર્વેઝ નામે નાયકની સરદારી નીચે, કોર્ટેઝે જીતી લીધેલો મૂલક લેઈ લેવાને તેણે ફોજ મોકલી. કોર્ટેઝે તેનો પરાજ્ય કર્યો અને તેના સિપાઇઓને પોતાની ફોજમાં દાખલ કર્યા સ્પાનિઅર્ડોના ઘાતકીપણાથી અને જૂલમથી મેક્સિકનો ત્રાહે ત્રાહે પોકારવા લાગ્યા, અને તેમણે હવે મરણીઆ થઇ બહુ જુસ્સાથી હૂમલો કર્યો. હજારો માણસ માર્યા ગયાં, પણ તેમની જગ્યાએ બીજાં હજારો આવી લઢવાને ઊભાં. એમનો ક્રોધ નરમ પાડવાને મોંટેઝુમાને કોર્ટેઝે આગળ કર્યો, પરતુ તે અભાગ્યા પાદશાહને એક તીર વાગ્યાથી તે મરણ પામ્યો, અને કોર્ટેઝને તોપ, દારૂગોળા અને સામાન મૂકી શહેર છોડી નાસવું પડયું તેમનુ સોનુ રૂપુ પણ ઘણુ લૂટાઇ ગયુ. ટલાસ્કલાન લોકના મૂલકમાં જઇ કેટલીક કુમક એકઠી કરી, તથા પોતાના સિપાઇઓને હિમત આપી. કોર્ટેઝ ફરીને મેક્સિકો તરફ ગયો મેક્સિકન લોકે ગ્વાટિમોઝિન નામે નવો પાદશાહ કર્યો હતો. કોર્ટેઝે આસપાસનાં કેટલાંક શહેરો પોતાના કબજામાં લીધાં તથા હિસ્પાનોલિઆમાંથી કેટલીક કુમક મેળવી પાછો હુમલો કર્યો. પાદશાહે પહેલો હુમલો તો પાછો વાળ્યો, પરતુ ઘેરો લાંબી મુદત રહ્યાથી તેની ધીરજ રહી નહિ. તે નાસતો હતો તેવોજ સ્પાનિઅર્ડોએ તેને પકડી લીધો; ત્યારપછી તેની તમામ રૈયત તાબે થઇ ગઈ સંતાડેલો પૈસો બતાવવાને બિચારા પાદશાહને નિર્દય સ્પાનિઅર્ડોએ બહુ માર માર્યો અને પીડા કરી. આખી પ્રજાને આ લૂટારા સ્પાનિઅર્ડોએ ગુલામ કરી નાંખી. આ મોટા મૂલક જીત્યાને બદલે કોર્ટેઝને સ્પેનના પાદશાહ પાસેથી કાંઇ ઇનામ મળ્યુ નહિ.

સ્પેન તથા પોર્તુગાલની પ્રજાઓએ જ્યાં જ્યાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં ત્યાંના લોકને તેમણે ખ્રિસ્તિ કર્યા. કોર્ટેઝે આરમ્ભમાંજ વિચાર્યું કે મેક્સિકોના રહેવાશીઓને તાબામાં રાખવાનો સર્વોત્તમ ઉપાય એ છે કે તેમને ખ્રિસ્તિધર્મમાં લેવા તેણે તથા તેના પછીના થનારા સુબાઓએ મેક્સિકોનો ધર્મ નાશ કરવામાં ક્રૂરતા કરવામાં કાંઇ બાકી રાખી નહિ. મૂર્તિઓને ભાગી નાંખી કે બાળી નાંખી, દેરાં તોડી પાડયાં અને બધા ધર્મગુરૂઓને મારી નાખ્યા ત્યાંના લોકને ખ્રિસ્તિ કરવને યુરોપથી મિશનરીઓને તેડાવ્યા. ઇ. સ. ૧૫૨૨ થી ૧૫૪૫ સુધીમાં યુરોપના અનેક દેશના સાધુઓ, મેક્સિકોના રહેવાશીઓને વટલાવવા આવ્યા. દેશના દરેક ભાગમાં તેઓ પેઠા અને લસ્કરી યાત્રાઓથી ઘણે દૂર ગયા; બીચ્યારા દેશીઓનાં મન, આ નવો ધર્મ સ્વિકારવાને તૈયાર થયેલાં તેમનાં જોવામાં આવ્યાં દેશીઓએ ધાર્યું કે આપણા પોતાના દેવો નાશી ગયા છે કે બળહીન થઇ ગયાછે, માટે વિજય કરનારા લોકના દેવોને માનવા જોઇએ. ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓ કપટ કરવાથી પણ ડરતા નહિ મૂર્ખ દેશીઓને તેમણે સમજાવ્યા કે પ્રાચીન કાળમાં તમારા પૂર્વજોમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ ચાલતો હતો અને તેની કાંઇક નિશાનીઓ તમારા જૂના ધર્મમાં રહી છે કાંઇ વાત અના યાસે ખ્રિસ્તિધર્મને મળતી આવે તો તેને તેઓ વળગી પડતા, અને તેનું મહત્વ વધારતા હતા, તથા દેશીઓ રાજી થાય એવી કેટલીક નવી રીતો ધર્મમાં દાખલ કરી ઇન્ડિયન લોકોને ફૂલનો શોખ ઘણો હતો તેથી કેટલાક તહેવારોએ ફૂલના હાર દેવળોમાં અર્પણ કરવાની તથા પહેરવાની રજા આપી પ્રર્થેનાની વખતે નાચવા દીધા; તથા દેવળોમાં જે કૃત્યો ન થઇ શકે તેવાં કરવા દીધાં. આ છૂટની જોડે ખ્રિસ્તિ ધર્મ નહિ પાળે તેનો નાશ કરવા વિશે સખ્ત ઠરાવ કરવાથી દેશ જીત્યા પછી અર્ધા સૈકામાં લાખો ઇન્ડિયનો ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દાખલ થયા. એક ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૫૨૪ થી તે ૧૫૪૦ સુધીમાં એકલા ફ્રાન્સિસકન ટોળીના સાધુઓએ સાઠ લાખ ઇન્ડિયનોને બાપ્તિસ્મ આપ્યું રાજા ઉમરાવો, વેપારીઓ, મજુર કરનારા, ખેડૂતો વગેરે સર્વે લોકોએ સ્પેનનો ધર્મ કબૂલ કર્યો.

એ ધર્મ ફેલાવનારા સાધુઓના લાભમાં એટલું કહેવું જોઇએ કે તેમણે નિર્દય સ્પાનિઅર્ડોના ઘાતકીપણાથી બિચારા મેક્સિકનોનો બચાવ

કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો બાપડા દાસ થઇ ગયેલા ઇન્ડિયનોનું રક્ષણ કરવા ને માટે સાહગાન અને લાસકાસ નામે એ સાધુઓ વિશેષ પ્રખ્યાત છે પોપના અને સ્પેનના પાદશાહના હુકમ મગાવી, માણસ જાતના હક્ક મે ક્સિકનોને અપાવવાની તેમણે કોશિષ કરી તેઓનો આ દયાળુ હેતુ સપૂર્ણ પાર પડયો નહિ, તોપણ સ્પેનના તાબાના બીજા સસ્થાનોના અભાગ્ય રહેનારાઓની જે માઠી અવસ્થા થઈ તેવી મેક્સિકનોની થઇ નહિ એ ક્રૂરતાને લીધે બીજા સસ્થાનોની ઇન્ડિઅન લોકની વસ્તી નાશ પામી ધર્મગુરૂઓ અને સાધુઓએ મેક્સિકનોનુ એ રીતે રક્ષણ કર્યુ અને તેથી તેઓ ખ્રિસ્તિ ધર્મ ઉપર બહુજ પ્રેમ કરવા લાગ્યા, અને આજે તે દેશ સ્વતત્ર છે તોપણ એ પ્રેમની નિશાની હજી જોવામા આવેછે

ઇન્ડિયન લોકોના હિતને અર્થે સ્પેનના મહારાજા તરફથી જે હુકમ આવતા તે પૂરા પાળવામા આવતા નહિ, અને તેથી વસ્તીમા ઉતાવળે ઘટાડો થયો વસ્તીનો છેક નાશ થતા અટકાવવાને માટે સરકારે ઇન્ડિયનોને જમીનને લગતા દાસ ઠગવ્યા ત્યા વસવા આવેલા સ્પાનિઅર્ડોને જમીન વહેંચી આપી, અને જમીનને ખેડવાને માટે જોઇએ તેટલા ઇન્ડિયનોને જમીનના ધણીને સોપ્યા એ ઇન્ડિયનોએ પોતાની અસલની રીત પ્રમાણે જમીન ખેડવી જારી રાખી અને તેઓ જમીનની ઉપજ પોતાના ધણીને આપતા મેક્સિકોના ઇન્ડિયનોનો નાશ થતો અટકવાનું એક બીજુ પણ કારણ હતુ તે એ કે હિસ્પાનિઓલામા તથા બીજા બેટોમા સોના તથા રૂપાની ખાણો ખોદવાનું કામ ચાલતુ હતું અને તેથી હજારો ઇન્ડિયનો મરી ગયા મેક્સિકોમા વસેલા સ્પાનિઅર્ડો એ માત્ર ખેતી ઉપર નજર રાખી તેથી ઇન્ડિઅન ખેડૂતો જીવી શક્યા નદીની રેતી કે માટીમાથી જેટલુ સોનુ રૂપુ નીકળી શકે તેટલુ કાઢવા પર તેમનુ લક્ષ હતું, પરતુ તે કરવાની મહેનતથી ઇન્ડિયનો મરી જતા નહિ, મેક્સિકોમાથી સોના રૂપાની ખાણો નીકળી તે પાછળના વખતમા જાણવામા આવી, અને એ ખાણો જેઓએ પહેલી શોધી કાઢી તેમનેજ઼ઝાઝો નફો થયો નહિ, તેથી તે કામ ધીમુ થયુ અને હજારો લોકોના જીવ બચ્યા

પીરૂદેશ—મેગેલન નામે વહાણવટી દક્ષિણ અમેરિકાના છેડા ઉપર

થઇ પાસિફિક મહાસાગરમાં ગયો, અને પનામાની સંયોગીભૂમિની શોધ થઇ, ત્યારપછી અમેરિકાના બીજા દેશો છતવાની ઇચ્છા સ્પાનિઅર્ડને થઇ. પિઝારો નામે એક મોટા સાહસિક પુરૂષે ઘણી મુશ્કેલીએ નાનો સરખો વહાણનો કાફલો એકઠો કર્યો, અને દક્ષિણ અમેરિકાના પીરૂ દેશમાં ઇ. સ. ૧૫૦૧ માં ઊતર્યો, અને ત્યાંની જમીન ઊજડ દેખાઇ, તોપણ એક જગ્યામાંથી તેને પુષ્કળ ખજાનો મળ્યો તેથી તેણે ધાર્યું કે એ દેશમાં બહુ ધન છે એ વાત જે ચાલે છે તે ખોટી નથી. સ્પાનિઅર્ડ જ્યારે પીરૂમાં ઉતર્યા ત્યારે ત્યાંના મરણ પામેલા રાજાના બે દીકરા ગાદીને માટે લડતા હતા. મોટો પુત્ર હુઆસ્કા ગાદીએ બેઠો હતો તેને તેના નાના ભાઇ આટાહુઆલ્પાએ પદભ્રષ્ટ કરી કેદમાં રાખ્યો હતો. હુઆસ્કાના પક્ષકારો તેને પાછો ગાદીએ બેસાડવાની યોજના કરતા હતા. મધ્યસ્થ થઇ ટંટો પતાવવાને બ્હાને પિઝારો દેશમાં આગળ વધ્યો. પરંતુ તેની ખરી મતલબ આટાહુઆલ્પાને દગલબાજીથી પકડી લેવાની હતી. કોર્ટેઝે જેમ મોંટિઝુમાને છેતર્યો હતો તેજ પ્રમાણે કરવાનું પિઝારોએ પણ ધાર્યું. જાણે મોટું આબરૂનું અને સદ્ગુણનું કામ કરતો હોય તેમજ પ્રથમથી ખૂબ વિચાર કરીને, અને વિશ્વાસઘાતના પાપથી કાંઇપણ ડર્યા વગર કપટ કરવાની બધી ગોઠવણ તેણે કરી સ્પાનિઅર્ડ રાજધાનીની પાસે આવ્યા ત્યારે તેઓ રાજાને મળવા ગયા. સ્પાનિઅર્ડ દગલબાજ છે એવું આટાહુઆલ્પાના જાણવામાં નહિ તેથી તેણે એ વાત સ્વીકારી. પોતાની દોલત સારી રીતે દેખાય એવાં મોટાં આભૂષણો પહેરી તે પિઝારોને મળ્યો એ ધન જોઇ સ્પાનિઅર્ડને બહુ લોભ લાગ્યો. પિઝારોની જોડે વાલવર્ડ નામે પાદરી હતો તેણે ઇન્ડિયન રાજાને બોધ કરવા માંડ્યો, તેનું ભાષણ રાજાથી સમજાય એવું નહિ હતું. પાદરીએ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને માણસ જાતના ઉદ્ધાર સબંધી ટૂંકી વાત કહ્યા પછી પોપનું સર્વોપરિપણું સમજાવ્યું. સ્પેનના રાજાને પોપ અલેકઝાંડરે અમેરિકા ખંડ બક્ષીસ કર્યો હતો, માટે આટાહુઆલ્પાએ એકદમ ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્વીકારવો અને સ્પેનના પાદશાહને તાબે થવું, એમ પાદરીએ કહ્યું ત્યારે રાજાએ પૂછ્યું કે એ સર્વ તમે ક્યાં શીખ્યા. પાદરીએ, પોતાની પાસે એક ટૂંકી ધર્મપોથી હતી તે બતલાવીને કહ્યું કે આમાંથી. રાજાએ તે પુસ્તક હાથમાં લેઇ તેમાંનાં થોડાંક પાનાં ફેરવ્યાં, ત્યારપછી કાન આગળ ધરીને

બોલ્યો કે "આ તો કાંઇ બોલતી નથી," એમ કહી તે પોથી જમીનપર ફેંકી દીધી પાદરીએ તરત બૂમ પાડી કે એણે પરમેશ્વરનું અપમાન કર્યું, ધર્મનું અપમાન કર્યું. ખ્રિસ્તિભાઇઓ હથિયાર લો હથિયાર લો અને પરમેશ્વરના શાસ્ત્રનું અપમાન કરનારને સજા કરો.

આવો ફારસ કરવાનું પ્રથમથી ધારી રાખ્યું હોય એમ જણાય છે. પાદરીના શબ્દ સાંભળતાંજ રચુશીંગુ વાગ્યુ સિપાઇઓએ તોપ અને બંદુકની ગોળીનો માર ચલાવ્યો, અને ઘોડેસ્વારો બાપડા પીરૂવિઅન ઉપર ધસ્યા. ઘોડા, તોપ કે બંદુક જેણે આગળ જોએલાં નહિ તેમને આ તો અતિ ચમત્કાર જેવું જણાયું. આટાહુઆલ્પાને પકડી પોતાની છાવણીમાં સ્પાનિઅર્ડો લેઇ ગયા. કેદમાંથી છુટવાને રાજાએ પિઝરોને પુષ્કળ ધન આપવાનું કબૂલ કર્યું, તે પરથી પિઝારોએ તેને છોડી દેવાનું વચન આપ્યું પરંતુ ઠેરવેલું ધન લીધા પછી ફરી ગયો. જૂઠાં બાનાંઓ કાઢી તેને બાળી મૂકવાનો હુકમ કર્યો. રાજાએ ભય પામી બાપટિઝમ લેવાનું કબૂલ કર્યું ત્યારે પિઝારોએ તેને બાળ્યા પહેલાં માત્ર ગુ ગળાવી મારવાનો હુકમ કર્યો.

આ લૂંટ વહેંચી લેવાને વાસ્તે સ્પાનિઅર્ડો માંહોમાંહે લઢ્યા અને તેમનો કુસંપ જોઇ પિરૂવિઅન લોકે ભારે બંડ ઉઠાવ્યાં, અને નવો છતાયલો દેશ હાથમાંથી જવાની તૈયારીમાં હતો. પિઝારોને એક સ્પાનિઅર્ડે મારી નાંખ્યો, તેથી મોટી અવ્યવસ્થા થઇ. પરંતુ સ્પેનથી ડી કાસ્ટ્રો નામે સૂબો આવી પહોંચ્યો, તેણે પિઝારોના મારનારને પકડ્યો, અને સામા થનારા સ્પાનિઅર્ડોને તાબે કર્યા. ત્યારપછી પણ સ્પેનના રાજાનો અધિકાર પચીસ વર્ષ સુધી બરાબર સ્થાપન થયો નહિ.

સ્પાનિઅર્ડોએ પીરૂમાં જે રાજ્યરીતિ ચલાવી તે મેક્સિકોના કરતાં ઘણી વધારે દુષ્ટ અને જુલમી હતી. દેશ છત્યા પછી તેમણે ત્યાંની ખાણો ઉપર ઘણુંકરીને લક્ષ આપ્યુ. ખાણો ખોદવાને માટે દેશીઓ ઉપર વેઠ કરવાનો ઘણો ક્રૂર કાયદો ચલાવ્યો. અઢાર વર્ષની ઉપર અને પચાસ વર્ષની અંદરના બધા ઇન્ડિયનોની સાત યાદી કરી, અને ૭ ૭ મહિનાનો દરેક ઇન્ડિયનનો તે યાદી પ્રમાણે વારો કર્યો, તેથી બિચારા ઇન્ડિયનોને સાડા ત્રણ વર્ષે ૭ ૭ મહિના લગી ખાણમાં સખ્ત મજૂરી

કરવી પડતી. એ વેઠ એટલી વિનાશકારી હતી કે દર વર્ષે પાંચમાંના સુમારે ચાર મરણ પામતાં વેઠના બદલામાં જે પૈસા તેમને મળતા તે પણ તેમની પાસે પૂરા રહેતા નહિ, કેમકે અનાદિ માણસના પોષણની જરૂરની વસ્તુઓ વેચવાને ઇજારદાર ઠરાવેલા હતા. તે ઇજારદાર નિર્દય-પણે બાપડા ઇન્ડિયનોને જેમ લૂટાય તેમ લૂટતા. ગયા સૈકાના અંતને સુમારે દેશી પીરૂવિઅનોએ એ બારે બંડ કર્યા, અને તેથી સ્પાનિઅર્ડો બયભિત થઇ ગયા. એ બળવા બેસાડી દેવાને બહુ ખરચ થયો, અને ઘણા માણસો મુઆ. ફિતુરમાં સામેલ થવાનો શક જેટલાપર ગયો તેટલા બધાને મારી નાખ્યાથી દેશ ખાલી થઇ ગયો, અને નિર્જન પડી ગયો. રાજ્યની ઉથલપાથલ થઇ ત્યાંસુધી એ માઠી હાલત મટી નહોતી.

પીરૂની ખાણોથી બધા સ્પાનિઅર્ડોનો લોભ સંતોષાય તેવું નહોતું, તે માટે સ્વદેશીઓ પાસેથી વધારે વધારે જમીન ખૂંચી લેતા. એ રીતે ચિલિ સ્પેનના તાબામાં આવ્યો.

કાર્ટેઝ અને પિઝારોની સ્વારીઓની પૂર્વે ફ્લોરિડા પ્રાંત જાણવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં પણ એક સસ્થાન સ્પાનિઅર્ડોએ વસાવ્યું. અમેરિકાના બીજા લોકો કરતા અહિંયાંના ઇન્ડિયનો વધારે શૂરા હતા, તેથી તેમણે એ વસનારાઓને ઘણાજ હેરાન કર્યા. પિઝારોના સોટા નામે એક સાથીએ એ પ્રાંતના અંદરના ભાગમાં સ્વારી કરી, અને મિસીસિપિ નદી તેના જોવામાં ત્યાં આવી, તે નદીને કાંઠે તેનુ મરણ થયું. તે બીના ઇન્ડિયનોથી છાની રાખવાને તેના સાથીઓએ તેનુ મડદું નદીમાં ડુબાડ્યું. ફ્રેન્ચ હુજીઓનોટ લોકે ફ્લોરિડામાં જઇ વસવાની ધારણા કરી, અને રહેવાની જગા ખોળવાને કેટલાક માણસને ત્યાં મોકલ્યાં, પરંતુ સ્પેનના અધિકારીઓએ તેમને પકડીને મારી નાંખ્યાં.

ઈ. સ. ૧૫૦૧માં પોર્ટુગાલથી હિંદુસ્તાનમાં જનારા એક વહાણનો નાખુદા એવિનો બ્રેઝિનને કાંઠે ગયો, પરંતુ તે બેટ છે કે ખંડનો ભાગ છે એનો તેણે નિશ્ચય કીધો નહિ, અને ઘણા વખત લગી એ વિશે સંદેહ રહ્યો. લગભગ પચાસ વર્ષ લગી એ પ્રાંતમાં વસ્તી કરવાની કોશિષ

થઈ નહિ. આખો અમેરિકા ખંડ, સ્પેનના રાજાને પોપે આપ્યો છે એવું માનવામાં આવ્યાથી પોર્ટુગાલનો રાજા વચમાં પડ્યો નહિ. પરંતુ અંતે સ્પાનિઅર્ડોને પુષ્કળ ધન મળતું જોઇને પોર્ટુગાલની સરકારે કેટલાક પોર્ટુગીસોને બ્રેઝિલમાં વસવા મોકલ્યા. તેમણે સેંટ સાલવાડોર નગર વસાવ્યું, (ઇ. સ. ૧૫૪૯). એ વસનારાઓએ રિપોર્ટ કર્યો કે મેક્સિકો અને પીરૂના ઇન્ડિયનો કરતાં બ્રેઝિલના ઇન્ડિયનો ઓછા સુધરેલા છે, તેઓમાં ઘણીક નાની નાની જાતો કે સંસ્થાનો છે, અને તેઓ હમેશ માંહોમાંહે વઢ્યા કરેછે. ત્યાં ગયેલા પોર્ટુગીસોની સંખ્યા નાની હતી, તોપણ ઇન્ડિયનોની જાતોને માંહોમાંહે વઢવાઢ કરાવી, અને તેમની વઢવાઢથી પોતાને લાભ થાય એવી યુક્તિ કરી તેઓને વશ કર્યા. દેશી બ્રેઝિલિયનો એટલા બહાદુર હતા કે પ્રપંચ કર્યા વગર તેઓને જીતાય નહિ એવું હતું. તેઓમાં કવાયત નહોતી, તથા જથાબંધ તેઓ લઢી શકતા નહિ, તોપણ રણમાં એક એક માણસ બહુ હિંમતથી લઢતો હતો. તેઓ તીર મારવામાં, સોટા ગારવામાં અથવા ઢાલથી પોતાનો બચાવ કરવામાં ચતુર હતા, અને નાની લઢાઇમાં તેઓ ઘણી વાર ફતેહ પામતા. પરંતુ યૂરોપિયન લોકની યુક્તિઓ અને પ્રપચને તેઓ બર આવી શક્યા નહિ, અને તેથી અંતે તેઓ જીતાયા. જીતાયા પછી તેઓ રાજી રહ્યા હોય એવું જણાય છે. આ મોટો રસાળ દેશ પોર્ટુગીસોએ સહેજમાં જીતી લીધો તે જોઇ યૂરોપની બીજી પ્રજાઓની દાઢ સળકી, અને સ્પેન, ફ્રાન્સ અને હોલાંડે એ દેશપર એક પછી એક હુમલા કર્યા. એમાંના વલંદાઓને ફતેહ મળવાનો જોગ વધારે હતો. તેઓ સ્પેનના સ્વેચ્છિક રાજ્યથી હમણાંજ સ્વતંત્ર થયા હતા, અને પોર્ટુગીસો સ્પેનના જૂલમ નીચે રગદોળાતા હતા, તેથી તેઓના પક્ષ કરનારા દેશમાં હતા. નુકસાનકારી ઇજારાઓ સ્થાપી પોતાને મદદ કરનારાઓને નાખુશ કર્યા હોત તો બ્રેઝિલ તેમના હાથમાં નક્કી

ગાલના મિત્ર પ્રજાનાં વહાણોને ઉભાં રહેવા દેતા, પરંતુ તેમાંના કોઈપણ ગાણસને કાંઠે આવવું હોય તો સિપાઇના પહેરા વગર આવાતું નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૦૮ ની પૂર્વે બ્રેઝિલનો મુખ્ય અધિકારી રાયો ડી જનેરોમાં રહેતો. એને સર્વનો ઉપરી કહેતા, પરંતુ તે માત્ર કહેવાનું હતું. તેનો ખરેખરો અખતિયાર માત્ર રિયો પ્રાંતમાં હતો. બીજા પ્રાંતોના સૂબાને પોર્તુગાલની સરકાર નીમતી. દરેક પ્રાંતને માટે એક એક સૂબો હતો. માત્ર ત્રણ વર્ષ લગી તે અમલ કરી શકતો, અને તેના ઉપર લિસ્બોનની દરબાર તરફથી બારોબાર હુકમ આવતા, અને જે જે કામમાં મંજૂરી લેવી પડતી તે ત્યાંથી લેવાતી તેઓના ઈલાકાની હદમાંની કોઇ સ્ત્રી જોડે પરણવાની તેમજ વેપાર કરવાની અને નજરાણા લેવાની પણ મના હતી. ઉપજ ખરચનું એટલે મુલકી કામ કરવાને જન્તા ડી ફાઝેન્ડા નામે મંડળી હતી, અને સૂબો તે મંડળીનો પ્રમુખ હતો.

દીવાની ફોજદારી ફરિયાદો સાંભળવાને માટે ન્યાયાધીશો પરગણામાં ફરતા, અને તેમના ફેંસલા ઉપર અપીલ કરવાને એક અપીલકોર્ટ હતી એ બધા જડજોને પોર્તુગાલનો રાજા મોકલતો. અપીલ કોર્ટ રિયોમાં બેસતી. એ કોર્ટના ઠરાવ ઉપર લિસ્બોનની મોટી કોર્ટમાં અપીલ થઇ શકતી. પરતુ રાજાના દરબારમાં જેઓને વગ હોય, અથવા જેઓ પોતાના સામાવાળાઓ કરતા વધારે લાંચ આપી શકે તેઓજ દાદને પહોંચતા. બ્રેઝિલના ન્યાયધિશો, પોર્તુગાલના રાજાએ બ્રેઝિલને માટે ઠરાવેલા કાયદાને અનુસરીને અમલ કરતા. દીવાની ફોજદારી કામ એ ન્યાયાધીશોના ઠરાવ પ્રમાણે થતુ; પરતુ એમ કાયદાપૂર્વક થયેલા ફેંસલા અમલમાં નહિ આણવા દેવાનો અથવા રદ કરવાનો અધિકાર પ્રાંતોના સૂબાને હતો.

બ્રેઝિલની મ્યુનિસિપાલીટિઓ પોર્તુગાલની મ્યુનિસિપાલીટિના જેવીજ હતી બધા લોકોના મુખત્યારો તેમાં બેસતા નહિ. પોર્તુગાલમાં એ મ્યુનિસિપાલીટિનો અધિકાર પહેલાં પુષ્કળ હતો. કોર્ટીઝ એટલે મુખ્ય રાજ્યસભામાં તેઓના મુખત્યારો જતા હતા. પાછળથી આ તથા બીજા અધિકારો બંધ પડયા.

બ્રેઝિલમાં પણ પ્રથમ તેમનો અધિકાર ઘણો હતો. મ્યુનિસિપાલી-

ટિએ બરતરફ કરેલા એવા દાખલા છે, અને તે ઠરાવ લિસ્બોનની દરબારે મંજૂર કરેલા પરંતુ ગયા સૈકાની આખરે એ મ્યુનિસિપાલીટિના હાથમાં રસ્તા સજ કરવાનું, પૂલો બાંધવાનું, બજારનો બદોબસ્ત રાખવાનું તથા એવાં બીજાં હલકાં કામો રહ્યાં તેઓના ઠરાવ અમલમાં લાવવાને તેઓ કાયદા પ્રમાણે અધિકારીઓ નીમતા, તેમને દંડ તથા કેદ કરવાનો અધિકાર હતો.

લશ્કરમાં સિપાઇઓ રાખવાનો તથા લશ્કરના ઉપરીપણાનું કામ કરવાનો અધિકાર સૂબાના હાથમાં હતો. ફોજના અમલદારોની નિમણુક લિસ્બોનની દરબાર તરફથી થતી મિલિશિઆ નામે ઊતરતા દરજ્જાની હતી. એ ફોજનાં માણસને તથા અમલદારોને પગાર મળતો નહિ, તોપણ તેમને બહુ કઠણ કામ સોંપવામાં આવતું, અને મુખ્ય લશ્કરનો કાયદો તેમને લાગુ પડતો એ ઉપરાંત વળી એક ત્રીજા દરજ્જાનું લશ્કર હતું. શરીરની ખોડ અથવા બીજા કારણથી જેઓ મિલિશિઆમાં દાખલ ન થઇ શકે તેઓને એમાં રાખવા એવો કાયદો હતો. જરૂર પડે ત્યારે દેશનું રક્ષણ કરવું એ તેમનું કામ હતું પરંતુ એ કામ કોઇજવાર નીકળ્યાને લીધે એ માત્ર નામની નોકરી હતી, અને તેથી વગવાળા માણસો મિલિશિયામાં દાખલ ન થવું પડે તેથી એમાં પોતાનું નામ દાખલ કરાવતા.

સારા ઇજારા વગેરે નાઇટહુડના ઈલકાબો પોર્ટુગાલના રાજા તરફથી આપવામાં આવતા પોપના હુકમથી દેવસ્થાનખાતાની ઉપજ પોર્ટુગાલના રાજા ખાતા, અને તે હુકમની જોડે ધર્મગુરૂઓનું પોષણ કરવાની શરત હતી તે પાળતા નહિ ઘણાક ગુરૂઓને પોતાના કામને માટે ફી મળતી હતી તેનાપર આધાર રાખવો પડતો હતો. દેવસ્થાન અને ગુરૂઓનાં પાલણ માટે ખ્રિસ્તિ દેશોમાં રાઇથ એટલે ઉપજનો દશાંશ ભાગ લેવામાં આવતો હતો, તે જો ગજ્જતના ખજાનામાં જતો હોત તો ધર્મગુરૂઓની પેદાશ સારી હોત. બ્રેઝિલ દેશના મુખ્ય આચાર્યને સરકારથી સુમારે અઠ્ઠાવીસ હજાર રૂપિયાનું વર્ષાસન મળતું, અને તેજ પ્રમાણમાં તેના હાથ નીચેના આચાર્યોને હતાં દેશની ઊપજનો જેટલો ભાગ ધર્મખાતાનો હતો, તેના પ્રમાણમાં આ ભાગ ઘણો ઓછો હતો. પોર્ટુગાલની દરબારની સત્તા ઓછી થઈ જશે એવી ધાસ્તી રાખી, બ્રેઝિલમાં કોઈનો

વધવા ન દેતા. મ્યુનિસિપાલીટિઓ, રાજ્યના અને ધર્મના અધિકારીઓને અંકુ દબાણમા રાખવામા આવતા હતા, અને મોટા વતવાન અને જાગીરદાર લોકોનો પણ વધારો થાય નહિ એવી પણ કાળજી કરતા ખુદ રાજાની પરવાનગી વગર જમીનનો વારસો આપી શકાતો નહિ, અને ખાડ બનાવવા શિવાય બીજા બધા હુન્નરો કરવાની સખ્ત મના હતી

પારાગ્વે પ્રાંત ઉપર, સ્પેન તથા પોર્ટુગાલ બન્નેના રાજાઓ દાવો કરતા. જેસ્યુઇટ સાધુઓએ પ્રથમ તે દેશ સ્પેનના તાબામા આણ્યો, ત્યાના બધા લોકોને ખ્રિસ્તિધર્મમા આણી તે સાધુઓએ તેમને ખેતી તથા હુન્નરો શીખવ્યા તેથી લોકો જોડે ઘણી દોસ્તી થઇ ને તમામ દેશ તેમના કબજામા આવ્યો પોતાનો અમલ જાય નહિ, એટના માટ પાગરેમા કોઈ પરદેશીને આવવા દેતા નહિ, અને ત્યાના રહેવાશીઓના મનમા ઘણી અદેખાઇ અને દ્વેષ ઉત્પન્ન કર્યાં, તે હજી લગી ગયાં નથી ત્યાં સ્પેનની સત્તા માત્ર નામનીજ હતી

કોલબસની ફતેહથી આખા યૂરોપમા નવા દેશો શોધવાનો ઉમગ ખૂબ વધ્યો હતો ઇગ્લાડના વહાણવટીઓ એ કામમા બીજાઓની પાછળ ન હતા સાતમા હેન્રિની કારકીર્દિમા સેબાસ્ટિઅન કાબટ નામે એક માણસે ન્યુફાઉન્ડલાડ બેટ શોધી કહાડ્યો અને આઠમા હેન્રિના વખતમાં તેણે દક્ષિણ ગોળાર્ધના સાગરમા એ સફર કરી ઉત્તર સમુદ્રોને વાટે હિંદુસ્તાન ચીન જવાનો રસ્તો શોધવો એ અગ્રેજ વહાણવટીઓનો મુખ્ય હેતુ હતો સર હ્યુ વિલોબિ અને રિચર્ડ ચાન્સેલર એ કામની પાછળ મરયા એમાનો પાછળો આરખેંજલ બદરમા જઇ પહોચ્યો પશ્ચિમ યૂરોપના લોકના જાણવામા તે બદર અત્યાર સુધી નહોતું તે સફરથી હિંદુસ્તાન તથા ચીનનો માર્ગ તો જડયો નહિ પરતુ ગ્રેટબ્રિટન અને રશિયા વચ્ચે ભારે વેપારનો પાયો નખાયો આઠમા હેન્રિની કારકીર્દિમા વેપારીની એક ટોળીએ, પરદેશમા વેપાર કરવાની સનદ મેળવી, અને વહાણવટીઓને આશ્રય આપી વેપારના નવા માર્ગો શોધવા માડ્યા નોવાઝેમ્બ્લા અને ઓબિ નદી સુધી એમના વહાણો ગયા, અને તેમના આડતિયા કેટલાક વણઝારા જોડે આસ્ટ્રાકાન અને કાસ્પિઅન સમુદ્રને માર્ગે ઇરાન ગયા તેઓએ પાછા આવીને પોતાની મુસાફરીનો હેવાલ પ્રગટ કર્યો તે વડે પૂર્વના એશિઆના

દેશોનું જ્ઞાન બ્રિટિશ વેપારીઓને પહેલવહેલું થયું. આવાં પરાક્રમો ઈલિઝાબેથના અમલમાં ફરી કરવામાં આવ્યાં. ઇરાનના શાહ જોડે વેપાર સબંધી કરાર થયા અને હિંદુસ્તાનને લગતી કેટલીક ખબર મળી તેથી દરિયાને વાટે તે દેશમાં જવાની આતુરતા લોકમાં ઘણી વધી. ઉત્તર મહાસાગરમાં જઈ ત્યાંથી પશ્ચિમ કે પૂર્વમાં જવાનો માર્ગ મળી શકયો નહિ, કેમકે હાલની પેઠે ત્યાંના દરિયા બરફથી બંધ થઇ ગયેલા હતા. આવા પરિણામથી ઇંગ્રેજોને નાઉમેદ થતા સર ફ્રાન્સિસ ડ્રેકની સદ્દરે અટકાવ્યા. એ સહાસિક નાખુદાએ થોડાંક વહાણ સાથે જળમાર્ગે પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરી; તથા પાસિફિક મહાસાગરમાં ઘણીક અગત્યની શોધો કરી. સ્પેનની જોડે વઢવાઢ ચાલતી હતી તેમાં આ ખબર બહુજ કામ આવી. સ્પેનનો બીજો ફિલિપ રાજા અમેરિકાના ધનવડે બળવાન થયો હતો, તેથી તેણી તરફ તેનાં સંસ્થાનો ઉપર હુમલો કરી ત્યાંની દોલત સ્પેનમાં જતી અટકાવવાનો ઇંગ્રેજોએ મનસૂબો કર્યો.

ઇ. સ. ૧૫૭૮ માં એક ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થે અમેરિકામાં જઇને વસવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ વરસના જુન માસમાં તેણે ઇલિઝાબેથ પાસેથી પરવાનગી મેળવી. એ કુંવારી રાણીની નામનાને માટે જે પ્રમાણમાં વસ્યા તેનું નામ વરજીનિયા પાડયું આ પ્રયત્ન પાર પડયો નહિ. નવા દેશમાં રહેવા ગયેલા લોક અન્ન વગર કેટલાક મરી ગયા અને બાકીનાને પાછા આવવું પડ્યુ પહેલા જેમ્સના રાજ્યમાં ત્યાં વસવાની કોશીષ ફરીને કરવામાં આવી. તિસાફિકનો અખાત વસવા ગયેલાના જાણવામાં આવ્યો જેમ્સ નદીના મુખ ઉપર તેમણે રાજાને નામે શહેર વસાવ્યુ, તે આજે જેમ્સટાઉન કહેવાયછે. ત્યાના લોક ખેતી મૂકી દઇને સોનુ ખોળવા લાગ્યા તેથી દુકાળ પડવાની ધાસ્તી પેદા થઇ, પરતુ ઇંગ્લાંડથી ખોરાક આવી પહોંચવાથી તેઓ બચ્યા. ત્યારપછી તેમણે તમાકુ વાવવા માંડયો અને એ તમાકુ નાની ખાણો કરતાં વધારે લાભકારી થઇ પડયો વલંદાનું એક વહાણ આફ્રિકાના સીદીઓને વેચવા લાગ્યુ તેથી ગુલામોથી ખેતી કરવાનો રીવાજ પડયો. ઇંગ્લાંડની ધર્મસમાજથી કેટલાક નારાજી થયેલા પ્યુરિટન પંથના લોકો ઇ. સ. ૧૬૨૦ના સપ્ટેમ્બર મહિનામા મામાચુસેતના અખાતમાં આવી વસ્યા. થોડા વખત પછી વધારે માણસો તેમને આવી મળ્યા. એ રીતે રોડ નામે બેટ કનેટીકટસ અને મેન નામે પ્રાંતો એક પછી એ-

ટ વસ્યા. સ્વતંત્રપણે પોતાનો ધર્મ પાળવાને આવેલા માણુસો એ વસ્તીમાં હતા. તેમ તેઓ સાહસ અને ઉદ્યમને માટે આવેલા હતા. એ દેશમાં અમલથી ઇંડિયનો રહેના તેમની સાથે ઘણી લડાઇઓ થઇ. બેઉ પક્ષમાં ઘણી કતલ ચાલી પણ અંતે ઇંગ્રેજોનો જય થયો.

ન્યુઓર્કનું સંસ્થાન પ્રથમ વલંદા લોકે વસાવવા માંડયું હતું. અહિં તેમણે ન્યુઓસ્ટ્રા નામે ગામ વસાવ્યું. ઇંગ્રેજોએ એ શહેર જીતી લઈ તે શહેરનું નામ ન્યુઓર્ક પાડ્યું એના પછી ન્યુજર્સીના પ્રાંતમાં ઇંગ્રેજો વસ્યા.

કાનડા પ્રાંતમાં પ્રથમ ફ્રેંચ લોકની વસ્તી થઇ, ઇ. સ. ૧૬૦૮. તેમણે કવીબેક નામે શહેર વસાવ્યુ અને માંટ્રિલ નગર સ્થાપ્યું. એ લોકને પણ ઈંડિયન લોક જોડે વઢવું પડ્યુ.

મિસિસિપિના પાણીથી રસાળ થયેલા દેશને કબજે રાખવામાં ઇ. સ. ૧૬૮૯ના વર્ષમાં કેટલાક ફ્રાન્સિસ લોક લુસિઆનામાં વસ્યા. એ પ્રાંતમાં સોનાની ખાણો છે તેથી ઇંગ્રેજો ને સ્પાનિઅર્ડો તે જીતી લેવાને ચાહતા હતા. ઈંગ્રેજી સંસ્થાનના ઉત્તર તરફને નાકે એક સંસ્થાન અને દક્ષિણ તરફને નાકે બીજું સંસ્થાન ફ્રેંચ લોકના હાથમાં આવવાથી તેમણે તે બેને કિલ્લાઓની હારથી જોડી દેવાની તૈયારી કરી, તેથી ઇંગ્રેજી વસ્તી ઘેરાઇ જશે એવું જોઇ ઇંગ્લાંડની સરકારે વાંધો લીધો તે ઉપરથી બેઉ પ્રજા વચ્ચે ટંટો થયો, તેમાં ઇંગ્રેજોનો જય થયો અને એ બંને સંસ્થાનો ઇંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યાં.

ઇ. સ ૧૬૨૩માં બાર્બેડોઝ બેટનો કબજો ઇંગ્રેજોએ લીધો, અને તેમાં વસ્તી કરી. કેટલાક વલંદાઓ તેમાં રહેવા આવી શેરડી વાવી તેની ખાંડ કરવા લાગ્યા. ત્યારથી એ બેટ ઘણો આબાદ થવા માંડયો. ઇ સ. ૧૬૩૦માં સીધી ગુલામો એ બેટમાં દાખલ થયા અને તેમના ગોરા ધણીઓની વચ્ચે ઘણીવાર લડત થતી, તેમાં ઇંગ્રેજોએ તેમને ઘણી ક્રૂરતાથી ઘણાકને મારી નાખ્યા

સંતલુશિયામાં પહેલવહેલા ઈંગ્રેજો વસ્યા તેમને કારિબ જાતના ઇં·

ડિયનોએ મારી નાખ્યા. ત્યારપછી ફ્રેંચ લોકે તે બેટનો કબજો કર્યો. એ તથા બીજા ટાપુઓ બાબત ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ ઘણીકવાર લડ્યા અંતે તેઓ ઈંગ્લાંડના હાથમાં રહ્યા. માર્તિનિકો અને ગ્વાલદો ફ્રેંચ લોકોના તાબામાં અદ્યાપિ છે. બીજા કારેબિયન બેટોમાંના કેટલાક વલંદાના હાથમાં, કેટલાક ડેન લોકના, કેટલાક સ્વીડ લોકના, પણ ઘણાક ઇંગ્રેજોના હાથમાં છે. દક્ષિણ અમેરિકાને કાંઠે ટ્રીનિદા નામે મોટો રસાળ બેટ છે. તેમાં ડામર જેવા પદાર્થનું એક તળાવ છે, તે પ્રથમ સ્પાનિઅર્ડ હતો. ઈ. સ. ૧૭૯૭ માં ઇંગ્રેજોને તે હાથ આવ્યો. એ બેટમાં અસલ ઇંગ્રેજ લોકની વસ્તી રહી છે.

બહામા નામે દ્વીપ પ્રથમ કોલંબસે શોધી કાઢ્યો, પરંતુ સ્પાનિઅર્ડ લોકે તેપર કાંઈ લક્ષ આપ્યો નહિ. ઇ. ૧૬૬૭ માં એક ઇંગ્રેજ વહાણ વટી ત્યાં જઇ પહોંચ્યો તેના વર્ણન કર્યા ઉપરથી કેટલાક ઇંગ્રેજો ત્યાં જઇ વસ્યા. પ્રથમ તેઓના ઉપર બહુ દુઃખ પડ્યા પણ અંતે તેઓ આબાદ થયા. બર્મુડાસ દ્વીપોની શોધ પણ પ્રથમ સ્પાનિઅર્ડોએ કરેલી પણ તેમાં વસ્તી ઇંગ્રેજોએ કરી અને હાલ તેમની નૌકાસેનાનું મોટું થાણું છે.

જમેકા બેટ કોલંબસને જડ્યો તેમાના અસલ રહેનારાઓને મારી નાખી સ્પાનિઅર્ડો વસ્યા એ બેટમાં સોના રૂપાની ખાણો નહિ હોવાથી તેમણે એ બેટ ઉપર ઝાઝું લક્ષ આપ્યું નહિ. ક્રોમ્વેલના અમલમાં એ બેટ ઇંગ્રેજે જીતી લીધો. સ્પેનના સરસ્થાનો અને વહાણોને લૂંટવા સારૂ એ બેટમાં ચોરોની એક મોટી ટોળી બધાઇ હતી આગળ જતાં તેઓએ બધી પ્રજાના વહાણો લૂટવા માંડ્યા; તેઓ પકડાય નહિ માટે તે વહાણમાંના તમામ લોકોને મારી નાખતા હતા. જમેકામાં સીધી ગુલામો બહુવાર બંડ કરતા.

આમાઝોન નદીની ઉત્તરે અને દક્ષિણ અમેરિકાના કાંઠા ઉપર ગયના નામે મોટો પ્રદેશ છે તે પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ, ડચ, અને ઇંગ્રેજો એઓના કબજામાં છે. એ પ્રાંત બહુ ફળવંત છે, પણ ત્યાંની હવા ઘણી રોગીષ્ટ છે. ગુન્હેગારને કાળે પાણી ચઢાવવાને કેટલાક રાજાઓએ એજ જગા

કરેલી છે ઇસ્પાનોલિઆ અથવા સયમોનિગોને કબજે રાખવા સારૂ ફ્રેંચ સ્પાનિઅર્ડ અને ઇંગ્રેજો અનેકવાર લડતા, હાલ તે શીદી લોકનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન છે અને તેનું દેશી નામ હયાતીથી હાલ ઓળખાય છે

खंड ३ जो.

કોલંબસની શોધ ઉપરથી વસેલાં સંસ્થાનોનું વર્ણન આપણે કર્યું. હવે વાસ્કોડીગામા કેપ આવ ગુડહોપને માર્ગે થઇ હિંદુસ્તાન ગયો તેથી શું બન્યું તે કહીએ છીએ. હિંદુસ્તાનનો રસ્તો હાથ લાગ્યા પછી પોર્તુગીઝે પ્રથમ વેપાર કરવાપર લક્ષ આપ્યું. પરંતુ આલ્બુકર્ક નામે તેમના પ્રતાપી સરદારે એક દેશી રાજા પાસેથી જમીન મેળવી અને તે ઉપર મજબૂત કિલ્લો બાંધ્યો. અદ્યાપિ હિંદુસ્તાનનો વેપાર મુસલમાનોને હાથ હતો તેમણે પોર્તુગીઝોને કાઢી મૂકવાને એકો કર્યો. આરબો પાસેથી વેનિસના વેપારી હિંદુસ્તાનનો માલ લઇ યૂરોપમાં વેચતા, તેથી આરબોને તેમણે પણ મદદ કરી. પરંતુ તેમનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. આલ્બુકર્કે ગોઆ બંદર જીતી લીધું, ત્યાં રાજધાની સ્થાપવામાં આવી અને પોપે ત્યાં એક આર્ચ બિશપ રાખ્યો. હિંદુસ્તાનમાં યૂરોપિયન લોકના રાજ્યની શરૂઆત આ પ્રમાણે થઇ. વાસ્કોડીગામાનો અભિપ્રાય રાજ સ્થાપવાનો નહોતો અને પ્રજાઓના રાજ્યાધિકાર અને ન્યાય પ્રમાણે જોતાં એનો બચાવ કરવો અશક્ય પણ છે. હિંદુસ્તાનના રાજ્યનો કંઇ ભાગ કબજામાં આવ્યા વિના પોર્તુગાલનો વેપાર ટકવાનો નથી એવું વાસ્કોડીગામાનું કહેવું હતું. પરંતુ એ વાતુ જૂઠું છે એ સ્પષ્ટ છે, મલાક્કા શહેર અને ઓર્મઝ બેટ પણ આલ્બુકર્કે જીતી લીધાં. આલ્બુકર્કના પછીના સરદારોએ એ મુલકોનો બચાવ કર્યો અને તુર્ક લોકને ખાળ્યા. મિસર જીત્યા પછી મલબાર કાંઠાપર રાજ્ય સ્થાપવાને તુર્ક લોકોએ પ્રયત્ન કર્યો. જો તેઓ ફતેહ પામ્યા હોત તો હિંદુસ્તાનનો મુલક ખ્રિસ્તિઓને હાથ કદી આવત નહિ. કેમકે હિંદુસ્તાનના રાજાઓ તરફથી તેમના સ્વધર્મીઓને આશ્રય મળત. શુમારે સોળ વર્ષના અરસામાં પોર્તુગીઝ લોકની સત્તા અને તેમના રાજ્યનો વિસ્તાર અજબ જેવો મોટો થઇ ગયો. ઇરાની અખાતના તમામ કાંઠાપર તથા તેમાંના દ્વીપોમાં તેઓનો અધિકાર ચાલતો હતો; અબિસ્તાનના કેટલાક રાજા તેમને ખંડણી આપતા હતા. કેટલાક તેમના મજાતિયા હતા અને આખા અરબસ્તાનમાં તેમનો ચક્ર થવા-

ની કોઇ હિમત કરતું નહિ રાતા સમુદ્રમાં તેમના વિના બીજા કોઇનો અખત્યાર નહોતો. આબિસીનિયાનો પાદશાહ અને પૂર્વ આફ્રિકાના રાજાઓ ઉપર તેઓની કાંઇક સત્તા હતી. કેપ કોમોરૂથી કેપ કોપરીન સુધી આખો મલબાર કાંઠો તેમને કબજે હતો; કોરોમાંડલ કીનારાના, બંગાળાના અખાતના મલાક્કા શહેર, સિલોન અને દીપકલ્પના તેઓ ધણી હતા. મિદ્દલદીપ, સુમાત્રા અને જાવાના દ્વીપો તરફથી તેમને ખંડણી મળતી. મલાક્કાના બેટો પણ તેમના હાથ નીચે હતા. ચીન દેશના મકાઉ બેટમાં તેઓનું રાજ્ય હતું અને જાપાન જોડે બીન હરકતે વેપાર કરવાની તેમને પરવાનગી મળી હતી.

ઇ સ ૧૫૮૦ માં સ્પેન અને પોર્તુગાલના રાજ્યો એકઠાં થઇ જવાથી એશિયા માંહેલા પોર્તુગીઝ રાજની ખરાબી થઇ. બીજા ફિલિપ રાજાએ વલંદા લોકને લીસ્બન બંદરમા વેપારને અર્થે આવવા દીધા નહિ તેથી હિંદુસ્તાનમા મસાલા વગેરે વેપારની જણસો લેવા આવવાની જરૂર પડી. એ વેળાના વલંદાઓ આહસિક, મહેનતુ, કપીલા અને વેપારી હતા. તેમને જે મળે તે તેમને ફાયદો હતો, નુકસાન થાય તેવું કંઇ નહોતું; એ વેળા પોર્તુગીઝોમાં કુસપ અને દુર્ગુણ વ્યાપેલા હતા. દેશની રૈયત અને પડોશીઓ તેમનો દ્વેષ કરતા હતા. પ્રથમ વલંદાઓ કેટલાક દૂરના દેશોમાં જઇ વસ્યા લડાઇમા ફત્તેહ પામવાથી અને પોર્તુગીઝોની ભૂલોથી થોડા વખતમા તેમણે પોર્તુગીઝોનો ઘણોક મૂલક લેઇ લીધો.

એ વેળા ઓર્મઝ બેટ ઘણો પ્રખ્યાત હતો. તેની જમીન ખારી અને ઉજડ છે મીઠાં પાણી રહીત, સિવાય કે કોઈ વખતે વરસાદ પડે છે તે તળાવોમાં ભરાઇ રહે, પરંતુ તેનુ બદર વિશાળ અને યથાયોગ્ય છે તેથી હિંદુસ્તાન, આફ્રિકા, ઇજીપ્ત, આરોબીઆ વગેરે દેશોનાં વહાણો ત્યા આવતા તેથી તે મોટું વેપારનુ બંદર હતું ત્યાથી પ્રસાન થઇને વેપારીના કાફલાઓ એશિયાના મધ્ય ભાગમા જતા, એ આબાદ અવસ્થામાં ઓરમઝ બેટની દોલત, વૈભવ અને મોટા વેપારીઓનો જમાવ વેપારની શક્તિ બતલાવી આપે છે. ત્યા વેપારની મોસમ જાનેવારીથી માર્ચ સુધી અને આગસ્ટથી નવેંમર સુધી હતી. એ મોસમમાં આ ઉજડ બેટનો વૈભવ અને મોટાઇ આશ્ચર્યકારક હતાં. રસ્તાની ખારી ધૂળ ચોખી સાદડીઓને

મૂલ્યવાન સેત્રંજીઓથી ઢાંકી દેવામાં આવતી; સામસામા ઘરને છાપરે ચંદરવા બાંધી લઇ ઉનાળાના તડકાને દૂર રાખવામાં આવતો. ઘરોના રસ્તાપર આવેલા ઓરડા હિંદુસ્તાન અને ચીનના સુંદર સામાનથી શણગારી ઉઘાડા મૂકવામાં આવતા. સુંદર કુંડાઓમાં વાવેલાં સુગંધીવાળાં નાનાં ઝાડો ઓટલા ઉપર મૂકાતાં. મીઠા પાણીની પખાલેથી લાદેલાં ઉંટો ચકલે ચકલે ઊભાં રહેતાં. ઇરાનના કિંમતી દારૂ અને એશિઆખંડના મહા મૂલ્યવાન અત્તરો તથા બીજા સુખ આપનાર પદાર્થો પુષ્કળ રાખવામાં આવતા. ધનના મદથી ફૂલી ગયેલા પોર્તુગીઝોએ તે વેળાના ઇરાનના મહા બળવાન શાહ આબાસ જોડે તથા હિંદુસ્તાનના સમુદ્રોમાં પ્રબળ થયેલા ઇંગ્રેજો જોડે વિરોધ આરંભ્યો. શાહ આબાસ અને ઇંગ્રેજો મળી ગયા. તેમના એકઠા મળેલા સૈન્યે એ બેટ છતી લીધો. એ વખતે તેમને બે કરોડ રૂપિયા લૂટ મળી, (ઇ. સ. ૧૬૨૨). ત્યારથી ઓર્મઝનો વેપાર ઉતાવળે તૂટી ગયો. ત્યાંના વેપારીઓ બીજા સ્થળોમાં ગયા અને ત્યાંની ઇમારતોના પથરા પણ વલંદાઓ પોતાના વહાણમાં નીરમને ઠેકાણે મૂકી લેઇ ગયા, અને થોડા કાળમાં તે હતો તેવો ઉજડ બેટ થઇ ગયો. ઇતિહાસના પુરાવાના કાંઇપણ ચિન્હો ભાગ્યે તેમાં જોવામાં આવે છે.

સ્પાનિઅર્ડોનું રાજ.—કોલંબસની ૧ લી મુસાફરી હિંદુસ્તાનનો માર્ગ શોધવાની હતી. નવા ખંડની શોધ થયા પછી પણ સ્પેનના લોકો એ હેતુ ભૂલ્યા નહોતા દક્ષિણ અમેરિકાને છેડે પાસિફિક મહાસાગરમાં જવાનો રસ્તો માગેલનને જડ્યો. ત્યારપછી મલાક્કાના બેટોમાંનો કેટલાક ભાગ લેવાની તેમણે તૈયારી કરી, પરંતુ તેમની અને પોર્તુગીઝોની વચ્ચે નવા શોધાયલા દેશોની વહેંચણુ પોપે કરી હતી તે પ્રમાણે વર્ત્તવાથી તેમનાથી તે બેટોમાં રહેવાયું નહિ. પરંતુ બીજા ફિલિપના અમલમાં પોર્તુગીઝ ને સ્પેનનાં રાજ્યો એકત્ર થઇ જવાથી મલાક્કા બેટમાંના કેટલાકને તેમણે છતી લીધા અને તેમનું ફિલિપાઇન નામ પાડ્યું. મનીલા નગર અને કિલ્લો ત્વરાથી તેમણે બાંધ્યો. ચીના લોકોની શીખવણીથી તે બેટના દેશીઓએ લડાઇ ઉઠાવી, તેમાં સ્પાનિઅર્ડો ફતેહ પામ્યા. પાછળથી વલંદા અને ઇંગ્રેજો તરફથી હૂમલા થયા તોપણ આજ સુધી ફિલિપાઇન બેટ સ્પેનને તાબે છે.

વલંદાઓનો મૂલક—સ્પેનના રાજાના નહિ સહેવાય એવા જુલમથી હોલાંડના લોકે બંડ કરી પ્રજાસત્તાક રાજ પોતાના દેશમાં સ્થાપ્યું હતું. બીજા ફિલિપના ટૂંકા વિચાર અને ક્રૂર સ્વભાવથી વલંદાઓની આબાદીનો પાયો નંખાયો. નેધર્લૅંડ દેશના લોકમાં સ્વતંત્રતાના વિચારો ફેલાયલા હતા તેને રોકવાને માટે આન્ટવર્પના વેપારનો સ્પાનિઅર્ડોએ નાશ કર્યો, માટે ત્યાંના વેપારીઓ આમ્સ્ટરડામમાં જઈ રહ્યા. પોર્તુગીઝોને હલકા પાડવાના હેતુથી ફિલિપના પ્રધાનોએ લિસ્બનના વેપારમાં ઘણી હરકત નાંખી. વલંદા લોકનો નિર્વાહ વેપારથી ચાલતો હતો. ફિલિપે તેમને લિસ્બન આવતા અટકાવ્યા ત્યારે તેમને હિંદુસ્તાનમાં આવવાની જરૂર પડી. ઈ. સ. ૧૫૯૫ માં તેમનાં કેટલાંક વહાણો હિંદુસ્તાન આવવાને નીકળ્યાં, તેમને અટકાવવાને આવેલાં સ્પેનના વહાણોને હરાવીને આગળ ચાલ્યાં. વલંદાઓ ચાંચીઆ છે એવા કાગળો સ્પેનના રાજા તરફથી પૂર્વ દેશના રાજાઓપર લખવામાં આવ્યા, પરંતુ વલંદાઓની સારી ચાલથી એ બાહ્ય કાગળોથી કાંઇ અસર થઇ નહિ. હિંદીમહાસાગરમાં વેપાર કરવાને હાલાંડમાં એક કંપની સ્થાપન થઇ એશિયામાં એ કંપની સિવાય બીજા કોઇ વેપાર કરવા આવે નહિ એવો ત્યાંના રાજ્ય તરફથી બંદોબસ્ત થયો. પ્રથમ તેમણે મલાક્કા (મસાલાના બેટ)નો કબજો કર્યો. અહીં સ્પાનિઅર્ડો જોડે કજીઓ થયો તેમાં વલંદાઓ જય પામ્યા. જાવા બેટ જીતવામાં ઈંગ્લાંડની ઇસ્ટઈંડિયા કંપનીએ તેમને હરકત કરી. પણ આખરે ઇંગ્રેજોનું કંઇ ન ચાલતાં વલંદાએ બટેવિઆ સરસ્થાન સ્થાપ્યું અને ઇંગ્રેજોની આમ્બોઇનામાં કતલ કરી. એ વખતથી તેમને હાથ મસાલાનો વેપાર આવ્યો. જાપાનના બંદરોમાંથી પોર્તુગીઝોને કાઢી તેમને ઠેકાણે પોતે વેપાર કરવા લાગ્યા. સિંહલદ્વીપમાંથી પોર્તુગીઝોને કાઢી મૂકી, તથા ત્યાંના દેશી રાજાઓને વશ કરી તે દ્વીપમાં તેઓ રાજ કરવા લાગ્યા. એથી તજનો વેપાર તેમને હાથ આવ્યો. અંતે ઇંગ્રેજોએ એ બેટ જીતી લીધો. ચીનના દરબારમાં જેસ્વિત સાધુઓનો વગ હોવાથી વલંદાઓને હાથ ત્યાંનો વેપાર આવ્યો નહિ પરંતુ ફાર્મોસા બેટમાં તેમણે વસ્તી કરી અને રાજ સ્થાપ્યું તેથી ચીનની પડોશની પ્રજાઓ જોડે તેમનો વેપાર ચાલ્યો. થોડાંક વર્ષ પછી એ બેટ ચીનાઓએ જીતી લીધો. પોર્તુગીઝ અને સ્પાનિઅર્ડો કરતાં પણ વલંદાઓ વધારે એકલપેટા હતા તેથી તથા તેઓ

જીતેલા દેશીઓ ઉપર બહુ જૂલમ કરતા તેથી તેમના રાજ્યનો નાશ થયો.

ડેનલોકોનો મૂલક—ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં હિંદી મહાસાગરના દેશો જોડે વેપાર કરવાને કોપનહેગનમાં એક કંપની ઉભી કરવામાં આવી. તેમનાં થોડાંક વહાણો કોરોમાંડલને કાંઠે તંજાવરના મૂલકમાં આવ્યાં. ત્યાંના રાજાએ તેમને ત્રાંકિવબારમાં વસવા દીધા. ડચ લોકોની હરકતથી ડેન ઇસ્ટ ઇ. કંપનીનો વેપાર સારો ચાલ્યો નહિ. તેમના પાદરીઓએ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તિધર્મ ફેલાવવાની ઘણી મહેનત કરી

ફ્રાન્સનાં સંસ્થાન—ઇ. સ. ૧૬૬૫ માં ફ્રેંચ ઇ. ઇ. કંપની બંધાઇ. હિંદુસ્તાનનો વેપાર તેમને હાથ આવ્યો નહિ તેથી માદાગાસ્કર બેટમાં જઇ વસવાનો ઇરાદો કર્યો. ૧૭ મા સૈકાની આખરે વિસાપુરના રાજા પાસેથી ફ્રેંચ રાજાએ પોંદિશરી નગર વેચાતું લીધું એ સંસ્થાન આબાદ થતું ચાલ્યું, તેઓએ વલંદાઓ પાસેથી મોરિશીયસ અને બુર્બોન બેટ વેચાતા લીધા તેથી સારો વેપાર ચલાવવાની તેમને આશા થઇ. દેશી રાજાઓના કજીઆમાં વચમાં પડવાથી રાજ્ય મેળવવાની યુક્તિ તેમને સૂઝી. પોંદિશરીનો ગવર્નર ડુપ્લી નામે હતો, તેણે દેશી સિપાઇઓને ફ્રેંચ કવાયત શાખવી અને રાજાઓને લઢાવી મારી પોતાનુ કામ કાઢી લેવા માંડ્યું તેમની દેખાદેખી ઇંગ્રેજો કરવા લાગ્યા, તેથી ફ્રેંચ અને ઇંગ્લીશ વચ્ચે હિંદુસ્તાનમાં ઝઘડા ઊઠ્યા કલાઇવના બુદ્ધિબળે કરીને ઇંગ્રેજો ફતેહ પામ્યા અને ફ્રેંચોની સત્તા નહિ જેવી થઇ ગઇ.

खंड ४ थो.

ઇંગ્રેજોનું હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય.

સવાસે વર્ષ ઉપર હિંદુસ્તાનમા ઇંગ્રેજોની શક્તિ એટલી દુર્બળ હતી કે તેઓ ચાચીયા લોક તથા ધાડ પાડનારા ચોરોથી પોતાનો બચાવ મુશ્કેલીથી કરતા, તો દેશી રાજાઓની સામે તો સ્વાધીન થઇ શકે. હમણા તેઓ આખા હિંદુસ્તાનના સ્વામી છે વીસ કરોડ રૈયત ઉપર તેઓ અમલ ચલાવેછે તેમની પેદાશ દરવર્ષે પચાશી કરોડની છે બે લાખ લાખ કેળવાયના સિપાઇઓની ફોજ તેમના તાબામા છે રાજારાણાઓ તેમના સેવક થઇ તેમને નમે છે ને કેટલાક તો તેમના આપેલા પેંશનથી જીવે છે કલકત્તા ઘણુંજ નાનું નિર્ધન ગામડુ હતુ તે હાલ હિંદુસ્તાનની રાજધાની થઇ છે પૃથ્વીમા મોટા બ શેહેરોમા એકથી નહિ હડે એવું મુંબઇ થયુંછે મદ્રાસ પણ સમૃદ્ધિમા કંઇ ઓછુ નથી દુનિયાના ઇતિહાસમા બ્રિટિશ રાજ્ય અનુપમ છે વધારે ટુકા વખતમા વધારે વિસ્તીર્ણ રાજ્ય જીતી સેનાપતિ મહાપુરૂષો થઇ ગયા છે પરંતુ તેમનો અમલ સ્થાયી રહ્યા નથી દરિયાપર ચાલનાર વહાણની નિશાની પાણીપર રહેતી નથી તેમ તેઓના જયની નિશાનીઓ થોડા વખતમા લય પામી છે ઈ સ ૧૬૦૦ મા ઇલિઝાબેથ રાણીએ લંડનના વેપારીની કંપનીને ઇસ્ટઇંડીઝ જોડે વેપાર કરવાની સનદ આપી સો વર્ષ લગી એ કંપનીને કાંઇ ફતેહ થઇ નહિ ઇ સ ૧૬૯૮ મા એક બીજી કંપની થઇ એમ બે થવાથી નુકસાન થતુ જોઇ તે વેળાના ત્રીજા વીલ્યમ રાજાની ભલામણથી એ બે કંપનીઓ મળી ગઈ પ્રથમ જાવા બેટમા કેટલાક ઇંગ્રેજ લોકો વસ્યા ઇ સ ૧૬૫૯ મા કોરોમાંડલ કાંઠાપર મદ્રાસની પાસે જમીન મળવાથી એ કંપનીએ ફોર્ટસેંટજ્યોર્જ નામનો એક મજબૂત ગઢ બાંધ્યો ૨ જા ચાર્લ્સ રાજાને તેના સસરા પોર્તુગાલના રાજાએ મુંબાઇ બેટ આપ્યો હતો એ બેટ રાજાએ કંપનીને આપ્યો ઇ સ ૧૬૯૮ મા ઇંગ્રેજો કલકત્તામા વસ્યા, ચંદનગરમા ફ્રેંચ અને ચીન્સુરામા વલંદા હતા દિલ્લીના દરબારમા નજરાણા સહિત વકીલો

મોકલવામાં આવ્યા, તેઓમાં એક હોશિયાર દાક્તર હેમિલ્ટન હતો. તે વેળા ફરૂકશીર પાદશાહ હતો. તેની સેવા એ દાક્તરે બજાવી, માટે પાદશાહે ઇંગ્રેજી કંપનીને ફાયદા થાય એવા હક્ક આપ્યા. બંગાળાના સૂબેદાર સુરાજઉદ્દવલાએ કલકત્તા છતી લીધુ અને ત્યાંથી પકડાયલા ૧૪૬ ઇંગ્રેજોને એક નાની અંધારી કોટડીમાં પૂર્યા રાતમા ૧૨૩ માણસ ગુંગળાઇને મરી ગયાં, (ઇ. સ. ૧૭૫૬). મહાન ઇલાકામાં પ્રખ્યાત થયેલો સરદાર ક્લાઇવ ફોજ લેઇ એ વેર વાળવાને આવ્યો. તેણે પાદશાહને પૂછ્યા વિના નવાબ ઉપર ચઢાઇ કરી તેનો પરાજય કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૭ ની તા. ૨૩ મી જુને પ્લાસીનું યુદ્ધ થયું. સુરાજઉદ્દવલાનો પરાજય થયો અને તેની ગાદી ક્લાઇવે મીરજાફરને આપી.

ક્લાઇવના ઈંગ્લાંડ ગયા પછી કલકત્તાના ઇંગ્રેજ અધિકારીઓએ વીસ લાખ રૂપિયાની લાંચ લેઇ મીરજાફરને ગાદીએથી કાઢી મૂકી મીરકાસમને આપી કાસમ જોડે પણ ઇંગ્રેજોને બન્યુ નહિ. કંપનીના માલ ઉપર જકાત લેવાતી નહિ તેથી દેશી વેપારીઓને ભારે ટોટો થતો. મીરકાસમે આ વિશે કલકત્તાની સરકાર જોડે વાંધો લીધો પણ જ્યારે એનાં વાજબી કારણો તેમણે માન્ય કર્યા નહિ ત્યારે તેણે દેશી લોકોના માલ પરથી પણ જકાત લેવી બંધ કરી આ વાજબી કામથી તે વેળાના ઇંગ્રેજો ગુસ્સે થયા અને એ હુકમો રદ કરવાને તેમણે નવાબ પાસે માગણી કરી. એ સબંધી વિચાર ચાલતો હતો તેવામાં પટણાનો કિલ્લો ત્યાંના ઇંગ્રેજો રેસીડંટે કપટથી કબજે કર્યો મીરકાસમે આવી ઝટ એ કિલ્લો લેઇ લીધો. આવી દગલબાજીથી તે એટલો ગુસ્સે ભરાયો કે જે ઇંગ્રેજો તેના હાથમાં પકડાયા તેમના તત્કાળ પ્રાણ લીધા. એ સમાચાર સાંભળતાં વારને ઇંગ્રેજી ફોજ ધાઇ આવી કાસમને હરાવીને દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યો અને મીરજાફરને શું આપવુ પડ્યુ તે જણાયુ નથી. થોડીવાર નવાબી ભોગવી તે મરણ પામ્યો. ક્લાઇવને ઉમરાવ પદવી ઇંગ્લાંડના પાદશાહે બક્ષી અને તેને ગવરનર જનરલ ઠેરવી કલકત્તે મોકલ્યો.

લોર્ડ ક્લાઇવ કલકત્તે આવ્યો ત્યારે રાજ્યધણીજ માઠી અવસ્થામાં તેણે દીઠું. અમલદારોના લોભ અને ગર્વને લીધે સિપાઇઓ બંડ કરવા-

વચ્ચેનો વાંધો એલાશાપેલના કરારથી પત્યો ન હતો. ઇંગ્રેજોના નોવાસ્કોશિયાની સરહદ સબંધી, લુઇશિયાના જોડે કાનેડાને ઓહીઓ નદીમાં કિલ્લા બાંધી જોડી દેવાના હક સબંધી તથા કેટલાક નધણીઆતા બેટો વેસ્ટઇન્ડિઅમાં ફ્રેંચ લોકોએ લીધા હતા તે બાબત અને હિંદુસ્તાનનાપર ઉપરીપણું મેળવવા સબંધી વઢવાડ જારી હતી એ લઢાઇ સમુદ્રપર ચાલતી હતી ને તેને પ્રુશિયા તથા આસ્ત્રિયાના ઝઘડા જોડે કંઇ સબંધ નહોતો; પરંતુ ફ્રાન્સના રાજાએ હાનોવરપર સ્વારી કરવાનો મનસુબો કર્યો ત્યારે બ્રિટિશ રાજ્યના ફાયદાપર નજર ન રાખતાં હાનોવરના રક્ષણને અર્થે બીજા જ્યોર્જ રાજાએ ફ્રેડરિક જોડે કોલકરાર કર્યા. એથી બે વિગ્રહ એક થઇ ગયા અને પાછળથી પાછા જૂદા પડી જૂદે જૂદે કરારે સલાહ થઇ.

બાબરના વંશજોએ હિંદુસ્તાનમાં જે મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું તે ઔરંગજેબના અમલમાં પૂર્ણ કળાએ પામ્યું; ઔરંગજેબની પછી રાજ્યાસને બેસનારાઓ નબળા નીકળ્યા તેથી રાજ્યની પડતી દશા થઇ, અને ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં નાદિરશાહે છાપારો માર્યો ત્યારથી તે નહિ જેવું થઇ ગયું. પ્રાંતના સુબેદારો અને પરગણાના હાકેમો સ્વતંત્ર જેવા થઇ ગયા. પાદશાહ માત્ર નામનો કહેવાનો, તેનો હુકમ કોઇ માનતું નહિ. ફ્રેંચ અને ઇંગ્લિશ ઇ. ઇ. કંપનીઓએ આ અવસ્થાનો લાભ લેઇ પોતપોતાની સત્તા અને રાજમાં વધારો કરવાની કોશીશ કરી. હિંદુસ્તાનના હાકેમોના ટંટામાં પડવાની ડુપ્લેની ઇચ્છા ઘણા કાળથી હતી. દક્ષિણના સુબેદાર અને કર્ણાટકના નવાબની ગાદીની તકરાર ઉઠી ત્યારે પોતાની મનકામના પૂર્ણ કરવાની સારી જોગવાઇ મળી. કર્ણાટકની ગાદી તેણે ચંદાસાહેબને અપાવી અને હૈદરાબાદની ગાદીએ મીરજાફરજંગને બેસાડ્યો. ઘણા વખત લગી એ હાકેમો અમલ કરી શક્યા નહિ તોપણ રાજાઓના ટંટામાં ફ્રેંચ પડી શકે એવો દસ્તુર પડ્યો, તેથી હરેક ઝગડામાં તેઓની મદદ માગવામાં આવતી. એવી ફ્રેંચની ચઢતી જોઇને ઇંગ્રેજો જાગૃત ૬ થયા. સુભાગ્યે એ વેળા હિંદુસ્તાનમાં એક મહાન્ ઇંગ્રેજી શૂરવીર અને રાજ્યપ્રીય પુરૂષ હતો. એ પુરૂષનું નામ ક્લાઇવ હતું તે પ્રથમ વેપારના કામમાં ગુમાસ્તો થઇને આવ્યો હતો, પરંતુ લડાઇ ઉઠતાં વારનેજ તેણે કલમ છોડી દઇ તલવાર ઝાલી. હિંમત અને ચતુરાઇ તેણે આરંભમાં

એટલાં બધાં દર્શાવ્યાં કે તેના વડે મોટાં રાજ્ય મેળવવાની આશા ઇંગ્રેજોને થઇ. ફ્રેંચના આશરાગનોપર તેણે મોટી ફતેહ મેળવી; તેથી દક્ષિણમાં ઇંગ્રેજોનું જોર બહુ વધ્યું. ફ્રાન્સની ઇ. ઇ. કંપનીએ ડુપ્લેને આશ્રય આપવાની નાખુશી દર્શાવી. લડાઇ કરવામાં ખરચ બહુ થઇ જાયછે અને વેપારને નુકશાન પહોંચે છે એવું તેમને લાગ્યું. ઇંગ્લાંડની કંપનીમાં પણ કેટલેક દરજ્જે એવો વિચાર થયો તેથી ડુપ્લેનો ભોગ આપી બેઉ કંપનીઓ દોસ્તી કરવાને તૈયાર થઇ. ફ્રાન્સના લાભને અર્થે ખાનગી દોલત પણ ખરચી નાખી હતી અને સ્વદેશને મોટાઇ મળે એવો તેનો પ્રયત્ન હતો તોપણ તેની હકીકત ન સાંભળતાં તેની ગેરઆબરૂ કરી.

ડુપ્લેની જગાએ આવેલા ફ્રેંચ ગવર્નરે ડુપ્લેનું કરેલું સઘળું રદ કર્યું. ઇંગ્રેજનો આશ્રિત મહમદઅલી કર્ણાટકનો નવાબ છે એવું ઠરાવ્યું અને ઉત્તરસીરકાર નામે પ્રાંત ઉપર ફ્રેંચનો દાવો હતો તે છોડી દીધો. તથા બેમાંના કોઇ પક્ષે દેશીઓના ટંટામાં પડવું નહિ એવો કરાર કર્યો. આ કરાર પળાય તેવો ન હતો એવું ઝટ જણાઇ આવ્યું. એલાશાપેલની સલાહ પછી નોવાસ્કોશિયા પ્રાંતના બચાવને માટે બ્રિટિશ રાજાના કારભારીઓ ચિંતાતુર હતા, કેમકે અમેરિકાના સંસ્થાનોની સરહદ પર તે આવ્યું હતું. કેટલાક સિપાઇઓ તથા ખારવાઓને ત્યાં તેણે વસાવ્યા. હાલીફાક્સ નગર વસાવ્યું. અને ત્યાંનું બંદર બાંધ્યું તેથી નોવાસ્કોશિયા ઉતાવળે આબાદ થયું, તેની સીમા સબંધી ફ્રેન્ચ લોક તકરાર ઉઠાવવા લાગ્યા અને તે તકરારનું પરિણામ સલાહ શાન્તિથી આવ્યું નહિ. અમેરિકાના અંદરના ભાગ સબંધી પણ એથી વધારે મોટો વાંધો પડ્યો હતો. ઉત્તરમાં કાનાડા અને દક્ષિણમાં લુશિયાના એ બે પ્રાંતોની વચ્ચે વેપાર ચાલે માટે વચલા ભાગમાં કિલ્લા બાંધવાની ફ્રેન્ચ સરકારની ઇચ્છા હતી. એ કરવા દે તો ઇંગ્રેજના આલીગની પર્વતની પશ્ચિમ બાજુનો નાશ થાય. વળી ઇંડિયન લોક જોડે વેપાર કરવાને વરજીનિયા વગેરે જે થાણાં બાંધ્યાં હતાં તે પણ ફ્રેન્ચને હાથ જાય. લડાઇનાં જાહેરનામા કર્યા વિના બેઉ તરફના સંસ્થાનિકોએ યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. વરજીનિયાના તાબાનું લોકટાઉન એક ફ્રેન્ચ ટૂકડીએ છાપો મારી લીધું અને તેમાંના બે માણસ શિવાય બાકીના બધાને નિર્દયપણે મારી.

નાંખ્યા. ઇંગ્રેજી સંસ્થાનોપર હુમલો કરવાને ઇંડિયનોને ફ્રેન્ચ સરકારે ઉત્તેજન આપ્યું અને બંદુક, દારૂગોળા વગેરે પૂરા પાડયાં, (ઇ. સ. ૧૭૫૫). બ્રિટિશ કારભારીઓએ લશ્કર મોકલ્યું તેણે નોવાસ્કોશિયામાંના ફ્રેન્ચના સઘળાં થાણાં લેઇ લીધાં. ઓહીઓ નદીપર ફ્રેન્ચના કિલ્લા હતા તે છતવાને જનરલ બ્રાડોક ગયો, પરંતુ તે અવિચારી હોવાથી જય પામ્યો નહિ. તે પ્રાંતના અનુભવી અમલદારોની સલાહ નહિ માનવાથી તે ફશી ગયો. યુદ્ધમાં તેનું મરણ થયું અને લાજ લાગે એવી રીતે તેના સિપાઇઓ નાશી ગયા. એ ફોજમાં સંસ્થાનિક ફોજનો નાયક મેજર વાશીંગ્ટન હતો, તેણે આ સમયે ઘણી બહાદુરી અને બુદ્ધિબળ દર્શાવ્યાં.

નાયેગરા અને ક્રૌન પોઇંટપર ફોજો મોકલી હતી, તેમનો પ્રયાસ પણ નિષ્ફળ ગયો, પરંતુ સમુદ્ર ઉપર બ્રિટિશલોકનું બળ ખૂબ ફાવ્યું. ન્યુફૌંડલાંડ આગળ બે ફ્રેન્ચ મનવારોને તેમણે પકડી અને ફ્રેન્ચ વેપારીઓના ત્રણસે વહાણો લૂટયાં. હજી સુધી લડાઇના જાહેરનામા થયાં નહોતાં અને તે થતાં વારને સપ્ત લઢાઇ ચાલી. એ લઢાઇ વર્ણવ્યા પહેલાં હિંદુસ્તાનપર નજર કરવી જોઇએ. એ વેળા બંગાળામાં ઇંગ્રેજી સભા નાશ પામવાની તૈયારીમાં હતી, પણ તે ભયમાંથી બચીને તે સર્વોપરી થઇ.

દિલ્હીના પાદશાહે કલકત્તાના ઇંગ્રેજોને જે હક આપ્યો હતો તેથી બંગાળાનો સૂબેદાર મનમાં બહુ બળતો હતો. ઇંગ્રેજોએ તેને નજરાણા વગેરે આપી રાજી રાખ્યો હતો. પરંતુ સુરાજઉદ્દવલા નામે સૂબેદાર ગાદીએ બેઠો ત્યારે એ દોસ્તી રહી નહિ તેના હાથમાંથી નાશી આવેલા કેટલાક માણસોને કલકત્તામાં રક્ષણ મળવાથી તે બહુજ ખીજવાઇ ગયો, (ઇ. સ. ૧૭૫૬) નવાબ કલકત્તા ઉપર મોટી ફોજ લેઇને આવ્યો કિલ્લામાંના ઇંગ્રેજો નામોશી ભરેલી રીતે ભયભીત થઇ રહ્યા. ત્યાંનો ગવરનર અને લશ્કરનો સરદાર હોડીમાં બેશી ગામ બહાર નાશી ગયા અને મી. હાવેલ, મી. પાર્ક વગેરે ૧૪૬ માણસ સૂબેદારને હાથ આવ્યાં તે બધાને વિસ્તારમાં વીસ ચોરસ ફીટ એવી અંધારી ઓરડી હતી તેમાં ઘોંચી ઘાલ્યાં. અહીં તાપ અને ઝેરી હવાથી તેઓ મરી ગયા. માત્ર ૨૩ સવારના પહોરમાં હસહસતા રહ્યા હતા. એજ વખતે કર્નલ ક્લાઇવ અને આદમીરલ

વોટસન આંગ્રિયા નામે મરાઠા ચાંચીયાનો પરાજય કરી મદ્રાસ આવ્યા હતા અને ફ્રેંચની સત્તાનો નાશ કરવાને ફોજનો જમાવ કરતા હતા. કલકત્તેથી ઉપલી માઠી ખબર આવતાંજ તેઓ ફોજ લેઇ ગયા તેઓ આવ્યાની ખબર સાંભળતાંજ સુરાજઉદ્દવલાએ કલકત્તા છોડી દીધું જમીનપર ઉતરી ક્લાઇવે નવાબના ઘણાક કિલ્લા લીધા અને ગામો લૂટયાં. ત્યારપછી ચંદ્રનગર જીતી લીધુ. સુરાજઉદ્દવલાના દરબારમાં તેને પદભ્રષ્ટ કરવાની ઠગબાજી થઇ, તેમાં ઇંગ્રેજો સામીલ થયા. ઇંગ્રેજી ફોજ લેઇ ક્લાઇવ પ્લાસીના યુદ્ધમાં ઈ સ ૧૭૫૭ માં આવ્યો. નામરદ નવાબ બીને નસી ગયો ક્લાઇવે મીરજાફરખાનેને તેની જગાએ નવાબ બનાવ્યો. નવા નવાબે ઇંગ્રેજોને બહુ લાંચ આપી. એ વખતથી ઇંગ્રેજી સત્તાનો પાયો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બંધાયો

खंड ६ ठो.

સાત વર્ષનું યુદ્ધ.

હિંદુસ્થાનમાં અને અમેરિકામાં થયેલી બીનાની ખબર ફ્રેંચ સરકારને પહોંચવાને તેમણે આખા રાજ્યમાં બંદોબસ્ત કરવાને વિરોધની તૈયારી કરવા માંડી અને ઇંગ્લંડપર સ્વારી કરવાની ધાસ્તી બતાવી, (ઇ. સ. ૧૭૫૬). આ જૂઠી ધમકીથી ઇંગ્રેજો બીધા ને તેથી દેશને લાજ લાગી. રાજ્યનું રક્ષણ કરવાને ભાડૂતી જર્મન સિપાઇઓ બોલાવ્યા તેઓએ પ્રજાની સ્વાધીનતાને જોખમકારી છે એવું વિચાર્યું આ લડાઇની તૈયારી થતી હતી તેવામાં ધરતીકંપથી લીસ્બન શહેરનો ઘણોખરો ભાગ નાશ પામ્યો. એ આપત્તિ દૂર કરવાને માટે પાર્લામેન્ટે ૧૦ લાખ રૂપિયા આપ્યા. એ ઉદારતાથી બ્રિટનને ઘણું માન ઘટે છે. ઇંગ્લાંડ ઉપર સ્વારી કરવાનો ડોળ બતાવવામાં ફ્રેંચ સરકારનો બીજો હેતુ એ હતો કે ઇંગ્રેજો સ્વદેશનું રક્ષણ કરવામાં પડશે એટલે મીનોરકા બેટ લઇ લેવામાં આવશે એવું તેમણે ધાર્યું ને બેટપર મોટી ફોજ મોકલી મોકલી સેંટ ફીલિપ નામે કિલ્લાને એ ફોજે ઘેરો ઘાલ્યો. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઇંગ્રેજી નૌકાસેનાનો ઉપરી આડમીરલ બીંગ હતો તેને એ કિલ્લાની મદદે મોકલ્યો. જેટલાં વહાણ તેની પાસે હતાં તેટલાંજ વહાણનું સૈન્ય તેને માર્ગમાં મળ્યું પરંતુ તેણે તેની જોડે યુદ્ધ કર્યું નહિ અને એક બીજો ઇંગ્રેજ સરદાર લડતો હતો તેને આશ્રય પણ આપ્યો નહિ ને જીબ્રાલ્ટર જતો રહ્યો. ઇંગ્લાંડથી મદદ આવી પહોંચવાની આશા નહિ રહેવાથી કિલ્લાનો કબજો આપ્યા કિલ્લેદારોનો ઉપરી જનરલ બ્લાકની હતો, તે પોતાથી બન્યું ત્યાં લગી લડ્યો અને શરતથી પરંતુ તેથી ઇંગ્રેજો તેનાપર બહુ ખુશ થયા. બ્રિટિશ પાદશાહે તેને ઉમરાવ પદવી આપી ને લોક તરફથી તે ઘણું માન પામ્યો. મીનોરકા બેટ જવાથી ઇંગ્રેજો બહુ કોપ્યા અને તેનો ભાર અભાગ્યા બીંગ ઉપર

કાઢયો. અમેરિકામાં મોકલેલા લસ્કરના પરાજયની વાત સાંભળી લોકો વધારે નારાજી થયા. આરવેગો નામે કિલ્લામાં ઈંગ્રેજોની તોપો અને લસ્કરી અસબાબ ભેગો કર્યો હતો તે ફ્રેન્ચ સરદાર મોંટકોમે છતી લીધો.

ઇંગ્રેજોના મિત્ર પ્રુશિયાના રાજાને ખુબ જશ મળ્યો. વિએનાના દરબાર પાસેથી માગેલો ખુલાસો નહિ મળવાથી તેણે એકદમ બોહીમિયા દેશપર સ્વારી કરવાનો વિચાર કર્યો. સાક્સનિના રાજા આસ્ટ્રિયા જોડે મળી ગયાથી પ્રથમ ફ્રેડરિક ડ્રેસ્ડનપર ગયો. સાક્સનિનો ઇલેક્ટર પોલાંદનો રાજા પણ હતો. પિર્ના નામે સ્થળમાં તે મજબૂત છાવણી કરી રહ્યો હતો. અહીં ફ્રેડરિકે સાક્સન ફોજને ઘેરી લીધી અને તેમની મદદે આવેલા આસ્ટ્રિયનોને હાંકી કાઢ્યા તેથી સાક્સનોને શરણે આવવું પડ્યું. તેઓનો રાજા પોલાંદમાં નાશી ગયો અને પ્રુશિયન ફોજે તેનો મૂલક લૂટ્યો.

પોતાના મિત્રની આ ફત્તેહ થયા છતાં ઇંગ્રેજી રૈયત પોતાના રાજકારભારીઓપર ખીજવાઇ. તેમને કાઢી મૂકી નવા પ્રધાન રાખવાની રાજાને ફરજ પડી. વીલમ પીટ (પાછળથી અર્લચાથમ) મુખ્ય પ્રધાન થયો. નીરાશ મતા ઇંગ્રેજોને એણે જાગૃત કર્યા અને પાર્લમેંટે તેને લડાઇ ચલાવવાને પુષ્કળ પૈસો આપ્યો. બિચારા બીંગનો ભોગ આપી તેણે લોકને રાજી કર્યા. લસ્કરી કાયદાની વિરૂદ્ધ વર્ત્યો એવું તહોમત સાબિત કરી તેને ગોળાથી મારી નાખ્યો. તે કાયર નહોતો પણ તેની સરતચૂક થઇ હતી તેથી તેનો જીવ બચાવવાને કેટલાક સારા માણસોએ પ્રયત્ન કર્યો પણ વ્યર્થ ગયો, (ઇ. સ. ૧૭૫૭) ફ્રાન્સના દરબારનું લક્ષ એ વખતે એક ગાંડા આદમીના ઉપર લાગેલું હતું. ત્યાંનો રાજા ગાડીમાં બેસતો હતો. તેવામાં તે ગાંડા માણસે કલમતરાસે તેને ઘા કર્યો. એ ઘા જોખમકારી નહોતો, પરંતુ એ મારાને કોઈ સાથીઓ હશે એવું ધારી તેની પાસે મનાવવાને તેને બહુ પીડા કરી.

લુઇસ પાદશાહે જખમી થયા છતાં લડાઇ ઘણા ઉમંગથી કરી. બે ફોજ તેણે જર્મનિમાં મોકલી તેમાંની એક હાનોવરપર ચાલી, અને બીજી પ્રુશિયાની સામા થયેલી આસ્ટ્રિયાની ફોજને સામા જઇ મળી. હા-

નોવરના રક્ષણને માટે બીજા જ્યાર્જ રાજાની ઇચ્છા બ્રિટિશ ફોજ મોકલવાની હતી પરંતુ પીટ સાહેબે તેમ કરવાની ના કહ્યાથી તેને તથા તેની ટોળીને રજા આપી. પ્રજાના માનીતાને બરતરફ કરવાથી લોકનો કોપ એટલો થયો કે તેન વઝીરાત પાછી આપવાની રાજાને જરૂર પડી.

લડાઇના આરંભમાં પ્રુશિયાનો રાજા સંકટમાં હોય એમ જણાયું. પ્રુશિયાનાની ચારે દશ ફોજ તેની સામા આવતી હતી. પોમરાનિયાપર સ્વીદ હુમલો કરવાના હતા, જર્મન અને ફ્રેન્ચનું એકઠું થયેલું સૈન્ય જર્મેનિમા તેના વિરૂદ્ધ ચાલતુ આવતું હતું અને મહારાણી મેરાયાથેરિસાએ પોતાની જન્મભૂમિના બચાવને માટે. ૧૮૦૦૦૦ સિપાઇઓના ચાર ભાગ કરી ગોઠવ્યા હતા.

પ્રુશિયાનો ફ્રેડરિક લશ્કરીકામમાં મહા બુદ્ધિવાન હતો કેટલીક યુક્તિઓથી આસ્ત્રિયન લશ્કરને ભ્રમમા નાખીને બોહીમિયામાં પેઠો આસ્ત્રિયન ફોજની સામા મોકલેલા બે સરદારો તેને અહીં આવી મળ્યા. શત્રુની ફોજ પ્રેગ શહેર આગળ મજબૂત જગામાં મુકામ કરીને રહેલી હતી, (૬ ઠ્ઠી મે), તેમ છતાં તેણે તેનાપર જુસ્સાભેર હુમલો કર્યો. આસ્ત્રિયનો બહુ હઠથી લડ્યા પરંતુ તેમના જમણા પડખાની ટુકડી ઉતાવળે આગળ વધી ગયાથી વચમાં માર્ગ પડ્યો, તેમાં ફ્રેદરિકે પોતાના સિપાઇઓને મોકલ્યા. આગળ વધેલી આસ્ત્રિયન શત્રુની ટોળીને પાછા હઠવું પડ્યું ત્યારે તેણે પોતાની બેઉ બાજુપર પ્રુશિયન દીઠા તેથી ગભરાઇને વીખરાઇ ગઇ. ત્યારપછી આસ્ત્રિયન ફોજની મધ્યના અને ડાબી તરફના ભાગના સિપાઇઓ રણભૂમિ મૂકી પ્રેગ શહેરમા જઇ ભરાયા. પ્રેગના કિલ્લામાં લશ્કરની સખ્યા ઘણી મોટી હોવાથી ફ્રેદરિકે તેને ઘેરો ઘાલ્યો, એથી આસ્ત્રિયનોને નવી ફોજે તૈયાર કરવાનો વખત મળ્યો. તેઓનો સરદાર કૌંટ ડૌન પ્રુશિયનોપર આવ્યો તેની સામા થવાને ફ્રેદરિકે બવેરીના શાહજાદાને મોકલ્યો. રાજકુંવરની ફોજની સંખ્યા કરતાં ડૌનની ફોજની સંખ્યા વિશેષ છતાં તે પાછો હઠ્યો. વધારે કુમક આવી મળવાથી તે ફરીને લડવા આવ્યો. ફ્રેદરિકને શાહજાદાની મદદે જવું પડ્યું ૧૮ મા જુને તેણે આસ્ત્રિયન છાવણીપર હલ્લો કર્યો, પરંતુ હાર ખાઇને તેને પાછાં જવું પડ્યું.

આ પરાજયથી પ્રુશિયાના રાજાને પ્રેગનો ઘેરો ઉઠાવી બોહીમિયામાં થઇ નીકળી જવું પડ્યું બીજા સ્થળોમાં પણ ફ્રેડરિકની અને તેના મિત્રોની ફોજોની માઠી હાલત થઇ. રૂશ લશ્કરે તેના એક સરદારને હરાવી જર્મનિમાં તેના રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો અને રૈયતને મહા પીડા કરી. ગામો બાળ્યાં અને શહેરો લૂટ્યાં. કંબર્લંડના હાથ નીચે હાનોવરની તથા ઈંગ્લાંડની ૩૮૦૦૦ માણસની ફોજ હતી તેને ફ્રેન્ચ લશ્કરને શરણે જવું પડ્યું. ત્યારપછી આસ્ટ્રિઆ અને ફ્રાન્સના લશ્કરો પ્રુશિયામાં પેઠાં અને આસ્ટ્રિયની એક ફોજ બર્લીન શહેરના દરવાજા સુધી ગઈ અને ખંડણી લઇ પાછી વળી.

ફ્રાન્સ દેશના રોકફોર્ટ બંદર ઉપર ઇંગ્રેજી નૌકાસેનાએ સ્વારી કરી પણ તેનો હેતુ પાર પડ્યો નહિ. બ્રિટિશ અમેરિકામાં પણ ઇંગ્રેજોના કામની ખરાબી થઇ. વીલ્યમ હેન્રિ નામે કિલ્લો કાનેડાની મર્યાદાપર હતો તેપર મોંટકોમે ચડાઇ કરી તેને જીતી લીધો. કિલ્લાની સમીપ એક ઇંગ્રેજી લશ્કર પડ્યું હતું તેણે ફ્રેન્ચોને કશી હરકત કરી નહિ. આ પરાજયોથી પ્રધાનોની ખરાબી થાત પરન્તુ લોકના જાણવામાં હતું કે જે કાયર અથવા બુદ્ધિહીન લશ્કરી સરદારોના યોગે આવા પરાભવ થયા તેઓ માજી વજીરોના રાખેલા હતા, અને દરબારની ગડબડખાનીને લીધે બરતરફ થઇ શકયા નહોતા. પીટસાહેબને આથી ફાયદો થયો વજીરોને પૂર્ણ અધિકાર આપવાની રાજાને જરૂર પડી અને દરબારી વગસગ થોડા વખત લગી બંધ પડ્યાં યુરોપખંડમા વરસની આખરે પ્રુશિયા અને બ્રિટનને લાભકારી બનાવો બન્યા. પોતાના મુલકમાં શત્રુની ત્રણ ફોજો પેઠી છતાં હીમત હાર્યો નહોતો. શત્રુની ફોજની સંખ્યાથી અડધા સિપાઇઓ તેની પાસે માત્ર હતા તોપણ તેણે એકઠા કરેલા આસ્ટ્રિયા અને ફ્રેન્ચના લશ્કરો જોડે યુદ્ધ કર્યું. (નવંબર ૫ મી) ફ્રેડરિક જાણે સંગ્રામ કરવાને બીતો હોય એવો દેખાયો, તેથી આસ્ટ્રિયન અને ફ્રેન્ચ લશ્કરો દોડ કરી તેનાપર ધસી આવ્યાં. રોઝબાગ આગળ તેનો મુકામ હતો. ઉતાવળથી માહરા થયેલા તેઓ હતા તેથી ફ્રેડરિકે તેઓને ઝટ ગભરાટમાં નાંખ્યા. ૯૦૦૦ માણસની હાનિ પામી તેઓને પાછા જવું પડ્યુ ફ્રેડરિકને માત્ર ૫૦૦ માણસનું નુકસાન થયું. આ ફતેહમંદ રાજા ત્યારપછી બીજી તરફ વળ્યો. લોરેનના ચાર્લસ રા-

દરવાંરની શુભ ખટપટોમાંથી છૂટા પડયા પછી ઇંગ્રેજના જળના અને સ્થળના લશ્કરોને પીટ જાગૃત કરી દીધા. દરિયા ઉપર ફરનારી કેટલીક ફ્રેંચ મનવારોને ઇંગ્રેજોએ પકડી અને નોર્થ અમેરિકા જવા નીકળેલી એક નૌકાસેનાનો સર એડવર્ડ હોકે પરાજય કર્યો. આ જયથી ફુલાઇને ઇંગ્રેજ સરકારે ફ્રાન્સ દેશમાં બે સ્વારીઓ મોકલી પણ તેથી કાંઈ અગત્યનું પરિણામ થયું નહિ. ઘણા માણસો મૂઆં અને ઘણું ધન ખરચાયું ત્યારે શેરબર્ગ બંદરનો નાશ કરી શક્યા. પરંતુ મોટી ફ્રેંચ ફોજ આવી પહોચી તેથી ઉતાવળે નાસવું પડ્યું અને નાસતાં નાસતાં અતિ ઉત્તમ સિપાઇઓનો નાશ થયો.

ઉત્તર અમેરિકામાં ઇંગ્રેજી સેનાનો ઉપરી લોદનનો અર્લ હતો તેને દૂર કરી તેની જગાએ જનરલ આબરકોંબીને મોકલ્યો. એ નવા સરદારને કેટલીક ફતેહ મળી. જનરલ આમહર્સ્ટ અને બ્રીગેડિયર વુલ્ફ એ બેએ મળી લુઇસબર્ગ કિલ્લો જીતી લીધો કેપ બ્રિટન અને સેંટ લારેન્સના અખાતમાં બીજા ફ્રેંચથાણાં હતાં તે અહીં ઇંગ્રેજને હાથ આવ્યાં. ટીકનદર્ગા નામે કિલ્લાપર આબરકોંબી પોતે ગયો પણ ત્યાં તેનું કંઇ ફાવ્યું નહિ આફ્રિકા માં ફ્રેન્ચ થાણાં હતાં તે સર્વે ઇંગ્રેજને કબજે થયાં, પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેંચ સરદાર કૌંટ ડી લાલીએ સેંટડેવીડ અને ફરદ્રોરના કિલ્લા ઇંગ્રેજ પાસેથી જીતી લીધા, (ઇ. સ. ૧૭૫૮).

ઇ. સ. ૧૭૫૯ના આરંભમાં પ્રુશિયનોએ પોલાંડમાં જઇ રશિયનોની ખરાબી કરી બોહીમિયામાંથી ધન ઉઘરાવ્યું અને આસ્ટ્રિયન ફોજોને છાવણીમાં પડી રહેવાની જરૂર પાડી ફ્રેન્ચો તરફથી આસ્ટ્રિયાને કુમક ગઇ તે ફર્દિનાંદ અટકાવી શક્યો નહિ તોપણ મીંડનના રણમાં તેણે ફ્રેંચ લસ્કરને હરાવ્યું. તેના ઘોડેસ્વારનો સરદાર લાર્ડ જાર્જ હતો તેના હુકમ પ્રમાણે નાસતાં ફ્રેંચોપર હુમલો કર્યો હોત તો આ જય મોટો થઈ પડત.

મીંડનની ફતેહનો બદલો આસ્ટ્રિયા અને રશિયાની ફોજોએ કુનરડોર્ફના રણમાં પ્રુશિયનોને હરાવીને વાળ્યો તે ઉપરાંત બોહીમિયામાં પ્રુશિયન ફોજની એક મોટી ટુકડીને કોટડોને પકડી લીધી. એથી ડ્રેસ્ડન

કરવા તેની પાસે સાધનો નહોતાં તે કામ કરવાનું તેણે માથે લીધું, તેથી ફ્રેન્ચરાજ્યની માઠી હાલત થઇ. તેનો પ્રતિસ્પર્ધી કર્નલ કૂટ નામે ઇંગ્રેજ સરદાર તેના કરતાં વધારે ખબરદાર હતો. વાંદેવાસ આગળ કૂટ અને લાલી વચ્ચે સંગ્રામ થયો તેમાં ફ્રેન્ચ ફોજની કેવળ હાર થઇ અને કર્ણાટક પ્રાંતમાંથી તેઓની સત્તા પરવારી, (૨૧ જુન ૧૭૬૦). એજ વરસમાં સીંહલદ્વીપની સમીપમાં ઇંગ્રેજી નૈકાસૈન્યે ફ્રેન્ચ નૈકાસૈન્યનો પરાજય કર્યો તેથી હિંદુસ્તાનના સમુદ્રોના સ્વામી ઇંગ્રેજ થયા. એક ડચ ફોજ બંગાળામાં આવી તેનો ઇંગ્રેજોએ પરાજય કર્યો.

ઇંગ્લાંડપર સ્વારી કરવાની ધમકી ફ્રેન્ચ સરકારે બતાવી પરંતુ ફ્રાન્સના બધા બન્દરોને ઇંગ્રેજની મનવારે ઘેરી લીધાં હતાં. એ ઘેરામાંથી ફ્રેન્ચ નૈકાસેનાની કેટલીક ટોળીઓ નજર ચૂકાવીને કે બીજા કારણથી સમુદ્રમાં બહાર પડી હતી તે સર્વેનો ઇંગ્રેજોએ પરાજય કર્યો.

ઇ. સ. ૧૭૬૦માં ફ્રાન્સના ખજાનામાં નાણાંની જબરી ખોટ પડી, પરંતુ માણુસ આપવાની રાજાને ફ્રેંચ લોકોએ ખૂબ મદદ કરી તેથી વેસ્ટફેલિયામાં ફ્રાન્સની ફોજની સંખ્યા એક લાખ થઇ અને તેથી નાનું લશ્કર ગ્હેનના કાંઠાપર તૈયાર થયું પરંતુ એ વખતે ફ્રેંચસેનાપતિઓમાં સંપ નહિ હોવાથી આ બન્ને ફોજોનું ર્હેનને કિનારે કાંઇ ફાવ્યું ફાવ્યું નહિ સાકસનિનો બચાવ કરવાનું કામ પ્રુશિયાના રાજા ફ્રેડરિકે માથે લીધું અને સેલીશિયામાં રૂશિયા અને ઓસ્ટ્રિયાની ફોજોની સામો તેનો બચાવ ગયો. ફ્રેડરિકના એક સેનાપતિ નામે ફ્રેકેટને ફ્રેન્ચ માર્શલ લોડોએ હરાવ્યો. ફ્રેડરિકે ડ્રેસ્ડનપર સ્વારી કરી તે અફળ ગઇ ફ્રેડરિકને ઓસ્ટ્રિયન, રૂશિયન અને ફ્રેંચ ફોજને ઘેરી લેવાની તૈયારીમાં હતી પરંતુ ફ્રેન્ચ લશ્કરમાં ઓચીંતા તૂટી પડી એ સંકટમાંથી તે બચી ગયો, તોપણ ઓસ્ટ્રિયન અને રૂશિયન લશ્કરો બ્રેન્ડેનબર્ગ તમાં પેઠાં અને બર્લિન જીતી લેઇ તેમણે ત્યાંના લોક પાસેથી પુષ્કળ નાણું ઉઘરાવ્યું ત્યાંના પુષ્કળ કારખાના હથિયારો તથા સરકારી સામાનનો લશ્કરોએ નાશ કર્યો સાકસનિ જીતી લેવાની કોશિષ ફ્રેડરિકે ફરી કરી કેમકે એ પ્રાંતમાંથી પોતાના લશ્કરને ખોરાકી મળતી હતી ઓસ્ટ્રિયન સેનાપતિ ડોનની નજરમાં

પણ એ પ્રાંત ઘણી અગત્યનો હતો તેથી તેના બચાવને માટે ફીનેર હજારની ફોજ લેઇને મજબૂત છાવણીમાં રહ્યો હતો. ફેડરિકે માનપચાસ હજાર માણસના લશ્કર સાથે ડાઉનના લશ્કરપર હમલો કર્યો. અસ્ટ્રિયનો બહુ બહાદુરીથી લડ્યા તોપણ ડૉનને ના વાગ્યા પછી તેઓને પછા હઠવું પડ્યું. આ જયથી ડ્રેસ્ડન નગર સિવાય આખો સાક્સનિ પ્રાંત ફ્રેડરિકને હાથ આવ્યો, અને પ્રુશિયાના મૂલકમાંથી બધા શત્રુઓને જતા રહેવું પડ્યું.

કાનાડા હાથ આવ્યા પછી પણ અમેરિકામાં ફ્રેન્ચોનું જોરાવર લશ્કર હતું. ઇંગ્લાંડથી મદદ આવી પહોંચવાથી જનરલ આમહર્સ્ટે મોંટ્રીલમાં રહેલી ફ્રેન્ચની છાવણીપર હલ્લા કર્યા, તેથી આખા ફ્રેન્ચ લશ્કરને શરણે આવવું પડ્યું. ફ્રેન્ચના તાબામાંથી બ્રિટિશ અમેરિકન ઇંડિયનો બ્રિટિશ સંસ્થાનોની સામે થયા હતા તેમને હવે પૂરા તાબે કરી હિંદુસ્તાનમાં પણ ઇંગ્રેજોને એવાજ જય મળ્યા. કર્નલ કુટે પોંડિચેરી અને માહીના થાણાં ફ્રેન્ચો પાસેથી લેઇ લીધાં, તેથી હિંદુસ્તાનનો સઘળો વેપાર તેમને હાથ આવ્યો. આ જીતથી ઇંગ્રેજોના રાજા જર્મનીની વડવાદપરથી ઉતરી ગયા. ઇંગ્રેજી નોકારીને તે કંઇ લેખો. ફ્રેન્ચ પ્રજાની નહોતી તેથી તે નારાજ થયા. અડધુ જર્મનિને ભેટ તેના કરતાં વેસ્ટઇંડિયાના ફ્રેન્ચ બેટ ઇંગ્રેજ સરખા વેપારી પ્રજાને વધારે ગમતા હતા, અને અનુયોગી હાનોવરના સંસ્થાનને ખરચ અને હાનિ થતી હતી તેથી અડધે ખરચે અને અડધે નુકશાને તે ટાપો જીતી શકાય તેવું હતું. આ વાંધો ચાલતો હતો. તેવામાં બીજો જ્યોર્જ રાજા ૭૭ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો, (૨૫ અક્ટોબર) પછી તેનો પૌત્ર ત્રીજો જ્યોર્જ તેની ગાદીએ બેઠો. એની ઉમર ત્રેવીસ વરસની હતી અને અત્યારસુધી તેણે રાજકાજમાં ઝાઝો હાથ ઘાલ્યો નહોતો.

જ્યોર્જના મરણથી યુરોપના રાજકાજમાં કંઈ ફેરફાર થયો નહિ. પરંતુ ઇ. સ. ૧૭૫૯ માં સ્પેનનો છઠ્ઠો ફર્દિનાંદ રાજા મુઓ. તેથી મોટાં પરિણામ નીપજ્યાં. તેની પછી ગાદીએ બેસનાર ત્રીજો ચાર્લ્સ રાજા સિસીલિના રાજનો અધિપતિ હતો. 'એલાશાપેલના કરારમાં એવો ઠરાવ

હતો કે તેને સ્પેનનું રાજ ગાજે ત્યારે પામે અને પ્લામેન્શિયાના ડયુકને સિસીલિનું રાજ્ય આપી દેવું, અને પર્મા અને પ્લાસેનશિયા જર્મનિના રાજાધિરાજને તાબે થાય. ફ્રાન્સના દરબારની ભલામણપરથી આરિનયાના શહેનશાહે ત્રીજા ચાર્લ્સના ત્રીજા છોકરા ને સિસાલિ અને નેપલ્સનું રાજ્યાસન મળ્યું, અને ફિલિપને હાથ પાર્મા અને પ્લાસેન્સિયા રહ્યા. આ ફાયદો કરી આપ્યાને માટે ચાર્લ્સે ફ્રાન્સના રાજ્ય જોડે પરસ્પર મદદ કરવાનો ઠરાવ કર્યો, અને ઇંગ્લાંડ જોડે વિરોધ કરવાની તૈયારી કરી. એ કરાર સહકુટુંબ ઠરાવ કહેવાય છે. કેમકે ફ્રાન્સ અને સ્પેન બેઉ બુર્બોન કુળના હતાં. આરીકના દરબારમાં મોકલેલા વકીલથી વિરોધ કરવાની ઇચ્છાને સ્પેનમાં ઉત્તેજન મળ્યું.

જ્યોર્જનું સિંહાસન ઉપર આવવું થયું ત્યારપછી તુરત ફ્રાન્સ જોડે સલાહ કરવાની ગોઠિ ચાલી. પરંતુ એમ કરવાની બે પક્ષમાંની એકેની મરજી નહોતી, (ઈ. સ. ૧૭૬૧). બુર્બોન કુળને નમાવવાનો નિશ્ચય પીટ સાહેબે કર્યો હતો. સ્પેનની મદદની આશાથી ફ્રેન્ચ દરબારને ફાયદો થવાની ધારણા થઇ હતી. જર્મનિમાં લડાઇ બંદ પડી ગઈ; હાનોવરનું રક્ષણ રાજકુંવર ફર્દિનાંડે કર્યું પરંતુ વેસ્ટફાલિયા અને પૂર્વ ફ્રિઝલાંડમાં પેસી ફ્રેન્ચ લશ્કરે લુટફાટ કરી. પ્રુશિયાનો રાજા વિજયી છતાં દ્રવ્ય અને સિપાઇઓની તંગીમાં હતો. તેના કેટલાક કિલ્લા રૂશિયન અને આસ્ટ્રિયનોએ જીતી લીધા. એ વરસનો શિયાળો રૂશ લશ્કરે પોમરેનિયામાં કાઢયો અને આસ્ટ્રિયનો સૈલીશિયામાં સમુદ્ર ઉપર બ્રિટિશ નૌકાસૈન્યને જીતનાર કોઇ મળ્યું નહિ. એવી અવસ્થામાં સર્વેને સંધિ કરવાની ઇચ્છા થઇ. ફ્રાન્સ અને સ્પેનના દરબારો વચ્ચે થયેલા કરારની ખબર ઇંગ્રેજી વજીર પીટ સાહેબને થતાં વારને તેણે અમેરિકાથી ખજાનો ભરી લઇ આવનારા સ્પેનના વહાણોને પકડવાનો મનસુબો કર્યો. પરંતુ તેના મંત્રીઓએ તે વાત કબુલ રાખી નહિ તેથી તેણે રાજીનામું આપ્યું. રાજાનો માનીતો બ્યુટનો અર્લ હતો. તેને રાજકારભારમા દાખલ કરવાને માટે એ રાજીનામું તેણે સ્વીકાર્યું. એથી રાજકાજનો જબરો વાંધો પડયો અને તેની અસર આખા યૂરોપમા જણાઇ. ફ્રેન્ચને ફાયદો થવાની ઉમેદ થઇ અને જર્મનોને નુકસાન થવાની ધાસ્તી લાગી. નવા પ્રધાનોએ દેશની આબાદીમાં

આતુરતા દેખાડી નહિ. સ્પેનની ચાલ પીટની ધારણા પ્રમાણે માલમ પ-ડવાથી ઈંગ્લેંડ કારબારીઓએ તેની જોડે લડાઈનાં જાહેરનામાં કર્યાં, (ઇ. સ. ૧૭૬૨). ફ્રાન્સ અને સ્પેનના નૌકાસૈન્યો એકત્ર થયાં પણ ઈંગ્રેજી સૈન્યને બર આવી શક્યાં નહિ. પોર્તુગાલનો રાજા બ્રિટનનો જુનો મિત્ર હતો માટે તેનાપર આફત આવી પડી. એ રાજ્ય હવણાં ઘણી માઠી અવસ્થામાં હતું. લીસ્બનનું દરબાર આળસુ અને મૂર્ખ થઇ ગયું હતું. દેશનું રક્ષણ ઈંગ્લાંડથી થશે એવી આશાએ ખંડણીથી આવતી દોલત બેઠા બેઠા ખાયા કરતા હતા. કિલ્લાઓની હાલત કેવી છે તેપર કોઇ લ-ક્ષ આપતું નહિ. લશ્કર નિર્બળ થઇ ગયું હતું અને પ્રજામાં શૌરનો લય પામ્યો હતો. ધરતીકંપથી લીસ્બનનો નાશ થયા પછી જોસફ રાજાનો પ્રાણ લેવાની કેટલાકોએ મસલત કરી. ઘણુંખરા પોર્તુગીઝ રાજા કરતાં એ રાજા ઓછો વહેમી હતો, તેથી તેણે દરબારમાંથી જેસ્વિટોને દૂર કર્યા અને ઉમરાવોને શહેરમાં રાખ્યા. નારાજી થયેલા કેટલાક જેસ્વિટ અ-મીરોએ તેને મારી નાખવા કાવતરૂં કર્યું અને લીસ્બન જતાં રસ્તામાં તેને મારાઓએ જખમ કર્યા. એ કાવતરાખોરોમાંના મુખીઓ પકડાયા અને ઘણી ક્રૂર શિક્ષા પામ્યા, અને રાજ્યમાંથી જેસ્વિટોને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા, (ઇ. સ. ૧૭૫૯) તોપણ અમીરોમાં ધુંધવાટ જારી રહ્યો. પો-પે અને પાદરીઓએ જેસ્વિટોનો પક્ષ સ્વીકાર્યો અને પોર્તુગાલની વહેમી રૈયત ધર્મગુરૂઓની સામે થનાર રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવાને તૈયાર જણાઇ. જોસફ રાજા એવી સ્થિતિમાં હતો ત્યારે ફ્રાંસ અને સ્પેનનાં રાજ્યો ત-રફથી કહેણ આવ્યું કે ઈંગ્લેંડનો સંગ એકદમ મૂકી દો અને ચાર દિ-વસમાં એમ કરવાનું કબુલ નહિ કરશો તો લડાઇ કરીશું આ અપમાન ભરેલી માગણી જોસફે હીમતથી નાકબૂલ કરી અને સ્પેનની ફોજે તેના રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો ઈંગ્લાંડથી તેની કુમકે ૮૦૦૦ આદમીની જોડે પુ-ષ્કળ લડાઇનો સરંજામ મોકલવામાં આવ્યો. જર્મનિમાં પ્રખ્યા-ત થયેલા લીપ્પેનો સેનાપતિ નીમ્યો આ સરદારની ચતુરાઇ અને ઈંગ્રેજી નાયકોના શૌર્યથી સ્પાનિઅર્ડોને લજ્જા અને હાનિ સહિત વર્ષ પૂરૂં થ-તાં પહેલાં સ્વદેશ નાશી જવું પડ્યું પોર્તુગાલની સ્વારીથી જર્મનિમાં લા-ભ થવાની આશા ફ્રેંચોને હતી પણ તે નિષ્ફળ ગઇ. પ્રુશિયાના રાજાને નહિ ધારેલો લાભ એકાએક મળ્યો. રશિયાની મહારાણી ઇલીઝાબેથ મ-

રણુ પામી અને તેની ગાદીએ તેનો ભત્રીજો ત્રીજો પિટર બેઠો. પિટર ફ્રેડરિક પર ગોદ પામ્યો હતો. તેણે આસ્ટ્રિયા અને ફ્રાન્સનો પક્ષ છોડી દીધો અને પોતાના લશ્કરોપર હુકમ મોકલ્યા કે તેમણે જઇ ફ્રેડરિકને મદદ કરવી. એ પછી સ્વીદને પ્રુશિયા જોડે સલાહ કરી, તેથી ફ્રેડરિકને સૈલીશિયા જીતી લેવાને ફાવ્યું

પરંતુ રૂશિયામાં રૈયત પિટર પર નારાજી થઇ, અને તેને રાજ્યપરથી ભ્રષ્ટ કરી રાજકારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. થોડા દિવસ પછી પિટરનું મરણ થયું. મોતથી કે કમોતે તેનો નિશ્ચય થયો નથી. કાયેગઇને પ્રુશિયાનો કે આસ્ટ્રિયાનો એમાંથી એકેનો પક્ષ સ્વીકાર્યો નહિ અને રૂશિયન લશ્કરને સ્વદેશ બોલાવી લીધું. ફ્રેડરિકના જયથી ભય પામી આસ્ટ્રિયાના રાજાએ સૈલિશીયામાં અને સાકસનિ પ્રાંતમાં લડાઇ નહિ કરવાનો કરાર કબૂલ કર્યો. આ મુર્ખાઇથી તેના બોહીમિયા પ્રાંતની ખરાબી થઇ, કેમકે ફ્રેડરિકને તેમા ઘુમવાનો એકદમ લાગ મળ્યો. ફ્રાંકેનિયા અને સ્વાબીયા સુધી પ્રુશિયન ફોજો જઇ પહોચી. જર્મનોના ઉપરાજાઓએ લડાઇથી અલગ રહેવાના કરાર કર્યા તેથી પ્રુશિયા સામે એકલા લડવાનો દહાડો આસ્ટ્રિયાને આવ્યો.

ઇંગ્રેજી નૌકાસેનાએ વેસ્ટ ઇંડીઝમાંના ફ્રેન્ચ તાબાના બેટો જીતી લીધા, તથા કયુબાની રાજધાની અને તેના બંદરમાના સ્પેનના બધાં વહાણો જીતી લીધા. મદ્રાસથી ગયેલી એક ફોજે મનીલા શહેર હસ્તગત કર્યું તેથી બધા ફીલિપૈન બેટ ઇંગ્રેજોને હાથ આવ્યા. એમ સસ્થાનોને નુકસાન થયુ જોઇ સ્પેન અને ફ્રાન્સના દરબારો લડાઇથી કંટાળ્યાં. સલાહ કરવાની ખરી ઇચ્છા હવે તેમને થઇ. બ્યુટનો અર્લ આ વખતે બ્રિટનનો મુખ્ય પ્રધાન હતો તે પણ વિગ્રહનો અંત આણવાને એટલોજ આતુર હતો. બ્યુટની આતુરતા તો એટલી બધી હતી કે બ્રિટને જીતી લીધેલા સંસ્થાનોમાના કેટલાક પાછાં આપી દેવાને તે કબૂલ થયો, તોપણ લડાઇથી બ્રિટિશ પ્રજાને ફાયદો થયો આખો કાનાડા પ્રાંત, લુસિયાના પ્રાંતનો ભાગ, આફ્રિકાના પશ્ચિમકાંઠાના મુખ્ય સંસ્થાનો તેમને હાથ રહ્યાં, અને હિંદુસ્તાનમા પણ તેઓનુંજ ચલણ થયુ. જો વિરોધ એક વર્ષ જારી રહ્યો હોત અને બ્રિટનના કારભારીઓએ બ્રિટનના સમાજની હક જાળવી

રાખ્યા હોત તો આથી ઘણો વધારે લાભ થાત, તોપણ પાર્લમેંટમાં બહુ મતથી બ્યુટનો અભિપ્રાય મંજૂર થવાથી સલાહના કોલકરાર ઉપર ઇ. સ. ૧૭૬૩ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૭ મી તારીખે સહીઓ થઈ. હવે પ્રુશિયા અને આસ્ટ્રિયા એકલા પડી જવાથી ત્યાંના દરબારોએ પણ સલાહ કરી. એ સલાહનો કરાર એટલોજ હતો કે દરેક જીતેલો મુલક પાછો આપવો અને પાછલું વૈર ભૂલી જવું.

યૂરોપની આ લડાઇનું પરિણામ એ થયું કે યૂરોપના રાજ્યોમાં પ્રુશિયા અને આસ્ટ્રિયા મુખ્ય ગણાયાં, આસ્ટ્રિયા જોડે દોસ્તી કરવાથી ફ્રાંસની શ્રેષ્ઠતા ગઈ અને યૂરોપનાં રાજ્યોમાંથી ઇંગ્લાંડની સત્તા જતી રહી. હવે પોર્તુગાલ અને હોલાંડ જોડે માત્ર એકાકી રહી. સમુદ્રોપર ઇંગ્લાંડનું ઉપરીપણું પૂર્ણ સ્થાપન થયું ઉત્તર અમેરિકા અને હિંદુસ્તાનનો બધો વેપાર તેને હાથ આવ્યો અને વેસ્ટઇંડિયાના વેપારમાં પણ તેની ચડતી થઇ આ સાત વર્ષના વિગ્રહમાં એક નવો સવાલ ઉઠયો. પોતાના સંસ્થાન જોડે વેપાર જારી રાખવાનું ફ્રાન્સથી બન્યું નહિ તેથી લડાઇથી અલગ રહેલાં સંસ્થાનોને ત્યાં વેપાર કરવાની રજા આપી; ઇંગ્લાંડે જાહેર કર્યું કે એ પ્રમાણે કરવું કાયદા વિરૂદ્ધ છે માટે થાય નહિ અને પોતાના સમુદ્રોપરના બળે કરીને શત્રુના બંદરમાં જવા નીકળેલાં વહાણો અને માલ તેણે જપ્ત કર્યો. એથી તે રાજ્યો જોડે તકરાર ચાલી. લડાઇ પૂરી થયા પછી એ તકરાર બંધ પડી પરંતુ ત્યારપછી જ્યારે જ્યારે વિગ્રહ થતો ત્યારે એ વાંધો ઉઠતો રૈયત પાસેથી નાણાં ઉછીતાં લેવાં અને નાણાં આપતાં સુધી વ્યાજ આપ્યા કરવું એ રીતથી ઇંગ્લાંડની પ્રજાની હાલત આ ટંટાના સમયમાં ઉતાવળે સુધરી, કેમકે સરકારને ઘણું દેવું કરવું પડયું, તેથી રાજા પ્રજાનો સંબંધ વધારે ગાઢો થયો ઘણુંખરૂં નાણું રૈયતને ધીર્યું હતું તેથી જેમ જેમ સરકારી દેવામાં વધારો થતો ગયો તેમ તેમ રાજા પ્રજા વચ્ચે વધારે એકત્રપણું થતું ગયું. આ પરિણામ ઉપર તે વેળા ધણું લક્ષ ગયું નહોતું તોપણ યૂરોપનાં રાજ્યાસનોનો નાશ કરવાને જે મોટો ઉભરાઓ થોડાં વર્ષ પછી થયો ત્યારે ઇંગ્લાંડનું સિંહાસન ડોલ્યું નહિ તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું.

૮ મા અધ્યાયનો ટુંકસાર.

ફ્રાન્સના ૧૪ મા લુઇમની જોડે વિગ્રહ આલ્યો તેથી ઇગ્લાંડની સરકારને કરજ ઘણું થયું, એથી ત્યાં નેશનલ બેંકની સ્થાપના થઇ, અને સરકારના હાથમાં જોઇએ તેટલાં નાણાં મેળવવાની યુક્તિ હાથ આવી. ઈગ્લાંડની સત્તા જામી આ સૈકાના આરંભમાં ઇગ્લાંડ વેપારમાં યુરોપના બધા દેશોથી ચઢીઆતુ થયું. આન રાણીનુ મરણ થવાથી ઇંગ્લાંડની ગાદીપર હાનોવર કુળનો ૧ લો જ્યોર્જ રાજા બેઠો. ફ્રાન્સનો લુઇસ રાજા મરણ પામ્યો, અને તેથી સ્ટુઅર્ટ પક્ષને ઘણી હરકત થઇ. રૂશિયામાં પીટર રાજાધિરાજ થયો, અને તેણે પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર અને સુધારો કર્યો. તેનો કાળ થવાથી તેની રાણી રૂશિયાની ગાદીપર બેઠી. ઇસ્તામ્બુલની ગાદીએ સુલતાન ૩ જો અહમદ બેઠો, તે મોટો શૂરવીર હતો. તેની સામા યુરોપના કેટલાક રાજાઓ થયા, તેમણે તુર્ક લોકોને પોતાના રાજ્યનો વધારો કરતા ખાળ્યા. સ્પેનના વજીર કાર્ડિનલ આલ્બેરોનીએ યુરોપમાં મોટો ઝઘડો ઉઠાવવાની ગોઠવણ કરી, પણ બીજાં રાજ્યોએ સંપ કરી તેને વજીરની પદવીપરથી ખસેડાવ્યો પોપ ૧૧ મા ક્લેમેન્ટનું મરણ થવાથી તેની જગા ૧૩ મા ઇ‍ાસંતને મળી. તેના વખતમાં ફ્રિમેસન મંડળી ઉપર વહેમ ઉત્પન્ન થયો દરમ્યાન ફ્રાન્સ અને ઇગ્લાંડે સ્પેન જોડે લડાઇ જાહેર કરી. તે અરસામાં ઇગ્લાંડ અને ફ્રાન્સમાં સટ્ટાથી ઘણી ખરાબી થઇ. ઇગ્લાંડમાં સર રોબર્ટ વોલ્પોલે સારો રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૩૯ માં મના કરેલો વેપાર કરનારા કેટલાક સ્વાર્થી વેપારીઓની ફરીઆદથી સ્પેન જોડે લડાઇ આરંભી જર્મનિના પાદશાહના મરણ કેડે તેના વારસા બાબત મોટા ઝઘડો ઉત્પન્ન થયો. તેની દીકરી મેરાયા થેરિસાએ ઘણા જય મેળવ્યા, અને તેનો લોભ અને ગર્વ જોઇ બીજા રાજાઓ અદેખાઇ કરવા લાગ્યા. આખરે એલાશાપેલના તહ થયા તેથી યુરોપમાં શાન્તિ થઇ.

યુરોપની પ્રજાઓએ પરદેશોમાં જઇ સંસ્થાનો વસાવ્યાં. અમેરિકાની શોધ થયા પછી સ્પેનનું પહેલું સંસ્થાન સેંટડોમિંગેમાં વસ્યું. સ્પાનિઅર્ડોએ ત્યાંના ઇંડિયનોને ગુલામ કર્યા ત્યાંથી આગળ જઈ સ્પાનિઅર્ડોએ પોર્ટોરિકો બેટમાં સંસ્થાન કર્યું, પાછળથી ક્યુબા બેટમાં જઇ વસ્યા. જા-

લોએ ટેરિયન સંયોગીભૂમિપર નાનું સંસ્થાન કર્યું. ઇંડિયનોને બદલે કામ કરવાને સીદીઓને અમેરિકામાં આણવા એવું કેટલાક મંસ્થાનીઓએ ઠરાવ્યું તેથી ગુલામના વેપારનો પાયો નં ખાયો. ત્યારકેડે સ્પાનિઅર્ડોએ મેક્સિકો પ્રાંત જીતી લીધો. ઇ. સ. ૧૫૦૧ માં એક સ્પાનિઅર્ડ પીરૂના કાંઠાપર ઉતર્યો અને અંદરના ભાગમાં ગયો. તેણે તે મુલક જીતી લીધો. સ્પેનની ફતેહ જોઇ પોર્તુગાલના રાજાએ કેટલાક માણસો મોકલી બ્રાઝિલ દેશ જીતી લીધો. સ્પેન અને પોર્તુગાલનું અનુકરણ કરી ઇગ્લાંડના વહાણવટીઓ દરીઓ ખેડવા લાગ્યા. સેબાસ્ટિઅન કાબોટે ન્યુફાઉન્ડલાંડ બેટ શોધી કાઢયો. ફ્રાન્સિસ ડ્રેકે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી અને કેટલાક ઇંગ્લેન્ડે વર્જીનિયા વસાવ્યું. જેમ્સ રાજાના વખતમાં કેટલાક પ્યુરિટન લોકો અમેરિકામાં જઇ વસ્યા. ન્યુયોર્કનું સંસ્થાન વલંદા લોકે વસાવ્યું તે ઇંગ્લેંડે જીતી લીધું અને ન્યુજર્સિ પ્રાંત વસાવ્યો. ફ્રેંચ લોકે ક્વીબેક નગર વસાવ્યું અને માંટ્રિલ શહેર સ્થાપ્યું. કેટલાક ફ્રાન્સિસ લોકો લુસિઆનામાં પણ જઇ વસ્યા એ ઉપરાંત અમેરિકાના કેટલાક બેટોમાં અને ખંડના કેટલાક ભાગોમાં યૂરોપની પ્રજાઓએ વસ્તી કરી.

વાસ્કોડીગામા નામે એક પોર્તુગીઝ વહાણવટીએ હિંદુસ્તાન જવાનો માર્ગ શોધી કાઢયો. તેની પછી આલ્બુકર્ક નામે બીજો સરદાર ગયો, તેણે હિંદુસ્તાનમાં પોર્તુગાલની સત્તા સ્થાપી. ત્યારપછી ત્યાં વલંદાઓ ગયા. વલંદાઓએ સ્પેન અને પોર્તુગાલનાં એશિયાખંડ માંહેલાં કેટલાંક સંસ્થાનો પડાવી લીધાં. તેઓ દેશીઓ ઉપર ઘણો જુલમ કરતા તેથી તેમની સત્તાનો નાશ થયો. વલંદાની પાછળ ડેન લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, પણ સંસ્થાન કરી રહી શકયા નહિ. ત્યારપછી ફ્રેંચ લોકો આવ્યા તેમણે પોન્દિશેરી નગર વસાવ્યુ ફ્રેંચ સરદાર ડુપ્લીએ દેશી સિપાઇઓને કવાયત શીખવી અને દેશી રાજાઓને એક પછી એક મદદ કરી ફ્રેંચ સત્તા વધારી. તેની અદેખાઇ ઇંગ્લેંડને થઇ તેથી ફ્રેંચ અને ઇંગ્લિશ વચ્ચે હિંદમાં લડાઇ ઉઠી. કલાઇવ નામે એક ઇંગ્રેજ સરદારે ફ્રેંચોનું જોર તોડયું અને ઇંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો.

ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં ઇલિઝાબેથ રાણીએ એક વેપારી કંપનીને હિંદુસ્તાનનો વેપાર કરવાની સનદ કરી આપી. સો વર્ષ લગી એ કંપનીને

હરકત થઇ નહિ. ઇ. સ. ૧૬૯૮ માં એક બીજી કંપની સ્થપાઇ તેથી એક કંપનીને નુકસાન થવા લાગ્યું. આખરે તે બેઉ જોડાઇ ગઈ. એ કંપનીએ કલકત્તા ને મદ્રાસ શહેર વસાવ્યાં, અને પાછળથી મુંબાઇ બેટ મેળવ્યો. કલાઇવે બંગાળાના નવાબને પ્લાસીના યુદ્ધમાં હરાવી ઇંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો, અને દક્ષિણમાં ઈંગ્રેજોને કર્ણાટક પ્રાંત મળ્યો, ત્યાર પછી ઇંગ્રેજોને મ્હેસુરના હૈદરઅલી અને ટીપુ સુલતાન જોડે વિગ્રહો કરવા પડ્યા.

યૂરોપમાં એલાશાપેલની સંધિ ઝાઝીવાર ટકી નહિ. ત્યાં પ્રુશિયા અને આસ્ત્રિયા વચ્ચે લડાઇ સળગી, તેમાં ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ ભળ્યાં. એ વિગ્રહ ઇતિહાસમાં સાત વર્ષનો વિગ્રહ એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ઇંગ્રેજો હિંદુસ્તાનમાં ને કાનાડામાં ફ્રેંચ લોકો સાથે વઢ્યા ને જય મેળવ્યો. પ્રુશિયન રાજા ફ્રેડરિકે લડાઇના આરંભમાં આસ્ત્રિયા ઉપર ઘણા જય મેળવ્યા. આસ્ત્રિયાને ફ્રાન્સ અને રૂસિયાના રાજાઓએ મદદ દીધી, તેથી ફ્રેડરિક રાજા ગભરાયો, પરંતુ તેણે લડાઇ જારી રાખી. અને ઘણી બહાદુરી બતાવી. અંતે તેને નાણાં ને સિપાઇઓની તંગી પડી, અને રૂશિઆમાં ત્રીજો પીતર ગાદીપર બેઠો તેણે આસ્ત્રિયા ને ફ્રાન્સનો પક્ષ છોડી દીધો. ઇંગ્લાંડ ને ફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહ થઇ અને બીજાં નાનાં મોટાં રાજ્યોએ પ્રુશિયા ને આસ્ત્રિયાનો પક્ષ ન કરવાના કરાર કર્યા તેથી તે બે પ્રજા વચ્ચે પણ સલાહ થઇ. ઇ. સ. ૧૭૬૩. રૈયત પાસેથી નાણું ઉછીતું લેવું અને તે પાછું આપતાં સુધી વ્યાજ આપ્યા કરવું એ રીતથી ઇંગ્લાંડની પ્રજાની હાલત આ ટંટાના સમયમાં ઉતાવળે સુધરી. કારણ એ કે સરકારને દેવું કરવું પડ્યું તેથી રાજા પ્રજાનો સંબંધ વધારે ગાઢો થયો, અને એજ કારણથી થોડાં વર્ષ પછી યુરોપમાં રાજ્યાસન ઉંધું વાળવાનો જે મોટો ઉભાળો થયો ત્યારે ઇંગ્લાંડનું તખ્ત ડોલ્યું ન હતું.

अध्याय ९ मो.

ઈ. સ. ૧૭૬૦ થી ઈ. સ. ૧૮૦૦ સુધી.

खंड १ लो.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

ઔરંગઝેબનું મરણ થવાથી પાદશાહી તખ્તને માટે તેના શાહજાદાઓ લડવા લાગ્યા, તેનો વડો કુંવર શાહઆલમ ભલો માણસ હતો. પોતાના ભાઈઓના મન મનાવવાને તેમને મોટા પ્રાંતોના સુબા વગેરે ઠેરવવાનું તેણે કહાવ્યું, પરંતુ તેમણે તેનું કહેવું માન્યું નહિ. લડાઈમાં એક મરણ પામ્યો અને બીજાઓએ આપઘાત કર્યો. આ પાદશાહની ઇચ્છા રૈયતમાં સુખશાંતિ પાછી આણવાની હતી. રજપૂતોની માગણી કબુલ કરી તેઓને રાજી કર્યા. જે જે પ્રાંતોમાં મરેઠાઓ લૂંટવા પેઠા હતા તે તે પ્રાંતોની ઉપજની ચોથ આપો તો લૂંટ ન કરીએ એવું તેઓ માગતા હતા આ અપમાન ભરેલી માગણી સ્વીકારવી દુરસ્ત છે એવું શાહઆલમને લાગ્યું, કેમકે તે પ્રાંતોનો બચાવ કરવાનું કૌવત તેનામાં હવે રહ્યું નહોતું. શુદ્ધ ચતુરાઈ અને પરાક્રમના કંઈક અંશ આ પાદશાહમાં હતા તે તેણે યોગ્ય વખતે દર્શાવ્યા.

બાબરના વખતમાં નાનક નામે સાધુએ એક નવા પંથની સ્થાપના કરી. એ સાધુ જ્ઞાની અને સ્વભાવે બહુ માયાળુ હતો. મુસલમાન અને હિંદુઓ વચ્ચે ધર્મ સંબંધી ક્લેશ ચાલતો હતો તેથી તેના દયાળુ મનને સંતાપ થયો. એ કલેશ બંધ પડે એવા ઉપાય કરવાનો તેણે મનસુબો કર્યો. બેઉ ધર્મમાંની કેટલીક ક્રિયાઓ તથા બનેમાંનાં કેટલાંક મોટાં સામાન્ય મૂળતત્વો ગ્રહણ કરી એક ગ્રંથ બનાવ્યો, એમાં પરમેશ્વરનું

નિયંતાપણું અને મુઆ પછી કર્મનું ફળ આપવાની તેની સત્તા સ્વીકારી છે નાનક પંથની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધતી ગઇ. તેઓ રાજ્યનાં કશી હરકત કરતા નહોતા અને જ્ઞાની પાદશાહ અકબરથી તે શાહજહાં સુધી સરકાર તરફથી તેમને કાંઇ હરકત થઇ નહિ. ધર્માંધ ઔરંગજેબના જુલમથી તેઓ મિત્ર ટળી શત્રુ થયા. ટિંગબહાદર નામે તે વેળા તેમનો મુખ્ય ગુરૂ હતો તેને પકડી આણી ગ્વાલિયરમાં મારી નંખાવ્યો. આ ક્રૂર કર્મથી નાનક પંથના લોકનાં લક્ષણમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. સદાચરણ અને પરોપકાર કરનાર સાધુઓ મટી તેઓ લડાઈ કરનારા યોદ્ધા થયા. બહાદર પછી તેની જગાએ તેનો પુત્ર ગુરૂગોવિંદ થયો તેણે વૈર લેવાના કામપર પોતાનો આખો ભવ ગાળ્યો. પંથના સઘળા માણસોમાં તેણે સિપાઇગીરીનો આવેશ જાગૃત કરી તેમને લડવૈયા કર્યા. એ ભીખ માગનારા ફકીરો હથિયાર બાંધી ઘોડેસ્વાર થઇ પાદશાહી રાજમાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા. પરંતુ એ સ્વારો ઔરંગજેબના સ્વારોની બરાબરી કરી શકે એવા નહોતા તેના બે છોકરાઓ પકડાયાથી ઔરંગજેબે તેને મારી નાખ્યા, તેના સ્વારોને વીખેરી નાખ્યા અને ગુરૂ પંડે પરદેશમાં નાશી ગયો, અને દિવાનો થઇ મરણ પામ્યો. ગુરૂગોવિંદ મરણ પામ્યો પરંતુ તેનો જુસ્સો અને તેના વિચાર તેના પંથના માણસોના મનમાં દૃઢ થયા હતા. પાદશાહ તરફથી જુલમ વધતો ગયો તેમ તેઓ વધારે હઠીલા અને મરણીઆ થતા ગયા. તોપણ ઔરંગજેબ જીવ્યો ત્યાં સુધી તેમને વિકટ અરણ્યોમાં સંતાઇ રહેવું પડ્યું. બંધુ નામે ગુરૂની સરદારી નીચે તેઓ ફરીને લૂંટફાટ કરી લોકમાં ત્રાસ ઉપજાવવા લાગ્યા. સરહિંદનો કબજો બંધુને હાથ આવ્યો ત્યારે પાદશાહ તેની પર ચઢી આવ્યો. બંધુને ત્યાંથી નાશી હિમાલયના ડુંગરોમાં જવું પડ્યું. શાહઆલમે તેની પાછળ દોડ કરી પરંતુ તેઓ હાથ લાગ્યા નહિ. ઈ. સ. ૧૭૧૨ માં શાહઆલમનું મરણ લાહાર નગરમાં થયું. તેની પાછળ ચાર શાહજાદાઓ ગાદીને માટે લઢવા લાગ્યા. ઝુલ્ફીકારખાં નામે બળવાન ઉમરાવની સહાયતાથી વડો શાહજાદો મોહીઉદ્દીન રાજ્યાસને બેઠો અને બાકીના ત્રણ ભાઇને મારી નાખી શક્યો. નવા પાદશાહે પોતાનુ જહાંદારશાહ નામ ધારણ કર્યું. આ મોટી પદવીને તે કોઇ પણ રીતે લાયક નહોતો. રાજકારભારમાં લક્ષ ન આપતાં તે દુરાચરણમાં છેક નિમગ્ન થઇ ગયો. એની એવી દુર્દશા અને

નબળાઈ જોઇને અબ્દુલ્લા અને હુસેન નામે બે સૈયદ ભાઈ હતા, તેમણે બંડ ઉઠાવી મરહુમ રાજાના એક પૌત્ર નામે ફરોકશીઅરને ગાદીએ બેસાડ્યો, અને ઝુલ્ફીકારખાં અને જહાંગીરશાહ એ બેઉને મારી નાખ્યા એ ઉથલપાથલ કરવામાં આ બે સૈયદોની મતલબ એ હતી કે પાદશાહ માત્ર નામનો રહે અને રાજ્યમાં કુલ અખત્યાર પોતે ભોગવે, તેમણે ઉમંગથી કારભાર કરવા માંડ્યો. સીંધુ નદીના કાંઠાના પ્રાંતમાં શીખ લોકો બંદુની સરદરી નીચે ફરીને આવ્યા હતા તેમને હરાવ્યા, અને બંદુને રીબી રીબીને ક્રૂરતાથી મારી નાખ્યો. રાજના ઉમરાવોને આ બે ભાઈઓનું ઉપરીપણું પસંદ પડ્યું નહિ અને પાદશાહ તેઓની જોડે મળી ગયો. પરંતુ સૈયદેની આગળ કેઇનું ચાલ્યુ નહિ. સાત વરસ રાજ કર્યા પછી ફરોકશીર સૈયદને હાથે માર્યો ગયો. ત્યારપછી ઔરંગઝેબનો અકબર નામે જે પુત્ર થઇ ગયો હતો તેના દીકરાના દીકરાને સૈયદોએ ગદીએ બેસાડ્યો. પાંચ મહીનામાં એ પાદશાહ ક્ષય રોગથી મરણ પામ્યો ત્યારે તેના ભાઇને ગાદી મળી. પરંતુ માત્ર ત્રણ મહીના તે રાજ કરી મરી ગયો. એ વખતે સૈયદોએ શાહઆલમના પૌત્ર મહમદશાહને ગાદીએ બેસાડ્યો.

થોડા વખત લગી મહમદશાહ સૈયદોના કબજામાં રહ્યો, પરંતુ તેને પણ સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા થઇ, તેથી સૈયદોને મારી નાખવાની મસલતમાં તે સામીલ થયો (ઈ. સ. ૧૭૨૦). માળવાના સુબેદાર નીઝામઉલ્મુલ્કે સૈયદોના હુકમ માન્યો નહિ તેપરથી પાદશાહને જોડે લેઇ હુસેને તેનાપર સ્વારી કરી. પ્રથમથી મસલત કર્યા પ્રમાણે એક મારાએ સૈયદને ખંજર મારી પ્રાણ લીધો. મહમદશાહે દિલ્હીમાં આવી બીજા સૈયદને પણ કેદ કર્યો, પરંતુ સ્વતંત્ર થતાવારનેજ જણાઇ આવ્યું કે મુગલ વંશના બીજા પાદશાહોની પેઠે તે પણ બુદ્ધિહીન અને રાજ્ય પદવીને અયોગ્ય છે. બે વિશ્વાસુ અને હોંશિયાર કારભારીઓ નામે નીઝામઉલ્મુલ્ક અને સાદતખા તેની મદદે હતા, પરંતુ તેમની સોબત તેને ગમી નહિ અને દુરાચરણી જુવાનીઆના વિચાર પ્રમાણે તે ચાલવા લાગ્યો. એથી કંટાળીને તે બેઉ સરદારોએ પોતાનો સ્વતંત્ર અખિતાર કોઇ ઠેકાણે સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો દક્ષિણમાં હૈદ્રાબાદમાં નીઝામ રાજ કરેછે તે નીઝામઉલ્મુલ્કનો વંશજ છે, અને લખનોરના નવાબ સાદતખાંના કુટુંબની એક શાખા હતી.

આવી અવસ્થામાં પાદશાહી અમલ આવી ગયેલો જોઈ તેઓ રાજના ધણી થવાની ધારણા કરવા લાગ્યા માળવા અને ગૂજરાતનો ઘણોખરો ભાગ લૂટી લેઇ તેઓ આગ્રાની ભાગોળ સૂધી ગયા અને પાદશાહના તખ્તને ડોલાવ્યુ રાજની આવી અવદશા જોઇ સાદતખાને ઘણુ માઠુ લાગ્યુ તેથી તે પાદશાહની કુમકે આવ્યો. મરાઠાઓને તેણે હરાવ્યા, તેઓની પાછળ પડી તેઓનો કેવળ નાશ કરવાની તેની ઇચ્છા હતી, પરંતુ નબળા પાદશાહે તેમ કરવા દીધુ નહિ સાદતખા નાખુશ થઇ પાછો જતો રહ્યો મરાઠાઓએ બીજી સ્વારી કરી અને દિલ્લીના પરા સૂધી લૂટ કરી અને બીન હરકતે પાછા લૂટનો માલ લઇને માળવામા ગયા

શિવાજીના મરણ પછી ઔરંગજેબે તેના પુત્ર સંભાજીને પકડીને મારી નાખ્યો અને સંભાજીની રાણીને તથા બાળક શાહુને નજરકેદ રાખ્યા આથી મરેઠા રાજ્યનું જોર થોડીવાર તે પાદશાહ ખાળી શક્યો પણ તોડી શક્યો નહિ ઔરંગજેબનો કાળ થયા કેડે તેની પાછળ તખ્તનશીન થવાની ઉમેદથી પોતાના ભાઇની સામા થવામાં મરેઠાની મદદ લેવાને માટે આજીમશાહે રાજા શાહુને છોડી દીધો. (ઇ સ. ૧૭૦૮). કેટલોક વખત એના પીતરાઇ ભાઇ જોડે વઢવામા ગયો. મહાન્ શિવાજીને બે કુમાર હતા, સંભાજી અને રાજારામ. સંભાજીના મરણથી અને તેના કુવરનુ પાદશાહને હાથ જવા પછી રાજારામે મરાઠી રાજ્યનુ ઉપરીપણુ કર્યું અને તેના મરણ પછી શાહુ રાજાનો છૂટકારો થયા છતા તેના કુવરો ગાદીનો દાવો કરવા લાગ્યા તેથી મરેઠી પ્રજામા બે પક્ષ થયા. આ કુસંપથી તેઓ કેટલાક વખત લગી નબળા જણાયા, પરંતુ મુગલાઇ રાજ્ય માઠી અવસ્થામા હતું તેથી મરેઠાઓ બચી ગયા અને રાજારામના વંશની ગાદી કોલાપુરમા સ્થપાઇ, અને તેઓને હાથ થોડો મૂલક રહ્યો પરતુ સતારાની ગાદી અને મરાઠી રાજ્યનું ઉપરીપણુ રાજા શાહુને પ્રાપ્ત થયુ પોતાના ઘરમા થયેલી ફૂટફાટમા રોકાયેલા મરેઠા લોક નિવૃત્તિ પામ્યા પછી પાછા બહાર પડયા

ફરોખશીર પાદશાહે સૈયદહુસેન અલ્લીખાનને દક્ષિણ દેશનો સુબો ઠરાવી મોકલ્યો હતો, પણ જ્યારે પાદશાહ આડો ચાલવા લાગ્યો ત્યારે હુસેન પોતાના તાબાનું સૈન્ય લઇને દિલ્હી ગયો. એ વેળા શાહુ રાજાની

મદદ એ સૈયદે માગી તે પરથી તેની હારે પેશ્વા બાલાજી વિશ્વનાથ અને બીજા મરાઠી સરદારો લસ્કર સહિત તેની જોડે દિલ્હી ગયા. મરાઠી રાજ્યને એથી ઘણો લાભ થયો. મુગલાઇ રાજ્યના કેટલાક પ્રાંતમાંથી ચોથ વગેરે વેરા લેવાના હકની સનંદો પાદશાહ કનેથી તેમને મળી.

પાદશાહનો હુકમ નબળો પડી ગયો, અને તેના સૂબેદારો માંહોમાંહે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેઓની મદદે જઇ પ્રથમ મરેઠા સરદારોએ દેશ મેળવવા માંડ્યો, અને પછી આખા પ્રાંતો જીતી લીધા. એમ ખાનદેશ ગુજરાત, માળવા વગેરે પ્રાંતો તેઓને હાથ આવ્યા. પેશ્વા બાલાજી વિશ્વનાથનો પુત્ર બાજીરાવ મહા પરાક્રમી અને શૂરો નીકળ્યો. ગૂજરાતનો મરાઠી સરદાર ડાભાડે તેની સામો થયો, તેને રણમાં જીત્યો ત્યારથી તે મરાઠી રાજ્યનો મુખ્ય કારભારી થયો. મરાઠી સ્વારોના ઘોડાએ સિંધુ નદીનાં પાણી પીધાં તેને દક્ષિણમાં મુગલાઇ સૂબા નિઝામઉલમુલ્ક તરફથી ઘણી હરકત થઇ. દક્ષિણનો તમામ મૂલક રાજા શાહુ અને નિઝામ વચ્ચે વહેંચાઇ ગયો. દિલ્હીના પાદશાહનો અધિકાર માત્ર નામનો રહ્યો. ગૂજરાતમાં ગાયકવાડ, માળવામાં સિંધિયા, હોલ્કર, વરાડમાં ભોંસલે, એ ચોતરફ મરાઠા સરદારો રાજ્ય સ્થાપવા લાગ્યા એમ હિંદુ લોકને હાથ રાજ્યસત્તા આવી, પણ દિલગીરીની વાત છે કે તેનો રાજ્ય કરનારાએ સારો ઉપયોગ કર્યો નહિ. મરેઠાઓને રાજ્ય કરનારા કહેવા એ અયોગ્ય છે, કેમકે તેઓ માત્ર લૂટારા હતા. ફક્ત ધન મેળવવું એજ તેમનો મુખ્ય હેતુ હતો. મુસલમાનોને હાથથી છોડાવીને તેમણે હિંદુઓનું રક્ષણ કર્યું કે તેમને સુખી કર્યા એમ કહી શકાતું નથી. પેશ્વાનો અધિકાર બાજીરાવના કુળમાં વંશપરંપરા થયો, અને શાહુ રાજાના મરણ પછી વાસ્તવિક રાજ્યધાની પુનામાં થઇ, બિચારા નામના રાજાઓને સતારામાં નજરકેદ રાખવામાં આવતા; રાજ્યનો તમામ અધિકાર પેશ્વા ભોગવતા.

એવી દુર્દશામાં દેશ હતો તેવામાં એક ભયંકર પરદેશી શત્રુ ઉભો થયો. નાદિરશાહ નામે ઇરાનના રાજાએ સ્વારી કરી મરવા પડેલી મુગલાઇ પાદશાહીને ધૂળધાણી કરી નાખી ઇરાની રાજ્યમાં મારામારી અને ઉથલપાથલ થતી જોઇને અફગાનિસ્તાનના લડવૈયા લોકે તે ઉપર ચઢાઇ

કરી. ઇરાનના સોફી કુળના શાહો પ્રથમ ઘણા જોરાવર હતા પરંતુ આગળ જતાં નાકોવત થતા ગયા, અને આ સમયે છેક દુર્બળ થઇ ગયા હતા. અફગાનોએ તેમના લશ્કરને હરાવ્યું, અને શાહ હુસેનને તેની રાજધાની ઇસ્પહાનમાં ઘેર્યો. એ નગર છતી લઇ બિચારા શાહના તથા તેના એક કુમાર સિવાય આખા કુટુંબના ક્રૂર અફગાનોએ પ્રાણ લીધા, તેથી કુલ રાજ્યસત્તા તેઓના સરદાર મીર મહમુદને હાથ આવી.

સોફી વંશમાં સૌથી મહાન્ રાજા શાહ અબ્બાસ હતો, (ઇ. સ. ૧૫૮૭ થી ૧૬૨૯ સુધી). તેણે ઘણા મુલક જીત્યા હતા. આર્મિનિયા, ઇરાક, અરબી, મેસોપોતામિયા પ્રાંતો, તથા તૌરિસ, બગદાદ અને બસરા શહેરો તુર્કી સુલતાન કનેથી ખૂંચવી લીધા. ઉસ્બેક લોક પાસેથી ખોરાસાન; પોર્તુગીઝ કનેથી ઓરમઝ બેટ લીધા અને હિંદુસ્તાનના મુગલ પાદશાહ પાસેથી કન્દહાર શહેર પડાવ્યું; તથા જ્યાર્જીઆ રાજ્ય ઉપર ખંડણી બેસાડી. ઇરાનમાં સ્વેચ્છિક રાજ્ય સ્થાપી રાજ્યધાની ઇસ્પહાનમાં કરી તથા ઇરાનીઓને મક્કાની જાત્રા કરવા જતા અટકાવવાને મેશ્હિદની જાત્રા ઠરાવી. એની પછી શાહ સફી અને અબ્બાસ બીજો અનુક્રમે રાજ્યાસને બેઠા, (ઇ. સ. ૧૬૨૯ થી ૧૬૬૬ સુધી). તુર્કસ્તાનના સુલતાન અને હિંદુસ્તાનના પાદશાહ જોડે બગદાદ અને કન્દહાર શહેરો બાબત લડાઇ થઇ હતી.

ઇ. સ. ૧૬૬૬ થી ૧૬૯૪ સુધી શાહ સુલેમાને અમલ કર્યો. એ વખતમાં રાજ્યની પડતી થઇ, અને સુલેમાનનો કુમાર શાહ હુસેન ગાદીએ હતો ત્યારે ઉપર કહ્યું તેમ અફગાનોએ રાજ્યને તોડી પાડ્યું. ઇ. સ. ૧૭૦૯ માં મીર વશની સરદારી નીચે કન્દહારના લોકે બળવો ઉઠાવ્યો અને તેના કુંવર મીર મહમુદે ઇ. સ. ૧૭૨૨ માં આખું ઇરાની રાજ્યને વિજય કર્યું. ત્યારપછી કેટલીક ગરબડ ચાલી, કેમકે મહમદ દીવાનો થયો. તેને સને ૧૭૨૫ માં અશરફે પદભ્રષ્ટ કર્યો. એના વખતમાં ઇરાની લોકે નાદિર નામે યોહાની આગેવાની નીચે બંડ કર્યું, અને સોફી ઓલાદનો તમાસ્પ નામે શાહજાદો (હુસેનનો પુત્ર) અફગાનોની કતલથી બચી ગયો હતો તેને રૂશ અને તુર્ક રાજાઓની મદદ વડે ગાદીએ સાડયો.

શાહ તેમાસ્પ જ્યાર્જીયા અને આર્મિનિયા પ્રાંતો તુર્કી સુલતાનને આપ્યા તે પરથી નારાજ થઇ નાદીર કુલીખાને તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો, અને તેના બાળક કુંવર શાહ અબ્બાસને તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો. ઉપલા પ્રાંતો નાદીરે પાછા હસ્તગત કર્યા, અને ૩ જા અબ્બાસનો ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં કાળ થવાથી તે પોતે શાહ થયો. યુદ્ધોમાં જય મેળવીને તથા રાજ્યનો બંદોબસ્ત ઠીક રાખીને તેણે ઇરાનનો મહિમા આગળ હતો તેટલો કર્યો.

અફ્ગાનિસ્તાન ઉપર સ્વારી કરી તેણે કાબુલ, કંદહાર જીતી લીધાં અને સાંથી હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર આવ્યો. તવારીખ લખનારા કહે છે કે તેની મરજી આ દેશમાં પ્રવેશ કરવાની નહતી પરંતુ તેનાથી નાસી આવેલા કેટલાક આદમી હિંદુસ્તાનમાં આવી ભરાયા હતા. એમને આપી દેવાનું કહેવાને તેણે વકીલ મોકલ્યો. જલાલાબાદના લોકે એ વકીલ અને તેના નોકરોને કતલ કર્યા. આ અપમાન અને ગુન્હાને માટે નાદીરશાહને સંતોષવો જોઇએ તેમ ન કરતાં દિલ્હીપતિ મહમદશાહે તેના ગર્વિષ્ટ અને નાદાન મંત્રીઓની સલાહથી અયોગ્ય ઉત્તર મોકલ્યો. એથી ઇરાની શાહ ક્રોધાયમાન થઇ પેશાવર અને લાહોરને માર્ગે ધસી આવ્યો. પાયતખ્તથી ચાર મજલને છેટે તે જઇ પહોંચ્યો ત્યાર સુધી તો સુસ્ત પાદશાહને તેના આવ્યાની ખબર પડી નહિ. જેમ બને તેમ ફોજ એકઠી કરી મહમદ શત્રુની સામે ગયો. પણ મોજશોખથી ઢીલા થઇ ગયલા હિંદુસ્તાની મુગલો કુશળ સેનાપતિ નાદીર અને તેના કસાયલા સિપાઇઓને કેમ જીતી શકે ! પાદશાહી લસ્કરનો કેવળ પરાજય થયો અને તેનો નાયક સાદતખાન પકડાયો. એ સાદતની વિદ્યમાન સલાહ કરવાનો વિચાર ચાલ્યો, અને તેમાં કાંઇ દગલબાજી થઇ કહેવાય છે, પણ તે વિષે નક્કી ખબર નથી. બે કરોડ રૂપિઆ લેઇ નાદીરશાહે પાછા જવું એવું ઠહેણ દિલ્હીના પાદશાહ તરફથી આવ્યું તે ઇરાની શાહને બહુ ગમ્યું. એવું તેના મીઠા વચન વડે ભાસ્યાથી મહમદે અને નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે મોટી બેવકુફાઇનું કામ કર્યું ને મળવાને તેઓ પડે તેની છાવણીમાં ગયા. નાદીરે તેમને તુરત કબજે કર્યા અને રાજધાની ભણી દોડ્યો.

દિલ્હીના રહેવાસીઓનું રક્ષણ કરવાનો ઇરાદો હોય તેવી રીતે પ્રથમ

નાદીરશાહ વર્ત્યો તેથી એ દિવસ સુધી તેની ફોજમાં બરાબર બંદોબસ્ત રહ્યો. બીજા દિવસની રાત્રે તેનું મરણ થયાની ગપ શહેરમાં ચાલી. એથી ઉન્મત્ત થઈ નગરવાસીઓએ તેની ફોજના માણસો ઉપર હુમલો કરી કતલ ચલાવી. એ સમાચારથી તે વિક્રાળ જોદ્ધાને એટલો કોપ ચઢયો કે તેણે તત્કાળ આજ્ઞા કરી કે જે જે મહોલ્લામાં ઇરાની મુડદુ માલમ પડે તે મહોલ્લાના તમામ રહેનારાને વાઢી નાખવા. એ પ્રહર સુધી દિલ્હીના રસ્તાઓમાં લોહીના વહોળા વહ્યા; એ પછી શાંત થઇ તેણે પોતાના વગડાઉ અનુચરોને તલવાર મિયાન કરવાનો હુકમ આપ્યો. હુકમ થતાંવારને તે અમલમાં આવ્યો. ત્યારપછી પાદશાહી જામદારખાનું ઉઘાડયું. મહાન્ અકબરના વખતથી એમાં ઢગલાબંધ દોલત એકઠી થઇ હતી. સોના રૂપાનું સિક્કાનાણુ, હીરા, પાના, માણેક, મોતી વગેરે અપાર ધનનો સંગ્રહ મુગલાઇ ખજાનામાં હતો, તે બધો નાદીરે હરણ કીધો. મયૂરાસન પણ તે લઇ ગયો એ વખતે બે સુમાર ધન ઇરાનીઓને હાથ આવ્યું.

હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય પોતાના કબજામાં રાખવાની ઇચ્છા નાદીરશાહે કરી નહિ. કાબુલ, કંદહાર તથા સિંધુ નદીની પશ્ચિમનો સઘળો મૂલક રાખી બાકીનો તમામ દેશ મહમદશાહને સોંપ્યો, અને તેનો હુકમ માનવાનેજ હિંદુસ્તાનના રાજા રજવાડાને પત્રવડે ફરમાવી તે સ્વદેશ ગયો. તોપણ ડૂબતું દિલ્હીનુ તખ્ત આ આફતથી છેક નિરમાલ થઇ ગયું, (ઇ. સ. ૧૭૩૯).

હિંદુસ્તાનમાંથી પાછા ફર્યા કેડે આઠ વરસ પછી નાદીરનો લશ્કરી નોકર એક અફઘાન સરદાર અફગાનિસ્તાનનો માલિક થઇ પડયો. સને ૧૭૪૭ માં એણે પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી કેટલોક મૂલક લૂટયો. એ બનાવ પછી થોડા વખતમાં મહમદશાહનો કાળ થયો અને તેનો પુત્ર અહમદશાહ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. એનો અમલ થોડા વરસ રહ્યો તેટલામાં તેને બહુ દુઃખ સોસવાં પડયાં. પોતાના વજીરના જુલમથી બેજાર થઇ તેનાથી ડરી તેણે ઘાઝી-ઉદ-દીન નામે સરદારની મદદ માગી. ત્યારપછી ઘાઝી-ઉદ-દીન જોડે બન્યું નહિ તેથી તેનો ઘાટ ઘડવાની યુક્તિ કરવા માંડી પણ મલ્હારરાવ હોલ્કરની મદદથી ઘાઝી-ઉદ-દીને તેને કેદ કરી, તેની આંખો ફોડી નાખી, અને જહાંદારશાહના એક પુત્રને બીજા આલમગીર નામથી પાદશાહ કર્યો, (સને ૧૭૫૪).

રાજ્ય હવે છેક દુર્દશામાં હતું; લાહોર અને મુલતાન પ્રાંતો અફગાન રાજાએ કબજે કર્યા હતા; પંજાબમાં શીખ લોકની સંખ્યામાં અને બળમાં વધારો થતો હતો; જાટ કરીને રજપૂતો અને રોહીલા જાતના પઠાણો લુટફાટ કરતા હતા; મરાઠી ફોજે જમના નદી ઓળંગી રોહીલ ખંડનો કેટલોક ભાગ જીતી લીધો. અફ્ઘાન પાદશાહ અહમદ અબ્દલીની તરફથી લાહોર શહેરમાં એક બીબી રાજ્યકારભાર ચલાવતી હતી તેની પુત્રી વેરે લગ્ન કરવાને મસે તેને વજીર સમસુદીને પકડી દિલ્હી આણી. એ ઉનતાઇની વાત સાંભળી અફ્ગાની શાહ રીસે ભરાયો અને પાયતખ્ત ઉપર ચડી આવ્યો. નાદીરની પેઠે તેણે દિલ્હી શહેરની ખરાબી કરી. અહીં એક અપૂર્વ બનાવ બન્યો. બાદશાહ આલમગીરે અહમદને અરજ કરી કે મારો વજીર મારા રાજ્યનો ધણી હોય તેમ વર્ત્તે છે, મને ગાદીએ બેસાડી નામનો પાદશાહ કર્યો છે, પણ મૂર્તિ હોય તેમ ગણી કુલ અધિકાર પોતે ભોગવે છે, માટે મને નિરાધાર મેલી જશો નહિ. તે વિનતિ સ્વીકારી અફગાની શાહે કોઈ રોહિલા સરદારને તેનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું; પણ તેના ગયા કેડે તેના સરદારનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ, અને મરેઠાની મદદથી વજીરે દિલ્લી કબજે કરી. પાદશાહ અને વજીર વચ્ચે સલાહ થઇ હોય તેવું જણાયું, પણ સામા પક્ષ જોડે મસલત કરે છે એવું જણાયાથી વજીરે તેનો ઘાત કરાવી તેના મુડદાને જમના નદીમાં ફેંકી દેવડાવ્યું. થોડા વખતમાં વજીરને નાશી જવું પડ્યું હવે મોગલ પાદશાહી કહેવા માત્ર હતી, માટે તે વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી. આ વેળા હિંદુસ્તાનના ધણી થવાને બે હરિફો આગળ પડ્યા હતા. મરેઠા અને અફ્ગાન. એ બે વચ્ચે ઝઘડા થવા માંડ્યા માટે તેના કુટુંબનું વર્ણન કરીએ છીએ.

આ સમે મરેઠી રાજ્ય પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું હતું. છત્રપતિ શાહુની પછી રાજ્યાસને બેસાડેલા રામરાજાને સતારામાં કેદી જેવો રાખ્યો અને રાજ્યનો કુલ અધિકાર પુના શહેરમાં રહી પેશ્વા ચલાવતા હતા. નાગપુરમાં ભોંસલે, ગુજરાતમાં ગાયકવાડ, માળવામાં સિંધીયા અને હોલ્કર એ મુખ્ય સરદારો હતા. એથી અધિકારવાળા સેંકડો મરાઠી સરદારો પેશ્વાની સેવા બજાવતા હતા. પેશ્વાના ભાઇ રઘુનાથરાવે સને ૧૭૫૮ ના મે માસમાં પંજાબમાં જઇને અબ્દલીના તાબાના મુલતાન, અને લાહોર પ્રાં-

તો જીતી લીધા. કન્યાકુમારીથી અટક સુધી મરાઠા લોકનું નામ સાભળી હિંદુઓ અને મુસલમાનો ધ્રુજતા હતા. કાબુલના મહમદ અબ્દલ્લીએ તેમની પડતી દશા કરી. ભરતખંડનો કોઇપણ પ્રાંત મરેઠાઓના ત્રાસથી બચ્યો નહતો. મુસલમાનો તો તેમના ઉપર નારાજ હોય એ સ્વભાવિકજ છે; હિંદુઓ પણ તેમના જુલમ અને જંગલીપણાથી બહુ પીડા પામ્યા હતા. એવા લૂટારાઓની પડતી થાય તેમાં શી નવાઇ !

પંજાબમાંથી મરાઠાઓને હાંકી કાઢવાને અહમદશાહ અબદલી મોટી ફોજ લઇને આવ્યો. લાહોરમા રહેલી મરેઠી સેનાને પાછા હઠવું પડયું, અને તેની પાછળ પડી અફઘાન લસ્કર જમનાને તીરે આવ્યું, અને કેટલીક મરાઠી ટુકડીઓને હરાવી કાપી નાખી. એ સમાચાર દક્ષિણમાં પહોંચતાંવારને સદાશિવરાવ ભાઉની સરદારી નીચે મોટી મરાઠી ફોજ પેશ્વાએ હિંદુસ્તાનમાં મોકલી. નામનો ઉપરી પેશ્વાનો પુત્ર વિશ્વાસરાવ હતો, પણ તે તેના પીતરાઇ કાકા સદાશિવ ભાઉના કહ્યા પ્રમાણે કરતો. દક્ષિણથી નીકળી તેવારે એ ફોજમા વીસ હજાર વીણી કાઢેલા સવાર તથા ઇબ્રાહીમ ગાર્દિના હાથ હેઠે દશ હજાર કવાયતી પ્યાદલ તથા તોપખાનું હતું. મોગલાઇ ભભકાથી એ લસ્કરે કુચ કરવા માંડી, અને પેશ્વાએ મોકલેલા હુકમો પ્રમાણે માર્ગમા બીજા મરેઠી સરદારો આવી મળ્યા. મલ્હારરાવ હોલ્કર, જકોજી સિંધીઆ, દામાજી ગાયકવાડ, જસવંતરાવ પવાર વગેરે ઘણા પોતપોતાના લસ્કરો સાથે સામીલ થયા. ઘણાક રજપૂત રાજાની તરફથી પણ સવારો આવ્યા, અને પીંઢારાના ટોળેટોળાં દાખલ થયા. ભરતપોરનો જાટ રાજા સુરજમલ મોટી સેના લઇ કુમકે આવ્યો. લૂટનારા છે તોપણ સ્વજાતી અને સ્વધર્મી છે, એમ જાણી હિંદુ રાજાઓ મુસલમાનોની સામા થવામા મરેઠાને મદદ કરવા આવ્યા. એથી ભાઉનું લસ્કર બહુ મોટુ થયું.

પ્રથમ એ ફોજે જઇ દિલ્લીમાં મુકામ કર્યો. એના અગણિત સિપાઇઓ અને છાવણીના માણસો આસપાસના મુલકમાંનું તમામ અન્ન ખાઇ ગયા અને તેથી અનાજ વગેરે વેચાતું મંગાવવાની જરૂર પડી. એ માટે ભાઉ સાહેબે જોરે બે કરોડ રૂપિયા આપવા હતા, હોલ્કર, સિંધિઆ વગેરે કેટલાક મરાઠી સરદારોએ અને રજપૂત રાજાઓએ અ-

ળી ત્રણ કરોડ બીજા આપ્યા. પાદશાહી મહેલના દીવાનખાનામાં તથા તખ્તમાં સોના રૂપાનું કારીગરીનું કામ હતું તે તોડી ફોડીને તેના ૧૭ લાખ રૂપિઆ ઉપજાવ્યા. એ વેળા વિશ્વાસરાવને પાદશાહની ગાદીએ બેસાડવાનો મનસુબો ભાઉસાહેબે કર્યો, પણ તે અમલમાં આવ્યો નહિ. પાદશાહી મહેલ વગેરે લૂટવાની વાત તથા પાયદળ અને ભારે તોપો સહીત સામા યુદ્ધ કરવા જવાનું સુરજમલને ગમ્યું નહિ તેથી તે અને બીજા રજપૂતો રીસાઇ ગયા. મલ્હારરાવ હોલ્કરનો અભિપ્રાય પણ જાટ રાજા સુરજમલને મળતો હતો. તેમની સલાહ એ હતી કે જુની મરેઠી રીતે વર્તવું, એટલે રણમાં સામા ઉભા રહી મોટું યુદ્ધ ન કરતાં પ્યાદળ અને તોપોને કોઇ મજબૂત કિલ્લામાં મૂકી શત્રુની ફોજની આસપાસ ભમવું, તેના ખોરાકને લૂટવો, તેની જોડે મળેલા મુસલમાન નવાબો, સૂબાઓ, વગેરેના મૂલકમાં લુંટી ખરાબી કરવી તેથી તેઓને અપ્રધાન પક્ષ છોડી દેવાની જરૂર પડશે અને અહમદશાહને પાછા ફરવું પડશે. આ મત ખરો હતો, પણ વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ થાય છે તેમ આ વખતે મરાઠાઓને થયું. ભાઉસાહેબને એ અભિપ્રાય ગમ્યો નહિ અને ઇબ્રાહીમ ગાર્દીના વિચાર પ્રમાણે તેણે મેદાન પડી પાણીપતના ક્ષેત્રમાં છાવણી કરી. ફોજના રક્ષણને અર્થે આસપાસ પચાસ ફુટ પહોળી અને બાર ફૂટ ઉંડી ખાઈ ખોદી અને મોરચા બનાવી તે ઉપર તોપો ગોઠવી. હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો અહમદશાહને જઇ મળ્યા હતા, તેઓને સાથે લઇ એજ રણમાં તેણે પણ મુકામ કર્યો અને પોતાની છાવણીની આસપાસ કાપેલાં ઝાડોનો કોટ કર્યો.

મુસલમાન ફોજમાં એકતાળીસ હજાર આઠસેં વિણી કાઢેલા સવાર અને ૩૮ હજાર પ્યાદલ એટલા કસાએલા જોદ્ધા હતા. એ ઉપરાંત બીજા જેવાનેવાની સંખ્યા પણ એટલીજ થાય; એમની કને ૭૦ તોપો હતી. મરેઠી સેનામાં બસે તોપો, ૫૬ હજાર સ્વાર અને પંદર હજાર પ્યાદલ હતું, એ પીંઢારા અને બીજા જેવાતેવાની સંખ્યા તો આશરે બે લાખની થાય. કેટલા દિવસ લગી ખોરાક શોધવા નીકળેલા માણસો વચ્ચે છૂટા ઝગડા થયા કર્યા, અને સલાહના સંદેશા ચાલ્યા. બંને છાવણીમાં ખાવાનું ખૂટયું; પણ મુસલમાન છાવણી કરતાં મરેઠી છાવણી-

માં વધારે તંગી હતી ભાઉના કરતાં અહમદશાહ યુદ્ધકળામાં ઘણો ચઢી-આતો હતો, તેણે એ બીનાનો લાભ લીધો. ઉતાવળે મેદાન ન પડતાં મ-રેઠાને ભૂખથી પીડાવવા દીધા.

મરાઠી છાવણીમાં કેવળ દુકાળ પડ્યો તેથી સિપાઇઓ જોરથી કહેવા લાગ્યા કે ભૂખે મરવા કરતાં રણસંગ્રામમાં મરવું વધારે સારૂં છે, માટે લઢવા ચાલો. યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા નહિ છતાં તેમ કરવાની ભાઉસાહેબને એ કારણથી જરૂર પડી. ૬ ઠ્ઠી જાનેવારી સને ૧૭૬૧ ને દિવસે દરબાર ભરી ભાઉએ સરદારોના અભિપ્રાય પૂછ્યા, તે વેળા યુદ્ધ કરવાની સ-લાહ આપી, તે ઉપરથી તેણે આજ્ઞા આપી. બીજે દિવસે એટલે તા. ૭ મીએ પાછલી રાત્રે મેદાન પડી સંગ્રામ કરવો. એ પ્રમાણે ઠેરવેલે વખતે તેઓ છાવણીમાંથી બહાર આવ્યા. મોખરે તોપખાનું અને તેની પાછળ ઇબ્રાહિમખાન ગાર્દિની પલટણો ચાલી, તેની પછી દામાજી ગાયકવાડ વગે-રેના સ્વારો આવ્યા, અને જે અનુક્રમે તેઓ નીકળ્યા તેજ ક્રમે શત્રુની છાવણી ભણી હળવે હળવે ગયા. તેઓ મરણીઆ થઇને નીકળ્યા હતા; દૃઢતા અને જીતવાની આશા તેમના મુખ ઉપર જણાતી નહતી. પાઘ-ડીના છેડા છૂટા મૂક્યા હતા, હાથ અને મોઢાં કેસરીયાં કર્યાં હતાં.

અહમદશાહ એ સમાચાર મળ્યા તેવોજ ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ જોવા નીકળ્યો, ને એક મૈલ આગળ ગયો. પ્રથમ તેને એ ખબર સા-ચી ભાસી નહિ, પણ તોપના બાર સાંભળ્યા એટલે પછી સંદેહ રહ્યો નહિ. મરાઠા લસ્કરને ડાબે પડખે ઇબ્રાહિમ ગાર્દિ હતો. અને જમણે પ-ડખે જંકોજી સિંધિઆ, અને બાકીના સરદારો મધ્યે હતા; તોપખાનું સ-ર્વેની આગળ હતું. અહમદશાહે પોતાની ફોજને બહાર આણી, તોપોને અગાડી ગોઠવી, તેની પાછળ બાકીનું લસ્કર રાખ્યુ, તેમાં મધ્યે તેનો વજીર અફઘાનોને લઇ ઉભો, અને તેને બંને હાથે હિંદુસ્તાની મુસલમા-નો હતા.

ઇબ્રાહિમ અને દામાજી આગળ વધ્યા અને દુસ્મનના જમણા પ-ડખામાં રોહીલાનું લસ્કર હતું તે ઉપર પડ્યા ને જય પામ્યા. સદાશિવ-ભાઉ, વિશ્વાસરાવ, અને જસવંતરાવ પવાર વજીરની સામે ગયા. મોટો

ભગવો ઝુંડો રણમાં મોખરે રાખ્યો હતો અને જરીપટકાના ઝુંડા જોડે ચાલતા હતા. અહમદશાહ પોતાની ફોજની પાછળ કેટલેક છેટે હતો. હ૨! હ૨! મહાદેવ! કરતાં મરેઠા ધસી આવ્યા એટલે વઝીરના દશહજાર અફઘાન સવારો નાઠા. ઇબ્રાહિમ ઘાયલ થયો અને તેના અર્ધોઅર્ધ સિપાઇ રણમાં પડ્યા, તોપણ તેની ફતેહ થઇ અને તેની સામા થનારા રોહીલાઓમાંના આઠ હજાર મુઆ કે જખમાયા. સંગ્રામની આવી સ્થિતિ બપોરે હતી તે જોઇ અહમદશાહે સેનાપતિની મોટી કુશળતા દર્શાવી. જેઓ નાસી આવેલા હતા તેઓને પાછા રણમાં કાઢ્યા. જમણા પડખાને કુમક મોકલી, અને મરેઠા લશ્કરના મધ્ય ભાગપર હલ્લાં કરવાને વઝીરને દશહજાર સ્વારો સાથે મોકલ્યો. શાહ પુસંદખાં અને નજીબ-ઉદ-દૌલાએ તેજ ક્ષણે પડખા ઉપર ધસારા કર્યા. એ હુમલાને પાછા વાળી મરાઠા ટકી રહ્યા, તે આ ભયાનક દિવસે તેઓ ઘણા શૂરથી વઢ્યા; અને મલ્હારરાવ હોલ્કરને બાદ કરતાં બાકીના સર્વે સરદારોએ લઢવામાં કસર રાખી નહિ. પરંતુ આ જંગ ઝાઝીવાર ચાલ્યો તેથી મુકાબલે નબળા શરીરવાળા મરાઠા થાકી ગયા અને અંગે વધારે બળિયા અફઘાનોની ચઢતી થવા લાગી. બાર ઉપર બે વાગ્યા કે પાટવી કુમાર વિશ્વાસરાવને કારી ઘા લાગ્યો; એ જોઇ ભાઉસાહેબ હાથી ઉપરથી ઉતરી ઘોડેસ્વાર થયા, ને હોલ્કરને કહેણુ મોકલ્યું કે કહ્યા પ્રમાણે કરજો. આ કહેણુ સબંધી હોલ્કર વિના કોઇને ખબર નથી તેથી એ વિશે શક રહે છે. ત્યારપછી ભાઉસાહેબનું શું થયું તે બરાબર જણાયું નથી. હોલ્કરે રણ છોડ્યું, અને તેની પાછળ દામાજીએ પણ પાછી પાની કરી એટલે મરાઠી સેનામાં ભગાણ પડ્યું, અને નાસાનાસમાં હજારો માણસને અફઘાનોએ કાપી નાંખ્યા.

પાણીપત ગામમાં મરેઠી બાઇઓ, છોકરાં, કારકુનો, નોકરો વગેરેની ભીડાભીડ થઇ. રાત પડી ગયાના સબબથી શત્રુએ તેમને ઘેરી રાખ્યાં. અહીં અતિ ક્રૂર જંગલીઓને પણ કાંઇક દયા આવે એવો દેખાવ હતો, પણ અફઘાનોની પથ્થરની છાતીમા કરૂણાનો કાઇ અંશ નહતો. સવાર થતાં તેમણે ટારે ટારે પોતાના બધીવાનોને ગામની બહાર આણ્યા, અને પોતાની છાવણીમાં લઇ જઇ વહેંચી લીધા. સ્ત્રીઓ અને છોકરાંને ગુલામ કર્યાં,

અને ભાયડાને હારબંધ ઉભા રાખ્યા અને તેઓના શિરચ્છેદ કર્યા. એ વખતે તેઓ ગમત કરતા હોય તેવા જણાયા. અરે નિર્દય રાક્ષસો ! ધિક્કાર છે તમને હથીઆર વગરના અને શરણે આવેલા ઉપર આવું જંગલીપણું કરવાથી તમને સદાકાળનુ લાછન લાગ્યુ છે. એમ વાઢી નાખેલા માથાના ઢગલા એ જંગલીઓએ પોતાના તબુને આગળે પોતાનો જય દેખાડવાને કર્યા.

વિશ્વાસરાવનું મૂડદું હાથ લાગ્યું, તેને સૂકવીને કાબુલ લઇ જવાની ઇચ્છા અફ્ઘાનોને હતી, પરતુ સુજા–ઉદ–દૌલા અને રોહીલાની ભલામણપરથી તેને હિંદુઓને બાળવા આપ્યુ જંકોજી સિંધિઆ અને ઇબ્રાહિમગાર્દી જખમી થયથા પકડાયા તેઓને મારી નાખ્યા એક માથા વગરનુ ધડ જડયુ તેને સદાશિવરાવનું ધાર્યું એ ભાઉસાહેબ રણુમા પડયા, પણ તેની શી ગત થઇ તે વિષે ખરેખરી હકીકત મળી નથી જોદ્ધાઓમાંના સુમારે ચતુર્થાંશ અને નોકર ચાકરો દુકાનદારો વગેરેમાંની પણ એટલીજ સખ્યા બચીને ઘેર પાછી આવી ધરાઇ છે તો એ હિસાબે લગભગ બે લાખ મરાઠા એ વિરોધમાં માર્યા ગયા જેઓ નાઠા તેઓમાંના ઘણાને ખીજવાઇ રહેલા ખેડુતોએ હણ્યા. સુરજમલના મૂલકમાં જેઓ ગયા તેઓને તેણે આસરો આપી બરદાશ કરી

ભાઉસાહેબની છાવણીના દુકાળની ખબર જાણી પેશ્વા બાલાજી હિંદુસ્તાન ભણી આવવા નીકળ્યો હતો જાનેવારી મહીનાને મધ્ય ભાગે પેશ્વા નર્મદા નદી પાર કરતો હતો ત્યારે પાણીપતના માઠા સમાચાર તેને મળ્યા એ વખતથી તે ઉદાશ થઇ ગયો ત્યાથી પાછો ફરી પુને આવ્યો અને જુન માસમા મરણ પામ્યો

એ વખતથી મરેઠી રાજ્યનો સુરજ પશ્ચિમ ભણી વળ્યો. છૂટક મરાઠા સરદારોએ પોતાના રાજ્યોમા વધારા કર્યા પણ આખો ભરતખડ એક મરેઠી રાજ્ય એક હકુમત નીચે થવાનો સભવ ગયો. અહમદશાહની આ ચપડથી પેશ્વાની પડતી દશા થવા માડી; દિવસે દિવસે તેના કમમા કુસંપ, મૂર્ખાઇ અને અનીતિનો વધારો થયો, પરાક્રમ ઘટયું અને અંતે રાજ્ય લય પામ્યુ

खंड २ जो.

યૂરોપનાં રાજ્યો—પોલાંદના રાજ્યનું તૂટવું.

છેલ્લા વિગ્રહથી ફ્રાન્સને ઘણું નુકસાન થયું ઉપજ ખરચ સબધી રાજ્યની માઠી અવસ્થા થઇ ગઇ દરબારમા અનીતિ અને ઉડાઉપણું ધમધોકાર ચાલવાથી આપત્તિમા આવી પડેલી પ્રજાના કોપમા વધારો થયો. ૧૫ મો લુઇસ પાદશાહ બુદ્ધિવાન છતા વિષયાસક્ત હતો, પોતાની રાંડો અને નાલાયક માનીતાઓના કહ્યા પ્રમાણે વર્ત્યાથી રાજ્યમા અધેર અને જુલમ થવા દીધો લડાઇના ખરચને માટે ભારે વેરા નાખ્યા હતા તેની સામા લોક થવા લાગ્યા મોટા શહેરમા પાર્લમેંટો હતી તેઓનું એક કામ એ હતું કે રાજ્ય કરની અને ધારાની નોંધ કરવી એ નોંધ થાય ત્યારે તેઓ અમલમા આવે આ વેળા કેટલીક પાર્લમેંટો સામી થઇ. સને ૧૭૬૨ મા જેસ્યુઇતોનો સપ્રદાય રદ કરવા દઇને તથા પાદરીઓના જુલમને અટકાવવા દઇને રાજાએ પાર્લમેંટોને સ્વાધીનતાનો સ્વાદ ચખાડ્યો હતો એ પાર્લમેંટો મુખ્ય અદાલતો હતી

સ્પેનમા મુખ્ય પ્રધાને રાજકાજમા સુધારો કરવા માડ્યો હતો તેથી રૈયત એટલી નારાજ થઇ કે તેને કારભારપરથી દૂર કરવાની ત્રીજા ચાર્લ્સ રાજાને જરૂર પડી પોર્તુગાલમા રાજ્યકારભારી ઉપર રૈયત નારાજ હતી સામા થનારાને તેણે જીત્યા તથાપિ તેના કરેલા સુધારાએ જડમૂળ ઘાલ્યા નહિ, ને તેના હાથમાથી રાજ્યની દોરી ગઇ ત્યારે તેઓ નાશ પામ્યા

ઇસ્વીસને ૧૮૬૭ માં સ્પેનના રાજાએ પોતાના રાજ્યમાથી જેસ્યુઇતોને હાકી કાઢ્યા મેક્સિકો અને પુરૂમા પણ તેમની તેજ અવસ્થા થઇ પારાગુએમા તેમણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યુ હતું તે ખૂંચવી લીધુ સ્પેનના દરબારના દેખાદેખી નેપલ્સના શાહે અને પાર્માના ડયુકે પણ એ કામ કર્યું, અને પોપે વાધો લીધો તે ગણકાર્યો નહિ પોપના અધિકારને

એ સઘળા રાજ્યોમાં કમી કરવામા આવ્યો. પોપ સામો થયો પણ તેનું કાંઇ ચાલ્યુ નહિ.

જીનોઆ નગરના તાબામાં કાર્સિકા બેટ હતો ત્યાંના રહેવાસીઓને પૂછ્યાગાછ્યા વિના જીનોઆના અધિકારીઓએ તે બેટ ફ્રાન્સને સ્વાધીન કર્યો તેથી કાર્સિકનો લડવાને ઉઠ્યા પણ બીજા રાજ્યની મદદ મળી નહિ માટે એકલે હાથે ફ્રાન્સના બળને જીતી શકયા નહિ. તેઓનો નાયક પાચોલી ઘણી બહાદુરીથી વઢ્યો પછી પરદેશ જતો રહ્યો અને આખો દ્વીપ ફ્રેન્ચ સરકારને તાબે થયો, (૧૭૬૯).

ફ્રાન્સના રાજાનો વડો પુત્ર એક કુમાર મૂકી મરણ પામ્યો હતો. એ યુવરાજ લુઈસના લગ્ન તેના દાદા ૧૫ મા લુઇસે, આસ્ત્રિઆની શાહજાદી મેરી આન્તોઇને વેરે કર્યાં. ફ્રાન્સનો ભારબોજ યૂરોપમાં આ રાજાના અમલમાં ઘણો થયો.

ફ્રાન્સની પડતી દશા થઇ તેવારે રૂશિઆની ચઢતી થઇ. એ વેળા રૂશ રાજ્યાસને મહારાણી કાથેરૈન હતી. તેણીએ પોતાના એક માનીતા નામે સ્તાનિંસ લાઉસ આગસ્તસને પોલાંદના રાજ્યની ગાદી અપાવી, (૧૭૬૫). લઢાઇથી થયેલી ખરાબીને દૂર કરવાના કામમાં પ્રુશિઆના મહારાજા ફ્રેદરિકનું મન રોકાયલું હતું તેણે આ બાબતમાં હાથ ઘાલ્યો. વેપાર સંબંધી કેટલાક લાભકારી કરાર કરી લેઈ રાણીએ તેનો પક્ષ લીધો. પોલાંદમાં જે અધાધુંધી અને ગરબડ ચાલતી હતી તે તેના નવા રાજાથી અટકાવી શકાઇ નહિ. તાલુકદારો અમરિયાદ થઇ ગયા હતા અને લોકો મહેલ રૂપી અંધકારમાં ડૂબેલા હતા. ત્યાં ધર્મ સંબંધી ત્રણ મોટા પક્ષ હતા એક કાથોલિક, બીજો ગ્રીક અને ત્રીજો લુથેરીઅન કે પ્રોતેસ્ટંટ. કાથોલિક પક્ષનું જોર વધારે હોવાથી તે બીજા બે ઉપર જુલમ ગુજારતો હતો. પોતાના રાજાથી દાદ નહિ મળવાથી તે બે પક્ષોએ પરદેશી રાજાની સહાય માગી. ગ્રીક પક્ષે કાથેરૈનનો આશ્રય માગ્યો, અને લુથરીઅને દેન્માર્ક અને પ્રુશિઆના રાજ્યનો સાધ્યો. કાથેરૈને ઝટ એક ફોજ પોલાંદમાં રવાને કરી. રાજા સ્તાનિસ લાઉસે એ બાબત વાંધો લીધો પણ તે ઉપર રૂશ રાણીએ કાંઇ લક્ષ દીધું નહિ, અને પો-

લાંદ જાણે પોતાના રાજ્યનો પ્રાંત હોય તેમ ગણી બંદોબસ્ત કરવાને લશ્કર મોકલ્યું. ક્રાકો નગરમાં પોલાંડના કાથોલિક તાલુકદારો સેના સહિત વઢવા ઉભા પણ તેમનો પરાજ્ય થયાથી તેઓને તુર્કી રાજ્યમાં નાસવું પડ્યું રૂશ લશ્કરે તેમની પાછળ પડી કેટલાંક તુર્કી પરગણાં ઉજ્જડ કર્યાં.

ઇસ્તામ્બુલના સુલતાન મુસ્તાફાને એથી વધારે ગુસ્સો આવ્યો; પોલાંદમાં રૂશની સત્તા વધવાથી તેના રાજ્યથી ઉત્તર પ્રાંતોને જોખમ થાય; વળી ફ્રેંચ દરબાર તરફથી તેને ગુપ્ત મસલત યુદ્ધે ચડવાની મળી. પ્રુશિઆના સુલતાનને તેમ નહિ કરવાનું કહ્યું, પણ તેની શીખામણ નહિ ગણતાં તેણે પોતાનું કટક દગ રૂશિઆના દક્ષિણ ભાગમાં મોકલ્યું. (૧૭૬૯). દેશ લૂટતા હતા તેવામાં રૂશ ફોજે આવી તેમને હરાવ્યા બાલ્ટિક સમુદ્રમાંથી એક રૂશ નૌકાસેનાએ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવી તુર્કી મનવારોનો પરાજ્ય કર્યો, તથા ગ્રીસના દક્ષિણના ભાગમાં બંડ કરાવી બળવાખોરોને આશરો આપ્યો. એ બડખોરો પ્રથમ ફતેહ પામ્યા, પણ પાછળથી તેઓની હાર થયાથી રૂશિઅનો તેમને તજી જતા રહ્યા, તેથી તુર્કોએ તેમને નિર્દય સજા કરી, (૧૭૭૦) પ્રુથ આગળ રૂશ અને તુર્ક વચ્ચે બીજું યુદ્ધ થયું તેમા તુર્કનો પરાભવ થયો તેથી બેદર, અકર્માન ઇશમેલ નગરો તથા આખા બેસ્સારાબિયા પ્રાંતનો કબજો રૂશને હાથ આવ્યો.

પોલાંદની સ્વતંત્રતા બચે એ આ વિગ્રહ કરવાનો હેતુ તુર્કી સુલતાનનો હતો, તેમ છતાં બિચારા સ્તાનિસલૌસને તેની સામા થવાની ફાયેરેને જરૂર પાડી, જર્મનિના રાજ્યાસને મેરાયાથેરિસાનો કુમાર જોસફ સને ૧૭૬૫ માં બેઠો તેને પણ રૂશ રાજ્યનું બળ ધાસ્તી ભરેલું લાગ્યું માટે તેને ભાગવાને પ્રુશિઆના મહારાજા ફ્રેદરિકની જોડે એક્ય કરવાની ઇચ્છા આસ્ત્રિઆની દરબારે દર્શાવી ડેન્માર્ક અને સ્વિદનનો સ્વાર્થ પણ એજ હતો કે રૂશિઆની શક્તિ હદમા રાખવી, પરતુ એ દેશો આ સમે સ્વસ્થ અવસ્થામાં નહતા તેથી પરરાજ્ય સબધી કામકાજમાં માથું ઘાલી શક્યા નહિ.

યોગ્ય રાજા પાચમા ફ્રેદરિકની પછી ડેન્માર્કની ગાદીએ કમઅક્કલ અને કુકર્મી પાંચમો ખ્રિસ્તિઅન બેઠો, (૧૭૬૬) ઇગ્લાંડના પાદશાહની બેહેન કારોલૈન માતિલ્દા વેરે લગ્ન થયા રાણીની કૃપાથી સ્ત્રુએન્સી નામે

કોઇ પરદેશી મુખ્ય વજીર થયો હતો. એ કારભાર ઠીક કરતો હતો પણ તે ગગરૂર ઘણો હોવાથી અમીર ઉમરાવો જોડે તેને બન્યું નહિ. રાજાની ઓરમાન મા વગેરેએ મળી નબળા રાજા કને તેને પકડવાનું વારંટ બળાત્કારે લીધું, અને મધરાતે પકડી ઇન્સાફનું ડોળ કરી તેને મારી નાખ્યો. રાણીને એ કિલ્લામાં પરહેજ કરી. બ્રિટિશ સરકારના ડરથી તે એટલું થતાં બચી. તેને હાનોવર જવાની પરવાનગી મળ્યાથી તેણીએ પોતાનો બાકીનો જન્મારો ત્યાં કાઢયો. રાજમાતાના હાથમાં રાજની લગામ આવ્યા પછી હરેક બાબતમાં કોપન્હેગનનું દરબાર રૂશ દરબારને અનુકૂળ રહ્યું.

૪. સને ૧૭૭૧ માં ૩ જો ગસ્તાવસ સ્વિદનનો રાજા થયો. એ બુદ્ધિવાન અને ઉમેગી હતો. ૧૨ મા ચાર્લસના મરણ પછી રાજાનો અખ્તિઆર ઓછો થઇ જઇ સેનેટ નામે ઉમરાવોની રાજસભાના હાથમાં ઘણો અધિકાર ગયો હતો. સેનેટના જુલમથી રાજા તથા પ્રજા બેજાર થયાં હતાં. એ પીડામાંથી છૂટા થવાનો મનસૂબો જુવાન રાજાએ કર્યો. સેનેટ સભાને હથિઆરબંધ માણસોથી ઓચીંતી ઘેરી લીધાથી રાજાના કહ્યા પ્રમાણે નવો કાયદો તેણે મંજૂર કર્યો એથી રાજા પૂર્ણ અધિકારી કે સ્વેચ્છિક થયો. ઉમરાવો ઉથલો મારે નહિ તે માટે તથા દુકાળના દુઃખમાંથી લોકનું રક્ષણ કરવાના કામમાં પડયાથી ગસ્તાવસ પોલાંદને મદદ કરી શકયો નહિ.

પોલાંદની હાલત સુધારવાને, સારો રાજ્યબંદોબસ્ત કરવાને, તથા પ્રજામાં સુખશાંતિ આણવાને સ્તાનિસલૌસ અંતઃકરણથી ચહાતો હતો; પરંતુ પોલાંદના ઉમરાવો મોટા જુલમી અને અન્યાયી હતા; તેઓના વિનાશકારી અધિકારો જારી રહે માટે તેઓ એ સારા રાજાની સામે થયા, અને તેને પરહેજ કરવાનું કર્યું. એવી અવસ્થા જોઇને કાથેરૈને પોલાંદમાં રૂશ ફોજ મોકલી, અને રૂશિઆ, આસ્ત્રિઆ, પ્રુશિઆ એ ત્રણે મળી એ દેશ જીતી વેહેંચી લેવાનું તહનામું કર્યું. એ રાજ્યોના લશ્કરોએ જઇ પોતપોતાના ભાગનો મૂલક કબજે કર્યો. દેશનો થોડોક ભાગ સ્તાનિસલૌસને માટે રાખ્યો તેથી હજી પોલાંદનું રાજ્ય એ નામ તો રહ્યું, (૧૭૭૩). પણ વાસ્તવિક જોતાં તે માત્ર નામનું રાજ્ય હતું, અને તે પણ થોડા કાળમાં ક્ષય પામવાનું છે.

ટર્કિઆના ઘંચમાં પડવાથી રૂસિઆ અને તુર્કીએ સલાહ કરી. એ સલાહ મહારાણી કાયેરૈનને લાભકારી હતી; એથી તેને કેટલાક મોટા ઘર, તથા કેટલોક મૂલક અને કાળા સમુદ્રમાં તેની રૈયતને પોતાના વહાણ વડે સફર કરવાની રજા મળી.

એશઆરામમાં છેક નિમગ્ન થઇ ગયાં છતાં પોલાંદના તૂટવાની ખબર સાંભળી ત્યારે ફ્રાન્સના રાજાને માઠું લાગ્યું, કેમકે ફ્રાન્સની સત્તા ઘણી દુબળી થઇ ગઇ હતી તેનો એ પુરાવો હતો. મંત્રીમંડળમાં એ વાત નીકળી ત્યારે મુખ્ય પ્રધાને નીચું જોયું. લોકને રાજી કરવાને તેણે જેસ્યુઇત ટોળી ઉપર હુમલો કર્યો. તેને તથા બીજા કાયોલિક પંથના રાજ્યોને સંતોષ કરવાને એ વખતના પોપ ૧૪ માં ક્લેમંતે જેસ્યુઇત મઠ તોડી નાખવાની આજ્ઞા આપી, (૧૭૭૩).

ઇંગ્લાંડ—જર્મનિથી જૂદાં પડી ફ્રાન્સ જોડે ન્યાર વહનાગુ ઇંગ્લાંડે કર્યું તેથી નાણાનો બચાવ થયો, તેમ યૂરોપનાં રાજકાજમાં સત્તા વધી. તોપણ પરદેશમાં વસેલાં મોટાં સંસ્થાન, ઉતાવળે ઓહોળો થતો વેપાર અને દેશના ફીસબ કારીગરીઓમાં સુધારો થવા લાગ્યો તેથી એ હાનિ જણાઇ નહિ; દેશની આબાદાનીમાં ખલેલ પહોંચાડનાર આ વેળા રાજ્યદારી કુસંપ હતો. વિધ અને ટોરી એ બે મોટા પક્ષ હતા, તેઓ બ્રન્સ્વિક કુળના રાજાને એકસરખા અનુકુળ ન હતા. ટોરી જૂના કાયદા કાનુન, દસ્તુર અને હકોને વળગી રહેનારા હતા તેથી તેઓ પદભ્રષ્ટ થયલા સ્ટુઅર્ટ રાજ્યવંશને અનુકુળ અને બ્રન્સ્વિક કુળને પ્રતિકુળ હોય તેમાં નવાઇ નહિ, અને તેથી બ્રન્સ્વિક રાજાને વિધ પક્ષનો આશ્રય લેવો પડતો, અને પક્ષના આગેવાનોને હાથ રાજકારભાર સોંપવાની ફરજ પડતી; પણ જ્યારે સ્ટુઅર્ટ કુળના વારસના તરફની બીક રહી નહિ ત્યારે સુધારો કરનાર વિધ પક્ષથી અસલની વાતને વળગી રહેનારો, અને રાજાના હક અધિકારને કાયમ રાખી ટેકો આપનારો ટોરી પક્ષ વધારે ગમે એ સ્વભાવિક છે. ત્રીજા જ્યાર્જ રાજાએ પોતાના માનીતા અર્લબ્યુટને વજીરાત સોંપી. એ ટોરીપક્ષનો સ્કાટલાંડનો રહેવાસી હતો એમ વિધના હાથમાંથી રાજકારભાર જવાથી તેઓ એના કારભારમાં ભૂલો કાઢવા લાગ્યા. પ્રજા વિધ પક્ષની તરફ થયલી જોઇને બ્યુટે રાજીનામું આપ્યું, પરંતુ રાજા તેના ક-

હાથમાં છે, માટે નવા પ્રધાનો તેની મરજી પ્રમાણે વર્તે છે એવી વાત ચાલ્યાથી પ્રજાનો અસંતોષ જારી રહ્યો. વર્તમાનપત્રો વગેરેમાં સરકાર ઉપર જબરા હુમલા થતા.

નાર્થ બ્રિટન કરીને પત્રમાં પાર્લમેંટમાં કરેલા રાજાના ભાષણ ઉપર વિલ્કસ નામે સભાસદે સખત હુમલો કર્યો, તેથી બિજવાઇ જઇ કારભારીઓએ તેની ઉપર ફોજદારી ચલાવી. અદાલતમાં પંચે તેને/નિરપરાધી ઠરાવ્યાથી તે છૂટી ગયો. વજીરોએ તેની ઉપર બીજીવાર ફરિયાદ માંડી ત્યારે ફ્રાન્સમાં નાસી ગયાથી તેને કાયદાના રક્ષણ બહાર કર્યો. આ બનાવોથી પ્રજાનું મન ઘણું ઉશ્કેરાયું.

ફ્રેંચ સત્તાનો અમેરિકામાંથી નાશ થયો અને ઇંડિઅનોને પાછળનાં જંગલોમાં નાસી જવું પડ્યું ત્યારથી ઉત્તર અમેરિકામાંના ઇંગ્રેજી સંસ્થાનોના લોક ઉતાવળે ધનવાન થવા લાગ્યા કેમકે વેપાર રોજગાર અને ખેતીની વૃદ્ધિ સપાટાબંધ થવા લાગી. એમની કનેથી સરકારના ખરચને માટે કાંઇ કર લેવાનો મનસૂબો પ્રધાન ગ્રેનેવિલ્લ સાહેબે કર્યો. ફ્રેંચ લોકોનો છેલ્લો વિગ્રહ તેમના લાભને અર્થે માથે લીધો હતો, અને તેનો જસપૂર્વક અંત આવ્યો. ઘણો ફાયદો તેમને થયો હતો માટે તે લડાઇમાં થયેલા ખરચને પેટે કાંઇ વેરો તેમના ઉપર નાખવો ગેરઅનાસબ કહેવાય નહિ. તથાપિ અમેરિકનોના મુખત્યારો પાર્લામેંટમાં નહતા તેથી પાર્લામેંટથી અમેરિકા ઉપર કાયદાસર કર નંખાય નહિ એવું અમેરિકનો કહેવા લાગ્યા. એમ છતાં સન ૧૭૬૫ માં પ્રધાનની ભલામણ ઉપરથી બ્રિટિશ પાર્લામેંટે અમેરિકાનાં સંસ્થાનો ઉપર કેટલાક કર ઘાલ્યા. એ વેરા આપવાની અમેરિકનોએ ચોખી ના પાડી ફિલાડેલ્ફીઆમાં બધા સંસ્થાનોના મુખત્યારોએ મળી એ બાબતમાં સરકાર વિરુદ્ધ ઠરાવ કર્યા એમાં ન્યુ ઇંગ્લાંડના (ઉત્તર ભાગના) લોક આગેવાન હતા. એ લોકો જૂલમના વખતમાં સ્વાધીનતાના રક્ષણને અર્થે નાસી આવેલા પ્યુરીટનોના વંશજ હતા, અને પોતાના હક્કને માટે જીવ આપે તેવા આગ્રહી તથા હીમતવાળા હતા. કારભારીઓ બદલાવાથી આ કજીઓ થોડા વરસ મુલતવી રહ્યો. રાજાનો અભિપ્રાય બળાત્કારે વેરો લેવાનો હતો તેમ છતાં નવા વજીર માર્કિસ રાકિંગહામે તે છોડી દીધો; તોપણ એ કર રદ કરવાની જોડે એવો

ઠરાવ થયો કે સંસ્થાનોને માટે કાયદા કરવાનો તથા તેઓ ઉપર વેરો નાંખવનો પૂર્ણ અધિકાર ઇંગ્લાંડના મહારાજાને અને પાર્લમેંટને છે. આ નિયમ સંસ્થાનિકોએ કબુલ રાખ્યો નહિ.

લાર્ડ રોકિંગહામનો કારભાર થોડા વખતમાં તૂટ્યો અને તેને ઠેકાણે અર્લ ચાથમને હાથ મુખ્ય પ્રધાનવટું આવ્યું. આગળ મિસ્તર પિટને નામે જ્યારે એણે કારભાર કર્યો હતો તે વારે જેવો જસ એને મળ્યો તેવો આ વેળા ગળ્યો નહિ, અને તેને નોકરી છોડવી પડી. એની પછી લાર્ડ નાર્થે રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી, (૧૭૬૭)‚ એ ઉત્તરઅમેરિકાના સંસ્થાનિકોની તથા લોકપ્રિય વિલ્કસની વિરૂદ્ધ હતો. મિડલસેક્સ પરગણાના લોકે વિલ્કસને પોતાની તરફનો પાર્લમેંટમાં મુખત્યાર નીમ્યો. સ્વદેશમાં પાછા આવી અદાલતમાં હાજર થવાથી આગળના તહોમતને માટે તેને કેદની સજા થઇ તે ભોગવ્યા કેડે કામન્સની સભામાં મુખત્યારના ઓદ્ધે બેસવાની તેણે ઇચ્છા કરી છે, આવી વાત ચાલવાથી તેને સભામાં તેડી જવાને લોકનો જમાવ રસ્તામાં થયો તેથી હુલ્લડ મચ્યું. બંદોબસ્ત રાખવાને સરકારે લશ્કરને હુકમ આપ્યો; લોક સામા થયા અને કેટલાક માર્યા ગયા. સરકારની આ ચાલને માટે વિલ્કસે અતિ સખ્ત અને અમ્મરિયાદ વચનોથી ઠપકો પ્રગટ કર્યો; સરકારની આ બીજી વખત કરેલી નાલેસીને સારૂ તેને પ્રધાનોએ કામન્સની સભામાંથી કાઢી મુકાવ્યો પણ મિડલસેક્સના હક્કદાર રહેવાસીઓએ તેને તુરત ફરીને તે જગાએ નીમ્યો. કામન્સે ઠરાવ કર્યો કે કાઢી મૂકેલા મુખત્યારને તેની તેજ પાર્લમેંટમાં પાછો નીમાય નહિ માટે બીજાને ઠરાવવો જોઇએ. લોકે તેને વળી પાછો નીમ્યો અને કામન્સે તેમની નિમનુક રદ કરાવી. ફરીને નિમનુક થઇ તેમાં વિલ્કસની તરફ વધારે લોક હતા અને કર્નલ લત્રેલની તરફ ઓછા મત પડયા તોપણ કામન્સે એ પાછલાને ખરો મુખત્યાર ગણ્યો. કામન્સમાં આ દગાવો પ્રધાનોના પક્ષકાર વધારે હોવાથી થયા.

કનોને રાજી રાખવાનો અભિપ્રાય.પ્રધાન ટોળીમાના ગ્રાફ્ટનના ડ્યુકનો હતો તેણે રાજીનામુ આપ્યુ, અને મિદનસેક્સના લોકની સામા ન થવું એવું મત અર્લ કેમ્પડનનું હતું. તેણે ચાકરી છોડી તેથી હવે લાર્ડ નાર્થ મુખ્ય વજીર થયો, (૧૭૭૦). અમેરિકાના સસ્થાનોનાં બદરોમાં જે માલ ઉતરે તે ઉપર જકાત ઠરાવ્યાથી ત્યાનો ટંટો જારી રહ્યો, અને ફાકલાંડ દ્વીપો સબધી સ્પેન જોડે કાંઇ વાધો હતો તેનો નિવેરો સ્પેનના લાભમાં થવા દીધો, તેથી લાર્ડ નાર્થના સામાવાળીઆને તેના ઉપર હુમલો કરવાને લાગ ફાવ્યો.

ઇગ્લાંડમાં નવાઇ જેવું એ હતું કે આટલી બધી પ્રજાની સ્વાધીનતા છતાં પાર્લામેન્ટમાં જે થાય તે ગુપ્ત રાખવામા આવતુ. લોકના હકોનું જેઓ રક્ષણ કરનારા હતા તેઓજ તેમને અધારામાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા પાર્લામેંટમાં ભાષણો અને વાદવિવાદ થતા તે કોઇની તાકાત નહિ કે છાપી પ્રગટ કરે. આ જૂલમની સામે થવાની વખાણવા જોગ હામ કેટલાક સ્વદેશાભિમાની છાપખાનાવાળાઓએ કરી, અને લંડન શહેરમાં હિમ્મતવાન માજીસ્ત્રેટોએ તેને ટેકો આપ્યો. કામન્સની સભામાનો હેવાલ છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયાથી તે છાપનાર અને પ્રસિદ્ધ કરનારને પરહેજ કરવાનો તે સભાએ હુકમ કર્યો. ક્રોસ્બી, ઓલિવર અને વિલ્કસ એ ત્રણ જણ લંડનના માજીસ્ટ્રેટ (લોકના ઠરાવેલા) હતા. તેમણે એ હુકમને અમલમાં આવવા દીધો નહિ તેથી એમને કામન્સે પોતાની હજુરમાં બોલાવ્યાથી વિલ્કસે હાજર થવાની ના પાડી પણ બાકીના સભાની રૂબરૂ આવ્યાથી તેમને પકડી ટાવરવહમાં કેદ કર્યા વિલ્કસે જવાબ આપ્યો કે મુખત્યાર દાખલ મને સભામા બેસવા દો તો હાજર થાઉં તેને હાજર થવાનો જે દહાડો ઠરાવ્યો હતો તે દિવસે સભાનુ મળવુ મુલતવી રાખી કામન્સે આખ આડા કાન કરી પોતાની હઠ છોડી દીધી એ દિવસથી એ સભાનો તમામ હેવાલ વર્તમાનપત્રોમા પ્રગટ થાયછે

खंड २ जो.

ઉત્તર અમેરિકાના ઈંગ્રેજી સંસ્થાનો, તેમનો બળવો અને તેઓનું સ્વતંત્ર થવું.

ચાહા ભરીને કેટલાંક ઝાઝ બોસ્ટન બંદરમાં ગયાં. જકાતનો દર અને માલનો ભાવ હલકો હતો તે ઉપરથી લાર્ડ નાર્થે ધાર્યું કે અમેરિકનો વાંધો ઉઠાવશે નહિ; પણ વહાણો બંદરમાં આવી ઉભાં ત્યારે શહેરના માણસો રાત્રે તેઓ ઉપર ચઢી ગયાં, અને બધો માલ દરિઆમાં નાખી દીધો. આ અને બીજાં એવાં બંડના કર્મોના સમાચાર ઇંગ્લાંડમાં આવ્યાથી પ્રજાને ગુસ્સો ચઢયો. બોસ્ટનનું બંદર બંધ કરવાનો તથા માસ્સાચુસેત સંસ્થાનની સ્વાધિનતા રદ્દ કરવાનો ઠરાવ પાર્લામેંટે કર્યો. એવું ધારવામાં આવ્યું હતું કે આ સજાથી બીજાં સંસ્થાનો ડરશે, પણ તેમ થયું નહિ. તે સઘળાએ એક્ય કર્યો. જે દિવસથી એ ઠરાવ અમલમાંઆવવાનો હતો તે દિવસ (તા. ૧ લી જુન ૧૭૭૪) અપવાસ અને ઇશ્વર પ્રાર્થના કરવાનો બંદોબસ્ત સંસ્થાનોમાં થયો, અને પાર્લામેંટના ઠરાવના કાગળોને કાળી પટીના હાંસીઆ ચોઢી ગામેગામ ફેરવ્યા. એમ બધા દેશમાં હોહા અને જાગરતી થઈ. પોતાના મુખત્યાર પાર્લામેંટમાં હોય તોજ પાર્લામેંટ સંસ્થાનો ઉપર વેરો નાંખી શકે અને એ વાત કબૂલ ન કરે તો યુદ્ધ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય તેમણે કર્યો, તોપણ લઢયા વિના સ્વાધીનતા રહે તો સારૂં એવી તેમની મરજી હતી. ઇંગ્લાંડની સરકારને અને ઇંગ્લાંડના લોકને તેમણે યોગ્ય નમનતાઇ પૂર્વક અરજીઓ કરી. પણ ઈંગ્રેજી રાજા, પ્રધાનો, અને લોકના વધારે ભાગનો અભિપ્રાય એવો હતો કે સંસ્થાનિકોની તકરાર જુઠી છે, તેઓ ઇંગ્લાંડનું વગર કારણે અપમાન કરેછે અને સજાને પાત્ર છે, તેથી સલાહ સંપથી પતશે નહિ. ઇંગ્રેજો કહેવા લાગ્યા કે રાજ્યથી જે રક્ષણ વગેરે લાભ થાયછે તે સઘળા લાભ સંસ્થાનિકો ભોગવે છે માટે તેમણે રાજ્યના ખરચમાં પણ હિસ્સો આપવો જોઇએ. આ દલીલ વાજબી હતી, પરંતુ તેનો ઉત્તર અમેરિકનોએ આપ્યો તે ગેરવાજબી ન હતો. છોકરાં બાળક હોય ત્યાં સુધી તેઓને સ્વતંત્રતા હોય નહિ પણ જ્યારે તેઓ ઉમરે પહોચે અને પોતાનું કામ ચલાવી શકે ત્યારે તેમને સ્વા-

ધીનતા મળવી જોઇએ. અમેરિકનો પોતાનું કામ ચલાવી શકે તો તેઓ ઇંગ્લાંડના દાસત્વમાં શા માટે રહે ? હાલ હિંદુસ્તાનનાં બાળક છોકરાં જેવાં હોઇ પોતાના દેશનું રાજકાજ કરી શકતાં નથી તો ઇંગ્રેજ સરકારને તાબે રહે એ ઠીક છે, પણ અમેરિકનો ઇંગ્લાંડના ઇંગ્રેજો જેવા એ કામમાં યોગ્ય હતા માટે તેમના જેટલા હક્ક માગતા હતા.

સને ૧૭૭૫ માં નવી પાર્લામેંટ મળી તેણે અમેરિકનોની માગણી સ્વિકારી નહિ. તેમની તરફથી લાર્ડ ચાથમ વગેરેએ સમાધાનીની દરખાસ્ત કરી તે મજુર રાખી નહિ તેથી શાંતિના મિત્રોની આશા ભંગ થઇ. લંડન શહેરના વેપારીઓને એ ઝઘડાથી નુકસાન હતું તેથી શહેરના મહાજને વિગ્રહ નહિ કરવાની અરજ કરી પણ તે સરકારે માની નહિ. વિપ પક્ષ પણ એ વિરોધની વિરૂદ્ધ હતો. પરંતુ આ સમે કુલ રાજકારભાર ટોરી પક્ષને હાથ હતો અને પાર્લામેંટમાં ટોરીનું જોર જાસ્તી હતું, તેથી હવે યુદ્ધની તૈયારી બંને દેશોમાં થવા લાગી.

સને ૧૭૭૫ માં કેટલાંક સંસ્થાનોએ યુનાઇટેડ કાલોનીઝ (એકત્ર થયેલાં સંસ્થાનો) એવું નામ ધારણ કર્યું, અને બધાનુ કામ ચલાવવાને દરેક નીમેલા મુખત્યારોની "કાંગ્રેસ" નામે સભા ઠરાવી. દરેક સંસ્થાને પોતપોતાનાં લશ્કર તૈયાર કરવા માંડ્યાં. ફિલાડેલ્ફિઆમાં અને વર્જીનિયામાં દારૂગોળી, બંદુકો, તોપો અને હથિયારો બનાવવાનાં કારખાનાં કાઢ્યાં. દ્રવ્યની તંગી ન પડે માટે સર્વેના મતથી કાગળના નાણાનું ચલણ કર્યું.

માસ્સાચુસેત અખાતના કાંઠાના પ્રાંતોના ગવર્નરને નામે જનરલ ગેઝ્ર પાદશાહી અધિકારને ઝટ આધાર આપ્યો. લેકિંસગટન કસબાના લોકની ફોજને વિખરાઇ જવાનો હુકમ આપ્યો તે માનવામાં નહિ આવ્યાથી તેણે સરકારથી તેના ઉપર હુમલો કર્યો. એમ આ પ્રકૃતિક્ષોભનો આરંભ થયો, અને બાપ દીકરાની પહેલી લઢાઇ એ ઠેકાણે થઈ. લોહી વહ્યું. બંડખોર સસ્થાનિકોના લશ્કરી સામાનનો કેટલોક સંગ્રહ કાંકાર્ડ નામે સ્થળમાં છે એવા સમાચાર મળવાથી તે ગવર્નરે તેનો નાશ કરવાને ફોજ મોકલી. એ ફોજ પોતાનું કામ બજાવી પાછી ઓરતન આવતી હતી તે-

વામાં બળવાખોરોએ તેના ઉપર ધસારો કરી તેમાંના ૨૭૭ સિપાઇઓને મારી પાડયા. બંડખોરોમાંના માત્ર ૫૦ મુઆ અને ૩૮ જખમી થયા. આ ફતેહ મેળવ્યા પછી ટિકોંડગેરો અને ક્રાઉન પોઇંટ નામે બે કિલ્લાઓ ઉપર ઓચિંતો છાપો માર્યો. એ ધરોમાંથી તેમને ૧૦૦ તોપો તથા બીજી યુદ્ધની સામગ્રી મળી. તેઓની કોંગ્રેસે ૨૦૦૦૦ જોદ્ધાની સેના ભેગી કરી જ્યોર્જ વાશિંગટન નામે બુદ્ધિવાન સ્વદેશ હિતેચ્છુને તેની સરદારી સોંપી. એ સેનાએ બોસ્તન નગરને ઘેર્યું. આ વર્તમાન ઇંગ્લાંડમાં પહોંચ્યાથી, પ્રધાનોએ કુમક મોકલી, પણ તેથી બંડખોરો જરાએ ડર્યા નહિ.

જય મળ્યા છતાં હજી અમેરિકનોએ પરાધિનપણામાંથી છુટી સ્વતંત્ર થવાનો ઠરાવ કર્યો ન હતો. કોંગ્રેસ સભાએ નમનતાઈ ભરેલી અરજી ત્રીજા જ્યોર્જ રાજાને કરી. તેમાં બીજા ઇંગ્રેજોના જેવા હક માત્ર માગ્યા, રાજ્યથી જુદા પડી જવાનો વિચાર જણાવ્યો નથી. એ અરજીમાં કજીઓ માંડી વાળવાને આતુરતાથી વિનતી કરી હતી. એ અરજી લઇ આવનાર સભાના વકીલે કારભારીઓને સાફ કહ્યું કે અમારી વિનતી સ્વિકારશો નહિ તો પરરાજ્યો જોડે મદદના કરાર કરીશું, ને તે કર્યા કેડે રદ કરવા મુશ્કેલ પડશે, બહુ તાણશો તો આપણો સંબંધ તુટી જશે અને ફરી સધાશે નહિ ઇંગ્લાંડમાં રાજા પ્રજા બેઉ મગને ચઢયા હતા તેથી અરજ કબુલ ન કરતાં બંડખોર સમ્થાનો જોડે વેપાર કરવાની બંધી કરી, અને તેઓના વહાણોને શત્રુના વહાણ ગણવાનો ઠરાવ કર્યો.

ભાઇબાપાથી પતવાનો સંભવ રહ્યો નહિ અને કેવળ યુદ્ધના પરિણામ ઉપર આધાર રહ્યો. એમ નિશ્ચય જણાવાથી જે સંસ્થાનો એ બંડમાં સામિલ નહોતા થયાં તે જીતવાને કોંગ્રેસે લશ્કર મોકલ્યું. કાનડા પ્રાંત રાજાને તાબે રહ્યો હતો, તેને વશ કરવાને મોંટગોમરી અને આર્નોલ્ડ એ બે નાયકોને મોકલ્યા. એમણે જઇ કવેબેક નગરને ઘેરો ઘાલ્યો પણ જય પામ્યા નહિ પહેલો રણમાં પડ્યો, અને બીજાને પાછા વળવું પડ્યું. વર્જીનિયા અને કારોલીના પ્રાંતના બ્રિટિશ ગવર્નરોને ઇંગ્લાંડ નાસી જવું પડ્યું. જનરલ ગેજને નોકરી પરથી દૂર કરી તેની જગાએ જનરલ હાઉવને નિમ્યો. એને બોસ્ટન બંદરમાંથી નીકળી નોવાસ્કોશિયાના હાલી-

શ્રાકસ શહેરમાં જવું પડયું, તેથી બોસ્ટન બંદર જનરલ વૉશિંગ્ટનને હાથ આવ્યું. પરદેશી ઈજનિઅરોની સાહતાથી તેણે એ શહેરના કોટ કિલ્લા મજબૂત કરી તેને નિર્ભય કર્યું. બંડ ઉઠાવનારા લોકને વશ કરવાને ઇંગ્લાંદની સરકારે જર્મન પલટણો ભાડે મંગાવી ત્યારે કૉંગ્રેસે જાહેરનામાં કર્યાં કે આજથી એકત્ર થએલાં તેર સંસ્થાનો બ્રિટિશ રાજ્યથી જુદા પડી સ્વતંત્ર થયાં છે. તારીખ ૪ થી જુલાઇ ૧૭૭૬.

આ નામાંકિત, આ પ્રતાપી જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું તેવારે કૉંગ્રેસનું કૌવત ઇંગ્રેજના બળને મુકાબલે થોડુંજ હતું. એના લશ્કરના સિપાઇ અને નાયકો હજી શીખાઉ હતા; એની કને નાણા અને નૌકાસેના નહોતી, અને કુમક કરવાને બીજા રાજા ઉભા થયા નહોતા. ઇંગ્રેજો એ વેળા ઘણા દમપર હતા અને ન્યુયૉર્ક જીતવાની તૈયારી કરતા હતા હમણાં તો કાંગ્રેસનો આધાર એ સંસ્થાનોના લોકની હીમત અને જુસ્સા ઉપર તથા તેઓનો સપ, સ્વતંત્રનો પ્રેમ અને મોટા થવાને માટે હાલ તુરત દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ અને લઢવાની દૃઢ મરજી ઉપર હતો. પરાધિન રહેવા કરતાં મરવું સારું, જીતવું કે મરવું એવો તેઓનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. પોતાનાં બઇરાં છોકરાંનું જે થનાર હોય તે થાય એવું વિચારી દેશના ઘણાખરા માણસો પરાક્રમ કરવાને આગળ પડયા. મુકાબલે થોડા આદમી રાજાની તરફ હતા પણ તેઓની તેમણે દરકાર કરી નહિ. ઈંગ્લાંદની સમૃદ્ધિ, વેપાર અને કીર્તિથી યુરોપની કેટલીક પ્રજાઓ દાઝે બળતી હતી, તેઓની મદદની આશા અમેરિકનોને હતી; પણ તે તો અમેરિકનોમાં પાણી જોય ત્યારપછી વારે ચઢે, હાલ એકદમ આસરો આપે નહિ.

ઇંગ્રેજોનો જય ઉપરાચાપરી થવા લાગ્યો. અમેરિકન સરદારનો વાનર્જર્સી પ્રાંત ઇંગ્રેજી ફોજને કબજે થયો, અને કાંગ્રેસને મેરિલાંદમાં નાસી જવું પડયું. આ વિજયો ઇંગ્રેજી સરદાર હાઉને કર્યા. એથી તે ફુલાઇ જઇ ગફલતમાં પડયો, અને તે શત્રુને તુચ્છ ગણવા લાગ્યો. અમેરિકનો હારથી નાઉમેદ થતા નહિ અને ગભરાતા નહિ. એક ઠેકાણેથી જવું પડે તો, બીજે ઠેકાણે જઇ હીમતથી ઉભા રહે; એક ફોજ હારે તો

બીજી તૈયાર કરે; ઇંગ્રેજી નાયકો કરતાં તેમના નાયકોને દેશની ભૂગોળનું જ્ઞાન વધારે હતું; જનરલ હાઉવના લક્ષમાં અમેરિકન સેનાપતિ વાશિંગ્ટનની બુદ્ધિ ચતુરાઇ અને જાગરતી આવ્યા નહતા તેથી તેને ભારે ખુવારી થોડા વખતમાં થઇ. ફતેહ ઉપર ફતેહ કર્યા પછી શિયાળો બેસતાં તેણે પોતાના લશ્કરને જુદી જુદી છાવણીઓમાં મુકામ કરવાની આજ્ઞા આપી. આ છાવણીઓ એકએકથી ઘણી વેગળી હોવાથી તેમાંની એકએક ઉપર તૂટી પડવાનો વાશિંગ્ટનને સારો લાગ ફાવ્યો. ઇંગ્રેજી ફોજ ઘણી વિખરાતી રાખવામાંથી માઠા ફળ થશે એમ હાઉવના ધ્યાનમાં આવ્યું નહતું. ટ્રેનટનની છાવણી ઉપર તેણે ઓચિંતો હુમલો કર્યો અને યશ પામ્યો, તેમજ પ્રીન્સટાઉનમાંથી ઇંગ્રેજી ફોજ હાંકી કાઢી ન્યુજર્સીનો કબજો કર્યો.

હાઉવ સાહેબની આરંભની ફતેહોની ખબર થયાથી ઈંગ્લાંડની સરકારને ઘણો હરખ થયો. તેમણે જનરલ બર્ગોઇનની સરદારી નીચે બીજું લશ્કર કાનડાની વાટે ઉત્તર સંસ્થાનોમાં મોકલ્યું અને હુકમ કર્યો કે હાઉવ દક્ષિણમાંથી જીત કરતો ઉત્તર ભણી આવે અને બર્ગોઇન તેને જઇ મળે એટલે બધાં બંડખોર સંસ્થાનો જીતાશે, (સને ૧૭૭૭). આ યોજના પાર પડે એવું આરંભમાં જણાયું; સર વિલિઅમ હાઉવ અને વાશિંગ્ટન વચ્ચે બ્રાન્ડિવૈન આગળ સંગ્રામ થયો, તેમાં વાશિંગ્ટન પરાજય પામ્યો અને ફિલાડેલ્ફીઆ નગર હાઉવને તાબે થયું. જ્યાર્જટાઉન જીતવાની અમેરિકન સેનાએ કોશિષ કરી તે અફળ ગઇ. પેલી તરફ બર્ગોઇન ટિકોન્ડરગો ઘડ જીતીને દક્ષિણ ભણી કુચ કરવા માંડી. તેને વાટમાં અણધારી અડચણો નડી, મૂલક વિકટ હતો અને દુશ્મન જાગરૂત હતા તેથી ડગલે ડગલે હરકત થઇ. વળી તેની મદદે જે આવનારા હતા તેઓ દેશ લૂટવામા અને ઉજડ કરવામાં પડ્યાથી વેળાસિર આવી પહોંચ્યા નહિ, સારાગોટા આગળ તે આવ્યા એટલે ગેટ્સ અને આર્નોલ્ડ નામે બે અમેરિકન સરદારના લશ્કરોએ તેને ઘેરી લીધો. પોતાની છાવણીની આસપાસ મોરચા કરી બર્ગોઇને પોતાની ફોજનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે અને તેની ફોજે દક્ષિણ તરફના લશ્કરની વાટ જોઇ બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું. ક્લીન્ટન નામે કસબો બાળી નાંખવામાં તેના મિત્રો રોકાયા હતા, તેવામાં તેને અમેરિકનોએ છાવણીમાંથી ધકેલીને બહાર કાઢ્યો અને

૫૭૫૨ સિપાઇની આખી ફોજ સાથે શરણે આવવાની જરૂર પાડી.

એમ એ વરસનો (૧૭૭૮)નો આરંભ વિજયથી થયો છતાં તેને અંતે એવી દુર્દશા થઈ તોપણ બ્રિટિશ સરકાર અને પ્રજાની છેવટે જય થવાની આશા કમી થઇ નહિ. તોપણ અમેરિકનોને રાજી કરવાના ધારા પાર્લમેંટે મંજૂર કર્યા. એ સમાચાર અમેરિકામાં ગયાની પૂર્વે ફ્રાંસના દરબારે બળવાખોરોની સ્વતંત્રતા સ્વીકારી અને તેઓની જોડે દોસ્તીના કોલકરાર કર્યા. પ્રધાન ટોળીના સામાવાળીઆ કહેવા લાગ્યા કે બંડખોર સંસ્થાનોનું સ્વતંત્રપણું માનવું એજ સવાદ કરવાનો ઇલાજ છે. તેમ નહિ કરવાના મતના સભાસદોની સંખ્યા પાર્લામેંટમાં વધારી હતી. લાર્ડ ચાથમે મરતાં મરતાં યુદ્ધ જારી રાખી રાજ્યની આબરૂ રાખવાનો અભિપ્રાય આપ્યો, અને ફ્રાંસની ચાલથી બને પક્ષોને અને સઘળા લોકને એટલું ખોટું લાગ્યું કે તેની જોડે વિરોધ કરવાના જાહેરનામા તુરત કરવામાં આવ્યાં. ફ્રાંસ અને ઈંગ્લાંડનાં નૌકામેનો એ બે દેશોની વચ્ચેના દરિઆમાં વઢયાં પણ તેથી કોઇની હારજીત થઇ નહિ.

હાઉવની જગાએ સર હેન્રિ ક્લિન્ટનને મોકલ્યો, તેણે બ્રિટિશ ફોજને સહિસલામત ન્યુયોર્કમાં પાછી આણીને અમેરિકનો તેની પાછળ પડ્યા હતા તેઓને મારી હઠાવ્યા. અમેરિકનોના બીજા પ્રયત્નોમાં પણ તેઓ ફાવ્યા નહિ તેથી સલાહ કરવાનાં કહેણ ઈંગ્લાંડે મોકલ્યાં. તેમનુ સ્વતંત્રપણું કબુલ કરવું એ તહનામાની પહેલી કલમ હોય તોજ સંધિ કરવાની વાત કરવી એવી અમેરિકનોની હઠ જણાયાથી એ સલાહ કરવાના વિચાર હાલ બંધ રહ્યા, અને ઝઘડો ધનઘોકાર ચાલુ રહ્યો. અમેરિકનોને ફ્રેંચની મદદથી ખુબ ટેકો મળ્યો પોતાનું રાજકાજ ચલાવવામા તેઓ એમ કરતાં શીખ્યા; લશ્કરો રાખી લડાઇનો વહીવટ કરી શક્યા; એથી યૂરોપનાં રાજદરબારોમાં તેમના એલચીઓને માન મળ્યું, અને તેઓ સ્વતંત્ર થવાને યોગ્ય છે એવું સ્પષ્ટ જણાયું. નવુ રાજ્ય ઉભું કરવાને અને તે ચલાવવાને જે ગુણો જોઇએ તે તેઓમાં પૂરા માલમ પડ્યા. તેઓના નવા રાજ્યનો પાયો પાકો થયો. આ નવાઇનો ઝઘડો જોઇ યૂરોપના લોક અચંબો પામતા હતા.

આ વેળા આસ્ત્રિઆના મહારાજા જોસફે બવેરિયાનો કબજો લેવાની કોશીશ કરી તેથી યૂરોપમાં લડાઇ જાગવાનો સંભવ થયો, પણ પ્રુશિઆનો રાજા મોટા સૈન્ય સહિત વચમાં પડયો. રૂશિઆની મહારાણી કાથેરૈને વાંધો લીધો અને ફ્રાન્સે સહાય કરવાની ના કહી તેથી શીકાર છોડી દેવાની જોસફને ફરજ પડી, (૧૭૭૯).

સ્પેનના રાજાએ પણ અમેરિકાનો પક્ષ કર્યો. વાશિંગટને શત્રુ ઉપર હલ્લાં કરવાનું બંધ રાખી તેઓના હુમલાથી સ્વદેશનું રક્ષણ કરવાની એવી યુક્તિ કરી અને સાવચેતી રાખી કે રણસંગ્રામમાં પરાભવ થવાથી નુકસાન થાય તે કરતાં એની તદબીરથી ઇંગ્રેજોને વધારે હાનિ થઇ. જ્યોર્જિઆ પ્રાંત ઇંગ્રેજને હાથ આવ્યો અને કારોલૈનામાં પણ તેઓ ઘુસ્યા; તથપિ વેસ્તઇંડિમના કેટલાક ઇંગ્રેજના ટાપુઓ ફ્રેંચે જીત્યા, અને સ્પેનની નૌકાસેનાએ પ્લિમથ બંદરનું અપમાન કરી ઇંગ્રેજનું કેટલાક વખત સુધી માન ભંગ કર્યું.

બહાર એવી માઠી અવસ્થા થઇ તેની જોડે લંડન શહેરમાં મોટો બખેડો ઉઠયો. કાથેલિક પંથવાળાની વિરૂદ્ધ કેટલાક ગેરવાજબી અને જુલમી કાયદા હતા તે પાર્લામેંટે રદ કર્યા તે માટે કોઇ મૂર્ખ પ્રોટેસ્ટંટોએ નીચ વર્ગના લોકોને ઉશ્કેરી ફીતુર મચાવ્યું, નવા ધારા રદ કરી જુના બહાલ કરાવવાને પચાસ હજાર મસ્તીખોર લોકનું ટોળું પાર્લામેંટને બારણે આવ્યું. તેમણે કેટલાક કાથેલિક દેવળો તોડયા અને બાળ્યાં, દુકાનો વગેરેમાં જ્યાં લાગ ફાવ્યો ત્યાં લુટફાટ કરી, કેદખાના તોડી નાંખી બંધીવાનોને છૂટા કર્યા. એમ થોડાક દિવસ ચાલ્યું. ત્યાર પછી લશ્કરે આવી બંદૂકો ચલાવી તેમને નસાડયા અને તેઓના આગેવાનોને સરકારે ફાંસીની સજા કરી. સિપાહીઓની ગોળીઓથી પણ સેંકડોનાં મરણ થયાં અને ઘણાક ઘાયલ થયા.

અમેરિકામાં ચાર્લેસ્ટન શહેર ઇંગ્રેજ જનરલ ક્લિન્ટને જીત્યું, અને તેની ફોજની ત્રણ ટૂકડીએ કારોલૈના પ્રાંતમાં કુચ કરી. એમાંની એક કેમ્ડન આગળ અમેરિકન ફોજને હરાવી. અમેરિકનોને માથે એક બીજી ચઢ આવી પડવું પણ તેના સપાટામાંથી તેઓ બચી ગયા. તેમનો વિ-

ખાસ સરદાર આર્નોલ્ડ ફૂટયો. તેના તાબાની ફોજ અને કિલ્લા ઇંગ્રેજને આપી દેવાનો બંદોબસ્ત ચાલતો હતો તેવામાં તેની વાત પકડાઇ ગઇ, અને તે મુશ્કેલીથી નાસી છૂટ યો. તેની જોડે મસલત કરવા આવેલા ઇંગ્રેજ અમલદારને અમેરિકનોએ ફાંસી દીધી.

એડમિરલ જ્યાર્જ રોડનીએ દરિઆ ઉપર મેટલીક ફતેહ મેળવી ને ઈંગ્લાંદની આબરૂ રાખી. રૂશિઆ, સ્વીદન, દેન્માર્કના રાજ્યોએ ઠરાવ કર્યો કે બંડખોર અમેરિકનોના જે બંદરોને ઇંગ્રેજી નોકાસેને ખરેખરાં ઘેર્યા ન હોય તેમાં વેપાર કરવાને તે દેશના વેપારીઓને છૂટ આપવી, માત્ર શસ્રો તથા દારૂ ગોળા વગેરે યુદ્ધની સામગ્રી નહિ લઇ જવી. હોલાંડ દેશ એ ઠરાવમાં સામિલ થયો, અને ત્યારપછી વિએના, બર્લીન, નેપલ્સ, વેનિસ અને પોર્તુગાલના રાજ્યોએ પણ તેમ કર્યું.

વલંદાની સરકારે પણ અમેરિકનોને કુમક કરવાના કરાર કર્યા એવી ખચીત ખબર પડતાં ઈંગ્લાંદની સરકારે તેની જોડે યુદ્ધનો ઢંઢેરો ફેરવ્યો. દક્ષિણ અમેરિકામાં વલંદા લોકોનાં કેટલાંક સસ્થાન ઇંગ્રેજી લશકરે જપ્તી લીધાં, એ ઉપરાંત વળી એક બીજી આફત બંડખોરો ઉપર આ વેળા પડી. ફ્રાન્સના હુમલાથી હોલાંડનો બચાવ કરવાને નેધર્લાંડની સરહદ ઉપર કેટલાંક શહેરો અને કિલ્લા કોટ કર્યા હતા તે આ વખતે જર્મનિના શહેનશાહે તોડી નંખાવ્યા, (ઇ. સ. ૧૭૮૧). વલંદાના એક નોકાસૈન્યે ઇંગ્રેજી નોકાસૈન્યને હરાવ્યું. અમેરિકાના કાઉંટ ડી ગ્રાસ્પ નામે નોકાધિપતિનું બળ વિશેષ હોવાથી તેની સામે મોકલેલાં ઇંગ્રેજી નોકાસૈન્યને બેશી રહેવું પડ્યું. ફ્રેંચ સરદારે સંગ્રામ ન કરતાં જનરલ વાસિંગ્ટનની મદદે જવાનું વધારે પસંદ કર્યું. લોર્ડ કાર્નવાલિસના લશ્કરે વર્જીનિયા અને કેરોલાઇનામાં ફતેહ મેળવી તેથી ઈંગ્લાંડના લોકોને હીમત આવી. અમેરિકનો થોડાક ઉદાસ થયા. ન્યુયાર્કપર જવાનો ઇરાદો કરે છે એવાં બહાનામાં ઇંગ્રેજોને નાખી વાસિંગ્ટને ફ્રેંચ નોકાસેનાની મદદથી દક્ષિણમાં રહેલાં ઇંગ્રેજી લશ્કરપર સ્વારી કરી. ન્યુયાર્કનો બચાવ કરવાની આતુરતાને લીધે સર હેન્રિ ક્લિન્ટને અર્લ કાર્નવાલિસને કુમક મોકલી નહિ તેથી અમેરિકન અને ફ્રેંચની ભેગી થએલી ફોજની સામે કાર્નવાલિસથી થવાયું નહિ તે ઉમરાવે બનતો તેટલો બચાવ કર્યો તોપણ શરણે આવવાની જરૂર પડી. એ પ્રમાણે

અત્યાર સુધીમાં એ ઇંગ્રેજી સેનાને તાબે થયું પડયું એ સમાચાર ઇંગ્લાંડમાં પહોંચ્યાથી લોકો નાઉમેદ થયા અને વિચારવા લાગ્યા કે વિગ્રહ જારી રાખવાથી કંઈ ફળ થવાનું નથી (ઇ સ ૧૭૮૧) રાજા ને વજીરોની ઇચ્છા તો વિગ્રહ જારી રાખવાની હતી, પરંતુ પાર્લામેંટમાં તેમની તરફમાં એ બાબતમાં બહુ મત પડયા નહિ તેથી તેમણે રાજીનામાં આપ્યાં માર્કિસ રાકિંગહામ અને ગા ફાકસ નવા પ્રધાન થયા અને તેમણે સલાહ કરવાની તજવીજ કરી તોપણ લડાઈનું કામ ધીમું પાડયું નહિ એમની ગાદી ઝાઝીવાર કારભારપર રહી નહિ રાકિંગહામનું મરણ થવાથી મુખ્ય પ્રધાનની જગા અર્લશેલ્બર્નને હાથ આવી એ નવા પ્રધાનના હાથમાં કારભાર આવ્યાની અગાઉ અડમીરલ રાડનેના નૌકાસૈન્યે કાઉંટ ડી ગ્રાસના નૌકાસૈન્યનો પરાભવ કર્યો જીબ્રાલ્ટર જીતી લેવાને ફ્રાંસ અને સ્પેનના જબરા લશ્કરો મળ્યા હતા તેઓનો છેવટે પરાજય કર્યો હિંદુસ્તાનમાં સર આયરકુટના લશ્કરે હૈદરઅલી અને ફ્રેંચના લશ્કરોને હરાવ્યા વલંદાના સઘળા સસ્થાનો ઇંગ્રેજોને હાથ આવ્યાં ટીપુ સાહેબ અને ફ્રેંચના એક લશ્કરને એક ઇંગ્રેજી લશ્કરે હરાવ્યું હિંદુસ્તાનના સમુદ્રોમાં ફ્રેંચ અને ઇંગ્રેજનું જોર લગભગ સમતોલ હતું ટીપુએ આ વખત ઇંગ્રેજોને નમાવ્યા તેથી તેમની કીર્તિ એશિયામાં ઓછી થઈ

પાર્લામેંટમાં અર્લશેલ્બર્નની તરફ વધારે માણસ નહિ હોવાથી રાજકારભાર લોર્ડ નોર્થ અને ફાકસ સાહેબને હાથ આવ્યો એ પુરૂષો સામસામા પક્ષના હતા તોપણ આ વખતે મળી ગયા અમેરિકાના સસ્થાનોનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ્યું તેથી સલાહ થવામાં કાંઈ હરકત રહી નહિ, (૩૦ નવેમ્બર, ૧૭૮૨) તહનામું વરસેલ્સમાં થયું ફ્રાંસ અને સ્પેન જોડે પણ સલાહ થઈ અને થોડાક વખત પછી હોલાંડ જોડેનો ટંટો પણ પત્યો

આ વિગ્રહથી ઉત્તર અમેરિકામાંના કેટલાક ઇંગ્રેજી સસ્થાનો એકત્ર થઈ ઇંગ્લાંડના રાજ્યથી સ્વતંત્ર થયા હાલ તેઓ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કહેવાય છે એમનો મહાજો નેમ૨ ગાને યુરોપના રાજ્યોને લશ્કર વગેરે કરીને હમેશનો ખરચ થાય છે તે આ નવા રાજ્યોમાં નહિ પડવાથી ત્યાંના લોક ઉતાવળે ઘણા આબાદ થયા થોડા વખતમાં તેઓ ઘણા ધનવાન

અને બળવાન થઇ પડ્યા વસ્તી વગરની પુષ્કળ રસાળ જમીન એમના કબજામાં આવ્યાથી યુરોપના અનેક દેશોથી ઘણાક માણસો ત્યાં જઇને વસ્યા, આરંભમાં અમેરિકનો પાસે વેપારનું ભંડોળ જોઇએ તેટલું નહિ હોવાથી ત્યાંના વેપારીઓને ઉછીના નાણા લેવાની અથવા ઉધાર ધંધો કરવાની જરૂર પડી. એ મદદ તેમને બીજા દેશો કરતાં ઇંગ્લાંડથી વધારે મળી માટે બીજા દેશો કરતાં તેમની અને ઇંગ્લાંડની વચ્ચે વધારે વેપાર ચાલ્યો. બંડ થયાથી એ સંસ્થાનો તાબામાંથી જતાં રહ્યાં. તેથી જે નુકસાન થયું તે કરતાં એ વેપારથી ઇંગ્લાંડની પ્રજાને વધારે નફો થયો. હોલાંડનો વેપાર આ વખતે પડી ભાંગ્યો ને ઇંગ્રેજોને હાથ આવ્યો. કાનેડા અને નોવાસ્કોશીઆ એ બે સંસ્થાનો ઇંગ્લાંડને હસ્તે રહ્યાં. અમેરિકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનોને વેપારથી જે લાભ થયો તે તેમને પણ થયો. વેસ્ટઇંડીયા-દ્વીપોને વેપાર સંબંધી જે અઘટીત બંધનો હતાં તે તોડી નાખવાથી તેઓમાં પણ ઘણો સુધારો થયો. દરિઆનાં તોફાન આ વખતે કેટલાંક થયાં તેથી એ બેટોમાં રાખેલા હબસી ગુલામોએ ફીતુર કર્યાં તેથી ત્યાંના વેપારમાં કેટલાક વખત સુધી ખલેલ પહોંચી

खंड ५ मो.

યૂરોપનો ઇતિહાસ—અમેરિકાના વિગ્રહના અંતથી તે ફ્રાંસના રાજની ઉથલ પાથલની શરૂઆત સુધી.

અમેરિકાનો વિગ્રહ ચાલતો હતો તે દરમિયાન યૂરોપનાં રાજ્યોમાં રાજકીય પ્રકરણમાં ધીમે ધીમે સુધારો થતો દેખાયો. જર્મનિના ઘણાક રાજાઓ સ્વેચ્છિકપણે જુલમ કરતા હતા તે કરતાં ઓછો કરવા લાગ્યા, ખરચખૂટણ તથા લશ્કરી ખાતાઓમાં ફેરફાર કરતા ગયા તથા સુધારાની હાલતને અનુકુળ નવા કાયદા સ્વીકારતા ગયા. સુધારો કરનારા રાજાઓમાં જોસફ શહેનશાહ ઘણોજ સાહસિક હતો. ધર્મસમાજની વ્યવસ્થા કરવાના ઉપાયોને લીધે તેને છઠ્ઠા પાયસ જોડે ટંટો થયો. એ પોપ નવી ચાલને ત્રાસથી ધિક્કારનો તથા રોમિશ સીના જૂના ઢોંગોને હઠથી વળગી રહેતો. જોસફનો ફેરફાર કરવાનો વિચાર ભાંગી પડવાને રૂબરૂ મળવાની સત્તા બસ છે એવું સમજી તે પોપ મોટો ખરચ કરી વિએના ગયો, ત્યાં શહેનશાહે તેને પુષ્કળ સન્માન આપ્યું પણ પોતાના ઠરાવને આગ્રહથી વળગી રહ્યો. એ પ્રમાણે તેની મુસાફરીની મહેનત વ્યર્થ જવાથી અને વળી રૂશિઆ અને પ્રુશિઆના દરબારમાં પણ તેની માગણી સ્વીકારવામાં આવી નહિ તેથી ધર્માધિપતિની લોકમાં હાંસી થઇ. ટર્કીના વિભાગ કરી માંહોમાંહે વહેંચી લેવામાં કાથરૈન રાણી જોડે સામીલ થવા જોસફ રાજા ખુશી હતો. તેણે ક્રીમિઆ હસ્તગત કરવાની તે રાણીને પરવાનગી આપી, પરતુ આસ્ત્રિઆના પ્રાબલ્યથી પશ્ચિમ તરફના મુખ્ય બળો ત્રાસ પામતા હતા અને તેઓએ એની સામા થવાને સંપ કર્યો તેથી તુર્કી રાજનો બચાવ થયો. જોસફ શહેનશાહ પરરાજયમાં પગપેસારો કરતો હતો તેનો અટકાવ કરવામાં પ્રુશિઆનો રાજા અગ્રેસર હતો.* આસ્ત્રિઅન નેધર્લાંડનાં વહાણોને શેલ્ટ નદીમાં સ્વતંત્રપણે હં-

કારવા નહિ દેવા તેણે વલંદા લોકોને છુપી રીતે ઉશ્કેર્યા અને જર્મનિનાં રાજ્યોમાંનું કોઇ ખંડિત ન થાય એવો બંદોબસ્ત રાખવાને તે રાજ્યોનો એકો કર્યો. વિજયો મેળવી ફ્રેદરિક રાજાએ જે રાજ્યનો વિસ્તારમાં લગભગ બમણું વધારી દીધું હતું તેને મજબૂત પાયાપર લાવવાનું કામ પૂરૂં થયું એટલામાં તેનું મૃત્યુ થયું, (ઇ. સ. ૧૭૮૬). તેની પછી તેનો ભત્રિજો ફ્રેદરિક વિલ્યમ ગાદીએ બેઠો. એ નવા રાજાનું લક્ષ હોલાંડના રાજકાજે તરફ જલદી ખેંચાયું.

પ્રજાસત્તાક રાજ સ્થાપવામાં અમેરિકનો વિજયી થયા તેથી વલંદા લોકોને પોતાના અસલના પ્રજાસત્તાક રાજની પુનઃ સ્થાપના કરવાની તથા તેમના મુખ્ય અધિકારીની સત્તા કમી કરવાની કે તદ્દન ખુંચી લેવાની લાલચ લાગી. એ અધિકારી સઘળી વાતે રાજા સરખો હતો, માત્ર નામે રાજા કહેવાતો નહોતો. ઓરેંજનો રાજા એ વખતે એ પદવીપર હતો, તેના દુસ્મનોને ફ્રેંચ લોકોએ ઉત્તેજન આપ્યું. એવી આશાથી કે પ્રજાસત્તાક પક્ષના હાથમાં અધિકાર આવ્યાથી હિંદુસ્તાનમાં વલંદાસંસ્થાનો હતાં તે ફ્રેંચોને મળે અથવા એશિઆ માંહેલી બ્રિટિશોની ચડતી થઇ હતી તેને રોકી આપવામાં એક દેશી એકડા મળે. પરંતુ પ્રુશિઆના નવા રાજાની બેનનું લગ્ન એ અધિકારી જોડે થયું હતું માટે તેણે ફેરફાર નહિ કરવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ઇંગ્રેજી એલચીએ ફ્રેંચ લોકોના કાવતરાં નિષ્ફળ જાય તે માટે ઘણો શ્રમ લીધો. ઓરેંજની રાણી (પ્રુશિઆના રાજાની બેન)નું અપમાન થયું તેથી તકરારનો અંત આણવાનો લાગ આવ્યો. પોતાની બેનનું અપમાન થયુ તેનું વૈર વાળવા ફ્રેદરિક વિલ્યમે તત્કાળ લશ્કર મોકલ્યું. ફ્રાંસે મદદગારોને વાખાતા મુક્યા તેથી તેઓ તે લશ્કરની સામા થઇ શક્યા નહિ અને ઓરેંજના હાકોરને પોતાની સઘળી સત્તા પાછી મળી.

લુઇસના પ્રધાનો તેમની વારે ચઢ્યા નહિ તેનુ કારણ ફ્રાન્સની વસુલાતની અવ્યવસ્થિત હાલત હતી. ઇગ્લાંડપર તેમને ઇર્ષા હતી તેને લીધેજ તેઓ અમેરિકાના વિગ્રહમાં સામીલ થયા હતા, અને આગલા રાજના વખતમાં પૈસો બહુ ઉડાવ્યો હતો તેથી તીજોરી ખાલી થઇ હતી, તેના કરતાં વધારે માઠી અવસ્થામાં આવી પડી. એ સંકટમાંથી રાજને

ઊડાવવા માટે કેટલાક પ્રધાને પ્રયત્ન કર્યા. પરંતુ રાણી મેરી આંટોઇનેટની એવકૂફી ભરેલી તરફદારીને લીધે કલોન પ્રધાનની પદવીએ ચઢ્યો હતો તેણે વગર વિચારે કેટલાક ઉપાય ગોઠ્યા તથા તેને હઠથી પકડી રહી અવ્યવસ્થામાં વધારો કર્યો. પાર્લામેંટ વિરૂદ્ધ હોવાથી કલોને જાગીરદારો (હક્કદારો) અથવા જમીનદારો અને પાદરીઓની સભા બોલાવવાની રાજાને ભલામણ કરી. (ઇ. સ. ૧૭૮૭). પરંતુ જેટલો કર આપવો યોગ્ય હતો તેના કરતાં પણ ઓછો આ લોકો અત્યાર સુધી આપતા હતા અને કર લેવાની વાજબી રીત તેઓ પસંદ કરશે એવી આશા રાખી શકાતી નહોતી. નેકર નામે સ્વીસ શરાફ થોડા કાળ સુધી વસુલાતખાતાનો પ્રધાન હતો તેણે કલોનનો પ્રતિપક્ષ પકડ્યો. સરકારની ધીરજ ઘટી હતી તે વધારવાને એ ઉપાય અયોગ્ય હતા એવું તેણે બતાવી આપ્યું. લુઇસે કલોનને રજા આપી પરંતુ નેકરને દીવાન કરી લોકને રાજી કરવાની રાજાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાને એ અમીરોએ ના કહી તેથી તેણે તે સભાને રજા આપી. અમેરિકાની લઢમાં ફ્રેંચ દરબારે હાથ ઘાલ્યો તેથી તેના ઉપજ ખરચમાં અવ્યવસ્થા થઇ તે ઉપરાંત સ્વાધીનતાની રાજનીતિ ચઢાનારા ફ્રેંચ લશ્કરના સરદારો અને સિપાઇઓ પોતાના દેશની સ્વેચ્છિક રાજરીતિથી નારાજી થયા. ઇગ્લાંડના જેવા સ્વાધીનતાના કાયદાની રાજરીતિ સ્થાપવાની સઘળી પ્રજામા આકાંક્ષા થઇ, તેમાં વળી વધારે ઉત્સાહી લોકો પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવાના વિચાર કરવા લાગ્યા. આસ્ટ્રિઆ સાથે દરબારનો સબંધ હોવાથી લોકોમાં અતિ છૂપો અસંતોષ ઉપજ્યો હતો. ફ્રાન્સના બળ તથા સત્તાની પડતી. દશાનુ મૂળ સાત વર્ષના વિગ્રહની દરમિયાન વિએનાના દરબાર સાથે ઐક્ય થયો હતો તે હતું. આ અપ્રિય ઐક્યને અમર રાખવાનું તે રાણીનું સ્વાભાવિક વચણ હોવાથી લોકોને તેનાપર વહેમ આવ્યો તથા અપ્રીતિ થઇ. એ યૂરોપના રાજ્યોને પોતપોતાની મર્યાદામાં રાખવાની સત્તા ફ્રાન્સને હાથ રહી નહોતી તેથી ફ્રેંચલોક સમતુલ્યતામાં રહી ખેદ પામતા હતા. તે લોકો કાથરૈન રાણીના હુમલા તુર્કસ્તાનને બચાવી શક્યા નહિ તથા હોલાંડમાંના પ્રજાસત્તાક પક્ષે તેની સેવા બજાવવા માટે જે કૃત્યો કરેલાં તેને કાજે તેમને શિક્ષા ભોગવવી પડી પણ ફ્રાન્સથી મદદ થઇ શકી નહિ તેથી ફ્રેંચ લોકને માઠુ લાગ્યું.

આ રીતે ફ્રાન્સમાં ગરબડાટ ચાલતો હતો ત્યારે બીજાં રાજ્યોમાં સુધારો ધમધોકાર વધતો જતો. વેપારના રક્ષણને અર્થે નવા ધારા બાંધી તથા પાદરીઓ હદ ઉપરાંત સત્તા વાપરતા તેનો અટકાવ કરી સ્પેન તથા પોર્તુગાલના રાજાઓએ પોતાનાં રાજ્યો સુધારી દીધાં. તે બેઉએ મળીને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંના ચાંચીયા લોકોને શાસન કરવાને તે બેઉએ એકો કર્યો પરંતુ આલ્જિરીઆની રાજધાની ઉપર તેમનો હુમલો વ્યર્થ ગયાથી તેમની મતલબ પાર પડી નહિ. શાહેનશાહ જોસફ તથા તેનો ભાઇ ટસ્કનીનો મહાન્ ડ્યુક લીઓપોલ્ડ નવા અને હિતકારક ધારા બાંધી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. શરીરને પીડા કરી ગુન્હા મનાવવાનો રિવાજ તેમણે બંધ કર્યો અને મોતની શિક્ષાને પાત્ર થાય એવા ગુન્હાની સંખ્યા ઘણીજ ઓછી કરી નાખી. તેમનું જોઇ રાણી કાથરૈને પણ તેમ કર્યું. એ રાણીના કાયદાથી રૂશિયાની પ્રજા ઘણીજ સુખી થઇ. એજ રીતે સુલતાને પણ તુર્કસ્તાનના કાયદા સુધારવાની આકાંક્ષા દર્શાવી.

પરંતુ ફ્રાન્સમાં જે બનાવો બન્યા તેથી યૂરોપનાં રાજ્યમાં સુધારાના નામથી લોકો ત્રાસ પામ્યા. અમીરોની સભાને બરખાસ્ત કર્યા પછી ટુલુસનો આર્ચ બિશપ બ્રીએન દીવાન થયો હતો તેણે હીસાબ રજુ કરવાની ના પાડી પાર્લામેંટો જોડે કજીયો કર્યો. નવા કરો ઉઘરાવવાના હુકમ નોંધ્યા પહેલાં એ હીસાબ તપાસવાની તેમણે હઠ લીધી હતી. જમીનદારો તથા પાદરીઓના હક્ક જાળવવાનો એ પાર્લામેંટનો મુખ્ય હેતુ હતો. એ દીવાને ઓછો પક્ષપાત કરવાની ભલામણ કરી તે વારે તેના સામાવાળાઓએ ગુસ્સાના આવેશમાં આખી પ્રજાની સભા બોલાવવાની માગણી કરી એ માગણીની મંજૂરીની આશા રાખ્યા સિવાય દરબારને માત્ર ઉપદ્રવ કરવા અમીરો તથા પાદરીઓ સામીલ થયા. એમ છતાં લોકોએ આતુરતાથી એ વાત ઉપાડી લઇ તે અમલમાં અણાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ પ્રતિરોધ દૂર કરવા માટે તે આર્ચબિશપે વિવિધ યુક્તિઓ રચી પરંતુ પાર્લામેંટોના મમતને લીધે તે સઘળી વ્યર્થ ગઇ. દરેક યુક્તિ અફળ જવાથી રાજાએ નેકરને ફરી બોલાવવાની કબુલાત આપી, (ઇ. સ. ૧૭૮૮). એજ સમયે આખી પ્રજાની સભા તત્કાળ બોલાવવાનું વચન પણ તેણે આપ્યું. એ સભા ઇ. સ. ૧૬૧૪ પછી કોઇ દિવસ મળી નહિ હતી.

આ કાયદા બાંધનારી સભા બોલાવ્યાની પૂર્વે અમીરો, પાદરીઓ તથા લોકો એ ત્રણ જણે કેટલા કેટલા વકીલો મોકલવા તેનો નિશ્ચય કરવો અવશ્ય હતો. દરેક જણે સરખા વકીલો મોકલવા એવો જમીદારોનો મત હતો, પરંતુ પાછળથી એવો ઠરાવ થયો કે લોકોના વકીલોની સંખ્યા અમીરો તથા પાદરીઓના વકીલોની એકઠી કરેલી સંખ્યાની બરોબર જોઈએ રાજાએ કહ્યું કે એ ત્રણ જણે જુદા જુદા ખંડમાં બેસવું, પરંતુ પછીથી વિશેષ તકરાર ન પડે એવો આ અગત્યની બાબત વિષે ચોક્સ નિશ્ચય થયો હતો. ઇ. સ. ૧૭૮૯ ના મે માસની ૫ મી તારીખે આખી પ્રજાની સભા વર્સેલ્સમાં મળી. લોકના મુખત્યારોએ પોતાના બળનો વિશ્વાસ રાખી માગણી કરી કે એ ત્રણ જણે એક ઠેકાણે બેસી સાથે મત આપવો જોઇએ. થોડીક તકરાર થયા પછી આ અગત્યની બાબત કબુલ કરવાની દરબારને જરૂર પડી અને એકઠા મળેલા લોકોએ નાશનલ એસેમ્બલી (લોકની સભા) નામ ધારણ કર્યું.

પારિસમાં હુલડ થયું તેનું કંઇક કારણ દુકાળ હતો. તરકટી અને લોભી મનુષ્યોએ લોકને ઉશ્કેરી હુલડમાં વધારો કરી રાજા તથા તેના કુટુંબપર તેમને ગુસ્સે કર્યા ઇન્વલીડની હાસ્પીટલ નામે સરકારી મકાનમાં હથિયારો હતાં તે તેમણે લુટી લીધાં, અને કિલ્લુરખોરો બાસ્તીય નામે કિલ્લાપર હુમલો કરવા તત્કાળ આગળ ગયા. રાજ સંબંધી જેઓ ગુન્હા કરે અથવા જેનાપર ઇતરાજી થાય તેમને કેદ કરવાનું એ બંધીખાનું હતું. થોડીક વાર સામે થયા પછી જોઇએ તેટલું લશ્કર નહિ હોવાથી ગવર્નર કોલકરાર કરી શરણ થયો, પરતુ એ શરતો ક્રોધાંધ લોકોએ ગણકારી નહિ. ગવર્નરના શરીરના કકડે કકડા કર્યા અને ઘણા સિપાઇઓનો નિર્દયપણે ઘાત કર્યો. અતિ ભય પામીને લુઇસે પ્રજાનું સાંત્વન કરવાના ઉપાય કર્યા; તેણે પારિસ અને વર્સેલ્સમાં સરકારી લશ્કર હતું તેને સાંથી ખસેડયું, અને લોકની ફોજને શહેરનું રક્ષણ સોંપ્યું. આ નવા લશ્કરનો ઉપરી માર્કિસ લાફેટને બનાવ્યો. એ સરદારે અમેરિકાના વિગ્રહના સમયમાં સ્વતંત્રતાને અર્થે ઉદારતાના વિચારો બતાવી તથા સેવા બજાવી લોકોની પ્રીતિ મેળવી હતી. પરંતુ લોકને રાજી કરવાનો રાજાએ પ્રયત્ન કર્યો તે મિથ્યા ગયો. પારિસવાસીઓ તરફથી આશ્રય મળશે એવા ભરોસા-

થી લોકસત્તા સ્થાપન કરનાર પક્ષના આગેવાનોએ ધારા બાંધનારી સભાને વર્સેલ્સથી પારિસમાં લાવવાનો નિશ્ચય કરી એ માગણી કરવાને લોકોને છૂપી રીતે ઉશ્કેર્યા. નાશનલ ગાર્ડોમાંના કેટલાક ભાગની જોડે નીચ વર્ગનું ટોળું વર્સેલ્સ ગયું, તેણે રાજમહેલમાં પેશીને કેટલાક રક્ષકોને ઠેર કર્યા, અને પારિસ પ્રત્યે તેમની જોડે તુરત જવાની રાજાને ફરજ પાડી. એ રાજાને બંદીવાન જેવો કરી શહેરમાં લાવ્યા. માર્ગમાં બીભિત્સ વચનો બોલતા તથા તેનું અપમાન કરતા.

આ વિપરિત કર્મથી ફ્રાન્સના રાજ્યપરિવર્તન (ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન)ની શરૂઆત થઇ. ત્યારપછી રાજાની સત્તા માત્ર નામનીજ રહી અને રાજ્યના અસલના ધારા સુઇ ગયા. શહેરી લોકો નવીજ રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપવાની કલ્પના કરવા લાગ્યા, આતુર સ્વદેશાભિમાનીઓ દુનિયામાં કોઇ દિવસ થયું નહિ હોય એવું અન્યૂન રાજ સ્થાપવાની આશા રાખતા, પરંતુ નીચ તથા દુષ્ટ પુરૂષો લોકોના હુલ્લડ ફિતુરને ઉશ્કેરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા યત્ન કરતા; તેમાં છેલ્લા વર્ગના લોકોનીજ અભિલાષા માત્ર પરિપૂર્ણ થઇ.

ખંડ ૬ ઠ્ઠો.

ફ્રાન્સનુ રાજ્યપરિવર્ત્તન.

૧૬ મા લુઇસને પારિસમાં કેદ પકડી આણ્યો તે વખતથી ફ્રાન્સની અસલની રાજરીતિ લય પામી રાજાનો અમલ માત્ર નામનોજ રહ્યો; ફ્યુડલ હકો રદ્દ થયા, વંશપરંપરાના ખીતાબ કાઢી નાખ્યા તથા દેવસ્થાન ખાતાની જાગીરો હતી તેને સરકારી કરી નાખી તેથી અસલની રાજ્યરચનાનો નાશ થઈ અધિકારની સ્થાપના થઇ. કેટલાક જર્મનિના રાજાઓના આલ્સેસમા સંસ્થાનો હતા તેઓ આ ફેરફાર કરનારાઓની સામે થયા, પરંતુ પ્રજાના આગેવાનોએ સમાધાન 'કરવાના ઠરાવપર લક્ષ દીધું નહિ, અને એ રીતે રાજ્યપરિવર્ત્તનના આગેવાનોને પોતાના કાર્યક્રમના આરંભમાજ જર્મન અધિરાજ સાથે બિગાડ થયો જાકોબિન સભા નામે એક મંડળી પ્રજાના મુખ્ય આગેવાનોએ સ્થાપી. મંડળીનું જાકોબિન નામ તેના મળવાના સ્થાનપરથી પડ્યું. જેઓ રાજાના પક્ષકારો હતા તેમની આ લોકો નિંદા કરતા હતા જાકોબિન લોકોના પ્રપંચથી લોકો દરબારપર કોપ કરવા લાગ્યા અને ફ્રાન્સના ઘણા ભાગમાં હુલ્લડ થયાં. રાજ્યની ઉથલ પાથલથી નારાજ થઇ અમીરો પરદેશોમાં નાશી ગયા, એ યૂરોપની શાંતિને ઘણું નુકસાનકારક હતું. સ્વદેશમાં રહી કાયદા પ્રમાણે પ્રતિરોધ કરવાની તજવીજ ન કરતાં જૂની રાજરીતિની તેની બધી ખોડખાંપણ સહીત પારકા દેશના રાજાઓની મદદથી પુનઃ સ્થાપના કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. જર્મનિનો શહેનશાહ, પ્રુશિઆનો રાજા અને સાક્સનિનો ઇલેક્ટર એ ત્રણુ જણુની પિલનિટ્ઝ નગરમાં મુલાકાત થઇ વાતચીત થઇ. ફ્રાન્સના રાજાનો ભાઇ અને પરદેશ નાશી ગયેલા ઉમરાવોનો મુખી આર્ટોઇસનો ઠાકોર વગર તેડે ત્યાં ગયો અને તેણે રાજાઓના હક વિષે મોઘમ જાહેરનામું તેમની પાસે કરાવ્યુ. જાકોબિન લોકના જૂલમથી તથા પારિસના હુલ્લડખોરોની ઉન્મત્તાઇથી અને તેની આશા નિત્ય ભંગ થતી તેથી કંટાળી

જઇ બંદીખાનામાંથી નાશી જવાનો તથા સરહદ ઉપર આશ્રય લેવાનો લુઇએ નિશ્ચય કર્યો. રાણી અને છોકરાં સહિત તે પારિસમાંથી નાસી ગયો પરંતુ દુર્દૈવે વારેનિસમાં ઓળખાયો તેથી તેને પકડયો અને કેદ કરી ફરીને શહેરમાં આણ્યો. આ રીતે લુઇસનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો તેથી તેના કુટુંબપર લોકને શક આવ્યો તેનો લાભ જાકોબિનોએ લીધો. પરંતુ મધ્યમ ફેરફાર કરનાર સ્વદેશાભિમાનીઓનું એટલું સામર્થ્ય હતુ કે તેમણે જાકોબિનોને શહેરમાં રાખ્યા. ઘણીવાર સુધી વિચાર કર્યા બાદ નવી રાજ્ય-વ્યવસ્થાનો કાયદો તૈયાર કરી મંજૂરી માટે તેમણે રાજા આગળ મૂક્યો. એ કાયદો લુઇએ ઝટ મંજૂર કર્યો તેથી, તથા એ ગોઠવણથી હું સંતોષ પામ્યોછું એવું તેણે યૂરોપના દરબારોમાંના પોતાના વકીલોને કહાવી મોકલાવ્યું તેથી થોડીવાર સુધી લોકોની તેનાપર પ્રીતિ થઇ. લીઓપોલ્ડ શહેનશાહે બીજાં રાજ્યોને ખબર કરી કે વિગ્રહ થવાનો ભય જતો રહ્યો અને ફ્રાન્સની અંદર તથા પરદેશોમાં શાંતિ રહેશે.

પરંતુ એ રીતે સ્થાપેલો કાયદો અચળ રહી શક્યો નહિ, એમાં કેટલીક ખામીઓ હતી. ફેરફાર કરવાની આકાંક્ષાથી ઉશ્કેરાઇ રાજ્યની મુકરર રીતિથી સંતોષ પામી ફ્રેંચ લોકો બેશી રહ્યા નહિ. જે મંડળીએ એ કાયદો બાંધ્યો હતો તેને બરખાસ્ત કરી. નવી રીતિ મુજબ બીજી સભા બોલાવી આગલી સભા કરતાં આ સભામાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યના તોફાની પક્ષકારોનું જાસ્તી બળ થવાથી બીજા રાજ સાથે લડાઇ ચલાવવી એવો રાજ્યપરિવર્તન પક્ષનો હેતુ હતો. પરદેશ નાશી જનારાઓની શંકાભ-રેલી વર્તણુકને લીધે, જર્મનિના દરબારોમા તેમનાં કાવતરાંને લીધે તથા આલ્સેસમાં જર્મન રાજાઓના ફ્યુડલ હકો જાળવવાના શહેનશાહના ઠરા-વને લીધે લડાઇ શરૂ કરવાના બહાનાં તેમને જડી આવ્યાં લિઓપોલ્ડ શહેનશાહના મરણથી ટટો થવાનો સંભવ વધ્યો. તેની ગાદીએ બેસનાર બીજા ફ્રાન્સીસે લશ્કરની તૈયારી કરવા માંડી. એમ કરવાના કારણનો સંતોષકારક ખુલાસો કરવાની તેણે ના કહ્યાથી લુઇસે તેની સામે લડાઇ કરી. (ઇ. સ. ૧૭૯૨). પરંતુ રાજાના મંત્રીમંડળમા સંપ નહોતો, નાશ-નવ સભામાં કુસંપ હતો તેથી રાજકર્ત્તાઓના વિચારમા એટલો બધો ગભરાટ થયો કે સખ્યામા વધારે છતાં તેના લશ્કરનો પરાજય થયો. આ

દુર્ભાગ્યનું ખરૂં કારણું જાકોબીન લોકનાં કાવતરાં હતાં. તેમ છતાં તેમણે રાજાના પક્ષને માથે દગાબાજીનો દોષ મૂક્યો અને રાણીના સગા આસ્ટ્રિઆના દરબારના કહ્યા પ્રમાણે ફ્રાન્સના દરબારની વર્તણૂક છે એવું કહેવા લાગ્યા. આ દ્વેષભરેલી નિંદા ખંત કરીને ફેલાવ્યાથી તથા ઘણાક લોકોના માનવામાં આવ્યાથી પારિસના લોકો જૂલમ અને અવ્યવસ્થા કરવા ઉશ્કેરાયા. લાફેટ અને સમર્યાદ સ્વતંત્રતાના ચહાનારાઓએ એની સાથે મિથ્યા બાખરી બાંધી.

એક નવો બનાવ બનવાથી જાકોબિન પક્ષને જોર મળ્યું ફ્રાન્સમાં રાજાની સત્તા ફરી સ્થાપવાના કામમાં ફ્રાન્સિસ શહેનશાહને પ્રુશિઆનો રાજા ફ્રેડરિક વિલિયમ સહાય થયો. તેમનાં એકત્ર કરેલાં લશ્કરોનો સરદાર બ્રન્સિકના ડયુકને બનાવ્યો. આ રાજાએ નિષ્ઠુર અને અપમાનકારી પ્રસિદ્ધિપત્ર કાઢયું તેથી નુકશાન એ થયું કે સ્વદેશના રક્ષણને અર્થે ફ્રાન્સના સર્વ પક્ષો એકત્ર થઇ ગયાં. લુઇસના પરદેશ નાશી ગયેલા ભાઇઓ અને સગાઓએ ત્યારપછી તુરત રાજ્યપરિવર્તનના જાહેરનામા કાઢી દોષીત કર્યું તે દુર્ભાગ્ય રાજાને અતિ નુકશાનકારક થઇ પડયું આ જાહેરનામાની ખબર પારિસમાં પહોચતાં વારનેજ ક્રોધાંધ લોકોના એક ટોળાએ મહેલપર હુમલો કરી સ્વિસ પહેરેગીરોનો નિર્દયપણે ઘાત કર્યો, અને લુઇસને પોતાના કુટુંબ સહિત પ્રજાની સભાના મળવાના દિવાનખાનામાં ભરાઇ જવાની જરૂર પાડી. સભાસદોએ તેના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું. પરંતુ રાજા તરીકે તેનો ધર્મ બંધ કરી ટેમ્પલ નામે મકાનમાં તેને કેદ કરી રાખ્યો. એ મકાન ટેમ્પલ વર્ગના નાઇટોનો મઠ હતો.

જાકોબિન લોકોને આ ઉત્પાત કરતા જોઇ લાફેટ વિસ્મિત થઇ ક્રોધાયમાન થયો. લશ્કરને રાજભક્તિમાં દૃઢ રાખવાના તેણે પ્રયત્ન કર્યા આના સમયે જોઇએ તેટલું બળ કે ઉત્સાહ નહિ હોવાથી તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો તેથી તે નેધર્લાંડ નાશી ગયો; પૂર્વે તે રાજાની સત્તાની વિરૂદ્ધ થયો હતો માટે ત્યાં આસ્ટ્રિયનોએ પકડી તેને કેદ કર્યો. એની પછી લશ્કરનો સરદાર ડુમોરીએઝને બનાવ્યો. તેણે હુલ્લડખોરો સામે બાથ ભીડવા વધારે ઉત્સાહથી તૈયારી કરી. પોતાના બળનો વિશ્વાસ રાખી એકત્ર થએલું લશ્કર મોટી મોટી આશાઓ રાખી ફ્રાન્સમાં પેઠું અને આરંભમાં સત્વર આગળ વધ્યું તેથી નિ-

મુખ્ય પરિણામ થવાનો સંભવ દેખાયો. રાજ્યપરિવર્તનની સામે થનારાઓની સંખ્યા ઓછી કરવા માટે રોબસ્પીયરે, મારાએ તથા જાકોબિન લોકોના બીજા સરદારોએ શકને માટે પારિસમાં બધી બંદીખાનાઓમાં જે લોકોને પૂરેલા તેમનો ઘાત કરવાની યુક્તિ કરી. આ દારુણ પ્રયત્ન ઉન્મત્ત નગરવાસીઓએ સિદ્ધ કરી આપ્યો. ફ્રાન્સના બીજા ભાગોમાં પણ એવાજ દુષ્ટ કર્મો થયાં. લોકોમાં ભય પેસવાથી આ ત્રાસદાયક કર્મોની સામે વાંધા ઉઠાવવાની કોઇ માણસની હીમત ચાલી નહિ. એવામાં હુલ્લડખોરોને નહિ ધારેલી આફતો આવી પડી. રાજ્યપરિવર્તન થોડાજ તોફાની લોકોનું કામ છે તથા રાજાનો અમલ સ્થાપવાની ઘણુંખરીને સર્વ લોકોની ઇચ્છા છે એ પરદેશ નાશી જનારાઓનું કહેવું હતું. તેપર ભરોસો રાખીને અજાદિક સાધનો જોઇએ તેટલાં લીધા વગર સરીનું લશ્કર આગળ વધ્યું અને વાલ્મી આગળ તેમને શિકસ્ત મળવાથી તેમની છાવણીમાં દુકાળ પડ્યો અને રોગ જાગ્યો. સહીસલામત પાછા જવાને જીતેલા કિલ્લા પાછા આપવાની તેમને જરૂર પડી. કુમોરીયરે નેધરલાડમાં આસ્ટ્રિયનોની પાછળ પડી સજ્જડ વિજય મેળવ્યો. એથી બેલ્જીયનોને રાજ્યની ધુંસરી નાખી દેવાનું ઉત્તેજન મળ્યું. ફ્રાન્કફર્ટ અને મેઇન્સ વિજયીઓને હાથ આવ્યા. લુક્સેમ્બર્ગ જીતી લેવામાં પણ તેઓ ફતેહ દરજ્જે પાર પડ્યા. નાશનલ એસેમ્બલીનું નામ આ વખતે કન્વેન્શન પડ્યું. એ સભાએ પોતના દેશમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપી પરરાજ્યોમાં ઉત્પાત ફેલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે જે પ્રજા એ સ્વાધીનતા મેળવવા ઇચ્છતી હોય તેને સહાયતા કરવાના જાહેરનામા કર્યા તથા ફ્રેંચ લશ્કરે જીતેલા સર્વ દેશોની જૂની રાજ્યરીતિ રદ કરવાનો હુકમ કર્યો. નવાગતાક રાજ્યપક્ષે સેવોય જીતી લીધું હતું તથા જર્મન પ્રાંતો ઉતાવળે તેમના હાથમાં આવતા હતા. એ જાહેરનામું યૂરોપના રાજાઓની સામે નિમંત્રણનું કહેણ ગણાય.

તેમના સામાવાળિયા અનિશ્ચિત તથા બીકણ હોવાથી અને પારિસના હલકી વર્ણના હુલ્લડખોરોની સહાય મળવાથી જાકોબિન લોકો હવે કન્વેન્શનમાં કરતાહર્તા થઇ પડ્યા. પોતાની સત્તાનો પ્રથમ ઉપયોગ તેમણે એ કર્યો કે સ્વાધીનતાનો નાશ કરવાના પ્રયત્નમાં લુઇસ સામીલ હતો એવું તહોમત મૂકી તેની તપાસ તેમણે કરી. ઘણાજ જુસ્સા તથા ઉત્સાહથી

લુઇએ પોતાનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ ન્યાયાધિશોએ તેને ગુન્હેગાર ઠેરવવા પહેલેથીજ નિશ્ચય કર્યો હતો ૬૮૩ પ્રતિનિધિ મુખત્યારોએ તેનાપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી ગુન્હેગાર ઠેરવ્યો, માત્ર ૩૭ જણે તેની તરફેણમાં હતા લોકોને અપીલ કરવાને કહ્યું તે કોઇએ સ્વીકાર્યું નહિ પણ મુખત્યારોમા મોતની શિક્ષા કરવા સબંધી બે મત પડ્યા, તેમા ના કહેનારાની સખ્યા કરતા હા કહેનારાની સખ્યા ઝાઝી નહોતી તેથી એ સજા ઉતાવળે અમલમા લાવવાનો વિચાર જાકોબિનપક્ષે કર્યો.

ઇ સ. ૧૭૯૩ ના જાન્યુઆરિ માસની ૨૧ મી તારીખે અભાગિયા લુઇસને રાજધાનીમા ગરદન માર્યો મારતી વખતે રાજાનું અપમાન પણ કર્યું.

આ ખૂનથી આખા યૂરોપમાં લોકો કોપાયમાન થયા ફ્રેંચ એલચી નામે શોએલિનને બ્રિટિશ કોરટમાથી કાઢી મૂક્યો, અને ઇંગ્લાંદમાં ઘણાક લોકો અદ્યાપિ ફ્રેંચોના પ્રયત્નના વખાણ કરતા હતા તેઓ હવે રાજ્યપરિવર્ત્તનના મતવાળાઓની વિરુદ્ધ થયા હોલાંડમાં પણ એવોજ પરિણામ થયો. નેધર્લાંડમા ફ્રેંચોએ મૂલક છીનવા માડ્યો તેથી ત્યાની સરકાર ભયભીત થઇ.

ફુગાવો થતા સુધી કન્વેન્શન સભા બેશી રહી નહિ ઇંગ્લાંદના રાજા અને હોલાંડના હાકેમ જોડે પ્રજાસત્તાક રાજ્યને વિગ્રહ થયોછે એવો એ સભાએ ઠરાવ કર્યો આ ઠરાવનો હેતુ બને દેશના રાજા પ્રજા વચ્ચે ભેદ દેખાડવાનો હતો એટલે ફ્રેંચ લોકે ઇંગ્લાંડના કે હોલાંડના લોક જોડે લડાઇ કરી નથી પણ તેમના રાજ કરનારા જોડે કરી છે ફ્રાન્સના પ્રતિપક્ષીઓ જોડે સ્પેન ભળી ગયુ તેથી નવા પ્રજાસત્તાક રાજ્યને યૂરોપના એકત્ર થયેલા મુખ્ય રાજ્યો જોડે લડવાનું પ્રાપ્ત થયુ રાણી કાથરૈને જેટલી ધમકીની બૂમ પાડી તેટલી એ એકત્ર થયેલા રાજ્યોમાના કોઇએ પાડી નહિ. તુર્કસ્તાન સામે વિગ્રહમા વિજય મેળવી તેનો તેણીએ અત આણ્યો એ વિગ્રહમા તેણીના સેનાપતિ, સુવારોએ બીજો ઘણો મૂલક જીત્યો હતો અને કાળા સમુદ્રમા રશિઆની સત્તા તેણીને હાથ આવી સ્વીદનના રાજાનો પણ તેણીએ પરાજય કર્યો હતો. એ ફતેહનું કારણ સ્વીદનના લશ્કરની બેદીલી હતી સર્વ વાતે પોલાંડ રશિઆને તાબે હતુ માત્ર

નામનું જ હતું. તે દેશના નામનો નાશ કરવો એવો એ રાણી ગુપ્ત રીતે વિચાર કરતી હતી.ગુસ્તાવસના પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સામે વિગ્રહ કરવાને એકઠો થયો હતો તે રાજાઓના હક્કના રક્ષણાર્થે થયો હતો એમ ગણાતું હતું તેથી એકત્ર થયેલી સેનાનો સરદાર રાજા થવો જોઇએ એવો વિચાર થયો. સ્વીડનની પ્રજાની સ્વાધીનતાનો,ગસ્તેવસે નાશ કર્યો હતો તેણે એ કામ માથે લેવાનું કર્યું. પરંતુ સ્વારી કરવાની તે તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તેનાથી કંટાળી ગયેલા અમીરોએ તેની સામે તરકટ ઉભું કરી અકરસ્ટ્રોમ નામના અમલદારે તેને મારી નાંખ્યો, (ઇ. સ ૧૭૯૨).

ગસ્તેવસના મરણ પછી કાયરૈનનું કપટ વધારે સ્પષ્ટ થયું તેણે એ ફ્રેંચો સામે સખ્ત ભાષામાં લઢાઇનાં જાહેરનામાં કર્યાં, પરતુ લઢાઈ કરી નહિ. (તે માટે) યૂરોપનાં રાજ્યોને લઢાવી મારવાં એવો એ રાણીનો મુખ્ય હેતુ હતો. રૂશિયાની વૃદ્ધિપર કોઇની નજર તેઓ કરે નહિ તે માટે હોલાંડનું રક્ષણ કરવું અતિ અગત્યનું છે એવું ધારી ઇગ્લેંડ અને પ્રુશિયનો ડુમોરીયઝની ફતેહ અટકાવવા માટે એકત્ર થયા. એણે પ્રતિરોધ વગર વલંદા તાબેના બ્રબાન્ટપર સત્તા બેસાડી હતી, (ઇ. સ. ૧૭૯૩). જર્મનિ તરફ આસ્ટ્રિયનો વધતા જતા હતા તેથી ફ્રેંચોને વિજય મેળવવાના કામમાં વિક્ષેપ પડયો. લુવેનનું રક્ષણ કરવા ડુમોરીયઝ હોલાંડ છોડી ગયો. નીરવીન્ડન આગળ તેની હાર થઇ તેથી તેના સિપાઇઓ એટલા નાહીમત થયા કે ઘણા તેને તજી જતા રહ્યા. પ્રજાસત્તાક રાજ્યના ઉભય પક્ષોને તેનાપર વહેમ આવ્યો છે એવું માલૂમ પડવાથી ફ્રેંચ રાજ્યની અવ્યવસ્થિત હાલતથી કંટાળી જઇ ડુમોરીયઝે એકત્ર થયેલા લશ્કરોના સરદારો જોડે મળી જવાની ભાંજગડ માંડી અને તેની હીલચાલ તપાસવા કન્વેન્શને મોકલેલા પ્રજાના મુખત્યારોને કેદ પકડયા. પરંતુ સ્વરાજ્યની સામા થવામાં ફ્રેંચ લશ્કરની સંમતિ ન હોવાથી ડુમોરીયઝને આસ્ટ્રિયાના લશ્કરની છાવણીમાં નાશી જવું પડયું.

ડુમોરીયઝ પછી કસ્તૈન થયો તે એકત્ર થયેલાં સૈન્યને રોકી નહિ શકવાથી યાર્કના ડયૂકની સરદારી નીચે બ્રિટિશ ફોજ મદદે આવવાથી તેમણે વાલેન્સીનેસનો મોટો કિલ્લો લઇ લીધો. તેણે કરીને પારિસમાં જવાનો માર્ગ

ઉપડયો. એકઠા થયેલા લશ્કરનો અટકાવ કરવામાં ડમ્રીન ફ્રનેદ પામ્યો નહિ તેથી ફ્રાન્સની સરકારે તેનો શિરચ્છેદ કર્યો, અને ન્યાદિનાબિમાનને મરણના ભય વડે ઉશ્કેરેલું પ્રજાના રક્ષણને અર્થે થયેલી સભાને ફ્રાન્સમાં શ્રેષ્ઠ સત્તા સોંપી હતી તેની ફૂરતા કરતાં એકત્ર થયેલાં લશ્કરનો વિયોગ કન્વેન્શનના હેતુને વધારે ઉપયોગી હતો. આસ્ટ્રિયા, પ્રુશિયા અને ઈગ્લાંડને જુદા જુદા સ્વાર્થ હતા. પોતપોતાનો સ્વાર્થ પાર પાડવામાં એ રીતે સામાન્ય હેતુ ભૂલી જવામાં આવ્યો. લીકવેસ્નોઇનને આસ્ટ્રિયનોએ ઘેરો ઘાલ્યો તેવામાં ઇગ્રેજો અને વલંદાઓ ડંકર્કને ઘેરો ઘાલવા ગયા. યાર્કના ડયુકે ઘણાજ જુસ્સાથી ડંકર્કપર હુમલો કર્યો પરંતુ સમુદ્રમાર્ગે જે મદદ મળવાની તેને આશા હતી તે નહિ મળવાથી તથા હાનોવરના લશ્કરને રક્ષણ કરવા મથતું હતું તેનો હુશ્રુડે પરાજય કર્યાથી ઘેરો ઉઠાવવાની તથા તોપખાનું અને લશ્કરી સરસામાન છોડી દેવાની તેને જરૂર પડી. થોડાક કાળ સુધી આસ્ટ્રિયનોને વિજય મળ્યો, પરંતુ હોશ નામે સરદાર ડંકર્કનું રક્ષણ કરતો હતો તેને પ્રજાસત્તાક રાજ્યના લશ્કરનો સેનાપતિ ઠરાવ્યો, ત્યારે આલ્સેસમાંના છીનેલા ભાગમાંથી નસાડી મૂકવાથી તેમને જર્મનિની સરહદમાં ભરાઇ રહેવું પડ્યું ઈટાલિમાં ફ્રેંચ લોકો સૈવોયનો કબજો રાખી શક્યા, પરંતુ સ્પેનની સરહદપર તેમને સખ્ત વિપત્તિ પડી.

રાજ્યપરિવર્તનની અસર આટ્લાંટિક મહાસાગરની પેલી મેરના પ્રદેશોમાં પણ થઇ સેન્ટડોમિંગોના ફ્રેંચ તાબેના વિભાગમાંના કાળા લોકોએ ગોરા લોકો તેમને સરખા હકો આપે તે માટે બંડ કર્યું. તે સંસ્થાનના કામકાજની વ્યવસ્થા રાખવા માટે કન્વેન્શને મોકલેલા પંચના ત્રણ મુખત્યારોએ તેમના દાવાને પુષ્ટી આપી, સ્વાધીનતા મળવાની આશાથી સીદીઓ તેમના ધણીઓની સામે હુલ્લડ કરવા લલચાયા અને વેસ્ટઇંડીઝમાંનો ઘણોજ આબાદ ટાપુ સેંટડોમિંગો ગોરા અને કાળા પક્ષના વિગ્રહથી ઉજ્જડ થયો. લડાઇમાં વિના કારણે ઘણા માણસના જીવ લેવામાં આવ્યા.

યુરોપના પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ ભાગોમાં વિગ્રહ થયા તેથી રૂશિયાની રાણી કાથરૈનને પોલાંડના વિભાગ કરી વહેંચી લેવાનો પ્રિય હેતુ પાર પાડવાની તક મળી. લૂટમાં ભાગ લેવા માટે આસ્ટ્રિયા અને પ્રુશિયા આ

અન્યાયી યોજનામાં સામીલ થયાં, પરંતુ સ્વાધીનતા જાળવવા પોલાંડ"ના લોકો બહાદુરીથી લ્હડયા. અમેરિકામાં વાશિંગ્ટનના હાથ નીચે કોસ્યસ્કોએ નોકરી બજાવી હતી તે સ્વદેશાભિમાનીઓનો આગેવાન હતો, અને તેની બહાદુરીના પ્રયત્નોને લીધે વિગ્રહ લંબાયો. એ વિગ્રહમાં પ્રથમથીજ પોલાંડના લોકને જયની આશા નહોતી. કોસ્યસ્કો ઘવાઇ યહુ દુશ્મનોને હાથ પકડાયો, ઘાતકી અસવારોએ વાર્સાપર હલ્લો કર્યો અને પોલાંડના રાજ્યના નામનો નાશ કરી ત્રણે એક સંપી રાજાઓએ માંહોમાંહે વહેંચી લીધું, (ઇ. સ. ૧૭૯૫). ફ્રાન્સની સામેના એક્યના હેતુને ટેકો આપવા કરતાં નવાં મેળવેલાં સંસ્થાનો જાળવવા પ્રુશિઆનો રાજા વધારે આતુર હોઇને ફ્રેંચ લોક જોડે તેણે સલાહ કરી અને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અને આસ્ટ્રિઆ વચ્ચે સલાહ કરાવી આપવાને વચમાં પડવાનું કહાવ્યું. ફ્રાન્સમાંથી આસ્ટ્રિયનોને હાંકી કાઢ્યા. એવામાં તે દેશમાં પ્રકૃતિક્ષોભ ઉઠયો, (ઇ. સ. ૧૭૯૩). પારિસના ફિતુરખોરોની મદદથી કન્વેન્શનમાં પ્રતિપક્ષીઓની સામે થવામાં ફતેહ પામ્યાથી જાકોબિનોએ પોતાના સામાવાળીઆ રાજદ્રોહી છે એમ જાહેર કરી જેવી તેવી તપાસ કર્યા પછી તેમનો શિરચ્છેદ કર્યો. ફ્રાન્સની રાણી મેરી આંટોઇનેટનો પણ એ રીતે શિરચ્છેદ કર્યો. એનો ઘાત થવાથી તે દુઃખમાંથી છૂટી. જાકોબિનોના જુલમથી ફ્રાન્સની દક્ષિણે ઘણાંજ જબરાં હુલ્લડ જાગ્યાં એથી ધર્મસમાજ અને રાજાના અર્થે હુલ્લડ કરવાને લાવેન્ડેડીના આસ્ટ્રિયનોને ઉત્તેજન મળ્યું. આ હુલ્લડની જાકોબિનોને ખબર થઇ ત્યારે તેઓ બહુજ કોપ્યા. જે શહેરોએ તેમની સત્તા ઉથાપી હતી તેમની સામે સખ્ત ઠરાવ કર્યા. લાયન્સ શહેરમાં ચાર માસ થયાં હુલ્લડ જાગ્યું હતું તેથી તે શહેરે જેટલી સજા ભોગવી તેટલી બીજા સ્થાનને ભોગવવી નહિ પડી. છગવાળા ગોળાનો માર ખમ્યા પછી તેને શરણે આવવું પડયું. કોલોટ અને ક્રુશેને મુખ્ય ઠરાવી તેમના હાથ નીચે બીજા ત્રણ મુખત્યારો આપી લશ્કરી કાયદાથી લાયન્સના હુલ્લડખોરોને શિક્ષા કરવા મોકલ્યા. આ ક્રૂર પંચે જેવી તેવી તપાસ કરી આશરે ચાર હજાર મનુષ્યોનો શિરચ્છેદ કર્યો. પરંતુ આવા કસાઇના કામની જોડે જાકોબિન લોકો સ્વદેશના રક્ષણાર્થે લશ્કરની તજવીજ રાખવામાં ચૂકયા નહિ. સર્વ ફ્રેંચ લોકો સિપાઇ છે એવો કન્વેન્શન સભાએ કાયદો કર્યો તથા બધા લોકોને લશ્કરમાં દાખલ થવાની

આજ્ઞા કરી. આ મોટા સૈન્યના ખરચને માટે ખાનગી માલ જપ્ત કરી તેની કિંમતને પેટે એસાઇનટ્સ નામે નોટો આપી એ નોટોની કિંમત ઝટ ઘટી જવાથી ફ્રાન્સની સરકારની શાખ ઘટી ગઇ.

ટુલોનમા હુલ્લડ થવાથી સ્પેનની તથા નીઓપોલીટન ટુકડીઓની મદદ વડે ઇંગ્રેજોએ તે બંદર હસ્તગત કર્યું. કન્વેન્શનના લશ્કરે તેને ઘેરો ઘાલ્યો. નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ નામે જુવાન કાર્માંડરને ઘેરો ઘાલનારાઓની તરફથી તોપોનો માર ચલાવ્યો. એ જુવાન માણસ હલકા દરજ્જાથી પોતના ગુણને લીધે મોટી પાયરીએ ચઢ્યો હતો. એના શ્રમે કરીને ઇંગ્લેન્ડ તે શહેરનો બચાવ કરી શક્યા નહિ. તોપખાનાનો તથા શત્રુના વાહાણોનો નાશ કરી ટુલોન છોડી તેઓ જતા રહ્યા. બિચારા શહેરના રહેવાશીઓને તેઓ તજી જતા રહ્યા તેથી જય પામેલા ફ્રેંચ સરકારના અમલદારોએ અપરાધી તથા નિરપરાધી સર્વેને ભારે સજા કરી સખ્ત શિક્ષા કરી.

નેધર્લાંડ તથા જર્મનિમા પિશેગ્રુ જોર્ડનની સરદારી નીચે ફ્રેંચ લોકે આસ્ટ્રિયનો અને તેમના સહાયકારીઓપર અગત્યના વિજયો મેળવ્યા. ઘણી લડાઇ થઇ તોપણ સ્વારીની શરૂઆતમા કઇ પરિણામ નીપજ્યુ નહિ. (ઇ સ ૧૭૯૪) ફ્રાન્સના ઉત્તમ લોકોનો જે પક્ષે ક્રૂરપણે ઘાણ કર્યો હતો તેમની પડતી થઇ એ અગત્યનો બનાવ બન્યો. રોબેસ્પીયરના ઘણાજ કપારી છૂટે એવા અઘોર કર્મ જાકોબિન પક્ષના ઘણાએથી સહન થઇ શક્યાં નહિ. તેનો નાશ કરવા છાની મસલત કરવામા આવી. કન્વેન્શને પોતાની જે સત્તા તેને સોંપી હતી તે તેની પાસેથી લઇ લીધી, તથા તેને કેદ કરી તેની તથા તેના સાથીઓની જે કચેરી તેમણેજ સ્થાપી હતી તેણે તપાસ કરી તેમનો શિરચ્છેદ કર્યો. આ ફેરફારથી લાભકારી પરિણામ થવાની આશા હતી તે નિષ્ફળ ગઇ. રોબેસ્પીયર પછીના સરદારો તેના કરતા કિંચિતજ સારા હતા. તેમની નૌકાનો પરાજય થવાથી બ્રિટનપર તેમનો દ્વેષ વધ્યો. લોર્ડ હાઉ નામે ઇંગ્રેજનો નૌકાધિપતિ આગલા બે વિગ્રહોમા પ્રખ્યાત થયો હતો તેણે એક જબરી ફ્રેંચ નૌકાને હરાવી (૧ જુન) અને દુશ્મનોની હાર તોડી લડાઇના ૭ વહાણ પકડી લીધાં તથા બે ડુબાવ્યાં. દેશાડમાના વિગ્રહમાં હાર થવાથી ના હીંમત થયેલી ઇંગ્રેજ પ્રજાને આ

વિજયથી હીમત આવી. ઈંગ્લાંડના રાજ સાથે કાર્સીકાને જોડી દીધું. પરંતુ સ્પેનની સરહદપર ફ્રેંચો વિજયી થયા અને હોલાંડને પિરોશુ તથા ઓરેન્જે તાબે કર્યું. ઓરેંજનો યુવરાજ તથા ઈંગ્રેજી લશ્કર સમુદ્રમાર્ગે નાશી ગયાં. વલંદા લોકે સ્ટાડ હોલ્ડરની જગ્યા કાઢી નાખી અને ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાક રાજની પેઠે રાજ ચલાવવાની નવી પદ્ધતિ દાખલ કરી. આ રાજ્યપરિવર્ત્તનથી લાભ પ્રાપ્ત થવાની હોલાંડમાં જેમને આશા હતી તેઓ નિરાશ થયા. ફ્રેંચ લોકે પોતાના નવા મિત્રોનો તિરસ્કાર કર્યો અને તેમને જીતેલી પ્રજા પ્રમાણે ગણ્યા અને ઇંગ્રેજોએ પરદેશમાંના સંસ્થાનોનો કબજો કર્યો અને બરોબરી નહિ કરી શકે એવો જે વલંદા લોકોનો વેપાર તેનો નાશ કર્યો.

ફ્રાન્સના રાજ્યપરિવર્ત્તનથી ઈંગ્લાંડમાં ગભરાટ થયો, તેણે કરીને પાર્લમેંટમાં સુધારો કરવાને જેઓ ઘણા આતુર હતા તેઓમાંના કેટલાકપર રાજદ્રોહનો ઈંગ્રેજ સરકારે આરોપ મૂક્યો. અદાલતમાં ત્રણ જણનો ઇનસાફ થયો. એ ત્રણેને પંચે છોડી દીધા તેથી સરકારે બીજા ઉપર કામ ચલાવવું બંધ રાખ્યું. સ્થાપેલા ધારાઓમાં ફેરફાર કરવા દેશના થોડાજ લોકો આતુર હતા. ફ્રેંચ જાકોબિનોની મુર્ખાઇથી તથા ગુન્હાને લીધે સુધારો લોકોને અપ્રિય થયો. ઘણા લોકો દરબારની વિરૂદ્ધ પડ્યા અને તેઓ પ્રધાનને સહાય થયા. જેઓના વિચાર એ રીતે ફરી ગયા તેમાં મુખ્ય વાક્ચતુર બર્ક સાહેબ હતો. એણે ફ્રેંચ રાજ્યપરિવર્ત્તનની વિરૂદ્ધ ભાષણો કર્યાં તેથી લોકોના મનપર જબરી અસર થઈ.

પોલાંડના રાજ્યનો નાશ થયો તેથી તથા ફ્રાન્સની સામે થએલા રાજાઓના પક્ષમાંથી પ્રુશિઆનો રાજા નીકળી ગયો તેથી બ્રિટિશ પાર્લામેંટને ઘણી નાખુશી થઇ. પ્રુશિઆના બેઇમાન રાજાની ચાલ ઉપર ઇંગ્લાંડમાં ઘણી ટીકા થવા લાગી. ફ્રાન્સની સામા લઢવાને માટે ઇંગ્લાંડની સરકારે તેને પુષ્કળ ધન આપ્યું હતું. ફ્રેન્ચ લોકની સામા લઢવામાં એ ધનનો ઉપયોગ નહિ કરતાં પોલાંડને લૂંટું કરવામાં તે પૈસો તે લુચ્ચા રાજાએ કામે લગાડ્યો. પ્રુશિઆનો રાજા ફરી ગયો તેથી ઈંગ્રેજો અને આસ્ટ્રિયનો હીમત હારી ગયા નહિ, ફ્રાન્સનું રાજ અવ્યવસ્થામાં હતું તેથી વિરોધ જારી રાખવાની તેમણે હામ કરી. જાકોબીનની ધુંસરીથી કન્વેન્શન સભા કેટલેક દરજ્જે છૂટી થઇ પરંતુ જાકોબીનોના કાવતરાં

અને પારિસના તોફાની લોકના ફિતુરોથી પારિસ શહેરની ખરાબી વારે વારે થતી હતી. લાવેન્ડીમાં રાજાના પક્ષકારોએ વિરોધ જારી રાખ્યો અને ફ્રાન્સના દક્ષિણ ભાગના લોક પ્રજાસત્તાક રાજ્યરીતિથી નારાજ રહ્યા. તોપણ આ કુસંપથી ફ્રાન્સના શત્રુઓને કંઇ લાભ થયો નહિ. સ્પેનના લશ્કરોનો કેવળ પરાભવ થવાથી ત્યાંના રાજાને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જોડે સલાહ કરવાની જરૂર પડી. ઇતાલિમાં ફ્રેંચની સામા આસ્ત્રિયનો મુશ્કેલીથી ટકી શકયા અને જર્મનિમાં પણ ફ્રેંચ લશ્કરોનો પરાજય થયો નહિ. સમુદ્રમાં ગ્રેટબ્રિટનની ચઢતી રહી. લાર્ડ કાર્નવાલીસના નૈકા સૈન્યે તેનાથી વધારે બળવાન ફ્રેંચ નૈકાને પાછી હઠાવી અને દશ મનવારો વડે લાર્ડ બ્રિડપોર્ટે દુશ્મનના વહાણોપર હુમલો કર્યો અને તેમાંના ત્રણને શરણે આવવાની જરૂર પાડી. માર્ટીનીક, ગ્વાડાલૂપ અને સેંટલ્યુસી નામે વેસ્ટ ઇંડિયાના બેટો ફ્રાન્સને કબજે હતા તે ઇંગ્રેજે જીતી લીધા અને કેપઓવગુડ હોપ તથા સિલોનમાં વલંદાના સ્થાનો હતાં તે પણ ઇંગ્રેજને હાથ આવ્યાં.

પોતાનો અધિકાર હમેશ ચાલે એવો પ્રયત્ન કન્વેન્શને કર્યો તેથી પારિસમાં ભારે બંડ થયું; એ બંડ બેસાડી દેવાના કામમાં બોનાપાર્ટ સામીલ હતો. બે હજારથી જાદે ફીતુરખોરો માર્યા ગયા. ત્યાર પછી ફ્રાન્સમાં નવી રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપવામાં આવી. કાયદા બાંધનારી એક સભા ઠરાવી તેની ઉપર વૃદ્ધ પુરૂષોની સભા નામે મંડળ ઠરાવી અને કાયદા અમલમાં લાવવાને અને રાજ્યનો વહીવટ કરવાને પાંચ ડાઇરેક્ટરો (વહીવટદારો) ઠરાવ્યા. એ વહીવટદારોએ કાયદા કરનારી સભાનો અધિકાર ઓછો કરવા માગ્યો અને તેથી રાજ્યવ્યવસ્થાનો હેતુ રદ ગયો. તોપણ રાજ્યવહીવટ કાંઇક નિયમસર થવા લાગ્યો અને પરરાજ્યો જોડે ચાલતા વિગ્રહ ઉપર વહીવટદારોએ ખૂબ લક્ષ આપ્યું, (ઇ. સ. ૧૭૯૬). માર્શવ. જોર્ડન અને મોરો મોટા લશ્કરો સહીત જર્મનિમાં ધુસ્યા અને જય કરતા આગળ વધ્યા. આર્ચ ડ્યુક ચાર્લસે આસ્ત્રિયનોની સામા આવી તેમને અટકાવ્યા. કોર્નાક નામે રણમાં જોર્ડનને તેણે હરાવ્યો અને ત્યાર પછી ઝડપથી તે મોરોની સામો ગયો. હાર થવા જેવું થઇ ગયા છતાં મોરોએ પોતાના લશ્કરને સહીસલામત પાછું સ્વદેશ આણ્યું તેથી તેની

પણી નામના થઇ. કાર્ક્ષુંવન નામે જંગલની વાટે તે પાછો ફર્યો. માર્ગમાં ઠેકાણે ઠેકાણે તેને યુદ્ધ કરવું પડ્યું. તે પાછો હઠતો હતો પરંતુ ગભરાટમાં પડતો નહિ. પોતાના તમામ લશ્કરનો બચાવ કરતો તે રાઇન સુધી આવ્યો અને તોપખાનું તથા સામાન સરંજામ સહીત તેણે તે નદી ઓળંગી.

ઇતાલિમાં ફ્રેન્ચ ફોજનો સેનાપતિ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ હતો. તેણે સાર્ડીનિયાના રાજાનો કેવળ પરાજય કર્યો. આસ્ટ્રિયન ફોજથી તેને છૂટો પાડી નાખ્યો અને મોટા અગત્યના કિલાઓ આપી દઇ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જોડે ગેરઆબરૂ ભરેલી સંધિ કરવાની તેને જરૂર પડી. ત્યારપછી નેપોલિયન આસ્ટ્રિયન લશ્કર ને ફોજની સામે ગયો. ભારે હાનિ થયા છતાં લોડી નામે પુલના થડમાં ઉભેલા આસ્ટ્રિયન લશ્કરને હરાવ્યું અને મિલાન તથા લામ્બાર્ડીના મુખ્ય શહેરો જીતી લીધાં. ત્યાંના લોકપર તેણે સખ્તાઇ ઘણી કરી, લેગ હોર્નના બંદરમાંથી ઇંગ્રેજોને કાઢી મૂકવાની ટસ્કનિના ડયુકને જરૂર પાડી. બોલોના પ્રાંત તથા કેટલાંક નગરો પોપની પાસેથી પડાવ્યાં, નાણાંની મોટી રકમ લીધી અને ઘણાજ કિંમતી ૩૦૦ હસ્તલેખ, ગ્રંથો તથા છબીઓ તેની પાસેથી ઝુંટાવી લેઇ પારિસ મોકલી દીધી. મેદીના અને પાર્માના ડયુકોને પણ એજ પ્રમાણે આપવું પડ્યું. પોતાની સરહદ ઉપર આવી પહોંચતા પહેલાં નેપલ્સના રાજાએ ડહાપણથી ફ્રેંચ જોડે સલાહ કરી હતી તેથી તે આ વેળા બચી ગયો. ઇતાલિમાં હવે માંચુઆનો કિલ્લો આસ્ટ્રિયનોના હાથમાં રહ્યો હતો. નેપોલ્યને તે પર સખ્ત ઘેરો નાખ્યો. વિયેનાના દરબારે તે શહેરના રક્ષણને માટે ઉમંગથી મોટી તૈયારી કરી. માર્શલ વમ્સરની સરદારી નીચે મોટી આસ્ટ્રિયન ફોજ આવી તેને નેપોલ્યને બે વાર ભારે શક્તે પહોંચાડી પાછી હઠાવી. વમ્સરે લશ્કરના વગર વિચારે વિભાગ કર્યા હતા તેથી તેનો પરાજય થતો હતો. આસ્ટ્રિઆના શહેનશાહે તેને બરતરફ કરી તેની જગાએ આલ્વાનસીને મોકલ્યો. એ સરદારે પણ તેવીજ ભૂલ કરી તેથી તેને નાસવું પડ્યું; પરંતુ માંચુઆના કિલેદારોએ હઠથી શહેરનું રક્ષણ કર્યું.

ઇંગ્રેજના રાજ્યથી નારાજ થઇ કાર્સીકાના લોકે બળવો કર્યો અને ઇંગ્રેજોને પોતાના બેટમાંથી નસાડ્યા અને ફ્રાન્સને તાબે થયા. આ-

અને પારિસના તોફાની લોકના હિતુરોથી પારિસ શહેરની ખરાબી વારે વારે થતી હતી. લાવેન્ડીમાં રાજાના પક્ષકારોએ વિરોધ જારી રાખ્યો અને ફ્રાન્સના દક્ષિણ ભાગના લોક પ્રજાસત્તાક રાજ્યરીતિથી નારાજ રહ્યા. તોપણ આ કુસંપથી ફ્રાન્સના શત્રુઓને કંઇ લાભ થયો નહિ. સ્પેનના લશ્કરોનો કેવળ પરાભવ થવાથી ત્યાંના રાજાને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જોડે સલાહ કરવાની જરૂર પડી ઇતાલિમાં ફ્રેંચની સામા આસ્ત્રિયનો મુશ્કેલીથી ટકી શકયા અને જર્મનિમાં પણ ફ્રેંચ લશ્કરોનો પરાજય થયો નહિ. સમુદ્રમાં ગ્રેટબ્રિટનની ચઢતી રહી. લાર્ડ કાર્નવાલીસના નૌકા સૈન્યે તેનાથી વધારે બળવાન ફ્રેંચ નૌકાને પાછી હઠાવી અને દશ મનવારો વડે લાર્ડ બ્રિડપોર્ટે દુશ્મનના વહાણોપર હુમલો કર્યો અને તેમાંના ત્રણને શરણે આવવાની જરૂર પાડી માર્ટીનીક, ગ્વાડાલૂપ અને સેંટલ્યુસી નામે વેસ્ટ ઇંડિયાના બેટો ફ્રાન્સને કબજે હતા તે ઇંગ્રેજે જીતી લીધા અને કેપઆવગુડ હોપ તથા સિલોનમાં વલંદાના સ્થાનો હતાં તે પણ ઇંગ્રેજને હાથ આવ્યા

પોતાનો અધિકાર હમેશ ચાલે એવો પ્રયત્ન કન્વેન્શને કર્યો તેથી પારિસમાં ભારે બંડ થયું; એ બંડ બેસાડી દેવાના કામમાં બોનાપાર્ટ સામીલ હતો એ હજારથી જાદે ફીતુરખોરો માર્યા ગયા. ત્યાર પછી ફ્રાન્સમા નવી રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપવામા આવી. કાયદા બાંધનારી એક સભા ઠરાવી તેની ઉપર વૃદ્ધ પુરૂષોની સભા નામે મંડળ ઠરાવી અને કાયદા અમલમાં લાવવાને અને રાજ્યનો વહીવટ કરવાને પાંચ ડાઇરેકટરો (વહીવટદારો) ઠરાવ્યા. એ વહીવટદારોએ કાયદા કરનારી સભાનો અધિકાર ઓછો કરવા માગ્યો અને તેથી રાજ્યવ્યવસ્થાનો હેતુ રદ ગયો. તોપણ રાજ્યવહીવટ કાંઇક નિયમસર થવા લાગ્યો અને પરરાજ્યો જોડે ચાલતા વિગ્રહ ઉપર વહીવટદારોએ ખૂબ લક્ષ આપ્યું, (ઇ. સ ૧૭૯૬). માર્શલ. જોર્ડન અને મોરો મોટા લશ્કરો સહીત જર્મનિમાં ઘુસ્યા અને જય કરતા આગળ વધ્યા. આર્ચ ડયુક ચાર્લસે આસ્ત્રિયનોની સામા આવી તેમને અટકાવ્યા. કોનીક નામે રણમાં જોર્ડનને તેણે હરાવ્યો અને ત્યાર પછી ઝડપથી તે મોરોની સામો ગયો. હાર થવા જેવું થઇ ગયા છતાં મોરોએ પોતાના લશ્કરને સહીસલામત પાછું સ્વદેશ આણ્યું તેથી તેની

ષણી નામના થઇ. કાર્લ્ટન નામે જંગલની વાટે તે પાછો ફર્યો માર્ગમાં ઠેકાણે ઠેકાણે તેને યુદ્ધ કરવું પડ્યું. તે પાછો હઠતો હતો પરંતુ ગભરાટમાં પડ્યો નહિ. પોતાના તમામ લશ્કરનો બચાવ કરતો તે રાહીન સુધી આવ્યો અને તોપખાનું તથા સામાન સરંજામ સહીત તેણે તે નદી ઓળંગી.

ઇતાલિમાં ફ્રેન્ચ ફોજનો સેનાપતિ નેપોલ્યન બોનાપાર્ટ હતો. તેણે સાર્દીનિયાના રાજાનો કેવળ પરાજય કર્યો. આસ્ટ્રિયન ફોજથી તેને છૂટો પાડી નાખ્યો અને મોટા અગત્યના કિલ્લાઓ આપી દઇ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જોડે ગેરઆબરૂ ભરેલી સંધિ કરવાની તેને જરૂર પડી ત્યારપછી નેપોલ્યન આસ્ટ્રિયન લશ્કર ને ફોજની સામે ગયો. ભારે હાનિ થયા છતાં લૉડી નામે પુલના થડમાં ઉભેલા અસ્ટ્રિયન લશ્કરને હરાવ્યું અને મિલાન તથા લાઓર્ડીના મુખ્ય શહેરો જીતી લીધાં. ત્યાંના લોકપર તેણે સખ્તાઇ ઘણી કરી, લેગ હોર્નના બંદરમાંથી ઇંગ્રેજોને કાઢી મૂકવાની ટસ્કનિના ડ્યુકને જરૂર પાડી. બોલોના પ્રાંત તથા કેટલાંક નગરો પોપની પાસેથી પડાવ્યાં, નાણાંની મોટી રકમ લીધી અને ઘણાજ કિંમતી ૩૦૦ હસ્તલેખ, ગ્રંથો તથા છબીઓ તેની પાસેથી ઝુંટાવી લેઇ પારિસ મોકલી દીધી. મેદીના અને પાર્માના ડ્યુકોને પણ એજ પ્રમાણે આપવું પડ્યું. પોતાની સરહદ ઉપર આવી પહોચ્યા પહેલાં નેપલ્સના રાજાએ ડહાપણથી ફ્રેંચ જોડે સલાહ કરી હતી તેથી તે આ વેળા બચી ગયો. ઇતાલિમાં હવે માંચુઆનો કિલ્લો આસ્ટ્રિયનોના હાથમાં રહ્યો હતો. નેપોલ્યને તે પર સખ્ત ઘેરો નાખ્યો. વિયેનાના દરબારે તે શહેરના રક્ષણને માટે ઉમંગથી મોટી તૈયારી કરી. માર્શલ વર્મ્સરની સરદારી નીચે મોટી આસ્ટ્રિયન ફોજ આવી તેને નેપોલ્યને બે વાર ભારે શકે પહોંગાડી પાછી હઠાવી. વર્મ્સરે લશ્કરના વગર વિચારે વિભાગ કર્યા હતા તેથી તેનો પરાજય થતો હતો. આસ્ટ્રિયાના શહેનશાહે તેને બરતરફ કરી તેની જગાએ આલ્વાનસીને મોકલ્યો. એ સરદારે પણ તેવીજ ભૂલ કરી તેથી તેને નાસવું પડ્યું; પરંતુ માંચુઆના કિલ્લેદારોએ હઠથી શહેરનું રક્ષણ કર્યું.

ઇંગ્રેજના રાજ્યથી નારાજ થઇ કાર્સીકાના લોકે બળવો કર્યો અને ઇંગ્રેજોને પોતાના બેટમાંથી નસાડ્યા અને ફ્રાન્સને તાબે થયા. આ-

પહોંદમાં ફ્રેંચોની ચઢાઇ થશે એવી ધાસ્તી જણાઇ. એક જબરૂં નૈકાસૈન્ય મોટા જમીનના લશ્કર સહીત બાંટ્રેના અખત્યારમાં આવ્યું એ સ્વારીનો ઉપરી સાવેન્ડોના બંડખોરોનો પરાજય કરનાર હુશે હતો. જો તે બંદરમાં ઉતરી શકયો હોત તો બ્રિટિશ રાજને હાનિ પહોચત, પરંતુ સખ્ત વાવાઝોડું થવાથી તેનાં વહાણો વીખરાઇ ગયાં, અને છૂટક છૂટક ઇમેજોને હાથ પાછળથી નાશ પામ્યાં અથવા પકડાયાં. રૂશિયાની મહારાણી કાથરૈનનું મરણ થવાથી ઇંગ્લાંડના પ્રધાનને રૂશિયાની સારી કુમક મળવાની આશા થઇ, પરંતુ તેની પાછળ રાજ્યાસને બેસનાર રાજાધિરાજ પોલે લંડન અને વિયેનાના દરબારોની વિનતી ઉપર કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. ઈંગ્લાંડની સામા એક બીજો શત્રુ જાગ્યો; ઈંગ્લાંડના દરિઆબળ ઉપર સ્પેનનું દરબાર હમેશ અદેખાઇ કરતું હતું તેથી, તથા ફ્રેંચ સરકારના ત્રાગે કરીને તેણે પ્રજાસત્તાક રાજ જોડે સપ કરી નૈકાસેનામાં વધારો કર્યો. (ઇ. સ. ૧૭૯૭). આ વખતે ઈંગ્લાંડનો આધાર વહાણના લશ્કર ઉપર હતો. તેવામાં સ્પીટહેડમાં રહેલાં નૈકાસેનાના માણસોએ જબરદસ્ત બળવો કર્યો. સરકારે બડખોર લશ્કરના અમલદારને બરતરફ કર્યા. પરંતુ ખારવાઓ ડર્યા નહિ. ટેમ્સ નદીના મૂળ ઉપર ઘેરો ઘાલી તેઓ લૂટ કરવા મંડયા. દેશને સુભાગ્યે કરીને ફિતુરખોરોના મનમાં થોડા વખતમાં ભય ઉત્પન્ન થયું અને તેથી તેઓ પુનઃ રાજાને તાબે થયા, તેમાં આગેવાનોને ફાંસી દીધી, પરંતુ બંડખોરોના મોટા ભાગને માફી બક્ષી તેઓનાં મન મનાવ્યાં.

રિવાજ પ્રમાણે શિયાળામાં પણ ઇતાલિમાં વિગ્રહ બંધ પડયો નહિ. પોતાની હારનું વેર વાળવાને આલ્વાન્સીએ સખ્ત કોશીશ કરી, તથાપિ તેની હાર થઈ, અને માંચુઆનો કિલ્લો નેપોલ્યનને તાબે થયો. આસ્ત્રિયાના ખડણી આપનારાં ઇતાલિનાં રાજ્યોને વશ કર્યા. પછી ખુદ આસ્ત્રિયાના મુલકપર નેપોલ્યન ચઢયો. ફ્રીઉલી પ્રાંતને ઉતાવળે તાબે કર્યો અને ટિરલ પ્રાંતમાં ફ્રેંચ લશ્કર પેઠું આર્ચડ્યૂક ચાર્લ્સે બહાદુરીથી દેશનો બચાવ કર્યો તોપણ હુશે અને મોરો જર્મનિમાં ધસ્યા આવતા હતા તેથી ભયભીત થઇ રાજેંદ્ર ફ્રાન્સીસે પોતાના ઇમેજ મિત્રોની તકરારપર લક્ષ ન આપતાં સલાહના કહેણ કહાવ્યાં, તહનામું થતું હતું તેવામાં નેપોલ્યને જીનોઆ અને વેનિસની જૂની રાજ્યવ્યવસ્થા બદલી ત્યાં પ્રજા-

સત્તાક પદ્ધતિ સ્થાપી અને તેઓને ફ્રાન્સના આશ્રિત કર્યા

ઉદ્ધતાઇથી માંડેલા વિગ્રહથી સ્પેનને ઘણી હાની થઇ. કેપ સેન્ટ-વીન્સેટ આગળ તેમની મોટી નૌકાસેનાને આડ્‌મીરલ જર્વીસે હરાવી, એમાં ચાર સ્પેનના વહાણ પકડાયાં. ઇંગ્રેજોનો મોટો નાયક આ યુદ્ધમાં સામીલ હતો, તેના બુદ્ધિબળે કરીને આ ફતેહ મળી હતી. ત્રિનિદાદનો બેટ સ્પાનિયર્ડો પાસેથી ઇંગ્રેજોએ લીધો પરતુ ટેનેરીફપર બ્રિટિશ ફ્રોજે હાથ કર્યો તે ખાલી ગયો. કેપ આવ ગુડહોપ જીતી લેવાને વલંદાઓએ પ્રયત્ન કર્યો પણ તે નિષ્ફળ ગયો અને ઉલટાં તેમના સાત વહાણો ઇંગ્રેજને હાથ આવ્યા હોલાંડના કાંઠાનું રક્ષણ કરવા રહેલી વલંદાની નૌકાસેનાને આડ્‌મીરલ ડંકને હરાવી અને તેઓની પંદર મનવારો હતી તેમાંની અગીઆરને પકડી, એમાંની બેને દરિયાની કેટલીક હરકતને લીધે છોડી દીધી.

ફ્રાન્સના રાજ્યમાં નવી ઉથલપાથલ થવાથી ડાયરેક્ટરોને હાથ મુખ્ય અધિકાર આવ્યો અને તેઓના પ્રતિપક્ષીઓને કાળે પાણીએ મોકલ્યા. સધિ કરવાના કહેણ ચાલ્યા, તેમાં ફ્રાન્સના એલચીઓની માગણી એટલી મોટી હતી કે ઇગ્લાંડે તે ના કબુલ કરી. આસ્ટ્રિયાએ તે સ્વીકારી, માંચુઆને બદલે તેને વિનિસ આપ્યુ અને ફ્રાન્સની સરહદ રાહીન નદી સુધી પહોચી.

હવે ફ્રાન્સને એક શત્રુ હતો, ગ્રેટબ્રિટન વિના તેની સામે બાથ ભીડવા ટકી રહ્યું નહિ. ડાયરેક્ટરોએ એ બેટ ઉપર સ્વારી કરવાને મોટું સૈન્ય તૈયાર કર્યું. એ સમાચારથી ગ્રેટબ્રિટનમા સ્વદેશાભિમાનનો જુસ્સો પુષ્કળ જાગ્યો. દેશના લોકો પોતાની ખુશીથી લઢવાને તૈયાર થયા વાલન્ટીયર લશ્કરોએ કવાયત શીખવા માડી અને દેશમાંના દરેક માણસે હથિયાર ઝાલ્યા પણ જ્યાં સુધી ચાનલમા બ્રિટિશ નૌકાસૈન્ય પ્રબળ છે ત્યા સુધી છે એ ધમકી મિથ્યા છે એવુ ફ્રાન્સના જાણવામાં હતું, અને પોતાના કોઇ બીજા મનસૂબાને પડદામા રાખવાને બોનાપાર્ટે એ યુક્તિ ઉભી કરી હતી પોતાની ખુશી પ્રમાણે ઇતાલિ સ્વિત્ઝર્લાંડ અને હોલાડની રાજ્યવ્યવસ્થા કરવામા ફ્રેંચ સરકાર રોકાયલી હતી તેવામાં

મિસર દેશપર સ્વારી કરવાની યોજના નેપોલ્યને કરી. પશ્ચિમ યુરોપમાં ફ્રાન્સિસ લોક જેમ બળિષ્ટ હતા તેમ આફ્રિકા અને એશિયામાં તેમને કરવા એવો વિચાર તે યોદ્ધાનો હતો, (ઇ. સ. ૧૭૯૮). આડ્મીરલ બ્રુયેસના ઝાઝોમાં સ્વાર થઇ પ્રથમ માલ્ટે ગયો. ત્યાંના ફ્રેંચ નાઇટોએ તે બેટ એને સ્વાધીન કર્યો. એમાંના કિલ્લાઓનું રક્ષણ કરવાને જોઇએ તેટલી ફોજ મૂકી અને ભૂમધ્ય સમુદ્રની ઇંગ્લિશ નૌકાસેનાની નજર ચૂકાવી તે મિસરમાં જઇ પહોંચ્યું. પ્રથમ આલેક્ષાંદ્રિયા શહેર ઉપર હલ્લો કરી લીધું. મામલુક નામે તુર્ક લોકના હાથમાં તે દેશ એ વેળા હતો. એમના તેજી ઘોડેસ્વારોએ બહુ હીમતથી લડાઇ કરી પરંતુ ફ્રેંચ પાયદલ આગળ તેમનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ. ચોરસ આકારમાં ફ્રેંચ સિપાઇઓ એવી દૃઢતાથી લડતા હતા કે મામલુક સ્વારોથી તેમને ભેદાતું નહિ. આમ્બાખાના યુદ્ધમાં ઘણા ખરા મામલુક માર્યા ગયા.

ફ્રેંચ નૌકાસેનાનો નાશ થવાથી આ ફતેહની ખુશીમાં ખલેલ પહોંચી ઇંગ્રેજનો સરદાર આડ્મીરલ નેલ્સન ફ્રેંચ વહાણોને ખોળતો ખળતો કરતો અખાતમાં આવ્યો. અહીં આડ્મીરલ બ્રુયેસના વહાણ ઉભાં હતાં તેમના ઉપર તેમણે ધસારો કર્યો. ઇંગ્રેજી ફોજનો થોડો ભાગ લઇને ફ્રેંચ નૌકાઓ અને કાંઠો એ બેની વચ્ચે તેણે ઘુસાડ્યું અને બાકીનો ભાગ લશ્કરની બીજી બાજુપર રાખ્યો તેથી બે તરફથી તોપનો માર ફ્રેંચોને ખમવો પડયો. દારૂણ યુદ્ધ થયું અને અંતે ઇંગ્રેજોનો પૂર્ણ જય થયો. ફ્રેંચની નવ મનવારો તેમણે પકડી. લાઓરીયન્ટ નામે એક અસાધારણ કદનું ઝાઝ તેમાંના ઘણાખરા બહાદુર માણસો સાથે દારૂથી ઉંચે ઉડી ફાટયું, બીજાં બે વહાણ ઇંગ્રેજોને હાથ આવતા અટકાવવાને માટે ફ્રેંચ સરદારે સળગાવી મૂક્યાં.

બીજી સ્વારીઓમાં ગ્રેટબ્રિટનને જય મળ્યો નહિ. બેલ્જીયમને કાંઠે વહાણોનું લશ્કર મોકલ્યું હતું તે હાર ખાઇ પાછું આવ્યું અને સેંટડોમીંગોનો બેટ ઇંગ્રેજોને છોડી દેવો પડયો. આયર્લાંડમાં ફીતુર થયું, ફ્રેંચ રાજનીતિના વખાણ કરનારા કેટલાક આતુર પુરૂષોની ઉશ્કેરણીથી મૂર્ખ ગામડીયાઓ સરકારની સામે ઝગડો કરવા ઉઠયા હતા. ફીતુરખોરોએ મખાક ઘાતકી કર્મો કર્યાં, પણ તેમના સરદારોથી તે વરાઇ શકયા નહિ.

રાજાના લશ્કર તરફથી પણ બહુ નિર્દય કર્મો થયાં. અને બંડ શમ્યું; પ-રતુ તેવામાં એકતાની ફ્રેંચ ફોજ કનાટ પ્રગણામાં ઉતરી તેમની જોડે લઢવાને મોકલેલી ઈંગ્લિશ ટૂકડીના કાયરપણાથી ફ્રાન્સીસ સિપાઇઓ દે-શના મધ્ય ભાગ સુધી આવી પહોચ્યા. આયર્લાંડના સુબાની જગાએ લાર્ડ કાર્નવાલિસની નિમનુક એ વખતે થઇ હતી. તે સરદારે ફ્રાન્સીસોને શ-રણે આવવાની જરૂર પાડી. સખાઇ અને દયાનો ઘટતા મિશે ઉપયો-ગ કરી એ સુબાએ નારાજ થયેલા લોકને શાંત કર્યા. ફ્રેંચ નૌકાસેના-ના ઘણાક વહાણોને સર જોન વારને પકડ્યા તેથી હવે પછી એવી સ્વા-રીની ધાસ્તી રહી નહિ.

નૈલ નદીના મુખ આગળ જે મોટો જય નેલ્સનને પ્રાપ્ત થયો તેની ખબર યૂરોપમાં જાહેરી થઇ. ઇસ્તામ્બુલના સુલતાને પોતાના રાજનું ર-ક્ષણ કરવાને ઉમંગથી તૈયારી કરવા માંડી. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં રૂશિયા તર-ફથી એક નૌકાસેના આવી તેણે ફ્રેંચે લુટી લીધેલા આયોનિયન બેટ ખૂચવી લીધા. પોપ પાસેથી ઝૂટવી લીધેલો મૂલક લેઇ લેવા નેપલ્સનો રાજા યુદ્ધે ચઢ્યો અને ઇંગ્લાંડના મુખ્ય પ્રધાન પીટ સાહેબની અસલા-હથી આસ્ટ્રિયાના મહારાજાએ ફરીને વિગ્રહ આરભ્યો.

આ બળવાન એકાથી ફ્રેંચ લોક ડર્યો નહિ. નેપલ્સના રાજાને તેમ-ણે સહજ પાછો હઠાવ્યો, પરંતુ રૂશિઆએ તેમને હઠાવ્યા સવારોફની સરદારી નીચે રૂશ ફોજ ઇતાલિમાં દાખલ થઇ, અને આસ્ત્રિયનોને મળી જઇ કેટલાક જય મેળવ્યા. માર્શલ મોરો અને મેગ્ડોનલનું તેમની આ-ગળ ફાવ્યુ નહિ આ ફતેહ મેળવવામાં રૂશિઆ અને આસ્ત્રિયાના એટલાં બધાં માણસો માર્યા ગયાં કે લઢાઇ ચલાવવાની બીજી યોજના કરવી તે-મને ઠીક માલમ પડી. સ્વીટઝર્લાંડમાંથી ફ્રાન્સીસ ફોજને હાંકી કાઢવાનું કામ સવારોફે માથે લીધુ અને ઇતાલિમાં આસ્ત્રિઆ અને પિડમોંટના લ-શ્કરોનું ઉપરીપણુ મેલાસ અને ક્રેને સોપ્યુ. જર્મનિના માંડળિક રાજાઓની ફોજો વડે તે દેશનું રક્ષણ કરવાનું કામ ચાર્લસને હાથ આવ્યું. સ્વીટ્ઝ-ર્લાંડમાં ફતેહ કરતો સવારોફ આગળ વધ્યો અને જર્મનિમાં કેટલાક નાના ઝપાડામાં ફ્રેંચને પાછાં હઠવુ પડ્યું એ દરમિયાન નેપોલ્યને સિરિયા ઉપર ચંઢાઇ કરી હતી. એકરગઢ આગળ તેને અટકવુ પડ્યુ. સર સીડની સ્મીથ

મિસર દેશપર સ્વારી કરવાની યોજના નેપોલ્યને કરી. પશ્ચિમ યૂરોપમા ફ્રાન્સિસ લોક જેમ બળિષ્ટ હતા તેમ આફ્રિકા અને એશિયામાં તેમને કરવા એવો વિચાર તે યોદ્ધાનો હતો, (ઇ. સ. ૧૭૯૮) આડ્મીરલ બ્રુયેસના ઝઝોમાં સ્વાર થઇ પ્રથમ માલ્ટે ગયો ત્યાંના ફ્રેંચ નાઇટોએ તે બેટ એને સ્વાધીન કર્યો. એમાંના કિલ્લાઓનું રક્ષણ કરવાને જોઇએ તેટલી ફોજ મૂકી અને ભૂમધ્ય સમુદ્રની ઇંગ્લિશ નૌકાસેનાની નજર ચૂકાવી તે મિસરમાં જઇ પહોચ્યું પ્રથમ આલેક્ષાદ્રિયા શહેર ઉપર હલ્લા કરી લીધું મામલુક નામે તુર્ક લોકના હાથમાં તે દેશ એ વેળા હતો. એમના તેજી ઘોડેસ્વારોએ બહુ હીમતથી લડાઇ કરી પરતુ ફ્રેંચ પાયદલ આગળ તેમનું કાઇ ચાલ્યુ નહિ. ચોરસ આકારમાં ફ્રેંચ સિપાઇઓ એવી દૃઢતાથી લડતા હતા કે મામલૂક સ્વારોથી તેમને ભેદાતું નહિ. આગ્નાખાના યુદ્ધમા ઘણા ખરા મામલૂક માર્યા ગયા.

ફ્રેંચ નૌકાસેનાનો નાશ થવાથી આ ફતેહની ખુશીમાં ખલેલ પહોચી ઇંગ્રેજનો સરદાર આડ્મીરલ નેલ્સન ફ્રેંચ વહાણોને ખોળનો ખળતો કરતા અખાતમા આવ્યો અહીં આડ્મીરલ બ્રુયેસના વહાણ ઉભ હતા તેમના ઉપર તેમણે ધસારો કર્યો ઇંગ્રેજી ફોજનો થોડો ભાગ લઇને ફ્રેંચ નૌકાઓ અને કાઠો એ બેની વચ્ચે તેણે ઘુસાવ્યુ અને બાકીનો ભાગ લશ્કરની બીજી બાજુપર રાખ્યો તેથી બે તરફથી તોપનો માર ફ્રેંચોને ખમવો પડ્યો દારૂણ યુદ્ધ થયું અને અતે ઇંગ્રેજોનો પૂર્ણ જય થયો. ફ્રેંચની નવ મનવારો તેમણે પકડી. લાઓગીયન્ટ નામે એક અસાધારણ કદનું ઝાઝ તેમાના ઘણાખરા બહાદુર માણસો સાથે દારૂથી ઉચે ઉડી ફાટ્યું, બીજા બે વહાણ ઇંગ્રેજોને હાથ આવતા અટકાવવાને માટે ફ્રેંચ સરદારે સળગાવી મૂક્યાં

બીજી સ્વારીઓમા એટબ્રિટનને જય મળ્યો નહિ. બેલજીયમને કાઠે વહાણોનું લશ્કર મોકલ્યું હતું તે હાર ખાઇ પાછુ આવ્યું અને સેંટડોમીંગોનો બેટ ઇંગ્રેજોને છોડી દેવો પડ્યો. આયર્લાંડમાં ફીતુર થયું, ફ્રેંચ રાજરીતિના વખાણ કરનારા કેટલાક આતુર પુરૂષોની ઉશ્કેરણીથી મૂર્ખ ગામડીયાઓ સરકારની સામે ઝઘડો કરવા ઉઠ્યા હતા. ફીતુરખોરોએ ઘણાક ઘાતકી કર્મો કર્યા, પણ તેમના સરદારોથી તે વશ થઇ શકા નહિ.

રાજાના લશ્કર તરફથી પણ બહુ નિર્દય કર્મો થયાં. અને બંડ શમ્યું; પરંતુ તેવામાં એટલાની ફ્રેંચ ફોજ કનાટ પ્રગણામાં ઉતરી તેમની જોડે લઢવાને મોકલેલી ઇંગ્લિશ ટુકડીના કાયરપણાથી ફ્રાન્સીસ સિપાઇઓ દેશના મધ્ય ભાગ સુધી આવી પહોચ્યા. આયર્લાંડના સૂબાની જગાએ લાર્ડ કાર્નવાલિસની નિમનુક એ વખતે થઇ હતી. તે સરદારે ફ્રાન્સીસોને શરણે આવવાની જરૂર પાડી. સખ્તાઇ અને દયાનો ઘટતા મિશે ઉપયોગ કરી એ સૂબાએ નારાજ થયેલા લોકને શાંત કર્યા. ફ્રેંચ નૌકાસેનાના ઘણાક વહાણોને સર જોન વારને પકડ્યા તેથી હવે પછી એવી સ્વારીની ધાસ્તી રહી નહિ.

નૈલ નદીના મુખ આગળ જે મોટો જય નેલ્સનને પ્રાપ્ત થયો તેની અસર યૂરોપમાં જબરી થઇ. ઇસ્તામ્બુલના સુલતાને પોતાના રાજનુ રક્ષણ કરવાને ઉમંગથી તૈયારી કરવા માંડી. ભૂમધ્ય સમુદ્રમા રૂશિયા તરફથી એક નૌકાસેના આવી તેણે ફ્રેંચે જીતી લીધેલા આયોનિયન બેટો ખૂચવી લીધા. પોપ પાસેથી ઝુટવી લીધેલો મૂલક લેઇ લેવા નેપલ્સનો રાજા યુદ્ધે ચઢયો અને ઇંગ્લાંડના મુખ્ય પ્રધાન પીટ સાહેબની અસલાહથી આસ્ટ્રિયાના મહારાજાએ ફરીને વિગ્રહ આરંભ્યો.

આ બળવાન એકાથી ફ્રેંચ લોક ડર્યા નહિ. નેપલ્સના રાજાને તેમણે મહજ પાછો હઠાવ્યો, પરંતુ રૂશિઆએ તેમને હઠાવ્યા. સવારોફની સરદારી નીચે રૂશ ફોજ ઇતાલિમાં દાખલ થઇ, અને આસ્ત્રિયનોને મળી જઇ કેટલાક જય મેળવ્યા. માર્સીલ્ મોરો અને મેગ્ડોનલનું તેમની આગળ ફાવ્યું નહિ આ ફતેહ મેળવવામાં રૂશિઆ અને આસ્ત્રિયાના એટલાં બધાં માણસો માર્યા ગયાં કે લડાઇ ચલાવવાની બીજી યોજના કરવી તેમને ઠીક માલમ પડી. સ્વીટ્ઝર્લાંડમાંથી ફ્રાન્સીસ ફોજને હાંકી કાઢવાનું કામ સવારોફે માથે લીધું અને ઇતાલિમાં આસ્ત્રિયા અને પિડમોંટના લશ્કરોનું ઉપરીપણું મેલાસ અને ક્રેને સોંપ્યું. જર્મનિના માંડળિક રાજાઓની ફોજો વડે તે દેશનું રક્ષણ કરવાનું કામ ચાર્લસને હાથ આવ્યું. સ્વીટ્ઝર્લાંડમાં ફતેહ કરતો સવારોફ આગળ વધ્યો અને જર્મનિમાં કેટલાક નાના ઝઘડામાં ફ્રેંચને પાછાં હઠવું પડયું. એ દરમિયાન નેપોલ્યને સિરિયા ઉપર ચંઢાઇ કરી હતી. એકરગઢ આગળ તેને અટકવું પડયુ સર સીડની સ્મીથ

નમે એક શૂરવીર ઇંગ્રેજ સરદાર તુર્ક લોકની મદદે ત્યાંના કિલ્લામાં દાખલ થયો હતો તેના પ્રયત્નથી ફ્રેંચ લશ્કરની મહેનત વ્યર્થ ગઇ. નેપોલ્યન પાછો ફરી ઇજીપ્ત ગયો અને તે દેશના રક્ષણનો બંદોબસ્ત કરી છાનો-માનો ફ્રાન્સ જવા નીકળ્યો. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ફરનારી ઇંગ્રેજી મનવારોથી ન પકડાતાં તે ફ્રાન્સ પહોંચ્યો. ઇંગ્રેજની અને રૂશિઆની ફોજોએ હો-લાંડપર ચઢાઇ કરી હતી, એવું કહેવાતું હતું કે ફ્રાન્સની ધુંસરીમાંથી છૂટવાને વલંદા આતુર હતા પણ તે વાત ખોટી પડી. ઇંગ્રેજી ફોજનો ઉપરી યોર્કનો ડ્યુક હતો તેને પાછા હઠવું કરવું પડ્યું આઠ હજાર ફ્રેંચ સિપાઇઓ કેદી પકડ્યા હતા તેઓને મફત છોડી દેવાનું કબુલ કરવાથી ફ્રેંચ ફોજે તેને સહીસલામત જવા દીધો. આ ખુશીના સમાચાર ફ્રાન્સ-ની સરકારને મળ્યા હતા તેવામાં નેપોલિયન જઇ પહોંચ્યો.

નેપોલ્યનના જોવામાં આવ્યું કે ડાયરેક્ટરોના અમલથી ફ્રેંચ લોક કંટાળ્યા હતા. ફોજનો માનીતો હોવાથી તેણે રાજ્યક્રિયામાં ફેરફાર કર્યો. કાયદા બાંધનારી સભાને સિપાઇઓની મદદથી કાઢી મૂકી અને નવી વ્યવસ્થા કરી તેમાં પાંચ ડાયરેક્ટરોને ઠેકાણે ત્રણ કાન્સિલરો નીમ્યા. એ ત્રણમાં પ્રમુખ તે પંડે થયો. નામ વિના કુલ રાજા જેટલો અધિકાર તેને હાથ આવ્યો. પરરાજ્યો જોડે દોસ્તી કરવાનો પ્રયત્ન તેણે આરંભ્યો. ઇ.

મતમાં લીધાથી બે પાર્લામેંટને એકઠી કરવાનો કાયદો બહુ મતથી ત્રીજા વરસની બેઠકમાં મંજુર થયો.

એવું ધારવામાં આવ્યું હતું કે ફ્રાન્સનો મુખ્ય અધિકારી ઇંગ્લાંડ અથવા આયર્લાંડપર સ્વારી કરશે, પરંતુ સમુદ્ર ઉપરનું ફ્રાન્સનું બળ કેટલું નબળું છે તેથી પૂર્ણ માહિતગાર છતાં આ જોખમકારી સાહસ કામ માથે લે એવો કાચો નેપોલ્યન નહોતો. ઇતાલિમાં વઢવાની એક સાહસિક યુક્તિની ધારણા કરીને હેનિબાલની પેઠે આલ્પ્સ પર્વતોની વાટે ફોજને લેઇ ગયો. વાદળમાંથી સૈન્ય ઉતરતું જોઇ જેમ અચંબો પામે તેમ બર્નાર્ડના ડુંગરમાંથી ફ્રેંચ પલટણોને આવતી દેખી આસ્ત્રિયનો ચમકયા, તોપણ જીનોવા જીતવાથી તેઓને હીમત આવી હતી તેથી ગભરાયા વિના પ્રતિરોધ કરવાની ઉત્સાહથી તૈયારી કરી. મોંટેબેલોના રણમાં પહેલો હાથ તે બેઉની વચ્ચે થયો. તેમાં ફ્રેંચની ચડતી થઇ. ત્યારપછી મેરાંગો નામે સ્થળમાં મોટું યુદ્ધ થયું. આસ્ત્રિયનોએ લડાઈ શરૂ કરી. એટલા જોરથી તેઓએ ધસારો કર્યો કે ફ્રેંચ લશ્કરના બંને પડખા પાછા હઠયા. મધ્યનો ભાગ પણ ગભરાટમાં પડયો, પરંતુ તેવામાં કુમકે તાજું લશ્કર આવી પહોંચવાથી ફેલાઇ ગયેલી આસ્ત્રિયન ફોજની વચમાં ઘુસી નેપોલ્યને તેનાં બે ભાગ કરી નાંખ્યા અને મુરાદની સરદારી નીચે એવો તો જુસ્સાથી છાપો માર્યો કે આસ્ત્રિયનો ઊભી પૂછડીએ નાઠા. જનરલ મેલાસે છેક નાહીમત થઇ જઇ જીનોવા તથા પીડ્મોંટ અને લામ્બાર્ડિના મુખ્ય ગઢો આપી દઇ થોડા વખત લગી લડાઇ બંધ રાખવાનું કબુલ કરાવ્યું.

તોપણ બ્રિટિશ દરબારની ઉશ્કેરણીને લીધે અને જર્મનિમાં સહજ ફતેહ મળવાથી મહારાજા ફ્રાન્સિસે વિગ્રહ ફરીને જારી કર્યો. હોહેન લીંડન નામે રણમાં તેના લશ્કરનો પરાજય મોરોની સરદારી નીચે ફ્રેંચ અને બવેરીયન લશ્કરોએ કર્યો, ત્યારે તે નિરાશ થયો. પોતાના પાલસા મુલકમાં શત્રુઓનો પગ પેસશે એવી ધાસ્તી લાગવાથી તેણે લડાઇ બંધ રાખવાની વિનતિ કરી. લ્યુનવીલ નગરમાં તહનામું થયું, તે વડે ઇતાલિપરથી આસ્ત્રિયાનો અધિકાર ઉઠી ગયો. એમ ગ્રેટબ્રિટનને એક મિત્ર ખોયો, તેવામાં બીજો શત્રુ જન્મ્યો. ઇંગ્રેજોએ માલ્ટાબેટ જીતી લીધો હતો તે તેના અસલ માલિકો જે નાઇટ હતા તેમનો ઉપરી રૂશિઆનો રાજાધિરાજ

પોલ થયો હતો તેણે પોતાના આશ્રિતોને માટે તે બેટ પાછો માગ્યો પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે તે માગણી કબુલ રાખી નહિ. ત્યારે રૂશિઆના શાહે તેના બંદરોમાં આવેલાં ઇંગ્રેજી વહાણોને પરેહેજ કર્યા, સ્વીડન અને ડેન્માર્કને પોતાના પક્ષમાં લઈ હથિઆરબંધ ગધ્ય પક્ષમાં રહેવાના જાહેરનામાં કર્યા. એ દરમિયાન ગ્રેટબ્રિટનના મુખ્ય વજીર પીટ સાહેબે પોતાનો અધિકાર છોડી દીધો. આયર્લાંડની પાર્લામેંટને ઇંગ્લાંડની પાર્લામેંટ જોડે મેળવી દેવાનો પ્રયત્ન કરતી વખતે તેણે આયર્લાંડના કાથલિકોને વચન આપ્યું હતું જે કાથલિક ધર્મ માનનારાઓને પાર્લામેંટમાં તથા સરકારી ચાકરીમાં દાખલ નહિ કરવાના કાયદા છે તે રદ કરીશું, પરંતુ રાજાને એ કામપર એટલો અણગમો હતો કે તેણે પીટની સલાહ માની નહિ અને તેથી પીટે રાજ્યકારભારપરથી હાથ ઉઠાવ્યો. તેની જગાએ એડીંગ્ટન નામે ગૃહસ્થ નિમાયો. એવામાં બાલ્ટીક સમુદ્રમાં બ્રિટિશ નૌકાફોજે મોટી ફતેહ મેળવ્યાના ખુશકારી વર્ત્તમાન આવ્યા. રૂશિયાના શહેનશાહના ઠરાવની ખબર આવતાંજ પીટ સાહેબે ઉત્તર તરફના દરિઆમાં સર હૈદરપાર્કર અને નેલ્સનને મોકલ્યા હતા. નેલ્સને બાર મોટાં લશ્કરી જહાજ અને કેટલાક નાનાં વહાણો સહીત કોપનહેગનના ચકમાં સારે ઠેકાણે ઉભી રહેલી ડેન્માર્કની નૌકા સેનાપર જબરદસ્ત હલ્લો કર્યો અને ડેન્માર્કની લડાઇમાં સામીલ થનારા દરેક વહાણને જીત્યું અથવા તેનો નાશ કર્યો. આ હાનિથી ડેન્માર્ક નરમ થઇ ગયુ અને પોલ પાદશાહના મરણની ખબર આવ્યાથી થોડી ઘણી રહેલી હીમત પણ જતી રહી. પોલના માઠાં કૃત્યોથી રૂશિઆના ઉમરાવો અને લોકોનો તેનાપર કોપ થયો. કેટલાક માણસોએ છાની મસલત કરી તેનો ઘાત કરાવ્યો અને તેના પુત્ર આલેક્ષાંદરને રાજ્યાસને બેસાડ્યો. આ જુવાન પાદશાહે વ્યાજબી સરતો પ્રમાણે બ્રિટન જોડે સલાહ કરી અને તેની દેખાદેખી સ્વીડન અને ડેન્માર્કે પણ તેમ કર્યું.

મિસર દેશમાંથી ફ્રાન્સિસ ફોજને કાઢી મૂકવાને સર રાલ્ફ આબરક્રોમ્બીને એક લશ્કર આપી ઇંગ્રેજ સરકારે મોકલ્યો. તે બહાદુર નાયક રણમાં પડ્યો, પરંતુ સ્વારીનો હેતુ પાર પડ્યો. સમુદ્રના લશ્કરે કરેલી કેટલીક સ્વારીઓ નિષ્ફળ ગઇ. હમણા ફ્રાન્સમાં સરકારનું કામ સ્થિરપણે

ચાલતુ હતું તે જોઇ ઇંગ્લાંડના પ્રધાને લડાઈ માંડી વાળવાના કહેણુ સ્વી. કાર્યો. તહનામાની શરતો એ હતી કે જર્મનિ અને નેધર્લાંડમાં ફ્રાન્સે જે મૂલક જીતી લીધો હતો તે તેના કબજામાં રહે. હોલાંડ, સ્વિત્ઝર્લાંડ, અને ઇતાલિનો સર્વોપરી અધિકાર તેમને હાથ રહે. માલ્તાબેટ તેમના અસલ માલિકોને ઇંગ્રેજે આપવો, આયોનિઅન બેટમાં એક સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ સ્થાપવું, અને સિંહલદ્વીપ તથા ત્રિનિદાદ વિના બાકીના સઘળાં સંસ્થાન જેના તેમને પાછાં આપવાં. એમીઅન્સ નગરમાં તહનામાપર મતાં થયા અને શાંતિ રહેવાની જુઠી આશાથી યુરોપ થોડી વાર ઠગાયો.

પરદેશો જોડે વેપાર કરવામાં અને સાગર ઉપરની સત્તામાં શ્રેષ્ઠપણું ઇંગ્લાંડને આ વિગ્રહમાં પૂરૂં મળ્યું, તથા હિંદુસ્તાનમાં તેનું રાજ વિસ્તાર પામ્યું અને દૃઢ થયું. ફ્રાન્સિસ ફ્રેન્ચે મિસરપર ચઢાઇ કરી ત્યારે મહીસુરના સુલતાન ટીપુ સાહેબે હિંદુસ્તાનમાં કંપનીના રાજ્યોપર સ્વારી કરવાનો મનસૂબો કર્યો; તેના બાપ હૈદરઅલીની પેઠે ટીપુ પણ ઇંગ્રેજોનો કટ્ટો શત્રુ હતો. આ વેળા હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલના હોદ્દા ઉપર અર્લ-મોર્નિંગટન હતો. ટીપુના હુમલાની વાટ ન જોતાં તે સાહેબે મહીસૂર ઉપર સ્વારી મોકલી સુલતાનની રાજધાની શ્રીરંગા (પટમ) શહેર હતું તે ઇંગ્રેજી ફોજે હલ્લો કરી જીતી લીધું. શહેરનો બચાવ કરતાં એ બહાદુર સુલતાન રણમાં પડ્યો. આ જયથી ઇંગ્રેજની સત્તા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરી થઈ, અને આખા હિંદુસ્તાનના દ્વીપકલ્પપર કંપનીનું રાજ ચક્રવર્ત્તિ થયું અને તેનો રસ્તો એથી પડ્યો.

યુરોપમાં ફ્રાન્સને ઘણો મૂલક મળ્યો પરંતુ જે સ્વાધીનતાના રક્ષણાર્થે તે લડવા ઉઠયું હતું તે કાંઇ રહી નહિ. જે રાજપરિવર્તન ભારે ક્રૂરતા, ગુન્હા અને દુઃખથી સ્થાપન થયું હતું તેનો અંત આવ્યો અને રાજસત્તા પ્રજાના હાથમાં ન રહેતાં લશ્કરના હાથમાં ગઇ જુની કુદરતી પ્રકૃતિ પ્રમાણે રાજ કરનારાઓ કરતાં આ લશ્કરી હકુમત વધારે સ્વેચ્છિક અને જુલમી હતી; પરંતુ રાજકારભારમાં ઘણા ફેરફાર થઇ ગયા હતા તેથી થાકીને ફ્રેંચ પ્રજાએ આ વિકાર સહન કર્યો, કેમકે તે સ્થિર રહે તેનો જણાયો. સ્વાધીનતાને બદલે પરદેશો જીતવાની મોરાઇ અને વિજયોના મહિમાના તુરંગવડે તેઓએ સંતોષ માન્યો.

અધ્યાય ૯ માનો ટુંક સાર.

'ઔરંગઝેબના મરણ પછી તેનો વડો કુંવર શાહઆલમ ભલો તથા શૂરવીર હતો, છતાં મુગલો માંહોમાંહેના કુસંપથી ઘણા નબળા પડી ગયા, ને મરાઠાઓનું બળ વધતું ગયું. એ પ્રસંગે નાનકપંથી મુગલોના સખત જુલમ છતાં ઘણા હઠીલા અને મરણીયા થતા હતા. આવી દુર્દશામાં આવી પડેલા મુગલો વારવાર પોતાના બળવાન સરદારોને સ્વાધીન થતા ગયા. એ વખતે સૈયદ નામના બે ભાઈઓજ માત્ર મુગલાઇ સત્તાના માલિક થઇ પડયા હતા. એમના જુલમમાંથી જોરાવટીએ શાહઆલમનો પૌત્ર મહમદશાહ નિઝામ ઉલમુલ્કની મદદથી મુક્ત થયો, તોપણ તે મૂર્ખ હોવાથી પોતાની સત્તા સાચવી શક્યો નહિ, કેમકે મરાઠાઓની લૂંટો વધતી વધતી છેક દિલ્હીના પરાં સુધી આવી પહોંચી હતી.

શિવાજીના મરણ પછી મરાઠી રાજ્યના બે વિભાગ થયા. શિવાજીના પુત્ર રાજારામના વંશજની ગાદી કોલ્હાપુરમાં હતી અને શિવાજીના પૌત્ર શાહુરાજની ગાદી સતારામાં સ્થપાઇ. એ વખતે મરાઠા લોકો નબળા પડી ગયલા મુગલોને માહોમાહે લડાવી મારીને તેમના પ્રાંતો જીતી લેતા. દક્ષણનો મૂલક શાહુની વતી પેશ્વા અને નિઝામ વચ્ચે તમામ વહેંચાઇ ગયો હતો. આથી દિલીના પાદશાહનો અધિકાર માત્ર નામનોજ રહ્યો હતો, અને એક બાજુએ પેશ્વા દક્ષિણમાં અને બીજા મરાઠા સરદારો, ગુજરાતમાં ગાયકવાડ, માળવામા સિંધિયા અને હોલ્કર તથા તથા વરાડમાં ભોસલે, એક પછી એક પ્રાંત જીતી લઇ પોતાની સત્તા વધારતા ચાલ્યા. પેશ્વાનો અધિકાર બાજીરાવના વંશમાં કુળપરંપરા થયો આથી શાહુના વંશજો માત્ર નામના રાજા રહ્યા.

આવી દુર્દશામાં દેશ હતો તેવામાં નાદિરશાહ નામના ઇરાનના પાદશાહે સ્વારી કરી મરવા પડેલી મુગલાઇ પાદશાહીને ધૂળધાણી કરી નાંખી. નાદિરે મહમદશાહને કેદ પકડયો, અને દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો. દૈવયોગે દિલ્હીવાસીઓએ નાદિરનું મરણ થયું એવી ખોટી અફવા ફેલાવી. આ-

થી વિફળ થયલા ઇરાનીઓએ ભારે કતલ ચલાવી. બે પ્રહર સુધી દિલ્લાના મહોલ્લાઓમાં લોહીના વહેળા વહ્યા. મુગલાઇ જામદારખાનામાંનો અપાર ખજાનો તથા મયૂરાસન નાદિર ઇરાન લઇ ગયો. અને દિલ્લીનું કુબનું તખ્ત વધારે ઝોલાં ખાવા લાગ્યું, (સન ૧૭૩૯).

મહમદશાહના પછી તેનો દીકરો અહમદશાહ પણ મૂર્ખ હતો. એના વજીર સમસુદ્દીનની, પોતાના પાદશાહને પરણાવવા માટે અફ્ઘાન પાદશાહ અહમદશાહ અબ્દલીની વતી લાહોરમાં રાજ્ય ચલાવતી બીબીની છોકરીને જોર જુલમથી લઇ આવવાની ઉદ્દતાઇથી અફ્ઘાન શાહ ક્રોધે ભરાયો; અને તેણે પણ દિલ્લીની ખરાબી કરી. આથી મુગલાઇ માત્ર નામની રહી. અને હિંદુસ્તાનની હકુમત મેળવવાને માત્ર હવે મરાઠા તથા અફ્ઘાન એ બેજ હરીફો રહ્યા.

આ સમયે મરેઠીરાજ્ય પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું હતું. છત્રપતિ શાહુની પછી ગાદીએ બેઠેલો રામરાજા સતારામાં કેદી જેવો હતો, અને કુલ અધિકાર પેશ્વા ચલાવતા હતા. તેમજ બીજા મરેઠી સરદારો પણ પેશ્વાની સેવા બજાવતા હતા. આવે પ્રસગે પેશ્વાના ભાઇ રઘુનાથરાવે ઇ. સ. ૧૭૫૮ ના મે માસમાં પંજાબમાં જઇને અબ્દલ્લીના તાબાના મુલતાન અને લાહોર પ્રાંતો જીતી લીધા. આથી ગુસ્સે થયલો અફ્ઘાન શાહ પંજાબમાંથી મરાઠાઓને હાંકી કાઢવાને મોટી ફોજ લઇ આવ્યો. લાહોરમાં રહેલું મરેઠી સૈન્ય પાછું હટ્યું; પણ તેની પાછળ પડીને અફ્ઘાન લશ્કરે કેટલીક મરાઠી ટુકડીઓને કાપી નાંખી. આ સમાચાર દક્ષિણમાં પહોંચતાં વારનેજ મોટી મરાઠી ફોજને પેશ્વાએ સદાશિવરાવની સરદારી હેઠળ હિંદુસ્તાનમાં મોકલી. આ સેનામાં બીજા સબળા મરાઠા સરદારો પણ ભળ્યા, તેમજ જાટ રાજા સુરજમલ પણ સ્વધર્મીની કુમકે ચઢ્યો. મોટી સેનાએ દિલ્લીમાં જઇ મુકામ કર્યો. પણ કમનસીબે મહાન્ સરદારોને મસલત કરતાં પોતાની છાપ મારવાની ઉત્તમ રીત પસંદ પડી નહિ. વિલંબ થતાં છાવણીમાં અનાજ ઘટવા લાગ્યું, અને મરાઠી લશ્કર ભૂખમરાના ત્રાસમાં સપડાયું. આખરે કંટાળીને તા. ૭ મી જાનેવારી ૧૭૬૧ ને દીને પાણીપતની રણભૂમિમાં મરાઠી લશ્કર મરણિયું થઇને નીકળી પડ્યું. મરા-

કરતા ગયા, અને સુધારાને અનુકૂળ નવા કાયદા સ્વીકારતા ગયા. યુરોપના રાજ્યોમાં પોપનું માન ઘટયું. ટર્કીના વિભાગ કરી લેવાને આસ્ટ્રિયા અને રૂશિયાએ એકો કર્યો, પણ તેમને બીજાં રાજ્યો તરફથી અટકાવ થયો. હોલાંડમાં લોકોએ પોતાના મુખ્ય અધિકારીની સત્તા ખૂંચી લેવાની કોશિશ કરી, પણ પ્રુશિયાના રાજાએ તે અધિકારીને લશ્કરની મદદ કરવાથી લોકોનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો.

અમેરિકાની લઢમાં ફ્રેન્ચ દરબારે હાથ ઘાલ્યો તેથી તેના ઉપજ ખરચમાં અવ્યવસ્થા થઇ, ને લોકોના મનમાં સ્વતંત્રતા મેળવવાની આતુરતા પેદા થઇ. ફ્રેન્ચ પારલામેન્ટમા જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે રમાકમી ભરેલી તકરારો ચાલવા માડી. ખેતફૂદ પાદરીઓ અને અમીરો દરબારને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા. રાજાએ આખી પ્રજાની સભા સને ૧૭૮૯ માં બોલાવી. પારીસના લોકોએ હુલ્લડ કીધુ, વર્સેલ્સ ગયા અને રાજા રાણીને કેદ પકડયા. આથી ફ્રાન્સના રાજ્યની મોટી ઉથલપાથલની શરૂઆત થઇ. રાજાની સત્તા માત્ર નામનીજ રહી રાજ્યના અમલના ધારા સુઇ ગયા, ફ્યુડલ હક્કો રદ થયા ને અસલની બધી રાજ્યરચનાનો નાશ થયો. દેશમાં ઠામ ઠામ હુલ્લડ થવા લાગ્યાં. પ્રજાના આગેવાનોએ જાકોબિના નામે એક સભા સ્થાપી. તેણે નવો કાયદો બાંધી રાજાની તે ઉપર મંજૂરી લીધી. પણ એ કાયદામા ખામીઓ હતી. બીજા રાજ્યોએ નાશી ગયલા ફ્રેન્ચ લોકોને આશ્રય આપ્યો હતો. તેથી તેમની સાથે લડવાને ફ્રેન્ચ લોકો તૈયાર થયા આસ્ટ્રિયા ને પ્રુશિયાના રાજાઓએ સૈન્ય તૈયાર કરી ફ્રાન્સની ચઢાઇએ મોકલ્યાં. એથી સ્વદેશના રક્ષણઅર્થે ફ્રાન્સમાંનાં બધા પક્ષો એકત્ર થઇ ગયા. પારીસમા રાજ્યની ઉથલપાથલની સામે થનારા લોકોની કાપકુપ ચાલી. એકસંપી લશ્કરને ફ્રેન્ચ સેનાએ હાર આપી કેટલાક મૂલકો જીતી લીધા અને ત્યાની રાજ્યરીતિ રદ કરવાનો હુકમ કર્યો લુઇસ રાજાના ઉપર જેકોબીન લોકોએ સ્વાધીનતા નાશ કરવાનું તોહમત મૂકી તેને ઠાર કર્યો, અને ફ્રાન્સની કોન્વેન્શન સભાએ ઇંગ્લાંડ અને હોલાંડ જોડે વિગ્રહ જાહેર કર્યો. યુરોપનાં મુખ્ય રાજ્યોએ ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સામે એકો કર્યો. પાછળથી પ્રુશિયાના રાજાએ ફ્રેન્ચ લોકો જોડે સલાહ કીધી. દરમ્યાન ફ્રાન્સમા પ્રતિક્ષોભ ઉભો થયો. જા

જાકોબિન લોકોએ પોતાના સામાવાળિયાને રાજદ્રોહી ઠરાવી તેમને ઠાર માર્યા. રાણી આન્ટોઇનેટનો પણ શિરચ્છેદ કર્યો. જાકોબિનના હુલ્લડથી ફ્રાન્સની દક્ષિણે ઘણાંજ જબરાં તોફાનો થયાં. ફ્રેન્ચ લશ્કરે પરદેશમાં વિજયો મેળવ્યા.

ફ્રાન્સની ઉથલપાથલથી ઈંગ્લાંડમાં ઘણો ગભરાટ થયો. છતાં ઈંગ્લાંડે ફ્રાન્સની સાથે લડાઇ જાહેર કરી તેનાં કેટલાંક સંસ્થાનો લેઇ લીધાં. દરમ્યાનમાં પારિસમાં હુલ્લડ થયું તેને બેસાડી દેવાના કામમાં નેપોલિયન બહાર આવ્યો એ નેપોલિયને પાછળથી ફ્રેન્ચ સેનાની સરદારી લેઇ ઇતાલિમાં ઘણી ફતેહો મેળવી, ફ્રાન્સમાં કન્વેન્શન મટી ડીરેક્ટરીની સ્થાપના થઈ. સને ૧૭૯૭ ની અંતે ફ્રાન્સની સામા ઈંગ્લાંડ સિવાય બીજું કોઇ રાજ્ય રહ્યું ન હતું. ઈંગ્લાંડના કાફલાએ ફ્રાન્સના આરમારનો નાઇલ નદીના સંગ્રામમાં નાશ કર્યો, સને ૧૭૯૯. નેપોલિયન પાછો ફ્રાન્સ આવ્યો અને તેણે ડીરેક્ટરનો કારભાર રદ કરી કૌન્સલનો કારભાર સ્થાપન કર્યો.

સને ૧૮૦૦ માં ઈંગ્લાંડ અને આર્યલાંડની પાર્લામેંટો એક થઇ.

નેપોલિયન હનિબાલની પેઠે આલ્પ્સ ઓળંગી મોટી ફોજ ઇતાલિમાં લેઇ ગયો. આસ્ટ્રિયનો ચમકયા, મોંટબેલો અને પછી મેરાંગોની લડાઇમાં તેઓ હાર્યા. વળી મહારાજા ફ્રાન્સિસના લશ્કરનો હોયેન લીંડનની લડાઇમાં પરાજય તેથી તેણે સલાહ કરવાની માગણી કીધી તે ઉપરથી લ્યુનવીલનું તહનામું થયું. માલ્ટાબેટ બાબત ઇંગ્રેજ અને રૂશિયાને વિરોધ થયો, તેમાં રૂશિયાને નમવું પડયું ઈંગ્લાન્ડે કોપનહેગનના નૌકાયુદ્ધમાં જય મેળવ્યો ત્યાર કેડે નેપોલિયન જોડે સંધિ કીધી. તેની જોડેના વિગ્રહથી ઈંગ્લાન્ડને સાગર ઉપરની શ્રેષ્ઠતા મળી. હિન્દુસ્તાનમાં હૈદર અને ટીપુ સુલતાનને હરાવી ઇંગ્રેજોએ પોતાનુ રાજ્ય વધારી મજબુત કર્યું.

ફ્રાન્સમાં રાજસત્તા પ્રજાના હાથમાં ન રહેતાં લશ્કરના હાથમાં ગઇ. ત્યાંના લોકે સ્વાધીનતાને બદલે પરદેશો જીતવાની અને વિજયોના મહિમાના તુરંગ વડે સંતોષ માન્યો

આસ્ટર્લીડઝના પરાજયે પીટ સાહેબના મન ઉપર કારી ઘા કર્યો. એ સઘળી ઉઠાવણી કરવામાં તે આગેવાન હતો અને ફતેહ થવાની તે હિમતથી અને પૂરા ભરોસાથી આશા આપતો હતો અને રાજકાજમાં તેના સામાવાળા હતા તેઓનો તિરસ્કાર કરતો હતો. પોતાના મિત્રોના મોટા પરાજયની ખબર આવ્યાથી તેની આશા ભંગ થઇ. અતિ નિરાશ થવાથી નબળા પડી ગયેલા શરીરને એટલી હાનિ પહોંચી કે ઇ. સ. ૧૮૦૬ ના વરસમાં પાર્લેમેંટ સભા ભરાવવાની શરૂઆતમા તે મરી ગયો. તેના મુડદાને મોટા ભભકાથી સરકારી ખરચે વેસ્ટમીન્સ્ટરમા દાટ્યું. ત્યા તેની યાદગીરીને માટે મિનારો ચણાવ્યો અને તેનું ખાનગી દેવુ સરકારી ખજાનામાથી આપ્યુ.

खंड २ जो.

નેપોલ્યનની સત્તાનો વધારો.

યૂરોપખંડનાં રાજ્યો ઉપર નેપોલ્યન પોતાનો અધિકાર સ્થાપતો હતો તેવામાં મરાઠાઓને નરમ કરી હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો વધારો માર્કિવસ વેલ્સ્લી કરતો હતો. જસવંતરાવ હોલ્કર બહુ જુસ્સાથી લડ્યો પરંતુ કંપનીની કવાયત શીખેલી ફોજ આગળ આખરે તેનું કાંઇ ફાવ્યું નહિ, અને સલાહ કરવાની અરજ કરવી પડી. એ વખતે માર્કિવસ વેલ્સલીને ઠેકાણે માર્કિવસ કાર્નવાલીસ આવ્યો હતો તેથી હોલ્કરને ધારવા કરતાં વધારે ફાયદાકારી શરતોએ રાજ્ય પાછું મળ્યું. કોર્ટ આવ્ ડાયરેકટરોને માલૂમ પડ્યું હતું કે બહુ મૂલક જીતવાથી ખરચ ઘણો થાયછે તેથી લડાઇ બંધ પાડી હિંદુસ્તાનના રાજાઓ જોડે સલાહ કરવાની આજ્ઞા લોર્ડ કાર્નવાલીસને આપી હતી તે માટે એણે ઓછી સખ્તાઇથી સલાહ કરી. એ સમે હિંદુસ્તાનના કામમાં ઇંગ્રેજો ઝાઝું મન ઘાલતા નહિ; મી. પીટના મરણથી રાજકારભારીઓમાં ફેરફાર થવાનો હતો તેમાં તેઓનું મન લાગેલું હતું. પ્રજાની ઇચ્છા હતી કે એ વેળા વિગ અને ટોરીપક્ષો ઉપર નજર ન રાખતાં બંનેમાં વિશેષ બુદ્ધિમાન પુરૂષો હોય તેઓને રાજકારભાર સોંપવો. પીટનો સામાવાળાઓ ફાકસ નામે પુરૂષ મહા બુદ્ધિમાન હતો પરંતુ તેનું મોં રાજાને ગમતું નહિ, તેમ છતાં નવા વજીર લાર્ડ ગ્રાન્વીલે રાજાને સમજાવી ફાકસને રાજ્યના એક મુખ્ય સેક્રેટરીની જગા અપાવી. ઉપજ ખરચમાં એટલી ગરબડ ચાલી હતી કે કપટ કરી સરકારી નાણાં ખાઇ જવાને સહેલું પડતું હતું. આ ગરબડાટ કાઢી નાખી ચોખો હિસાબ રાખવાની રીત દાખલ કરવાથી નવા કારભારીઓ ઉપર લોક રાજી થયા, ફાકસ સાહેબે ગુલામનો ધંધો બંધ કરવાનો ઠરાવ પાર્લામેંટમાં કરાવ્યો. લાર્ડ મેલ્વીલ ઉપર જે તહોમત મૂકવામાં આવ્યું હતું તેમાંથી ઉમરાવોએ તેને મોકળો કર્યો તે વાત પ્રજાને ગમી નહિ, પરંતુ સરકારી કામમા ગફલત સબબી તેનાપર આરોપ હતો તેથી એ બાબતમાં કારભારીઓ વચમાં પડયા નહોતા.

લઢાઇનું કામ જોરથી ચાલતું હતું. કેપ આવ્ ગુડહોપનું વલંદાનું સંસ્થાન તથા દક્ષિણ અમેરિકાનું બ્યુનોસ એરીઝ શહેર ઇંગ્રેજે જીતી લીધાં. ઇંગ્રેજની મદદથી સ્વાધીનતા અને સ્વતંત્રતા મળવાની ઉમેદે કરીને બ્યુનોસ એરીઝના લોક ઝટ તાબે થયા હતા પરંતુ તેમની ધારણા પાર નહિ પડવાથી તેમણે ઇંગ્રેજી લશ્કરને હાંકી કાઢ્યું.

પ્રુશીઆના રાજાએ હાનોવર પ્રાંતનો કબજો કર્યો, અને તેના બદલામાં કલીવ્સ અને બીજાં કેટલાંક પરગણાં ફ્રેંચને આપી દીધાં. સ્વીડનના રાજાએ ઇંગ્રેજોની તરફથી પ્રુશીઆ જોડે એ બાબત તકરાર કરી પરંતુ તે રાજાનું મન સ્થિર નહિ હોવાથી તેનું કાંઇ વજન પડ્યું નહિ. એ વેળા બ્રિટનનો પક્ષ કરનાર એક રાજાને નેપોલ્યને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકયો. આસ્ટ્રિયાના યુદ્ધના સમયમાં પોતાના રાજમાંથી ફ્રેંચ સૈન્યના જવાથી તથા પોતાની રાણી આસ્ટ્રિયાની શાહજાદીની ઉશ્કેરણીથી નેપલ્સના રાજાએ રાજધાનીના શહેરમાં રૂશીઅન તથા ઇંગ્રેજી ફોજ દાખલ કરી. આ અણધાર્યો વિરોધ ઉઠવાથી કોપાયમાન થઇ નેપલ્સમાં રાજ ચલાવવાની બુર્બોન કુળને નેપોલ્યને મના કરી અને રૂશીઅન તથા ઇંગ્રેજી સૈન્ય નેપલ્સમાંથી ગયું તેજ વખતે પોતાનો હુકમ અમલમાં લાવવાને ફોજ મોકલી. કાલાબ્રિઆમાં કેટલાક બેડૂનોએ પ્રતિરોધ કર્યો તે સિવાય બીજે ઠેકાણે તેમની સામે કોઇ લઢી શક્યું નહિ. નેપલ્સનો રાજા સિસિલિ નાશી જવાથી ખાલી પડેલી ગાદી નેપોલ્યને પોતાના ભાઇ જોસફ્ બોનાપાર્ટને આપી. સિસિલિની પાસે રહેલા ઇંગ્રેજી નૌકાસૈન્યના સરદાર સર સીડની સ્મિથની સહાયતાથી કાલાબ્રિઆમાંના બેડૂનોએ તથા આબ્રુઝીઓએ ફ્રેંચોપર હલ્લા કર્યા. સિસિલિમાંની ઇંગ્રેજી ફોજના સરદાર સર જાન સ્ટુઅર્ટને પોતાનું લશ્કર કાલાબ્રિઆમાં મોકલી દેવા નેપલ્સની રાણીએ તથા સ્મિથે સમજાવ્યું, ત્યાના રહેવાશીઓ હુમલો કરનારાઓની સાથે જોઇએ તેવા સંખ્યાબંધ સામીલ થયા નહિ અને રેગ્નીયર નામે ફ્રેંચ સરદારની ફોજ સામે લઢવાનો તક ન મળ્યો હોત તો તેઓ એ. કદમ પાછા ફરત. મૈદા આગળ યુદ્ધ થયું તેમાં ફ્રેંચ લશ્કરની ઘણી સખ્યા છતાં તેમણે જબરી હાર ખાધી. સૈન્યની કેટલાક કાળ સુધી આબરૂ ઘટી ગઇ હતી તે વધી, તે સિવાય બીજું કઇ પરિણામ આ વિજય-

થી થયું નહિ. કાલાબ્રિઆમાં મોટું લશ્કર મોકલી ઇતાલિની દક્ષિણના તમામ ભાગમાં ફ્રેંચોએ પોતાની સત્તા સ્થાપી.

પોતાના ભાઇ જોસફને નેપલ્સની ગાદી આપી બીજા ભાઇ લુઇસને હોલાંડની ગાદીએ બેસાડવાનો નેપોલ્યને નિશ્ચય કર્યો. એ પ્રમાણે પોતાનો દેશ ફ્રાન્સના તાબાનો એક ભાગ થઇ ગયો તેમ છતાં તકરાર કર્યા વિના વલંદા લોકે એ વાત કબૂલ કરી. નવા રાજાનો ભલો સ્વભાવ જોઇ તેમણે મન વાળ્યું. તે રાજા પોતાની પ્રજાને સુખી કરવા ખરેખરો આતુર હતો. એને નેપોલ્યન પોતાના કબજામાં રાખતો. આખા યૂરોપનો હાકેમ થવાનો તથા સર્વને ફ્રાન્સની લશ્કરી સત્તાને આધીન કરવાનો લોભ નેપોલ્યનને હતો. સંધિને ચહાઉં છું એવું ડોળ એ શહેનશાહ દેખાડતો અને લડાઇના કહેણ મિ. ફાકસને મોકલ્યાં. એ શહેનશાહ તેને ઘણુંજ સન્માન આપતો. તહનામામાં રૂશીઅનોને દાખલ કરવાની ફ્રેંચોએ ના પાડવાથી તથા યૂરોપનાં બીજાં રાજ્યોની સ્વતન્ત્રતાને નુકસાન થાય તેવો અખત્યાર પોતાના હાથમાં રાખવાની નેપોલ્યને હઠ કરી તેથી સંધિનો કરાર થયો નહિ. આ બાબત ચરચા ચાલતી હતી તેવામાં મિ. ફાકસનું મરણ થયું, અને તેની જગાએ અર્લ ગ્રે થયો એ બાબત ચરચા ચાલ્યાં કરી પરંતુ ફ્રાન્સના એલચી ટાબી રાજે સૂચવ્યું કે બ્રિટિશ કાબિનેટમાં ફેરફારને લીધે યૂરોપમાં શાંતિ થવાની આશા ભંગ થઇ.

આ સંધિની વાત પડી ભાગવાથી એક નવો વિગ્રહ ઉઠયો. ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે દોસ્તી થવાનો વિચાર ચાલતો હતો તેવામાં નેપોલ્યનના એલચીઓ કહેતા હતા કે હાનોવર પાછું આપવામાં હરકત નહિ થાય; એ વાતની પ્રુશીઆના રાજાને ખબર થવાથી તેને રીસ ચઢી. કપટ, નહિ તો તાબેદારીના ઇનામ તરીકે હાનોવરનું રાજ્ય મળ્યું હતું પરંતુ તેનો કબજો હમેશ રહેશે એ અનિશ્ચિત છે એવું એ પરથી જણાયું પ્રુશીઆના રાજાને નાખુશ થવાનું એક બીજું વધારે વાજબી કારણ પણ હતું. રાહીન નદીના પ્રદેશનાં રાજ્યોના સમુદાયનું ઉપરીપણું નેપોલ્યને પોતાના હાથમાં લીધું હતું તેથી જર્મનીના ઉપરીપણાનો અધિકાર આસ્ટ્રિયાના પાદશાહના હાથમા હતો તે ફ્રેંચ રાજેંદ્રને મળ્યો. રાહીનના રાજસમુદાયની સત્તાને કહેમાં રાખવાને પ્રુશિઆના રાજાએ જર્મનિના બીજા રાજ્યો જોડે એક

કરવાની તજવીજ કરી તે કામમાં નેપોલ્યન સામો થયો. વળી એવું પણ જાણવામાં આવ્યું કે પ્રુશીઆને નુકસાન કરી રૂશીઆના મહારાજા જોડે દોસ્તી કરવાને નેપોલ્યન પ્રયત્ન કરતો હતો. રૂશીઆના રાજા ફ્રેડરિક વિલ્યમને તેની રાણીએ તથા રૈયતે નેપોલ્યનની સામે બાથ ભીડવા ઉશ્કેર્યો. ફ્રેંચ લશ્કરના જુલમથી જર્મનો નારાજી થયા હતા. નેપોલ્યનની નિંદાના ગ્રંથો પ્રગટ કરનારા બે જર્મન ગ્રંથ વેચનારને લશ્કરી હુકમથી ગોળા મારી મારી નાખવામાં આવ્યા હતા તેથી આખો જર્મન દેશ ખળભળ્યો હતો.

હરકોઇ માણસને અને પ્રજાને ક્રોધની શીખામણ નુકસાનકારી છે; ગુસ્સાના આવેશમાં આવી પૂરી તૈયારી કર્યા વિના અને મિત્રો તરફથી જોઇએ એટલી કુમક આવ્યા પહેલાં પ્રુશીઆનો રાજા યુદ્ધે ચઢયો. સેનાપતિનું કામ બ્રન્સીકના ડ્યુકને સોપ્યું. એ સરદારમાં શૂરાતન હતું પરંતુ સેનાપતિના કામને માટે જોઇએ તેટલી અક્કલ અને ડહાપણ નહોતાં. શાહજાદા લુઇસ વેગથી ફ્રેંચ લશ્કર ભણી ગયો અને પોતાનાથી વધારે ફોજની સામા પરાજય પામ્યો અને માર્યો ગયો. એ માઠા બનાવથી પ્રુશીઅન સેના નાહિંમત થઇ. એના પછી જેના નામે સ્થળમાં મોટો સંગ્રામ થયો. લડાઇના મેદાનમાં પ્રુશીઅન ફોજની ગોઠવણ યોગ્ય નહોતી અને તેના સરદારો લાયક નહોતા. નેપોલિયને તેને હરાવી અને વિખેરી નાખી. રણમાં ઘણા પ્રુશીઅનો મરણ પામ્યા. એ કમનસીબની જોડે પ્રુશીઅનો અને સાક્સનોની વચ્ચે અણબનાવ થયો. સાક્સનો પ્રુશીઅનોને છોડી દઇ તેના શત્રુ જોડે મળી ગયા વિજયી મહારાજા નેપોલ્યન બર્લિન નગરમાં ગયો. પ્રુશીઅન ફોજની એક ટૂકડી મારશલ બ્લુકરના હાથ નીચે હતી. તેણે અદ્યાપિ બહુ બહાદુરીથી પોતાનો બચાવ કર્યો હતો તેને પણ હવે શરણે આવવાની જરૂર પડી. પ્રુશીઅન રાજાને નાસવું પડ્યું, પરન્તુ રૂશીઆની કુમક આવવાની આશા રાખી તેણે હિંમત છોડી નહિ. નેપોલ્યઅનની સેના પોલાંદ દેશપર ગઇ. એ દેશના ઘણા રહેવાશીઓ તેને મળી ગયા. તેઓને આશા હતી કે ફ્રેંચ અધિપતિ પોલાંદને સ્વતન્ત્ર કરશે પરંતુ નેપોલ્યનનું મન ઉદાર નહોતું તેથી બાપડા પોલ લોક નિરાશ થયા. આ બહુ કામકરવાની જોગવાઈ ખોઇ અને પોતાના સ્વાર્થપર માત્ર નજર રાખી એ વાતનો પાછળથી નેપોલ્યનને પસ્તાવો થયો. રૂશ લશ્કરે પુલ્તુસ્કના રણમાં

ગ્લંડને પાછા હઠાવ્યા પરંતુ તેનો લાભ તેઓ લઈ શકયા નહિ અને તેમને સ્વદેશ જવું પડયું. આ ઝપાટાબંધ મળેલી ફતેહથી મદોન્મત્ત થઈ ગ્રેટબ્રિટનના વેપારનો નાશ કરી તેની આબાદી તોડવાનો નિશ્ચય નેપોલ્યને કર્યો. બર્લિન મુકામેથી યુરોપના રાજાઓપર તેણે હુકમ મોકલ્યો કે બ્રિટિશ બેટ ઘેરામાં છે એવું સમજવું અને કોઈપણ બંદરમાં બ્રિટિશ માલને ઉતરવા દેવો નહિ. જે રાજાઓ આ આજ્ઞા નહિ પાળે તેઓપર સ્વારી કરવાની ધમકી દેખાડી. પોર્તુગાલ અને ઇગ્લાંડ વચ્ચે ઘણા કાળની મિત્રાચારી હતી માટે એ હુકમ માનવો ત્યાંના રાજાને પાલવ્યો નહિ, તેથી પહેલી ખરાબી તેની થઇ, (ઇ. સ. ૧૮૦૭). આ હુકમની વાત બ્રિટનમાં જણાયાથી ઇગ્રેંજોને બહુ કોપ ચઢયો. ધારવા જેટલો ફાયદો એથી નેપોલ્યનને થયો નહિ અને આખરે તેનેજ નુકસાન થયું. અનેક રીતે યુરોપના બંદરોમાં બ્રિટિશ માલ ચોરીથી દાખલ કરવામાં આવતો અને નેપોલ્યનને આંખ આડા કાન કરવા પડયા. નેપોલ્યનની ધમકીથી ઇગ્લાંડના લોક બહુ ઉશ્કેરાયા. રાજાના કારભારીઓ ઉલટથી યુદ્ધ ચલાવતા નહોતા અને લશ્કરના સરદારો જય મેળવતા નહોતા તે લિધે લોકો ફરીઆદ કરવા લાગ્યા જનરલ વાઇટ લોકની સરદારી નીચે બ્યુનોસ એરીઝપર ત્રીજી સ્વારી મોકલી પણ કાંઇ વળ્યું નહિ. દક્ષિણ અમેરિકામાં સ્પેનના લોકોની વસ્તી હતી. તેઓની અને ઇગ્રેજોની વચ્ચે રાજ સંબંધી વૈર હતું તેથી તેઓના મૂલકમાં ઇગ્રેજોને જય મળવો કઠણ હતો. તુર્કસ્તાન અને રૂશીઆની વચ્ચે કંઇક અણબનાવ થયો હતો. તે પરથી રૂશીઆની તરફદારી કરી એક ઇગ્રેજી નૌકાસેનાને કોન્સ્તાન્તીનોપલ (ઇસ્તામ્બુલ) ભણી મોકલી તે હાર ખાઇને પાછી આવી. મીસર દેશનો કબજો કરવાને ફોજ મોકલી હતી તેની પણ તેવીજ દુર્દશા થઇ. એથી રાજાના કારભારીઓપર લોકોનો ઘણો અભાવ થયો. વળી રાજા અને તેઓની વચ્ચે પણ અણબનાવ થયો ગ્રેટબ્રિટનમાં રોમન કાથોલિકધર્મ પાળનારાઓને જળ અને સ્થળના લશ્કરોમાં અમલદારોની જગ્યા આપતા નહિ. પ્રધાનોની ઇચ્છા એ ધારો રદ કરવાની હતી પરતુ ત્રહેમી રાજાને તે ગમ્યું નહિ તેણે પ્રધાનની જોડે શરત માગી કે એ વાત તમારે હાલ છોડી દેવી એટલુંજ નહિ પણ તમારે કોઈ દહાડો કાઢવી નહિ એવી શરત કાયદા વિરૂદ્ધ છે એવું કહી તેમણે કારભાર છોડી દીધો.

ટ્રૂષ્ટ પદવીએ ચઢયો હતો. એનામાં રાજકારભાર કરવાની શક્તિ નહોતી. યુવરાજ ફર્દિનાંદને હાથ રાજનો અધિકાર તેણે રહેવા દીધો નહિ તેથી લોભીઓ પણ રાજ કરવાને અયોગ્ય શાહજાદો ક્રોધે ભરાયો. ફર્દિનાંદના મારા ગુણથી સ્પેનની પ્રજા અદ્યાપિ વાકેફ નહોતી તેથી જ્યારે તેને ખબર કરવાની મતલબથી પેલા નઠારા પ્રધાને તેનાપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી તેને કેદ કરાવ્યો, ત્યારે પ્રજા એટલી બધી નાખુશ થઇ કે તેને છોડી દેવાની રાજાને જરૂર પડી. એ બેઇમાન તથા નાલાયક પ્રધાનનું નામ ગોડોય હતું. નેપોલ્યને તેને લાલચમાં નાખીને ફોડયો. સ્પેનના બે ભાગ કરી એકનો ગોડોય સ્વતંત્ર રાજા થાય અને બીજાનો માલિક નેપોલ્યન થાય એવો ખાનગી બંદોબસ્ત કરી તે અમલમાં લાવવાને સ્પેનના મુખ્ય કિલાઓ ફ્રેંચ લશ્કરને સ્વાધીન કરાવ્યા. નિર્બળ ચાર્લસ એથી ભય પામી સ્પાનીશ અમેરિકામાં નાશી જવાનો મનસૂબો કરવા લાગ્યો પણ ગાદીપરથી ઉઠી ફર્દિનાંદને તેપર બેસાડયો. એવો ઠરાવ તેણે અંતે કર્યો (ઇ. સ. ૧૮૦૮). હવે નેપોલ્યને કાવતરૂં કરી બાપ દીકરી વચ્ચે વઢવાડ કરાવી. એક તરફથી રાજીનામું રદ કરવાને ચાર્લસને સમજાવ્યો અને બીજી તરફથી ફર્દિનાંદને સ્પેનનો રાજા ગણવો એવી આશા આપી. આવા પ્રપંચથી છેતરાઇને ફર્દિનાંદ બાયોન શહેરમાં નેપોલ્યનને મળવા આવ્યો ત્યાં તેને જણાવવામાં આવ્યું કે હવે સ્પેનનું રાજ બુર્બોન કુળના હાથમાંથી ગયું છે. ઇટુરિયાના પ્રાંત ઉપર તેનો હક હતો તે છોડી દેવાની તેણે ના કહી ત્યારે તેને પરેહજ કર્યો. રાજકુટુંબને ફ્રાન્સમાં લેઇ જવાની તૈયારી માડ્રીદમાં થતી જોઇને રાજધાનીના લોકે હુલડ કર્યું. ફ્રેન્ચ લશ્કરના ઉપરી મુરાએ હુલડખોરોપર હુમલો કરી વગર હથિયારના ટોળેટોળા વાઢી નાખ્યાં. ત્યારપછી ચાર્લસ રાજા અને તેની રાણી બાયોન નગરમાં આવ્યાં. રાજાએ સ્પેનનું રાજ નેપોલ્યનને હસ્તગત કર્યું. માડ્રીડમાં થયેલી કતલના સમાચારથી ભય પામી શાહજાદા ફર્દિનાંદે પણ પોતાના હક ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો; અને નેપલ્સમાં રાજ કરનાર પોતાના ભાઇ જોસફને નેપોલ્યને સ્પેનના રાજ્યાસને બેસાડયો. મુરાએ નેપોલ્યનનો બનેવી તથા ઘણોજ ઉપયોગી સરદાર હતો તેને તેણે નેપલ્સનો રાજા બનાવ્યો. સ્પેનના ઘણાક ઉમરાવોએ આ ગોઠવણ કબુલ રાખી; પ-

રંતુ પ્રજામાંના મોટા ભાગે આ ગોલઇયા રાજાને સ્વીકાર્યો નહિ. સ્પેનના મુખ્ય પ્રાંતોમાં દેશના સ્વતંત્રપણાનું રક્ષણ કરવાની તૈયારી થવા માંડી. આન્દે લુશિયા પ્રાંતે આગેવાની કરી ૭ મા ફર્દિનાંદ રાજાની દુવાઇ ફે‍રવી નેપોલ્યન જોડે વિગ્રહના જાહેરનામા ત્યાંના લોકે કર્યાં તથા રાજકારભાર ચલાવવાને એક મંડળી ઠરાવી. કાર્દિઝના અખાતમાં ફ્રેન્ચ નૌકાસેનાની એક ટોળી હતી તેને ત્યાંની સ્પાનિશ સેનાએ શરણેં આવવાની જરૂર પાડી. બ્રિટિશ દરિયાઇ લશ્કરની મદદ મળી તેથી એવું બની શક્યું. જ્યાં જ્યાં ફ્રેન્ચ લશ્કર નહોતું તેવા હરેક પ્રાંતમાં કારભાર કરવાને લોકોએ મંડળી સ્થાપી. એ મંડળીઓને જેંટાસ નામે કહેતા. પુખ્ત ઉમરના સર્વે પુરૂષોએ યુદ્ધે ચઢવાનું કબૂલ કર્યું અને એ મંડળીઓનો હુકમ તેઓ માનવા લાગ્યા. ઈંગ્રેજ સરકારે દારૂગોળા અને હથિયારો પુષ્કળ લાવી આપ્યા તથા સ્પેનના જે સિપાઇઓ તથા અમલદારો તેમના કબજામાં હતા તેમને મોકળા કરી સ્પેન મોકલ્યા. આરંભમાં સ્પાનિયર્ડ લોકને જય થયો. વાલેન્શીઆમાં ફ્રેન્ચ ફોજને જવું પડ્યું અને આઠ હજાર માણસના લશ્કરને એક સ્પાનિશ સરદારે શરણે આવવાની જરૂર પાડી, (૨૦ મી જુલાઇ). એજ તારીખે જોસફ બોનાપાર્ટે માડ્રીડમાં ભારે દબદબાથી પ્રવેશ કર્યો. એ રાજા તેના ભાઇ નેપોલ્યન જેવો દૃઢ કે હિમ્મતવાન નહોતો. આઠ હજાર સિપાઇઓ શત્રુને શરણે ગયા એ વર્ત્તમાન સાંભળીને તે ગભરાયો. માડ્રીડના સરકારી ખજાનામાં તથા રાજમહેલોમાંનું સર્વ દ્રવ્ય હરણ કરીને બર્ગોસના કિલામાં નાશી ગયો.

સ્પેનના લોકની બહાદુરીના વખાણ યુરોપમાં થવા લાગ્યા. આરાગોન પ્રાંતનો સરસબો ભરોંસો રાખવા જોગ નથી એવું જણાયાથી સારેગાસા શહેરના રહેવાસીઓએ તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો અને તેને ઠેકાણે પાલફાકસ નામે બહાદુર ઉમરાવને નીમ્યો. શહેરનો બચાવ કરવાને કિલ્લામાં બહુ થોડા સિપાઇ હતા અને તોપો બંદુકો પણ જોઇએ તેટલી નહોતી તેમ છતાં તેમણે શહેરના દરવાજા બંધ કરી ફ્રેંચ ફોજની સામે લઢવાને તૈયાર થયા. સ્વદેશાભિમાનના જુસ્સાથી સર્વે ઉશ્કેરાયા હતા. સાધુઓ દારૂ ગોળાઓ તૈયાર કરવા લાગ્યા. બૈરાંઓ કોટ ચણવાના કામમાં સામીલ થયાં, અને પોતાથી બની શકે તેવાં કામ કરવાને છોકરાઓ પણ

દાખલ થયા. શહેરની વસ્તીની આવી બહાદુરી આગળ ફ્રેંચ સિપાઇઓનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ. તેમના ગોળાઓથી તેમણે શહેરના ઘરોનો નાશ કર્યો, અને ઘણા માણસોના જીવ લીધા પરંતુ જીત્યા વગર પાછા જવું પડ્યું. સ્પેનના લોકોનું દેખાદેખી પોર્તુગીઝ લોકો પણ કરવા લાગ્યા. ઓપોર્ટોનિ લોક બંડ કર્યું. જે ફ્રેંચ હાથમાં આવ્યા તેમને કેદ કર્યા અને ત્યાંના ધર્માચારી બીશપના હાથ નીચે રાજસભા ઠરાવી. આ લોકને હિમ્મત આપવાને તથા તેઓનું રક્ષણ કરવાને સર આર્થર વેલ્સલીના હાથ નીચે એક ઇંગ્રેજી ફોજ આવી, તેણે તથા પોર્તુગીઝોએ મળીને રોલીયા નામે છાવણીમાં ફ્રેંચ લશ્કર હતું તેને હરાવીને નસાડ્યું તેથી પોર્તુગાલનો ઉત્તર ભાગ ફ્રેંચના હાથમાંથી છૂટ્યો. માર્શલ જુનો પોર્તુગાલમાંના ફ્રેંચ લશ્કરનો સેનાધિપતિ હતો તેણે પોતાના તમામ લશ્કરને ભેગું કરી ઇંગ્રેજી ફોજપર હલ્લાં કર્યાં, (૨૧ મી આગસ્ટ). ઇંગ્રેજનો જય થયો અને ફ્રેંચને લિસ્બોન ભણી નાસવું પડ્યું. સર આર્થરની જગ્યાએ સર હુડાલ રીમ્પલ થયો તેની જોડે કરાર કરી જુનો પોર્તુગાલ છોડી જતો રહ્યો.

એ વખતે રૂશિયા અને સ્વીડન વચ્ચે વિરોધ થયો. સ્વીડનની મદદે ઇંગ્રેજી ફોજ ગઇ પણ ત્યાંના ગાંડીયા રાજા ગસ્ટેવસ જોડે નહિ બનવાથી પાછી આવી. સ્વીડ લોક ઘણી હિમ્મતથી લઢ્યા પરંતુ રૂશિયાના ભારે બળ આગળ તેમનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ. સ્વીડન લશ્કરના અમલદારોએ ગસ્ટેવસ રાજાને પકડી પદભ્રષ્ટ કર્યો અને સુદર્મોનિયાના ડ્યુકને ૧૩ મા ચાર્લસના ઇલકાબથી ગાદીએ બેસાડ્યો, (ઇ. સ. ૧૮૦૯). ફિન્લાંડ પ્રાંત આપી તથા સ્વીડનના બંદરોમાં બ્રિટિશ વહાણોને નહિ પેસવા દેવાનું કબૂલ કરી એ નવા રાજાને રૂશિયા જોડે સંધિ કરવી પડી.

સ્પેનના લોકને માલુમ પડ્યું કે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં અને શહેરોમાં તે બધાને માથે એક રાજ સભા જોઇએ, તેમ એક હુકમ અને સંપ વગર ફતેહ થાય નહિ. સર્વે સભાઓએ મુખત્યારો નીમી તેઓની એક સર્વોપરી સભા ઠરાવી. હોલ્સ્ટીનમાં ફ્રેંચે મોકલેલું સ્પેનનું લશ્કર હતું તે ઇંગ્રેજો જોડે મળી જઇ સ્વદેશ આવ્યું, તોપણ સ્પેનના લશ્કરી સરદારોમાં સંપ નહોતો, અને સિપાઇઓમાં કવાયત એટલે બંદોબસ્તમાં રહી

હુકમ માનવાની ટેવ નહોતી તેથી હવે ફ્રેંચની ચડતી થઇ. કુરાન્ગો, રાઇનોસા અને તુદેલા એ ત્રણ સ્થળોમાં યુદ્ધ થયાં અને ત્રણેમાં ફ્રાન્સિસ લશ્કરો છત્યા. ત્યારપછી દોઢ લાખ અનુભવી સિપાઇઓનું લશ્કર લેઈ નેપોલ્યન જાતે સ્પેનમાં આવ્યો, (ઇ. સ. ૧૮૦૮).

સ્પેનના લોકની શક્તિ વિશે ભૂલભરેલા વિચારો ઇંગ્લાંડમાં ચાલ્યા હતા. તેઓ કેટલી મદદ કરી શકશે તે વિશે ખરી ખબર ઇંગ્લાંડના કારભારીઓને નહોતી. તેમની કુમકની આશાએ સર જ્હોન મુરને પોર્તુગાલમાંની બ્રિટિશ ફોજ લઇ સ્પેનમાં જવાની તેમણે આજ્ઞા કરી. જ્યારે સરજ્હોન મુર સ્પેનમાં પેઠો ત્યારે તેને માલુમ પડયું કે સ્વદેશનું રક્ષણ કરવાને પોતાની મેળે લડવાને બહાર પડેલા લોકની ફોજો હારી હતી અને ફ્રેંચ લશ્કરો સર્વ ઠેકાણે પ્રબળ થયાં હતાં. આશા ભંગ થએલા લોકો પાસેથી જોઇએ તેવી મદદ મળવાનો સંભવ નહિ દીઠાથી તથા ફ્રેંચ ફોજ તેને ઘેરી લેશે એવી ધારતી જણાયાથી તે ઉતાવળે ગાલેશિયા પ્રાંત ભણી પાછો હઠયો. માર્ગમાં જ્યાં જ્યાં વઢવાનો પ્રસંગ મળતો ત્યાં ઇંગ્રેજ સિપાઇઓનું શૂર પુષ્કળ જોવામાં આવતું પરંતુ બીજી વાતમાં તેઓ ઉન્મત્તપણે વર્તી પોતાને એબ લગાડતા. કોરોના બંદર આગળ આવી સરજ્હોન મુરે મુકામ કર્યો તેની ફોજને લઇ જવાને વહાણો આવી પહોચ્યાં ત્યાર પહેલાં ફ્રેંચ લશ્કરે આવી તેમનાપર હલ્લા કર્યાં. ઇંગ્રેજી ફોજ અવ્યવસ્થામાં છતાં બહુ બહાદુરીથી લઢી અને ફ્રેંચને પાછા હઠવું પડયું. સરજ્હોન મુર રણમાં પડયો તોપણ એ જયને લીધે વહાણમાં ચઢવામાં ઇંગ્રેજોને ઓછી હરકત પડી તથા ઇંગ્રેજની હિમ્મત તથા સખુરાઇ વિશે તેમના શત્રુના મનમાં જે ખોટા વિચાર હતા તે દૂર થયા.

ઇ. સ. ૧૮૦૯ ના આરંભમાં સ્પેનનું રાજ નેપોલ્યનને હાથ નક્કી રહેશે એવું જણાયું, પરંતુ ત્યાંથી તેને આખરે હાંકી કાઢવાની આશા સ્પાનિયર્ડ અને બ્રિટિશ બેઉને હતી. સ્પેન અને પોર્તુગાલના બચાવને માટે જોઇએ તેટલા નાણાં બ્રિટિશ પાર્લામેંટે છુટ આપ્યા અને ત્યાં વધારે ફોજ મોકલવામાં આવી. ઇંગ્રેજી લશ્કરનો સેનાપતિ શાહજાદો યાર્કનો ડયુક હતો, તેનાપર લશ્કરના સંબંધમાં કેટલાંક તહોમત મૂકવામાં આવ્યાં

હતાં પરંતુ કામન્સની સભાએ બહુ મતે તેને નિરપરાધી ઠરાવ્યો. ત્યારપછી તેણે પોતાના ઓદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું અને તે જગ્યાએ સર ડેવીડ ડન્ડાસ નિમાયો.

નેપોલ્યનની ધમકી અને કઠોર ચાલથી ચીઢાઇને આસ્ટ્રિયાના પાદશાહ ફ્રાન્સિસે પાછો વિચાર કર્યા વિના યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. ફ્રાન્સનું મોટું લશ્કર સ્પેનમાં હતું તેનો લાભ લેઇ આર્ચ ડયુક ચાર્લ્સે બવેરિયાપર સ્વારી કરી મ્યુનિક શહેર લીધું. બવેરિયાનો રાજા ફ્રાન્સનો મિત્ર હતો તેથી પહેલો હાથ તેનાપર કર્યો. નેપોલ્યને ઝપાટાબંધ એવી યુક્તિઓ કરી કે તેથી આસ્ટ્રિયાની સઘળી ધારણા વ્યર્થ ગઇ. ત્વરાથી મોટું લશ્કર એકઠું કરી તેણે જર્મનિપર કુચ કરી. એકમહોના રણમાં આર્ચ ડયુકને સખ્ત શિક્ષા કરી અને તેને ડાન્યુબની પેલે પાર નસાડયો. ત્યાંથી ઉઠી નેપોલ્યને વિએના શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. આર્ચ ડયુક સાવધ થઇને વળી પાછો તેની સામે આવ્યો. આસ્પર્ન અને એસ્લિંગ નામે સ્થળોમાં ફ્રેંચનો મુકામ હતો ત્યાં આવી તેણે હલ્લાં કર્યા, લડાઇ ઘણી સખ્ત થઇ અને તેમાં આસ્ટ્રિયનને કંઇક લાભ થયો, તોપણ તેની ફોજને એટલી બધી હાનિ પહોંચી કે એ જયનો તે ઉપયોગ લઇ શક્યો નહિ. આર્ચ ડયુક જેનના હાથ નીચે બીજી આસ્ટ્રિયાની ફોજ ઇતાલિમાં હતી ત્યાં તેને ફ્રેંચોએ હરાવી તેથી આસ્ટ્રિયનોને આસ્પર્નની ફતેહથી ફાયદો થયો તેના કરતાં નુકસાન વધારે થયું અને તા. ૫ મી જુલાઇએ વાગ્રામના મોટા યુદ્ધમાં તેઓનો પરાજય થયો તેનું મુખ્ય કારણ પણ તેજ હતું. આ દારૂણ યુદ્ધનું વર્ણન ટુંકામાં થઇ શકે તેવું નથી. આસ્ટ્રિયનો બહુ દ્રઢથી વઢ્યા પરંતુ હરેક ઠેકાણેથી તેમને પાછા હઠવું પડયું અને અંતે મોટા ગભરાટમાં પડી નાઠા. તેમણે લડાઇ બંધ રાખવાની અરજ કરી તે નેપોલ્યને સ્વીકારી નહિ હોત તો તેમના લશ્કરનો કેવળ નાશ થાત.

પ્રેસ્બર્ગના તહનામાની રૂએ તિરલ અને વોરાલ્બર્ગના પ્રાંતો આસ્ટ્રિયાના શહેનશાહે બવેરિયાના રાજાને આપ્યા હતા. એ તહનામામાં એક શરત એવી હતી કે એ પ્રાંતોના રહેવાશીઓના સઘળા હક મંજુર રાખવા, પરંતુ બવેરિયાનો રાજા જોસફ પોતાના સ્વામિ નેપોલ્યનના જેવો દ-

રાર પાળવામાં બેઈમાન હતો. તિરોલીઝ લોકના હક તેણે તોડયા, ભારે વે-રા ઉઘરાવી ખેડુતોને છૂંદ્યા અને જેઓ સામા થયા તેને ફીસાદખોર ગ-ણી સજા કરી. આસ્ટ્રિયાના રાજાએ વિગ્રહ આરંભ્યો તે વારે તે લોકે પણ બંડ કર્યું. શરૂઆતમાં તેમને જશ મળ્યો. મુખ્ય શહેરોમાંથી બવેરિ-યનોને તેમણે કાઢી મૂક્યા એ જોઇ એક ફ્રેંચ લશ્કર તેમના દેશમાં આ-વ્યું અને તરવાર અને અગ્નિવડે પ્રાંતને ઉજડ કર્યો. હોફર નામે એક શૂ-રવીર ખેડૂતે પોતાના દેશીઓને એકઠા કરી લડાઇ કરી તેમાં તે પાર પડયો પરંતુ એ જયનું ફળ ઝાઝીવાર તેઓ ભોગવી શક્યા નહિ. વાગ્રામના પરાભવ પછી ફ્રાન્સિસ પાદશાહ નેપોલ્યનને શરણે ગયો અને તેના વિજયી શત્રુએ જે જે શરત કરી તેને તેણે કબૂલ કરી. આસ્ટ્રિયામાંથી પરવારેલી ફ્રેંચ સેના નિરલ પ્રાંતમાં પેઠી. ત્યાંના રહેવાશીઓએ દારૂણ યુદ્ધ કર્યું પરંતુ તેમના દુશ્મન-ની સંખ્યા એટલી બધી વધારે હતી કે તેમનું કશું ચાલ્યું નહિ. ફ્રેંચ અ-ને બવેરિયન સિપાઇઓએ તેમના પહાડી મૂલકમાં દરેક કોતર અને ખૂણે ખોચરે ફરી વળી દેશ જીતી લીધો અને ઉજડ કર્યો. હોફરને પકડી ગ-રદન માર્યો. નેયર નામે બીજો બહાદુર નાયક હતો તેની પણ એજ ગ-તિ થઇ. ત્યાર કેડે જુલમી બવેરિયનો ફરીને ત્યાં રાજ કરવા લાગ્યા.

જર્મનિમાંથી ફ્રેંચને કાઢી મૂકવાના કેટલાક શૂરવીરોએ પ્રયત્ન કર્યો. પ્રુશિયાના લશ્કરમાં એક શીલ નામે સરદાર હતો તેણે કેટલીક ફોજ એ-કઠી કરી સાક્સનિ અને વેસ્ટ ફેલીયામાં ફ્રેંચ ફોજની ટૂકડીઓ હતી તે-ને પીડા કરી. પરંતુ હોલાંડ અને ડેન્માર્કના લશ્કરે સ્ટ્રાલ્સાંડ આગળ તે-નો અને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. આર્ચ ડયુક ફ્રર્દિનાદે સાક્સનિપર સ્વારી કરી, કેમકે સાક્સનિનો રાજા ફ્રાન્સનો પક્ષકાર હતો. નેપોલ્યને જર્મનિના કેટલાક રાજાઓના મૂલક ખૂંચવી લેઇ વેસ્ટફેલિયા નામે નવું રાજ ઉત્પ-ન્ન કર્યું હતું અને ત્યાંની ગાદીએ પોતાના ભાઇ જેરોમને બેસાડયો હતો. જનરલ ડીનમેયરે જેરોમના રાજપર હુમલો કર્યો અને ત્યાંના તખ્તને ડો-લાવ્યું. એ સ્વદેશહીતકારીઓને ઇંગ્લાંડથી કુમક મળી નહિ, તથા ફ્રા-ન્સના રાજાધિરાજનો આસ્ટ્રિયામાં જય થયો, તેણે કરીને એ સર્વ પ્રયત્નો મિથ્યા ગયા.

હોલાંડને કાંઠે વોલ્શેરન નામે એક બેટ છે તે ઉપર બ્રિટિશ દા-

સ્વારીઓએ મોટી ફોજ મોકલી. સાડત્રીસ યુદ્ધનાં મોટાં ઝાઝ, ઓગણચાલીસ તેથી નાનાં, અને તે સિવાય કેટલાક બતેલા અને ૪૦૦૦૦ જમીનની ફોજ ત્યાં મોકલવામાં આવી. એ બેટમાં ફ્લશિંગ નામે ગઢ મોરો હતો તેને ઘેરો ઘાલી જીતી લીધો. આન્ટવર્પ શહેરપર હુમલો કરવા માટે એ કામ કર્યું હતું પરંતુ ફ્લશિંગ ગઢ જીતી લેવામાં વખત વધારે જવાથી આન્ટવર્પના કિલ્લેદારને તે શહેરનું રક્ષણ કરવાની સર્વ તૈયારી કરવાનો વખત મળ્યો અને ઉમેદ ફોજની મહેનત વ્યર્થ ગઇ. વેલ્શર્ન બેટની રોગી હવાથી સ્થળ અને જળના બ્રિટિશ લશ્કરમાં રોગ ફેલાયો. તેમાંના મોટા ભાગને સ્વદેશ પાછા આવવું પડ્યું અને બાકી રહેલાઓ પણ ઘણા આજારી થયા તેથી તેમને પાછા બોલાવી લેવા પડ્યા. આ સ્વારીનો ખરચ ઘણો થયો હતો અને ફ્લશીંગનો કિલ્લો નાશ કર્યો એ જ માત્ર તેથી ફળ થયું. સમુદ્ર ઉપર બ્રિટિશ લોકને જય મળ્યો તેથી આ હારની ના ઉમેદીને દૂર કરી, બાસ્કની ખાડીમાં ફ્રાન્સનું એક નૌકાસૈન્ય હતું તેમાંના ચાર વહાણનો લાર્ડ કોક્રનેએ નાશ કર્યો તથા બીજા કેટલાકને ભારે નુકસાન કર્યું. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં પણ તે સરદારની ફતેહ થઇ. વેસ્ટ ઇંડીઝમાં હવે ફ્રેંચને હાથ એકે સંસ્થાન રહ્યું નહિ. આયોનીયન બેટ તથા બીજા કેટલાક યુરોપના સમુદ્રના ટાપુઓ બ્રિટિશ નૌકાસેનાએ જીતી લીધા. આયોનીયન બેટનો કબજો લીધો તેથી તુર્કી રાજ્યના સુલતાન બીજા મહમદને માઠું લાગ્યું. તેના પિત્રાઇ સેલીમ અને ઓરમાઇ ભાઇ મુસ્તફાની તેને સુલતાની મળી હતી. રૂશિયા અને તુર્કી રાજ્ય વચ્ચે વિરોધ ચાલતો હતો તેમાં રૂશ લશ્કરની ફતેહ થતી હતી માટે તુર્કી સુલતાનને ઇંગ્લાંડ જોડે દોસ્તી કરવી પડી. રૂશિયાના ભયથી ઇરાનના શાહને પણ તેમ કરવું પડયું

આસ્ટ્રિયાની જોડે વઢવાડમાં રૂશ શહેનશાહ નેપોલ્યનની જોડે સામીલ થયો નહોતો તથાપિ જે પ્રાંતો સલાહ કરવાને માટે ફ્રાન્સિસને આપી દેવા પડ્યા તેમાંથી તેને હિસ્સો મળ્યો. આસ્ટ્રિયાના બાદશાહને મોટાં અને દુઃખકારક નુકસાન ખમવાં પડ્યાં, પરંતુ ધાર્યા કરતાં તે ઓછાં હતાં તેથી ફ્રેન્ડનો ઉપયોગ નેપોલ્યને દયાથી કર્યો એવી શાબાશી તેને મળી. આ ઉદારતાનું ગુપ્ત કારણ પાછળથી જણાયું. યુરોપપર પોતાની સત્તાનો પ-

યો મજબૂત કરવો એ મતલબ તેની હતી. ફોરનામાંથી બ્રિટિશ ફોજના જવા પછી સ્પેનમાં ફ્રેંચનો અધિકાર સજ્જડ થયો એમ દેખાયું. ફોઇ ફોઇ ઠેકાણે હજી સ્પાનિઅર્ડો વઢતા હતા પરંતુ તેમને ફતેહ મળતી નહિ. સારાગોસા શહેરના બહાદુર રહેવાશીઓ બહુ વઢ્યા તથાપિ તે નગર ફ્રાન્સિસ ફોજે જીતી લીધું. માર્સલ શુસ્ટે પોર્તુગાલપર સ્વારી કરી ઓપોર્ટો બંદર જીત્યું. એક બીજો સેનાપતિ નામે વિકટર પણ પોર્તુગાલ ભણી ચાલ્યો. એસ્ટ્રામડુરીઆમાં સ્પાનિશ લશ્કર હતું તેનો તેણે પરાજય કર્યો. સર આર્થર વેલ્સ્લીની સરદારી નીચે બ્રિટિશ લશ્કરે આવી ઓપોર્ટોબંદર પાછું લીધું અને આસ્ત્રિયાની લડાઇમાં ફ્રેંચ લશ્કરના મોટા ભાગને જવું પડયું તેથી સ્પેનના લોક પાછા જાગૃત થયા. સ્પેનમાં રહેલી ફ્રેંચ સેનાને કુમક આવી મળે ત્યાર પહેલાં તેના પર હુમલો કરવાનો મનસુબો કરી વેલેસ્લી તેમની ભણી ગયો. ટાલવેરા આગળ ૨૮ મી જુલાઇએ જુનો ઓન વિકટર અને સબાસ્તીઆની એ ત્રણ ફ્રેંચ સરદારોની ફોજો તેના પર તુટી પડી. નામના રાજા જોસફ બોનાપાર્ટની તરફથી એ સરદારો કામ ચલાવતા હતા. બ્રિટિશ લશ્કરે એ યુદ્ધમાં ઘણી બહાદુરી બતાવી. હરેક સ્થળમાંથી ફ્રેંચને પાછા હઠવું પડયું. સ્પાનિઅર્ડોએ એમના જેટલી હિમત અને હોંસ દેખાડી હોત તો તેમના શત્રુને નાસવું પડત. સ્પાનિઅર્ડોની બદચાલને લીધે એ જયનો લાભ ઇંગ્રેજો લઇ શકયા નહિ. પોર્તુગાલ ભણી તેઓને પાછા હઠી જવું પડયું. બીજાઠેકાણાંઓમાં પણ સ્પાનિઅર્ડોનો પરાભાવ થયો તેમ છતાં તેમની રાજસભાએ પ્રજાને ઉશ્કેરી લઢાઇના જાહેરનામા પ્રસિદ્ધ કર્યા અને પ્રજાને હાથ કાયદા કરવાનું રહે એવી વ્યવસ્થા કરવાને રૈયતના મુખત્યારોની સભા બોલાવી.

પોર્ટલાંડના ડયુકનું મરણ થવાથી તથા કારભારીમંડળમાં વાંધો પડવાથી તેઓમાં કેટલોક ફેરફાર થયો. મી. પર્સિવલને મુ[illegible]નની જગ્યા મળી. કારભારીઓની ચાલ વિશે પ[illegible]ર્લેમેંટમાં મત [illegible]. પરંતુ તેમણે ભૂલ કરી છે એવો ઠરાવ ઘ[illegible] મતથી [illegible] નહિ [illegible] ફ્રાન્સિસ બર્ડેટ નામે એક સભાસદે સભા વિરૂદ્ધ ઘણાં ભાષણો કર્યા તથી ટાવરમાં તેને કેદ કરવાનો હુકમ સભાએ કર્યો એ હુકમ તેણે માન્યો નહિ અને લંડનના લોક તેની તરફ હતા તેથી તેને પકડવા માટે લશ્કર

મોકલવું પડ્યું હતું. લોકે સિપાઇપર હલ્લો કર્યો તેથી મારામારી થઈ અને કેટલાકના જીવ ગયા. દરવર્ષે પાર્લામેંટની સભા બરખાસ થાયછે તે પ્રમાણે એ વરસમાં થયું, ત્યારે ધારા પ્રમાણે સર ફ્રાન્સિસનો છૂટકારો થયો. કાયદા વિરુદ્ધ પરહેજ કરવાની ફરિયાદ તેણે કામન્સની સભાના પ્રમુખ તથા જમાદાર ઉપર અદાલતમાં માંડી. પરંતુ ન્યાયાધિશોએ તેનો દાવો ખોટો ઠરાવ્યો.

આ તકરારોથી કારભારીઓને પોતાનું કામ કરવામાં હરકત પડી નહિ, તોપણ ઇંગ્લાંડના દુશ્મનોએ એમ ધાર્યું કે ત્યાં મોટો બખેડો થશે. ફ્રાન્સ હમણાં શાંતિમાં જણાયું. વિએનાના દરબાર જોડે નેપોલ્યને નરમાશ દેખાડી હતી તેનું કારણ હવે પ્રસિદ્ધ થયું, તેની પતિવ્રતા રાણી જોસફીન વાંઝણી હતી તેથી તેને તલાક આપી આસ્ત્રિયાના રાજેંદ્ર ફ્રાન્સિસની કુમારી આર્ચડચેસ મેરિઆ લુઇસયાની વેરે તે પરણ્યો, (ઇ. સ. ૧૮૧૦). પોતાની શક્તિ હમેશ ટકે એવા હેતુથી આ લગ્ન કર્યું હતું પરંતુ તે તેના નાશનું મુખ્ય કારણ થઇ પડ્યું. આસ્ત્રિયાની જોડે સંબંધ અને દોસ્તી કરી નેપોલ્યન આખા યૂરોપનો સ્વેચ્છિક સ્વામી થશે એવો ભય રૂશિયા તથા ઉત્તર તરફના બીજા રાજાઓના મનમાં ઉત્પન્ન થયો. હોલાંડના રાજ વિશે તેની ચાલથી આ વહેમ સાચો ઠર્યો. લુઇસ બોનાપાર્ટ નામે તેના એક ભાઇને તેણે રાજા ઠરાવ્યો હતો. પોતાની (હોલાંડની) રૈયતને હાનિ પહોચે કે ઇજા થાય એવા હુકમ નેપોલ્યન કરતો, તે માનવાની તેની ખુશી નહોતી, માટે બે ભાઇઓ વચ્ચે અણબનાવ થયો. નેપોલ્યને તેની પાસેથી હોલાંડ દેશ લેઇ લીધો અને ફ્રાન્સ જોડે મેળવી દીધો.

લડાઇમાં એકે પક્ષ જોડે સામીલ નહિ થયેલી પ્રજાના વેપાર સંબંધી અધિકારો વિશે ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા વચ્ચે વાંધો ઉઠ્યો હતો તે એટલો બધો વધી પડ્યો કે વિગ્રહ થવાની ધાસ્તી લાગી. સર આર્થર વેલેસ્લીને ઇંગ્લાંડના પાદશાહે લાર્ડ વેલિંગ્ટનનો ઇલકાબ આપ્યો. એ સરદારે ઇમેજી ફોજની આબરૂનો સારો બચાવ કર્યો. મેસીના નામે ફ્રેન્ચ સરદાર મોટું લશ્કર લેઇ તેની સામે આવ્યો, કેટલાક કિલ્લા તેણે જીતી લીધા. તેમની ફોજની સંખ્યા વધારે હોવાને લીધે વેલિંગ્ટન હળવે હળવે પાછો

હકતો ચાલ્યો અને લીસ્બોન લેઇ શકાશે એવું મેસીનાને લાગ્યું બુસાકોના રણમાં યુદ્ધ થયું તેમાં ફ્રેન્ચને બહુ નુકસાન થયું. તોરેસ વેદ્રાસ નામે મજબૂત સ્થળમાં ઇંગ્રેજી લશ્કરે મુકામ કર્યો, ત્યારે ફ્રેન્ચો કેવળ નાઉમેદ થયા. એ સ્થળ ઉપર હુમલો કરી શકાય તેવું નહોતું અને પાછા ફરતાં લાજ લાગતી હતી તેથી પોતાના સાવધ વેરીની હીલચાલ જોવાને મેસીનાને મહીના ઉપરાંત બેસી રહેવું પડયું એ મુદતમાં તેના ઘણા માણસ રોગથી મુઆં અને ઘણા નાશી ગયા. અંતે તેણે મુકામ ઉઠાવી સાંતારા આગળ પાછો ગયો. તેને મદદ આવી મળી તોપણ તે વઢવા આવ્યો નહિ.

સ્પેનમાં છૂટક છૂટક લઢાઇ ચાલ્યા કરી સ્વદેશહિતકારી સ્પાનિઅર્ડો રણમાં ઉભા રહી સંગ્રામ કરતા તેમાં પરાજય પામતા. પરંતુ દુશ્મનના નાનાં થાણાઓ ઉપર તથા ખોરાકી વગેરે લઇ જનારા માણસો ઉપર ઓચિંતા તૂટી પડી ઘણા હેરાન કરતા કેડિઝ બંદરમાં સ્પાનિઅર્ડોના રાજકારભારીઓ તથા રાજસભાનો મુકામ હતો. ફ્રેન્ચ લશ્કરે તે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો પરંતુ તેના કોટ કિલ્લા મજબૂત હતા, અને સમુદ્રથી ઇંગ્રેજો જોઇએ તેટલી મદદ આપી શકતા હતા, તેથી ફ્રેન્ચની ફતેહ થઇ નહિ. કૉર્ટેઝ સભાએ લોકને રાજકાજમાં કંઇક અધિકાર મળે એવા કાયદા રચ્યા પરંતુ ઉમરાવ ને ગુરૂવર્ગમાં ઘણા તેની વિરૂદ્ધ હતા.

હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ એ વખતે લાર્ડ મિન્ટો હતો વલંદા અને ફ્રેન્ચનાં સંસ્થાનો તે દેશમાં હતાં તે તેણે જીતી લીધાં અને બીજી રીતે પણ રાજ્યનો વધારો કર્યો, કંપનીના લશ્કરના અમલદારોને ભથ્થુ મળતું હતું તે કમી કરવાથી મદ્રાસ ઇલાકામાં લશ્કરે ફીસાદ કર્યો પરંતુ ગવર્નર જનરલે બંડખોરોને જીત્યા.

ઉત્તર યૂરોપમાં લઢાઇ સબંધી મોટા બનાવ એ વેળા કંઇ બન્યા નહિ. દેન અને રૂશના લશ્કરી વહાણોએ ઇંગ્રેજી જાઝોપર સહજ હુમલા કર્યા, પણ તે કંઇ અગત્યના નહોતા. સ્વીદનમા અજય જેવી મોટી ઉથલપાથલ થઇ અને તેથી થોડા વખત સુધી ઇંગ્લંડના શત્રુઓમાં વધારો થયો. સ્વીદનનો યુવરાજ એકાએક મરી ગયો. ઝેરનો વહેમ પણ કેટલાકને છે. સ્વીદનની સેનેટ એટલે રાજસભાએ તેની જગા ચાર્લસ જાન

બર્નેડોટને આપી. એ સખસ નેપોલ્યનના હાથ નીચે મોટો પ્રખ્યાત સેનાપતિ હતો. ઉત્તર જર્મનિમાં કેટલાંક વરસપર પોતાના કામમાં ઘણું ડહાપણ તથા લોક ઉપર ઘણી દયા દર્શાવ્યાં હતાં તેથી તેને પસંદ કર્યો હતો. બર્નેડોટે એ અધિકાર સ્વીકાર્યો નેપોલ્યન મનમાં એથી નાખુશ થયો, કેમકે એ સરદારની લશ્કરી કીર્ત્તિ, અને તેના સ્વતંત્ર સ્વભાવને લીધે તે તેને ગમતો નહિ પરંતુ એ કામમાં તે તેની સામો થયો નહિ.

આ સમે યૂરોપની સઘળી સુધરેલી પ્રજાઓ ઈંગ્લાંડની સામે થઇ હતી એવું કહી શકાય, પરંતુ ઇંગ્રેજો એથી ગભરાયા નહિ. ઈંગ્લાંડના રાજાની વહાલી દીકરીનાં મૃત્યુના ખેદ કરીને તે રાજાનું આગલું ગાંડપણ પાછું આવ્યું, (ઇ. સ. ૧૮૧૧). વેલ્સના શાહજાદાને રાજપ્રતિનિધિ ઠરાવવામાં આવ્યો તેણે પોતાના બાપની રાજરીતિ જારી રાખી.

પોર્તુગાલના રક્ષણને માટે જે ડાહી ગોઠવણો લાર્ડ વેલિંગ્ટને કરી હતી તેનો ફાયદો તેને મળ્યો. મેસીનાને સાંતારા છોડી પાછા જવું પડ્યું. જતાં જતાં ઉન્મત્ત અને નિર્દયપણે દેશને ઉજડ કર્યો અને સુંદર ઇમારતો નકામી તોડી પાડી. પોર્તુગાલની મદદ માટે બ્રિટિશ પાર્લામેંટે દશ લાખ રૂપિઆ આપ્યા અને લોકોએ માંહોમાંહે ઉઘરાણું કરી તેમાં ઘણો વધારો કર્યો. આલ્મીદા નામે કિલ્લો ફ્રેંચને હાથ રહેલો હતો તે પણ વેલિંગ્ટને છતી લીધો, તેથી હવે પોર્તુગાલમાં ફ્રેંચને હાથ ક્યાંયે જગ્યા રહી નહિ.

સ્પેનનો છુટકારો કરવાનું કામ વધારે ભારે હતું. બાદાજોઝનો કિલ્લો સ્પાનિઅર્ડોના હાથમાં હતો તે સુલ્ટે છતી લીધો. ત્યાંથી ફ્રેંચને કાઢી મૂકવાને લૉર્ડ વેલિંગ્ટને સર વિલ્યમ બેરેસ્ફોર્ડને મોકલ્યો, પરંતુ સેવીલ પ્રાંતમાથી ફ્રેંચ લશ્કર કિલ્લેદારોની મદદે આવ્યું તે વારે ઇંગ્રેજી લશ્કરને પાછા ફરવું પડ્યું. માર્ગમાં આલ્બરા આગળ બેઉ લશ્કરોની ભેટ થઇ તેમાં ફ્રેંચ હાર્યા અને ઇંગ્રેજોએ ફરીને બાદાજોઝ શહેરને ઘેર્યું. સુલ્ટ અને માર્મોન્ટ એ બે સરદારો બે બાજુએથી ઇંગ્રેજોની સામે આવ્યા તેથી લાર્ડ વેલિંગ્ટનને ટેગસ ઉતરી પેલે પાર જતા રહેવું પડ્યું. બાદાજોઝનો બચાવ કરવાને અર્થે કેદિઝ આગળ પડેલા લશ્કરમાં કમી કરવી પડી હ-

તી તે જોઇ સ્પાનિઅર્ડોએ આંડાલુશિયાપર સ્વારી કરી. જનરલ લાપેનાની મદદે ગ્રાહામ નામે બ્રિટિશ સેનાપતિ ગયો. બારોસા આગળ ગ્રાહામે ફ્રેંચ સરદાર વિકટરને જીત્યો પરંતુ એ જયનો લાભ સ્પાનિઅર્ડોએ લીધો નહિ. બીજા પ્રાંતોમાં સ્પાનિશ ફોજોની ખરાબી થઇ. બુદ્ધિ અને હિમ્મત બેઉ સ્પાનિશ સરદારોમાં નહોતાં એ સ્પષ્ટ હતું. કોર્ટેઝ સભાથી પણ ધારેલા ફાયદા થયા નહિ. તેમણે રાજ્યવ્યવસ્થાનો કાયદો રચ્યો તે સ્પેનના લોકને અનુકુળ પડે તેવો નહોતો. દક્ષિણ અમેરિકાનાં સંસ્થાનો જોડે વેપાર કરવામાં આગળ જે હરકતો હતી તે તેમણે જારી રાખી, તેથી સંસ્થાનિકોએ સ્વતંત્ર થવાની ગોઠવણ કરી.

વલંદા પાસેથી જાવા બેટ ઇંગ્રેજે લેઇ લીધો. ઇતાલ્યિના સમુદ્રોમાં કેટલાંક શત્રુનાં વહાણોનો નાશ કર્યો. બાલ્તિક સમુદ્રમાં હાનાંર બેટ પાછો લેવાની દેન લશ્કરે કોશીશ કરી તે વ્યર્થ ગઇ. સ્વીદન ઇંગ્લાંડ જોડે વઢતું હતું એવું ભાગ્યે કહી શકાય. ફ્રાન્સના કહેવામાં રહ્યાથી પોતાના નવા દેશને નુકસાન છે એવું બર્નેડોટના જોવામાં ઝટ આવ્યું. ફ્રાન્સથી સ્વતંત્ર થવાનો વિચાર રૂશિયાના રાજા જોડે તેણે છાનો કરવા માંડયો. પછી રૂશ શાહ આલેક્ષાંદર પોતાના કુળની વહાલી યોજના પાર પાડવામાં એટલો લાગેલો હતો કે તેણે બર્નેડોટની શીખામણપર આ વખત લક્ષ આપ્યું નહિ. કાળા સમુદ્રના બને કાંઠાપર તુર્ક અને ઇરાની પાદશાહોના મૂલક જીતી લેવાના કામમાં તે રોકાયેલો હતો. ઉમેદ પ્રમાણે તેને ફતેહ મળી નહિ. એશિયાના તુર્કસ્તાન ઉપર સ્વારી કરનાર રૂશ લશ્કરને કૉકેસસ પર્વતના વગડાઉ લોકે બહુ હેરાન કર્યું. યૂરોપની બાજુએ રૂશસરદાર કુટુસોફને યશ મળ્યો પરતુ તે માણસ અને નાણાંની હાનિના પ્રમાણમાં નહોતો. તુર્ક રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઇ રહી હતી તેથી સુલતાન પોતાના મૂલકનો જોઇએ તેટલો બચાવ કરી શકયો નહિ; ઘણાક પ્રાંતો લશ્કરી સરદારો બથાવી પડયા હતા. મિસરમાં મામલુકો સ્વતંત્ર થઇ ગયા હતા સુલતાનની તરફનો સુબેદાર મહમદઅલી નામે હતો, તેનો હુકમ એ લોક માનતા નહોતા માટે તેમને કપટથી મારવાનો મનસુબો તેણે કર્યો. તેમના સરદારોને જમવા બોલાવી ઓચિંતા વાઢી નાખ્યા. આ દગલબાજીના સુલતાને વખાણ

કર્યો પણ તેમાં તેની ભૂલ હતી. કતલ થયેલા સરદારો કરતાં મહમદઅલી વધારે ભયંકર થઇ પડ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૧૨ માં ઇંગ્લાંડના મુખ્ય વજીર પર્સીવલ સાહેબને એક બેલિંગહામ નામે વેપારીએ ગોળીથી માર્યો તેથી કારભારી ટોળામાં ફેરફાર થયો. વેલ્સનો શાહજાદો પહેલાં વિગ પક્ષમાં હતો તેથી તે પક્ષને હાથ કારભાર જશે એવો સંભવ જણાયો પણ તે ખરો પડ્યો નહિ. યુવરાજને ટોરી પ્રધાનો જોડે દોસ્તી થઇ હતી તેથી લિવર્પુલના અર્લને મુખ્ય પ્રધાનની જગ્યાએ રાખ્યો. વિગ પક્ષના આગેવાન લાર્ડ ગ્રે અને ગ્રાન્વીલ હતા તેમનું કાંઇ વળ્યું નહિ. સિસિલિમાં બ્રિટિશ સરકારનો એલચી લાર્ડ વિલ્યમ બેન્ટીક હતો તેણે ત્યાંના રાજકાજમાં સુધારો કર્યો. રાજામાં કંઇ માલ નહોતો અને રાણી જુલમી હતી તેથી વિદેશી રાજકારભાર માઠી હાલતમા હતો. બેન્ટીકે ઇંગ્લાંડના જેવી રાજરીતિ ત્યાં દાખલ કરી તેથી સેંકડો વર્ષનાં દુઃખ ટળી શાન્તિ અને સમૃદ્ધિ ભોગવવા લાગ્યા.

સ્પેનના રાજકાયદાઓમાં પણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. નવો રાજપ્રતિનીધિ ઠરાવ્યો અને કારભારમાં સુધારો કર્યો તેથી સ્પાનિઅર્ડોને પાછી હિમ્મત આવી અને જીતવાની આશા થઇ. લાર્ડ વેલીંગ્ટને સ્યુડડ રોડ્રીગો નામે કિલ્લાને તથા બાદાજોઝને લીધાં. બંને ઠેકાણે બ્રિટિશ લશ્કરને ઘણી હાનિ પહોંચી. આ કૃતેહના ઇનામમાં વેલિંગ્ટનને અર્લનો ઇલકાબ મળ્યો. સાલામાન્કા નામે મોટું શહેર તેણે જીત્યું અને માર્શલ મેર્મોન્ટની ફોજ પર ચઢાઇ કરી. મેર્મોન્ટને પુષ્કળ મદદ આવી પહોંચવાથી તેણે ઇંગ્રેજોને હરાવી નામતા અટકાવવાનો મનસૂબો કર્યો એ કારણ માટે પોતાની ફોજને તેણે જોઇએ તેટલી લાંબી ઓળોમાં ઉભી. આ મુર્ખાઈ જોઇ નબળા પડી ગયેલા ભાગો ઉપર વેલિંગ્ટને પોતાની તમામ ફોજ સહીત હલાં કર્યાં અને દુશ્મનનો સંપૂર્ણ પરાભવ કર્યો. આ વિજય એટલો મોટો હતો કે સ્પાનિશ લશ્કરમાં બ્રિટિશ લશ્કરના જેટલો ઉમંગ અને ઉત્સાહ હોત તો માર્મોન્ટની આખી ફોજનો નાશ થાત, તોપણ સાલામાન્કાના સંગ્રામથી મોટા ફાયદા થયા. રાજા જોસફને માદ્રિદમાંથી જવું પડ્યું અને કેડિઝનો ઘેરો ઉઠાવવો પડ્યો. સેવીલ નગર ઇંગ્રેજોને હાથ આવ્યું.

બ્રિટિશ ફ્રેન્ચ બર્ગોસ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યાં તેમની હાર થઇ. સ્પાનિશ રાજકર્ત્તાઓ અને સરદારોમાં સંપ નહોતો તથા ફ્રેંચ લશ્કરને કુમક આવી મળી તેથી આ જયનો લાભ વેલિંગ્ટનને છોડી દેવો પડ્યો. તે પાછો ફરી હળવે હળવે પોર્તુગાલની સરહદ તરફ ગયો અને બીજી જોગવાઈની રાહ જોવા લાગ્યો. બીજા દેશોમાં હવે જે બનાવ બન્યા તેથી સ્પેનને બહુ લાભ થયો. દક્ષિણ અમેરિકામાં ધરતીકંપ થયો તેથી તેના વહેમી લોકપર એવી અસર થઇ કે તેઓ સ્પેનને પાછા તાબે થયા. સ્વતંત્ર થયાથી ઇશ્વર કોપ્યો છે તેની એ નિશાની તેમણે ગણી નેપોલ્યન જોડે બાથ ભીડવાને રૂશિયાનો રાજેંદ્ર તૈયાર થયો.

खंड ४ थो.

ફ્રાન્સ અને રૂશિયા વચ્ચે લડાઈ.

તિલ્સિતમાં તહનામું થયા પછી રૂશિયાના પાદશાહ આલેક્ષાદરને તહનામા વિશે કેટલોક વહેમ ઉત્પન્ન થયો. એની નથી શરતો તેને લાભકારક નથી એવી શક તેના મનમાં આવી ફ્રાન્સનો પાદશાહ આસ્ત્રિયાની શાહજાદી વેરે પરણ્યો તેથી તેને ધાસ્તી લાગી આસ્ત્રિયાના શાહનું હેત પોતાના નવા જમાઇપર ખરા દીલનું નહતું નેપોલ્યનની નવી રાણીએ કુવર જણ્યો તેને રોમનો રાજા એવો ખિતાબ તેણે તેને આપ્યો તે પરથી જણાયું કે ઇતાલિનો કબજો છોડવાની તેની ઇચ્છા નથી ગ્રેટબ્રિટન જોડે વેપાર કરવાની મનાથી રૂશિયાના લોકને ઘણું નુકસાન થયું તે જોઇ બર્લિનના ઠરાવમા કંઇક ફેરફાર કરવાની ભલામણ નેપોલ્યનને આલેક્ષાંદરે કરી પણ નેપોલ્યને તેમ કરવાની ના કહી તેથી સેન્ટપીટર્સબર્ગ અને પારિસના દરબારો વચ્ચે ખાટા મન થયા. તથાપિ દોસ્તી રાખવાની આતુરતા બેઉ દેખાડતા અને નેપોલ્યને બ્રિટિશ સરકાર જોડે સલાહ કરવાનું કહેણુ મોકલ્યું સ્પેનનું રાજ અસલ માલિકને પાછુ આપવાની તથા પુર્તુગાલમાથી ફ્રેંચ ફોજને બોલાવી લેવાની તેણે ના કહી તેથી સધિ થઇ નહિ અને રૂશિયા અને ફ્રાન્સ વચ્ચે વિગ્રહ થયો

આલેક્ષાદરે સ્વીદન અને ઇંગ્લાડ જોડે સપ કર્યો. નેપોલ્યનની મદદે પશ્ચિમ અને દક્ષિણ યૂરોપના રાજાઓના લશ્કર આવ્યા સ્વાર્થને લીધે નેપોલ્યને આરભમા એક મૂર્ખાઇનું કામ કર્યું તેથી જય મળવાનું એક મોટું સાધન તેના હાથમાથી જતું રહ્યું પોતાંડના લોકને આ વખતે સ્વતત્રપણુ આપ્યું હોત તો તેઓ એના ખરા મિત્ર થાત આગળ વખતમા એ શૂરા અને હોસીલા જબરી ને સારી મદદ કરત તથા ફોજને પાછુ ફરવુ પડત તો તેનું રક્ષણ તેઓ સપૂર્ણ રીતે કરી શકત આસ્ત્રિયાની મરજી રાખવાને આ મોટું ઉદાર કામ કરવાની ફ્રેંચ શહેનશાહે ના

કરી અને એ લાભ ખોયો. પોતાના મોટા વિજયી સૈન્યની ભારે સંખ્યા પર ભરોસો રાખી નેપોલ્યન રૂમીન નદી ઉતરી રૂશિયાની રાજધાની તરફ ચાલ્યો. કાઉનો નામે રણમાં રૂશિયાના કોસાકસ નામે સ્વારોની એક ટૂકડીને હરાવી. દેશ ઉજાડ કરતી રૂશિયાની ફોજ જાણીજોઇને પાછી હઠતી ગઇ. કેટલાંક યુદ્ધો વાટમાં થયાં તે કંઇ અગત્યનાં નહોતાં. તુર્કીસુલતાન જોડે સલાહ થવાથી રૂશિયનોને જીતવાની આશા થઇ કેમકે હવે રાજ્યનું બધું બળ આ મોટા શત્રુની સામે તેઓ લાવી શક્યા. નેપોલ્યનની ફોજનો મોટો ભાગ મોસ્કો તરફ ચાલ્યો અને બાકીનો સેન્ટ-પીટસબર્ગ ભણી ગયો. એ બીજાને રૂશ લશ્કરે પાછો હઠાવ્યો પરંતુ મોસ્કો તરફ જે ફોજ જતી હતી તે સ્મોલેન્સકોનગર પહોચી. એ શેહેર મોસ્કોની કુંચી જેવું હતું. સ્મોલેન્સ્કોના કોટ આગળ અતિ દારૂણ સંગ્રામ થયો. ફ્રેંચ જીત્યા ખરા પણ તેઓના બહુ માણસ માર્યા ગયાં અને રૂશ સિપાઇઓ નિયમપૂર્વક પાછા જઇ શક્યા.

રૂશિયન ફોજોના સેનાપતિનુ કામ હમણા કુતુસોફને સોંપવામાં આવ્યું. મોસ્કોના રક્ષણને સારૂ એક બીજી લડાઇ લડવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. બારોદિનો નામે ગામ આગળ મુકામ કરી ફ્રેંચની વાટ જોતો ધૈર્યતાથી બેઠો. અહિં ભારે યુદ્ધ થયુ બેઉ તરફ મળી લગભગ ૭૦,૦૦૦ યોદ્ધા રણમાં પડયા પરંતુ એકને જય મળ્યો નહિ. રૂશ લશ્કર પોતાને મુકામે રહ્યું, પરંતુ નવી પલટણો ફ્રેંચ રાજેંદ્રને આવી મળવાથી કુતુસોફને પાછાં પગલાં કરવાં પડયાં તેથી મોસ્કોનો માર્ગ ખુલ્લો થયો. રૂશિયાની જુની રાજધાની એ શહેર છે અને રૂશપ્રજાને તે ઘણું વહાલું છે. તેઓ એને માસ્કોમાતા કહેછે અને પવિત્ર સ્થળ ગણેછે. ફ્રેંચ ફોજ શહેરની નજીક આવી ત્યારે તેના હાથમાં સહીસલામત ના જાય માટે તેને બાળી નાખવાને તેમાં આગ લગાડી. નગરમાં શાહ નેપોલ્યન દાખલ થયો અને પાદશાહી મહેલ નામે ક્રિમ્લીનમા મુકામ કર્યો. પોતાના અમલદારો જોડે વિચાર કરવામાં તે બેઠો હતો તેવામાં શહેરના અનેક ભાગોમાં આગ લાગી. લગાડનારાઓમાંના ઘણાકને ગોળાથી માર્યા, પરન્તુ લાહે ઓલવાઇ નહિ.

શહેરનો ઘણો ભાગ, અને તેમાં ઘરતુ અન્નાદિક બળી જવાથી ત-

યા બીજી જગાએથી તે નહિ મળવાથી નેપોલ્યનને પીડા થઇ પડી. ધ-ણીજ નાખુશીથી તેણે પાછા ફરવાની રજા આપી. પાછા ફરવામાં તેના લશ્કરે એટલી ઉતાવળ કરી કે તેઓ મોસ્કોનો નાશ કરી શક્યા નહિ. જેમ ઉતાવળે જવાય તેમ તેઓ નાસવા લાગ્યા તોપણ ઘણા ગાઉ નહિ કાપ્યા તેટલામાં રૂશિયાનો ભયંકર શિઆળો આવી પહોંચ્યો. ટાઢ અને ભૂખથી હજારો માણસ મરી ગયા. રૂશિયન સ્વારોને એથી હિંમત આવી. તેઓ નાસતા શત્રુને ડગલે ડગલે પીડવા લાગ્યા. સ્મોલેન્સ્કો આગળ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા નેપોલ્યનને હતી, પરંતુ તેની ફોજમાં ભારે હાનિ થયેલી હતી. પ-લટણો અવ્યવસ્થામાં પડી હતી અને ખોરાકની તંગી દિવસે દિવસે વધતી જતી હતી, તેથી એ કરવું અશક્ય હતું. સ્મોલેન્સ્કોમાં રહી નહિ શકાયું તેથી સિપાઇઓ અતિ દુઃખ પામ્યા. માર્ગમાં જે તેમનાપર દુઃખ પડ્યું તેનું વર્ણન નહિ થઇ શકે તેવું છે. શિયાળો એ વર્ષમાં બહુજ સખ્ત હતો. તેની જોડે ખાવાને અન્ન નહિ, પહેરવાને વસ્ત્ર નહિ, અને રાત્રે સુવાને કોઇપણ જાતનું રક્ષણ નહિ. તેની જોડે પાછળ પડેલા ખીજવાયલા શત્રુઓનો સખ્ત માર હતો. દિવસે દિવસે સંતાપ વધતો ગયો. કવાયતનો નાશ થયો અને ઢોરની પેઠે માણસો નાસવા લાગ્યાં. બારોદિનો નદી ઉતરવાનું આવ્યું ત્યા-રે ભયંકર બનાવ બન્યો. બાજુપરની ઉંચી ટેકરીઓપર રૂશિયાની તોપો ગોઠવી હતી તેના ગોળા પૂલ ઉપર આબાદ આવતા હતા. નદી પાર ઉતરી જવાને પૂલ ઉપર એટલી ભીડ થઇ કે ચાલવાનો માર્ગ મળે નહિ. આઠ હજાર ગોળાથી અને પાણીમાં ડૂબવાથી ઘણા મરણ પામ્યાં. બધા સિપા-ઈ ઉતરી રહ્યા પહેલાં નેપોલ્યને પૂલને સળગાવી દેવાનો હુકમ આપ્યો, તેથી બાર હજાર માણસ તેના ચીડાયલા દુશ્મનોને હાથ પકડાયા. પોતા-ની પડનો બચાવ કરવાનો વિચાર હવે નેપોલ્યનના મનમાં આવ્યો તથા પારિસમાં ફિતુર થવાની ધાસ્તી જણાયાથી તે ફોજને મૂકીને એકલો ના-ઠો. એની જોડે ગયેલાં પાંચ લાખ માણસમાંથી થોડા હજાર માણસ પા-છા પોલાંડમાં આવ્યાં. એ દરમિયાન ગ્રેટબ્રિટન અને યુનૈટેડ સ્ટેટ્સ વચ્ચે મારામારી ચાલી. કાનડા ઉપર બેવાર યુનૈટેડ સ્ટેટ્સની ફોજે ચઢાઇ કરી અને બંને વાર તેને ઇંગ્રેજી લશ્કરે હરાવી. સમુદ્ર ઉપર અમેરિકન વહાણો ને જય મળ્યો ખરો. યૂરોપના મોટા ઝગડામાં સર્વ લોકોના મન એટ-લાં પરોવાયાં હતાં કે તેથી આ વિરોધ ઉપર ઘણું લક્ષ આપ્યું નહિ.

ઈંગ્લાંડના દરબારમાં કેટલાક બનાવ બન્યા પણ તેથી નેપોલિયન જે-ડના ઝંપડાપરથી લક્ષ ઓછું થયું નહિ. રાજપ્રતિનિધિ યુવરાજ અને તે-ની સ્ત્રી વચ્ચે અણબનાવ હતો. તેને જાહેરમાં લાવવાથી ઘણી ચરચા થ-ઇ. કાથલિકોને જુના જૂલમમાં કાયદાથી છુટા કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગ-યો અને ઇસ્ટઇંડિયા કંપનીને વીસ વર્ષ પર્યંત નવો પટો મળ્યો.

રૂશિયામાં ખરાબી થયા છતાં ફ્રેંચ પ્રજાનો ભરોસો હજુ નેપોલ્યન ઉપર હતો. બીજું લશ્કર તૈયાર કરવાને તેણે ફ્રાન્સના ગામેગામથી મા-ણસ બોલાવ્યાં અને દેશના રાજકારભારનો બંદોબસ્ત કરી યૂરોપની ઉત્તર દિશાએ નવો શત્રુ જાગ્યો હતો તેને મળવાને નેપોલ્યન ગયો. નેપોલ્યન-ની જોડે રૂશિયાપર ચઢાઇ કરવાને પ્રુશિયામાંના રાજાએ લશ્કર મોકલ્યું હતું. પ્રુશીઅન અમલદારો અને સિપાઇઓ ફ્રેંચની પક્ષમાં લઢવાને રાજી નહોતા. મોસ્કોથી પાછા ફર્યા પછી એક પ્રુશિયન ટુકડી ફ્રેંચ લશ્કરથી જુદી પડી, તે રૂશિયા જોડે દોસ્તી કરીને રહી; અને રૂશિયનો જેમ પાસે આવતા ગયા તેમ પ્રુશિયાના પાદશાહે સ્વતંત્ર થવાની હિંમત ધરી અને આ-લેક્ષાંદર જોડે એકો કર્યો. રૂશિયામાં લઇ ગયેલી ફોજનો નાશ થયેલો હ-તો તેમ છતાં શત્રુઓ કરતાં સંખ્યામાં વધારે મોટી સેના નેપોલ્યને આ-ણી હતી પણ તેના સિપાઇઓ અનુભવી નહોતા. ત્રણ મોટાં સંગ્રામ થયાં તેમાં ફ્રેંચની ચડતી થઇ પરંતુ તેમને મોટો લાભ કદી આપે એ-વો જય થયો નહિ. પોતાના ઘણાં માણસો મરી ગયાં તથા ઘાયલ થયાં અને શત્રુ બહુ હઠથી લઢે છે એ જોઇ થોડા વખત લગી મારામારી બં-ધ રાખવાનુ નેપોલ્યને કબુલ કર્યું એ વખતમા ઇગ્રેજ સરકારે નેપોલ્ય-નના દુશ્મનોને પૈસાની મોટી રકમ મોકલી હિમ્મત આપી, અને નાણાવ-ડે તથા નાર્વે જીતવામાં મદદ કરવાનું વચન આપી સ્વીદનને ઇંગ્રેજ પક્ષ-માં લીધું વળી એથી વધારે મોટો બનાવ એ બન્યો કે આસ્ત્રિયાના પા-દશાહે પોતાના જમાઇનો પક્ષ છોડી દીધો અને ફ્રાન્સના રાજને, મર્યાદા માં રાખવાના કામમાં સામીલ થયો.

ડેસ્દન શહેરમાં પોતાનો મુકામ રાખી નેપોલ્યને તેના અનેક શત્રુ ઓ ઉપર વેગથી હુમલા કર્યા. આરંભમાં તેને જય મળ્યો, પણ થોડા વખત પછી તેની પડતી થઇ. તેની ફોજની કેટલીક ટૂકડી

ઓનો પરાજય થયો. બવેરિઆનું લશ્કર તેના દુશ્મનને જઇ મળ્યું. અને આખરે ફ્રેંચ પાદશાહને લીપ્ઝીક જવું પડ્યું. ૧૮ મી અકટોબરે એ પુરાતન શહેરની ચઢમાં સંગ્રામ થયો, તેણે યુરોપને ફ્રેંચના જુલમથી છોડાવ્યું. યુદ્ધ ચાલતું હતું તેવામાં સાક્સન ફોજે ફ્રેંચ પક્ષે શત્રુની છાવણી તરફ કુચ કરી, અને એમની ખાલી પડેલી જગાએ સ્વીડનના લશ્કરે આવી મુકામ કર્યો. હરેક સ્થળેથી નેપોલ્યનના સિપાઇઓને પાછા ફરી લીપ્સિક નગરમાં ભરાવવું પડ્યું. એ શહેરનું રક્ષણ થઇ શકે તેવું નહોતું માટે તેમાંથી નીકળી પાછા હઠવું પડ્યું. ફ્રેંચ પાદશાહે તે પ્રમાણે કરવાને હુકમ કર્યો, પણ તે હુકમ અમલમાં આવતાં સુધી પંડે ત્યાં રહ્યો નહિ. શહેરમાંથી ફ્રેંચ ફોજના નીકળી જવા પહેલાં તેમના સામાવાળિયા અંદર પેઠા. શહેરના રસ્તામાં મારામારી થઇ તેમાં ફ્રાન્સિસ ફોજની ઘણી હાનિ થઇ. શહેરની પાસેની નદી ઓળંગી જવાને એક સાંકડો પુલ હતો તે પર થઇને જતાં ઘણાંક સિપાઇઓ નદીમાં પડી ડૂબી મુઆ. બધી સેના પાર ઉતર્યાં પહેલાં પુલને દારૂથી ઉડાવી દીધો તેણે કરીને ફ્રેંચ લશ્કરને વધારે હાનિ થઇ.

લિપ્સિકની લડાઇથી જર્મનિનો છુટકો થયો. નેપોલ્યન સ્વદેશ ગયો અને તેની પાછળ જનારી તેની ફોજને માર્ગમાં જતાં બહુ હરકત પડી. હાનો આગળ તેમને આંતરવાને બવેરિઅન લશ્કરે જબરો પ્રયત્ન કર્યો; ફ્રાન્સ ભણી જતાં વાટમાં ફ્રેંચ લશ્કરને અનેક દુઃખ પડ્યાં અને તેમના રોજેરોજાંને શત્રુએ પકડ્યાં. બર્નેડોટની ઇચ્છા ખુદ ફ્રાન્સ સાથે સામીલ થવાની નહોતી, પરંતુ સાક્સનિના કેટલાક કિલ્લાઓ હજી ફ્રેંચને હાથ હતા તે જીતી લેવાનું તેણે માથે લીધું. તે પાસે આવ્યો ત્યારે હાનોવરના લોકોએ ફ્રેંચથી સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને ફતેહ પામ્યા. હોલાંડના લોકને પણ તેજ પ્રમાણે કરવાની ઇચ્છા થઇ. ત્યાંના મુખ્ય શહેરના લોકોએ બંડ કર્યું અને ઓરેંજનો શાહજાદો ઇંગ્લાંડ પોતાનો અધિકાર પાછો લેવાને આવ્યો ત્યારે આખા દેશે તેને આવકાર દીધો અને રાજપદવી આપવાની આતુરતા દર્શાવી.

એકસંપી રાજાઓ જર્મનિમાં એ રીતે ફતેહ કરતા હતા તેવામાં

સ્પેનનો છૂટકારો કરવામાં વેલીંગ્ટનને પણ ઘણો જય મળ્યો. વસંતરૂતુની શરૂઆતમાં સ્વીદાદ રોડ્રીગો આગળ પોતાની તમામ ફોજ એકઠી કરી અને કેટલીક સ્વારી કરી ડૂરો અને ઇબ્રો નદીની પેલે પાર ફ્રેંચોને હાંકી કાઢ્યા. જોસફ માત્ર નામનો રાજા હતો. માર્શલ જુર્ડેનના હાથમાં તમામ રાજ્યાધિકાર હતો. એ સરદારે ફ્રેંચ સત્તાનું રક્ષણ કરવાને જબરી મહેનત કરી. વિટોરિયા નામે મજબુત સ્થળમાં સંગ્રામ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. વેલિંગ્ટન તેની સામે આતુરતાથી ગયો. ફ્રેંચ છાવણીનું રક્ષણ કરનારી ટેકરીઓને તેના સિપાઇઓએ જીતી લીધી અને ફ્રેંચો એટલા ગભરાટમાં પાછા હઠ્યા કે તોપખાનું, ખજાનો અને સામાન જોડે લઇ જઇ શક્યા નહિ. સ્પેનના પૂર્વ ભાગમાં ફ્રેંચનો જય થયો. ટારાગોના નગરને સરજાન મુર નામે ઇંગ્રેજ સરદારે ઘેર્યું હતું તે નગરની મદદે ફ્રેંચ માર્શલ શુચેત આવ્યો એટલે નકામી ઉતાવળ કરી સરજાન મુર ત્યાંથી નાઠો. આ ફત્તેહનો પૂરો લાભ લેવામાં લાર્ડ વિલ્યમ બેન્ટીકના આવવાથી ફ્રેંચને હરકત પડી.

વિટોરિયાના પરાજયની ખબર નેપોલ્યનને પડી, ત્યારે તેણે જર્મનિમાંથી માર્શલ શુલ્ટને સ્પેનના લશ્કરનો સેનાધિપતિ થવાને મોકલ્યો. પાંપાલુના અને સેંટ્સ બાસ્તિઅન નગરોને નેપોલ્યને ઘેરા ઘાલ્યા. એ સરદારને હમણા માર્કિવસની પદવી મળી હતી. શુલ્ટે આવી જબરા હુમલા કર્યાં પણ તે ફતેહ પામ્યો નહિ અને તેના લશ્કરને એટલો માર પડ્યો કે તેને સ્વદેશ જતા રહેવું પડ્યું. સબાસ્તિયનનો કિલ્લો છાપો મારીને ઇંગ્રેજ લોકે લીધો. એ ફતેહ મેળવવામાં ઇંગ્રેજ પક્ષનાં ઘણાં માણસો મુઆં અને ઘાયલ થયાં.

બિડાસોઆ ઓળંગી ઇંગ્રેજો અને તેના મિત્રો હળવે હળવે બરેલી તરફ ચાલ્યા. એમની સામા થવામાં માર્શલ શુલ્ટે ઘણી હિમ્મત અને ચતુરાઈ દર્શાવી. પરંતુ બ્રિટિશ ફોજે વધારે બહાદુરી બતાવી તેની કોશિશો નિષ્ફળ કરી. વલંદા અને જર્મનિની બે પલટણો ફ્રેંચ ફોજમાંથી નીકળી ઇંગ્રેજને આવી મળી. હવે સ્પેનમાં ફ્રેંચને હાથ એકે જગ્યા રહી નહિ. ત્યાંની રાજસભા કોર્ટ્ઝમાં કેટલાક સભાસદો ઘાની અને સુધરેલા વિચા-

રના હતા. ભવિષ્યમાં દેશનું કલ્યાણ થાય એવા કાયદા રચવાની તેણે મહેનત કરી. લોકની સંમતિ પ્રમાણે રાજકારભાર ચાલે એ તેમનો હેતુ હતો, પરંતુ સ્વાર્થી પાદરીઓ અને મૂર્ખ લોકો આગળ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ.

ગ્રેટબ્રિટન અને યુનૈટેડ સ્ટેટ્સ વચ્ચે વિગ્રહ ઉઠયો હતો તે હજુ ઢીલાઈથી જારી હતો. પરંતુ તેમાં કાંઇ મોટું પરિણામ હજુ લગી થયું નહોતું. કાનેડાપર સ્વારીઓ કરવામાં અમેરિકનો હાર્યા પરંતુ સરોવરોમાં તેમનાં વહાણોને જય મળ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૧૪માં ફ્રાન્સની પૂર્વ સીમાપર થઈને રૂશિયા, પ્રુશિયા અને આસ્ટ્રિઆના લશ્કરો ફ્રાન્સમાં પેઠા અને પશ્ચિમ બાજુએથી વેલિંગ્ટન આવતો હતો. આ અવસ્થામાં નેપોલ્યને જેવું મહા બુદ્ધિબળ, વેગ અને ઉમંગ દર્શાવ્યાં તેવાં તેની પૂર્ણ ચઢતી કળાના સમયમાં દર્શાવ્યાં નહોતાં; પણ શત્રુઓને હરાવી હરાવીને તેણે છતતાં શીખવ્યું હતું. આ વખતે પણ તેને થોડો જય મળ્યો, તથાપિ એ જયે એને ફાયદા કરતાં નુકસાન વધારે કર્યું. કેમકે તેથી વધારે જીત મળવાની ઉમેદ થયાની સલાહ કબુલ કરવાની તેણે ના કહી. કેટલાક દારૂણ યુદ્ધ થયાં પણ તેમાં એકે પક્ષનો જય થયો નહિ. સંપ કરીને આ વેળા રાજાઓના લશ્કરો એક એકથી એટલાં વેગળાં રહેતાં કે તેઓ એક એકને સહાય કરી શકતાં નહિ. આ ભૂલને લીધે તેમણે ઘણો માર ખાધો અને અને એક વિચાર કરી આગળ ચાલવાની તેમને જરૂર પડી. જ્યાં નેપોલ્યન જાતે હતો ત્યાં શત્રુને હરકત કરી શકતો પરંતુ તેનાથી દૂર રહેલા તેના સરદારો ટકી શક્યા નહિ. ઉત્તર જર્મનિનાં બધાં સ્થળોમાંથી બર્નેડર ફ્રેંચની દોસ્તી છોડવાની તથા તાબે આપવાની જરૂર પાડી. ત્યારપછી તે નેધર્લાંડમાં આવ્યો. ઇંગ્રેજ સરદાર જનરલ ગ્રાહામ તથા બીજા મિત્રો જોડે ત્યાંથી પણ ફ્રેંચને કાઢયા.

ફ્રાન્સના નૈર્ઋત્યમાં વેલિંગ્ટન જય કરતો હતો તેથી નેપોલ્યનને વધારે ધાસ્તી લાગી. ફ્રેંચ લશ્કરને પાછું હઠાવી ઇંગ્રેજી લશ્કરે અદુર નદી ઓળંગી અને બયોન શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. તે જેમ આગળ આવતો ગયો તેમ આગલા બુર્બોન કુળના પક્ષકારોને હિમ્મત આવતી ગઇ. બોર્ડોમાં તે રાજાનું પીળું નિશાન ઉડ્યું. નેપલ્સનો રાજા મોરે હતો, તેણે

પોતાની સત્તાનો બચાવ કરવાને માટે નેપોલ્યનને છોડી દઈ આસ્ત્રિયા જોડે દોસ્તી કરી અને ઇતાલિમાંથી ફ્રેંચને કાઢી મુકવાના કામમાં કુમક આપી.

પણ એ અરસામાં ફ્રાન્સમાં જે બનાવ બન્યો તેથી સર્વ ઠેકાણે વિગ્રહનો અંત આવ્યો. પારિસનો માર્ગ સાચવવાને માર્મોન્ટ અને મોર્ટીયર નામે સરદારોને કેટલુંક લશ્કર આપી નેપોલ્યન પંડે મોટું સૈન્ય લેઇ પૂર્વ બણી ગયો. દુસ્મનોની પાછળ પડી આંતરી લેવાની ધારતી બતલાવવી એમ કરવાની તેની ધારણા હતી. એ વાતનો ભય મનમાં ન લાવતાં શત્રુની ફોજે પારિસ તરફ કુચ કરી મોર્મોંટ અને મોર્ટીયરને માર્ગમાં હરાવ્યા અને પારિસના રક્ષણને અર્થે જે કિલ્લા હતા તે જીતી લીધા. શહેરના રહેવાશીઓ ભય પામી શરણે આવ્યા. પ્રુશિયા અને આસ્ત્રિયાના પાદશાહો શહેરમાં પેઠા અને તેમને ત્યાંના જૂઠા લોકોએ પોતાને મુક્ત કરનાર કહી માન્ય આપ્યું.

આસ્ત્રિયા અને પ્રુશિયાની ફોજો એકઠી થયેલી નેપોલ્યનને ખબર પડી તેવોજ તે પોતાની રાજધાનીનુ રક્ષણ કરવાને પાછો ફર્યો પણ તેના ફોન્ટેનબ્લુ પહોચતાં પહેલાં તો તેને મુકી દઇ પારિસ દુસ્મનને તાબે થયું હતું. બીજી એપ્રિલે તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો અને છઠ્ઠી એપ્રિલે ૧૮ મા લુઇસને ફ્રાન્સના રાજ્યાસને બીરાજવા બોલાવ્યો. ફ્રેંચ લોકની સ્વાધીનતાનો બચાવ કરવાને કાયદો ઠરાવ્યો અને નેપોલ્યનને એલ્બા બેટનુ રાજ્ય આપ્યું તથા પેન્સન બાંધી આપ્યુ. ફ્રાન્સની દક્ષિણમાં આ વર્તમાન જઇ પહોંચ્યા, ત્યાર પહેલા તુલુસ આગળ સુલ્ટ અને વેલિંગટનની વચ્ચે સખ્ત ઝગડો થયો અને તેમાં સુલ્ટનો કેવળ પરાભવ થયો. આ યુદ્ધ કેવળ નકામું હતું. તેમાં જે માણસો મુઆં તેને માટે બ્રિટીશ સેનાપતિ બહુ દિલગીર થયો.

લાંબી મુદત સુધી દેશનિકાલ રહ્યાથી ૧૮ મો લુઇસ રાજા ત્રીજી મેએ કાલેસ બંદરમાં ઉતર્યો. સલાહના સાધારણ કોલકરારપર પારિસમાં સહી થઈ અને યૂરોપના રાજાઓના રાજના સીમાડાઓ તથા હકોનો વિગતવાર ઠરાવ કરવાને વિએનામાં તેમના કારભારીઓને મળવાનો બંદોબસ્ત થયો.

खंड ५ मो.

નેપોલ્યનના પરભ્રષ્ટ થયા પછી વિએનાના ઠરાર સુધીનો યૂરોપનો ઇતિહાસ—નેપોલ્યનના હાથમાંથી રાજસત્તાના ગયા પહેલાં તેણે ફર્દિનાંદ રાજાને કેદમાંથી મુક્ત કર્યો હતો. એવા રાજાથી ફ્રેંચને ખુશી થવાનું યોગ્ય કારણ મળશે એવું તે જાણતો હતો. ફર્દિનાંદે સ્વદેશ આવી કોર્ટીઝના કરેલા તમામ કાયદા રદ કર્યા અને જુની સ્વેચ્છિક અને જૂલમી રાજરીતિ પુનઃ સ્થાપી. હત્યા કરનારી ઇન્કવીઝીશન કાર્ટ પણ તેણે પાછી જારી કરી. ફ્રેંચની સામા થવામાં જેઓ બહુ આગળ પડ્યા હતા તેઓમાંના કેટલાકને કેદ કર્યા. લોકના કાંઇક હક રહેવા જોઇએ એવી તેમની ઇચ્છા હતી એજ તેમનો ગુન્હો છે એમ ઠેરવ્યું અને તેથી તેમણે પોતાના દેશની જે સેવા બજાવેલી હતી તે રદ ગઇ. ફર્દિનાંદનાં જુલમ, કપટ વગેરે દોષોને માટે ઇંગ્લેંડ અને બીજા સપીલા રાજાઓને દોષ દેવાય નહિ પરંતુ લોકની મરજીની વિરૂદ્ધ થઇ બળાત્કારે નાર્વેને સ્વીડન જોડે સામીલ કર્યું એમાં તેમનો વાંક ખરો. હોલાંડ અને બેલ્જીયમ ધર્મે અને વેપાર સંબંધી એકએકથી ઉલટા છતાં તેમને એકઠાં કરી દીધાં એ પણ ડહાપણનું કામ નહોતું.

અમેરિકાની લડાઇ હજી જારી હતી. કાનેડામાં યુદ્ધ થયું પણ તેમા એકે પક્ષને જય મળ્યો નહિ યુનૈટેડસ્ટેટ્સની રાજધાની વાશિંગ્ટન નગરને ઇંગ્રેજી લશ્કરે કબજે કર્યું અને તેમાંની સરકારી ઇમારતોનો નાશ કર્યો. બાલ્તિમોર અને ન્યુઓર્લીન્સની પણ એવી હાલત કરવાને પ્રયત્ન કર્યો પણ ત્યાં તેમનો હાથ ખાલી ગયો. અંતે ઘેન્ટનગરમાં તહનામું થયાથી સલાહ થઇ રૂશિયાનો પાદશાહ આલેક્ષાંદર અને પ્રુશિયાનો ફ્રેડરિક પોતાના પ્રખ્યાત માર્શલો એટલે સેનાપતિઓ અને પ્રધાનોને જોડે લઇ ઈંગ્લાંડના રાજાની મુલાકાત કરવાને આવ્યા. ઇંગ્લાંડમાં તેમને ઘણું આદરમાન મળ્યું. બધા દેશમાં જયકાર વર્તી રહ્યો હતો તેવામાં ઘણાક વેપારીઓએ અને શરાફોએ દેવાળાં કાઢ્યાં તેથી એ ખુશીમાં ખલેલ પહોંચી વિગ્રહ એકાએક બંધ પડી જવાથી વેપાર ઝટ અટકી પડ્યો તેથી આ બનાવ બન્યો.

ગાદીએ બેઠા પછી ૧૮ મા લુઇસની ચાલ થોડા વખત સુધી ફ્રેંચ લોકને રાજી કરવા જેવી હતી. પણ તે રીતે વળગી રહેતાં વર્તમાનપત્રોની છૂટ કરી તથા પાદરીઓનો ગયેલો અધિકાર તેમને પાછો આપવામાં તથા ઉથલપાથલના વખતમાં રાજાના જે પક્ષકારો દેશ છોડી ગયા હતા અને અત્યાર સુધી દુઃખ વેઠતા હતા તેઓને બદલો આપવામાં ઘણી આતુરતા થયાથી ફ્રેંચ લોકને તેણે નાખુશ કર્યાં અને નેપોલ્યનના મિત્રોને હિંમત આવી. પદભ્રષ્ટ થયેલા રાજેંદ્રને પાછો બોલાવવાની ગુપ્ત મસલત થવા લાગી. એ વાત તેના શત્રુઓના જાણવામાં આવશે તો પોતાનું કામ થઇ શકશે નહિ એવી ધાસ્તીને લીધે રાજ્યાસન લેવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નેપોલ્યને એકદમ ઠરાવ કર્યો. ફક્ત ૧૧૦૦ સિપાઇઓની જોડે તે ફ્રાન્સને કાંઠે ઉતર્યો, (૧લી માર્ચ ૧૮૧૫). અને દેશના મધ્ય ભાગ ભણી ચાલ્યો. ગ્રેનોબલ આગળ આવતાં સુધી તેને આશ્રય મળ્યો નહિ. એ ગઢના કિલ્લેદારો તેની જોડે મળી ગયા. લશ્કરના બીજા ભાગો તરફથી મદદ થવાના ગુપ્ત સમાચાર તેને મળ્યા તે પરથી તે લીઓન નગરમાં આવ્યો, લુઇસે ફ્રેંચ લોકને પોતાના પક્ષમાં લેવાને જાહેરનામાં કર્યાં પણ માર્શલ ને નેપોલ્યનની તરફ થયો એટલે બધાં લશ્કરે તેને માન્યો અને લુઇસને સ્વદેશ છોડી ઘેન્ટ શહેરમાં નાશી જવું પડ્યું.

એકત્ર થયેલા રાજાઓએ બરાબર ચોકશી નહિ રાખેલી તેથી આ બનાવ બન્યો. પરંતુ એ વાતના સમાચાર તેમને મળતાંજ વિએનામાં મળેલા તેમના કારભારીઓએ નેપોલ્યનની સત્તાનો નાશ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. આખા યૂરોપનો તે દુશ્મન છે અને રાજકાજ તથા સંસાર સંબંધનો વહેવાર ચલાવવાને અયોગ્ય છે, એવાં જાહેરનામાં બધા રાજાઓની તરફથી વિએનામા તેમણે કર્યાં. રશિયા, પ્રુશિયા, આસ્ટ્રિયા અને ઇંગ્લાંડ એ ચાર રાજ્યોએ કરાર કર્યો કે યૂરોપને હરકત નહિ કરી શકે એવી અવસ્થામાં નેપોલ્યનને આણતાં સુધી દોઢ લાખ સિપાઇઓની ફોજ સહિત દરેકે તેની સામા યુદ્ધ કરવું. ફ્રાન્સના ઉત્તર સીમાડા ઉપર પ્રુશિયાની તથા ઇંગ્લાંડની ફોજો એકઠી થવા લાગી.

નેપોલ્યને સલાહ કરવાના કહેણ મોકલ્યાં તે કોઇએ સ્વીકાર્યાં નહિ

ત્યારે તેણે હિમતથી પોતાના શત્રુઓ જોડે બાથ બીડવાની તૈયારી કરી. પારિસના લોકને રાજી કરવાને રાજ્યવ્યવસ્થાનો નવો કાયદો તેણે રચ્યો અને કાઉંટ ડી માર્સ નામે પારિસની પાસે મોટા સ્થળમાં રેલ્યુ ભરી મોટો તમાસો કર્યો અને ત્યાં તે જાહેર કર્યો. ઘણીજ ત્વરાથી લશ્કરો અને લશ્કરી સામાન તૈયાર કર્યો. ધારવા કરતાં ઘણા ટૂંકા વખતમાં યુદ્ધ કરવાને તે સરહદપર આવ્યો. પ્રથમ હલ્લો તેણે પ્રુશિયન લશ્કરપર કર્યો. બ્લુખર સરદાર લીની નામે સ્થળમાં હતો ત્યાં તેને પાછા હઠવાની જરૂર પાડી, (૧૩ મી જુન). વેલિંગ્ટન ઇંગ્રેજી ફોજ સહિત કવોટર બ્રાસ નામે સ્થળમાં હતો. ફ્રેંચે એ સ્થળપર હુમલો કર્યો તેમાં તે જય પામ્યા નહિ. પરંતુ પ્રુશિયન ફોજ પાછી હઠી માટે વેલિંગ્ટનને પણ તેમ કરવું પડ્યું. તેણે વાટર્લુ નામે રણમાં જઇ મુકામ કર્યો. પ્રુશિયાની ફોજ ફરીને લડાઇમાં ઉભી રહે એવી થઇ હતી. ૧૮ મી જુને નેપોલ્યને ઇંગ્રેજી લશ્કર જોડે સંગ્રામ કર્યો. બ્રિટિશ લશ્કરના જમણા પડખાનું રક્ષણ કરવાને હુગુ મોન્ટ નામે જગ્યાપર જે પલટણો ઉભી હતી તેમનાપર પ્રથમ ધાડ આવી. બંને તરફ બહુ માણસોનાં મૃત્યું થયાં પણ ઇંગ્રેજોએ તે જગા છોડી નહિ. ત્યારપછી પાદશાહે ઇંગ્રેજની ડાબી બાજુપર હલ્લાં કર્યાં, પ્રુશિયન ફોજને ઇંગ્રેજની મદદે આવતી આંતરવાની મતલબ એ પ્રયત્નની હતી. તેનો એ પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ ગયો. તેણી તરફનો ભાગ સર ટોમસ પિક્ટનની સરદારી નીચે હતો. તે સરદાર રણમાં પડ્યો, પરંતુ તેના લશ્કરે ફ્રેંચ પાયદળને પાછું હઠાવ્યું.

ક્વિરાસિયર નામે ફ્રેંચ ઘોડેસ્વારો પોતાને અજિત્ત કહેતા હતા, તેઓને પણ ઇંગ્રેજી સ્વારોએ નસાડ્યા. ઇંગ્રેજી લશ્કરના મધ્ય ભાગ ઉપર બીજો હલ્લો થયો તેમાં ફ્રેંચ સેનાને પ્રથમ ફતેહ મળી. લાહેસેંન્ટ નામે ખેતરમાં ઉભેલા લશ્કરને મારી કાઢી પુષ્કળ પાયદળ અને ઘોડેસ્વાર ધસ્યા આવ્યા. વેલિંગ્ટને પોતાના પાયદળને ચોખુણાકારમાં ઉભી રાખી તેથી તથા બ્રિટિશ સિપાઇઓની ધૈર્યતાને લીધે દુસ્મનનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ. એ વખતે ફ્રેંચની-જમણી બાજુએ પ્રુશિયન લશ્કરે આવી પહોંચી હલ્લો કરવા માંડ્યો. હવે નેપોલ્યને પોતાની હજૂરી પલટણોને છેલ્લો હુમલો કરવાને મોકલી, પણ પંડે તેની જોડે ગયો નહિ. એ વેળા બ્રિટિશ ફોજ હળવે હળવે આગળ વધી આવતી હતી, તેણે તોપ અને બંદુકનો વરસાદ તે પલટણો પ-

૨ વરસાઓ ફ્રેંચ પનટણોએ લામી હારમા ગોઠનાવા માડ્યુ પણ તે-
મ કરતા ગભરાટમા પડી એ જોઇ વેલિંગ્ટને તેઓપર તુરત પ્રસારો ક-
રવાનો હુકમ આપ્યો. તેજ ક્ષણે ફ્રેંચ સિપાઇઓ નાઠા અને બ્રિટિશ જો
દ્ધા તેમની પાછળ ધાયા આખો દહાડો વહતા થાકી જવાથી ફ્રેંચની પા
છળ દોડ કરવાનું કામ પ્રુશિયન સેનાને સોપવામાં આવ્યુ વેર લેવાને ટા
પી રહેલા પ્રુશિયનોએ એ કામ ખૂબ જુસ્સાથી કર્યુ ફ્રેંચ ફોજ એટલી
તો વીખરાઇ ગઇ કે બીજે મુકામે ભાગ્યે ૪૦૦૦ માણસ એકઠુ થઇ શક્યુ

ઉદાસ થઇ ગયેલો નેપોલિયન પારિસ તરફ નાઠો રાજધાનીમા પહોચતા
તેને માલૂમ પડ્યુ કે મારો અમલ ઉતરી ચુકો છે તેણે પોતાના હોદ્દાનું
રાજીનામુ આપ્યુ અને પોતાના કુવર બીજા નેપોલ્યનને ગાદીપર બેસાડ-
વાનું રાજસભાને ફરમાવ્યું રાજસભાએ રાજીનામુ સ્વીકાર્યું પણ શાહજાદાની
દુવાઇ ફેરવી નહિ તે આશામા ને આશામા એટલા બધા વખત લગી રાજ
ધાનીમા પડી રહ્યો કે તેને નાશી જવાનો લાગ રહ્યો નહિ, અને એક ઇગ્રેજી
મનવારને તાબે થવુ પડ્યુ તેને કયે ઠેકાણે પરહેજ રાખવો એ વિશે કે-
ટલોક વિચાર કર્યા પછી સેન્ટહેલીના બેટમા જીવતા સુધી રાખવાનો ઠરા
વ થયો આટ્લાન્ટિક મહાસાગરમા એ નાનો બેટ છે ત્યા થોડા નોકરો સ-
હીત તેને મોકલ્યો

નેપલ્સના રાજા જુરાહાની અવસ્થા એથી વધારે માઠી થઇ ફ્રા-
ન્સમા નેપોલ્યન પાછો ગયોછે એ ખબર સાભળતા વારને તેણે આસ્ટ્રિ-
યનોની સામા થવાની તૈયારી કરી તેની કોશીશ વ્યર્થ ગઇ તેનું ઇતા
લિયન લશ્કર શૂર વગરનુ હોવાથી રણમા ટકી શક્યુ નહિ અને તેને રા
જ છોડીને નાશી જવુ પડ્યુ હજી લોભ ગયો નહોતો માત્ર ત્રીસ મા
ણસો સહીત રાજ પાછુ લેવાને તે આવ્યો પરતુ તેના શત્રુઓએ તેને
પકડી ગોળીથી મારી નાખ્યો

વાટર્લુના રણમા જય થયા પછી બ્રિટિશ પ્રુશિયન ફોજો બિન હ
રકતે પારિસ ગઇ ૧૮ મા લુઇસ રાજાને વગર સરતે પાછો ગાદીપર
બેસાડવાની ફ્રેંચ રાજસભાની ઇચ્છા નહોતી પરતુ ફ્રેંચલોક સભાની ત
રફ થયા નહિ અને શત્રુની ફોજ નજીક આવી પહોચી ત્યારે લુઇસને

પાછું રાજ્યપદ આપ્યું. નેપોલ્યનને મદદ કરવામાં જેઓ ઘણા આગેવાન હતા તેમાંના થોડાને દેહાંત દંડ કર્યો પણ બાકીના બધાને માફી બક્ષી.

યૂરોપમાં હવે પછી શાંતિ રહે તેવી ગોઠવણ વિએનામાં મળેલી સર્વે રાજાઓના પ્રધાનોની સભા કરી શક્ત પરંતુ તે મંડળીએ લોકની ઇચ્છા અને લોકના કલ્યાણપર નજર ન રાખતાં માત્ર રાજાઓને અનુકૂળ પડતા ઠરાવ કર્યા. વેનિસ અને જીનોઆમાં પ્રાચીનકાળથી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતાં તેમ છતાં વેનિસનો કબજો આસ્ટ્રિયાને સોંપ્યો અને જીનોઆને સાર્ડીનિયાના રાજમાં ભેળી દીધું પોલાંડ દેશને રુશિયાના રાજમાં સામીલ કર્યો અને સાક્સનિના રાજનો કેટલેક ભાગ પ્રુશિયાને આપ્યો. આ બંદોબસ્ત થયા પછી આસ્ટ્રિઆ, પ્રુશિયા અને રુશિયાના રાજાઓએ એકો કર્યો અને તેનું નામ પવિત્ર એકો પાડ્યું. સર્વે દેશોમાં ઇશ્વરી નિયમ પ્રમાણે શાંતિ અને આબાદી રહે એવા ઉપાય કરવાનો તેમનો ઠરાવ હતો, પરંતુ ઇશ્વરી નિયમ પ્રમાણે રાજાઓને સ્વેચ્છિક અધિકાર છે એવું તેઓ માનતા. પ્રજાની ઇચ્છા પ્રમાણે અથવા પ્રજાનો અભિપ્રાય પૂછ્યા વિના કુલ અખત્યારથી રાજા પોતાની નજરમાં આવે તેમ કરી શકે અને તે કરવામાં જેઓ હરકત કરે તેઓને સજા કરવી એવો તેમનો કરાર હતો તેથી કેટલીક પ્રજાઓએ સ્વાધીનતાના કેટલાક હકો મેળવવાનો પાછળથી પ્રયત્ન કર્યો તે એ કરારની રૂએ તેમણે અટકાવ્યો. એથી ફાયદો કરવાને બદલે તેમણે લોકોને ગેરફાયદો કર્યો.

અધ્યાય ૧૦ માનો ટુંક સાર.

નેપોલિયને સર્વ દેશો જોડે સલાહ કરી તેથી તેને પોતાની સત્તાનો પાયો દ્દઢ કરવાનો વખત મળ્યો. રાજ્યના ભયને લીધે ફ્રાન્સમાંથી નાશી ગયલા લોકોને અમુક શરતે ત્યાં પાછા આવવાની રજા આપી ખ્રીસ્તિ ધર્મ ફરી સ્થાપન કર્યો, અને ધર્મસમાજના વહીવટ સબંધી પોપ જોડે નવી ગોઠવણુ કરી. રાજ્યસભાએ ઠરાવ કરી તેને મુખ્ય કૌન્સલનો અધિકાર આપ્યો. ત્યારબાદ તેણે બીજા મૂલકો જીતવાની કોશીષ કરવા માંડી. માલ્ટા બેટ લેવાની તૈયારી કરવા માંડી. પણ તે પાછો નહિ આપવાનો ઈગ્લાંડે નિશ્ચય કર્યો, તેથી ઇગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઇ શરૂ થઇ, ઇ. સ. ૧૮૦૩.

આ લડાઇમાં ફ્રેન્ચ સંસ્થાનોમાનાં ઘણાંખરાં ઇગ્લાંડે જીતી લીધાં. નેપોલિયને ઇગ્લાંડપર સ્વારી લેઇ જવાની ધમકી આપી ફ્રાન્સમાં પોતાની સત્તા દ્દઢ કરવાને નેપોલિયને બુર્બોન કુળના એક શાહજાદાનો વધ કરાવી પોતાના નામને કલંક લગાડયુ રાજસભાએ તેને મહારાજાધિરાજની પદવી આપી, અને ફ્રાન્સની ગાદી તેના વંશજો હમેશ ભોગવે એવો કાયદો મજૂર કર્યો. નેપોલિયને ઇટાલિના રાજાની પદવી ધારણ કરી અને મીલાન શહેરમાં લોમ્બર્ડ રાજાઓનો લોહમુગટ પહેર્યો. લિગુરિયાનો પ્રદેશ ફ્રેન્ચ લોકોએ પોતાના રાજ્યમાં ભેળી દીધો તેની સામે આસ્ત્રિયાના પાદશાહે વાંધો લીધો તેથી ફ્રાન્સ ને આસ્ત્રિયા વચ્ચે ઝઘડો ઉભો થયો. સ્પેન અને ફ્રાન્સ વચ્ચે એક્કો થયો છે એવું જણાવી ઈંગ્રેજોએ સ્પેન જોડે લડાઇ શરૂ કરી તે બે દેશનો એકત્ર કાફલો ઈંગ્લાંડ ઉપર લેઇ જવાનો બેત નેપોલિયને કર્યો. એ ઉપરથી નેલ્સનની સરદારી નીચે ઇગ્રેજી કાફલો દુશ્મનના કાફલાની પાછળ પડ્યો અને ટ્રફાલગરના યુદ્ધમાં તેનો પરાજય કર્યો, ઇ. સ. ૧૮૦૫. પરંતુ એ લડાઇમાં નેલ્સનનો પ્રાણ ગયો.

જોકે જળ ઉપર ફ્રાન્સનો પરાજય થયો તોપણ સ્થળ ઉપર તેણે મોટા વિજયો મેળવ્યા. નેપોલિયને આસ્ત્રિયન ફોજને અલ્મના યુદ્ધમાં હ-

રાવી તે કિલ્લાનો કબજો લીધો, અને પછી વિએના શહેર લીધું. આસ્ટ્રિયાને રૂશિયાની મદદ મળવાથી બેઉના એકત્ર લશ્કરે નેપોલિયન જોડે સંગ્રામ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. આસ્ટ્રલિટ્ઝ આગળ ભારે સંગ્રામ થયો તેમાં એ બેઉ લશ્કરનો છેક પરાજય થયો, અને તેથી આસ્ટ્રિયાના પાદશાહે નેપોલિયને માગેલી બધી શરત કબૂલ રાખી તેની જોડે સલાહ કરી. આસ્ટ્રલિટ્ઝના પરાજયની આખરે ઈંગ્લાંડના વડા પ્રધાન પીટના મન ઉપર કારી ઘા કર્યો, અને તેથી સને ૧૮૦૬ માં તે મરણ પામ્યો.

યૂરોપખંડના રાજ્ય ઉપર નેપોલિયન પોતાની સત્તા સ્થાપતો હતો તે દરમ્યાન હિંદુસ્તાનમાં મરેઠાઓને નરમ કરી માર્કિવસ વેલેસ્લી ઈંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો કરતો હતો. ઈંગ્લાંડમાં પીટ સાહેબના મરણને લીધે પ્રધાનપદે લૉર્ડ ગ્રેન્વિલ આવ્યો, તેની કારકીર્દીમાં ફૉક્સ સાહેબે ગુલામનો ધંધો બંધ કરાવવાનો ઠરાવ પાર્લામેન્ટમાં કરાવ્યો.

નેપલ્સના રાજાએ રૂશિયન અને ઈંગ્રેજ ફોજ પોતાની રાજ્યધાનીમાં દાખલ કરી હતી તે ઉપરથી નેપોલિયને તેને ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂકી પોતાના ભાઈને તે ગાદી આપી. તેણે પ્રુશિયાના રાજાને હાનોવર આપ્યું હતું, પરન્તુ હવે તેના એલચીઓ કહેવા લાગ્યા કે તે રાજ્ય પાછું ઈંગ્લાંડને સ્વાધીન કરવું જોઈએ. એ ઉપરથી પ્રુશિયાનો રાજા કોપ્યો ને તેથી ફ્રાન્સ અને પ્રુશિયા વચ્ચે વિગ્રહ શરૂ થયો. જે નાના યુદ્ધમાં પ્રુશિયન ફોજનો પરાજય કરી ફ્રેન્ચ લશ્કર બર્લિનમાં પેઠું અહિં નેપોલિયને ઈંગ્લાન્ડની વિરૂદ્ધ જાહેરનામું કાઢી તેની સાથે વેપાર કરવાની મના સર્વે રાજ્યોને કરી ત્યારપછી નેપોલિયને ઈલાદના રણમાં રૂશિયનોને હરાવી ડાન્ટઝીક શહેર કબજે લીધું. સલાહ કરવાના હેતુથી નેપોલિયન અને રૂશિયન શહેનશાહ એકએકને મળ્યા, અને તીલ્સીટ મુકામે એ બે વચ્ચે તહનામું થયું. પ્રુશિયા ને સ્વીદનના રાજાઓએ એ તહ કબુલ કર્યો નહિ, તેથી થોડો વખત પછી પાછી લડાઈ થશે એવો સંભવ જણાયો.

તિલ્સીટના તહનામા પછી ઈંગ્લાંડને એવું ભય ઉત્પન્ન થયું કે નેપોલિયન ડેન કાફલો પોતાને કબજે લેઇ સ્વારી લાવશે, તેથી ઈંગ્રેજી કાફલાએ ડેન કાફલાનો નાશ કર્યો.

સ્પેનના દરબારમાં ખટપટ ઉભી કરી નેપોલિયને ત્યાંની ગાદીપર પોતાના ભાઇને બેસાડ્યો. તેણે વળી પોર્તુગાલના રાજાને પદભ્રષ્ટ કર્યો. એ ઉપરથી ઇંગ્રેજોએ તેની સામા સ્પેનમાં લડાઇ શરૂ કરી. કેટલાક પ્રખ્યાત યુદ્ધોમાં ઇંગ્રેજી ફોજે આર્થર વેલેસ્લીની સરદારી નીચે ફ્રેન્ચ લશ્કરોનો પરાજય કર્યો. ઓસ્ટ્રિયાના પાદશાહે વગર વિચારે નેપોલિયન જોડે પાછી લડાઈ જારી કરી, તેમાં વાગ્રામના સંગ્રામમાં તેનો છેક પરાજય થયો, તેથી નેપોલિયનને શરણે આવ્યો. જર્મનિમાં કેટલાક શૂરવીર પુરૂષોએ ત્યાંથી ફ્રેન્ચ ફોજને હાંકી મૂકવાનો ઠરાવ કર્યો તેમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા અને કેટલાક રાજાઓનો મૂલક ખૂંચવી લેઈ નેપોલિયને વેસ્ટફાલિયાનું નવું રાજ્ય બનાવી તેની ગાદીપર તેના ભાઇ જેરોમને બેસાડ્યો. ઇંગ્લાન્ડે એક મોટો કાફલો તૈયાર કરી વાલશેરન બેટ ઉપર ચડાઇ કીધી. ત્યાંના હવા પાણી નબળાં હોવાથી એ મોટી ફોજની ભારે ખુવારી થઇ હિન્દુસ્તાનમાં ગવર્નર જનરલ લોર્ડ મિન્ટોએ વલંદા અને ફ્રેન્ચનાં સંસ્થાનો તે દેશમાં હતાં તે જીતી લીધા, હોલાંડની ગાદી નેપોલિયને પોતાના ભાઇ લુઇસ બોનોપાર્ટને આપી. એ બે ભાઇ વચ્ચે પાછળથી ટંટો થયો તેથી હોલાંડનું રાજ્ય તેની પાસેથી ખૂંચવી લેઇ ફ્રાન્સ જોડે મેળવી દીધું. રૂશિયાના પાદશાહને ભય ઉત્પન્ન થયું કે નેપોલિયન સઘળા દેશો જીતી લેઇ પોતાને કબજે લેશે તેથી તેણે ઇંગ્લાંડ ને સ્વીડન જોડે એકો કર્યો.

નેપોલ્યન મોટાં લશ્કર સહિત રૂશિયાપર ચઢી ગયો. આ વેળા તેણે એક ભૂલ કીધી, તેથી તેને ઘણું નુકસાન થયું. પોલાંડના લોકોને સ્વતન્ત્ર થવાના કામમાં તેણે મદદ દીધી નહિ, તેથી ઓસ્ટ્રિયાનો પાદશાહ અને પોલાંડના લોકો તેની વિરૂદ્ધ થયા. નેપોલ્યન જેમ જેમ રૂશિયાના અંદરના ભાગમાં આગળ ધસતો ગયો, તેમ તેમ રૂશ લશ્કર મૂલક વેરાન કરતું પાછું હઠતું ગયું વાટમાં મોટાં યુદ્ધ થયાં, તેમાં બેઉ બાજુએ ભારે ખુવારી થઇ. અંતે ફ્રેંચ લશ્કર મોસ્કો રાજધાનીમાં પેહુંં. એ નગરને રૂશિયનોએ આગ લગાડી તેથી તેનો ઘણો ભાગ બળી ગયો. ત્યાં ખોરાક મળી શક્યો નહિ તેથી તેને ત્યાંથી પાછા ફરવાની જરૂર પડી. રસ્તામાં શિયાળાની સખ્ત ટાઢને લીધે, તેમજ પાછળ લાગેલા દુશ્મનના મારને લીધે ફ્રેંચ લશ્કરની ભારે ખુવારી થઇ. માર્ગમાં તેમના ઉપર જે

अध्याय ११ मो.

खंड १ लों.

વિગ્રહને અંતે યૂરોપની અવસ્થા.

ફ્રાન્સમાં રાજ્યપરિવર્ત્તન થવાથી જે મોટા ઝઘડા ઉઠયા તેની સમાપ્તિ થઇ ત્યારે યૂરોપની પ્રજાઓ થાક અને ખરચથી નિર્બળ થઇ જઈ નિવૃત્તિને પામી. વિગ્રહ મટી જઇ શાંતિ થવાથી વેપાર રોજગારને હાનિ પહોંચી, શાહુકારો અને વેપારીઓની શાખ ઘટી ગઇ, અને હજારો માણસ નિરૂદ્યમી થયાં, કેમકે ઉદ્યોગનાં કારખાનાં બંધ પડયાં. બીજા દેશો કરતાં આ માઠું પરિણામ ઈંગ્લાંડમાં વિશેષ જણાયું. કેમકે લસ્કરના આવજાવ અને મારામારીથી યૂરોપખંડના બીજા દેશોની ખરાબી થતી હતી, તે વારે સમુદ્રથી ગોતરફ ઘેરાયેલો બ્રિટન દેશ પોતાના નૌકાબળે કરીને શત્રુઓને પોતાથી દૂર રાખી શકયો અને તેથી દેશની અંદર સમાધાની રહી. હુનરનાં કારખાનામાં અને ખેતરોમાં જે માલ નીપજતો હતો તે બીજા દેશોમાં વેચાવાથી ત્યાંની પ્રજાને બહુ લાભ થયો. સમાધાની થવાથી આ વેપાર બંધ પડયો, કેમકે યૂરોપના દેશોને માંહેમાંહે વેપાર કરવાની હરકત રહી નહિ. ઇગ્લાંડના વેપારવણજ અને હુનરનાં કારખાનાઓની આબાદી જોઇ યૂરોપના રાજાઓએ પોતપોતાની પ્રજાને એવા ઉદ્યોગ કરવાને ઉત્તેજન આપ્યું. એથી બ્રિટિશ માલની ખપત એકાએક ઓછી થઇ ગઇ, અને આવક ઓછી થવાથી રૈયત દુઃખી થઇ. પરગણાઓમાં ખેતી કરનાર લોકોએ હુલ્લડ કર્યાં, તેથી વધારે ભયંકર તોફાન લંડનમાં થશે એવી ધાસ્તી જણાઇ. રાજ્યવ્યવસ્થામાં સુધારો કરવાને બહાને હજારો માણસો ટોળે મળી ચરચા કરવા લાગ્યા અને તેથી રાજ્યપરિવર્ત્તન થવાની ધાસ્તી ઉત્પન્ન થઇ. આ માઠા પરિણામ થવા ન પામે માટે પાર્લામેંટે કેટલાક મજાવાઇના કાયદા કર્યા અને સરકારે તેઓને વેગથી અમલમાં આણ્યા. તોપણ વેપાર રોજગાર પાછો ઠેકાણે આવતા સુધી દેશમાં સ્વસ્થતા થઇ નહિ.

આ ઉદાસીના સમયમાં પણ કેટલાક લાભકારી બનાવ બન્યા. આ-લ્જીયર્સ પ્રાંતના હાકેમો સમુદ્રમાં લૂટફાટ કરતા હતા, તેઓને સજા કર-વાને ઈંગ્રેજ અને વલંદાનું એકત્ર થયેલું નૌકાસૈન્ય આલ્જીયર્સ ઉપર ચઢયું. ત્યાંના કોટ કિલ્લાને તોડી પાડી ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં ત્યાંના રાજાને કરાર કરવાની જરૂર પાડી. લૂંટફાટ નહિ કરવી અને ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળ-નારને ગુલામ કરવા નહિ એવી કબૂલાત તેની પાસેથી લખાવી લીધી.

૧૮ મા લુઇસ રાજાએ પ્રજાને રાજી રાખીને રાજ્ય ચલાવ્યું તેથી ફ્રાન્સમાં શાંતિ રહી. રાજ્યપરિવર્તન અને તેને લીધે થયેલા વિગ્રહથી દેશની સ્થાવર મિલકતનો મુખ્ય ભાગ મધ્યમ વર્ગના લોકને હાથ આવ્યો હતો, અને તેથી રાજસત્તાનો આધાર તેમના હાથમાં ઘણે દરજ્જે આવ્યો. દેશમાં સમાધાની રહે એમાં તેમને લાભ હતો, માટે રાજાના મિત્ર થઇ તેમણે સરકારને ટેકો આપ્યો.

બેલજિયમ અને હોલાંડના એકત્ર કરેલા રાજ્યને નેધરલાંડ કહેતા હતા. અહીં ઉપરથી શાંતિ જણાતી હતી, પરંતુ એ બે પ્રાંતોના લોકો વચ્ચે દ્વેષ હોવાથી રાજ્યનો પાયો લૂલો થયો હતો. આસ્ત્રિયા, પ્રુશિયા અ-ને રૂશિયાએ કરેલા એક્ય અથવા પવિત્ર બંધમાં રાજા સામીલ થયો હ-તો તેથી તેની રૈયત નાખૂશ થઇ; તેમાં વિશેષે કરીને પ્રૂશાંદર્સના લોકને તે વાત ગમી નહિ, કેમકે ત્યાંના શહેરોના લોક ઘણા કાળથી પ્રજાસત્તાક રાજ્યને ચહાનારા હતા.

ફ્રાન્સની સામે થવામાં જર્મનીના લોકે પોતપોતાના રાજાઓને મ-દદ આપી હતી, તેના બદલામાં હવે તે રાજાઓ લોકની સ્વાધીનતા વધે એવી રાજ્યવ્યવસ્થા કરશે એવી ઉમેદ હતી, પરંતુ તેમની આશા પાર પડી નહિ. રાજ્યવ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવાથી ફ્રાન્સમાં જે મોટા બનાવ બન્યા હતા તેથી ભય પામી આસ્ત્રિયાના, પ્રુશિયાના અને બીજાં સંસ્થા-નોના રાજાઓએ રાજ્યરીતિમાં ફેરફાર થવા દીધો નહિ, તથાપિ જુલમ આકરો કરી કેટલોક સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો.

સ્પેનનો રાજા ફર્દિનાંદ બુદ્ધિહીન અને નબળા મનનો હોવાથી

મૂર્ખ કારભારી અને વહેમી ધર્મગુરૂઓના કહ્યા પ્રમાણે ચાલતો હતો, તેથી પ્રજાની દુર્દશા થઇ. જૂના વખતમાં જુલમી અને વહેમી કાયદા ચાલુ કરી રાજ્યપ્રકરણમાં કે ધર્મ સબંધી જેઓ સુધરેલા વિચાર જણાવે તેઓને તેણે નિર્દયપણે સજા કરી. આ દરબારના જુલમ શિવાય બીજી આપત્તિઓ પણ સ્પેન ઉપર આવી પડી. દક્ષિણ અમેરિકાના સંસ્થાનો વડે સ્પેનમાં થોડો ઘણો વેપાર ચાલતો હતો તે હવે બંધ પડ્યો, કેમકે તે સંસ્થાનોએ સ્વતંત્ર થવાને બંડ કર્યાં. ફિતુરી સંસ્થાનો જીતવાનો થોડોક પ્રયત્ન રાજાએ કર્યો, પણ પ્રજા તરફથી આશ્રય મળ્યો નહિ અને લશ્કરે વહાણપર ચડવાની ના કહી, તેથી તેની મહેનત વ્યર્થ ગઇ. લશ્કરનો ઘણોક ભાગ સુધારાવાળાઓ જોડે મળી જવાથી રાજ્યરીતિમાં ફેરફાર કરવાની રાજાને જરૂર પડી. નવા ધારાથી રાજાનો ઘણોખરો અખતિયાર પ્રજાના મુખતિઆરોને મળ્યો, (ઈ. સ. ૧૮૨૦). એવીજ ઉથલપાથલો પીડમોંટ, નેપલ્સ અને પોર્તુગાલમાં થઈ. એથી યૂરોપના રાજાઓ બીધા અને છાનામાના રૈયતોની સામા થવાની ગોઠવણ કરવા લાગ્યા. સ્પેનની રાજ્યવ્યવસ્થાના નવા ધારા તે દેશના ઘણા ભાગને જોઇએ તેવા નહોતા. સુધારાવાળાની સંખ્યા થોડી હતી, તેથી પ્રજાનો આશરો તેમને મળ્યો નહિ. સ્પેનની દેખાદેખી ફ્રાન્સમાં થવાની ધાસ્તી જણાયાથી ૧૮ મા લુઇસે સ્પેનના રાજાની મદદે ફોજ મોકલી. સ્પાનીઅર્ડો એ લશ્કરની સામા થયા નહિ. કાર્ટેઝ એ રાજસભાને કેડિઝ બંદરમાં નાશી જવું પડ્યું, ફ્રેંચ ફોજ ત્યાં આવી પહોંચી ત્યારે તે સભાએ રાજાને તેનો પૂર્વનો અધિકાર પાછો આપ્યો, (ઇ. સ. ૧૮૨૩). નેપલ્સ અને પીડમોંટના રાજ્યપરિવર્તનની પણ એવીજ અવસ્થા થઇ. આસ્ટ્રિયાનું લશ્કર આવતાંવારને સુધારાવાળાઓએ હથિયાર છોડી દીધાં અને ત્યાંના રાજાઓને સ્વેચ્છિક અધિકાર પાછો મળ્યો.

સ્વીદનના રાજાનું મૃત્યુ થવાથી બર્નેડોટ ગાદીએ બેઠો, પરંતુ રાજ્યપ્રકરણમાં તેથી કાંઇ ફેરફાર થયો નહિ. વિએનામાં મળેલા રાજાના મુખતિઆરોએ તેને કબુલ રાખ્યો હતો, અને તેની ચાલથી સ્વીદનની પ્રજા રાજી હતી. નાર્વેનું સ્વતંત્રપણું જતું રહ્યું હતું, પરંતુ આ રાજાની ભલી રાજરીતિથી તેઓને મન વાળવાનું કારણ મળ્યું.

ગ્રેટબ્રિટન અને યુનૈટેડ સ્ટેટ વચ્ચે સમાધાની થયા પછી જુનો મિત્રભાવ પાછો આવ્યો, બને દેશના રાજકારભારીઓએ અદાવત નાશ કરી દોસ્તી કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. દક્ષિણ અમેરિકાના બંડખોર સંસ્થાનોને સ્પેનનો રાજા જીતી શક્યો નહિ તેથી તેઓ સ્વતંત્ર થઇ ગયાં.

આ ટૂંકા વર્ણુંન ઉપરથી જોવામાં આવશે કે સુધરેલી દુનિયાના ઘણાખરા ભાગોમાં રાજસત્તા અને લોકસત્તાની વચ્ચે ઝઘડો ચાલ્યો. ઈંગ્લાંડમાં પ્રજાને છૂટ ઘણી હતી તોપણ ત્યાંના લોકો છાના રહ્યા નહોતા. એશિયા અને આફ્રિકાની પ્રજાઓમાં એ જાતના વિચાર જોવામાં આવતા નથી. પ્રજા એટલે રૈયતના મત પ્રમાણે રાજકારભાર ચાલવો જોઇએ એવું તેઓ સમજતા નથી અને તેના ફાયદાથી તેઓ અણુવાકેફગાર છે.

खंड २ जो.

ચોથા જ્યૉર્જ રાજાની કારકીર્દિ દરમિયાન યૂરોપનો ઇતિહાસ.

ત્રીજા જ્યૉર્જ રાજાનું મૃત્યુ થવાથી તેને નામે રાજ કરનાર યુવરાજ ગાદીપતિ થયો. એનું નામ ૪ થો જ્યૉર્જ. ત્યાર પછી એક મહીને થોડાક અપ્રસિદ્ધ અને નિર્ધન માણસોએ રાજાના બધા કારભારીઓને એકદમ મારી નાખી રાજપરિવર્તન કરવાની છાની મસલત કરી. તેઓમાંનો એક માણસ ફૂટેલો હતો તે તેમના સઘળાં કાવતરાંની છાની ખબર કરતો. પોતાની ધારણા પાર પાડવાની તૈયારીમાં હતા તેવામાં તે બધાને પોલીસે પકડી લીધાં. એ માણસો ગાંડીઆ જેવા જણાયાથી તેઓમાંના થોડાક મુખ્યને સજા કરી બાકીનાઓને છોડી દીધા એ દયાથી દેશમાં સારી અસર થઇ અને દેશની સામા થનાર લોકો શાંત થયા.

રાજાને રાજ્યાભિષેક કરવાની તૈયારી થતી હતી તેવામાં તેની રાણી કારોલાઇન ઇંગ્લાંડમાંઆવી. ધણી જોડે અણબનાવ થયાથી તે પરદેશમાં રહેતી હતી. તેની કુચાલ વિષે લોકમાં વાત ચાલવાથી સરકારે તજવીજ કરી અને કેટલોક પુરાવો મેળવ્યો. જ્યૉર્જ રાજા ગાદીપર બેઠો ત્યાર પહેલાં આ બનાવ બન્યો હતો. તેને રાજ્યાસન મળ્યા પછી સરકારી દેવળોમાં રાજા રાણીને માટે આશીરવાદ ભણવામાં આવતા, તેમાંથી રાણીનું નામ કાઢી નાખ્યું, એથી કારોલાઇનને રીસ ચઢવાથી તે ઇંગ્લાંડ આવી. પરદેશમાં રહી રાજાના કહેવા પ્રમાણે વર્તે તો પાંચલાખ રૂપિઆનું સાલીઆણું બાંધી આપવાનું કહાવ્યુ. પણ તેણે તે વાત કબૂલ કરી નહિ. ઇંગ્લાંડમાં આવશે તો તેની કુચાલ વિશે ફોજદારી કામ ચાલશે એવી ધમકી આપી, તે પણ તેણે ગણકારી નહિ. ઇંગ્લાંડમાં આવતાંવારને પ્રધાનોએ પાર્લામેંટમાં તેના ઉપર કામ ચલાવા માંડ્યું. ૪૫ દહાડા સુધી કામ ચાલ્યા પછી તજવીજ બંધ પાડવાની જરૂર પડી, કેમકે તેથી લોકમાં

ખળભળાટ થઇ ગયો. આખી પ્રજા રાણીની તરફ હોય તેવું જણાયું, તેણીને માટે દિલગીરી બતલાવાને અને તેને માન આપવાને લોકોએ પ્રયત્ન કર્યો, એ જોઇ તેનું કામ માંડી વાળવાને રાજકારભારીઓએ દુરસ્ત ધાર્યું. દેશમાં એથી શાંતિ થઇ. એ દરમિયાન રાજ્યાભિષેક કરવાની તૈયારી બંધ પાડી હતી તે હવે પુનઃ જારી કરી. એ ક્રિયામાં સામેલ થવાને એ રાણી ગઇ, પણ પહેરા આગળના પહેરેગીરોએ દેવળમાં પેસવા દીધી નહિ. આ બાબતમાં લોક તરફથી તેને સાહ્યતા મળી નહિ. તેથી તેની નાઉમેદીએ કરીને તેના શરીરમાં વ્યાધી ઉત્પન્ન થયો. તેણે તેના જીવતરનો અંત આણ્યો. જે રસ્તે થઇ તેના શબને લઇ જવાનું સરકારે ધાર્યું હતું તે લોકને નહિ પસંદ પડ્યું તેથી ફિસાદ થયો. શહેરમાં ન પેસતાં બારોબાર લઇ જવાનો હુકમ સવારોને આપ્યો હતો પરંતુ તે હુકમ અમલમાં લાવી શકાયો નહિ. લોકની મરજી પ્રમાણે શહેરમાં થઇ સુડદાને લઇ ગયા.

એ ગરબડાટ મટ્યા પછી રાજાએ આયર્લાંડ, સ્કોટલાંડ અને હાનોવરમાં મુસાફરી કરી. સર્વે ઠેકાણે લોકોએ પુષ્કળ તેને માન આપ્યું, તોપણ એ મુસાફરીથી ધારેલાં સારાં ફળ થયાં નહિ. આયર્લાંડના બે પક્ષો વચ્ચે ઝઘડો જારી રહ્યો. ખેડુતની કમાઇ ઓછી થઇ જવાથી તેઓને ગણોતના નાણા આપવા મુશ્કેલ પડ્યા, એથી કરીને હુલ્લડ થયાં, અને સરકારને સખ્તાઇ કરવી પડી. ગરીબ લોકોને અંતે નહિ મળવાથી તેઓ બહુ દુખી થયા. ઇંગ્લાંડના ઉદાર લોકોએ તેમને મદદ કરવાને પુષ્કળ નાણું ઉઘરાણું કરી મોકલ્યું. છેલ્લી મોટી લડાઇમાં જે ભારે ખરચ થયો હતો તેથી સરકારને નાણા સબંધી ભારે અડચણ પડી. કર એટલો બધો વધી પડ્યો હતો કે તેને ઓછો કરવા સબંધી વિચાર કરવાની જરૂર પડી. એ સઘળી હરકતોનો મૂળ કર્તા નેપોલ્યન બોનાપાર્ટ આ સમે સેંટહેલીના બેટમાં મરણ પામ્યો.. રાજાના પરદેશ ખાતાના વજીર લોર્ડ લન્ડન્ડરીએ આપઘાત કર્યો તેથી તેની જગા કાનિંગ સાહેબને મળી. માજી પ્રધાન કરતા એના વિચાર ઉદાર હતા.

યુરોપનું લક્ષ આ વખતે સ્પેનની અવસ્થા તરફ લાગ્યુ. ત્યાંની કોર્ટેઝ નામે રાજસભા આગળ ફર્દીનાંદ રાજાનું કાંઇ ચાલ્યુ નહિ. લોકના હાથમાં પુષ્કળ અધિકાર રહે એવા કાયદા તેને મંજુર કરવાની જરૂર

પડી. એ રાજસભાએ પસંદ કરેલા કારભારીઓ ડહાપણથી રાજકાજ ચલાવી શક્યા નહિ, અને સભાની ચાલ પણ અયોગ્ય હતી તેથી કુલ અખત્યાર રાજાને પાછો સોંપવાને એક મોટો પક્ષ ઉભો થયો. સાધુના મઠોની અને દેવસ્થાનોની મિલકત સુધારાવાળાઓ જપ્ત કરશે એવી ધાસ્તી લાગવાથી ધર્મગુરૂઓ અને સાધુઓએ મળી બંડ ઉઠું કર્યું. તેમની ફોજમાં નીચલા વર્ગના ગરીબ લોકના માણસો સામેલ થયા. આ તોફાન સમાવાને યૂરોપના મુખ્ય રાજાઓના કારભારીઓની સભા વેરોના શહેરમાં ભરાઇ, ત્યાં એવું ઠર્યું કે લોકને અધિકાર આપવા ને ઠરાવેલા કાયદા રદ કરવા, રાજાને પૂર્ણ અધિકાર પાછો અપાવવો. ઇંગ્લાંડની સરકારની તરફથી વેલિંગ્ટનના ડયુકે આ ઠરાવ નામંજુર કર્યો, પરંતુ બીજા રાજાઓની સંમતિ મળવાથી એ ઠરાવને અમલમાં લાવવાનું કામ ફ્રાન્સ રાજાને સોંપ્યું. લોકસત્તાનો વધારો કરવાનો વિચાર સ્પેનમાંથી ફ્રાન્સમાં આવે તો પોતાની ગાદીને જોખમમાં નાંખે એવું હતું, માટે એ કામ માથે લેવાને ફ્રાન્સનો રાજા આતુર હતો. ઇ. ૧૮૨૩ ના આરંભમાં ફ્રાન્સની એક મોટી સેના સ્પેનમાં ગઇ. નવા કાયદાના પક્ષકારોનું એ લશ્કરની આગળ કાંઇ ચાલ્યું નહિ, અને સ્પેનના રાજાને નિરંકુશ અધિકાર ફરીને પ્રાપ્ત થયો. ફર્દીનાદે તેનો ખોટો ઉપયોગ કર્યો. કાયદાના પક્ષકારો ઉપર પુષ્કળ જુલમ કરી આગલા વખતના નઠારા ધારા ચાલુ કર્યા. ઇંગ્લાંડની સરકારે આ કજીઆમાં હાથ ઘાલ્યો નહિ, તથાપિ ફ્રાન્સની સરકારે ઠપકો આપ્યો અને સ્પેનના તાબામાંથી નીકળી ગયેલા દક્ષિણ અમેરિકાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સ્વતંત્રતા માન્ય રાખી.

આ સ્પેનની ભાંજગડ ઉપર યૂરોપના લોકે થોડુંજ લક્ષ આપ્યું. પરંતુ એ વખતે ગ્રીસના લોકે તુર્કસ્તાનના સુલતાનની ધુંસરીમાંથી છૂટવાને મોટું બંડ ઉઠાવ્યું હતું, તે ઉપર સર્વેનું ધ્યાન ગયું. એ બનાવો રાજાના અધિકારની વિરૂદ્ધ હતો, તેથી રાજકારભારીઓમાંના ઘણાને અંદરથી પસંદ નહોતો, પરંતુ યૂરોપના હોંશીલા જુવાનીઆની નજરમાં હુલ્લડ વ્યાજબી જણાયું. મુસલમાનોના જૂલમથી છૂટી ગ્રીસ દેશ તેની પ્રાચીન મોટાઇને પામે એવી તેમની ઇચ્છા હતી. બંડખોરોને મદદ કરવાને ઘણાક મનુષ્યો ગયા હતા, તેમાં ઇંગ્લાંડનો પ્રખ્યાત કવી લાર્ડ બાયરન

હતો. ઝાઝી મદદ કરી શકે એ પહેલા તાવથી મિસેલોંગી શહેરમાં મરણ પામ્યો.

ઈંગ્લાંડમાં આ વેળા કેટલાક બનાવ બન્યા. સત્તા કરવા ઉપર લોકનાં મન દોડયાં, નવા નવા રોજગાર કરવાને પુષ્કળ કંપનીઓ ઉભી થઇ, લાખો રૂપૈઆ એકદમ મળશે એવું સર્વેને લાગ્યું; તથાપિ થોડા વખતમાં ભરમ ભાગ્યો. નાણાની તાણ પડી, કંપનીઓએ દેવાળાં કાઢયાં અને હજારો માણસની ખરાબી થઇ, એ પીડા ઝાઝી વાર ટકી નહિ. થોડા વખતમાં સર્વે ઠેકાણે આવ્યું. દેશને યોગ્ય ખરા વેપાર કીયા છે તે લોકના જોવામાં આવ્યું, એટલો ફાયદો થયો તેમ પણ કહેવાય રાજકાજ સંબંધી ભારે ગરબડ ચાલી હતી. પાર્લમેંટમાં કાથલિક પંથને સભાસદ થવા દેતા ન હતા તથા સરકારી અધિકાર તેમને મળતા નહિ, એ સબંધી જૂલમી કાયદા તોડવાને આયર્લાંડના કાથલિક લોકે મોટી મંડળી જમાવી હતી એથી દેશમાં હુલ્લડ થવાની બીક હતી, માટે એ મંડળી તોડવાને પાર્લામેંટે કાયદો કર્યો ત્યારે તે કાયદો ચૂકવવાને એ મંડળીના આગેવાનોએ યુક્તિ લગાડી.

ઈંગ્લાંડના રાજની લગામ કાર્નિંગ સાહેબના હાથમાં આવ્યા પછી એક બનાવ બન્યો તે વડે જણાઇ આવ્યું કે ઈંગ્લાંડ રૈયતના હકને તોડનારના પક્ષમાં નથી પણ તેને પુષ્ટી આપનારના પક્ષમાં આગેવાન છે ઇ. સ. ૧૮૨૬ ના માર્ચ મહિનાની ૧૦ મી તારીખે પોર્તુગાલનો રાજા ૬ જોન મરી ગયો. તેનો વડો પુત્ર ડોન પેડ્રો બ્રેઝિલમાં પાદશાહ હતો બ્રેઝિલનું રાજ રાખવું કે પોર્તુગાલનું રાખવું એ વિષે તેની ઇચ્છા પૂછવામાં આવી. તે પરથી તેણે બ્રાઝિલમાં રહેવું પસંદ કર્યું અને પોર્તુગાલની ગાદી પોતાની કુંવરી ડોનામરિયાને આપી. તેની જોડે લોકને રાજમાં અધિકાર આપવાની સનંદ મોકલી. પેડ્રોનો ભાઇ ડોન મિગ્યુઅલ, મરનાર રાજાની વિધવા રાણી, તથા પાદરીઓમા જેઓ ઘણા ધર્માંધ હતા તેઓ આ ગોઠવણની સામા થયા અને તેમની ખટપટને ફ્રાન્સ અને સ્પેનના દરબાર તરફથી ઉત્તેજન મળ્યું પોર્તુગીઝની કેટલીક પલટણોએ સ્પેનની સરહદ ઉપર જઇને બંડનો ઝુંડો ઉડાઓ તથા ડોન મિગ્યુઅલ કુલ અખત્યારી

રાજા છે એવો ઢંઢેરો ફેરવ્યો. એ બંડખોરોને સ્પેનના રાજા તરફથી હથીઆર વગેરે લશ્કરી સામાન સરંજામ છચોક મળ્યો, તે ઉપરથી પોર્તુગાલના પ્રધાને ઇંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી. ઈગ્લાંડના વછરે તે વાત પાર્લમેંટને જાહેર કીધી, અને પોર્તુગાલની સ્વતંત્રતા જાળવવાને તેની વારે ચડવું જોઇએ કામન્સની સભામાં મિસ્તર કાર્નિગે ભાષણ કર્યું, તેમાં જણાવ્યું કે જે બે મત વચ્ચે યૂરોપમાં ઝપડો ચાલેછે તે પતાવાને મધ્યસ્થ થવું એ ઈગ્લાંડનું કામ છે. પોર્તુગાલમાં લોકની પ્રજાનીસત્તાનો નાશ થતો અટકાવવો એ ઇંગ્રેજનો ધર્મ છે માટે આ સમેએકદમ કુમક મોકલવી જોઇએ. એનું ભાષણ એવું સરસ હતું કે તેથી ઘણા સભાસદોના મનમાં તેની વાત ઉતરી. પોર્તુગાલની મદદે ચડવાની અરજ રાજાને કરવાનો ઠરાવ થયો, તેની સામા માત્ર ચાર સભાસદ હતા. ઇંગ્રેજી નૈકાસેનાની એક ટુકડીને ટેગસ નદીમાં મોકલતાંવારને દુશ્મનો ડરી ગયા ફ્રેન્ચ સરકારે પોતાના વકીલને સ્વદેશ બોલાવી લીધો અને સ્પેનના રાજાએ પોર્તુગાલના રાજકાજ સંબંધી પ્રપંચ કરવાનું કામ છોડી દીધું તેથી પોર્તુગાલમાં શાંતિ થઇ.

મોતે અને રોગે ઈગ્લાંડના રાજકારભારીઓમાં અગત્યનો ફેરફાર કીધો. યાર્કના ડયુકે જાહેર કીધુ હતું કે કાથલિક પંથના લોકના ફાયદાને માટે જે કાયદો કરવાની ધારણા થાયછે તેની હું વિરૂદ્ધ છું. એ શાહજાદો ઇ સ. ૧૮૨૭ નું વર્ષ બેસતાં મરણ પામ્યો. સેનાપતિનો ઓહદો પાછો મળ્યા પછી એણે લશ્કરમાં કેટલોક સુધારો કર્યો હતો, માટે એના મરણથી પ્રજા દિલગીર થઇ, રાજાના કારભારીઓમાં કાથલિક લોકના હક સબંધી બે પક્ષ હતા. એક પક્ષ તેમને પ્રતિકુળ હતો અને એક અનુકુળ હતો મુખ્ય વજીર લીવરપુલનો અરલ હતો, તેણે ભાઇબાપા કરી સમજાવીને બેઉ પક્ષને એકઠા રાખ્યા હતા. એ વજીર એકાએક મસ માંદો પડી જવાથી કારભાર કરી શક્યો નહિ, ને કેટલાક મહિના પછી મરણ પામ્યો. કાથલિક પક્ષનો મોટો પક્ષકાર કાર્નિંગ સાહેબ તેની જગાએ મુખ્ય પ્રધાન થયો. કામનો થાક, અને ચિંતાથી તેની તબીયત નબળી પડી ગઇ અને થોડા વખતમાં તે મરણ પામ્યો તેની જગાએ મિ. રોબિનસન થયો. રાજાએ તેને લોર્ડ ગોડરિચ નામે ઉમરાવપદવી આપી.

ગ્રીસ દેશમાં વઢવાડ ચાલતી હતી, તેમાં બેઉ પક્ષથી બહુ ક્રૂરતા કરવામાં આવતી, તોપણ યુરોપના ખ્રીસ્તિ લોકોનું વલણ ગ્રીક લોક તરફ વધતું ગયું. રૂશિયાનો પાદશાહ ગ્રીસની વારે ચઢશે એવું ધારવામાં આવ્યું હતું પરંતુ તે રાજા આ વખતે એકાએક મરી ગયો. સુલતાનથી પોતાના બળે કરીને બંડ શમાવવામાં આવ્યું નહિ, માટે આ વેળા તેણે તેના તાબાનો ખંડીઓ રાજા મહમદઅલી ઇજીપ્તનો સૂબો હતો તેની મદદ માગી. મહમદઅલીએ પોતાના દત્તપુત્ર ઈબ્રાહિમ પાદશાહને બળવાન ફોજ આપી મોરીઆ પ્રાંતમાં મોકલ્યો. તુર્કી અને મિસરની ફોજેએ એટલી તો નિર્દયતા કરી કે યુરોપના બીજા રાજાઓને વચમાં પડવાની જરૂર પડી. આ લાંબા ઝગડાથી એ ભાગના વેપારને પણ ઘણી હરકત થતી હતી તે પણ દૂર કરવાની જરૂર હતી. રૂશિયા, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડના રાજાઓ વચ્ચે લંડન શહેરમાં કરાર થયો, તેમાં ઠરાવ્યું કે તુર્કી સુલતાનના ઉપરીપણા નીચે ગ્રીસનું કેટલે દરજ્જે સ્વતંત્ર રાજ સ્થાપવું અને એ વાત સુલતાન નાકબૂલ કરે તો બળાત્કારે તેની પાસે કબૂલ કરાવવી.

આ કરારનામામાં સામેલ થવાની આસ્ટ્રિયાના રાજાએ ના કહી. તેનો જૂલમ ઇતાલિ દેશમાં કાંઈ ઓછો નહોતો. ઇતાલિના લોકો બંડ કરે તો તેમને પણ પોતાના પૂર્વજોને નામે યુરોપની સહાયતા માગવાનો ગ્રીક લોકના જેટલો હક હતો, માટે કોઇ રીતે પણ બળવાખોરોને મદદની સામા થવું એવો વિએના દરબારનો ઠરાવ હતો. કરારની સામે ન થતાં આસ્ટ્રિઆના પાદશાહે સુલતાનને ગુપ્ત મસલત આપી કે સંપીલા રાજાઓનું કહેણું કબૂલ રાખવું નહિ. ગ્રીક લોકનો સમૂળગો ઉછેદ કરવો એવો તુર્ક રાજાનો વિચાર હતો તેને આથી પુષ્ટિ મળી. ઈંગ્લાંડે ફ્રાન્સે નૌકાસેનાઓને ઉપલો કરાર કબૂલ કરવાને મોકલી હતી. સુલતાને કરારની શરતો કબલ નહિ કરી ત્યારે તે લશ્કરોએ તુર્કી તથા મિસરની નૌકાસેનાઓને નવારીનો નામે બંદરમાં ઘેરી. સંપીલા રાજાઓની નૌકાસેનાઓનો ઉપરી સર એડવર કાંડ્રીંકટન હતો. યુદ્ધમાં જે હરકતો થાય છે તેઓને કમી કરવાને સારૂ ઇબ્રાહિમ પાદશાહ જોડે કેટલાક ઠરાવ કર્યા, પરંતુ તે પાદશાહે પાછળથી પાળ્યા નહિ, તેથી સંપીલી ફોજે નવારીનો બંદરમાં પેઠી. એક તુર્કી વહાણે ઇંગ્રેજી નાવડા ઉપર ગોળી મારી તે પરથી સંગ્રામ

કરવાનું બાનું જડયું. મુસલમાની નૌકાસેનાનો કેવળ નાશ થયો. તેથી ગ્રીક દેશ સ્વતંત્ર થયો. ફ્રાન્સથી કેટલુંએક જમીનનું લશ્કર આવ્યું તેણે મોરીઆ પ્રાંતમાંથી તુર્કી ફોજને હાંકી કાઢી.

નવારીનોની ફતેહથી રૂશિયા અને ફ્રાન્સના દરબારોમાં આનંદ થયો, પરંતુ ઇંગ્લાંડના કારભારીઓનો ગભરાટ વધ્યો. લોર્ડ ગાડ્રીચની પ્રધાનટોળીમાં સંપ નહતો તેથી આ ફતેહનો શો ઉપયોગ કરવો તે તેને સમઝ્યું નહિ. પાર્લામેંટ મળે ત્યારે એ સંગ્રામ વિષે શું કહેવું તેનો એકમતે નિશ્ચય થઇ શક્યો નહિ. વાસ્તે તેમણે કારભાર છોડી દીધો. રાજાએ વેલિંગ્ટનના ડ્યુકને રાજકારભાર સોંપ્યો.

નવારીનોની હારથી ઇસ્તાંબુલનો સુલતાન બીધો નહિ. તેની હઠીલાઇ ઓછી ન થતાં ઉલટી વધી. ફ્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ અને રૂશિઆના વકીલોએ ઘણીક રીતે તેને સમજાવ્યો પરંતુ તેમનું કહેવું તેણે માન્યું નહિ, ત્યારે તેઓએ પોતપોતાને દેશ જવાની રજા લીધી, એ લડાઇના જાહેરનામા જેવું ગણાયછે. એ ત્રણે રાજનો સંપ આગળ જેવો રહ્યો નહિ. રૂશિઆ પોતાનું કામ કરી લેવાનું ઇચ્છે છે, એવો ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સના કારભારીઓના મનમાં વહેમ આવ્યો. મોરીઆનું રક્ષણ કરવું એટલું ફ્રાન્સે માથે લીધું અને નવારીનોની ફતેહ લાભકારી નથી એવું ઇગ્લાંડની સરકારે જાહેર કીધું. આ વચનથી એવું ધારવામાં આવ્યું કે યૂરોપ તુર્કીને અનુકુળ છે, ઇગ્લાંડની સરકારની આ ભૂલ હતી, જે બનવાની કોઇને ઇચ્છા નહોતી તે બન્યું. એટલે રૂશીઆ અને તુર્કસ્તાન વચ્ચે વિગ્રહ થયો. વળી લડાઇના પહેલા વરસમાં જે બનાવ બન્યા તે પરથી યૂરોપના રાજ્યવાળાઓએ એવું ધાર્યું કે તુર્કી નાજ વગર મદતે પોતાનું રાજ બચાવાને શક્તિમાન છે. નવારીનો શહેરના હાકેમે બેઇમાની કરી તે શહેર રૂશિયનોને સ્વાધીન કર્યું, તથાપિ શુમના નગરને રૂશીઆની ફોજે ઘેર્યું હતું, ત્યાંથી તેમને જતાં રહેવું પડ્યું. એશિઆમાં રૂશિયનોનો જય થયો. જુનો આર્મેનીઆ પ્રાંતનો ઘણો ભાગ તથા વાટમાં આવેલા કિલ્લા જીતી લીધા

બીજે વર્ષે સીઝોપોલી શહેર ઓચિંતા આવી લઇ લીધું અને સિલિસ્ટ્રીઆને ઘેરો ઘાલ્યો. સુલતાનના વજીરે આવી યુદ્ધ કર્યું તેમાં તેનો

પરાજય થશે પરન્તુ તુર્ક સિપાઇઓ એટલી હિમતથી લડયા કે જય મેળવવાની આશા રૂશિઅનોને છેક ઓછી થઇ ગઇ અને તેમણે સલાહ કરવાને વકિલ મોકલી, તે તુર્ક સુલતાને માન્યુ નહિ શુમનાના મજબુત સ્થળમા વજીર છાવણી કરી રહ્યો જુન મહિનાની છેલ્લી તારીખે સિલિસ્ટ્રિયાનો કિલ્લો રૂશીઅન ફોજને હાથ આવ્યો જુલાઇ મહિનાના મધ્ય ભાગે પોતાની તમામ સેના લઇને રૂશીઅન સરદારે મોટુ પરાક્રમ કર્યું શુમનામા પડેલી શત્રુની ફોજને છેતરવાને એક વિભાગ તેની સામે મોકલી બાકીના લશ્કરને બાલ્કન પર્વતને માર્ગે લઇ જઇ હાઇડ્રોસ નામે કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો આ અણધાર્યા બનાવની ખબર સાભળી વજીર ચમક્યો શુમનામાથી નીકળી સલામતો બચી ગયો માર્ગમા રૂશિઆના સેનાપતિએ તેનો મોટો પરાજય કર્યો જો સિપાઇઓ થોડા વખતપર સત્તર કલાક સુધી લડયા હતા તેઓ સત્તર મિનિટ પણ લડતા ઉભા રહ્યા નહિ લડાઇ શરૂ થતાજ હથિઆર ફેંકી દેઇ તોપ અને સામાન છોડી દઈ નાશી ગયા તુર્કીરાજમા બીજા નંબરનું શહેર આડ્રિઆનોપલ છે, તે વગર લડાઇએ રૂશિઆના હાથમા આવ્યુ, અને વિજયી શત્રુની માગેલી સઘળી શરતો કબુલ કરી સુલતાને સલાહ કરી ન હોત તો ઇસ્તામ્બુલ પણ બચત નહિ ૧૪ સપ્ટેમ્બરે કરારનામાપર તેણે સહી કરી તેમા ગ્રીસનું સ્વતન્ત્રપણું સ્વીકાર્યું અને રૂશિઆને લડાઇનો ખરચ આપવાને બાહ્યધરી આપી અને બીજો કેટલોક પણ ફાયદો કરી આપ્યો ગ્રીસના નવા રાજનો બદોબસ્ત કરવાને યૂરોપના મુખ્ય રાજકારભારીઓના વકીલો ઇંગ્લાંડમા મળ્યા તેમણે બવેરીઆના રાજાના પુત્ર ઓથોને ગ્રીસની ગાદીએ બેસાડ્યો

પોર્તુગાલમા જુદીજ જાતની ઉથલપાથલ થઇ જ્યારે ડાનપેડ્રોએ પોર્તુગાલની ગાદી પોતાની પુત્રીને આપી ત્યારે તેણે પોતાના ભાઇ ડાનમિગ્યુએલને રાજપ્રતિનિધી ઠરાવ્યો હતો અને આશા રાખી હતી કે એ ગોઠવણથી તો કુવરીના હક્ક, તથા લોકના અધિકાર સબધી જે સારા કાયદા ઠરાવ્યા હતા તેથી તેનું રક્ષણ થશે પોતાનો અધિકાર લેવાને તેનો ભાઇ વિએનાથી નીકળ્યો ત્યારે પહેલા તેણે સોગન ખાધા હતા કે એ કાયદા હું પાળીશ ત્યારપછી તે ઇંગ્લાંડમા આવ્યો ત્યા પણ તેણે એ કાયદાનુ તથા ભત્રીજીનું સરક્ષણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તે ઉપરથી ઇંગ્લાંડના

રાજ્યકારભારીઓએ ઇમેજી ,લશ્કરને લીઝબોનમાંથી બોલાવી લીધું. સ્વદેશ ગયા પછી ડોનમિગ્યુએલ રાજમાતાના કહ્યા પ્રમાણે ચાલ્યો. એ નારી વહેમી અને અનીતિવાન હતી. તે માનતી કે ધર્મને અંગે અપરાધ કરવામાં કાંઈ પણ દોષ નથી. તેના શીખવ્યાથી કાવતરાખોર ધર્મોપદેશકોની મારફને હલકા લોકોને ઉશ્કેર્યા અને પોતાને રાજાધિરાજ કહેવરાવ્યો તથા લોકની સ્વાધીનતાના કાયદા રોમન કાથલિક ધર્મને બીગાડનાર ઠરાવ્યા. એની સામા થવાને કાયદાના પક્ષકારોએ ઓપોર્ટો શહેરમાં તથા મદિરીયા બેટમાં ગોઠવણ કરી તે નિષ્ફળ ગઇ કેમકે પ્રજા તરફથી તેમને આશરો મળ્યો નહિ. એ સુધારાની કેડે પડી મિગ્યુએલે તેમને ખૂબ પીડા કરી. આ દગલબાજી અને જુલમથી નાખુશ થઇ યૂરોપના મોટા રાજવાળાઓએ પોતાના એલચીઓને લીઝબોનથી બોલાવી લીધા.

ફ્રાન્સમાં રાજકાજ સબંધી આ સમયે ઘણી ધોળાધોળ ચાલતી હતી. ત્યાંનો પાદશાહ દશમો ચાર્લેસ રાજરીતિના સુધારાની વિરૂદ્ધ હતો. ધર્મોધ ગુરૂઓએ તેને બોધ કર્યો કે અજ્ઞાન કાળમાં ધર્મસમાજને હાથ જેટલો અધિકાર હતો તેટલોજ સઘળો પાછો અપાવવો એજ તેની ફરજ છે. એ શીખામણ તેણે ખરી માની તેથી ફ્રાન્સીસ લોકના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થયો કે જે અધિકારો લાંબી મુદત સુધી ઝઘડો કરવાથી મળ્યા હતા તે જતા રહેશે. એથી રાજા અને પ્રજા વચ્ચે અણુરાગ થયો. રાજમાં ઉથલપાથલ થાય તો પોતાને લાભ થાય એવું ધારી કેટલાક ઉધમાતીઆ માણુસો વિરોધમાં વધારો કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પ્રજાના પક્ષકારોએ જૂના પ્રધાનોને કાઢી નાંખી નવા રાખવાની જરૂર પાડી. એ નવા કારભારીઓની ઇચ્છા વચલે રસ્તે જવાની હતી, એટલે રાજાને અને પ્રજાના અધિકારોને મર્યાદામાં રાખવાનું તેમણે ધાર્યું, તથાપિ એ કરવાને જોઇએ તેટલી બુદ્ધિ તથા રાજસભામાં વગ નહોતો. લોકના મુખત્યારો આગળ તેમનું ચાલ્યું નહિ. ગ્રીક લોકની મદદે લશ્કર મોકલ્યું, સ્પેનમાંથી ફ્રેંચસેનાને બોલાવી લીધી, દક્ષિણ અમેરિકામાં નવા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સ્વતન્ત્રતા કબૂલ રાખી તોપણ પ્રજાના પક્ષકારોએ તેમને આશરો આપ્યો નહિ અને રાજાના પક્ષકારો તેમના દુશ્મન થયા. રાજાએ તેમને એકાએક બરતરફ કર્યા અને ખુલ્લી રીતે પોતાની પ્રજા સાથે

આય ભીડવાના ઇરાદાથી હશમા ચાર્લ્સે શાહજાદા પોલીગ્નાકને મુખ્ય વ-જીર કર્યો.

ઇંગ્લાંડમાં પણ આર્ટિવેળા રાજ્યવહિવટના કાયદા સંબંધી ભારે ઝઘડો ચાલતો હતો. એ કાયદામાં એક પક્ષને સુધારો કરવાની ઇચ્છા હતી અને કંઇપણ નવાઇ ન કરવી એવો બીજા પક્ષનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. ઉમરાવ વર્ગના જેઓ એ પાછલા પક્ષમાં હતા તેઓના વગથી વેલિંગ્ટનના ડ્યુકને હાથ રાજકારભારની લગામ આવી હતી. સરકારી ધર્મસમાજને નહિ માનનારા પ્રોટેસ્ટંટ પંથવાળાઓને રાજકાજમાં નહિ દાખલ કરવા બાબતના કેટલાએક જુલમી ધારા હતા, એ કાયદા રદ કરવાને સુધારાવાળા માગતા હતા. પાર્લમેંટમાં દરખાસ્ત કરવામાં આવી કે એ ધારા રદ કરવા. રાજાના કારભારીઓ એ દરખાસ્તની સામા થયા પરંતુ તેમને ટેકો આપવાને જૂના માણુસો એટલા થોડા નીકળ્યા કે કેવળ તેમનો પરાજય થયો. એ પરથી પ્રજાની ઇચ્છા એ ધારા રદ કરવાની છે એવી ચેતવણી લઇ તેમણે પોતે જ તે ધારા રદ કરવાની દરખાસ્ત કરી અને એમાં પાર પડ્યા.

સુધારાવાળાઓની આ ફતેહથી આયર્લાંડના કાથલિક લોકો વધારે જાગૃત થઇ રોમન કાથલિક પંથની વિરૂદ્ધ જે કાયદા હતા તેઓને રદ કરવાને ઉભા થયા. ઇરવી સન ૧૮૨૮ માં એ દરખાસ્ત રદ જવાથી નાહિંમત ન થતાં તેઓ વધારે જોરપર આવ્યા.

આયર્લાંડના પ્રોટેસ્ટંટ લોકોએ તેમની સામા થવાને ટોળાઓ બાંધી મહેનત કરી. બેઉ તરફેનવાળાઓ એક એકની સામા ધામધુમ કરી રહ્યા હતા તેવામાં એક ઓચિંતો બનાવ બનવાથી ટંટો વધી પડ્યો. કલેર પરગણાના મુખત્યારને મોટા કામદારની નોકરી મળવાથી ધારા પ્રમાણે તેને ત્યાંના લોકે ફરીને મુખત્યાર કરવો જોઇએ. તે પ્રગણાના લોકે તેમ ન કરતાં તેની જગાએ ઓકોનેલ નામે કાથલિકને તે જગાએ નીમ્યો. આ નિમણુક કાયદા વિરૂદ્ધ હતી માટે એનાથી પાર્લામેંટમાં બેસાય કે નહિ એવો વાંધો ઉઠ્યો.

પ્રધાનોએ જોયું કે આવી સ્થિતિ જારી રહે એ ઠીક નહિ. કાય-

લિક પંથની વિરૂદ્ધ જે કાયદા હતા તેઓને વધારે સખત કરવાનું આ કાળમાં બની શકે તેવું નહોતું માટે તે બધાને રદ કરી બધા ધર્મના લોકને સરખા ગણવાનો વિચાર કર્યો. પાદશાહ તે વિચારની સામો હતો તેને કેટલીક મહેનતે તેમણે સમજાવ્યો અને પાર્લીમેંટની બેઠક શરૂ થતાં રાજાના ભાષણમાં સૂચના કરાવી કે એવા કાયદા રાખવા ન જોઈએ. એ બાબતનું બીલ કારભારીઓ તરફથી મૂકવામાં આવ્યું. ભારે તકરાર ચાલ્યા પછી આમ અને ઉમરાવ બેઉની સભામાં મંજુર થયું અને સને ૧૮૨૯ ના અપ્રેલ મહિનાની ૧૩ મી તારીખે તેને સ્વીકાર્યું. ઘણા વર્ષ થયાં અસંતોષ અને ઘોળાઘોળ ચાલતી હતી તે આથી બંધ પડી અને દેશમાં શાંતિ થઈ. ૧૮૩૦ નું વર્ષ બેસતાં રાજાનો મંદવાડ વધી પડ્યો. ૨૬ જુને ૪ થા જ્યાર્જ રાજાનું મૃત્યુ થયું.

ખંડ ૨ જો.

ચોથા વિલ્યમની કારકીર્દિના સમયમાં યૂરોપનો ઇતિહાસ.

ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેસનાર નવો રાજા ચોથો વિલ્યમ લોકને ઘણો વહાલો હતો. નૌકાસેનાના કામમાં તે પ્રવીણ થયેલો હતો. બ્રિટિશ લોકને ફોજનો એ ભાગ ઘણો ગમતો છે. દરીઆ ઉપરની લડવાની કળાથી વાકેફગાર રાજા ગાદીએ બેઠો તેથી લોક રાજી થયા. વળી એ રાજા સદાચરણી હતો. દરબારની નીતિની અસર પ્રજામાં ગુણકારી છે તેથી સદ્ગુણી રાજાથી લોકો રાજી થાયછે. એ રાજા પૈસા ઉડાવનો નહોતો અને સ્વભાવે મળતાવડો હતો, લોકના તમાસા અને મોજમજાથી તે પ્રજાપ્રિય થયો. ગયા બે રાજાના અમલમાં ટોરીને હાથ રાજકારભાર હતો. વિલ્યમ રાજાના પક્ષકાર જોડે કેટલાકને મિત્રાચારી હતી તેથી એવું ધારવામાં આવ્યું કે એ પક્ષ કારભારમાં સામેલ થશે, એ ધારણા ખરી પડી. પાર્લમેંટમાં કારભારીઓનો પક્ષ નબળો પડી ગયો હતો, તેથી તેઓ ટકી શકે તેવું નહોતું.

ફ્રાન્સ દેશમાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે અણબનાવ ચાલતો હતો, તે હમણા ઘણો વધી પડ્યો. નવા પ્રધાનો ઉપર ત્યાંના લોકનો અને તેમના મુખતીઆરોનો ઘણો ગુસ્સો હતો. મુખ્ય વજીર શાહજાદો પોલીનાક લોકના અધિકાર ભંગ કરવા ઇચ્છે છે એવો વહેમ સર્વેના મનમાં હતો તે કાંઈ ખોટો નહોતો. કેટલાક વખત સુધી એ કારભારીએ પ્રજાને રાજી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેના પ્રતિપક્ષીઓ કાંઇ નરમ પડ્યા નહિ. તેઓ તેના ઉપર જૂઠા આળ ચઢાવવામાં ચૂક્યા નહિ. પ્રજાને અણગમતો આ પ્રધાન રાજાને વહાલો હતો ને પ્રધાન ઉપર રૈયત નાખુસી હતી તેમ રાજા ઉપર પણ હતી. બુર્બોન કુળ અને તેની રાજરીતિ લોકપ્રીય નહોતી. તેની જોડે એ રાજાએ જેસ્યુટ તથા બીજા પંથના સાધુઓને આશ્રો આપ્યો. દરબારમાંથી મોજમજાને દૂર કરી અને પ્રથમના મોટા રાજાના ઉથલ-

પાથલના સમયમાં તથા પાદશાહ નેપોલ્યનના હાથ નીચે જેઓ મોટા-મ અને પ્રખ્યાતી પામ્યા હતા તેઓ ઉપર પુરતો અભાવ દેખાડ્યાથી લોક નારાજી થયા હતા.

પોલીઝાકે એ કશાની દરકાર કરી નહિ તથા ક્રોધે બરાબ હદાપણુ અને સાવચેતીની મર્યાદા મૂકી એવાં કામ કર્યાં કે તેના સામાવાળાઓને વાંધો ઉઠાવાને મજબૂત કારણ હાથ લાગ્યાં. લોકના મુખતીઆરોની રાજસભા મળી ત્યારે રાજાએ રાજરીતિ બદલવાની ધમકી બતાવી. તેથી લોકના હક ડૂબી જાય એ સ્પષ્ટ હતું, માટે રાજાને ખાંઝ ચડે એવો જવાબ મુખત્યારોએ આપ્યો. હવે કારભારીઓ બદલવા અથવા મુખત્યારોની સભા વિસરજન કરી નવા મુખત્યારો નીમવાનું પ્રજાને ફરમાવવું, એ બે વિના ત્રીજો રસ્તો ન હતો. રાજાએ એમાંનું બીજું કામ પસંદ કર્યું. તેણે ધાર્યું કે કોઇ બનાવ બનવાથી લોકનુ હેત પાછું પ્રાપ્ત થશે, પોતાને આશરો આપે એવા મુખત્યારો મોકલશે.

ફ્રેંચ લોકને લશ્કરી ફતેહ બહુ વહાલી છે તેથી કોઇ જોડે લડાઇ ઉઠાવી જય મેળવ્યાથી સઘળી અડચણો જતી રહેશે એવું વિચારી આફ્રિકાને ઉત્તરકાઠે આલ્જીઅર્સ ઉપર સ્વારી મોકલી. ત્યાંના મુસલમાન હાકેમે ફ્રાન્સનું અપમાન કર્યું હતું માટે તેને સજા કરવી એ બહાને લડાઇ ઉઠાવી. ફ્રેંચ લશ્કરને ધારેલી ફતેહ મળી. આલ્જીઅર્સના હાકેમને કેદ કરી ઇટાલિ મોકલ્યો ને તેનો ખજાનો વિજયી પ્રજાને હાથ આવ્યો. દરીઆકાંઠાના રાજ્યો ઉત્તર આફ્રિકામાં ફ્રેંચ સત્તા સ્થપાવાથી દાઝી બળે માટે ફ્રાન્સના દરબાર તરફથી એવાં વચન આપવામાં આવ્યાં કે આલ્જીઅર્સ શહેરનો કબજો હમેશ રાખવામાં નહિ આવે પણ એ વચન એમણે પાળ્યું નહિ. દર વર્ષે માણસ અને દ્રવ્યનો નાશ થતાં ફ્રાન્સ કે આફ્રિકા એ બેને એ રાજ્યથી કશો ફાયદો થતો નથી.

આ ફતેહ ઉપર આધાર રાખી પ્રધાને રાજસભા બરખાસ્ત કરી અને નવી બોલવાનો હુકમ લખ્યો. પ્રધાન ટોળીમાં બે માણસો લોકપક્ષના હતા તેમને રજા આપી અને તેમની જગાએ રૈયતને અણગમતા માણસોને રાખ્યા. આથી આલ્જીઅર્સના જીતવાની અસર ફોગટ ગઇ. નવા મુખ્યત્યારોમાં રાજાના પક્ષના માણસો ઘણાં થોડાં હતાં.

જમીદાર અને વેપારી વર્ગમાંનો મોટો ભાગ પ્રકૃતિક્ષોભની વિરૂદ્ધ હતો. પ્રજાસત્તાક રાજ સ્થાપવાની ઇચ્છા રાખનાર માણસોનો જથ્થો ઘણો મોટો નહોતો, તથાપિ તેઓ ચંચળ અને ખટપટીઆ હતા. જો એ પક્ષનો જય થાય તો દેશની અવસ્થા માઠી થાય. રાજા પ્રજા વચ્ચે ટંટાનું પરિણામ એવું થવું સંભવિત છે, પરંતુ રાજા અને તેના કારભારીઓ લોકનો અધિકાર રદ કરી સ્વેચ્છાથી રાજ કરવાને ઇચ્છે છે એ તેમને બીલકુલ ગમતું નહોતું. કાયદા પ્રમાણે લોકના મુખ્યત્યારોના મત પ્રમાણે રાજકારભાર ચલાવાનો ૧૦ મા ચાર્લસ રાજાએ જણાવ્યું હોત અને પ્રજાના અપ્રિય કારભારીઓને બરતરફ કરી મુખત્યારો જોડે ભાઇબંધી કરી રાજ ચલાવનારા પ્રધાનો રાખ્યા હોત તો દંગો થાત નહિ. રાજાએ એ વાત પ્રસંદ કરી નહિ અને તેના પ્રધાનોએ લોકના વિચાર પ્રમાણે રાજ ચલાવાના ટંટાનો અંત આણવાનો વિચાર કર્યો.

૨૬ મી જુલાઇની સવારે પ્રધાનોએ રાજાને નામે ત્રણ જાહેરનામા પ્રગટ કર્યા. તેઓની મતલબ પ્રજાની સ્વાધીનતા રદ કરવાની હતી. નવા બોલાવેલા મુખત્યારોની સભા મળવા પહેલાંજ તેને પહેલાં જાહેરનામાથી વિસરજન કરી બીજાં જાહેરનામાથી મુખત્યારો નીમવાના ધારામા ફેરફાર કરી નમનારાઓનો એ મોટો ભાગ છીનવી લીધો. ત્રીજા જાહેરનામાથી નવા અને સખ્ત બંધોથી બાંધી લીધા, તેથી તેઓની સ્વતંત્રતા બિલકુલ જતી રહી.

પારિસના લોકને આ સમાચાર મળતાં તે દિવસ વહી ગયો. પ્રથમ તે ખબરથી લોકને ગુસ્સા કરતાં અચંબો વધારે લાગ્યો. શહેરમાં શાંતિ જોઇ પ્રધાનોએ તે દિવસ પોતપોતાને મુકામે હરખમાં ગાળ્યો, પરંતુ તેમની સામાવાળીઆ ઉદ્યોગમાં હતા. થોડા વખતમાં આવી શકે તેવા પોતાના પક્ષના મુખત્યારોને બોલાવાને બેપીયા મોકલ્યા અને જેઓ પારિસમાં આવી પહોંચ્યા હતા તેઓ ભેગા મળી સરકારને સામા થવાની ગોઠવણ કરવા લાગ્યા. મુખ્ય વર્ત્તમાન પત્રોના અધિપતિઓએ વધારે વેગથી કામ કર્યું. છાપખાના વિરૂદ્ધ જે જાહેરનામું હતું તે ઉપર સખત ટીકા કરી તે બેમુનાસબ છે એવું તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ લખાણ એવું કરડું હતું કે-રાજાનો જય થયો હોત તો તે લખનારા રાજદ્રોહી શિક્ષાને પાત્ર ગણાત.

૨૭ મી તારીખની સવારે થોડાંજ વર્તમાનપત્રો પ્રગટ થયાં, કેમકે તેઓને પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી સરકારે આપી નહોતી તેઓને પોલીસે પ્રગટ થવા દીધાં નહિ. એથી છાપખાનાના નોકરો બેરોજગારી થવાથી હુલડ કરવાને બહાર પડ્યા. પારિસના પરાઓમાંના કેટલાએક કારખાનાં બંધ થવાથી ત્યાંના કારીગરો અને મજુરો તેમાં સામેલ થયા. બે વર્તમાન પત્રોના માલીકોએ સરકારની મનાઇ છતાં પોતાનાં પત્રો પ્રગટ કર્યાં. એ બે છાપખાનાઓના બંધ કરેલાં બારણાં તોડીને પોલીસના સિપાઇઓ અંદર પેઠા અને બીબાં તથા યંત્રો ભાગી નાખી નિરૂપયોગી કર્યાં, તેથી હુલડનો આરંભ થયો. દરબારમાં કોઇની ધારણામાં નહોતું કે એ જાહેરનામાઓથી મોટું બંડ થશે. ચાર્લસ અને તેનો પાટવી કુંવર શીકારે ગયા અને રાજધાનીના લશ્કરમાં વધારો કરવાનું વડેરોને સુઝ્યું નહિ. ૨૭ મીની સવારે મારમોંટ નામે લશ્કરી સરદારને પારિસ શહેરનો ગવરનર ઠરાવ્યો અને પાછલા પહોરના છેક ચાર વાગે સ્વારોને હથીઆરબંધ રહેવાનો હુકમ આપ્યો.

સાંજના છ અને સાત કલાકની વચ્ચે પોલીસની મદદે કેટલીક સિપાઇઓની ટૂકડીઓ મોકલી હવે પૂરવાસીઓ અને સિપાઇઓ વચ્ચે મારામારી શરૂ થઇ, તેમા સિપાઇઓ ધણુંકરીને જય પામ્યા તે પરથી મારમોંટે પાદશાહને મુબારકબાદીનો પત્ર લખ્યો અને પ્રધાનોએ જાહેરનામું કર્યું કે પારિસને ઘેરામાં સમજવું. એ પછી બીજો હુકમ કરવા પામ્યા નહિ. રાત પડ્યા પછી પુરીજનોએ શહેરનાં બધાં ફાનસ ભાગી નાખ્યા તેથી પ્રાતઃકાળે યુદ્ધ કરવાને માટે અંધારામાં ઠીક પડ્યું.

૨૮ મી તારીખની સવારે હુલડ સમી ગયેલું ધાર્યું હતું તેમ ન હોતાં વધીને મોટું બંડ થઇ ગયેલું જોઇ મારમોંટ ચમક્યો. યુદ્ધ કરવાની ગોઠવણ પુરીજનો કરી ચૂક્યા હતા. હથીઆરો અને દારૂગોળાનો સરકારી ભંડાર તેમના કબજામાં આવ્યો હતો, બંદૂક વેચનારાની દુકાનેથી તથા પોલીસની ચોકીઓમાંથી તેઓને બંદૂકો મળી હતી ધોરી રસ્તાઓમાં ગાડાં વગેરે આડાં નાંખી અટકાવ કર્યો હતો, અને લડાઇમાં આજ્ઞા આપવાને નાયકો નીમ્યા હતા. આવી હાલતમાં શું કરવું તેનો વિચાર માર્શલ

મોટ કરવા લગ્યો. છેક બપોર થયા ત્યારે તેણે ઠરાવ કર્યો કે ફોજના બળથી ને રસ્તાઓમાંથી હાંકી કાઢવા પોતાના તાબાની ફોજના ચાર ભાગ કર્યા. તેના દરેકને જુદી જુદી દિશાએ મોકલ્યા, આ તેની ભૂલ હતી કેમકે તેઓ એકએકની મદદ કરી શકયા નહિ. લશ્કર જ્યાં જ્યાં ગયું ત્યાં ત્યાં ભારે લડાઈ થઈ. રાતમાં બતાવેલા રોકાણની પાછળ ઉભા રહી પુરીજનોએ બંદુકોની ગોળીઓ સિપાઇઓ ઉપર છોડી. ઘરની બારીઓમાંથી અને છાપરાઓ ઉપરથી તથા ગલીઓમાંથી તેમના ઉપર ગોળીઓનો માર ચાલ્યો. ઘોડેસ્વારો ધસ્યા, ત્યારે તેમના ઉપર પણ પથરા ઘરમાંની અનેક તરેહની વસ્તુઓ તેમના માથામાં ધડાધડ વાગવા લાગી. બાંધેલા રસ્તાના પથરા ઉખેડી નાખ્યા હતા તેથી તેઓના ઘોડા ઠોકર ખાવા લાગ્યા હતા. રસ્તામાં નાખેલા રોકાણથી દોડી શકતા નહોતા. પુરીજનો તો ઘરમાંથી બંદુકો ઝડપથી છોડયા જતા હતા અને સવારોની ગોળીઓ તેમને લાગતી નહિ તેથી તેઓ નાહિંમત થઇ ગયા પાદશાહ હજુરની પલટણો તો મન દેઇને લઢી પણ બાકીના લશ્કરે પુરીજનોને મારવાનો આંચકો ખાધો તેથી કેટલાંએક અગત્યના સ્થળો થોડી મહેનતથી લોકના હાથમાં આવ્યાં. સંધ્યાકાળ થયો ત્યારે સૈના દરેક ઠેકાણે પરાજય પામી પાછી વળી. સિપાઇઓ થાકયા, ભૂખ્યા અને નાહિંમત થયેલા મુકામે ગયા, ત્યાં ખાવાપીવાને વાસ્તે કાંઇ તૈયાર રાખેલું નહોતું, એ ભૂલથી તેઓ વધારે દુખી થયા. શહેરના દરેક કુટુંબે બંડખોરોને જે જોઇએ તે ઘણી હોંશથી પૂરૂં પાડયું.

મારમોંટની આંખ હવે ઉઘડી, તેણે દીવાના રાજાને ચેતાવાને પત્ર લખી પારિસની ભયંકર આપત્તિથી વાકેફગાર કર્યો. હવે પછી શું કરવું તે વિષે આજ્ઞા માગી. જવાબમાં તેને હુકમ મળ્યો કે લઢાઇ જારી રાખો અને ફોજના વિભાગ ન કરી નાખતાં સિપાઇઓનો મોરો જયો કરી લઢો.

ત્રીજે દિવસે વહાણેવાયે યુદ્ધનો આરંભ ફરીને થયો. સિપાઇ નબળાઇથી લઢવા લાગ્યા અને પુરી ફતેહ મળવાની પુરી આશાથી ઉશ્કેરાઇ જુસ્સાભેર લઢયા લઢાઇનું પરિણામ નક્કી થયું નહોતું, તેવામાં સરકારી લશ્કરની બે પલટણો લોકને જઇ મળી. આ કુમક મળવાથી પુ-

રીજનોએ ધસાવડો કરી લુઇ નામે મહેલને છાપો મારી છતી લીધો. અને જે પલટણો હજી રાજાને પક્ષે લડતી હતી તેઓને હથીઆર છોડી દેવાને કિંવા પારિસમાંથી જતા રહેવાની ફરજ પાડી. ત્યારપછી તુરત કામચલાઉ સરકાર નીમી રાજ ઉથલપાથલ કરવાનું કામ પૂરૂં કર્યું. પ્રજાના મુખત્યારોની સભા ઝટ બોલાવાની ગોઠવણ કરી. ત્યારપછી થોડા કલાકમાં પારિસ નગરમાં હમેશ જેવી શાંતિ દીસવા લાગી.

રાજા ચાર્લ્સ અને તેના પ્રધાનોની ધારણા એવી હતી કે, પારિસનું દેખાદેખી બીજાં શહેરોના અને પ્રગણાઓના લોકો કરશે નહિ; પણ તેઓની એ ભૂલ ઝટ ભાગી. શાહના દરબારીઓ અને હજુરના નોકરોએ પણ તેને તજ્યો. નવી રાજમંડળીએ તિરસ્કારપૂર્વક દેશમાંથી જતા રહેવાનો હુકમ કર્યો, ત્યાં સુધી તે બાપડો એક વાડીમાં પડી રહ્યો, તેના પ્રધાનો વેશ બદલીને નાસવા લાગ્યા. પરન્તુ તેમાંના ઘણાખરા પકડાઈ ગયા. પદભ્રષ્ટ થયેલા રાજાના પિત્રાઇ ઓર્લિઅન્સના ડયુકને દેશની હકુમત સોંપી અને રાજસભા મળી ત્યારે તેને પ્રજાના મુખ્યત્યારોએ રાજ્યાસને બેસાડ્યો. એ રાજાનું નામ લુઇશ ફિલિપ હતું.

ફ્રાન્સના રાજ્યમાં આ ઉથલપાથલ થઇ તેથી આખા યુરોપમાં બહુ ઘોળાઘોળ થઇ રહી ઇંગ્લાંડના લોકનાં મન ઘણા ઉશ્કેરાયાં હતાં, પરંતુ તેઓનો પ્રેમ રાજા ઉપર હતો; તથા કારભારીઓ સાવચેતીથી વર્ત્યા, તેથી તોફાન ઉઠયું નહિ પાર્લામેંટ સભા મળી ત્યારે મુખ્ય વજીરે જાહેર કર્યું કે લોક તરફથી મુખત્યાર નીમવાના ધારામાં ફેરફાર કરવાની વિરૂદ્ધમાં હું છું; પ્રજાની ધારણાથી આ વચનો ઉલટાં હતાં તે માટે કારભારીઓથી લોક નારાજી થયા. વળી એક સહેજ બનાવ બન્યો તેનાં ભારે પરિણામ થયાં અને પ્રધાન ટોળાને તેથી હાનિ પહોંચી ૯ મી નવેંબરે લંડનના મેયરે રાજાને મીજબાની આપી. શાહની જોડે તેના વજીરો પણ આવવાના હતા. જાફતની સર્વ તૈયારી થઇ તેઓમાં એક માજીસ્ટ્રેટના સાંભળવામાં આવ્યું કે મુખ્ય પ્રધાન વેલિંગટનનું માર્ગમાં અપમાન કરવાનો કેટલાક માણસોએ વિચાર કર્યોછે, તે પરથી તેણે તેમને ચીઠી લખી ભલામણ કરી કે રસ્તામાં રક્ષણ કરવાને સવાર લેતા આવજો. પારિસ

શહેરમાં સહેજ હુલ્લડ ઉપરથી હવણાંજ રાજ ઉધા વળ્યાં હતાં તે યાદ રાખી તેમણે રાજાને ઉજાણીમાં નહિ જવાની સલાહ આપી.

મહારાજાએ જમવા આવવાની ના કહેવરાવી છે, એ સમાચાર પ્રસરતાંવારને પુરીજનો ભયભીત થઇ ગયા ધંધો રોજગાર બંધ પડી ગયો, થોડા કલાકમાં સરકારી લોનનો ભાવ ૪ ટકા ઉતરી ગયો. મહા ભયંકર બળવો થયાની તૈયારી છે એવી ધારતીથી શહેરના લોક ચિંતાતુર થઇ ગયા; આ ગભરાટ માત્ર એક દિવસ રહ્યો. બીજે દિવસે લોકની ખાત્રી થઇ કે બીક રાખવાનું ખરૂં કારણ બિલકુલ નથી ને સરકારે તેમને નકામા બીવરાવી માર્યા એવું સૌ લોક કહેવા લાગ્યા. પ્રધાનોની હાંસી અને ફજેતી બધા વર્તમાન પત્રોમાં થઇ, તોપણ રાત્રે તોફાન થવાનો સંભવ તેમણે બંધ પાડ્યો, એ બેશક ઠીક કર્યું હતું. આ નવાઇ જેવા બનાવથી પ્રધાનોની બદલી થઇ ગઇ. કામન્સની સભામાં એક મુખત્યારે દરખાસ્ત કરી કે આ સભાનો ભરોસો પ્રધાન ટોળી ઉપરથી ઉડી ગયો છે એવો ઠરાવ કરવો. એ દરખાસ્ત બહુ મતથી મંજૂર રહી, તેથી વેલિંગ્ટન અને તેમના સાથીઓએ રાજીનામાં આપ્યાં. રાજાએ તેમના સામાવાળીઆને કારભાર સોંપ્યો. નવા મુખ્ય પ્રધાન નામે અરલ ગ્રેએ સભામાં જણાવ્યું કે રાજરીતિમાં સુધારો કરવો, ખરચમાં ઘટાડો કરવો અને સર્વ દેશો જોડે શાંતિ રાખવી; એ ત્રણ પાયા ઉપર અમારા કારભારનો આધાર રહેશે.

યૂરોપના બીજા દેશોમાં શાંતિ રાખવાનું સહેલું કામ નહોતું. જે દેશોમાં રૈયત ઉપર રાજાનો જુલમ હતો તે તે દેશોના લોકોના મન ફ્રાન્સમાં થયેલા બનાવોથી બહુ ઉશ્કેરાયા. લોકની ચઢતી દશા જોઇ યૂરોપના રાજાને બહુ ઇર્ષ્યા આવી, રૂશિઆના શહેનશાહે તો ફ્રાન્સના નવા રાજાનો અધિકાર માન્યો નહિ અને પાછળથી યૂરોપનાં બીજાં રાજ્યોની દેખાદેખી તથા તેઓના સમજાવ્યાથી લોકના નીમેલા પાદશાહને સ્વીકાર્યો, ત્યારે તેમ કરવાને એટલી નાખુશી દેખાડી કે તેથી ફ્રેંચ પ્રજાનું મન દુખાયું. ફ્રાન્સના બંડની અસર બેલ્જીઅમ ઉપર ભારે થઇ. હાલાંડને તે દેશ જોડે જોડી દીધો હતો. હાલાંડ અને બેલ્જીઅમના લોકની ભાષા અને રીતભાત જુ-

દી હતી. એ બે પ્રજાઓ વચ્ચે જુના વખતથી શત્રુત્વ ચાલતી હતી અને વેપારમાં એક એકના સામાવાળીઆ હતા. રાજા હાલાંડમાં રહેતો હતો અને તેના કારભારીઓ વલંદા હતા. બેલ્જીઅમના વેપારમાં હરકત પડે તેવા ધારા ઠરાવાથી લોકો ખીજવાઇ ગયા. ૨૫ મી અગસ્ટે બ્રુસેલ્સ નગરમાં મોટું હુલ્લડ થયું. સરકારના અમલદારો અને સિપાઇઓ બંદોબસ્ત રાખી શક્યા નહિ તેમ લઢી પણ શક્યા નહિ. લોકે તેમને ગામ બહાર કાઢી મુક્યા અને લોકે કામચલાઉ સરકાર નીમી. એ બળવાખોરોને બાધ્બાપા કરીને સમજાવવા, કે ફોજના બળથી જીતવા તેનો વિચાર હાલાંડનો રાજા કરવા લાગ્યો. વચલે રસ્તે ચાલવાનું ઠરાવી તેણે પોતાના કુંવરોને રૈયતની દાદ સાંભળવાને મોકલ્યા અને રાજાના હુકમને માન આપવાને ફોજ પણ મોકલી. વળી તેજ વખતે પ્રજાના મુખત્યારોની સભા પણ ભેગી કરી. બ્રુસેલ્સમાં શાહજાદાઓને માન મળ્યું નહિ તેથી તેઓ લશ્કરની છાવણીમાં જઇ રહ્યા. તેમના જાણવામા આવ્યું કે લોકના આગેવાનોમાં સંપ નથી તે પરથી શહેર ભણી ફોજ લઇને આવ્યા. ત્યાં તેમણે એક માફીપત્ર જાહેર કર્યું પણ એ માફીમાંથી એટલા બધા માણસોને બાતલ કર્યા હતા કે તેથી ઉલટી ખોટી અસર થઇ. ચાર દિવસ સુધી પુરીજનો અને સિપાઇઓ વચ્ચે સંગ્રામ ચાલ્યો તેમાં બહાદુરી કે ચતુરાઇ કોઇની તરફ નહોતાં. પરંતુ લોક વધારે ઉમંગથી લઢયા અંતે સરકારી લશ્કરનો પરાજય થયો. આરેંજના શાહજાદાએ વચ્ચે પડી સલાહ કરવાની દરખાસ્ત કરી, પરંતુ તે તેના પિતાએ તથા રૈયતે માની નહિ તેથી તેણે જે થયું તે જોયા કર્યું બેલ્જીઅમના લોકે સેકસકોબર્ગના શાહજાદા નામે લીઓપોલ્ડને રાજ્યાસને બેસાડયો. એ ઇંગ્લાંડના રાજકુટુંબનો સગો હતો. પોતાની નવી રૈયતને રાજી કરવાને તથા રાજને આશરો મેળવવા માટે ફ્રાન્સના નવા રાજાની કુંવરીને તે પરણ્યો જર્મનીમાં પણ લોકે ગરબડ કરી. નેપોલ્યનની સામા થવામાં મદદ કર્યાને માટે જર્મન સંસ્થાનના અધિપતિઓએ ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં લોકને રાજકારભારમાં અધિકાર આપવાના વચન આપ્યાં હતાં એ વચન તેમણે પાળ્યાં નહોતાં ફ્રાન્સ અને બેલ્જીઅમનું દેખાદેખી કરવાને નારાજી થયેલા માણસો ઘણા આતુર હતા, પરંતુ મુખ્ય સંસ્થાનના રાજા પંડે માયાળુ, સદ્ગુણી હોવાથી તેઓ લોકને વહાલા હતા તેથી ત્યાં બંડ થયાં નહિ. કેટલાએક નાનાં સંસ્થાનો-

માં ઉથલપાથલ થઇ. બ્રન્સવુઇકના ડ્યુકને તેની રૈયતે તેની ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકયો અને તેના ભાઇને તેને ઠેકાણે બેસાડયો. સાકસનીના રાજાને રાજ્યાસન ઉપરથી ઉતારીને તેપર તેના ભત્રીજાને બેસાડવાની શોક્રે જરૂર પાડી. લોકને રાજકાજમાં અધિકાર આપવાનો કાયદો હેસીના સરકારને ઠરાવવો પડયો.

૭ મા ફર્દિનાન્દ રાજાના જુલમી અમલમાં સ્પેન દેશ નબળો પડતો ગયો. પ્રજાના ઘણાખરા ભાગની ઇચ્છા સ્વાધીનતા એટલે રાજકીય અધિકાર સંપાદન કરવાની નહતી, ને જે થોડા ભાગે તે મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે સફળ ન થતાં પ્રયત્ન કરનારા ક્રૂર સજા પામ્યા. પોર્તુગાલની અવસ્થાએ એવીજ હતી રાજહરણ કરનાર દાનમિગુએલને ગુરુવર્ગ અને મઠવાસીઓની કુમક એટલી હતી કે રાજરીતિમાં ફેરફાર કરવાની ઉમેદ રાખી શકયું નહિ. ઇતાલિમા પણ બખડજંતર થયો તથા આસ્ત્રિઆ અને ઉત્તર ઇતાલિમાં રાખેલા લશ્કરના બળને લીધે કોઇ ચુચાં કરી શકયા નહિ. સ્વિતઝર્લાંડના કેટલાંક પરગણાંઓમા ફીતુર થયાં પરંતુ વાંધાનો નીકાલ છુટ થયા ન્યાય કરી નાંખવામાં આવ્યો તેથી પ્રકૃતિક્ષોભની પીડાથી દેશ બચી ગયો.

પોલાંડ દેશ રૂશિઆની ધુંસરી તળે બહુ હેરાન હતો. સરકારના નિર્દય જુલમથી અતિ પીડિત થયેલી રૈયતે દંગો ઉઠાવી બે વરસ સુધી રૂશિઆની મોટી ફોજો જોડે ટક્કર લીધી. આ સમે યૂરોપના રાજકારભારીઓ વિગ્રહથી કંટાળ્યા હતા તેથી બાપડા પોલ લોકની વહારે કોઇ ચઢયું નહિ, તેથી મહા બળવાન રૂશ રાજાએ તેમને છૂંદી માર્યા એ દેશ અદ્યાપિ રૂશના ભારે જૂલમથી છૂટો થયો નથી.

રાજા પ્રજા વચ્ચે વિરોધનો વા ફ્રાન્સમાંથી ચો દિશાએ ફેલાયો હતો. પોતાના મૂળસ્થાનમાં પણ હજી તે નાબુદ થયો ન હતો. જેમની મરજી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવાની હતી તેઓ રાજા નીમાવવાથી નાખૂશ થયા નવા રાજાએ લોકના અધિકારમાં મધ્યમ વધારો કર્યો તે તેને ઠરાવનારાઓમાના કેટલાકને બસ લાગ્યો નહિ લઢાઇ જગાડવાને ઘણાક બેરોજગારી જુવાનીઆ આતુર હતા, તેઓ પાદશાહનું માઠું બોલવા લા-

ત્યા કેમકે તેમની ગાંડી ઇચ્છા પ્રમાણે તે વર્ત્યો નહિ. ધર્મસમાજનો સં-બંધ રાજ્ય જોડે હતો તે શાહે તોડયો, માટે ફ્રેંચ ગુરૂઓ નારાજી થયા. પદભ્રષ્ટ થયલા રાજાના પક્ષકારોની ધાસ્તી જતી રહેવાથી માજી રાજાને પાછો આણવાની તેઓ આશા કરવા લાગ્યા. એમ લુઇ ફિલિપની રાજ-ગાદી અડચણો અને ભયથી ઘેરાયલી હતી. સંકટની વેળાએ જે ધૈર્યતા અને બુદ્ધિ જોઇએ તે તેનામાં હતા, તથા વચલા વર્ગના લોક તેને હોંસથી આશરો આપ્યો, કેમકે દેશમાં શાંતિ અને રૈયતને જરૂરની સ્વા-ધીનતા એને હાથે ટકી રહેશે એવું તેઓ માનતા હતા.

રાજ રક્ષણને અર્થે પગાર ખાનાર લશ્કર ઉપરાંત પ્રજા તરફથી એક બીજી ફોજ કરવામાં આવી હતી. એ ફોજની રચના નવા રાજાએ ઉતાવળે સંપૂર્ણ કરી તેથી તેની ગાદીને ઘણો ટેકો મળ્યો. એ પ્રજારક્ષક સૈન્યે નીચલા વર્ગના કારીગરો અને મજુરોનાં હુલડને બેસારી દીધાં. રા-જમાં ઉથલપાથલ કરવાને સ્થાપન થયેલી મંડળીઓને તોડી નાંખી. એ લશ્કર પ્રજામાંના આબરૂદાર માણસોથી બનેલું હતું તેથી જૂલમનો બટ્ટો એમને શીર મૂકી શકાયો નહિ. માજી રાજાના ચાર કામદારો નાસતાં ઝ-લાયાં હતા એમને પકડવાનો રાજાએ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો, અને તે નાસી છૂટયા હોત તો પાદશાહ કદાચ ખુશી થાત, પરંતુ તેઓને લોકે પકડી આણ્યા હતા માટે તેમનો ન્યાય કર્યા વગર છૂટકો નહોતો. ઉમરાવની સ-ભામાં એમનો ઇન્સાફ થયો. એ વેળા પારિસમાં હલકા વર્ણના લોકે બહુ તોફાન કર્યું. પ્રજારક્ષક ફોજે એ ફીતુરને બેસાડી દીધું. કાયદા વિરૂદ્ધ વ-ર્તવાનો અપરાધ માજી કામદારપર સાબીત થવાથી તેમને જીવતાં સુધી કેદ રાખવાની સજા થઇ, એ સજા ભોગવવાને રાજધાનીથી દૂરના કેદખા-નામાં તેમને મોકલ્યા. ત્યારપછી શહેરમાં કેવળ શાંતિ થઇ અને તેથી પુરીજનોએ ખુશી થઇ આખા શહેરમાં રોશનાઇ કરી.

રાજપદ્ધતિના કાયદામાં સુધારો કરવાના કામમાં ઇગ્લાંડના લોકનાં મન રોકાયાં હતાં, સને ૧૮૩૧ ના આરંભમાં નવા કારભારીએ જાહેર કર્યું કે યોગ્ય મર્યાદામાં રહી સુધારો થઇ શકે તેટલો કરવાને તેમણે ખરડો રચ્યો છે. કોમન્સની સભામાં લોર્ડ જોન્સ રસલ તા. ૧ માર્ચે એ ખરડો

આવ્યો. એ દિવસથી તે પસાર થઇ કાયદો થતા સુધી લોકનું તમામ લક્ષ તે ઉપર લાગી રહ્યું. રાજસભામાં એની સામે થનારા ઘણા હતા. એ ખરડો પ્રથમ વાંચ્યો, ત્યારે તે વાદવિવાદ ચાલ્યો. તે સાત રાત સુધી જારી રહ્યો. બીજી વાર વાંચ્યો ત્યારે વધારે જોસથી પણ ઓછા દિવસ તકરાર ચાલી. અભિપ્રાય લેવામાં આવ્યો ત્યારે તેને મંજુર કરવાની તરફમાં માત્ર એક અભિપ્રાય વધારે હતો. ત્યાર પછી કાયદાઓની હાર થઇ તેથી તેમણે એ પાર્લમેંટને રાજા પાસે વિસર્જન કરાવીને નવી બોલાવરાવી. ઉપરકેરાયેલા લોકનો મોટો ભાગ પ્રધાનોના મતને અનુકુળ હતો તેથી સુધારાના કાયદાને અનુકુળ મુખત્યારોની સંખ્યા પ્રતિકુળ મુખત્યારો કરતા ઘણી વધારે હતી. હવે કામન્સની સભામાં તો તે નક્કી મંજુર થવાનો, પરંતુ ઉમરાવ મંડળીમાં મંજુર થવા વિષે શક હતો, એ શક ખરો પડ્યો. કામન્સમાં મંજુર થયા પછી ઉમરાવની સભામાં સુધારાના કાયદાને કારભારીઓ લાવ્યા. પાંચ રાત વિવાદ ચાલ્યા પછી તેને નામંજુર કરવામાં ૪૧ મત વધારે પડ્યા એથી લોક બહુ નારાજી થયા. એ સભા ઉપર રૈયતનો અખત્યાર નહોતો. સભામાં બેસવાનો અધિકાર જાગીરદારોને વંશપરંપરા મળતો તેથી જૂના મતના માણસોની સંખ્યા વધારે હતી. પ્રજા બહુ કોપાયમાન થઇ. ડર્બિ, નોટિંગહામ અને બ્રિસ્ટલમાં હુલડ થયાં તે બેસારી દેવામાં કેટલાક માણસોના ઘાત થયા. બીજું નુકસાન પણ થયું કામન્સની સભાએ ઝટપટ ઠરાવ કર્યો કે કારભારીઓ યોગ્ય છે અને નવો કાયદો મંજુર થતા સુધી તેની પાછળ મંડ્યા રહીશું. એ ઠરાવથી લંડનમાં અને પ્રગણાઓમાં લોકના મનને ધીરજ આવી તેથી વધારે બંડ થયા નહિ.

આ વેળા કોગળીઆના નવા રોગે ઇંગ્લાંડમાં પહેલવહેલો પ્રવેશ કર્યો. હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થઇ ચાલતો ચાલતો એ વ્યાધી યૂરોપ સુધી આવ્યો હતો. ઇંગ્લાંડના કરતાં યુરોપનાં બીજા દેશોમાં એનું જોર વધારે હતું. એ રોગને અટકાવવામાં તથા તે વિષેની તજવીજ કરવામાં ગ્રેટબ્રીટનના વૈદોએ પોતાના જીવને જોખમમાં નાખી ઘણો શ્રમ લીધો.

ફરીને પાર્લમેંટનું મળવું થયું ત્યારે સુધારાનો કાયદો ફરીને કામન્સની સભામાં દાખલ કર્યો, ત્યાં તે મંજૂર થયો પરતુ ઉમરાવોની સભા તેમને કબૂલ રાખશે કે નહિ તેની ચિંતા લોકને થવા લાગી. ઉમ-

શવોમાં જૂના મતના પુરૂષ ઘણા હતા. પરંતુ ટંટો થતો અટકાવવાને કેટલાક આતુર હતા, તેમણે કામદારોને આશરો આપ્યો અને તે બીજી બીજી વાર વંચાવ્યું. તે વેળા નવ મત તેની તરફ વધારે હતા. એ કાયદામાં ફેરફાર કરવાની અમીરોની મરજી ન હતી. તેમની વિરૂદ્ધતા જોઇ મુખ્ય પ્રધાન અર્લ ગ્રેએ મહારાજાને સલાહ આપી કે એ કાયદો મંજૂર કરવાને નવા ઉમરાવની જરૂર છે. તે કરવા રાજાએ એ સલાહ માની નહિ ત્યારે પ્રધાનોએ રાજીનામા આપ્યાં. વેલિંગ્ટનના ડયુકને બોલાવી નવી પ્રધાન ટોળી ઉભી કરવાને રાજાએ ફરમાવ્યું આ ખબર દેશમાં ફેલાતાંજ લોકોનાં મન બહુ ઉશ્કેરાયાં અને તેથી મોટો ઉત્પાત થવાની ધાસ્તી ઉત્પન્ન થઇ. માજી પ્રધાનોને આશરો આપવાનો ઠરાવ કામન્સમાં થયો, તેવારે તેની તરફ ૮૦ મત વધારે પડ્યા. દેશના અનેક ભાગોમાંથી લોકોએ મંડળીમાં મળી રાજાને ગુસ્સા ભરેલી અરજીઓ મોકલી. એ કાયદા મંજૂર કરાવાને ઘણી સભા સ્થાપન થઈ અને બંડ થવાનાં ચિન્હ થવા લાગ્યાં. આ અવસ્થા જોઇ વેલિંગ્ટને વજીર થવાની ના કહી અને માજી કારભારીઓને બોલાવી પાછા રાખવાની સલાહ રાજાને આપી. અર્લ ગ્રેએ અને તેના સાથીઓએ રાજની લગામ પાછી હાથમાં લીધી. તેમણે રાજા જોડે ગુપ્ત કરાર કર્યો કે સુધારાનો કાયદો પાસ થાય તો નવા ઉમરાવ ઠરાવવા નહિ. એ કાયદાનો ખરડો અમીરોની સભામાં પાસ થવા દેવાના હેતુથી સામા પક્ષના ઘણાક ઉમરાવો ગેરહાજર રહ્યા અને તેથી તે મંજૂર થયો. ૭ મી જુને તે ઉપર રાજાએ પોતાની સહી કરી. આયર્લાંડ અને સ્કાટલાંડને માટે એ મતલબના કાયદા થયા પરતુ તેઓ વિષે ઝાઝી તકરાર ચાલી નહિ. આયર્લાંડમા દેવસ્થાન ખાતાને માટે કર ઉઘરાવવાનો કાયદો કર્યો તેની સામા ત્યાંના લોકો થયા અને અભણ ખેડુતો આગેવાનોની શીખવણીથી તે આપવાની ના કહેવા લાગ્યા.

આ સુધારાના કાયદા બાંધવાની બાબતમાં ઇંગ્લાંડનું મન રોકાયલું હતું તેવામાં ફ્રાન્સના નવા સ્થાપેલા રાજાને બે તરફથી ઉપદ્રવ થવા લાગ્યો. એક તરફથી પ્રજાસત્તાક રાજનીતિ પસંદ કરનારાઓ અને બીજી તરફથી પદભ્રષ્ટ થયેલા રાજાના પક્ષકારો નવા રાજા તરફ હુમલો કરવા લાગ્યા. પ્રજાસત્તાક રાજ ઇચ્છનારા વધારે ઉન્મત્ત અને ભ-

યંકર હતા. રાજધાનીમાં તેમનું જોર વિશેષ હતું. રાજાનો વધ કરવાની કોશીશ તેમનામાંથી કેટલાકે કરી પણ તે નિષ્ફળ ગઇ. કેટલાકે બળવો કરવાના પ્રયત્ન કર્યા; તેમાં પણ તેમનું ફાવ્યું નહિ ને તેઓ શિક્ષા પામ્યા. તેઓની હાંસી થવા લાગી. સલાહ શાંતિને ઇચ્છનારાઓનું જોર વધ્યું તેથી રાજમાં ઉથલપાથલ થઇ નહિ.

માજી રાજાના પક્ષકારીઓએ ફ્રાન્સના દક્ષિણ ભાગમાં બળવો ઉઠાવ્યો પરંતુ કાંઇ વળ્યું નહિ. મરહુમ રાજાના વડા પુત્રની વિધવા એ બંડનું ઉપરીપણું કરવાને આવવાની હતી, એ વાતની ખબર સરકારને પડી. જે પ્રાંતમાં તે પ્રવેશ કરવાની હતી તેમાં સરકારે બંડ અટકાવવાની એટલી બધી તૈયારી કરી રાખી હતી કે તેના મિત્રો હિંમત હારી ગયા. એમ છતાં પણ તે, બાઇ આવી અને અહીં તહીં સહેજ ફિસાદ ઉભો કર્યો. પાંચ મહિના સુધી તે સતાઇ રહી અને અંતે તે પકડાઇ, તે વખતે ગર્ભવંતી હતી. પકડાયાં પહેલાં તેણે પુનર્લગ્ન કર્યાં હતા. આ બનાવથી ફજેતો થઇ અને તેના મિત્રો એટલા શરમાઇ ગયા કે સરકારની સામા થયા નહિ.

ફ્રાન્સના દક્ષિણમાં એ ગરબડ ચાલતી હતી તેવામાં પારિસમાં જબરૂં ફીતુર ઉઠયું. લામાર્ક નામે એક લશ્કરી સરદાર મરી ગયો તેના શબને દાટવા લઇ જતા હતા તે પ્રસંગે એ તોફાન જાગ્યું. શહેરના પ્રતિષ્ઠિત રહેવાશીઓએ તથા આખા લશ્કરે સરકારને આશરો આપ્યો. લઢાઇમાં ઘણાં માણસો મુઆં પણ અંતે બંડખોરોનો પરાજય થયો અને સરકારની મજબુતાઇ વધી. મુખત્યારોની સભામાં કારભારીઓના મિત્રોની સંખ્યામાં વધારો થયો.

બેલ્જીઅમ અને હોલાંડને જૂદા પાડવા સબંધી કેટલાક ઠરાવ યૂરોપના મોટા રાજવાળાઓએ એટલે ફ્રાન્સ, આસ્ટ્રિઆ, રશિઆ, અને ઇંગ્લાંડના કારભારીઓએ કર્યા. બેલ્જીઅમના લોકે એ ઠરાવ કબુલ રાખ્યા, પરંતુ વલંદા સરકારે માન્યા નહિ. એન્ટવર્પનો કિલ્લો વલંદાના હાથમાં હતો તે લેવાને ફ્રાન્સમાથી ફોજ ગઇ. ઘેરો ઘાલી લઢી તે કિલ્લો જીતી લીધો ને બેલ્જીઅમના લશ્કરને સોંપી ફ્રેંચ સેના સ્વદેશ પાછી આવી. મીસરના બળવાન સુબા મહમદઅલીએ બંડ ઉઠાવ્યુ, તેથી ઇસ્તાબુલનુ રાજ ભયમા આવી

પડયું. સિરિઆ પ્રાંત જીતી લેવાને એ સુબાની ઇચ્છા હતી. એકરના નવાબ જોડે વાંધો ઉઠવાથી મહમદઅલીએ તેના પર સ્વારી કરી. તુર્કી સુલતાને એ સ્વારી કરવાની મના કરી તે મહમદઅલીએ માની નહિ, ત્યારે તે સુલતાને તેને બળવાખોર ઠરાવ્યો. મહમદઅલીએ કોપ કરી સુલતાનનો બધો મુલક જીતી લેવાની ધારણા કરી. તુર્કી ફોજનો હરેક લડાઇમાં પરાભવ થયો. સિરિઆ અને એશિઆમૈનરનો ઘણો ભાગ મહમદઅલીએ વશ કર્યો. રૂશિઆના પાદશાહે ઝટપટ મદદ ન કરી હોત તો ઇસ્તામ્બુલ પણ જીતી લેત. એમ બળવાખોર સુબાથી સુલતાન જીતાયો નહિ તથાપિ તેના રાજ્યના સ્વતંત્રપણાને ખલેલ પહોંચી.

સ્પેનનો રાજા ફર્દિનાંદ મરવાની તૈયારીમાં હતો એને પેટે એક પુત્રી હતી અને તે બાળક હતી. કુંવરીને ગાદી મળે નહિ એવો કાયદો સ્પેનમાં ચાલતો હતો. એ કાયદો રદ કરી એ રાજાએ પોતાની દીકરીને વારસ ઠરાવી હતી. રાજાને કાનકાર્લોસ નામે ભાઇ હતો, તે ગુરૂવર્ગનો મિત્ર હતો અને લોકસત્તાની વિરૂદ્ધ હતો. તેણે રાજાને એક દિવસે ભાન નહોતું તેવામાં પુત્રીનું વારસનામું રદ કરી ભાઇને ગાદીએ બેસારવાના ઠરાવ ઉપર સહી કરાવી લીધી. બીજે દિવસે રાજા હુશીયારીમાં આવ્યો તે વેળા રાણીએ પોતાની બેટી ઉપર થયેલા ગેરઇનસાફની વાત જણાવી. રાજાએ રીસાઇ કારભારીઓને બરતરફ કર્યા અને લોકપક્ષના આગેવાનોની તરફ થઇ ગયો. રાજવ્યવસ્થાના કાયદાનું રક્ષણ કરવાથી જેઓ સજા પામ્યા હતા તેઓને માફી આપી અને કાર્લોસના પક્ષકારોને તોડી પાડયા; તેને અને તેના કુટુંબને દેશ છોડી જતા રહેવું પડયું.

સને ૧૮૩૩ ના સપ્ટેંબરની ૨૦ મી તારીખે ફર્દીનાંદ મરી ગયો અને તેની પુત્રીની દવાઇ માદ્રિદ નગરમાં ફરી, પરંતુ સ્પેનના કેટલાક ભાગમાં તેના ભાઇના પક્ષકારોએ હુલ્લડ કર્યાં. વખતે વખતે એ પક્ષના માણસો હજીએ બંડ કર્યાં કરેછે.

ફ્રાન્સમાં ઉપલપાયલ થઇ તેની અસર અમેરિકાના બ્રેઝિલ દેશમાંએ જણાઇ. પોર્તુગાલના કાનપેડ્રોએ પોર્તુગાલનું રાજ્ય પોતાની કુંવરીને સોંપી બ્રેઝીલની પાદશાહી લીધી હતી. બ્રેઝીલના લોકે તેને રાજ્યાસન ઉપ-

રથી ઉતારી તેના નાની ઉમરના કુંવરને બેસાડ્યો. પેડ્રો પાછો યૂરોપ આવ્યો અને પોતાની પુત્રીની સત્તા પોર્તુગાલમાં ફરીને સ્થાપવાની મહેનત કરવા લાગ્યો. ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડમાં ચુપચૂપ સિપાઇ રાખ્યા અને પોર્તુગાલ અને બ્રેઝિલમાંથી નાસી આવેલા તેના પક્ષકારોને એકઠા કરી એઝોરસ બેટમાં લશ્કર ઉભું કર્યું. એ ફોજ લેઇ પોર્તુગાલના ઉત્તર ભાગમાં ઉતર્યો. આપોર્ટો બંદર તેને હાથ આવ્યું. ધન અને લડાઇના સાધનોની તંગીને લીધે વધારે કરી શકાયું નહિ. મિગ્યુએલે આવી આપોર્ટોને ઘેર્યું. સન ૧૮૩૩ ના ઉનાળામાં પેડ્રોએ પોતાની નૈકાસેનાની સરદારી એડમીરલ નેપીઅરને આપી. એ શૂરા સરદારોએ પૂર્ણ જુસ્સાથી મિગ્યુએલના વહાણો ઉપર હલ્લો કર્યો. એ લડાઇમાં પૂર્ણ જય મળ્યો ને લીસ્બન શહેર પેડ્રોના લશ્કરને હાથ આવ્યું. યૂરોપના રાજાઓએ તેની કુંવરીને રાજની અધિકારી માની. મિગ્યુએલને દેશ છોડી જતાં રહેવું પડયું. આ ફતેહ થયા પછી થોડા વખતમાં પેડ્રોનું મરણ થયું પણ તેથી નવા રાજાના વહીવટને હાનિ પહોચી નહિ. રાજ તેની કુંવરીને હાથ રહ્યું. તેણીએ લગ્ન કર્યાં પણ તેનો ભરતાર થોડા વખતમાં મરી ગયો. તેનો બીજો ધણી સેકસકોબર્ગનો શાહજાદો ફર્દીનાંદ ઇંગ્લાંડની રાણીની પાસેનો સગો છે.

રોમના રાજમાં ફિતુર થવા લાગ્યા તેથી એક ફ્રેંચ લશ્કરે આવી એંકોના કિલ્લો કબજે કર્યો. આસ્ટ્રિયાને એ ગમ્યું નહિ, પરંતુ યુદ્ધે ચઢવાની એકેની ખુશી નહોતી. રાજમાં સુધારો કરવાને જેઓ ઇચ્છતા હતા તેઓને પોપે બહિષ્કૃત ઠરાવ્યા, પરંતુ તેની આજ્ઞાની હાંસી થઇ તે જોઇ તેનું મન ખેદ પામ્યું. પહેલાં એના હુકમથી સર્વે ત્રાસ પામતા પણ હવે તેને કોઇ ગાંઠતું નહોતું. એંકોનાગઢ ફ્રેંચોએ ખાલી કર્યો તેવારે પોતાના પંડના રક્ષણને અર્થે પોપને પરદેશી સિપાઇઓને રાખવા પડ્યા તેના પગારથી તીજોરી ખાલી થઇ ગઇ.

નવા ધારા પ્રમાણે મળેલી ગ્રેટબ્રીટનની પાર્લમેંટનું લક્ષ દેશના રાજકારભારમાં રોકાયું. આયર્લંડના ખેડુતો તોફાન કર્યાં કરતા હતા તે બંધ પાડવાને કેટલાએક સખત કાયદા ઠરાવ્યા. આયર્લંડની ધર્મસમાજના ઉપર કેટલાએક ધર્મના કાર્યને માટે નવો કર નાખ્યો અને બિશપની

પડયું. સિરિઆ પ્રાંત જીતી લેવાને એ સુબાની ઇચ્છા હતી. એકરના નવાબ જોડે વાંધો ઉઠવાથી મહમદઅલીએ તેના પર સ્વારી કરી. તુર્કી સુલતાને એ સ્વારી કરવાની મના કરી તે મહમદઅલીએ માની નહિ, ત્યારે તે સુલતાને તેને બળવાખોર ઠરાવ્યો. મહમદઅલીએ કોપ કરી સુલતાનનો બધો મુલક જીતી લેવાની ધારણા કરી. તુર્કી ફોજનો દરેક લડાઇમાં પરાભવ થયો. સિરિઆ અને એશિઆમાઇનરનો ઘણો ભાગ મહમદઅલીએ વશ કર્યો. રૂશિઆના પાદશાહે ઝટપટ મદદ ન કરી હોત તો ઇસ્તામ્બુલ પણ જીતી લેત. એમ બળવાખોર સુબાથી સુલતાન જીતાયો નહિ તથાપિ તેના રાજના સ્વતંત્રપણાને ખલેલ પહોંચી.

સ્પેનનો રાજા ફર્દિનાંદ મરવાની તૈયારીમાં હતો એને પેટે એક પુત્રી હતી અને તે બાળક હતી. કુવરીને ગાદી મળે નહિ એવો કાયદો સ્પેનમાં ચાલતો હતો. એ કાયદો રદ કરી એ રાજાએ પોતાની દીકરીને વારસ ઠરાવી હતી. રાજાને ડાનકાર્લોસ નામે ભાઇ હતો, તે ગુરૂવર્ગનો મિત્ર હતો અને લોકસત્તાનો વિરૂદ્ધ હતો. તેણે રાજાને એક દિવસે ભાન નહોતું તેવામાં પુત્રીનું વારસનામું રદ કરી ભાઇને ગાદીએ બેસારવાના ઠરાવ ઉપર સહી કરાવી લીધી. બીજે દિવસે રાજા હુશીયારીમાં આવ્યો તે વેળા રાણીએ પોતાની બેટી ઉપર થયેલા ગેરઇનસાફની વાત જણાવી. રાજાએ રીસાઇ કારભારીઓને બરતરફ કર્યા અને લોકપક્ષના આગેવાનોની તરફ થઇ ગયો. રાજવ્યવસ્થાના કાયદાનું રક્ષણ કરવાથી જેઓ સજા પામ્યા હતા તેઓને માફી આપી અને કાર્લોસના પક્ષકારોને તોડી પાડયા; તેને અને તેના કુટુંબને દેશ છોડી જતા રહેવું પડયું.

સને ૧૮૩૩ ના સપ્ટેંબરની ૨૦ મી તારીખે ફર્દિનાંદ મરી ગયો અને તેની પુત્રીની દવાઇ માડ્રિડ નગરમાં ફરી, પરંતુ સ્પેનના કેટલાક ભાગમાં તેના ભાઇના પક્ષકારોએ હુલ્લડ કર્યાં. વખતે વખતે એ પક્ષના માણસો હજીએ બંડ કર્યાં કરેછે.

ફ્રાન્સમાં ઉપલપાથલ થઇ તેની અસર અમેરિકાના બ્રેઝિલ દેશમાં થઇ. પોર્તુગાલના ડાનપેડ્રોએ પોર્તુગાલનું રાજ પોતાની કુંવરીને સોં- બ્રેઝીલની પાદશાહી લીધી હતી. બ્રેઝીલના લોકે તેને રાજ્યાસન ઉપ-

૧૧ મા અધ્યાયનો ટૂંક સાર.

ઇંગ્લાંડમાં ત્રીજા જ્યોર્જના મરણ પછી ચોથો જ્યોર્જ ગાદીએ બેઠો. ત્યારપછી એક મહીને કેટલાક માણસોએ બધા કારભારીને મારી નાખી રાજ્યમાં ઉથલપાથલ કરવાનું તરકટ રચ્યું. એ તરકટ પકડાયું અને તેમાંના કેટલાક મુખ્ય આગેવાનોને સજા કરી પણ બાકીનાને છોડી મૂક્યા. નવા રાજાને તેની રાણી સાથે અણબનાવ હતો, તેથી તે પેન્સન લેઇ પરદેશ રહેતી હતી. હાલ ઇંગ્લાંડમાં આવી તેણે રાજ્યાભિષેકની ક્રિયામાં સામેલ થવાની માગણી કીધી તેથી દેશમાં ઘણો ગભગાટ થઇ રહ્યો. પરંતુ રાણીને મંદવાડ થવાથી તે મરણ પામી તેથી બધું તોફાન બંધ પડ્યું. છેલ્લી લડાઇથી ભારે ખરચ થયો હતો તેથી સરકારને નાણા સબંધી ભારે અડચણ પડી.

સ્પેનમાં ધર્મગુરૂ અને સાધુઓએ મળી બંડ ઉભું કીધું. આ તોફાન સમાવાને યૂરોપના મુખ્ય રાજાઓના કારભારીઓની સભા વેરોના શહેરમાં મળી, તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે લોકોને અધિકાર આપવો ને ઠરાવેલા કાયદા રદ કરવા, વિગેરે એ ઠરાવને અમલમાં મૂકવાનું કામ ફ્રાન્સના રાજાને સોંપ્યું. તેણે મોટી ફોજ મોકલી ત્યાંના રાજાને ઉલટો પૂર્ણ અધિકાર અપાવ્યો. તેનો રાજાએ ખોટો ઉપયોગ કર્યો. પણ એ સ્પેનની ભાંજગડ ઉપર યૂરોપના લોકે પછી થોડુંજ લક્ષ આપ્યું.

ગ્રીસના લોકે તુર્કી સુલતાનની ધુંસરીમાંથી છૂટવાને મોટું બંડ ઉઠાવ્યું. બંડખોરોને મદદ કરવાને દેશદેશના કેટલાક માણસો ગયાં તેમાં ઇંગ્લાંડનો પ્રખ્યાત કવિ લાર્ડ બાઇરન હતો, પણ તે થોડા વખતમાં મરણ પામ્યો હતો.

ઇંગ્લાંડમાં સટ્ટા કરવા તરફ લોકોનાં મન દોડ્યાં. નવા નવા રોજગાર કરવાને પુષ્કળ કંપનીઓ ઉભી થઇ પણ તે સઘળી થોડા વખતમાં તૂટી પડી. કાયેલિકોને પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરવાને આયર્લાંડમાં તોફાનો

થયાં. પોર્તુગાલમાં રાજગાદીને માટે તકરાર ઉભી થઇ, તેમાં ઇંગ્લાંડે એક પક્ષને મદદ કરી. લોકસત્તાની તરફેણમાં તે છે એવું બતાવી આપ્યું. મુખ્ય પ્રધાન કેનિંગ મરણ પામવાથી તેની જગાએ લાર્ડ ગોડરિચ થયો.

ગ્રીસ અને તુર્કીની વઢવાડમાં ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ અને રૂશિયાના રાજાઓએ વચ્ચે પડવાનો ઠરાવ કર્યો. તેમણે કરાર કર્યો તેમાં ઠરાવ્યું કે તુર્કી સુલતાનના ઉપરીપણા નીચેથી ગ્રીસને છોડવી તેનું સ્વતંત્ર રાજ સ્થાપવું. એ કામમાં સામેલ થવાને આસ્ટ્રિયાના રાજાને કહેવામાં આવ્યું પણ તેણે ના પાડી, અને તુર્કી સુલતાનને ગુપ્ત રીતે મસલત આપી કે તેણે સંપીલા રાજાઓનું કહેણ કબૂલ રાખવું નહિ. એ ઉપરથી સુલતાનને વધારે હિંમત આવી, ને તેણે નૌકાસેના તૈયાર કરી. એ સેનાને ઇંગ્લાંડ ને ફ્રાન્સની નૌકાએ નવારીનો અખાતમાં ઘેરી લીધી અને તેનો નાશ કર્યો. ત્યારપછી ગ્રીસ દેશ સ્વતંત્ર થયો, અને સુલતાન અને રૂશિયાના પાદશાહ વચ્ચે ઝઘડો થયો. રૂશિયાએ તુર્કસ્તાનનો કેટલોક ભાગ જીતી લીધો, અને સિલિસ્ટ્રિયા નગરને ઘેરો ઘાલ્યો. ત્યાં આગળ તુર્કી સિપાહીઓ ઘણી બહાદુરીથી લડ્યા તેથી રૂશિયનોએ સલાહનું કહેણ મોકલ્યું, પણ તે તુર્ક લોકોએ કબૂલ રાખ્યું નહિ. એ ઉપરથી રૂશિયન સરદારે લડાઇ જોરથી ચલાવવાનો ઠરાવ કર્યો. તેણે થોડા વખત પછી સિલિસ્ટ્રિયાનો કિલ્લો લીધો અને તુર્કી વઝીરને મોટી લડાઇમાં હરાવી આડ્રીઆનોપલ લીધું એથી તુર્કી સુલતાન ગભરાયો અને તેણે રૂશિયનોએ માગેલી શરત કબૂલ રાખી સલાહ કરી. એ સલાહથી ગ્રીસનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ રાખ્યું અને લડાઇનો બધો ખરચ આપવાની તુર્ક લોકોએ બાંહેધરી આપી. ગ્રીસની ગાદી બવેરીઆના રાજાના પુત્ર ઓથોને આપવામાં આવી.

પોર્તુગાલમાં ડોન મિગ્યુએલ રાજાએ જુલમ વર્તાવ્યો, તેથી યૂરોપના મોટા રાજ્યવાળાઓએ પોતાના એલચીઓને લીસ્બોનમાંથી બોલાવી લીધા.

. આ સમે ફ્રાન્સમાં ઘણી ધાંધાધોળ ચાલતી હતી. ત્યાં દશમો ચાર્લેસ રાજા રાજરીતિના સુધારાની વિરૂદ્ધ હતો. એથી પ્રજાના પક્ષકારોએ જૂના પ્રધાનોને કાઢી મૂકી નવા પ્રધાનો નીમ્યા. તેમણે સારી રીતે

અમલ ચલાવ્યો, છતાં રાજાએ તેમને એકાએક બરતરફ કર્યા, અને શા હજાદા પોલીગ્નાકને મુખ્ય વજીર કર્યો.

ઇગ્લાંડમાં સુધારાવાળાનો જય થયો, ને તેમણે કેટલાક જુલમી ધારા રદ કરાવ્યા. રોમન કાથેલિક વિરૂદ્ધ જે કાયદા હતા તે રદ કરાવવાને આયર્લાંડના લોકો તૈયાર થયા તેમની સામા ત્યાંના પ્રોટેસ્ટંટો થયા. પ્રધાનોને લાગ્યું કે હવે એવા કાયદા કાયમ રાખી શકાય એમ નથી, તેથી તેમણે ૧૮૨૯ માં પાર્લામેન્ટની સભા પાસે એક બીલ મંજુર કરાવી કાથેલિકોને સરખા હક આપ્યા. સને ૧૮૩૦ માં ૪ થો જ્યોર્જ રાજા મરણ પામ્યો, અને તેની ગાદીપર તેનો ભાઇ ૪ થો વિલિયમ બેઠો. એ રાજા ઘણો લોકપ્રિય હતો.

ફ્રાન્સમાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે અણબનાવ ચાલતો હતો તે હમણાં ઘણો વધી પડયો મુખ્ય પ્રધાન પોલીગ્નાક લોકને અપ્રિય હતો. બુર્બોન કુળ અને તેની રાજનીતિ લોકોને ગમતી નહતી. રાજાએ જેસ્યુત અને બીજા પંથના સાધુઓને આશ્રય આપ્યો. તેણે મુખસારોની સભા બદલી નાંખી નવી બોલાવી. આલ્જીઅર્સ ઉપર સ્વારી મોકલી, કેમકે તેના મુસલમાન હાકેમે ફ્રાન્સનું અપમાન કર્યું હતું. નવી સભામાં રાજાના પક્ષનાં માણસો ઘણાં થોડાં હતાં. તેથી પ્રધાનોએ તેને વિસરજન કરી. સામાવાળીઆએ પારિસમાં મળી શકે તેટલા નવા મુખસારો બોલાવ્યા, અને રાજાની સામા થવાની તૈયારી કરી. સરકારે કેટલાક વર્તમાનપત્રો છાપવાની બંધી કીધી. એથી છાપખાનાના નોકરો બેરોજગારી થવાથી હુલ્લડ કરવાને બહાર પડયા. કેટલાએક કારખાનાં બંધ થયાં, અને કારીગરો હુલ્લડમાં સામેલ થયા. પોલીસ અને પુરવાસીઓની વચ્ચે મારામારી થઇ તેમાં પોલીસનો જય થયો, પણ લોકોએ રાત્રે ફાનસ ભાંગી નાખી હુલ્લડ ખૂબ મચાવ્યું. રાજાએ લશ્કર મોકલ્યું તેનો પરાજય થયો. ત્યાર પછી તુરત કામચલાઉ સરકાર નીમી રાજ ઉથલપાથલ કરવાનું કામ પૂરૂં કર્યું. રાજાને પદભ્રષ્ટ કર્યો અને તેના પિત્રાઇને લુઇ ફિલિપના નામથી રાજ્યાસને બેસાડયો.

ફ્રાન્સમાં આ ઉથલપાથલ થઇ તેથી આખા યૂરોપમાં બહુ ઘોળા-

ધોળ થઇ રહી ઈંગ્લાંડના લોકના મન ઘણાં ઉશ્કેરાયાં ત્યાં વેલિંગટનના ડયૂકનો કારભાર બંધ પડયો અને તેની જગાએ લોર્ડ ગ્રે મુખ્ય પ્રધાન થયો. એ પ્રધાને પાર્લામેન્ટના સુધારાનું બીલ પાસ કરાવ્યું તેથી લોકના જીવ શાન્ત પડયા ફ્રાન્સના બંડની અસર બેલ્જીયમ ઉપર ભારે થઇ ત્યાં બ્રુસેલ્સ નગરમાં મોટું હુલ્લડ થયું તેમાં સરકારી લશ્કરનો પરાજય થયો અને બેલ્જીયમનું રાજ્ય હોલાંડથી જુદું પાડી તેની ગાદીપર નવો રાજા બેસાડવામાં આવ્યો

જર્મનિમા કેટલ ક નાના સસ્થાનોમા ઉથલપાથલ થઇ સ્પેન, પો- ર્ટુગાલ અને ઇતાલિમા ઘણુ ખળભળાટ થઇ રહ્યો, પણ તે તુરત સમી ગયો. પોલાંડ દેશ રૂશિયાની ધુસરી તળે બહુ હેરાન હતો લોકો બે વરસ સુધી રૂશિયન ફોજની સામા લડયા, પણ બીજી તરફની મદદ મળી નહિ તેથી અંતે પાછા પડયા

આજી ાના પક્ષકારોએ ફ્રાન્સના દક્ષિણમા બળવો ઉઠાવ્યો પ રતુ કાઇ વળ્યું નહિ તે દરમ્યાન પારિસમા જબરૂ ફિતુર ઉઠયુ, તેમાં બ ડખોરોનો પરજય થયો

મીસરના બળવાન સૂબા મહમદઅલીએ બંડ ઉઠાવ્યુ તેથી ઇસ્તા મ્બુલનું રાજ ભયમા આવી પડયુ તેણે તુર્કી ફોજનો ઠામ ઠામ પરાજય કર્યો એટલામા રૂશિયાના પાદશાહે સુલતાનને મદદ કરી તેથી તેનું રાજ મહમદઅલીના હાથમા જતું બચ્યુ

ફ્રાન્સની ઉતનપાથનની અસર બ્રાઝિલમા પણ થઇ પોર્તુગાલના રાજા ડોન પેડ્રોએ પોતાનું રાજ પોતાની કુવરીને સોપી બ્રાઝીલની પાદ શાહી લીધી હતી બ્રાઝિલના લોકે તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી તેના કુવરને તે ઉપર બેસાડયો પેડ્રો રાજા પાછો યુરોપમાં આવ્યો, અને તેણે પો- ર્ટુગાલની ગાદી પોતાની દીકરીને લઢીને અપાવી

પોપના રાજ્યમા ફિતુર થયું તેને ફ્રેંચ સેનાએ આવી બેસાડી દીધું

આર્યલાંડમા ખેડૂતો તોફાન કર્યા કરતા હતા તે બધ પાડવાને એટ

ટનની પાર્લામેન્ટે કેટલાક સખ્ત ધારા ઠરાવ્યા. એ પાર્લામેન્ટે હિન્દુસ્તાન અને ચીન જોડે વેપાર કરવાનો હક એકલી ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપનીને હતો તે રદ કર્યો, અને બ્રિટિશ રાજ્યના બધાં વેપારીઓને આપ્યો. વેસ્ટ ઇંડિઆમાં ગુલામ રાખવાની મના કરી અને ભીખારીઓના ધારામાં ફેરફાર કર્યો.

ફ્રાન્સમાં કેટલાક પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પક્ષવાળાઓ નવા રાજાની સામા થયા, અને તેમણે તોફાની મંડળીઓ ઠામ ઠામ ઉભી કીધી. પરંતુ નવા રાજાએ પ્રજારક્ષક સૈન્ય ઉભું કીધું હતું. તે સૈનાએ એ મંડળીઓ તોડી પાડી, અને પારિસમાં કેવળ શાન્તિ થઇ. માજી રાજાના પક્ષકારોએ ફ્રાન્સના દક્ષિણ ભાગમાં બળવો ઉઠાવ્યો, પરંતુ તેમનું કાંઇ વળ્યું નહિ.

સ્પેનમાં ફર્દિનાંદ રાજાએ ચાલતો કાયદો રદ કરાવી પોતાની બાળક દીકરીને ગાદીની વારસ ઠરાવી. રાજા સને ૧૮૩૩ માં મરણ પામ્યો અને માદ્રિદમાં તેની દીકરીની દુવાઇ ફરી. એથી તેના ભાઇના પક્ષકારોએ કેટલાક ભાગોમાં હુલ્લડ કર્યાં, પણ તે બધાં બેસાડી દેવામાં આવ્યાં હતા.

પોર્તુગાલના રાજ્યમાં પાછો બખેડો થયો. માજી રાજા ડોન પેદ્રો બ્રાઝિલથી પાછો આવ્યો, અને મિગ્યુએલ રાજાને ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂકવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. યુરોપના રાજાઓએ તે કામમાં તેને મદદ આપી, અને મિગ્યુએલ રાજાને દેશ છોડી જતાં રહેવું પડ્યું પોર્તુગાલની ગાદીપર પેદ્રો રાજાની કુંવરી બેઠી

એ સમયે ઇંગ્લાંડની સરકારે આયર્લાંડની મ્યુનિસિપાલેટી વિષે, ધર્મસમાજની ઉપજ વિષે અને ભીખારીઓના નિર્વાહ વિષે નવા ધારા કરવા માંડ્યા; પણ આમની અને અમીરની સભા વચ્ચે મતભેદ હોવાથી એકે યોજના પાર પડી નહિ.

ઉત્તર અમેરિકાના કેનેડા પ્રાંતના ફ્રેન્ચ લોકોએ રાજવ્યવસ્થા ફેરફાર કરવાની માગણી કરી તે ઇંગ્રેજ સરકારે કબૂલ રાખી નહિ